ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ
ИСТОРИЧЕСКИ ТРУДОВЕ

ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

СЪЧИНЕНИЯ В СЕДЕМ ТОМА

ТОМ I
ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ

ТОМ II
ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ

ТОМ III
ИСТОРИЧЕСКИ ТРУДОВЕ

ТОМ IV
ЛИЧНИ СВИДЕТЕЛСТВА

ТОМ V
ПУБЛИЦИСТИКА

ТОМ VI
ПУБЛИЦИСТИКА

ТОМ VII
ПИСМА

ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

ИСТОРИЧЕСКИ ТРУДОВЕ

Съчинения в седем тома
Том III

Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
София, 2008

Това издание е реализирано
с финансовата подкрепа
на Министерството на културата

© Проф. Филип Панайотов, съставителство, 2008
© Петър Добрев, художествено оформление, 2008
© Издателство „Захарий Стоянов“, 2008
ISBN 978-954-09-0070-4 (Том 3)

ИМЕНАТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЦИ, КОИТО СА ПОСЯГАЛИ САМИ НА ЖИВОТА СИ

Г-н Редакторе! Като гледам, че между българските вестници само в. „Работник“ поддържа и проповядва всичко онова, за което ние, поборниците, страдахме из анадолските зандани и скитахме гладни и боси по Балкана, моля ви най-покорно, дайте място на долната ми статия, от която, ако се заинтересуват читателите ви, готов съм да ви запозная и с други подробности по българските въстания.

Уставът на българския революционен комитет, който от 1872 г. започна да работи по една определена програма, гласеше, че всеки един от действителните членове, а особено апостолите в случай на нужда, когато видят, че ще влязат в ръцете на неприятеля, да убиват сами себе си. По тази причина, всички ония, които се скитаха измежду народа да проповядват словото на свободата, заклеваха се най-напред, че ще изпълнят горното свето обещание, за да бъдат по-сигурни в дадения случай, носеха отрова в гърдите си, във вид на петелка, която можеха да вземат в устата си твърде лесно. Разбира се по само себе си, че тая строга и немилостива девиза не можеше да стане идеал в слабите и малодушни характери; вследствие на това числото на самоубийства между българските бунтовници не е толкова значително.

По-долу аз давам имената на тия герои, които юнашки пожертвуваха себе си за благородните си начала и които трябва да знае всеки български патриот, за да се гордее с тяхната памет. Те вдигнаха знамето на недоволствие в ония тежки и несносни времена, когато българският народ отиваше към пропаст под натиска на своеволието и тиранията

и когато всяка мисъл за самосъхранение и народна защита беше изчезнала.

Ето техните имена:

Ангел Кънчев, родом от Трявна. В 1871 г., като се върна от Европа, самоволно прие да отиде между народа, в България и Тракия, като апостол на свободата, заедно с Васил Левски, който щеше да го остави на свое място, след като го запознае с приятелите на своето дело, защото той, Левски, желаеше да се оттегли за няколко месеца на почивка. Нему се дължи изработването проекта за устава на българския революционен комитет. В 1872 г., когато беше се завърнал от пътуването си по България в гр. Русе и искаше на 5 март да замине за в Румъния, гдето му беше нужно да се срещне с някои приятели, чиновникът на паспортите, Али ефенди, го връща от вапора и отива с него заедно до писалището на паспортите, да направят някаква си справка. Оттам той търтил да бяга: но като видял, че му е невъзможно да се отърве, и след като опитал револвера си няколко пъти срещу заптиите, които го гонили, като не можал да хване, посочил го в устата си, гдето след едно глухо изгърмяване притъркулил се на земята, облян в черна кръв. Тоя револвер беше от системата Лафоше*.

Както в. „Свобода“, който се издаваше него време в Букурещ от покойния Каравелов, така и много писма от много градове на България подозряваха, че тоя мъченик бил предаден от двама българи в Русе; но понеже нямам достатъчно факти, затова премълчавам имената на поменатите двама българи, като оставам на историята да ги открие.

Васил Левски – Дякона, родом из Карлово. Ако някога историята припознае, че и българските бунтовници са действували нещо за нашето освобождение, то навярно името на тоя български син ще фигурира на първо място.

---

* Стара система револвер, с барабан, но ударникът (кондактът) удря отгоре, а патроните са с игли (цицки) отстрани.

Нито едно село, нито една колиба, гдето е живял българин, не е останало да не бъде посетено от Васил Левски, който в продължение на 8–10 години, преоблечен на поп, на търговец, на прост овчар и пр., и пр., с преправена физиономия, заобиколен с хиляди опасности, скитал между своя народ. В 1873 г. турското правителство го хвана с помощта на п о п К р ъ с т я из Ловеч, на един хан близо до с. Какрина, Ловчанско окръжие, гдето той често ходеше да нощува при своя единомисленик Христа Какриналията и гдето предателят поп Кръстю го извести да отиде, уж че щяло да има събрание. Една нощ, в софийската тъмница, като не намерил друго оръжие, с което да посегне на живота си, ударил си няколко пъти главата о стената; но неизвестно е дали е можал да умре на мястото си, защото на другия ден, рано сутринта, висял вече на бесилницата в гр. София.

Б р а т я М и х а и л и Г е о р г и Ж е к о в и, родом из Ески Заара. В 1875 г. на 16 септември, една четица, състояща се от 15 души младежи, вечерта на часа на 2 по турски излязла с отворено знаме от Ески Заара и се отправила към Балкана до с. Хаенето. По пътя Михаил Жеков се разболява и другарите му решили да го оставят заедно с брата му на с. Елхова, в къщата на някого си българина Андроник. Тоя последният на другия ден известява на башибозуците, че в плевнята му има двама комити. Когато турците им предложили да се предадат и те отказали, реченатa плевница била запалена; по-малкият брат, Георги, поискал да излезе навън и се предаде, отколкото да изгори жив; но брат му Михаил изгърмява отзаде му с револвера и го убива на мястото; после убива и себе си, след като изгърмял и няколко пъти към турците.

Т а н я П е е в, из Чирпан. По Заарското въстание в 1875 г., като го карали заптиите от Чирпан за Заара, намерил сгодно време да се отбие от пътя и като извадил револвера, който имал у себе си, ударил се в устата; благодарение обаче на слабия механизъм на тоя револвер след малко той можал да

изплюе куршума му като черешева кокичка, без да се повреди нещо.

Кочо Николов, кондураджията из Татар Пазарджик, жител пловдивски. В Априлското въстание, в 1876 г., у село Перущица, Пловдивски окръг, като видял, че въстаниците, които се намирали в черквата, искат да се предадат, убива най-напред жена си и двугодишното си дете, а после и себе си. Тая смела постъпка на българския бунтовник е спомената у прочутия рапорт на Едиб-ефенди към европейските сили, публикуван в английската Синя книга, гдето е казано твърде цинично, че той постъпил така вследствие престъпното деяние, което стяга душата му, както обикновено се изразяват людете от реда и порядъка спрямо угнетените си неприятели. В къщата на Коча Николов българските апостоли намираха прибежище в 1876 г.

Георги Т. Икономов, родом от Сливен, съучастник в много български движения и апостол в Панагюрския окръг. В 1876 г., след потъпкването на Панагюрското въстание, когато бягал към Дунава заедно с Панайот Волов, тоже апостол в Панагюрския окръг, и още с един учител от Татар Пазарджик, за да не се дадат в ръцете на башибозуците, близо при с. Бяла, Русенски окръг, братски се хващат за ръцете и се хвърлят в река Янтра близо до Беленския мост. Те са били предадени от един български овчар.

Тодор Каблешков, из Копривщица, тоже апостол в Панагюрския окръг; той най-напред повдига въстанието в с. Копривщица в 1876 г. на 20 април. Като го караха за Пловдив, същата година, уби сам себе си с един заптийски пищов в Габрово. Той е предаден тоже от българин в Троянските колиби заедно с другарите си Найден П. Стоянов, Ботю Иванов и Георги В. Търнов.

Георги Бенковски (същинското му име е Гаврил Хлътев), родом от Копривщица, главен апостол на IV Панагюрски окръг и главатар на въстанието. От 15 души апостоли, които в 1876 г. минаха в България да вдигат бунт, само той,

Георги Бенковски, можа да сполучи, доколкото трябваше, в своята мисия. Добро ли или зло е принесла тая негова деятелност, това не може да присъдя само аз. След потъпкването на Панагюрското въстание той тръгва със 70 души другари на Стара планина, които в разстояние на 15 дни се разпръснаха по планината: едни се изгубиха, други избиха, а трети се предадоха самоволно. На 12 май 1876 г., часът 10 по турски, когато преминуваше с тримата си останали другари – игумена поп Кирил от манастира „Св. Никола“ в Т. Пазарджишкия окръг, един далматинец на име Стефо и долуподписания под един мост над Свинарската река, близо при Кървавия извор, в Тетевенските колиби, приготвената нарочно от предателя българин потеря, състояща се от 20 души, изведнаж изгърмя върху ни. При всичко че Бенковски беше ударен с 5–6 куршума, видях го, като си изтегли револвера и бързо се застреля в главата, от дясна страна, в самото ухо. Тая негова дръзка постъпка учуди башибозуците и предателя им, хаджи Люзгяр, не можа да се стърпи да не изкаже своето съжаление към подобен един бабаит, при всичко че е гяурин. Името на предателя е Вълю Стоилов Мечката, родом из Горньовските колиби.

Георги Матев, из Свищов, от четата на Христо Ботев. След разбиването на тази чета на Веслец, близо до Враца, този юнак заедно с още един другар, скрил се в една кошара, гдето предпочел да изгори жив, отколкото да се предаде на турците.

Стоян Ловчалъ, из Ловеч, тоже от четата на Христо Ботев. Заедно с трима още другари, Сава Пенев, Никола Обретенов и Димитър Иванов, гладни, измъчени, голи и боси, пристигнали по Балкана до Троянските колиби, гдето един овчар, който се показал състрадателен към тях, завел ги в един празен хан, принадлежащ на някого си хаджи Петра. Същата вечер още овчарят обажда на башибозуците, които заобиколили хана и го подпалили. Когато огънят захванал да пада по главите им, другарите на Стояна поискали да се

предадат, тоя последният с кама и револвер в ръката изпречил се на вратата и им напомнил клетвата, която са дали под знамето, т. е. да не се предават живи в ръцете на неприятеля. Тримата отчаяни другари могли да се защитят от Стояна, но той сполучил да изпълни своето обещание, като изпразнил револвера в челото си и изгорял вътре в хана като същи мъченик. Името на предателя е Пенчо Калчев из с. Кнежениц, Троянско.

Мисля да има и други самоубийци от българските въстаници, имената на които не мога да знам. Помня, че в Панагюрище Д. Щърбанов във време на въстанието уби от къщата си 5–6 души турски солдати, но отпосле дали той сам уби себе си, или го убиха, не мога да помня.

Русе, 24. IV. 1881 г.

ВАСИЛ ЛЕВСКИ
(ДЯКОНЪТ)

ЧЪРТИ ИЗ ЖИВОТА МУ

Посред възпяването на генералските еполети, посред френетическите ура и проливането на горещи сълзи над чуждите гробове и величия не би било зле, ако тук-там се мяркаше и нещо за наши работи, за наши хора. Най-после и ние сме народ, Боже мой, и ние имаме национален егоизъм, човеческо достойнство, което трябва да тържествува над чуждите авторитети, трябва да ни характеризира като народ, а не бъзсъзнателна, самоунищожающа се тълпа... Доволно сме кадили тамян пред ония идоли, за които никакъв спор е немислим, че те можат да бъдат един ден наши. Каквото и да правим, техните истински почитатели знаят, че нашите сълзи са фалшиви, да не кажа нещо повече. „Признателност и братски чувства“ – викаме ние и литературно, и дипломатически, и част помежду си. А нима нашите собствени братия, нашите херои (каквито и да са те), най-после нашата гордост не заслужват горните почести? Ако мнозина доброжелатели желаят да ни докажат, че ние сме прости смъртни, без минало и без велики хора, то трябва ли българската интелигенция да потвърди тоя горчив факт, трябва ли тя да замижи и да утвърждава, че това е в наш интерес? Време е вече да погледнем наоколо си.

Ако нашите велики мъже не са можали да достигнат величието на европейците, то и в тоя случай не те са криви, а обстоятелствата и средата, които са препятствували на първите, а спомагали на вторите. Смело можем да предположим, че ако на Левски на мястото беше който и да е, то неговият кураж и надеждите му щяха да се разбият още в началото на неравната борба.

Човек, който захваща от а, б, против когото е всичко – такава смелост, такава вяра в бъдещето!

При скудните сведения, които имаме на ръка за живота и гигантската деятелност на славния наш патриот, с името на когото е озаглавена настоящата ни книга, ние решихме да дадем гласност на онова, което знаеме за положителна истина. Аз правя начало, за да дам повод на ония, които знаят може би повече за живота на безсмъртния Дякон, така щото да имаме един ден възможност за съставянието на пълното му животоописание.

Задачата е една от най-трудните. За да се напише биографията на Васил Левски, значи да се състави историята на ония български тайни общества, в които участвуваше всичката българска интелигенция, които се наричаха комитети и на които деятелността се захваща от 1870 – 1875 година. Наистина, че Левски умря по-рано, но независимо от всякакви централни и частни комитети той е работил предварително на своя глава, докато съедини духовете, цели пет години (1865–1870). Ни библиотека, ни вестници, ни възпоминания, ни някакви си архиви съществуват, към които да може да се обърне бъдещият биограф на Васил Дякона.

Но що говорим ние? Човекът, името на когото се е произнасяло и в най-бедната колиба, за когото са се приказвали толкова анекдоти, който е бил известен и в Бабаалието, който ставаше предмет на разговор и в заптийските одаи, не само, че се е вардел да напише някое писмо, не само че е унищожавал всякакви отправени до него писмени документи, с които да украсим страниците на биографията му; но е мислел още денонощно по кой начин да скрие и своите чърти. Днес черноок, с шопски дрехи, събира се да купува добитък на плевенския Сърпазар, после няколко деня с шаячно даскалско палто и с жълт дивит на пояса той купува училищни буквари от Дановата книжарница в Пловдив. В тиха дълбока нощ, когато са свидетели само ясната месечина и дребните звезди, верните му приятели, да кажем, от Карлово например, из-

пращат го отвън града към Троянската пътека. На другия ден Иван Арабаджията[1] от Царацово известява на карловските братя, че о н з и, кешишът, едвам можал да избяга от заптийските касатури в Т. Пазарджик, от хана на Червен Стоян. Освен това неустрашимият български бунтовник, който е носел на гърба си цяла България, който с две неосторожни думи е можел да метне въжето на хиляди българи, от всякога се е вардил да говори за своите велики планове и тайни намерения. А унизителното самохвалство: „Аз това направих, тъй и тъй мисля“ – е било чуждо на нашия херой.

Възможно ли е да се напише така лесно биографията на тоя човек? Всичките негови другари, които са го познавали отблизо, които са знаели пътеките на Левски, не живеят днес. Где е Любен Каравелов? Где е Ботйов, Ангел Кънчев, Димитър Общия, Колю Ганчов, Коли Райнов, Димитър Горов и пр.? В черната земя, в устата на балканските орли! За да се разбере колко-годе що за човек е бил Левски, трябва да се посетят следующите няколко градове: Букурещ и други градове из Румъния, Карлово, Ловеч, Т. Пазарджик, София, Орхание, Пловдив, село Царацово, село Войнягово, гр. Видин, Гложене и Извор. Хората, с които трябва да се срещне човек в тия градове, излязват на няколко стотини. Всеки разбира, че тук се иска труд, познавание на хората, а най-главното материални средства. Кой ще ги даде? И в двете свободни България, на които в основата на съществуването има турено и нещо от Левски, не е настанало още онова време, щото да се признае и той за народен труженик. Доказателство за това е неговият почнат уж паметник в София, който се състои от няколко очукани камъци. Тук, под тия камъци, почива скромно славата на България!...

Същата почти мъчнотия се среща и при събиранието на материали за биографията на другите наши народни дейци: Хаджи Димитър, Караджата, а най-много за буйния херой на Р а д е ц к и – Ботйов, който в последните дни на живота си е водил такъв образ на живот по различни румънски и руски

градове, щото никакви следи не е оставил за потомството. Колкото за Л. Каравелов, Бенковски, Волов, Каблешков и други, не се явяват подобни мъчнотии за съставянието на животоописанията им, защото първият от тях, освен че ни е оставил 5–6-годишни течения от своя политически, а после литературен вестник, описал е и една част от живота си в своите възпоминания „Записки за България и българите“. На последните деятелността се състои само от по три месеца: февруари, март и април 1876 година, а подобен период не е мъчно да се изследва. Наистина, че на Бенковски миналото се губи в недостъпна Азия и Африка; но тая епоха от живота му не е твърде важна.

За нашия херой досега се е писало по-напространно само във в. С е л я н и н, издаван в София, 1882 г. Безименният автор се е коснал твърде повърхностно до живота и деятелността на Дякона, за което и той сам се признава; но при това пуснал е в ход и някои противоречия, а именно – като говори за някакъв си „Букурещки централен комитет“, от който Васил приемал заповеди и наставления. Разбира се, че всичко това произтича от нямание на точни сведения и че почитаемият автор, като не е бил запознат с делата на революционните комитети, основава се на официалните слухове, разпуснати най-напред от цариградските шпиони, че комитетът заседава в Букурещ. Така би постъпил всеки на негово място, непосветен в тайната.

Никакви любовни сцени няма да срещнат читателите в живота на Левски. Няма да срещнат те затова, защото ги няма; а аз от себе си не исках да ги създавам, не пожелах да правя фалшификация, защото ни един бунтовник не зная да се е лигавил с „ах“ и „ох“, да се е пленил от черни очи, при всичко че мнозина автори, когато захващат да описват някой въстаник, срам ги е, ако техният херой остане така сух, без нежни погледи. Аз казах за моя херой онова, което е положителна истина и което е той вършил; а комуто се вижда грубо неговото поведение и характерът му, то нека го о б л а г о р о д я в а отпосле по вкуса на своята публика.

За всички погрешни и неточни факти, които би се срещнали, аз моля приятелите и другарите на покойния да ги поправят. Публично благодаря на господа: Христо Иванов, Иван Арабаджията, Т. Попов, К. Даскалов, доктор Рашко и пр., които ми доставиха някои сведения за живота на Левски.

I

Васил Левски – Дякона, се е родил в Карлово, Пловдивски окръг, два-три деня пред или после Петровден 1837 година[2], от родители чисто българи, хора от средна ръка. Баща му се е казвал Иван Кунчев, а майка му – Гина Караиванова. Той имал и други още двама братя, Христо и Петър[3]. След смъртта на баща му майката на Левски останала в твърде бедно положение. Малкият Васил, дете на 8–9 години, бил принуден да ходи с майка си за дърва в Балкана.

В местното карловско училище Левски е ходил няколко години, гдето успял вече да се научи на тогавашното черковно четмо. Според свидетелството на тогавашните му другари съученици той се отличавал в приеманието и твърде скромно поведение имал както в оградата на школото, така и по улиците. Това несъобразно поведение с последния бурен живот на Левски се обяснява по това единствено обстоятелство, че дрипавите и сиромашки синове от самото свое незавидно положение са принудени да благоговеят малко, против волята си, пред бъдещите наследници на селските чорбаджии и капзамали; а всичко това най-много е трябвало да разбира Левски.

Наскоро Левски трябвало да се прости с родния си градец Карлово. Когато той стигнал на 13–14-годишна възраст, вуйка му хаджи Васил, архимандрит, го взел със себе си и го завел в Стара Загора, гдето го употребявал като слуга, а в същото време го изпращал и в тамошното българско училище. Освен училищните предмети, които според тогавашната

метода не са били твърде от естество да привлекат младата душа, Левски изучил в късо време и псалтикията. На това му спомогнало най-много неговият ясен глас. Цели три години проживял Левски в Стара Загора, в разстояние на което време редовно посещавал училището, а после се завърнал заедно пак с вуйка си в Карлово. По всяка вероятност в Стара Загора, дето са блещукали по-развитички хорица, впечатлителната натура на Васил Левски е научила много неща. Научил е той и това, че калугерството не е така свято и божествено, както си го тълкували старите баби.

В Карлово Левски се главил у Стояна Кръстев да се учи на занаят – абаджилък. Той не закъснял да покаже своите способности в черкова, като изпял една неделя херувикото, от което се трогнали карловските набожни първенци и пожелали да имат занапред Левски псалт на черковата си. За възнаграждение на труда му пущали един дискос из черкова, определен нарочно за него, и събраните няколко петачета били неговата заплата. Наскоро той отишъл да слугува при Никола Пулев с условие, че тоя последният ще да го изпраща и в училището. Всекиму е познато поведението на нашите чорбаджии спрямо беззащитните слуги, поведение, което няма нищо човеческо. От това общо правило не правел изключение и Н. Пулев, който принуждавал бъдещия български херой да му чеше коня, да храни кокошките и пр., което възмущавало неговата душа. Ето защо той скоро напуснал къщата на Пулева и пак се завърнал при първия си господар Стояна Кръстев; но и у тоя последния не можал да стои повече от една седмица. От една страна, вуйка му – архимандрит хаджи Василий, го безпокоял да го покалугери, от друга, че и сам Левски не можел да се помири със своите господари, които гледали на него не като на човек, но като на подвластен роб. Не твърде лесно и от един път сполучил хаджи Василий в своето желание да види внука си в расо.

– Не притежавам аз всичките качества да стана калугер – говорел нашият херой, което може би да е служило от него-

ва страна само за просто средство на отказване, защото в тригодишното си пребиваване около калугерите той е имал възможност да се запознае, както казах, с техния живот и да се убеди, че не е мъчно нещо да бъде човек калугер, доволно е да има дебели очи. Левски предлагал на вуйча си да го изпрати най-напред в някоя семинария да свърши, па после вече да се покалугери. Вуйчо му продължавал обаче да отказва, защото нему не трябвало учен внук, а трудолюбив и верен просяк – да ходи от село на село да събира милостиня от православното стадо, а за тая скромна мисия не са потребни никакви канонически правила. Съгласил се Левски; борбата за съществувание играла най-главна роля за неговото по-нататъшно роптание; той бил поставен между две морета – от една страна, грубия господар, а, от друга – черното расо и „господи, помилуй“. Вуйчо му хаджи Василий надвил и с това, че се обещал да изпрати Левски на учение, като му праща по 1000 гроша, и след смъртта си ще завещае нему всичкото си богатство, стига да го види един път, че се е подстригал.

Когато Левски склонил вече да се покалугери, то хаджи Василий го посъветвал да не говори никому за това, даже и на майка си. Тая предпазливост хаджи Василий е употребил не за друго, освен да не побъркат на плана му някои сродници или приятели на Левски със своите съвети, че не е добро да си почерни човек душата. Всичко било вече готово. Актът на подстригването щял да се извърши в сопотския манастир „Св. Спас“. Тогава чак хаджи Василий известил на майката на Левски и на някои техни сродници, които така също отишли да придружат младия Василя до речения манастир, гдето и присъствували на тържеството със сълзи на очи. Това се е случило навръх насами деня Св. Екатерина, 24 ноември 1857 година, когато Левски бил на 18–19 години.

Като подушили карловските граждани, че техният любим певец е заведен в сопотския манастир да се отрече от м и р а с е г о – от человечеството, изпратили една депутация

от двама души граждани – Пею Красев и Ив. Г. Пеева, да го вземат назад. Било вече късно. Когато те пристигнали на сопотския манастир, обредът бил вече извършен.

– Вие търсите псалта си Василия Иванова, но той е вече И г н а т и й – казал архимандрит хаджи Василий на карловските пратеници.

Тук съм длъжен да ви кажа, че нашият херой е бил наречен Игнатий в подстригването.

После няколко деня почерненият Игнатий се е завърнал в Карлово, разбира се, не сам и не без пазители. Цели четиридесет деня престоял той в светогорския калугерски метох. Не се знае дали излизането му по улиците и срещането му с грешните миряни е било запретено от калугерския катехизис, докато борбата между черното расо и буйната душа се помирят окончателно, докато изгасне съвършено всичко човеческо и младо в тая душа с помощта на молитвите и нощните бдения, или пък сам смирений Игнатий си е наложил тая мярка. Така или инак, но тежко е било в тия четиридесет деня на неговата душа. Ако Левски не беше на 18 години, ако неговото подстригване е било отложено към 1862–1866 година, когато и между българите бяха посеяни тук-там посветли и прогресивни идеи от скептицизма на XIX век, то ние не щяхме да описваме сега българския херой в черно расо и в дълги коси.

Казах, че той бил принуден да послуша вуйка си от голяма нужда, нужда за лично съществувание. Немислимо е, не може да се предположи даже, че той е бил жертва на монашески мистицизъм, поклонник на аскетичния живот и на задгробното блаженство. Това не може да се докаже ни с духа на епохата, ни със средата, в която е живял Левски, ни с неговия характер и темперамент. Следующият факт, извършен от него, когато той бил вече черен калугер, говори в полза на моето предположение. Един от прозорците на карловския протосингел гледал към пътя. Когато Левски минал една вечер покрай къщата на тоя последния, надникнал през

прозорчето. Божият човек лежал на скромната си постеля, а едно младо момиче го гъделичкало по краката... „А бе, стар пръч, ти като правиш това, то ние трябва да тръгнеме по бели гащи из улиците...“ – казал той.

На другия ден протосингелът се оплакал и няколко души почетни старци отишли да събират ума в главата на немирния безбожник, който се подиграл така дръзко с черковните служители. Когато те наближили до вратата на килията, то Левски ги посрещнал с ятаган в ръцете. Съветниците отстъпили мълчаливо.

Вуйчо му е желал да го покалугери по две причини: първо, да има верен човек, който да събира милостиня, а, второ, че според неговите светогорски понятия, когато всяка година пъплели към Хилендарския манастир за успокоение на своята кална съвест не само благочестиви българи, но и богати руски помешчици и влашки чокои, едва ли не калугерството е било най-блестящата и почетна кариера. Нямало тогава българско учителско тяло; тия последните се считали селски измекяри, на равна степен с владишките слуги и селските кехаи.

Дали нашите виводи са правдоподобни, на това ще ни помогне сам Левски да подкрепим заключението си със собствените негови дела и поведение. Всички тия митарства: калугерска килия и черни броеници, абаджийската игла и напръстникът, чуждата врата и „чорбаджийските поучения“, наместо да убият и задушат буйната натура и нейните пламенни мечтания, нещо, което е възможно само с обикновените смъртни и слаби същества – напротив, още повече укрепили Василя и го въоръжили към всичко, що пъпли и се стреми да угнетява неговите бедни братя. „От деспотическите държави излязват най-големите защитници на сиромашта и най-горещите свободолюбци“ – говори Мил[4], а това е поразителна истина и според нас. Защо само италианци и поляци бързат да увеличат редовете на въстаналите за свобода и човеческо право народи, когато англичаните и други сво-

бодни нации симпатизират на борците само докато прочетат вестниците? Затуй, че поляците и италианците знаят що ще каже богопомазана крепка десница и папска индулгенция.

И така, наш Васил бърже крачел към пълната си възраст, лицемерничел калугерски, показувал се, че храни ненавист към мирското грешно блато; но под черното расо горял силен огън. После четиридесетдневен затвор той почнал да посещава изново карловското училище, в което се славел по него време за добър преподавател даскал Ботю[5]. Това не се продължило за много време. Практичният отец хаджи Василий, комуто било длъжност християнска да ревизира всичките български села, щом чукне пролетта, не се забавял да вземе и Левски подире си да му помага в събирането на милостинята, да се запознае с първата обязаност на своя духовен чин. Левски се покорил, но вътрешно възнегодувал и захванал да мисли по кой начин да се освободи или от вуйка си, или пък изцяло от черното расо. Неведнъж неговото човешко достойнство бивало оскърбено и унижено в забикалката им по селата с козеньови дисаги през врата. Срамувал се Левски, нямало още перде на неговите очи и тенеке на лицето му, липсувал от него куражът да иска това и онова от селяните, без никакво право, без труд и мъки, само с едно благословение, с „господи, помилуй“. Отец хаджи Василий заплащал на внука си с груби поучения и с калугерска безочливост.

Един път, когато двамата во Христе братя се намирали в с. Арапово, архимандрит хаджи Василий предложил на подчинения си дякон Игнатий да си съблече от гърба расото и да увие в него сеното, което им бил подарил един селянин от Арапово за конете. Това сено Левски трябвало да пренесе през селото по пладне, за да го занесе на друга една къща, гдето били се установили. Всеки може да си въобрази в какво трескаво положение се намерил нашият самолюбив херой, когато бил поканен да изпълни просяшката заповед на вуйка си. Той отказал.

– Светът да се провали, вуйчо, но аз пак няма да се унижа дотолкова и като човек, и като дякон – казал той.

Няколко неприятни думи се разменили помежду им посред пътя, които не останали чужди и на присъствующите там селяни. Малко останало, те щели да се сбият помежду си.

Не само от точка зрение да запази своето човеческо достойнство е направил тоя отказ Левски. И други причини го накарали да постъпи така. Под черното расо, на същото онова място, гдето трябвало да виси светогорски кръст, черна броеница и требник, стоял скрит и един револвер, който навярно щял да се види, ако Левски си е съблечал расото.

Тоя факт – носението на револвер от страна на едно духовно лице – е в състояние да ни убеди, че Левски е бил поколебан, не е служил с присърце в кръга на званието си, турил бил вече намерение да се впусне в по-бурен живот. От ден на ден отношенията между отца Василия и дякон Игнатия ставали по-обтегнати.

– Аз, вуйчо, не съм турил на гърба си черното расо да ми служи само като средство да простирам ръка по проситба – говорил той.

Оплакал се няколко пъти и пред родителите си, че му е много тежко да обикаля по селата с вуйка си; но тоя последният не искал даже да чуе, знаел той и от свещено предание, и от практика, че един вчерашен дякон трябвало да бъде като роб; заради това останал неумолим пред сродническите застъпничества, ни на йота изменил своята линия на поведение към ученика си и роднината си.

II

В 1860 година през месец декември архимандрит хаджи Василий заминал за хаджилък. По всяка вероятност той е задигнал със себе си крупно богатство да запуши алчните

уста на своите ерусалимски събратия, лойни калугери; но на сестриния си син, с когото събирал тия богатства, не оставил ни една пребита парица за прехрана.

– Проси и се храни – казал той на тръгвание. – Защо носиш това дълго расо?...

Немилостивият вуйка оставил още и коня си на Левски, който бил длъжен да го храни от своя собствен залък. Разбира се, че той прибягнал под стряхата на майка си, с която разделили скромните няколко гроша, спечелени от предение чужда работа. От ден на ден Левски ставал мрачен и наежен и към турци, и към калугери и чорбаджии, и към всяка дармоедна твар, която не придобивала своята вечеря с честен труд и правда*.

Макар той и да не бивал в тесни съприкосновения с турците, но техните всекидневни кепазелъци не му били чужди. Всеки знае, че турците не вършат нищо тайно, както това става в цивилизованите държави, гдето угнетенията и хищничествата стават по-тънко и неосезателно, по дипломатически начин. В Турция няма това. В Европа казват например: „За благоприличието, авторитета и честта на страната така и така постъпете.“ Турчинът говори обратното, той е пò кавалерин в действията си: „За правото на ножа си, за бабаитлъка ти и името ти ти не трябваше да се криеш от никого.“

В отсъствието на вуйка си Левски не стоял запрян в килията си, както видяхте по-напред, да чете акатистите на пресветая Богородица и молитвите на св. Василия. Той не закъснял да събере около си първите свои приятели като: Христо В. Пулев, Иван Тюрмето, Георги Рачев, Генко Стойнов и пр., с които заедно той пеел народни песни, които са предшествующи елемент на всяко по-сериозно дело, развивал помежду им идеята за придобивание свобода на България, произнасял се против калугерите и чорбаджиите и въобще против всяко

* Казват, че В. Левски служил при турските юшурджии като писар; но тоя факт не се потвърдява от домашните му. Освен това той не знаел никак турски, а в такъв случай какъв писар е бил?

тогава зло в България. По тоя начин той сполучил да придобие много последователи между по-събуеничката младеж, с които по-насетне е почнал и да работи.

Неизвестно коя година именно Карлово е било посетено от едничкия тогавашен учен и патриот български Г. Раковски[6], с когото Левски не закъснял да се запознае. Повече от предположение, ние можем да утвърдим, че искрата за народна свобода и патриотизъм е била разпалена най-много у младия Васил от Раковски. Вижда се работата, че тяхното познанство не е било само на улицата, защото според уверението на домашните на Левски той вземал някакви си ръкописи от Раковски, които преписвал на скрито. Твърде е възможно, че тия ръкописи са били някои от съчиненията на тоя последния – „Показалец“ или „Горският пътник“, които жадната душа на Левски е гълтала пламенно.

На следующата година (1861) дядо хаджи Васил се завърнал живо и здраво от светите места. Оголен и оскубан до последна парица от хищното гръцко калугерство в Ерусалим, той се заловил от един път да поправи своите разстроени финанси от неизчерпаемия калугерски източник – просията. За тая цел той повикал Левски и му поръчал да се отправи немедлено по селата. Левски, който бил докачен вече от попървите обноски на вуйка си, отказал му категорически, че ни расото, ни роднинските им свръзки, ни неговото положение не са в състояние да го накарат да тръгне втори път по селата с подобна позорна рол. Вследствие на това те се скарали помежду си и скъсали всякакви по-нататъшни свръзки.

Левски се върнал пак при майка си, при която останал да живее през цялата зима до настъпването на пролет (1862). В това време в неговата глава се въртели различни планове, един от други по-неосъществуеми. Нему се искало да остави Карлово и да си вземе очите в далечни страни. Ни пустото безжизнено калугерство, ни тихият град Карлово можели да наситят и осъществят неговите велики планове, които и той сам едва ли е можел да определи. Нему се искали приключе-

ния, бурен живот и широко поле за работа. От само себе си се поражда въпрос – защо само Левски не е можел да търпи грешките на своите съвременници, лицемерното калугерство; защо само той да се въоръжи толкова против угнетението на турския ятаган, когато с него заедно са въздишали и теглили ако не и повече милиони други същества? Тук е тайната, в подобни само явления може да се определи границата между обикновеното и необикновеното, между слабото и великото, между низките създания и високите характери, които са рядкост във всеки народ и които предшествуват смъртната тълпа. Другояче ние не можем да обясним появяването на Левски в шестдесетата година. Ни възпитание, което е смешно да поменаваме, като говорим за хора като Левски, ни образование, ни пък някаква си среда са повлияли на него. Казах, че хиляди съвременници на Левски с неговото образование и попътия са ядели на ден по петдесет пръчки по петите, но никой не се е възмутил така херойски. Ако Левски се беше родил не в мрачната епоха на нашето минало, то той щеше да бъде друг човек, а не бунтовник, към други неща щеше да употреби своя талант. Естествено че както всичките наши по-живи младежи отивали да търсят храна и осъществяване на своите мечти най-много в ближната Румъния, Русия и Сърбия, така също и нашият херой отдавна мислел да се пропъди по из тия земи, гдето ще може и да хвърли от раменете си омразното вече черно расо.

Случаят му се представил твърде наскоро. Хора, които от сърце и душа преследват една цел, не закъсняват да я постигнат рано или късно. През Карлово преминал някой си Иван*, татарпазарджичанин, за когото разказват, че бил изпратен уж из Букурещ да кани населението за въстание, което ние не вярваме, защото по него време в Букурещ едва ли се е

* И Панайот Хитов споменава в своите записки (стр. 35), че същата година се явявал в Сливен някой си Иван Каратанчев, който така също проповядвал да се дигне народът на оръжие. Не е чудно, че тоя Иван е един и същи.

чувал българският език. Иван е искал само да се продаде на по-висока цена пред простодушните карловци, което се е практикувало дълго време от всеки честит българин, който е пил вода от мътната Дъмбавица и който, като се е завръщал в отечеството си, разказвал е небивали чудесии.

Както и да е, но тоя Иван е насърчил за пръв път Игнатия Левски да се не бави, но да върви към тихия бял Дунав; много братя имало да го чакат оттатък. Но това само не било достатъчно. Трябвало се парични средства, тескере, което било като ангел-хранител за всеки българин, и разни други подробности. И започнал нашият херой да се приготовлява за дълъг път. В качеството си на смирен дякон той намислил най-напред да приведе в действие следующия план, който е в състояние да го характеризира като с какви идеи се е въодушевлявал още по него време, докато не бил видял как живеят хората, докато на гърдите му висял черен калугерски кръст. Той намислил да открадне коня на вуйка си архимандрита, на своя благодетел, от светогорския метох. Това свое намерение той не криел ни от карловци, ни от самия си вуйчо. Публично един път сред кафенето, в присъствието на мнозина граждани, казал пред очите на хаджи Васил, че щял да му открадне коня, за да си хване заплатата за слугување при вуйча си, който не му бил заплатил пукната пара за толкова години. Разбира се, че никой не повярвал на думите му, всеки мислел, че това е шега.

За пътни разноски зет му Андрея му дал 120 гроша, на друго място си заложил калугерското джубе, срещу което така също получил 180 гроша. Оттук, оттам, той е получил да се приготви надве-натри за път. Със съдействието на сродниците си можал да тури на ръка и едно кефилеме за изваждание на пътно тескере. Оставало само да се прекара на ръка храненият кон на отца архимандрита, който чинел около 3000 гроша. Ето по кой начин можал Игнатия да се покачи на вуйчовия си кон.

Един ден, на 3 март 1862 г., когато наближило да се мрък-

не, той влязъл в черковния двор на „Св. Богородица“ и се скрил в една килия. Там той чакал, дордето се притъмни добре, за да се затворят портите от клисаря. Когато останал той сам господар на черковния двор, излязъл полекичка от килията и отишъл да опита дали е отворен комшулукът на метохския двор, гдето живеел вуйка му и гдето се намирал конят. Това било единственият начин, за да изпълни той своето желание.

Посред нощ било, когато Левски влязъл в метохския двор и с прехапана устна приближил се до обора. Най-напред той посипал пътя до портите със слама и боклук, за да не се чуе тракането на конските стъпки; после влязъл да отвърже коня, превел го през черковния двор и излязъл на мегдана благополучно. Разбира се, че револверът и камата са заместяли кръста и молитвеничето.

След като си прибрал едно-друго от къщата на зетя си, той се яхнал на хранения кон и хванал пътя за с. Дъбени. Не бил Левски от лекомислените хора, от ония, които обичат да тържествуват и при най-малките победи. Не се отправил той от един път да пътува, в който случай твърде лесно можеха да го хванат като крадец хората на архимандрита или конашките заптии. Не, Левски се спрял в с. Дъбени при своя приятел и единомисленик Котов, комуто разправил вкратце своя план, и го изпратил на другия ден да отиде в Карлово с мисия, а той останал в Дъбени скрит заедно с коня си. Мисията на Котова била да се научи като какви мерки е взел архимандритът за хващанието на Левски, да го разубеди, доколкото е възможно, да прежали своя кон и да му даде криви сведения, че внукът му заминал за Калофер.

Вуйката на Левски бил вън от себе си. Той скачал от земята и говорел, че ще да накаже лудата глава, загдето се одързостила да извърши подобна противозаконна постъпка. Котов го оставил да му трепери брадата и се върнал в Дъбени да даде отчет за ходението си в Карлово.

Рано на другия ден нашият пътник бутнал коня си към

Пловдив. Първата му грижа била да си извади тескере. Никакво препятствие не срещнал той на конака, защото селското му кефилеме, което извадил още с време, било твърде редовно. По него време пътни тескерета се давали само в Пловдив, а не и в малките околни градовце. Щом той сгънал тескерето в пазвата си, най-сигурен другар за всеки пътник, нощно време, без да се обади някому, хванал татарпазаржишкия път.

След четири-пет деня пътуване той поздравил една вечер старите развалини на града Ниш. Първата му длъжност била, щом пристигнал на хана, да съблече от гърба си омразното расо и да се разстриже, което, разбира се, безпрепятствено извършил. На другия ден той крачел вече из улиците не Игнатий дякон, а Васил Иванов. Продал коня на вуйка си заедно с калугерските дрехи и захванал да дири вече средство как да премине в Сърбия. Двама души сърби, с които той можал да се запознае в Ниш и пред които открил намерението си, спомогнали му в това. В едно сръбско село, близо до границата, той преседял около две недели да си почине, а после се отправил за Белград.

В Сърбия именно е отишъл нашият херой затова, защото през същата тая година, както е известно, положението на сърбите с турския в Белград гарнизон бяха твърде обтегнати. От ден на ден все повече растяла враждата между двата елемента и сърбите се приготовлявали да нападнат един ден на своите господари, защитени от белградските калета.

Разбира се, че това приготовление на нашите братия не било чуждо и на българите (не на целия народ, но на ония, които се наричат нехранимайковци и които са оставили своето отечество да участвуват в различни сражения ту с гърци, ту с руси и сърби). Още през зимата много наши българи, надошли от разни места, се разхождали по улиците и чакали уречения час, а сръбското правителство, както винаги, обещавало им златни гори. Тук бил и Раковски, който издавал своя „Дунавски лебед“[7], Ив. Касабов[8], който превеждал на

български език „Освобождението на сърбите“, и пр. Сам Раковски бил главатар на българските доброволци. Всяка вечер събирал той по-развитичките измежду тях, на които държал различни патриотически лекции из българската история.

В числото на жадните слушатели е държал първо място и Васил Левски. Тук той можал да се запознае с българските войводи Илю[9] и Цеко[10] и с други още по-събудени българи, с които горещо разисквал въпроса за освобождението на България. Всички гнили обещания и прекалени хвалби на старите войводи той слушал с възхищение и ги приемал за чиста монета.

На 11 май 1862 г. стълкновението между сръбските пандури и турския гарнизон се захванало. Находящите се в Белград българи не се забавили да се затекат към Стамболската капия, когато сръбските пандури и солдати продължавали да се крият из белградските кафенета.*

Ето как разказва за това събитие Христо Иванов[11], бивши тогава доброволник при бомбардирането на Белград и един от най-старите апостоли, комуто съм обязан за повечето сведения за живота на Левски:

„Една вечер, когато отивахме в театъра, дето се представляваше „Косовска битка“, стана тревога по улиците и народът се впусна бежешком към Стамболкапия. Отидохме и ние; но що да видиш? Гледаме, че реченатa капия затворена, никого не пущат да излезе. Минахме през къщата на Коларца, слушаме глас от пушки към калето; а от вътрешната страна на Стамболкапия стои нареден турски аскер с пушки. Юзбашията им с гола сабля в ръката, обърната с върха нанадолу. Излязохме на пияцата; „код кафенето Милоша“ имаше стоварени дървета, от които взехме по едно и се отправихме към оная страна, отгдето се чуваха пушките. Като пристъпихме няколко крачки, гледаме, един сръбски жандарин бяга

* Това потвърдяват и самите сърби (гледай очерка на Н. Попова под заглавие Сербия и Порта).

насреща ни гологлав и вика, колкото си може: „Връщайте се назад, люди гинут!“...

Вълнението из Белград се увеличаваше от минута на минута. Гражданите бягаха един през други, кой да се скрие, кой да си вземе оръжието, а турци и кадъни се затваряха в джамията. Ние, българите, останахме отвън града и не можем да намерим място да се върнем. Излязохме до делийската чешма, но и там, като бяха затворени дюгените, не можехме да преминем. Хванахме пътеката, която е покрай Теразия под шанса; но като дойдохме до турския топ, гдето вардеха турски солдати, тия последните отвориха насреща ни огън. Ние ударихме на бяг, понеже не можехме да стоим насреща им без оръжие. Куршумите им свиреха над главите ни. Най-после влязохме във френското консулато и като прескочихме шанса, излязохме на Господска улица.

По-нататък из улицата срещнахме нашата българска чета въоръжена, начело с Раковски и дядо Илю войвода, които отиваха към калето (Стамболкапия). Дадоха и на нас оръжие, за да ги придружим. Нощта се приближи вече и според съветите на войводите трябваше да отидем откъм друга страна, защото железните врата, каменната стена и многобройните мазгали на калето, пред които бяха насочени турските пушки, правеха невъзможно всяко наше по-нататъшно опитване. Тогава Раковски потегли към Варошкапия, която беше много по-слаба и лесно можеше да се развали дървената ѝ постройка. Четата се раздели на три отделения: едно поведе дядо Илю, друго – байрактарят му Стоян Македонеца, а третото – сам Раковски. Никъде не се виждаха сръбските пандури.

Прескочихме през шанса и нападнахме от три места. Отделението, с което бях аз, влезе в една сръбска къща, от която хората бяха избягали и на която прозорците гледаха към турските солдати. Пламнаха няколко пушки от страна на нашите момчета през прозорците и турският юзбашия падна на земята заедно с други двама нефери. Турските солдати

удариха на бяг и ние се впуснахме подире им. Гонихме ги чак до К а л е м е г д а н а. В бягането си те връхлетели върху едно наше българче от градинарите, което бяха надупчили със сюнгиите си. Подир нашата чета вървеше други един байряк българи-градинари и дюлгери с брадви, търнокопи и мотики, които разсипваха где що им се попадне по пътя турско здание.

Страшно те викаха и псуваха на всичко, що е турско и мохамеданско. Варошкапия беше станала вече от тях на прах и пепел, която и остана в наши ръце. Раковски и дядо Илю изкомандуваха на момчетата да се отправят на Савакапия. Ония от момчетата, които имаха оръжие, наредиха се наоколо, а дюлгерите и градинарите с брадвите в ръка нападнаха на капията. От трясък и плюсък потрепера целият град. В няколко минути страшната тая капия, която е плашила християнския свят цели векове, преобърна се на прах и пепел под краката на нашите българи.

Като превзехме и тая капия, войводите поведоха четата към делийската чешма на джамията, която беше пълна с турци и кадъни. Тя беше обсадена откъм царската бахча от капитан Джока, човек с една ръка и с един крак; а нашата чета я заобиколи откъм френското консулато. Войводите направиха съвещание с капитан Джока и се реши да превземем джамията с юруш. Няколко от нашите момчета се нахвърлиха през дувара в гробищата, за да нападнат на прозорците. В това време се блесна на небето, понеже валеше дъжд, което даде възможност на обсадените турци да изгърмят направо върху ни, и едно от нашите момчета се рани твърде опасно. Пушка гръмна от височината на минарето. Тогава няколко от нашите момчета се залепиха на прозорците и изпразниха своите пушки вътре в джамията върху натъпканото множество. Отчаян вик и крясък, който излязваше от устата на стотина гърла, гръмна в джамията:

– Капитан Джока! На твоите господарски ръце ставаме теслим – викаха те.

Тогава се провикна Раковски, че ако те желаят да се предадат, трябва най-напред да запалят свещи в джамията и да отворят вратата. Заповедта на Раковски се изпълни на минутата. Вратата на джамията се отвориха и най-старите почтени мюсюлмани, с бели бради, излязоха да се поклонят. Заобиколени от конвой сръбски жандарми, те се изпроводиха почтено до в калето.

При пукването на зората ние се намирахме при Стамболкапия, която искахме да превземем с юруш; но не бе възможно, защото само от едно място можеше да се напада. Битката се продължава чак до обяд на другия ден. По едно време турското трампе удари на мир. Колкото турци и кадъни имаше на пияцата, издигнаха бял байряк и тръгнаха към калето, което беше вече отворено. Ние ги изпратихме мирно. Събраха се падналите убити и от двете страни, сръбското правителство издаде заповед: всеки да отиде на мястото си и да повърне назад всичко, щото е взето от турците. Мир настана вече.

На втория ден обаче, рано сутринта във вторник, белградското християнско население, повечето жени и деца, на тумби-тумби търти да бяга из улиците вън от града. Дюгени и къщи оставаха отворени. Всеки гледаше да спаси само себе си. Докато се слушаха само пушки да гърмят, ето че зареваха и турските топове от калето, гюллетата на които падаха в града върху здания и хора. Събраха се пак нашите българи под началството на своите войводи. Сега те изглеждаха повойнствено, защото бяха въоръжени с белгийски пушки и с тенекиени левове на калпаците, които Раковски беше поръчал да изработят в Топчидере. Нашата чета завзе най-отвореното място, гдето се сипеха турските гюллета, да пази влизането на неприятеля, който насилваше да влезе. Три деня и три нощи пазихме ние на това място. Нашето юначество и участие в бомбардирането на града вижда се работата, че беше дошло и до ушите на княза, защото тоя последният сам лично ни посети на третия ден и ни поздрави с благодарителна реч...“

Тук ще да прекъснем ние разказа на Христа Иванов, защото не ни е в предмета да се впущаме в дълго и широко описание на белградското бомбардирание в 1862 г. Моята цел е не да покажа участието на българите в сръбските работи, а да дам нагледна и обща картина на едно събитие, в което е участвувал и нашият херой, който отдавна се намирал вече в Белград. Когато българските доброволци доближили до Стамболкапия, Левски бил първият, който се метнал на калето с гола сабля в ръката, като същински лев. По-напред доктор Рашко го видял с очите си, когато той си извадил пищова и промушил в гърдите един турски юзбашия близо до Баталджамия. Българската чета в Белград е помагала с такова присърце на чисто сръбските работи с цел да се изработи и нещо за тяхното поробено отечество, което е пъшкало под османлийския ятаган.*

Според свидетелството на мнозина тогавашни съвременници лично сръбското висше правителство е обещавало на Раковски и на другите находящи се там български войводи, че то ще да подпомогне да се въоръжи силна българска чета, която да нахлуе през границите в България и да почне святото дело. Така уверявало сръбското правителство, но дотогава, докато имало нужда от здравите български мишци, които искало да употреби в своя полза.

След бомбардирането обаче, когато то не закъсняло да се помири с турското правителство, нашите българи останали пак на пясъка, захванали да дотягват всекиму. Всеки ден българските войводи настоявали да им се даде оръжие; но правителството отлагало днес за утре и за да се отърве от немирните гости, изпратило ги в Крагуевац, уж оттам да им се даде исканото оръжие. После няколко деня раздали им само за очи няколко ръждиви и стари пушки, останали от Караге-

---

* Според уверението на мнозина тая чета се е състояла от 800 души българи. Нейното поддържание и въоръжаването ѝ се дължи на княз К. Богориди[12]. Той подарил около 5000 минца, които се дали на Раковски чрез доктор Рашко.

оргевото време. Чакали момчетата дълго време, но не им се разрешава да се мръднат наникъде. Осем души от тях, като избрали по-добри пушки, побягнали една нощ от Крагуевац с цел да навлязат в България. Щом сръбското правителство се известило за това, на часа телеграфирало по границите да пазят строго и да хващат всеки българин, който би се появил и иска да влезе в Турско. След три-четири деня нашите непокорни юнаци били докарани вързани като престъпници, на които ударили и по един дисциплинарен бой. Награда!

От Крагуевац всичката чета се върнала пак в Белград с цел да помоли негова светлост лично да позволи минуването през граница на българските емигранти. „Високи задължения ме принуждават да не можа да изпълня желанието на братята българи“ – казал князът. Нямало що да се чини. Събравшите се патриоти в Белград, които не били дошли за гечинмек, а просто да помогнат на народа си, трябвало да се пръскат, да хлопат на друга врата. Голи и боси оставили те земята, върху която проливали кръв, върху която делили юнашки мегдан с неприятеля. Дрехите си продали те, за да съберат по някоя пара за пътни разноски. Най-голямата част от тях преминала в свята Румъния. И сам Раковски бил принуден да остави Сърбия по заповед на правителството.

По-напред, преди да се бомбардира Белград, Левски се настанил при един господар в тоя град абаджийски чирак не да печели пусто богатство, но да изкарва дневна прехрана. Когато господарят му се научил, че новият калфа е бил дякон, то захванал да се отнася с него по-човешки, отколкото с другите си слуги. На тая служба го настанили неговите съотечественици Никола В. Чаушов и други. Абаджия той стоял само няколко месеца, докато се опознае с по-първите български емигранти.

Разказват очевидци, че когато един път сръбският княз отишъл на смотр на българската чета (вижда се работата, преди бомбардирането на града), запитал някои от момчетата каква е целта на тяхното военно обучение. Раковски,

който имал най-голям интерес от благоволението на правителството и който освен чистия патриотизъм знаел и дипломатическите тънкости, отговорил верноподанно на сръбския господар, че целта на момците не е друга никоя, освен да помогнат сами на себе си, частно.

– Изверг! – извикал нашият херой и турил ръка на револвера си, без да вземе пред вид височайшето присъствие на светлата особа, дисциплината и лицемерното благоприличие.

Свободата и благоденствието на неговото отечество, чистосърдечието му и непривикването му да се лигави пред високите особи принуждават ни да потвърдим истинността на тоя факт, който аз не можах да заверя, както се следва. Ако човекът, когото видяхме преди една година да отдава равни почести на револвера заедно с кръста, човекът, който се реши в качеството си на дякон да оскверни черковната килия, за да открадне коня на вуйка си и да зареже бедна майка и семейство, който не потрепера, когато тури ръка на дългите си космы, неприкосновена светиня и до днес за всекиго, то не е чудна и тая му неблагоразумна постъпка.

Шест деня стоял Левски затворен за тая си дързост в белградската тъмница. Трябва да ви кажа, че той е изгърмял против Раковски, но не можал да го сполучи.

III

Разбира се, че когато и най-малко компрометираните момчета бягали от Сърбия, то и нашият херой е направил това същото. За къде той е заминал от Белград, остава за нас дълбока тайна. По всяка вероятност той е отишъл в Румъния – в Букурещ – да търси хора и помощ, с които да приведе в изпълнение своите високи планове. Как той се е посрещнал тук, дали е намерил поне скромни средства за прехрана, аз съм в положение да докажа ако не фактично, то поне виводно. Трябва да знаете, че Букурещ в това време не е бил

още огнище на българската идеална младеж, на ония интелигенти емигранти, които бягаха от турския сатър, но много по-после. В това време в румънската столица живеели само безчувствени богаташи: грудовци, колоневци, евлогиевци и пр., които са се трудели още как по-добре да изговарят гръцката буква „н“ и какво окончание да притурят на своята фамилия, която да не личи никак, че е дебело-българска! Ако не цели румъни или гърци, букурещките тогавашни българи били православни християни. За тях все едно било болница, к о л ц о ли се поправя, фенерската патриаршия ли проси помощи за изплащанието на своите дългове, ерусалимски хитри калугери ли искат помощи за поправянието на светите места... Никакво българско общество не съществувало по това време в Букурещ, не съществувал и оня калъп, който се наричал Д о б р о д е т е л н а д р у ж и н а и в който се претопявали грешните пари на мнозина благочестиви покойници, подарени уж за богоугодна цел...

Освен това, ако Каравелова, Ботйова, Стамболова и други деятели много по-късно (1870–1875) букурещката богаташка дружина наричаше чапкъни, вагабонти и бозаджии и не искаше да ги срещне по улицата, то можете да си въобразите като каква цена е трябвало да има Левски в очите на тия хора – бедно и скромно момче, ненавикнало да казва на бялото черно, на черното бяло, незапознато с никаква пуста и фалшива етикеция. Не говоря за раздяконванието му, което, ако някой от тия благочестиви християни научеше, начаса щеше да доложи работата на патриаршеския свети наместник в Румъния.

Ето защо Левски не е останал дълго време и в Румъния, а е побързал да се завърне в България, да бъде по-близо при своите угнетени братия. От най-напред, когато той чувал отдалеч, през стотина уста, за двете християнски столици – Белград и Букурещ, съвсем други понятия имал за хората, въобразявал си, че като няма там турци – всичко тече по мед и масло, няма подлост, калпазанство и лъжа. Колко е трябва-

ло да тежи на душата на горещия български патриот, когато той се сразил с горчивата практика и наскоро се убедил, че по-голяма искреност и патриотизъм съществува в неговите карловски другари – кундураджии, отколкото в облечените със скъпоценни кюркове богаташи и надути учени педанти, които туряли много по-високо своя гечинмек, отколкото благоденствието на своето отечество. Разбрал той, че тук хората се хранят и лъжат повечето с незаслужени хвалби и пусто фразьорство – „тъй и онъй“ ще да направим, а на дело – положително нищо.

Трябвало да бяга Левски от подобни хора. Той можал да разбере най-рано от всичките тая проста и непонятна за мнозина истина, че ако иска човек да помогне на своите братия, то трябва да отиде помежду тях. Инак ние не можем да си обясним неговото завръщане в България толкова скоро, отгдето той избягал преди една година, като си позволи да извърши и кражба. Не може да се предположи даже, че той е оставил Румъния и Сърбия, защото не можал да намери средства за живеение. Когато хиляди обикновени същества са намирали добър гечинмек в тия страни, то за пъргавия Левски е било десет пъти по-лесно да направи това.

От друга страна, не можем да кажем, че само едни горчиви тъги и отчаяние е изпитал Васил Иванов в чужбина. Той видял как охолно живеят хората, гдето няма турски ятаган, а това още повече го наскърбило, че неговите братия са осъдени на вечна погибел. Така също и срещата му с Раковски и другите български войводи не била просто събитие за него. От всичко чуто и видяно извлякъл той съществена полза. Колкото за това обстоятелство, че когато Левски се завърнал в България, бил изпратен от някакъв си Централен букурещки комитет като емисар, нещо, което утвърдяват мнозина неизвестно на какво основание, това е чиста химера. Никога и с никой работник в България не е имало нищо общо между Букурещ и България. Любопитно ще бъде да кажат тия господа кога е съществувал тоя комитет, от кои хо-

ра се е състоял той? Да не бъде букурещката Добродетелна дружина[13] със своите органи „Отечество“ и „Стара планина“ и с шкембестите си членове? Или пък подкупените Касабов, Грудов[14] и пр. от румънското правителство*, които подадоха мемоар на всемирния деспот Наполеон III? Чуло ли се е нейде или видяло, щото богати хора и надути учени педанти да са направили добро на своя народ? Допущаме изключения, но твърде микроскопически.

Васил Левски, както ще да се види по-нататък, е работил в Букурещ само с Каравелова и с други някои млади хора, повечето ученици от медицинското училище. Разбира се, че мнозина са го познавали по улицата, но това не е достатъчно. Букурещките централни комитети „добродетелни дружини“ не само че с нищо не са помогнали на българските движения, но, напротив, били са даже и против тях. Та и другояче може ли да бъде? Разликата между Хр. Георгиева[15], Панарет Рашева[16], от една страна, и нашия хаджи Иванча хаджи Пенчович[17] и Григорий Доростолочервенски[18], от друга, е тая, че първите живеели в Румъния, а вторите в Турско. Всъщност те са екземпляри от един катехизис. Четата на Хаджи Димитра, на Ботева и на Тотя, апостолите в 1876 год. преминаха в България без знанието на букурещките нотабили. Още повече когато четата на Хаджи Димитър и на Стефан Караджата се бореше на 8 юли 1868 година във Вардинското кално блато, Христо Георгиев и неговата чорбаджийска дружина протестира официално, че хората на Хаджи Димитра са хайдути, не действуват в името на българския народ!...

Тия редове аз написах, да предизвестя всички поклонници на старото, безжизненото и на химерното да се не обръщат към Букурещ, когато говорят за българските нови въстания; да не смесват те богатото, ситото и бездейственото – с угнетеното, честното и идеалното!

И така, наш Васил Левски се завърнал пак в България, в

---

* Гледай записките на П. Хитов, с. 69.

своето родно място, отгдето беше излязъл с такава опасност едвам преди една година време. Според неговия безименен биограф* той останал в Габрово цели осем месеца, гдето работил за въстанието (1862), а после се занимавал с абаджилък. Тоя факт аз не можах да проверя по никакъв начин. Освен това, доколкото ми е известно, българското въстание в 1862 година беше едновременно с бомбардирането на Белград, така щото Левски не е можел да бъде в едно и също време на две места. Може би така просто да се е бил спрял в Габрово, като е искал да се опита да работи, с голяма предпазливост.

След завръщането на Левски в България ние стъпваме на дирите му едвам в Калофер. Това било есента на 1863 година. В тоя последния град те пристигнали заедно с някого си Христа Иванов, калоферец. В Калофер той се скрил и тайно изпратил по един човек известие до родителите си в Карлово, че се е завърнал и скоро ще да си дойде. Само три дни преседял той в Калофер, отгдето нощно време се прибрал в Карлово, при майка си. Първата грижа на нашия херой е била да си запази пак името И г н а т и й, за да не даде повод да се безпокои общественото мнение, да се покаже пред съгражданите си, че нищо не е отстъпил от своя духовен сан. Затова той поръчал на майка си, прави що струва, да му приготви дяконска одежда, докато не се е разчуло, че се върнал.

Когато се научил хаджи Василий за завръщането на внука си, не закъснял да го посети заедно с калугера Кирила. Те се били приготвили да му четат свети Василевите молитви, но Левски е обърнал другия лист. На въпроса къде е той ходил в разстояние на толкова време Левски не пожелал да скрие нищо и така хладнокръвно и откровено говорил пред двамата лицемери, щото вуйчо му малко по малко излязъл из търпение.

– Ще да те предам на турците – казал той в гнева си.

---

* Гледай в. „Селянин“.

– Аз ще да кажа, че ти си ме изпроводил да викам московците – казал още по-гневно Васил Иванов и погледнал прямо в очите на някогашния си благодетел.

Архимандрит хаджи Василий опулил очи. Той се уплашил не на шега и отложил своето пастирско намерение да направи предателството.

– А що ти направи със своята коса и с дрехите си? – попитал го втори път архимандритът, за да тури край на разговора върху предателството.

– Хвърлих ги в Дунава – отговорил нашият херой, без да му мигне окото.

Архимандритът поклатил злобно глава и си излязъл. Като видял той, че планът му да предава ударил на твърде чувствително място, т. е. че ако той направеше това, то и двамата с внука си трябваше да попаднат в затвора, пуснал в ход друго едно средство – интригата. Отдалеч съветвал той родните на Левски, а най-много зетя му Андрея да го не прибират в къщите си, защото щял да им навлече някоя беля на главите. Той не можал да успее обаче да го отклони от своите родителски и роднински обязаности. Чудно! Хора с деца, жена и къща не се бояли от нищо, а един стар скъперник калугер, който нямал на тоя свят ни дете, ни коте, който се бил отказал от всичко – треперел над своята уж богу обещана душа!

Скроили и ушили надве-натри един кат калугерски дрешки на Игнатия, които той навлякъл на гърба си и захванал да излязва по улиците. За да заличи и онова подозрение на съгражданите си, което вуйка му бил така добър да разпространява, той започнал да ходи в черкова и ясният му глас пак захванал да се раздава под сводовете на „Света Богородица“. Така той преминал зимата до месец марта. Разбира се, че тук-там много тайно посъбирвал своите най-верни приятели като Тинка Пулев, Ивана Тюрмето и пр., пред които проповядвал словото Божие не с кръста, а с камата. Според свидетелството на Иван Арабаджията от Царацово, впоследствие един от най-верните му другари, той го чул един път

в Карлово, когато стоели на Митко Тачевия дюген, да казва: „Ние трябва да се посъбирваме сегиз-тогиз“, т. е. да почнат работа.

Но дързостта на Левски с коня на вуйка си и със собствената своя коса не останали така ненаказани. Тахир, сеизин от по-напред при архимандрит хаджи Василий, който в това време се намирал в Пловдив, като се научил за завръщането на Левски, известил на турското правителство, че дяконът, който бил откраднал коня на хаджи архимандрита, се е завърнал вече в Карлово*. От Пловдив не се забавили да изискат Левски. Като се получило това известие в Карлово, полицията бастисала бащината къща на Левски, гдето го и хванала. Затворили го в конака при всичките молби на зетя му да го оставят под поръчителство, за да отиде сам да се представи в Пловдив. Както сам Левски, така и ближните му роднини се силно съмнявали, че работата не е само за коня на вуйка му, но и за политически работи го е предал някой. На основание на това съмнение той поръчал на зетя си да му достави в затвора отрова и нож, с които той искал да посегне на живота си в случай че захванат да го мъчат да изказва политически работи.

Когато бедната му майка се научила за всичко това и го посетила в затвора със сълзи на очи, Левски я осъдил жестоко да не жали тя за него. Той искал да направи от слабата и милозлива жена студен камък! После няколко деня той бил

---

* Христо Иванов, който по това време се намирал книговезец в Пловдив, уверява, че Левски е бил предаден от същия си вуйка. „Като се научихме, че в затвора е докаран Дякона – говори той, – то събрахме се няколко души и отидохме да молим г. Н. Герова и доктор Рашка да го пуснат под поръчителство. Те се обещаха. После посетихме Дякона в затвора, който ни каза, че вуйка му хаджи Василий го предал на турците, че бил бунтовник и ходил в Сърбия. На общината привикаха хаджи Василий, когото осъдиха да не носи патрахил една година и му казаха да отиде на конака и каже на турците, че той е наклеветил Левски заради коня си само, а не че бил бунтовник. След три месеца затвор Левски се освободи...“

изпратен за Пловдив заедно с още един българин от Сопот, който така също бил затворен за тескере. Майка му и зет му се впуснали да отидат подире му да го придружат до Пловдив, но ударили из друг път и не можали да ги достигнат. За да не бъде съвсем с голи ръце, тя се помолила на съгражданина си Ив. Фурнаджиев да ѝ даде в заем 100–200 гроша.

– С подобни хора аз не искам да имам нищо общо – отговорил благоразумният гражданин, като че на парите, които щял да заеме, било написано неговото име.

Никой не помогнал на Василевата майка; а това показва, че ситите и ония, на които било охолно около врата, били против Левски. Та и другояче не може да бъде. Той имал на страната си само бедната и угнетена младеж.

Чак до с. Черпелии, два часа надалеч от Пловдив, нашите двама пътници достигнали заптиите, които карали Левски и другаря му. Отдалеч те поздравили хероя с кимвание на очите си скритом от заптиите. До Пловдив те вървели подир конвоя на 100–200 крачки разстояние назад.

Когато влезли в града, той срещнал на моста Тодораки Кесякова, комуто извикал:

– Нямам нищо! Помогнете ми!

Кесяков не се отказал да подействува отпосле за освобождението му.

В Пловдив Левски бил турен в затвора. Брат му Христо, който се намирал това време в Пловдив и който се научил от майка си за съдбата на Дякона, затекъл се при ефендетата да узнае по какви причини е затворен брат му. Зарадвал се той, зарадвала се и майка му, когато чули, че единствената вина на Левски не е за друго за нищо освен за откраднването на вуйчовия му кон.

Дълго време сродниците на нашия херой се маяли из Пловдив; на много ефендета, кетипи и на наши мемлекет чорбаджилара хлопали те вратата, но отникъде помощ. Нямало помощ не затова, че работата била много сложна, но за тая проста причина, че с голи ръце отивали да молят там, дето се

трябвало пари, а не человеколюбие. Видяхме ние колко пари е искала сиромашката майка на Левски от Ив. Фурнаджиев. Не заминали те и портата на Цока Каблешкова, тогавашен български намлия чорбаджия в пловдивския конак. Но помогнал ли е Цоко Каблешков на нашите просители? Трябва ли питане и за това? Нужни ли са обяснения? Аз апелирам към всички съвременници: който от тях знае, да е чул или видял, че някой конашки българин е направил нещо добро, то нека ми каже някого, да му запиша името със златни букви. Ако хаджи Иванчо хаджи Пенчович прибърза най-напред да подпише смъртната присъда на нашия херой; ако Стефан Карагьозов в Търново употреби най-голяма строгост и хитрина върху му, за да признае писмата си с подпис К е ш и ш, че нему принадлежат, то можем ли да искаме противното от по-малките чорбаджии като Цока Каблешков? Присъствал съм на повече от дванадесет истиндака в България по разни градове, видял съм много чорбаджии, срещал съм се и със стотини приятели, които са ги видели, всичките едногласно потвърдяват: „Пази Боже от нашите конашки ефендета!“ Ако турският мюдюрин пита приемаш ли си редовно храната, чорбаджията отговаря нископоклонно: „Не трябва да се дава хляб, ефендим, на тия кучета.“

Та и другояче не може да бъде. После танзимата, когато и българите имали вече право да имат свои хора в конашките работи, то какво са направили турците? Събрали всичките кепазета из България, които нямали ни съвест, ни Бог, ни вяра, и ги поставили из конаците да казват само е в е т и да цапат имзите без никакво по-нататъшно съпротивление. Те били слепи оръдия в ръцете на агите. Не говоря за старите чорбаджии, които са съществували допреди 40–50 години, докато на българите не било позволено още да носят фесове и да заседават в конака. Те били ако не български р о д о л ю б ц и, което било немислимо тогава, то поне благочестиви християни. Колко манастири, черкови, па даже и училища тук-там се дължат на тия наши първенци! Идете на „Света

гора“, на Рилския манастир, на Бачковския и пр., и вие ще да се уверите кой е ктитор и приложник. Мрачната епоха на чорбаджилъка е нова. Но за това – друг път. Щастлив се считам, че само един факт можа да констатирам, гдето и в душата на турско ефенди се е проявила висока и благородна черта. Аз говоря за Илийчо ефенди[19] от Видин.

Когато турското съдилище в Русчук през 1876 година осъди на смърт 18 души борци, повечето от четата на Ботйова, в числото на които бяха и двама души апостоли, Обретенов[20] и Заимов[21], Илийчо ефенди се отстъпи в качеството си на защитник и такава патетическа реч произнесе в полза на осъдените и в щета на правителството, щото заседающите български ефендета, които бяха ударили преди малко и м з а, затрепераха на местата си, а подстриганите брады на турските съдници заиграха от яд. Смъртното наказание се замени с пожизнено заточение.

От къщата на чорбаджи Цоко Каблешков сродниците на Васил Левски отишли при Найдена Геров[22]. Старият български патриот, комуто Дякона бил известен вече, приел просителите твърде учтиво.

– Нямаше ли за Василя да бяга в Сърбия и Румъния? Не знае ли той, че в турското царство като него хора не можат да живеят? – казал Н. Геров.

После той се обърнал към зачудената майка, която за пръв път в живота си чула подобен отзив за сина си и на която казал, че тя трябва да се гордее, че е родила такъв син. Няколко още съчувствени думи от страна на Н. Геров, който се обещал и лично да подействува за Левски, ободрили убиената майка.

В Пловдив бил повикан от страна на турското правителство и вуйката на Левски, архимандрит хаджи Василий, в качеството си на тъжител, който и не се забавил да се яви. Но слава богу, че той тука се показал повече човек, от страх може да му не навлече Левски някоя беля, за което беше му казал вече в Карлово. Правителството полюбопитствувало да знае къде е ходил Левски в разстояние на една година, на

което той отговорил, че търсил случай да постъпи в някое училище. Запитали го и за тескерето му, за което, като се научили, че той го оставил уж във Видин, поискали да го изпратят за последния тоя град етапним порядком, но като видяло правителството, че други причини няма за обвинение, освободили го.

IV

В Пловдив Левски останал за няколко деня. Тук той можал да намери достатъчно число приятели, които съчувствували на неговите идеи. Малко по малко той станал известен. Вуйчо му отказал вече категорически да го приеме още един път при себе си под предлог, че като бил извършил вече една кражба, не заслужавал никаква милост. По настояването обаче на някои пловдивски граждани пред вуйча му тоя последният едвам склонил да спомогне на Левски, за да остане в пловдивското училище.

Неизвестно по какви причини той не останал в Пловдив повече от един месец, при всичко че никакво препятствие нямало за това. Може би че той не е намерил поле за деятелност между пловдивската младеж. Върнал се Левски в Карлово и пак захванал да служи в черкова като дякон със съгласието на вуйка си. Трудил се той да поддържа добри отношения между себе си и почетното общество, но късно било вече. Отдавна между него и между алъшверишкото общество била препречила черна котка. Укори, хули и гласове от негодуване започнали да се сипят върху му, че той е вече нетърпим, дал е достатъчни доказателства, че няма да с т а н е ч о в е к, не обича парата. Ако Левски по примера на вуйка си ходеше да дели ортаклъка с немилостива проситба, ако той беше изял правото на няколко вдовици, да стане парасайбия човек, то няма съмнение, че карловското висше общество щеше да го запише в числото на умните си и достойни хора!...

Вуйчо му, архимандритът, на когото най-много натяквали, че държи още Левски при себе си, решил да вземе построги мерки за изкоренение на злото.

– Ти трябва да отидеш за няколко време в Рилския или Хилендарския манастир – казал той.

Левски отговорил:

– Да помисля.

Но вътрешно той се решил вече, че е време да дойде до крайности, да хвърли маската на калугерското лицемерие и да обяви борба против своите глупави съвременници.

Било тържествен ден – Възкресение вторият ден, 1863 година, когато богобоязливото карловско християнско население се натискало в храма „Света Богородица“, за да чуе словото Божие. Отдавна събравшите се забележили, че дякон Игнатий не се явявал още в черкова, за да завземе своето място в качеството си на певец. Тоя последният не се забавил да се яви, но не дякон Игнатия, облечен с черно расо, с капа на главата и дълги косми, а Васил Иванов, с остригани коси, с еснафски костюм, какъвто носят карловци! Всички били поразени от постъпката на Левски: той привлякъл вниманието и на мъже, и на жени, на старо и на младо. Свещеникът даже, който в това време кадял из черкова, принуден бил да се обърне и да спре за няколко минути маханието на кандилницата. А Левски изглеждал спокойно, мъчел се да запази пълно хладнокръвие, като че нищо не е ставало*.

Защо той решил да се разкалугери именно на такъв тържествен ден – Великден, когато хората най-малко били заняти със своя работа и най-много обръщали внимание на чуждите погрешки и недостатки, никой не е в положение да знае. Аз се осмелявам да предположа при няманието на верни све-

---

* В границите на българския характер е било, щото набожните карловци да бяха се впуснали върху Левски да го изпъдят от черковата. Защо това не е станало, аз не зная. По всяка вероятност Левски е бил успял вече да докаже на своите съграждани, че не е цвете за мирисане.

дения, че той искал да произведе по-голямо впечатление, да покаже на мало и голямо доколко калугерството е пусто, как той го презира и не се бои от неговите правила. Освен това в тая постъпка на Левски се заключавало и нещо агитационно. Той желаел да докаже на съгражданите си, че калугерството и неговите ръждясали понятия са отживели вече своя век: нови хора и нови идеи са нужни на България...

Няколко деня хероят на деня в градеца Карлово бил дяконът Игнатий. Във всяка българска къща предметът на разговора бил неговото расо и косата му. Когато излязвал по улиците, тълпи от любопитни се трупали по портите да го гледат.

– Господ няма да се стърпи. Той ще да отвори небето да изсипе върху главите ни огън и камъци – говорели хаджиите и светогорците, които се хранели от давание пари с тежка файда.

– Ще да потопи той най-напред нашия град, в който се е родил такъв дявол – говорели втори и въздишали от сърце и душа.

– Камък и дърво да е родила майка му! – допълняли старите баби и се прекръстяли набожно.

А Левски плувал херойски над безсъзнателните и заблудени свои съотечественици. Подсмивал се той над техните верования и понятия, смело вървял по своя начертан път, пред никого не лицемерничал, от нищо с в я т о и заветно не се боял.

Вуйчо му не бил ни на небето, ни на земята. Той си късал парцалите и сам не смеел да се подаде из града за постъпката на своя внук. След няколко деня Левски посетил един ден училището, но учителят даскал Димитър, за честта на заведението и за името на града, не приел отстъпника! За Левски нямало вече живот и поминък в Карлово. Той напуснал наскоро родния си град и излязъл да търси прехрана по околните села между простолюдието, гдето обичаите и понятията не се ценят до фарисейска степен. В село Войнягово,

два часа далеч към югозапад от Карлово, той сполучил да се услови за учител, която длъжност изпълнявал около една година.

От деятелността на Левски в с. Войнягово ни е известно само това, че неговата скромна даскалска стая била преобърната на свърталище, в което намирали покровителство всички волни (безделници), преследвани от разни агашетини и компрометирани пред правителството хора. Един от неговите приятели, Петър Попов, който го посетил по това време във Войнягово, разказва, че вратата на неговата стая не се затваряла ни дене, ни ноще, нещо, което в турско време бе почти невъзможно. Всеки можел да влезе при него което време пожелаел. В това време из калоферската планина ходела чета юнаци, която била в тесни сношения с войняговския даскал. По няколко деня той се изгубвал от селото и ходел в планината при юнаците, на които носел едно-друго. Твърде често събирал по-събудените селяни около си, на които разказвал издалеч разни патриотически сказки, трудел се да възбуди в тях чувството на патриотизма. Отдавна войняговчани имали спор със съседите си, дъбенчани, спор за мера. В едно сборичкване помежду им Левски се турил начело на войняговчани и такова поражение нанесъл на съседите им, щото мнозина паднали ранени и от двете страни, между които имало и турски заптии. Разбира се, че Левски малко го е боляло сърцето за царската мера, принадлежала тя на дъбенци или войняговчани, но от нямание по-сериозни занятия той е предпочитал да се меси в чисто селските работи, искал да приучи българите да се бият и сражават.

Неустрашим човек е бил той. Неговата решителност и дързостта му са баснословни. Дотук аз съм се въздържал да го характеризирам с голи думи, защото по-нататък самите му дела ще да говорят за това.

Турското правителство, колкото и да беше то слабо и заспало по тия времена, не закъсняло да обърне внимание на войняговския даскал. Много заптии, които посетявали Вой-

нягово, оплаквали се на своето началство, че селяните върнали глава, не турят по много масло в яйцата, за което бил причина даскалът. Левски бил подозрян. Това той знаел от всички най-добре и един ден (1865) той заминава набързо в Добруджа, вероятно да бъде по-далеч от Карлово. В с. Еникьой, Тулчанско, той се условил пак за учител, гдето стоял не повече от 6–7 месеца. И тук деятелността на нашия херой не се е ограничила само с даскалския дивит и с безжизнения буквар. Всичко младо и идеално, каквото е можело да се намери по него време в едно село, обиколило наш Василя. В тая епоха именно нашето отечество беше нападнато от хищните черкезки банди[23], които нашите братя руси ни бяха изпратили, като че турските капасъзи да бяха малко. Левски е организирал българска чета, с която е искал да противодействува на черкезите. По сборовете, сватби и други увеселения, които ставали по околните села, той не е изпущал простия случай да се яви във своите ближни другари. И със слова, и с действия се трудел той да разбуди заспалите свои съотечественици. Устроил игри в надхвърляние на камъци и в надскачване между младите, които той надминавал във всяко отношение. И до днешен ден на поляната отвън село Еникьой се виждат забити колове, за които жителите на селото разказват, че пространството между тях е прескочено от някогашния им даскал Васил!

„Това е левска крачка“ – говорели присъствующите. Твърде е вероятно, че нашият херой от това сравнение се е възползувал да се нарече Л е в с к и, който прякор не е съществувал ни във фамилията му, ни в рода му. Догдето той живеел свободно в Карлово (1865–1866), това име не се е чувало. В 1868 година мнозина го знаели вече Левски.

От с. Еникьой Левски е отишъл в с. Конгас, така също Тулчанско, гдето не живял повече от 3–4 месеца. После това той се връща същата година (1866) в Карлово, отива до Пловдив, но скоро трябвало да бяга, защото турското правителство не било забравило още делата му в с. Войнягово.

Най-напред бил повикан на конака брат му Христо, който живеел в Пловдив, и когото питали за брата му каква работа върши и накъде се намира. Левски бил известен в Карлово за разпорежения на правителството и скоро взел мерки да се запази. Като не можал да остане дълго време в Карлово, гдето не било възможно да се крие, той тръгнал за Румъния през Габрово и Шипка.

В Румъния пристигнал благополучно нашият херой в тая именно минута, когато всеки град бил препълнен с млади патриоти, емигранти от България. Сега той намерил румънските българи, не добресковци и колоневци, както тия били в 1862 година, а чисти българи. Много те били отишли нанапред в разстояние на 4–5 години. Различни общества, тайни и явни, каквито и да били те, пак сполучили да въздигнат българщината на доволно висока степен. Издавали се вече няколко български вестници, работил твърде деятелно и Раковски със своите охтичави гърди, имало мнозина български студенти из румънските училища, с една реч – българщината и българският език отдавна се ползували с право на гражданство. От друга страна, Критското въстание, за успехите на което тържествували всяка вечер из Румъния разпалените елински патриотчета и което немалко стресна балканските православни народи, вдъхнало кураж и идея и на нашите емигранти.

Приготвили се две чети да минат през Дунава в България, едната под предводителството на Филип Тотя[25], а другата – на Панайот Хитова. В дружината на тоя последния влязъл и нашият херой. Той бил избран за байрактар на четата, която се състояла от тридесет души момчета.

В края на месец юни 1867 тя преминала Дунава под малкия градец Тутракан срещу най-буйния Делиорман, гдето турското население употребява най-дебелите шишенета. Минали край селата Кусой, Турлак, Попово и набили непроходимото Герлово. Наш Левски бил един от най-пъргавите и решителни момчета. Та ако не беше той такъв, избрал ли се

би за байрактар! Гдето четата намирала малко спокойствие и безопасност от страна на многобройните потери, той поверявал байряка другиму и отивал по селата да проповядва всеобщо въстание. Когато четата дошла в Карловския балкан, късно една вечер той се отделил от нея и тръгнал за Карлово, като оставил оръжието си в една нива. Облечен в сливенски гайтанлии потури, влязъл незабележено в къщата на Христо Райков. Дордето не бил се приближил до града, на пътя, близо до мястото Гюрешкъръ, той ударил случайно върху един турски караул от трима души. Преспокойно се хвърля в хендека на един гюл и без да стане нужда да употреби оръжие, можал да пропъди турците. Уплашени, те известили на мюдюра, че видели странен човек (думата к о м и т а нямаше тогава право на гражданство), който идел за града. В Карлово Левски донесъл някакви си писма за Михайловски и поискал различни потребности за четата. П. Попова той изпратил до Станчо кожухарина за 12 чифта мешинени цървули.

Преди няколко деня били откарани за Пловдив двама души от приятелите на Левски, Иван Тюрмето и Хр. Пулев, заподозрени, че давали барут на момчетата. Присъствующите в дома на Христа Райков с прискърбие съобщили това произшествие на Левски.

– Всинца ви да бяха затворили, още по-добре щеше да бъде – отговорил той. – Това е знак, че нашето дело успява.

На другия ден в тъмни зори нашият херой оставил Карлово. Той преминал през Шаммахала и направо през нивята поел балканските пътеки. Карловският мюдюр изпратил същия ден потеря под началството на Дженджи Хасана и хаджи Мустафа, които се върнали, без да направят нещо. Левски достигнал четата в Златишката планина.

„В това време един турски офицер – Панайот Хитов в своята книга говори, – помолил правителството да му даде дозволение да иде на планината и да занесе главите ни. А байрактаринът (Левски) се известил за това и побърза да ни яви. Като седях един ден на един камък и гледах низ полето

с телескопа си, то видях тоя офицерин, че дойде при едни овчари, които не бяха българи, и замръкна при тях. Аз отидох вечерта в мандрата, улових едного от овчарите и попитах го какво е търсил при него турчинът. Овчарят ми рече: „Турчинът дохожда при нази да му дадем овчарски дрехи, с които иска да преоблече дружината си, за да ги не познаете и да дойде при вази да ви излови." „Дайте му дрехите си, но после да се не оплаквате, когато ви ги донесат изпродупчени с нашите куршуми" – казах аз и заминах си. След три деня, ето че иде офицеринът, преоблечен с овчарски дрехи. Тоя турчин мислеше, че ние го не познаваме, и вървеше към нас съвсем свободно. Наредих момчетата си и заръчах им да не пушкат, дорде им не дам знак. Турците трябваше да минат покрай нас, следователно ние можехме да ги ударим твърде лесно. Пътят се намираше 15 крачки далеч от нази. Всичкото това беше добро, но когато на един човек е съждено да умре, то ни един дявол не може да го спаси. Турците се приближиха до нази, без да знаят, че ние сме се скрили в тревата и че ги чакаме с нетърпение; дойдоха срещу нас. Аз запретих на момчетата да пушкат, защото нямах намерение да нападам; но турците търсеха белата си и приготовляваха се да нападнат на нас. Трябваше да се биеме. Всяко мое момче си избра по едно дърво, скри зади него тялото си, запна пушката си и приготви се. „Гледайте да удряме офицерина, защото турците ще се разбягат без своя предводител и ще ни оставят на мира." Щом изрекох тия думи, пушките на момчетата припращяха и удариха офицерина и още двама низами. Останалите се разбягаха. От това място ние се упътихме към Троянския манастир и дойдохме близо до Тетевен при река Рибарица..."

После това четата имала малко сражение с турските потери около Златица и без да извърши нещо по-сериозно, през Пиротските планини влязла в Сърбия.

V

В Сърбия отишъл и Васил Левски. Разбира се, че нему съвсем не е било по волята да живее между сърбите; но нямало що да се прави. Пътят му за България бил вече заграден. В същата тая година (1867), през зимата, сръбското правителство дозволило съставянието на една българска легия в Белград, в която да се учат на военно обучение българските емигранти. Условията били, че това обучение ще да трае до напролет, а после момчетата ще да минат в България. Находящите се в Белград емигранти разпратили известие до своите приятели в България, че желающите освобождението на своето отечество трябва да побързат да дойдат в Белград, за да увеличат числото на учениците. Скоро българската легия брояла вече до 200 души момчета из разни градове в България. Приемали се само ония, които знаели да четат. В тая легия се записал и Левски. Христо Иванов, който пристигнал около Никулден в Белград заедно с някого си Греков[26], разказва, че намерил Левски вече там облечен с войнишка униформа.

Наскоро той се разболял от опасна болест. Лежал няколко месеца на болницата и от нередовно гледание дошъл до умирание. Другарите му българи сполучили чрез сръбския министър да го извадят от болницата и поместят в особна къща. Болестта му от ден на ден вземала все по-лоши размери, трябвало да стане операция. Двама частни доктори се наели да направят операцията; те му разпрали стомаха и благополучно извършили операцията, по причина на която той останал дълго време още на леглото, така щото много малко можал да служи в легията.

Между това тая легия, както е известно, не можа да се удържи за дълго време, да принесе ожидаемите плодове. Скоро между българските ученици и сръбските професори се разгоряла отчаяна препирня. Военните преподаватели не закъснели да покажат своя квасен патриотизъм пред нашите

момчета. Хулели те всичко, що е българско, определяли и границата на своята държавица не до Пирот, Ниш или Видин, но до Велико Търново и София.

– Вие сте дошли в Сърбия не за друго, а за парче хляб – говорели учените глави във време на преподаването.

Разбира се, че буйните млади глави, зад гърба на които не се чувало ни гласът на любезна съпруга и дечица, които били напуснали своето бащино огнище не да ги оскърбяват лигави професори, не да чакат някакви си дипломи – средство за прехрана, а да търсят приключения и свободен живот, не са помислили да заплатят със същата монета. Те хвърлили и география, и пушка и плюли на всичко. Дълго време тръбата свирила да излязват на учение, но те се излягали по кафенетата.

По следствие на това военната дисциплина се приспособила на непокорните. Много момчета били арестувани, на някои ударили по 25 тояги, трети избягали нàполе и така легията се разпръснала, както и в 1862 година.

До това време Левски не бил оздравял още добре от операцията[27]. Едвам две недели след убиването на княз Михаила той потеглил за Румъния, снабден с черен (траурен) паспорт. Повечето момчета така също отишли в Румъния. 1868–1869 година са най-тъмните от деятелността на Левски. Както е известно, той не мина с четата на Хаджи Димитър в 1868 година. Защо той не е взел участие в тая чета, която и по число, и по състав стоеше много по-горе от четата на Панайот Хитов в 1867 година, нам е положително неизвестно. Според събраните ми сведения три главни причини са въздържали Левски да не придружи Хаджията и Караджата: първо, че по това време Панайот Хитов, който бил щастлив да чуе няколко съчувствени слова от сръбския министър и от букурещките нотабили, които били противни на всякакво движение в Турция с оръжие, защото щял да се разсърди Наполеон, бил изпратен по румънските градове да сее раздор между момчетата – да не слушат Хаджи Димитра. Твърде е

вероятно, че той е употребил своето влияние и над Левски, който почитал още дългите мустаци и надутите войводи. Второ, че той е бил още болен от операцията и не се е решил да потегли по Балкана, който не е майка на слабите и болни натури; и, трето, че според разказването на Иван х. Димитров[28], който се срещнал с Левски същата година в Бургас, няколко деня после заминуването на Хаджи-Димитровата чета тоя последният идел за в Тракия да събере друга чета, която да присъедини на Хаджи-Димитровата и да го посрещне около Сливен. До кои места е ходил Левски, с кого се е срещнал, нам е така също неизвестно.

Есента същата година ние го срещнахме пак в Румъния, в с. Кампусин, гдето той си продава телескопа, за да хване адвокатин в съдилището, в което имало да се съдят осмина души българи, негови другари по сръбската легия. През зимата той събира решителни момчета из Румъния, да ги води в Букурещ, за да убият Христа Георгиева.

Може би на някои строги моралисти да се подигне жлъчката от това действие на Левски, но ние ги предупредяваме да погледнат на въпроса не от точка зрение на царско-калугерския катехизис. Ако кръвожадният монарх, който коли и беси само затова, защото се намерили хора да оспоряват неговата божествена санкция, ако той извършва всичко това за собствено свое удоволствие, то, кажете ми, не е ли имал и това право човекът, който се е мъчил за доброто на милиони поробени създания? Левски, който се бил посветил да работи всичко за благоденствието на другите и във вреда на себе си, който бил сам и против когото било всичко, според нас бил е в пълното си право да жертвува не едного мерзавеца, който му пречел, а стотина. А за да посегне на живота на Христа Георгиева, имало е сериозни причини. Тоя последният това време е минувал за представител на българския народ във високите кръгове. Нему са се изпращали твърде крупни суми, най-много от православна Русия, които суми са се гълтали от неговите дебели каси. Той е пречел със сво-

ето влияние на всяко революционно движение. Освен това фактът, че той и другарите му бяха подбудили руския консул в Букурещ, Офенбаф, да протестира против четата на Хаджи Димитра, беше още нов.

За тая цел Левски бил наел и къща в Букурещ, гдето се приготовлявало убийството, но Л. Каравелов с големи молби и убеждение едвам можал да го склони да не извършва подобно страшно престъпление.

Маял се Левски още дълго време из Румъния, минувал в България и пак се връщал, съветвал се с войводи, подканял учените да захванат по-сърдечно работата, но нигде не намерил истинска поддръжка. Трябва да ви кажа и това, че после поражението на Хаджи-Димитровата чета, когато думата комита се произнасяла с ужас и от кадъните, старите войводи изгубили вече своята храброст. Хубавата Стара планина, която била окървавена вече с юнашка кръв, ставала за тях недостъпна. Ето защо ние не виждаме баснословните войводи да фигурират ни в едно от нашите нови и самостоятелни движения.

Панайот Хитов се оттеглил в Белград под височайшата милост на правителството, хвърковатият Тотю станал кръчмар в Одеса, Желю[29] почнал да лее керемиди в Браила, баснословният Дишлия[30] вардел кръчмите да не наливат във виното вода. Раковски отдавна почивал в гроба, Касабов публикувал официално, че той е К а с а б и я н о , а не Касабов – с една реч, всички били разочаровани, всеки търсел да се сражи не с Турция, а със собственото свое съществуване. Сърбия се намирала в изрядни отношения с Турция, Румъния се отървала от Кузата[31], който, подбуден от Наполеона, искал да стане богопомазан и дал обещание на султанските комисари, че няма да позволи вече на втори Хаджи Димитра да премине границите ѝ така безцеремонно. Навсякъде апатия, страх пред турското величие и самопризнание, че българите трябва с търпение и молби пред босфорския великан да изкупят своите грехове. Един Левски не искал да направи

компромис с духа на епохата. „Ще да се боря – казал, – до последната минута на живота си.“ Намерил той човек в румънската столица, който разделил неговите взглядове и който го насърчил в предприятията му, да върви и да се не бои. Тоя човек бил Л. Каравелов[32], който се бил установил вече в Букурещ и издавал своя революционен орган – С в о б о д а.

Каравелов и неговите близки приятели подкрепили Левски нравствено. Тия млади хора, които не благоговеели ни пред Наполеона, ни пред велика Русия, нито пък се кланяли на мустакатите войводи, че те трябва да поведат народа, а не народът – тях, разчитали на самия български народ и на неговата интелигенция, че те са най-главните фактори, с които може да се работи успешно.

Неоспоримото право на Каравелова било признато от всичките, че той трябва да буди народа печатно, другите не познавали България и българите и така на нашия херой се паднало да носи тежкото бреме – апостол в България, разпространител на святата идея – свобода. Той сам взел тая тежка длъжност отгоре си. Както виждаме, работата била твърде проста, свършила се без знанието на никакви белоръкавични синигери с високи шапки, без участието на въображаеми централни революционерни комитети, които съществували само в главите на Али пашовите шпиони.

В края на 1867 година ние виждаме вече Левски да крачи тук-там из Румъния, за да убеждава някои от своите познати приятели да минат в България, гдето оттук нататък ще да се почне сериозна работа. Така например той отишъл при Христа Иванов в Турну Мъгуреле, който държал там кръчма, накарал го да продаде едно-друго и да се отправят в България. От Гюргево те се качили двамата на парахода и излезли в Русчук с чужди имена. Тук те търсили Стоила Попов[33], някогашен техен другар от Белград, когото не можали да намерят. От Русчук Левски заминал за Ловеч, препоръчан до Станя и до Марин П. Луканов, а Хр. Иванов останал в Русчук, за да служи като комисионерин между Румъния и България.

Оттук нататък се захваща вече най-отчаяната деятелност на Васил Дякона. Той ходел от село на село, от град на град в България да проповядва словото Божие, да буди духовете. До средата на 1870 година той не се е ползувал с грамаден успех, защото, колкото и да бил вече опитен, пак не можал да се срещне с народа непосредствено. Той наченал най-напред своята пропаганда от градовете; не отишъл при ония, които имали най-голямо съприкосновение с турския сатър, които говорят и работят без участието на никакви авторитети и доктринерства. Подкачил той навсякъде с по-видните и авторитетни хора, както едно време направил дядо Никола (Капитанино), Раковски и пр., като мислел, че те ще да го разбират най-много. Както видяхте, в Русчук той търсил Стоила Попов, редактор на вилаетския вестник Д у н а в, в Пловдив отишъл при някогашните си благодетели: Найден Геров, Т. Кесяков[34], д-р Рашко и пр., в Пазарджик – при Г. Консулова, хора, които се радвали малко-много на завидно положение. От най-напред те го приели, разбира се, сърадвали го в трудната мисия, обещали се да работят, дали по някоя пара според силите си и нищо повече. А Стоил Попов в Русчук, комуто открил работата Хр. Иванов, разтреперал се на мястото си и не пожелал вече да се срещне с някогашния си белградски другар. Та и другояче не можело да бъде. Човек, който се титулирал е ф е н д и, който имал всеки ден среща на русчукското слънце, немислимо било да вземе участие и в комитетските работи.

Останалите приятели на Левски по другите градове, макар и да приели участие, но желаели да държат пасивна рол. Когато разбрали, че трябва да се натоварват и с извършването на различни обязаности, съпрежени с известна опасност, да приемат и изпращат различни пощи, да се запознават и със селяни, което никак не било в техния интерес, то отказали на Левски. Тодораки Кесяков, с когото Левски нарочно отишъл да се срещне на Хисарските бани, чистосърдечно се признал пред тоя последния, че той съчувствува на неговото

дело, но като човек с къща и семейство не може да работи открито. Това същото направили и другите, а с Найден Герова работата дошла до скарване.

Наскоро се върнал Левски в Букурещ и дал отчет за своите дела. Докато бил още в Тракия, той пострадал в Сопот. Не можали да го хванат, но се компрометирал вече окончателно пред турските власти. Това се случило така: той имал на гърба си шаячено палто, което взел от Румъния и което се оказва, че било откраднато от притежателя му, разбира се, без негово знание. Като стоял накрай селото, гдето се помайвал да чака другарите си, които щели да му извождат коня, приближил се до други двама-трима души да си запали цигарата. Един от тях, Иван Цоков, си познал палтото и без да му каже нещо, приближава се до него и го дръпва за скута. Левски си извил ръцете и съблича палтото, което останало у непознатия, а той станал невидим напреде им. В джобовете на палтото имало някои писма и други съмнителни книжа, от които можало да се констатира неговата личност. Той сполучил да избяга, без да го види някой, а двамата души, които щели да му изкарват коня, върнали се назад, като видели, че го няма. През нощта спал в един издънен турски гроб.

Полицията в Сопот и карловският мюдюрин, който бил известѐн още начаса, подигнали на крак всичката правителствена сила. Узнало се вече, че избягалият човек не е други никой освен Васил Дякона. Къщата, в която живеела майка му, и ония на близките му приятели били бастисани. Свикали на едно място по-първите карловски граждани, като Д. Нестор Софтов, Р. Патев, Иван х. Цочев и други, които така също употребили като полиция да търсят, но всичко напразно: майката на Левски говорела на заптийския чауш Шериф, че наместо те да търсят сина ѝ, тя трябвало да го иска от тях, преди всичко че го била видяла преди малко. За тия ѝ дръзки слова един от заптиите я ударил с плесница, а после я арестували в къщата на поп Христа, гдето престояла няколко деня.

Когато всички тия строгости ставали в Карлово, Левски поздравлявал средногорските върхове от Стара планина. От Калофер той взел тескерето на някого си Стойно Башикташа, с което и преминал границата.

Турците го записали вече в черната книга не само в родното му място, но във всеки град из България. Оттук нататък имената Дякон, Левски Васил Иваноолу, Кешиш, Дервиш и пр. захващат да вървят из уста в уста между заптиите и бюлюкбашиите. Захваща турското правителство да гони Левски не като човек, а като сила, която заплашва отоманското величие. Левски, скромното дяконче, псалтът, войняговският даскал, който не притежавал друго нищо освен твърд характер, решителност и горещ патриотизъм, колко силен и славен станал той!...

VI

В Букурещ нашият херой бил посрещнат, както подобавало на един апостол като него, чрез устата на когото трябвало да говори цял български народ. Онова, което той съобщил за своята деятелност в България, дало надежда на приятелите му, че по тоя начин ще да може да се дойде до по-възможни добри сетнини. Разисквали и нареждали много въпроси. Дошли до заключение, че ако се яви човек пред простолюдието малко по-тържествено, с шарено пълномощно, украсено с печати, написано вътре с левове, полумесеци и сабли, с билети и пр., изпратени уж от някакво си привременно правителство или Централен български революционен комитет, то ще да има по-голяма цена в очите на всеки отсам Дунава българин.

И поръчали тогава голям печат колкото един турски часовник, с разярен лев по средата, който тъпче немилостиво в краката си полумесеца, наоколо с големи букви написано: Привременно българско правителство, I.

О. от Ц. Б. Р. К.; напечатали билети, издадени от привременното правителство, подпечатани със същия печат и приподписани от председателя на правителството под знак кърваво дете, напечатали прокламации и правила, излезли уж от Женева, а всъщност писани и печатани от Л. Каравелов в неговата печатница на Strada Virgulu. И така сам Левски, Каравелов, Ценович и пр. съставили страшния Букурещки централен комитет! Те били и привременно правителство, и председатели, и всичко. Така го изисквали тогавашните тежки обстоятелства.

Ето два от горепоменатите документи, с които Левски е ходил из България, с първия да иска пари, а с втория да кълне новопостъпившите членове:

БРАТИЯ*

Всеки въобще българин иска днес своето добро и желае да се освободи от агарянското робство, следователно и вие, ако сте само българин и честит човек и ако желаете добро на отечеството си, трябва да се предадете с всичкото си сърце и душа на народното дело и да покажете, че сте достоен син на България и свободолюбив човек. Повтаряме, ако сте вие родолюбец, християнин и мъж, то трябва да изпълните долеказаните наши и на всичка България желания; а ако ли не, то честните и родолюбивите българи ще да ви прокълнат и твърде скоро ще да ви изпроводят при... сещайте се. Предателите, чорбаджиите, изедниците и турските подлизурки ще да висят на едно дърво с нашите неприятели – страшно ще бъде народното отмъщение. Който днес не желае да бъде свободен, той не е българин и не е човек! И така, вие сте свободни да изберете за себе си път и да вървите по него, т. е. – или с назе и с народа, или с турските джелати и кръвопийци. При-

* Тая покана, която се прочиташе на всеки новооглашен, е написана от А. Кънчев и Левски.

бързайте да запишете името си на страниците исторически със златни или с черни думи и постарайте се да явите по-скоро: черно робство ли искате, или златна свобода.

Нашите желания са вам известни, но ний пак трябва да ви ги повторим. Ние желаеме да се освободиме изпод турското иго и да бъдеме хора. Пригответе се и вие и очаквайте оная минута, която ще твърде скоро да избие. Но за да извършиме това велико дело, нам са потребни две неща: хора и пари. Хора ние имаме, а пари нямаме, но с Божията помощ ще да найдеме твърде скоро и тях. Нашият главни народни комитет е избрал нас за събиране потребните за нашето освобождение пари и ние ще да ги съберем. А отгде? Ние ще да ги съберем оттам, отгдето са ги събирали и другите народности, т. е. от самия народ. И така, ние предлагаме и вам да пожертвувате веднъж завсякога щото можете и колкото можете. Всекиму из вас ще бъде даден билет от Българското привременно правителство; а това правителство ще да отговаря за дадената му сума пред народа, т. е. пред Българския народни революционни комитет, който така също ще да отговаря пред бъдещето българско свободно правителство. Привременното българско правителство ще да държи подробни сметки, отдека колко е вземало, дека ги е употребило, колко българи са погинали, как са погинали и пр., и пр. Щастливи са ония наши народолюбци, които повдигат ръка за своята свобода – техните имена ще да се славят вечно; а страшливите, изедниците и хладнокръвните ще бъдат проклети во веки веков. Който е българин, когото е България родила и който не иска да бъде турски роб, той трябва да жертвува всичко, за да може после да добие много. „Да продадем имането си, да заложиме жените си и децата си и да откупиме отечеството си“ – рекъл Минин[35].

Господине! Ние искаме да ви кажеме много, но засега стига и толкова – от вас самите зависи да притурите това, щото ние не сме...

Вам ще да се покаже чудно нашето предложение, защо-

то то ще да дойде до вас ненадейно, но за чудение време не остава – историята нас не ще да чака да се чудиме. Всичко това вие трябва да държите тайно – и вашите най-ближни приятели не трябва нищо да знаят, вие трябва да отговаряте сами за себе си. Гледайте да не кажете после: „Аз исках да помогна, но нямаше отде да се науча на вярно кому да дам и как да дам." Ние имаме хора навсякъде и познаваме всекиго из вас, познаваме състоянието ви и даже духа ви, следователно ние ще да намериме възможност да ви явиме... Но вие може да кажете: „Нямаме пари." Вземете назаем, продайте стока, заложете къщата си и дайте първия билет, един знак, а тоя знак ще бъде вашето спасение. Когато нашите юнаци станат под байрак (а това ще да бъде твърде скоро), то тежко томува, който им не покаже билета и знака си! Който не приеме участие в нашето народно движение, той ще да се счита за предател и за неприятел на народа ни и ще да се разплати за греховете си, а фамилията му ще бъде укорена пред света. Повтаряме, ако дадете доброволно щото сте длъжен да дадете, то ще бъдете честити и заедно с вашето домочадие ще бъдете под нашата защита чак до онзи ден... А ако постъпите с нас варварски, т. е. ако предадете писмото ни или човека ни, когото ви пращаме да се разберете; ако изнесете навън нашите желания и ги разкажете на някои наши български изроди или ако търсите причина, за да не дадете това, щото искат от вас, с една дума, ако злоупотребите нашето доверие, то страшно ще да ви се отмъсти. Вземете си на ума, че ония мъже, които стоят като главатари в народното движение и които съставляват временното правителство, не се боят веке от никого и решили са се да вървят напред, без да се обръщат назад. Ние се не боиме вече нито от турското беззаконие, нито от турските мекерета. Всичките турски мъки, бесилници, пращания в Диарбекир и пр. са пред окото на българските юнаци нищо. Всеки юнак има своето предначертание в главата си, а народният комитет и Привременното правителство ще да предварят всяко зло и ще да награждават всяко добро.

На нашето чело е написано: „Чиста свобода или юнашка смърт!“

Решавайте се сега по-скоро да ни кажете „с назе ли сте“, или „против нас“, защото хиляди юнаци очакват отговора ви.

(?) 1871 год. Марта 10

Надпис на печата:
„ПРИВРЕМЕННОТО ПРАВИТЕЛСТВО В БЪЛГАРИЯ.
ЛЕВ
I ОТД. ОТ Б. Р. Ц. К.
В БЪЛГАРИЯ“

НАЧИН НА КЛЕТВАТА*

Новооглашеният ще се изправи пред една маса, на която ще има сложено едно евангелие или един кръст, един нож и един пищов, и ще си тури лявата ръка на сърцето, а дясната ще си дигне нагоре и ще следува да дума следующите думи:

З а к л е в а м с е своеволно в честта си и в отечеството си пред бога и пред честното събрание на съзаклятието, че от всичко, което ми се яви, няма да кажа и открия никому нещо до смърт и до гроб.

З а к л е в а м с е и обещавам, какво ще работя с всичките си способности за освобождението на отечеството си България.

З а к л е в а м с е и обещавам, какво полагам за светата тази цел живот и имот.

З а к л е в а м с е и обещавам безусловна покорност на за-

* Тая клетва беше формална за всичките членове на тайното общество, на която те се кълняха. Според уверението на мнозина тя е написана от ръката на Левски. Настоящият екземпляр принадлежи на частния комитет в Турну Мъгуреле, който ми се достави от г. Коцова във Видин.

кoните и на заповедите на съзаклетия, Тайния централен български комитет, съвършено мълчание и тайност на делата.

А в противен случай, ако бъда предател или престъпник, съгласявам се да бъда прободен от оръжието на това съзаклятие, което има длъжност да ме брани, а право да ме съди.

Заклевам се.
От Ц. Р. Б. К. в България
За Ч. Р. Б. К.
В Т. Мъгуреле, 1872.

Надпис на печата:
„ПРИВРЕМЕННОТО ПРАВИТЕЛСТВО В БЪЛГАРИЯ.
ЛЕВ
I ОТД. ОТ Б. Р. Ц. К.
В БЪЛГАРИЯ“

Левски се връща изново пак в България и почва деятелна пропаганда. Сега той захваща вече работа не с богатите и учени, но с простолюдието, с хора еснафи и занаятчии, земледелци и пр., които едвам знаели да си запишат името. Така например в Търново се съставил комитет от Ив. х. Димитров – бакърджия, Хр. Караминков[36] – халачин; в Стара Загора от К. Ганчев[37] и Господин Михайловски – кундураджии; в Русчук от Н. Обретенов, Р. Иванов[38], Т. Кърджиев[39] и пр. хора от долня ръка; в Пловдив от Матевски[40] и Хр. Търнев[41], първият – учител, а вторият – бакалин, и т. н. Закипяла бърза работа от двете страни на Балкана. Съставили се комитети, избрали се председатели, секретари и касиери, наредили се тайни пощи и полиция, определила се изпълнителна власт, сипнали се пожертвания, името на Дякона станало попопулярно, отколкото на султана и на вселенския патриарх. Най-голямата деятелност на Левски в Северна България е Ловчанският окръг. Село Български извор е било главният пункт на неговите действия; а в Южна България – село Ца-

рацово, един час разстояние от град Пловдив, на северозападна страна.

Най-много се е трудил Левски да организира тия комитети така, щото тия да станат едно общо дело, да се съобщават помежду си по лесен и удобен начин, за да можат в данния случай да се известяват по най-бърз начин и да можат да укриват находящия се в опасност работник, бил той апостол, или друг някой работник. За тая цел Левски сполучил да привлече на своя страна много съдържатели на ханища по главните пътища, на някои от тях давал капитал и ги поддържал във всяко отношение. Така например в Ново село, на пътя между Търново и Севлиево, той подбуди отец Матея[42], негов помощник, да направи ново здание в това село, уж хан, а всъщност свърталище на апостоли и тайни куриери. Фалшиви тескерета, паспорти и печатите на всички градове из България за подпечатване на пътни тескерета били в разположението на Левски. В скоро време той можал да основе, доколкото ни е известно досега, революционни комитети в следующите градове и села: Търново, Ловеч, Русчук, Шумен, Разград, Плевен, Троян, Извор, Гложене, Орхание, Тетевен, Етрополе, София, Пловдив, Карлово, Сопот, Калофер, Аджар, Сливен, Стара Загора, Хасково, Татар Пазарджик, Батак, Перущица, Царацово, Конаре, Войнягово, Дъбени, Панагюрище, Марзан, Карнофоля и пр. В някои места като Русчук, Шумен, мисля, и Хасково той не е ходил лично, а изпращал своите помощници като Димитър Общия[43], Ангел Кънчев[44], отец Матей Преображенски, Сава Младенов и други. Доколкото ни е известно, той е ходил при следующите лица из България: в Ловеч – при братя Луканови и др.; в Търново – при Ив. х. Димитров и Христа Иванов; в Тетевен – у Марина; в Лясковец – при Марин Станчев; в Пловдив – найнапред при доктор Рашко и при Найден Геров, а после при Христа Търнев, Матевски и други. В Пазарджик – при Г. Консулова, Ръженкова[45] и Червен Стояна; в Батак – при Петра Горанова; в Перущица – при Петра Бонев и отец Ти-

лева; в Карлово – у Ганя Маджарина и Недю Тачев; в Царацово – при Иван Арабаджията и Божил Георгев; в Ръжево Конаре – при Кара Боня; в Стара Загора – при Коля Ганчев; в Троян – при някого си Ганко (който му предаде оръжието в 1876 година); в Б. извор – при Димитра (на когото често вземаше тескерето) и пр.

Кореспонденцията между новосъставените комитети се водела с шифровани букви и условни знакове и думи. Писмата се надписвали до най-продадените българи в града, а човекът, който ги е носел, е знаел кому да ги даде. Така например в Търново писмата са се адресирали до Стефан Карагьозов; в Русчук – до Димитра Селвели и П. Златов; в Стара Загора – до хаджи Господина; в Сливен – до Саръиванова, и пр. Това се е правело от точка зрение на предпазливост, така щото, ако се случи да пропадне писмото, то като се е прочитал неговият адрес, правителството се е доверявало и на писмото, и на човека, който го носи. Така също и градовете са носели други названия. Търново и тамошните работници са се наричали асеновци; старозагорчани – атиловци; Русчук – братя Кубратови; Сливен – Славомир, и пр.

Както видите, в Турция е съществувало и друго едно правителство освен султановото, наистина п р и в р е м е н н о. Съзаклятниците, които се наричаха братия помежду си и които се гордееха, че участвуват в святото учреждение, много повече се бояха от изпълнителната власт на комитета, отколкото на правителството. Едно отделение, наречено тайна полиция, членовете на която не бяха известни никому освен на председателя, наблюдаваше делата и поведението на всеки един работник отделно*. Че комитетът не се е шегувал със своите недобросъвестни членове, аз мога да укажа на няколко факти, които напълно потвърдяват нашите думи. Някой си Стоян Пенев, словослагател при Л. Каравелов в Букурещ,

* За всичко това съществува комитетски устав, който аз не намерих за нужно да публикувам по причина на големия му формат.

докато се накани да предаде приятелите на своя господар в Турско, намери се една нощ заклан и обезобразен сред улицата в Диш-Варош. Дякон Дионисий, така също предател, биде убит една нощ в Орхание с пушка.

Над всичките работи на комитетите наблюдаваше Левски; когато най са се ненадеяли, той е пристигал нощно време да ги ревизира. Ако се е намирал в Т. Пазарджик, когато се научавал, че някоя опасност заплашва търновския комитет, той се намира за два деня в Търново, за да предвари злото. Ако работниците са се бояли да предприемат някое трудно дело, той се решавал сам да извърши това, стига да не пострадае работата. Карловският капзамалин Ненко, от когото пищяло населението, той сам взел на себе си труда да го накаже. Два деня го чакал заедно с Ивана Арабаджията на Гьопценския мост, но не се случило да мине. С няколко още другари той наказва някого си хаджи Мустафа от с. Асакърово за това, че тоя последният, както и брат му страшно мъчели българите. Левски беше навсякъде и нигде. Цяла върволица заптии, шпиони, бюлюкбашии и пр. вървели подире му, но във всеки случай той можал да избегне тяхното преследване с разни хитрости и решителни постъпки. На колко шпиони, на бабаити и всякакъв род правителствени агенти избягвал той из ръцете, когато тия последните напълно вече тържествували, че обещаното награждение от правителството е в ръката им.

Трябва да забележа и това, че турското правителство било обещало 500 лири на оногова, който може да убие Левски; а 1000, ако го хване жив. Разбира се, че тоя факт е мъчно да се потвърди, но заптиите и чаушите говореха открито за тая награда и ето защо толкова деятелно преследваха нашия херой. Само той, а никой други можа да ходи из България цели пет години. Колкото вида костюми, турски и български, са съществували на Балканския полуостров, той ги е видял на гърба си във време на своето пътуване в България. Принуден е бил още да си менява и цвета на косите.

Но не само Левски е бил преследван. Много други лица, които знаели много повече за устройството на рая, отколкото на революционерните комитети, бивали хващани и запирани за по няколко деня, дордето се направи нужната справка. Иван Моллов, прочут книжарин из България, който имаше с Левски само това сходство, че притежаваше руса коса и жълти мустаци, щом пристигнал в Заара, бил хванат от множество заптии от дюгена на Колю Ганчев и заведен в конака. Него припознали за Левски.

Безбройни са случаите за борбата на Левски с турските власти и предателствата. Във всяко село, във всеки град, гдето е стъпил неговият крак, днес се приказват анекдоти из живота му, как избягал, какво говорил, как шпионите тичали подире му като копои и пр.

Една вечер – това било в Сопот, когато той бил свикал тамошните патриоти на заседание, подушил работата и един шпионин, който, като се възлагал на могуществото на своите приятели турци, вмъкнал се в заседанието и седнал наред с другите честни работници. Тия последните, които познавали съотечественика си отблизо и които на другия ден щели да се гледат по улицата, смутили се и поискали да си излязат. Левски забележил това и знаел коя е причината на безпокойствието. Без никакви забележки, без употреблението на някакви хитрости той се приближил до шпионина и такава плесница му ударил, щото низката и продадена твар започнала да трепери из стаята. Събранието се разпиляло, Левски бил принуден да вземе нея нощ няколко часа място, но и шпионинът не дръзнал да се възползува от случая. Вижда се работата, че той бил поразен от смелия герой. Обикновено има такива случаи, щото калните и низки твари против волята си са принудени някога да благоговеят пред смелите и необикновени таланти, когато тия последните излязат напреде им във всичкото свое величие.

Други един път – в Ловеч – Левски отишъл да иска пари от един богат българин, който се обещал на местните работ-

ници, че само тогава ще да пожертвува нещо и ще да се запише работник, когато види с очите си бъдещия български освободител.

Левски не закъснял да му се представи.

Бъдещият работник бил от оная категория хора, които желаят да се запознаят с някого или да научат нещо само за просто едно любопитство. Когато дошло време да брои определеното количество, то нему се не щяло, та затова отложил за други ден. На уречения ден Левски се явил пак при него в къщата му; но жадният за пари богаташин прибягнал до хитрости. Той поставил слугата си да пази на двора с поръчение – че като се яви такъв и такъв човек, да му каже, че няма никой, и да не го пуща да влезе. Левски върви напред и не иска да слуша що му говори слугата. Тоя последният, дордето говорел най-напред, както се следва, захванал да вика нависоко: „Вън!“ – и поискал да се трогне до оногова, който бил неприкосновен за цяло едно царство. Левски пламнал вече, но не иска да повдигне шаяченото си палто, под което се криели револвер и кама. Глупо момче, възползувано от неговото смущение, и вика ли, вика. Тогава Левски стиснал чирена на своята остра кама и забил острилото ѝ в гърдите на момчето[46], което рухнало на земята, прегънато на два ката. Хитрият господар, който до това време гледал през прозореца, излязъл на двора и изревал като заклана крава: „Дръжте го!“ – но Васил Иванов станал вече невидим.

Това било по пладне. Заптийските касатури се дрънкали вече по улиците, съседите се трупали около къщата, гдето се търкаляла в кръвта си издихающата жертва. Всеки пита за автора на престъплението, никой го не чул и не видял.

Друг един път той дошъл в Карлово с кон, под седлото на който имало разни брошурки и броеве от в. С в о б о д а, които той раздавал по п р и я т е л и. Слязъл в къщата на Станю Славчев, един от неговите другари, който по това време бил запрян в конака за бунтовни работи, а къщата му била запечатана от правителството. Начаса той избягал през махалата

за сопотския манастир, а конят му бил прибран от сродниците му, които взели книжата.

Стотина още такива приключения е изпитвал Левски, които засега аз не можа да поднеса на читателите; но занапред се обещавам да ги събера с най-малките им подробности.

VII

Не било достатъчно само труд, решителност, юначество и патриотизъм за осъществяване великата задача на нашия херой – освобождението на България. Тук се трябвало и пари, без които нищо не било възможно. А где трябваше да вземе Левски тия пари, когато той, както и другарите му единомисленици бяха хора от долня ръка? Богатите, били те в Румъния или България, не дават пребита пара, при всичко че тяхна милост обичат да говорят понякога след богатата си вечеря, че те държат света, от техния гръб се храни сиромашта. Това е прах в очите на простите. Между златния телец и патриотизма не може да има нищо общо.

За тая цел Левски намислил да взема насилствено пари от ония богаташи, които не давали с добро.

– Гдето ще да ги вземат турците, да се въоръжават с тях против нас, по-добре да ги вземем ние – говорел той.

В Карлово живеел някой си даскал Митко, човек не с празни ръце. Една прекрасна нощ Левски повел цяла дружина, състояща от Димитра Общия, Ив. Арабаджията, Макавей Хайдутина и Кузман Гатев, за да нападне даскал Митка. Д. Общия, който в много случаи е развалял плановете на Левски, и в тоя случай побъркал работата, така щото нападението не можало да стане. Чрез подобни средства, които ние напълно одобряваме в отношението на човек като Левски, той можал да събере достатъчно количество пари.

Лицемерните фарисеи, ония, които белят света през всичкия си живот само от жажда за богатство чрез разни спеку-

ли, базиргянлъци и фаизчилъци и които са най-безсъвестните крадци, вероятно ще да възнегодуват от тая постъпка на Левски. Да се не стряскат! Левски е събирал един вид данък, много по-законен, отколкото обикновения. Нощно време се е разчитал той със своите данъкоплащачи само затова, че е бил Левски, а не султанът. Освен това оня, комуто вземали парите, волею и неволею ставал бунтовник, така щото две цели се достигали от един път. „Който е против нас и целта ни, то нека някой от вас се преправи на турчин, да му удари един бой и работата е свършена“ – говорел той. Тая мярка е била най-сгодно средство за заспалите робове.

Събраните пари са се употребявали за купуване на оръжие.

Казах, че Царацово беше едно от най-главните свърталища на нашия херой. В това село е живеел Иван Атанасов Арабаджията, един от верните другари на Левски, с когото се е познавал още от 1864 год. Щом Левски се явил в Царацово в качеството си на апостол, бай Иван Арабаджията захвърлил своята тесла и тръгнал подире му. Той го е съпровождал по целия Пловдивски окръг, та затова знае много подробности за делата и живота му.

Бай Ивановата къщица е край селото откъм Пловдив. Малко настрана има високи брястове, под които расте мека зелена тревица, която никой утруден пътник не би заминал в нетърпимата лятна жега. Един ден, когато бай Иван с попотено чело дялал главини, известили го децата, че непознат човек лежи под брястите и се вижда да не е здрав. Бай Иван от общи человеколюбиви стремления затекъл се под брястите да види страждающия, без да попита даже дали той е християнин, или неверник турчин. В лицето на непознатия бай Иван узнал нашия херой, когото не бил виждал отдавна и който се тръшнал върху зелената морава, прегънат на два ката.

От дума на дума разбрали се един други. Мъченикът български апостол, като идел за Царацово, заболял внезапно от сърцебол, болест, от която той често страдаел. За да не про-

изведе по-голямо внимание на жителите с болезненото си състояние, от една страна, а, от друга, че едвам можел да се крепи вече на краката си, той предпочел брястовата сянка до настъпването на нощта. Бай Иван го прибрал в къщата си и чрез разни практически медицински средства можал да го повъздигне на другия ден.

Оттук нататък село Царацово станало за нашия херой безопасно прибежище. Къщата на бай Ивана, а по-после и на Божила Георгев служели за негово прибежище цели три години. Ако той се потърсел отнякъде, ако избягвал от шпионската клетка, то в Царацово намирал прибежище, гдето стоял по 10–15 деня, според времето. Доколко Левски е привличал на своя страна приятелите си и единомисленици, може да се види най-добре от следующия факт. Къщата на бай Ивана се състои само от една стаичка, така щото онова, което той говорел и вършел с Левски, бивало чуто и разбрано и от стопаницата на бай Ивана. Тя знаела вече Левски, кой е той и по каква работа ходи. Като майка на няколко дребни дечица, тя не можела да гледа хладнокръвно как мъжът ѝ оставя своята работа и къщата си без ока брашно, та ходи подир страшния човек.

– Ти си намери другар като тебе, без жена и без деца – говорела тя на Левски и започнала да го ненавижда.

– Да я очистим – казал един ден нашият херой на бай Ивана.

– Съгласен съм – отговорил той, без да изпитва по-надълго причините.

Ако бай Иван беше от съсловието на богатите гюбрета, то той най-напред щеше да осигури своя алъш-вериш, та тогава се решаваше да вземе участие в народните работи. А бай Иван, освен че не помислял даже за дребнавите гечинмеци, но готов бил да пожертвува и децата си. Само сиромаси хора, които не е заробило богатството или дипломата – така също средство към благатки дни, могат да се решават тъй смело да работят за другиго. Ето защо в българските нови движе-

ния, когато е ставало пазарлък с душицата, ние не виждаме да блещукат ни богати, ни учени: ето защо и Левски е имал такъв голям успех в своето дело, защото е поискал ръката на средната ръка хора, на презрените и обявените от благоразумните за нехранимайковци. Освен еснафите и земеделците между най-близките другари на Левски са се намирали и така наречените от целия свят – хайдути. Между тия последните са се намерили хора с идеал, отколкото между богатите и учените!...

Планът между Левски и бай Ивана бил скроен. Първият щял да дойде рано една заран да извърши престъплението, а бай Иван по обикновено ще да извика: „Тичайте, съседи, нападнаха ни душмани!“ Прилагането в действие на тая мярка обаче не се извършило на дело по желанието на Левски, който бил повикан да извърши друго по-важно дело.

Освен ненавистта си към турците Левски мразел още от душа и други няколко елемента в България. Те били: богатите, т. е. чорбаджиите; учените, калугерите и мустакатите бабаити, които били юнаци само на слова.

– Когато България се отърве от турците, то трябва да се бори още дълго време, да махне от себе си кръстените турци, владиците и омразните калугери – говорел той. – Те мъчат народа заедно с турците и пречат на освобождението ни. Владици и патрици, царьове и князове и богати чорбаджии са народните пиявици.

– Кой ще да ни бъде цар, когато изгоним турците? – попитали го един път няколко души от работниците, като желаели да чуят името на бъдещия свой християнски господар.

– Цар, княз! Где се намирате вие? – отговорил нашият херой, като че бъдещият владетел на България идел вече за Велико Търново. – Ние се мъчим да се отървем от един, а вие желаете да поставите на мястото му други? Но бил той християнин, ако щете, и наш българин? Все едно; разликата ще бъде само тая, че единът е с фес, а другият със златна корона, украсена с кръстове!... Ако аз знаех, че България ще

да се управлява от царски скиптър, то отдавна бих отишъл да служа при някой владика; ние ще да си се управляваме помежду си, по републикански...*

– А ти какъв ще да станеш, бай Василе, когато се освободим? – попитал го един път Божил Георгев в присъствието на други трима апостоли: Ангел Кънчев, Димитър Общия и Сава Младенов.

– Когато се освободи България, за мен не остава вече работа помежду ви – отговорил той. – Тогава аз ще да ти отида в Русия да съставлявам комитети, защото там, макар и да няма чалми, но народът е притиснат от нас повече.

В качеството си на дякон, учител, певец, слуга и пр. Левски имал възможност да се запознае най-добре и с лицемерната набожност, под маската на която се криели най-големите кепазета. Ето защо той нямал никакво вземание-даване с Божите работи и с оня свят.

– Разправете ми най-напред: ходи ли тоя човек често на черкова и има ли намерение да посети Света гора? – питал той предварително, когато му обадели, че еди-кой желае да се запише за работник.

– Кога ще да се освободим поне от гърците и нашите чорбаджии? – попитали го един път в събранието, частно, в хана на Червен Стояна в Пазарджик.

– Когато захванете да ядете месо и през великите пости – отговорил той.

---

* За бъдещата форма на управление в България най-много е говорил А. Кънчев. Навсякъде той е говорел и писал, че България ще да се именува Балканска република. В едно заседание на комитета в Русчук, гдето е участвувал и сам Кънчев, е протоколирано следующето: „Днес, 17 декември 1871 г., решихме: първо, главното задължение на Ч. К. (частния комитет) е да се доставят хора за работа. Заради това отсега нататък действителните членове се задължават да се запознаят и да убеждават своите приятели, познайници и пр., да ги приготовляват във всеки случай за помощници на народното освобождение и Балканската република.

Следват подписите с цифри.

Късно една вечер, когато пристигнал той в Т. Пазарджик заедно с бай Ивана Арабаджията, срещнали на пътя няколко калугери на коне, които кръстосвали наоколо на проситба. Левски пламнал. Щом той видял тия отвън света хора, които ходели между простото население да го лъжат и заблуждават, наумил си минали години, когато и той ходел така и бил принуден да кисне в килийските развратни вертепи.

– Безсрамници, харамоедци! Не ви е срам да крадете и лъжете в името на бога, да ходите да се храните от потта на народа, като че турските бюлюкбашии и заптии му са малко!

– Да бъдете проклети во веки веков! Още повече че вие имате пълна възможност да извършите големи добрини!...

Така поздравил Левски някогашните свои во Христе братия, които не се обадили ни черно, ни бяло, а навели глави и заминали. Треперещият тон на Левски, неговият огнен поглед поразил манастирските бикове.

Въобще той се е пазел твърде много, когато предлежало да се приеме за работник някой поп или калугер.

За да се въоръжи Левски още по-много против всичко, щото не е било с народа, и да бъде до такава степен демократ, освен че естествено е бил наклонен към това още от млади години, по-после са му повлияли немалко Каравелов, Ботев и Ангел Кънчев, които, както е знайно, не хранеха особена симпатия към духовенство, към богати и авторитетни лица. Само ония, които са си предначертали да поживеят охолно на тоя свят, да не оставят наследниците си с голи ръце, са най-ярките защитници на големите и силните, макар и против волята си. И турските всесилни султани даже, които са имали най-малко нужда от подпорка и лицемерни съюзници, разбрали тая истина и щом покорили разкошната Византия, оставили пълна свобода на фенерската патерица, за да я имат на своя страна. Много богопомазани щастливци, които не се бояли ни от бога, ни от ада и които отдавна били изгубили всякакъв образ и подобие на човек, мляскали лицемерно десницата на пияния поп, при всичко че го мразели от сърце

и душа. Тем трябвали съюзници, за да поддържат слепотата в своята богодарувана империя. Скиптърът и патерицата са два фидана от едно и също дърво.

Ако целта на Левски и на неговите другари беше да лъжат и да работят за свои скрити сметки, то навярно биха написали на знамето си корона и патерица.

Горчивата практика и трудният опит научили Левски да може да познава хората още с първо виждание, само по външните черти. Поп Михал от с. Черпелий отдавна говорел на бай Ивана, че и той е българин, и той желае да се види с прочутия Дякон. Един прекрасен ден нашият херой слязъл от коня си в двора на поп Михаля, придружен от бай Ивана и Георги Данчева[47], така също негов верен другар. Светиня му го нямало дома. Поканили гостите в наредената стаичка, гдето брадатият стопанин си е държал калимявката обвита с чисто пешкирче и новото джубе, покачено до светогорските икони. На стената висял и портретът на отче попа с требника в ръката. Докато бай Иван се занимавал с разтоваряне на конете, наблюдателното око на Левски сполучило вече да изгледа всичко критически.

Зърнал той и портрета.

– Развръзвай конете да вървим! – говори той на Ивана и излязва с дисагите в ръка из поповата къща.

Бай Иван, който не чакал по-нататъшни обяснения, захванал да оглежда пътните врата, но като не виждал нищо освен зачудения Данчева, попитал:

– Какво има?

– Попът, когото ми препоръчваш, не е добър човек, познах го по портрета – казал Левски и се метнал на коня си.

И действително после се оказало, че светиня му не чини нищо, само за любопитство искал да види Дякона. Страхливите и слабодушните натури били за Левски един вид Божии същества, на които той гледал като на безполезни Божии създания.

– Дайте им да плетат чорапи, па ги оставете да мируват – говорел той.

Извънредно е обичал Левски децата, с които често се е запирал да говори, да ги милва и да ги разпитва за едно-друго.

– Те ще да ни умият нас очите – говорел той. – Ние, старите, колкото и да се префиняваме, все пак не можем да бъдем чисти българи, да изгоним от себе си турчина, който седи на сърцето ни с чибук в ръката.

Един ден, като се връщал от Каратопрак, минал покрай две малки овчарчета, които пасели своето вакло стадо до пътя.

– Всичко добро, малки момчета, но само едно ни бърка нас – турците бият – казал той.

– Но и ние ще да биеме тях, защото сме по-много – отговорили горските пилета и се изкикотили, без да знаят, че говорели с величието на България.

– Видите ли? – казвал отпосле Левски. – И в малките деца, прости овчарчета, се появява човешко достойнство, жажда за отмъщение, когато учените глави и богатите не разбират тая проста истина и следват да пеят химни на изгнилия труп.

Той е бил още весел и засмян; но аз мисля, че всичко това не е било естествено. За да се покаже на всички, с които се среща, с които пътува случайно и с които говори, че той е обикновен човек, не ходи за друго за нищо, освен по алъш-вериш, принуждавал се е да бъде завинаги весел, да показва една лекост в поведението си, като човек, който е задоволен от всичкия свят. Малко по малко тая негова преструвка, това изнасилвание на чувствата се е превърнало в обща привичка. Всички негови другари потвърдяват едногласно, че никога не го виждали умислен, когато е вън от заседанията, така щото, който не го е познавал, мъчно можел да повярва, че напреде му стои Левски. Щом се качел на коня си, отведнъж запявал песен обикновена, свирел с устата си, говорел нависоко с другаря си, смеел се с глас, като че се връщал от някой селски сбор или от осветявание на черкова. Кога минувал покрай хоро или млади жетварки, които да пеят, той се провиквал, колкото му е силата, в знак че е трогнат от робската унила песен, поздравявал ги с „поможе Бог“ и в награда на

това съчувствие приимал едно: „Добър ти път, батьо!“ О, колко е велик бил Левски!...

Един път, когато с бай Ивана влязвали в Пловдив откъм Кършияка, край града се пощел гол арнаутин халваджия.

– Ако питаш за Ивана Арабаджията от Пловдив, който иска да стане комита, то ето го него същия – казал той, смеещ се, като сочел бай Ивана.

С тая откровеност и весел характер Левски е печелил твърде много. От един път хората се прилепяли до него и вземали участие в делото, тъй като от думите и обноската му виждали, че тук не е някоя страшна работа. Но щом се почвало вече сериозна работа, щом дохождало дума да се разисква нещо за свободата на България, неговата физиономия приемвала друго настроение, смехът се превръщал в звънтението на горещо и решително слово, всяка дума поразявала присъствующите, които започвали да благоговеят като пред свръхестествена сила и узнавали в Левски двама души – Левски като човек и Левски като апостол.

Божил Георгев, който бил с Левски в много близки отношения и който чувал от него много шеги и отвлечени работи, позволил си един път във време на занятие да го попита за неща твърде фамилиарни и интимни...

– Още го помня, Бог да го прости – разказва Божил. – Щом аз издумах, той ме погледна така страшно и разсърдено, щото аз замръзнах на мястото си. Друг път не бях го виждал в подобно положение.

Въобще хората, с които Левски е имал най-близки съприкосновения, научил ги да го не питат, докато той не заговори най-напред.

Друг един път Левски, придружен пак от бай Ивана Арабаджията, отивал в Карлово; като наближили до градините карловски, по мръкнало, откъм града се задали няколко души турци насреща им, а друг един турчин, който от по-напред вървял напреде им, като се срещнал с другите турци, спрял се и се обърнал назад към двамата пътници, като сочил и с ръка.

– Тук има нещо – казал Левски и поискал да остави пътя, за да вземат позиция зад плетищата.

Бай Иван забележил, че стомахът и гърдите на Левски се вдигали и слагали до такава степен, щото той представлявал не обикновен човек, а нещо съвсем страшно, когато преди малко той пеял по обикновено.

Оказало се отпосле, че тук нямало никакво н е щ о, а просто турците били излезли да срещат говедата.

Всичките други апостоли, които излязоха подир Левски или които бяха негови съвременници като: Общия, А. Кънчев, С. Младенов, Узунов[48], Стамболов[49], Волов[50], Бенковски[51], Каблешков[52] и пр., доколкото ги аз познавам, ни един от тях не е приличал на Левски в своите действия, не е работел така чистосърдечно. Всеки от тях си позволяваше да говори, че ние не сме сами. Русия и Сърбия ще да ни дадат топове, щом се разбунтуваме, ще ни се притечат на помощ, при всичко, че тия две държави нямаха никакво известие. Те бързаха да вдигат въстание, въобразяваха си, че в единдва месеца всичко може да се приготви. Не така постъпяше Левски.

– Никому не се надявайте – говореше той. – Ако не сме способни да се освободим сами, то значи, че не сме достойни да имаме свобода; а който ни освободи, той ще да направи това, за да ни подчини отново в робство...

Да вдига несвоевременни въстания никога и не помисляше даже. Неговото дълбоко знаение на народа му служеше за доказателство, че тая блажена минута не е настанала още. Главната му цел е била да се снабдява народът с оръжие, да се нареждат комитетите, върху което си е посветил всичкия живот.

Колкото пъти дохождал той в Царацово, ни един път не дошъл с едни и същи дрехи. Кога с потури, кога с шаячени панталони и палто, понякога със селски дрехи, где както изнася...

В началото на 1872 г. той не беше вече сам. Освен стария

му другар Димитър Общия (македонец) той прибра за другар и А. Кънчев, човек със систематично образование*, нещо, което е рядкост във въстаническите движения. А. Кънчева Левски щеше да остави на свое място, а той мислеше да се оттегли за определено време в Румъния, защото ставаше вече явен навсякъде. Той продължаваше да ходи още, за да запознае Кънчева с работата и хората. Тържество беше за Левски, когато той тръгна из България, придружен още от двама-трима апостоли, които слушаха и питаха него. Гордост беше за Левски да отговаря, когато го запитваха за новия му другар, че той е свършил военно училище преди една година. Освен това А. Кънчев беше до такава степен представителен момък, щото и в днешно време той можеше да произведе впечатление във всяко село и град.

В Царацово Левски се явява един ден, придружен от двамата си адютанти, всичките на коне. Левски говорел на смях, че единът му е хазнатар, а другият – секретар. Сега неговата шега повече минувала на Кънчева, когото той подигравал и му се присмивал на учените теории и доктрини, от които, разбира се, Кънчев не е бил още освободен.

– Я погледни няма ли решението на тоя въпрос да е писано в някоя от твоите книги или военни карти – говорел той на А. Кънчева, като разисквали някоя работа, защото тоя последният обичал да гледа много карти и различни описания на Турция.

Той посетил и Пловдив със своите другари, които представил на тамошните работници: Хр. Търнев, А. Батолов, Матевски и пр., в Търневия хан[53] на Кършияка.

Към Д. Общия Левски не хранеше твърде взаимни чувства и доверие. Много пъти той е искал да го накаже, но при няманието на по-решителни хора, които да завземат мястото, отлагал е своето намерение. Когато на Общия се падна

---

* Учил се в Русчук, Табор, Болград и Белград.В последния град той беше свършил военно училище с чин офицер.

жребието да убие орханийския дякон Дионисия[54], то той е маял изпълнението на това решение няколко месеца, като не се е решавал да пристъпи към делото. Левски беше принуден да го уведомлява няколко пъти, че ако не изпълни решението, ще да бъде наказан със смърт.

На едно място в гората, гдето Хр. Иванов отишъл да търси Общия с няколко още момчета съвсем за друга цел, когато тоя последният видял, че се изправили напреде му толкова въоръжени хора все от тайната полиция, затреперал на мястото си, като мислел, че те са проводени да го накажат. Това беше преди убийството на орханийския дякон.

Левски не можеше да се помири с това просто обстоятелство, че когато Общия изгърмял да удари дякона, не можал да се качи от един път на коня си от страх, за което се бе разчуло по всичките комитети.

– Това е срам и унижение за мене – говорел той.

Че Левски е имал право да подозира Общия в безхарактерност, това се доказва най-добре, както ще видят читателите по-нататък.

Когато А. Кънчев тръгна да ходи с Левски, по това време именно уставът на Българския революционерен комитет беше съставен и двамата апостоли го носеха от град на град, за да го показват на комитетите за одобрение и потвърждаване. Тоя факт е достатъчен да потвърди доколко българските патриоти са ценели народната воля, доколко те са задържали право за себе си, на което никой нямаше да им попречи. Та и така трябваше да бъде. Там, гдето няма изедничество, тирания, дребнав интерес, пусто доктринерство и богопомазана ръка, никой се не бои от народната воля и широката свобода. Народите не са зверове, на които като отслабиш юздата, да хапят...

С Левски е ходел твърде начесто и Сава Младенов из Тетевен, който е познавал и военно упражнение. И до днешен ден още в къщата на бай Ивана Арабаджията личат дърветата на тавана, разрязани и окълцани от върховете на но-

жовете, когато Левски и Младенов правели упражнение със сабли и ножове.

Най-после аз съм длъжен да кажа, че Левски не е бил само революционерен апостол и бунтовник. Той е учел селяните в разстояние на всичката своя деятелност на много полезни неща: да си отварят училища, да изпращат децата си в тях, как да живеят и пр.

Твърде начесто, през два-три месеца, Левски е отивал в Букурещ да се среща с Л. Каравелов и да участвува в събранията, на които присъствували много делегати от България, изпратени от тайните комитети. Тия събрания ставаха в къщата на Каравелова и на Д. Ценовича[55].

Каравелов е обичал твърде много Левски. Той е бил за него идеал. Както е знайно, Каравелов не е излязвал от своето писалище в разстояние на шест месеца, ни пък се е обличал за пред хора; но когато е пристигал Левски, той е посетявал за негов хатър и Чешмеджиево, и булевара, и други публични места. Един път е ходил и до Гюргево, за да го изпроводи, придружен с други още приятели. Много сведения из България, които се поместяха в Свобода и Независимост, се дължат на Левски[56]. Завинаги той носеше със себе си по няколко екземпляра от тоя вестник, както и други Каравелови съчинения, които раздаваше на отсамните братия съзаклятници. Левски носеше и отрова при себе си във вид на петелка; от дясна страна на дрехата си той държеше постоянно голяма доза отрова, за да може да я глътне, когато се види в опасно положение.

Знакът, по който се разпознаваха работниците и който Левски бе дал на всичките, беше: А. Т. С. К., което значи: а з и т и с м е о т е д и н к о м и т е т.

ПРЕДАТЕЛСТВО

I

Мисълта на Левски да се оттегли за няколко време в свята Румъния не можа да се осъществи. Скоро той бе разочарован от ред горчиви събития, които дойдоха едно подир друго да развълнуват още повече неговата душа. Годината 1872 беше най-злощастна както за Левски, така и за българския комитет. На 2 марта, часа в 9 по турски, А. Кънчев разби своя череп на русчукската скеля, когато се впуснали да го хващат, а той не поиска да се предаде, понеже беше давал клетва. Освен че Левски изгубваше в неговото лице един от добрите свои помощници, от друга страна, турското правителство потрепера, нагледно констатира то факта от постъпката на Кънчева и от намерената в него кореспонденция: че в България се е съживила отново опасната комита, която според уверението на верните чорбаджии била загинала уж окончателно на бузлуджанските върхове в 1868 година. Полето за действие на цариградските шпиони, които имаха за центрове Букурещ и Белград, сега те преместиха вече своя щаб около София и Русчук. Левски бе техният идеал.

Същото лято през месец август Левски се изгуби от Северна България за дълго време. Според Христа Иванов той се маел най-много в Сливен, гдето бил отишъл да настанява за апостол Атанаса Узунов. През месец октомври по подбуждението на Димитра Общия комитетите в Тетевен и Орхание удариха турската поща с цел да вземат парите, които тя носеше. Турското правителство се наостри още повече. Освен в поменатите села в много други градове станаха претърсяния и запирания на младежите, припознати за патриоти, а това показваше, че турското правителство не действуваше на вятър. Скоро после това падна в ръце и сам Димитър Общия.

Следующето писмо, изпратено от Търновския до Русчукския комитет, ясно определя тогавашното положение на комитетските работи.

Господине Петър Златев,
в Русе

Тоя час приех известие, че от братията паднали някои и други в неприятелски ръце. Вземете нужните мерки за всеки случай; писма и други работи прегледайте и късайте, защото излезли няколко момчета слаби в приказките си (истиндаците). Прекъсайте сношенията привременно, докато известиме за всичко, с една реч, нищо недейте праща, дордето не ви разясним работата. Ако сте пратили нещо наскоро, то побързайте да ни явите, но дано не сте. Много от момчетата са хванати и според слухове и сам Общия е паднал в ръце.

Без повече засега ви поздравлявам.

Търново, 30 октомври 1872 год.

Ст. Карагьозов*

При всичко това обаче комитетите в България не забравили да се погрижат за нашия херой, пред когото зеела вече пропастта. Най-много те се безпокоели, защото никой от Търново и Ловеч не го знаел где се именно намира и в какво е положение. Няколко тайни куриери потеглили от Търново за разни страни нарочно него да търсят. Отче Матей Преображенски напълнил своите калугерски дисаги с „Приказките“ (негово съчинение) и потеглил за Тракия, а Христо Караминков отишъл за Ловеч. Комитетите освен че го търсели от точка зрение на предпазливост, да му кажат да се крие, или пък да го поканят да се върне към Дунава – неизбежно нужно било да го намерят и затова, защото две писма са вече получили от Л. Каравелов из Букурещ, който пред вид на со-

* Петър Златев е Никола Обретенов, а Стефан Карагьозов – Иванчо хаджи Димитров.

фийското приключение пишел на Левски да издигне знамето на революцията.

Едното от тия писма, което се е запазило в оригинал у Никола Обретенов, ето що гласи:

Брате Василе!

По-преди ви писахме и подканяхме на подвиг, но някак си опипом.

Сега ви обаждаме, че обстоятелствата извикват без друго кураж в нашата страна и повдигане на революцията. Причините, които и ти можеш да познаваш, не щеме да ги разказваме, а обаждаме ти само, че трябва да вървиш на бой, без да губиш ни минута. На всичките тъдявашни юнаци се писа, които ще да заминат за насреща. Надейте се за помощ и от С. и Ч. (Сърбия и Черна гора).

Букурещ, 9 ноември 1872 год.

(под.) Кара Мустафа Бучукоглу (Каравелов)

Куриерите пристигнали един по един в Търново с противоречащи известия за Левски, когото лично не можали да видят. Христо Караминков узнал в Ловеч много странни сведения за неговото пребиваване в тоя град. Едни говорели (разбира се, от съзаклятниците), че виждали Левски да ходи с мотика на гърба по лозята и хвърлял писма пред портите на работниците, да му дадат комитетските тефтери и писма, защото се боял вече от предателство, а други говорели съвсем противното.

Отче Матей след дълги скитания из Тракия по Сливенско и Заарско стъпил на дирите на Левски в Стара Загора, но докато успее да се срещне с него, той заминал за Пловдив, накъдето и отишъл да го гони.

В едно писмо из Търново до Русчук, с дата 25 ноември (1872) писмо от Ивана х. Димитров се говори така:

„Нямаме още точни сведения за приключението (софий-

ското). Тия дни очакваме да дойде главният книжар (Левски), когото намерили в Заара. Като се споразумеем с него, ще да ви пиша...“

Чак към Перущица отче Матей Преображенски можал да намери нашия херой. Говорил му той надълго и широко за работите в Софийско, разправил му, че Общия предава вече, убеждавал го да се върне в България и да бяга за Румъния, но всичко напразно. Левски бил смутен. Едно, му се искало да отиде за Ловеч, за да спре предателството, а, от друга страна, кроял планове, за да организира дружина от тракийските съзаклятници, за да заварди софийския път около Пазарджик, да освободи осъдените затворници, като ги карат за Цариград.

На отче Матей той дал препоръчително писмо до едно лице в Карлово, там да го чака няколко деня, отгдето заедно уж щели да пътуват за Търново. Чакал отче Матей в Карлово ден, чакал два и три, а Левски не се явява никакъв, дордето най-после полицията и хората в Карлово захванали да изглеждат по-внимателно калугерското му расо. Трябва да ви кажа и това, че отче Матей беше от ония оригинални хора, които не само в Карлово правеха впечатление, но и в многолюдния Лондон би привлекли подире си ако не другиго, то поне уличните деца. Неговите габровски калеври, окърпени отгоре и отдолу с различни околчести ями, скъсаното му расо, по раменете на което се намираше кал и през петровите сухи пости, най-после охлузената му калугерска капа, която от черна бе станала като жълт мешин, не го препоръчваха за чист човек. Драгоценна рядкост беше отче Матей и мене ми е жал, че мястото ми не позволява да дам тук няколко епизоди от бурния му живот. Нему би позавидели и най-отчаяните руски нихилисти, при всичко че той не бе ходил по-далеч от Преображенския манастир, гдето беше и приел свято подстригване. В тъмни нощи той се е катерил по стръмния търновски дервент, за да лепи остри сатири по стените на същия тоя манастир, в които осмиваше немилостиво своите во Христе братия.

И така отче Матей бил принуден да тръгне за Търново, а Левски наместо в Карлово отправил се за Т. Пазарджик. Колко деня тук се е маял той, с кого се е срещал и какво е действувал, нам е положително неизвестно. Около средата на месец декември той се наготвил вече да тръгне, викнал при себе си стария си верен другар бай Ивана Арабаджията, за да му даде някои наставления как да постъпи в негово отсъствие, ако би да се открият работите и в Тракия. За другар през планината той взел Никола Ръженкова от Т. Пазарджик, който по собствено свое желание искал да отиде, понеже имал гръдна болест и като се чувствувал, че наскоро ще да умре, казал, че предпочита да стане това умирание поне на въжето.

Ивана Арабаджията оставил в селото му, защото по това време се бил хванал в Карлово някой си Станю, за когото имало опасност да направи предателство, а в такъв случай според бай Ивана щял да пострадае и сам Левски.

Твърде трогателна станала раздялата между Левски и неговите другари, нещо, което тия последните не били виждали друг път от негова страна. Той бил много нажален и едва не покапали сълзи от очите му, като да е знаел, че това било последня раздяла, че няма той да види вече своята мила Тракия, нейните равни полета, хубавата Средна гора и бистрата Стрема, която го свързвала с толкова велики възпоминания!...

– Сбогом... Досега бяхме в рая, а оттук нататък ще да отидем в ада – казал той и въздъхнал, когато потеглили вече конете.

Под думата рай той разбирал Тракия, а ада наричал Северна България*, от която се страхувал.

---

* Понятието на нашия херой в отношение на двете България има неопровержимо правдоподобие. В продължение на нашите въстанически движения аз не зная в Тракия да е станало някое предателство с изключение на Ненка Балдевчанина. Не е така обаче и в Северна България. Освен Левски Северна България е издала още: А. Кънчева,

Двамата наши пътници пристигнали до в Троян благополучно. Тук Левски си оставил иглената пушка и саблята*. Щом той пристигнал в Ловеч, нощно време, най-напред се срещнал с Николча Сирков[57], един от съзаклятниците, когото разпитва подробно за всичко, станало в негово отсъствие в разстояние на четири месеца.

В това време в Ловеч са се били извършили доволно важни събития, които във всеки случай трябвало да имат лоши сетнини. На всичките патриоти в града къщите били бастисани и претърсени от правителството, няколко души имало вече затворени, между които бил и Марин поп Луканов, ония, които не били побутнати още, от минута на минута очаквали да ги нападнат, защото Общия следвал вече да издава в София.

Преди да пристигне Левски в Ловеч, още станало и следующето замечателно произшествие. Председател на революционния комитет беше по това време поп Кръстю[58] из Ловеч, на когото комитетът от признателност беше му подпомогнал да си направи една къща. Той бе лице твърде много предадено на комитетските работи. Между другите лица, които беше предал Общия в София, разбира се, че на първо място трябваше да държи и поп Кръстю като председател на най-големия комитет. Вижда се работата, че Общия не е поменувал името „поп Кръстю“, защото, като се приело известие от София да го хванат, уловили най-напред поп Лукана, когото и изпратили в София пред изпитателната комисия.

Общия, Ю. Раковски, Волов, Бенковски, Икономов, Каблешков, Н. Славков, Заимов, Обретенов, Г. Апостолов, всичките апостоли. Не говоря за други по-стари предателства; не споменавам имената на други братия. Само в Троянско са предадени (от българите) около 30 души. Но за всичко това на друго място.

* В 1876 г. видях с очите си това оръжие в ловчанския конак, което беше предал след четири години някой си Ганко не че му го искаше някой, но от верноподанически чувства. Както пушката, така и саблята са кавалерийски.

– Не е тоя поп – казал Общия, като му представили поп Лукана. – Оня е по-млад и дребен.

Тогава хванали поп Кръстя. Но чудно: после няколко часа той бил пуснат на свобода; а това турско благоволение трябваше да отвори очите на всичките работници и най-много на нашия херой.

– И самата природа да въстане против мене, то пак не може да ме задържи да се не срещна с него – викал Левски вън от себе си, когато го увещавали приятелите в дома на Величка[59] П. Луканова да се не среща с поп Кръстя, защото е опасен, не е сега време.

– Аз искам да го видя, желая да знам какво той ще да ми се оправдава, как ще да ме погледне в очите!... Той е отговорен и пред мене, и пред вас, и пред целия български народ...

Никой и нищо не било в състояние да надвие на разярения Левски. Той се сърдел на всички, викал, скачал, целия свят искал да разруши само и само да спаси своето свято дело, за което бил работил толкова години. А за себе си нищо не говорел, никакви предпазливи мерки не искал да вземе при всичките съвети и убеждавания на приятелите. Най-много той искал да се срещне с поп Кръстя, да вземе от него тефтерите, копията на писмата и крупните суми пари, които били поверени на неговите ръце.

– Аз не искам да се зачерня пред лицето на българския народ, да ме обвинява потомството – говорел той.

На 24 декември той написал дълго писмо на поп Кръстя, с което му определил в същото време и място, где трябва да се срещнат лично.

Тук съм длъжен да дам няколко разяснения за в полза на читателите, за да можат да вникнат по-добре в приготвеното вече гнусно предателство. Когато турското правителство освободило поп Кръстя след няколко часа, никой освен него не е присъствувал пред каймакама, та затова мъчно е да се узнае какви именно условия са се извършили между предателя и правителствения човек. Две главни причини обаче са

подбудили най-много светиня му да вземе образа на Юда. Първата осезателна причина е била, че за да отхвърли той въжето от врата си, което щеше да му се падне като председател на комитета, то естествено беше, че това въже той трябваше да го метне другиму; а това последното лице не можеше да бъде друго никое освен нашия херой. Дали той е наумил най-напред турското правителство за това, или пък турците от само себе си му са предложили предаването на Левски, за мене е тъмно. И двата случая са възможни; обаче според уверението на мнозина, в това число и Христо Цонев[60], другар на Левски чак до София, преди да се освободи поп Кръстю, между ловчанския каймакам и софийската изпитателна комисия се разменили няколко депеши и най-после правителството дало на поп Кръстя тържествено обещание, че ако той извърши сполучливо своя подвиг, не само че ще бъде освободен, но трябва да се надява и за награда. Правителството започнало да туря в действие своето обещание, като освободило още на минутата поп Кръстя. Сега тоя последният оставало да извърши своето обещание и пастирската си длъжност. Писмото на Левски, което той получил няколко деня след освобождението си, било вече първа крачка. Втората причина, която е подействувала на отец Кръстя да стъпи на Христовото тяло, е била златният телец. Както казах, у него имало дебели комитетски суми, които нему щели да останат след предателството на Левски.

Писмото на Левски до предателя, в което той обозначавал мястото за срещание, най-напред било прочетено от ловчанския каймакам. И се засмели тогава всичките конашки пиявици – от каймакамина до чибукчията. Юзбашии, мелиязими, чауши, онбашии и прости нефери били в необикновено движение. Кроение на планове и разни стратегеми в по-горните кръгове, шушукание в заптие-одаларъ, пълнение на пушки и пищови с пресен барут, давание ниски теманета из конашкия двор, което показвало готовност и самопожертвувание, викание ту тоя, ту оня бабаитин, които имали вече

каква-годе известност, дрънкание на касатурите по конашките стълби, с една реч, приготовлявал се вече дързостен поход, който се забележил и от гражданите; но никой не знаел истинската негова цел от страна на българското население освен отче поп Кръстю, който в това време стоял в една от конашките стаи коляно срещу коляно с ухиления до ушите каймакамин.

II

Било тържествен ден за християнския свят – 26 декември 1872 година, вторият ден от светло Рождество Христово. Всичкото българско население в град Ловеч с изключение на няколко души компрометирани съзаклятници празнувало господските празници, яли и пили до насищане. Чаршията, на която по-голямата част принадлежи на еснафлии българи, била затворена. Тук-там по улиците се виждали най-много малки деца коладници, които се преследвали от немирните турчета и се мъчели да ги нападнат, за да им ограбят еднодруго, което им било подарено по българските къщи. Нарядко се срещали възрастни хора из града. Българите отговявали около хранените шопари с бъклицата в ръка, а правоверните мюсюлмани надували своите дълги чибуци из миризливите кафенета и берберници. И те празнували заедно с християните волею и неволею, защото ги е бил гняв да се разтакат надолу-нагоре по улиците и да миришат пърлението на свините. Те били мрачни и наежени като през рамазана; който българин им се попадал пред очите, ако бил от сиромашката класа, псували го на вяра и кръст, а богатите не поздравлявали и шепнели нещо на нисък глас, дордето ги поотминат.

Мраз и сух коледен студ, от друга страна, принуждавали ловчанското население да пази повечето топлите стаи и задушните кафенета, отколкото да се наслаждава от замръзналия Осъм и от топлите води на Башбунара. Жива душа

не се подавала вън от линията на града с изключение на няколко гладни ловджии, които излизали от града, прегънати на два ката и придружени от своите още по-гладни копои. Дебел сняг покривал земната повърхност, който придавал на града още по-голяма монотонност. Студена, прозрачна мъгла висяла над хоризонта, която се извивала като змия по замръзналата повърхност на Осъма и лепнела по синия лед като на мокро кадифе. Всичко изглеждало мрачно и настроено, повехнало и унило от немилостивата балканска зима.

Глухото ехо на градския часовник, който ударил четири по турски, се раздало измежду голите ловчански скали, когато двама пътници българи, единият селянин, а другият облечен с еснафски дрехи, минали големия мост и хванали севлиевския път. Те вървели ни бърже, ни полека, като обикновени пътници, които са тръгнали по своя частна работа.

Ако градът Ловеч беше квартал от цивилизования Париж или от северния студен Петербург, гдето тайните агенти от полицията в тия два града притежават обонянието на халепски копои, то навярно деликатата ръка на тия последните би опънала абичката на нашите пътници и най-напред от всемирното „пардон“ щяха да захванат да ги питат къде отиват те в такъв свят ден, когато целият свят се весели...

Няма нужда да ви обяснявам, че единът от тия пътници, със селските дрехи, беше нашият херой Васил Левски, а другарят му – Николчо Бакърджията[61]. Левски отиваше за Търново, а вечерта щеше да се спре на кькринския хан при Христа Цонев, три часа далеч от Ловеч, гдето мислел да се срещне с поп Кръстя. Трябва да ви кажа, че тоя хан е бил определен за среща. Дали Левски сам е избрал това място за по-безопасно, като е писал още писмото на поп Кръстя, или пък тоя последният по съвета на турците е направил това, аз се признавам със съжаление, че не можа да констатирам. Според уверението на Христо Цонев, който чул от устата на Левски, когато стигнал вечерта на хана му, поп Кръстю отговорил на Левски писмено, че само в Кькрина на хана може да дойде при него.

Така или инак, но турското правителство от Ловеч знаело вече напълно, че под скромната стряха на къкринския хан ще да нощува на 26 вечерта нашият херой. Той не бил потеглил още от Ловеч, когато чауш Бошнак Хюсеин и други още преоблечени заптии заминали за Къкрина да снемат практически плана на поменатия хан. Като дошли нашите двама пътници до Пазимост, срещнали двама души заптии, които идели откъм Къкрина по пътя. Левски се отбил от пътя и ударил откъм южна страна къде лозята, уж че отива по работа. Едното заптие, което било твърде наблизо, попитало Левски кой е и накъде отива.

– Аз те познавам много добре, а ти мене не познаваш – отговорил той. – От Ловеч съм родом и отивам на лозето си.

Заптиите си заминали удовлетворени към града, Левски ударил през лозята, а Николчо Бакърджията следвал севлиевския път. По-нататък те се събрали пак близо до гьола и вървели заедно до Къкрина. Освен двамата заптии срещнали по пътя тук-там и други хора – турци и българи, които били така също заптии, но преоблечени. Няма съмнение, че тия последните са се усъмнили върху нашите пътници, но от страх или по особена заповед не са се решили да ги нападнат. Поп Кръстю се е потрудил между друго да обясни пастирски кой е Левски и как той пипа.

Вечерта те стигнали живо и здраво на Къкрина. На Христовия хан било пълно с весели селяни, които приказвали всичките от един път и на които лицата едвам можели да се виждат от дима, произведен от печението на тлъстите кебапи. Нашите пътници минали наред около пияните селяни съвсем незабележено. Един само от тия последните попитал Христа Цонев:

– Кои са тия момчета?

– Аз съм дядо Ивановият син – отговорил Левски и работата си останала така.

На два и половина часа вечерта селяните си отишли един по един по къщите и в хана останали господари само тримата единомисленици. Вечеряли те, що дал Господ, поговорили за

едно, за друго, а попа го нямало да се яви никакъв. Почакали до среднощ и като си отбили надеждата, че никой няма да дойде, легнали си да спят, като се наговорили, че сутринта ще да станат много рано да вървят за Велико Търново. Нашият херой искал да минат през Севлиево, дето той имал работа, но Николчо Бакърджията, който щял да ги придружава, както и Христо Цонев посъветвали го да ударят през селата, защото в Севлиево може да се случи някоя опасност.

Така спокойно се разговаряли тримата единомисленици, без да подозират ни най-малко, че от Ловеч им идат скъпи гости.

Легнали те да спят. Никакъв шум се не чувал отвън освен бученето на вятъра в широкия комин, лаенето на няколко гладни кучета в селото и пиянските песни на някои селяни, които посрещали още от вечерта утрешния свети архидякона Стефана.

После няколко часа Николчо Бакърджията се събудил цял-целеничък разтреперан. Треперел той, защото видял твърде лош сън, сън необикновен. Сънувал Николчо, че от тавана на къщата висели някакви си страшни чудовища, които не го пущали да излезе навън. Станал той на леглото си и вика на другарите си:

– Хайде да вървим!

Христо Цонев запалил кибритена клечица и като погледнал часовника си, казал, че е още рано. Освен това пътя, из който щели да пътуват нашите приятели, Христо Цонев го е знаел само до два часа, та затова не трябвало да бързат толкова рано. И Христо Цонев щял да придружи пътниците до известно място. Легнали те втори път, но Николчо не заспал вече. После два часа Христо Цонев излязъл от хана и отишъл в селото да се обади на къщните си, че на другия ден ще отсъствува от хана, а ако пита някой, да кажели, че е отишъл за свине по близките села.

Левски не станал в това време; той казал само на Христа Цонев „по-скоро“ и дръпнал ямурлука през главата си.

Външните врата на хана скрипнали и Христо Цонев излязъл. Десетина минути след неговото заминуване тая същата врата дотолкова силно се похлопала, щото цялото здание се залюляло чак от основата. Левски и Николчо трепнали от най-напред, но после се успокоили, като помислили, че Христо Цонев може да се е завърнал, и Николчо отишъл да му отвори. Докато той тури ръка на дебелата дървена ключалка, грубият и разтреперaният глас на едного от гостите му отворил очите:

– Ач капуи бре, ханджи (отвори вратата)! – изревал той.

Николчо имал смелостта да познае от тия думи гласа на онова същото заптие, което питаше Левски през деня до лозята: „Кой си и къде отиваш?“ За да се увери той по-добре в качеството и количеството на нощните гости, турил си окото на една дупка и погледнал навън. Що да види, Боже мой! Синджир заптии се групирали около хана със запрегнати пушки в ръцете, с натикнати байонети, които пристъпяли предпазливо, с поемане на душата си, към стените на оградата, която криела техния осемгодишен заклет враг, Василя Левски Дякона, гордостта и славата на злощастна България!...

Каква ужасна мисъл! Какво тържество на неприятеля, който е треперал при всяко помръдване на крака си да не би да изпусне опетляната вече жертва в примките на предателя, примки, които се състояли от патрахил, от черна капа и от черковен требник...

– Предателство, бай Василе! Заптии настъпят! Познах едного по гласа! Ставай, бай Василе! Целият хан е заобиколен от щикове!... – пришепнал Николчо на нашия херой, без да се обади на заптиите.

Няма нужда да ви разказвам като как са се отразили тия думи на сънливия човек, на човека, който сънувал и бълнувал в разстояние на десет години заптии, щикове, предателство и пр. Той скочил, като че забили в сърцето му остър нож, и ямурлукът, с който бил завит, хвръкнал настрана, подигнат като от вихрушка.

– Истина ли е? Позна ли ги? – попитал само той Николча и се приготвил за наступающата борба.

Велик станал нашият херой в тая критическа минута! Силно забило неговото юнашко сърце, диханието му се увеличило, ни на минута се той замислил що трябва да прави, грабнал със себе си единственото свое богатство – чантата с разни документи и планове, – разровил огъня, в който заровил други някакви си писма, въоръжил и двете си ръце с два верни другари – шестоогнени револвери, помолил Николчо само да му отвори задните врата и да се оттегли настрана...

Като страшна буря, като крилат ангел, като същински лев изскочил той на двора между два реда байонети и два огня светнали от ръцете му, които осветлили накривените лица на заптиите и на които куршумите свирнали на въздуха. Гръмогласен кучешки лай се подигнал в селото, при който се съединила и грубата команда на неприятелите:

– Вурун! Тутун!

Героят печелил вече равната поляна, уплашените заптии чистели път напреде му, но на пътя му стърчи още висок плет с подострени колища, който той трябва да прескочи. С обикновената си бързина той се метнал като кошута на плета, но когато кръшнал на върха му – най-сгодна позиция за замерване, изпоплашените и налягали на земята заптии покрай същия плет отворили насреща му страшен огън. Около 20–30 пушки изгърмели от един път, разбира се, повечето на вятъра, защото в подобна минута и най-добрият мерач не чини нищо. Юнакът пак бил спасен посред тая глутница кеседжии, ако две важни обстоятелства не му побъркали. Един от неприятелските куршуми сполучил да скъса лявото му ухо, от която рана той бил зашеметен вече, но пак е можал да следва. Когато обаче поискал да скочи на земята от вънкашната страна на плета, цървулът му се закачил на един от острите колове и той повиснал на вратника, обесен с главата надолу! Няколко минути мъченикът херой стоял в това положение. Чупил той ръце и на четири страни, увивал се нагоре, пищял като ястре-

бова птица за братска помощ, докато най-после костеливата ръка на торошкия помак не го стиснала за гърлото.

Турците не се впуснали от един път да го хванат. От най-напред те следвали да гърмят отгоре му с цел да го добият, понеже мислели, че той е паднал от техните куршуми. Тъмната нощ го спасила обаче. Страшна шумотевица и радостни викове подигнали заптиите, когато видели вече хероя напреде си, вързан и държан от десетина-двадесет ръце.

Да се върнем пак в ханчето. Когато Николчо отворил вратата на Левски, бързо се завърнал пак на леглото си, наметнал ямурлука си и се престорил, че спи. Чул той всичко, щото станало навън, но вярвал, че Левски е сполучил да избяга, защото заптиите се замаяли твърде много. Селските чорбаджии заедно с Христа Цонев, разбудени от гърмежа на пушките, пристигнали вече около хана. Викове, псувни, заповеди, команди всякакъв род се умножавали от минута на минута около хана. По на заден план, на няколко крачки разстояние, стоели наредени селските кучета като почетен караул, които лаели с всичката си сила. Всичко това показвало, че не един само човек се е хванал, не на едного е нанесена победа, а на цяла неприятелска армия. Тук присъствували всичките заптии и бабаити от Ловеч, а това показва доколко високо се е ценил талантът на нашия херой.

Втори път се похлопала вратата още по-силно, а наш Николчо спи спокойно под ямурлука.

– Чупете, сечете, палете! – викали гърлестите онбашии и ритали с краката си вратата и стените на хана.

Чак когато извикал Христо Цонев, който бил хванат вече навън, тогава едвам Николчо станал да отвори вратата. Около пет-шест заптии с щикове в ръцете го посрещнали на вратата и го взели наоколо си. Запалили свещи и кандила из хана и претърсили от игла до конец где щото се намирало.

– Донесете тоя гяурин вътре – казал началникът на заптиите и скоро до стената се изправил човек с наведена глава, гологлав и раздърпан.

– Аз помислих, че това лице е някой селянин, хванат от заптиите около хана – говори Николчо. – Но като доближиха свещта до непознатия, що да видиш?! Той бил Левски! Познах го само по дрехите, защото всичкото му лице беше обляно с алена кръв, косата му и дрехите му така също омацани и отъркаляни в снега. Не си дигаше той главата да погледне никого от присъствующите. Ръцете му бяха извити и вързани отзад в пояса му, гащите му – развързани, и ухото му повиснало на страната!...

– Елате ме опашете – каза той на български, а никой от нас не смее да се доближи до него.

– Опаши тая свиня бе, пезевенк! – каза ми едно от заптиите и аз се приближих до него. Тогава той си подигна главата и каза:

– Прощавайте, братия българи, и ти, о мило отечество!... За теб отивам...

– Ние ще да те простим тебе – отговориха заптиите, които до един знаеха български.

Покрай огъня лежеше друг един заптия, наранен от куршума на Левски.

И в това ужасно положение нашият херой не забравил слабите и беззащитни свои братия. Той намерил време да каже на Христа Цонев да се не боят те от нищо, а само да отказват, защото той ще вземе отгоре си всичката вина.

Въобще заптиите са се отнесли твърде благородно с Левски. Ни бой, ни псувни, ни други безобразия – неща обикновени в подобни случаи – не били употребени. Това същото се е случило и по другите градове, както ще се види по-надолу. Мнозина говорят, че хероят е претърпял нечувани мъки; но това са патриотически прибавки. Сами заптиите вързали главата на Левски, т. е. раната му, преди да тръгнат за Ловеч.

Когато всичко било свършено, потерята ударила да се весели за спечелената победа. Много оки ракия и вино се изпило на Христовия хан, които били заплатени на тоя последния от парите, намерени у Левски. Забравих да кажа, че когато го хванали, кесията му била разпиляна до вратника върху

снега. Черен котел бил турен на огъня, в който претопили няколко оки сняг, за да дирят разпилените пари. Няколко заптии един по един носели на ръце големи топачи, които нацеждали в котела.

БЕСИЛКА

После това заптиите не останали за дълго време на Христовия хан в Къкрина. Мисълта, че те ще вървят в Ловеч, че до моста ги чака с нетърпение цялото мюсюлманско население заедно с белобрадатия кадия и каймакамина, на които известили предварително, безпокояла тяхното бабаитско честолюбие. Те тържествували, още повече че карат жертвата жив, а не само главата му.

Докарали от селото една талига, в която турили двамата ранени – нашия херой и заптието, които, седнали един до други, трябвало да се гледат в очите! Христа Цонев и клетия Николча вързали с едно козеньово въже, които подкарали подир талигата. Щом пристигнал конвоят до първата долчинка, дръпнали вътре Николчо, комуто ударили един бой, който му служил за предисловие. Питали го те да каже правото – наистина ли са хванали Василя Левски Дякона или друго някое лице е минало на ръката им по погрешка*. Николчо дигал рамене и казвал:

– Не знам.

После него дошло ред на Христа Цонев, когото така също поступали надве-натри.

Колкото пътници срещнал конвоят по пътя за Ловеч, всичките ги задържал, че и те уж били съучастници, изпратени да известят в града какво е станало на Къкрина. Къде пладне на 27 декември, трети ден на Коледа, конвоят се приближил до Ловеч. Накрай града било почерняло от народ, повечето

* Левски не се е изказал на заптиите в хана.

бели чалми, и всичките ефендета и кетипи, които нарочно били излезли да посрещнат нашия херой. Като мравки се те трупали около талигата да го видят по-добре, а после захващали да псуват. И нежните даже кадъни, черните очи на които не са твърде щедри за всекиго, трупали се по плетищата и дуварите да чакат героя на деня, когото поздравлявали с обикновените тем „ханзър“ и „домус“, „кяфироглу“. Заптиите стъпяли на пара. Важно и гордо вървели те; мустаките им били подсукани на кръв във вид на кравайчета, с обърнати краища нагоре към очите им.

Талигата се спряла в конашкия двор и тримата другари били заведени пред каймакамина, който ги разпитал на подробно отгде са родом, какви са и пр. – неща обикновени в подобни случаи. Най-напред попитали нашия херой. Той бил поканен твърде учтиво да седне на стол и казал следующето:

– Родом съм от Велико Търново, но баща ми и майка ми са се преселили преди 25 години в Румъния.

– А защо си ги ти оставил и си дошъл тук в нашата земя? – попитал каймакаминът иронически, понеже знаел цялата биография на Левски.

– Търговец съм, за прехраната си събирам и купувам всичко, а това мисля, че не е забранено от никакъв ваш закон – отговорил Левски не без достойнство.

– Я погледай тоя портрет да видим дали ще можеш да го познаеш кому той принадлежи – казал каймакаминът и подал собствения портрет на Левски.

Той сложил портрета на масата и не отговорил нищо на каймакамския въпрос. После това същият портрет бил подаден и на двамата другари на Левски, които така също подигнали рамене срещу зяпналия каймакамин. Събравшите се там ефендета и кетипи хвърлили още по един поглед върху страдалците и почнали да дават помежду си заключения, че баш комитата е вече напреде им, той е Васил Левски, а не други, той води борба против дин исляма и неговия босфорски представител.

– При всичко това, но аз мисля, че ако тия момчета си кажат по права бога за всичко, щото знаят, то милостивият падишах ще да ги прости великодушно – казало едно голо ефенди, което приличало в лицето на одрана лисица и което мислело, че има работа с някой изпаднал юшурджия.

Левски не бил твърде съобщителен в ловчанския конак. Причината на това е била или неговата рана, която студът правел още по-чувствителна, или че още не бил се успокоил от страшната сцена, или пък че не приемал да влиза в дълги и широки обяснения с ловчанския каймакамин.

След свършването на тия предварителни изпитвания тримата другари били заведени в затвора, наречен П а р ц а л*, гдето го обковали в дебели пранги на краката, с л а л е т а** на вратовете и със синджири, краищата на които завързали от вънкашния прозорец. Не се преминали 2–3 часа, и Левски бил изваден сам на изпит в тиха и дълбока нощ, гдето го маяли дълго време. Извадили и двамата му другари, които изново заковали пак в студените железа. Из конашкия двор пречели множества заптии с пушки на рамо и с коне, което показвало, че ще да се пътува нанякъде. Скоро впрегнали празни талиги пред портите, в които турили Левски и другарите му.

Талигите, които носели нашия херой и другарите му, дотолкова бързо вървели, щото аз се не посвенявам да кажа, че в заспалата Турция до него време ни едно пътуване, било то поща, царски бомбашир и прочее, не е вземало такова грамадно пространство в няколко часа. Достатъчно е да предложа на читателите само тоя факт, че от Ловеч до Търново е отишъл конвоят за 5–6 часа, когато разстоянието между тия два града е 12 часа.

В талигите са били впрегнати по четири коня, които про-

---

* Най-отвратителното отделение от Ловчанския затвор, което познават мнозина бунтовници.

** Желязна халка, която се заключа на врата и през която прекарват синджира.

менявали на няколко места по пътя. Пътуването е ставало тайно, посред нощ, със силен военен и заптийски конвой, а това показва още един път доколко високо е ценило турското правителство нашия херой, доколко то се е бояло от българското население, да не би това последното да въстане и освободи своя юнак. Инак аз не зная като какви причини му би препятствували нему, ако пътуването ставаше деня. Напротив, доколкото аз познавам нашите петстотингодишни господари, за особено удоволствие считат те, когато хванеха някоя комита, да го прекарат през града доколкото е възможно по-тържествено и през най-многолюдната улица. Каблешкова например и Найден п. Стоянова, когато ги хванаха в 1876 година, докараха ги в Ловеч по пладне с няколко цигулки и зурни; а главата на Бенковски през същата година, която бяха накичили с лев и паунови пера, предвождана от поп Кирила[62] с кръст в ръка, носеха парадно през Орхание и я показваха на затворниците даже, и тем да произведе впечатление. Шест души поборници от Ботйовата чета: Н. Обретенов, Сава Пенев, Руско Робът, Иван Кожухарчето, Димитрото и други, които караха множество заптии за Търново, нарочно се спряха още от пладне на Балванската махала, така щото на другия ден да влязат в Търново, когато е пазарен ден, за да може да ги види всеки.

Но това се правеше тогава, когато ръкавицата беше хвърлена вече, когато десет души българи се ценели за един фишек барут. В 1872 година обаче не бе така. Турция пазеше още своя авторитет, не бе престанала да счита българите, че те са нейни верни и благонадеждни поданици.

Когато се хвана Левски, общи сърадователни телеграми се изпратиха от Ловеч до всичките вилаети, мютюсарафлъци, каймакамлъци, мюдюрлъци и прочее. Бях в Русчук, когато се получи една от тия депеши, още на 27 декември, след хващанието на Левски. Случило се, щото тая депеша да я получи едно българче, телеграфист, на име Петър А... На часа съобщава той тая новина на едного от съзаклятниците

на комитета Иванчо И..., без да го знае, че и той е комита. Неверният телеграфист пристъпи своята клетва не от патриотическа точна зрение, а просто затова, защото искаше да жени сестра си за Иванча, та затова гледаше по всеки начин да му спечели благоволението. Разбира се, че Иванчо на минутата още извести на своите единомисленици, които взеха предварителни мерки.

В тиха дълбока нощ, часа на четири по турски, потеглили нашите пътници от Ловеч, придружени от 20 заптии, всичките на коне, и по няколко из талигите. Жива душа от града освен конашките хора не усетили това ненадейно пътуване. Христо Цонев и Николчо Бакърджията били турени в едната талига, вързани и уплетени с тежки синджири, а в другата бил поместен Левски, при когото седнал и ловчанският милязимин. Часа на седем през нощта конвоят пристигнал в Севлиево, гдето са маял до един час, докато се променят конете, и пак потеглил за към Търново.

Защо именно са карали Левски в Търново само на 2–3 деня, когато в София заседаваше вече комисия, аз не можа да определя.

От Севлиево конвоят се подкрепил още с няколко души заптии, защото турците се бояли, че в Кална кория може да ги нападне някоя българска чета, което не е било възможно по много причини, а най-главното, че студената зима не благоприятствувала за подобни подвизи и че никой не е знаел още от околните села за хващанието на юнака.

Талигите не вървели към Търново, а просто хвъркали като орли по замръзналия път. Те осъмнали зад Кална кория и чак тогава поотдъхнали. Минали покрай Ново село, родното място на отче Матей Преображенски, гдето Левски е бил толкова пъти, поотминали и с. Леденик и настанали търновските лозя. В последния тоя град се знаело вече за пристигането на скъпия гост. Отдавна обръснатите вратове на пияните ефендета се кривели към Марино поле, отгдето трябвало да се подаде конвоят. Турските кафенета, които са

покрай севлиевския път, отдавна били пълни вече с бабаити, които сърбали своите горчиви кафета едно подир друго.

На края до лозята чакали нарочно два шеркета (пощенски коли), изпратени да вземат Левски и другарите му. Но не били само двата шеркета. За голямо чудо турското правителство с всичкия свой ум изпратило в лозята около половин табор войска, конница, която посрещнала нашите пътници, заобиколила ги от четирите страни и потеглила тържествено за града. Трима души или по-добре един човек, всичките вързани, и двеста души войска, с револвери и с винчестери пушки! Вижда се работата, че турците са се плашели и от великотърновчани, да не би и те да поискат да отърват юнака, а тия последните не знаели още дали наистина Левски е хванат, или отче Матей.

Талигите преминали през търновската чаршия, заобиколени от войската. Мало и голямо се трупало из Бяла-Бонината улица[63] и по Баждарлък, за да гледа на страдалците. На първа линия стояли малките турчета и кадънчета, които си вадели малките езичета и викали:

– Комита гяурлар!

На втора линия държали място агите, които си плюели брадите да псуват, а после тях идели нашите българи, от търговската класа, които си подавали през дюгенските врата само главите.

– На мястото си замръзнах – говори Христо Иванов, – когато познах, че единът от вързаните беше брат ми, вторият братовчедът ми, а третият Васил Левски. На тоя последния впих погледа си, да го изгледам за последен път. Той беше усукан в един ямурлук, а главата му вързана. Щом ме съзря измежду множеството, клюмна полечка с главата си в знак на поздравление и очите му се напълниха със сълзи...

Право отпред конака спрели талигите. Прозорците били почернели от кетипи, ефендета и чибукчии, които решавали съдбата на юнаците още отсега.

В Търново изпитите били много по-строги и подробни,

отколкото в Ловеч. Не само нашия херой държали по няколко часа, но и другарите му така също мъчели да се признаят, че те са негови единомисленици. И тук правителството не било уверено наздраво, че същият Левски е хванат. Христо Цонев говорел, че той като ханджия прибира в заведението си всякакви хора; а Николчо се верел и кълнял, че той е еснафлия човек, идел за Търново да си купува бакър и като дошъл в ловчанските лозя, непознатият човек го достигнал на пътя.

Три пъти един подир други водили нашия херой на дълги изпити, той продължавал да отказва, че е Левски. Най-после бил принуден да каже истината.

– Изповядах правото – казал той на своите другари, когато го довели една нощ при тях в затвора. – Пашата притежава такива силни документи за моята личност, щото всяко по-нататъшно отказване ставаше безполезно. Най-много ме мъчи Стефан Карагьозоглу и още един българин.

– Ако не вярваш мене, че съм турчин – говорел пашата, – то тия чорбаджии са ваши българи, нека те те уверят, че царското правителство няма лошо намерение спрямо тебе.

Карагьозоглу и другарят му направили ниско темане и почнали да се лигавят красноречиво, за да убеждават хероя. Разбира се, че той е погледнал с презрение на техните полупотурчени кални физиономии и ако се е признал, то не тяхното красноречие е било главната причина, документите, както казах.

След признаването си Левски казал следующето на пашата.

– Аз съм Васил Левски, мене казват Дякона. Не съм хайдутин, както ме вие наричате, но човек като всичките ваши раи, с тая само разлика, че обичам народа си, което не е грях за никого. Времената, теглилата на тоя народ и нахлуването в земята ни на различни европейски спекуланти, които малко по малко завладяха вече Отоманската империя с железници и фабрики; от тях се предпочитат доктори, инженери и

прочее, когато толкова наши българи има достойни, но правителството ги презира – принудиха ме да тръгна измежду народа, за да му отворя очите пред пропастта, която отдавна зее вече*. Правителството, наместо да ме подпомогне, захвана да ме преследва като разбойник и хайдутин. Оттам гонен, оттук преследван, малко по малко взеха ме на очи, станах човек, опасен за всекиго, когато всъщност аз не правя никому зло, а само поисках да свестя народа си, докато не са го купили хитрите европейци. От най-напред имах намерение да изляза пред султана, да му кажа болките на народа, но щом ми излезе лошаво име, напуснах се от тая мисъл. Тая е моята цел, така мисли целият български народ, а ако всичко това е престъпление, то вам остава да се разпоредите...

Това казал Левски и клюмнал глава на рамото си.

Разбира се, че той не изказал напълно своята цел и убеждение, желаел е може би чрез това да се покаже не чист български патриотин и бунтовник, а космополит и приятел до някоя степен на босфорското слънце, за да може по тоя начин да избегне въжето. Пред софийската комисия обаче ние виждаме, че той говори съвсем друго.

Търновският паша му отговорил, че той е напълно съгласен с неговите взглядове с тая само разлика, че докато в страната съществува редовно правителство, ни той, ни пък друго частно лице има право да се грижи за тия работи.

– Това е работа на девлета и на Бабаалието, чоджум – прибавил той.

Ние поздравляваме търновския паша с неговите либерални взглядове. Ако на негово място беше някой християнски управител или губернатор, когото интересът на службата е научил да мисли и съди по буквата и статията на закона и на циркулярните предписания, то негова милост щеше да се възмути от отговора на Левски и на минутата бе готов да му

* Где е да се подаде сега из гроба българският патриот и да погледне на какъв хал е неговото отечество, когато няма вече ни султан, ни търновски мютесарифин...

извика: „Малко по-голямо уважение и благоприличие към правителството.“

До това време нашият херой бил гологлав, защото шапката му останала при вратника на Къкринското ханче. Пашата му поискал най-напред извинение, а после го помолил; ако приема, да му купи фес или калпак.

– Фес желая аз – казал Левски.

Няколко феса от различни форми били донесени, за да си избере Левски, какъвто желае. От вечерта на 26 декември той не бил хапвал нищо. Един чаушин с калайдисана синия на главата, върху която имало разни съблазнителни ястиета, кускуси, пилафи и соуклуци, влязъл в затвора и сложил синията пред героя.

– Това ви го изпраща н. превъзходителство паша ефенди – казал той и се оттеглил.

Левски хапнал два-три пъти от богатата трапеза и престанал. Той мълчал повечето, въздишал жално и не си подигал очите да погледне наоколо си. Да не си помисли някой, че той е бил уплашен от бесилката, която е стояла вече напреде му във всичката своя грозота? Далеч такава мисъл от всекиго. От нищо не се е боял В. Левски, но просто го е било срам да влезе жив в неприятелски ръце, да го разкарват от град на град, да тържествуват отгоре му пияните кетипи и кръстените турци, най-после боляло го е него на сърцето, че пропада святото дело, отлага се робството на България още за много години. Всичко това аз не говоря виводно, но притежавам и няколко факти от страна на другарите му, които потвърдяват моите заключения.

После чаушина в затвора влязъл юзбашията, който заповядал на затворниците да стоят мирни, да не говорят с тримата души и да ги не безпокоят*.

В същото това време нашите съзаклятници в Търново сви-

* Турците не смееха да оставят Левски в особена стая, защото се бояха да се не самоубие. И за това поп Кръстю се постарал да им даде инструкции!

кали извънредно заседание с цел да размислят по кой начин да освободят юнака, ако това е възможно. В заседанието обаче се явили само трима души: Христо Иванов, Иванчо хаджи Димитров и Христо Караминков. Разисквали и решавали те много неща, но като не било пълно събранието, решили да подпалят само конака. Двама души ходили уж да хвърлят запалителни вещества около правителственото здание, но за щастие те паднали на празно място. На втория ден се свикало по-голямо събрание, но Левски нямало вече в Търново, хвърчал той с царския шеркет към Кална кория.

III

Рано пред тъмни зори, когато столицата на старите Асеневци спала спокойно и само бистрата Янтра била господарка на историческата Трапезица, водите на която тихо шумолели под прозрачния лед, по Марино поле се търкаляла колесницата с нашия херой. Двайсет души заптии, които се групирали около талигата, вървели мълчаливо и негодували в себе си, че за един гяурин им нарушили сладкия сън. Няколко от тях опинали от време на време дебелите си цигари, за да се разсънят, които светили като звезди в нощната тъмнина. Техните усукани в шалове физиономии придавали още по-голяма мрачност на картината. Когато талигата достигнала чак до Сарафидевата фабрика, тогава нашите пътници познали, че пак обратно отиват за Севлиево.

На Светаго Василя, на новата 1873 година, пътниците осъмнали в град Севлиево. Тук те постояли няколко часа, докато се отморят конете, и пак тръгнали на път със същата бързина. В Ловеч останали до среднощ. Ни в тоя последния град, ни в Севлиево имало вече тежки истиндаци. Часа на четири през нощта по турски потеглили те от Ловеч със същата тайнственост, както и от Търново, а на осем пристигнали в Плевен. Трябва да ви кажа, че във всеки град раната на Левски е би-

вала преглеждана от специалисти доктори или от практически турски джехари. В Плевен правителството довело едного от тия последните, който в присъствието на няколко от горня ръка ефендета старателно умил и прегледал раната на хероя. Ни груби псувни, ни лична ненавист не показвали те към него. Всеки се считал за щастлив да се приближи до Левски, да му каже няколко думи, разбира се, не злобни.

На 2 януари конвоят пристигнал в с. Луковит, гдето е преспал, а оттам потеглили за Орхание. Маршрутът бил устроен така, щото в тоя град пристигнали тъкмо в четири часа, т. е. в дълбока полунощ. Отдавна чакали тук 200 души войска, конница, която трябвало да съпровожда юнака през гористите места, пак от страх, разбира се, да не стане нападение на конвоя от страна на комитите. Разпоредил се така също и орханийският каймакамин да отдаде приличните почести на хероя, за когото слушал толкова анекдоти от своите подведомствени заптии и който твърде често посещавал поверения му каймакамлък. Докато си починат конете, той изходатайствувал от началника на конвоя да остави на няколко минути „комитите“ да влязат в конака, за да си отпочинат и да се постоплят в стаята. Гостолюбивият камайкамин не излязъл с празни ръце пред тримата гости. Той наредил нещо като закуска или по нашенски кафалтия. Най-напред едно младо кетипче в черно алатурка сетре и с обръснат врат, който лъщял като брус, подало една черна табличка, върху която имало три готови цигари и три чаши с черно кафе, които можели да събират по сто драма всякаква жидкост. Левски изпил кафето, но от цигарата се отказал, защото той не употребляваше тютюн.

После това каймакаминът, който си кривял отдавна устата, за да влезе в разговор с хероя, захванал най-напред от личните обяснения.

– Тебе ли казват Васил Иванов? – казал той и опънал брадата си като тетива.

– Аз съм – отговорил Левски.

– А Левски пак на тебе думат? – повторил н. благородие.

– Да, на мене.

– А Дякон?

– Пак съм аз – потвърдил Левски.

– Бей! Че много имена си имал ти – казал каймакаминът и поклатил главата си. – Ти имаше един добър ат, какво го направи? – прибавил той, като че Левски не бил арестантин, а някой мемлекет-чорбаджия. – Помня те един път, когато се зерна напреде ми с него и отиде да се не видиш като орел. Очите ми останаха тогава на тоя кон!

– Минали времена – отговорил нашият херой на тия каймакамски любезности и се обърнал на друга страна.

Докато това ставало вътре в конака, навън се приготовлявало деятелно по какъв тайнствен начин да се нареди нощната експедиция през Балкана, гдето имало най-голям страх за нападение от страна на комитите. Били докарани две талиги, които обиколила войската като стена, за да не може да проникне наоколо им никое любопитно око от града. Па кой ли е бил тоя любопитен, който да се рискува нощно време да наближи към конашката ограда, около която прихали хранени коне, светели цигари, зад които се криели мрачни фигури и дрънкали дългите кавалерийски сабли! Всичко това, взето изедно, гарантирало тайнственост на похода, но турците са строги, когато работата се касае до болното им място, разбирали те значението и важността на оногова, за когото били изпратени. Посред тия стени от хора, коне и жълти винчестери шест костеливи ръце държали нашия херой под мишниците, когото турили в едната от приготвените талиги. Забележете, че това е станало тайно и от двамата му другари, които чак до София не знаели где се намира той! Вътре при него в същата тая талига влезли трима заптии със запретнати пушки, които трябвало да държат краищата на синджирите. На гърба на Левски бил наметнат заптийски ямурлук, което така също имало своето значение. Николчо и Христо били турени в друга една талига.

Часа на пет по турски, през нощта, конвоят потеглил за София, придружен от 250 солдати отпред и отзад страните на талигите. Стъпването на хилядата конски крака по замръзналия път тресели земната повърхност. Грозно и страшно ревял балканският хребет, който заглушавал конския тропот. Всички мълчели. На талигаджиите даже било запретено да подканват своите коне с обикновените тем „хайде!“ и „де-е-е!“... Рано сутринта на 4 януари, часа на 12, конвоят поздравил калната София. Тук Левски бил отделен окончателно от своите двама другари. Разбрал той вече, че за него няма спасение, та затова намерил свободно време да даде някои поръчки на Николча Бакърджията.

– Аз отивам вече! – казал той. – Страшно е да не пострада и Христо Цонев, понеже и него познава Димитър Общия, а ти ще останеш свободен. Много здраве на всичките братия и приятели. Кажи им да ми простят, ако в нещо съм ги докачил и разсърдил!... Кажи им, че моята обязаност беше твърде тежка. Нека никой от тях се не бои, защото аз много повече ще гледам тях да запазя. Гледайте да вземете от поп Кръстя комитетските писма и парите, които са народен пот. Разправи на Николчо Сирков, че 3000 гроша аз изпратих за купуване на пушки; а другите събрани комитетски пари да им търси средството, за да се върнат на сиромасите, от които са взети. Колкото за другите комитетски принадлежности, печати, книжа, писма и пр., да им търси лесното да ги изпрати на Каравелов в Букурещ. Те ще да ви потрябват пак... Сбогом!...

Едри сълзи се спуснали по измъченото лице на героя, когато той свършил.

IV

За софийското приключение по това време, което наруши афионното спокойствие на босфорските брегове, в София бе изпратена нарочна комисия да изучи и изпита работите на

мястото. Освен Мазхар паша[64] в тая комисия участвуваше още и един наш съотечественик, познатият по своя развален характер хаджи Иванчо хаджи Пенчович ефенди, родом от Русчук. С неговото назначение в тая комисия правителството печелеше две неща. Първо, че той като българин по-добре можеше да разположи към себе си хванатите и набедени в комитаджилък българи, а освен това и на Европа се запушваше устата, тъй като в изследването е имало и българин, който никой път няма да помисли злото (?!) на своите сънародници. Второ, че правителството, което познаваше подлата натура на своя чиновник, че той отдавна търси сгоден случай да се възвиши в чин, софийското приключение му отваряше път да достигне замислите си, т. е. че той ще бъде по-строг и по-недобросъвестен към обвиняемите, отколкото самите турци.

Пред тая комисия нашият херой говорил по-смело отколкото го видяхме в Търново. Тук той представил страданията на българския народ във всичката своя голота.

– Ако мене покачите на въжето, то подире ми ще да се появят стотина души по-смели и по-дързостни – говорел той.

Когато извадили Димитра Общия срещу лицето на Левски, той го заплюл в присъствието на комисията, загдето предавал, като го нарекъл в същото време прост хайдутин. Цял един месец нашият херой е бил подложен в София на строг изпит. Питали го него за хиляди въпроси, за много лица в България и Тракия, доказвали му документално, че той има участие с тогова и оногова, но Левски останал непоколебим в своята клетва. Всичката вина слагал на себе си и въобще на целия български народ.

По-пространни подробности за неговите изпити в София ние не знаеме[65]. Лицето, което го е изпитвало, по всяка вероятност знае най-много, живее още и до днешен ден и пак в същия град решава съдбата на българския народ, каквото и във времето на полумесеца, когато бесеше своите братя. Аз говоря за хаджи Иванчо хаджи Пенчович ефенди, който подписа обесването на героя.

Дълго време се мислих да поискам някои сведения от него, мъчих се да забравя миналото, борих се в себе си да се примиря с онова начало, че каквото и да прави човек, ако не е разсърдил висшето си началство, от което приема заплата, то всичко му е просто; но напусто. Представи ми се грозната бесилница, стори ми се, че гледам сянката на покойния, който ми викаше: „Не ме оскверняваи! Не искай помощ от оная ръка, която е оцапана в моята кръв!...“

Освен това аз не мога даже да си въобразя, че тоя кръстен турчин, това кално кепазе ще да даде добросъвестни сведения на оногова, който би пожелал да научи от него нещо за последните минути на живота на нашия херой. Той ще да ви се яви най-горещият патриот, ще да аха и оха от вас повече за участта на юнака, когото уж съжалявал и на когото се мъчил да спомогне нещо.

Рано сутринта на 6 февруари 1873 година около конака се забележило извънредно движение. На една страна се нареждали на права линия едно отделение заптии, облечени и стегнати, като да вървят на път. После малко от затвора излязла позорната кола, в която бил турен нашият херой, заобиколен от стотина щикове и голи сабли. Колата отивала към приготвената вече бесилница, но в лицето на джелатите наместо радост изобразявала се скръб. Причината на това била, че наместо гърченето на юнашкото тяло върху бесилницата, наместо разкривения поглед на орловите очи студен и безчувствен труп без никакви движения щял да повиси, а това не можело да принесе ожидаемото удоволствие на кръвожадните палачи. Трябва да ви кажа и това, че нашият херой се е самоубил[66]. Щом той чул решението на комисията, че ще бъде обесен, като го вкарали в затвора, ударил си главата от каменната стена няколко пъти и се повалил на земята безчувствен. В такова положение го намерила стражата, когато отишла да го вади за бесилницата, той бил изгубил вече чувства и много малки признаци показвали, че душата не е оставила още многострадалното тяло... Смъртните останки на юнака са погребани в София...

Вечна ти памет, велики мъчениче! Приеми от твоя горещ обожател настоящите няколко редовце...

НАД БЕСИЛНИЦАТА НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ*

Сбирайте се, моми, булки
и млади ергени!
Да чуете барем една
песен и от мене...
Събрахте се. Знайте сега,
че моята песен
не весели младо сърце –
мирише на плесен:
„Слънце ярко, слънце светло,
зайди, помрачи се;
а ти, ясна месечинко,
бягай, удави се!
Не светете на турските
кървави тирани,
които са телата ни
покрили със рани;
не светете на гръцките
духовни търговци,
които са изпояли;
свойте мирни овци;
не светете на нашите
дебели хаджии,
които са най-първите
хорски кеседжии;
не светете на нашите
кални вестникари,

* От Л. Каравелов

които са съвестта си
за кокал продали;
не светете на нашите
писатели черни,
които са на турците
чада мили, верни;
не светете на нашите
учители-крави,
кои носят изгнил мозък
във кратуни здрави.
Слънце ярко, слънце светло,
небесно светило!
Не нагрявай веч старото –
то е мъртво, гнило!
Месечинко виторожко,
не свети богато
над гюбрето, над боклука,
над хорското блато!
Събирайте своите лучи,
разкошно изгрейте
над младото, пролетното,
свет Христов пролейте;
осветлете българската
бесилница света,
която е въздигната
от ръка проклета.
Тука виси добър юнак,
или млада сила,
която е возкресила
свойта майка мила,
която е пробудила
свойто мило племе,
която е посеяла
ново здраво семе.“

Васил Левски е умрял на 35–36 години от своето рождение. Той имаше почти среден ръст, пълен в снагата, с извънредно широко чело, с продълговата приятна физиономия, очи сини, мустаки тънки, ясножълти (почти бели), коса тоже жълта. От по-напред, докато той не бил се още компрометирал, бил много по-снажен и здрав, но отпосле захванал малко по малко да изпадва. Той разбирал своята важна задача, та затова живееше по строги правила. Ракия, вино и тютюн не туряше в устата си; за нежния пол и други земни щастия дума не отваряше и другиму забраняваше да говори в негово присъствие за това. Говореше езици: български, сръбски, румънски и твърде малко турски. Покрай другите свои трудни занятия той обичаше в празните си часове да се занимава и с четение. Най-много е четял вестниците на Л. Каравелов, които му носели тайните куриери, и „Македония“ на дяда Славейкова.

Големите смутове, на които бе свидетел България три години после смъртта на Левски, една голяма част се дължи на тоя последния. Ако не беше той да събуди най-рано заспалите духове, то ние не щяхме да имаме Априлско въстание. Участвувах в приготовлението на това последното и видях доколко народът беше приготвен още от времето на покойния Дякон – от бащата на апостолите.

– Познаваш ли ти Василя Дякона? Той говореше така и така – казваха селяните навсякъде, на които из паметта не беше изчезнал още хероят.

В IV въстанически окръг (Панагюрище) апостолите през 1876 год. тръгнаха наготово из пътеките и старите конаци на Дякона. Нему се дължи учреждението на всичките тайни комитети из България, той образува първите български борци за свобода и пр. Аз моля всички български историци, които пишат по новата ни история, да си вземат думата назад, когато говорят за тайните комитети, че те били уж наредени от Раковски и пр. – това не е истина. Както Раковски, така и други още някои лица, които са ходили из България

с агитационни цели, срещали се само с някои по-забележителни първенци, някога и с владиката, поговорели измежду си за това и онова и нищо повече. Масата, същият български народ нищо положително не е знаел за разменението на тия няколко думи. Раковски е печатал наистина в Румъния и Сърбия различни балкански закони и прокламации, но те са се чели само от няколко румънски българи.

На безпристрастния историк, разбира се, който ще изучва епохата на Левски след изминуването на тридесет години, остава да определи приличното място на тоя последния в страниците на нашата история. Нему казвам аз просто по тая причина, че тогава само една проклетия може би да се чува за паметта на ония, които гонили и предавали хероя, когато днес тях ги считат за „благоразумни и честни граждани“ напук и инат на честното и неокаляното...

Засега обаче читателите да не търсят от мене строго безпристрастна оценка. Колкото и да се предвардях да бъда само прост тълкувател на факти и верни картини, не можах да се стърпя, за да не изпусна на някои места по две-три думи мои съждения и заключения. Не е да не признавам вредата на тая необективност, но що да се чини? Прости смъртни сме. В днешното кално блато, когато е въпрос в някои сфери дали честният мъченик за идея и убеждение е херой, или подкупеният шпионствующи подлец, който е излъгал и бога; в днешно време, казвам, когато е страшно да не би наскоро да се учреди орден с надпис „За шпионство“; когато целият свят нарича хаджи Иванча, че бил обикновенен човек, Григорий Доростолочервенски – пастир, Арнаудова и Севастакя – патриоти, твърде странен ще да бъде оня съвременник, който стисне очи пред тоя позор и извика френетически: „Да живей България!“...

Пловдив, 10 декември 1883 г.

ЧЪРТИ ОТ ЖИВОТА И СПИСАТЕЛСКАТА ДЕЯТЕЛНОСТ НА ЛЮБЕН С. КАРАВЕЛОВ

Реч, дадена на 3-и март,
по случай
на вечеринката на списателя
в Пловдив

Позволете ми най-напред, почитаеми господа, да изкажа две думи дълбока признателност за ревността ви, която ви е подбудила да удостоите с присъствието си скромната тая вечеринка. Да не ви се види чудно тая моя любезност. Припомнете си, че после пет години, откак ние се наричаме свободен народ, народ с мислещи сили и интелигенция, тоя вечер е първият, дето ние сме се събрали на чисто – народен празник – да празнуваме паметта на едного от нашите велики мъже. Наистина, че ден се не минува да не викаме у р а и д а ж и в е й, но трябва ли да ви казвам, че тия у р а са били на вересия, че ние сме изнасилвали своите чувства само за угодата на тогова и оногова силни, само за чужд хатър или политика, както се виражават нашите държавни мъже. Тук тая вечер няма да има политика и любоугодничество, следователно няма да има и продадени чувства, и у р а. Ние ще да си говорим като българи, ще да правим онова, което е вършил нашият скъп съотечественик Л. Каравелов. Повече нищо.

Героят, виновникът, който ни е събрал тая вечер в това интернационално здание, се е родил в чисто българско село Копривщица от родители Стойко Любенов и Неделя Доганска.

В 1837 г. през месец ноември[67] е видял той за пръв път тоя Божи свят. Раснал Любен, развивал се, учил се в тогавашното българско школо, готвел той себе си, с помощта на своите родители, не за български литератор, белетрист, поет, революционер, а за бъдещи бегликчия, за селски капзамалин, па може би и за пловдивски мемлекет-чорбаджия.

Трябва да ви кажа, че по онова време славата на малкото селце Копривщица беше захванала да блещука, особено в Пловдив. Копривщени, роднините на Л. К., ако щете, са съставлявали най-горната ръка в тоя град. Тяхната дума се е слушала при пашата, те са ръководели пловдивската аристокрация, най-после те са били застъпници официално на бедните и угнетените.

На 18 години бил той, когато неговите богати родители и роднини решили и намислили, че е време вече да се поодяла Любен, да се запознае с големи и богати хора, да види какво става от Копривщица навън. Каквито били родителите, такъв трябвало да бъде и синът, т. е. ако те били първи бегликчии и чорбаджии в Копривщица, то и синът им трябвало да бъде такъв, па и нищо повече. Според тогавашните взглядове и понятия градът, в който трябвало да се учи на ум и на разум покойният, не можел да бъде друг, освен нашият Пловдив, освен неговата гръко-цинцарска цивилизация. Нашите побогати хора от онова време имаха заблуждението да мислят, че който не знае гръцки, който не може да се разговаря с фенерския деспот-ефенди на неговия матерни език, той е говедо, той е половин човек.

И така, един прекрасен ден виновникът на това събрание потеглил за Пловдив от своето родно село. Това свое пътуване, както и пребиваването си в цивилизования Пловдив, той го е описал на руски, а после на български под заглавие Записки за България и българите[68]. Времето и мястото не ми позволява, а аз ви би запознал, почитаеми господа, с това оригинално описание, с тънката наблюдателност, с юмора и поетическите дарби на покойния. Найголямо внимание той е обърнал на тогавашния гръцки елемент, а особено на неговата първа и образована класа, така да се каже. Тук той не е забравил ни прочутия Бунарджик по онова време, с неговите горчиви кафета и с песните на пловдивските ханъмки; ни сбора на „Св. Петка“ в Тепалтъ, със своята бачковска нравственост; нито пък павликянски-

те върби и манастира „Св. Кирик“, където е убивала своето време гръцката аристокрация от тепетата.

Тежко и несносно е било на неговата чисто българска душа, на неговите невинни копривщенски понятия, когато той е дошъл в Пловдив, когато е захванал да се учи да изговаря добре: кира кокона и кир Янко. Тук съм длъжен да ви кажа, че неговите родители, с цел да го оцивилизоват и отънчат – да не остане по него нищо българско и копривщенско, дали го да живее в гръцка къща, сред гръцка махала, около черквата „Св. Богородица“. В дома на Янка Ушаклията именно бил заведен той. Сам кир Янко и неговата честита кокона се задължавали да направят от него човек по гръцко-пловдивски калъп. За да не се произведе лошо впечатление от пръв път в тая аристократическа къща, родителите на Любена се разпоредили, щото още отвън града да му дадат по-благородна форма: „На Кършияка аз трябваше да си хвърля копривщенските потури и контохчето, които замениха с гръцки каравани, със сини чорапи и морав фес“, говори сам покойният в своите възпоминания. Когато той влязъл най-напред в дома на кир Янка, то тоя последният седял като паша на мендерлика, облечен с жълт халат и наргиле в ръката. „Ти си длъжен да слушаш кококата, да не отвръщаш никому, да си отваряш очите, ако искаш да станеш ч о в е к“, казал кир Янко Ушаклията и надул маркуча на своето наргиле.

По-първите длъжности на покойния били в дома на Янка: 1) да купува на котките дроб от каршиякалийските касапници; 2) да чисти наргилето на господаря си, да му носи огън; 3) да върви по улиците подир кокона Янковица; 4) да ѝ купува дренки за сладко; 5) да стои диван-чапраз пред гостите и пр... „Тия високообразовани гърци или гръкомани гледаха на мене като на улично кученце, на което имаха воля да въдворят, да ощастливят, т. е. да ходи на задните си нозе, да върти кебап и да се еглендисват с неговата натурална невинност и пр.“

Но щастлив бил той да чуе и някои благи думи не от тежката комерция и от сбръчканите устни на някоя стара по-

клонница от Бачковския манастир, но от няколко чернооки комшийки на кир Янка, в това число и голямата му дъщеря. „Ах, защо ти не знаеш гръцки, защо си се родил българин? Тия черни вежди и алени устни са харам на българите – говореха младите клеопатри, а аз седях около им като п е т е л в калчища“, разказва той. А покойният е притежавал и едното, и другото, т. е. и алени устни, и черно-вити вежди.

Родителите му разказват, че когато той се завърнал в Копривщица, то намерили в бохчата му скъпоценен пръстен и няколко други любовни принадлежности. Имало страх, че малко останало да се промени неговото име от Любен на Л е о н и д и с, ако той да бил малко по-малодушен, ако да не чувствувал отвращение от наргилето на кир Янка и от широкия м а л а к о в на неговата кирия.

В две години разстояние той е посещавал гръцкото училище, но доколко то му е било присърце, може да се познае от това, че говоримия език не можал той да изучи даже. Но в други отношения обаче Пловдив, неговата разкошна митрополия, нейните п о д б р ъ с н а т и дякони с атлазени раса, комшийките му от тепето и пр. са оставили в душата му дълбоки впечатления. Тук и нийде другаде е имал той възможност да се запознае с чорбаджийската нравственост, с гръцкото благоприличие и въобще с градската деморализация. Тук той е направил сравнение между ч и с т о т о и неокаляното още свое село Копривщица; тук той се е запознал с притворната византийщина; а всичко това не е било без полза. Доволно е да ви припомня, че благодарение само на Пловдив, на бачковските калугери и на бунарджикските теферичи той е написал пет-шест повести, които се свършват или захващат все от Пловдив[69]. Такива са: Б о ж к о, С и р о т о с е м е й с т в о, Т у к м у е к р а я т една част от М а м и н о т о д е т е н ц е и пр. Ако той не беше живял в Пловдив, ако той не беше обязан да върви подир кир Янковица и да чисти наргилето на нейния благочестив стопанин – то ние не щяхме да имаме кир Г у ш у С о т и р а к и С и м и т ч и о-

о г л у и отец Д и о н и с и й. Даровитите таланти само тогава биват пълни и неедностранчиви, когато те видят и изпитат всичко, когато изучат човешката натура и сърце не в библиотеките, не в салоните, гдето всичко е фалшиво, а в чистата и грубата действителност.

После Пловдив Л. Каравелов е отишел при баща си, заедно с когото е посетил цяла България, част от Македония, Сърбия, целия шоплук и всичките по-прочути панаири. В тая забикалка той е бил сербез бегликчия, с шал на главата, с чепкен, с чифте кобури и с беглийски ат. Овни и брави купувал той, но пак му оставало време да се погрижи и нещо за общо добро. От тая забикалка именно ние сме длъжни за оная скъпоценна сбирка от песни, гатанки, пословици и пр., които той обнародва по-после на руски под заглавие „Бит болгар“[70]. Чудно и н е о б я с н и м о е – кой го е него подсторил в ония още мрачни времена да изучава той българския живот, когато Пловдивската школа далеч е била да му внуши такава идея. Освен това в това пътуване той е можал да изучи най-отблизо българския народ с всичките негови тънкости. Това се случило в 1857 г.

Неизвестно по какви съображения и причини, ние виждаме Любена и след гръцкото азбуки да стои в Одрин, в една от абаджийските умирисани стаи, да се навежда надве, да си боде ръцете с тънката игла и избода на потурите си. Тук той бил абаджия, в което занятие може би да се е приготовлявал по родителско решение, за да стане отпосле тежък к а р а а б а д ж и я в някой от заглъхналите азиатски градове. О, какво нещастие за българския народ, ако беше се осъществила тая еснафска идея! Тогава ние не щяхме да имаме ни С в о б о д а, ни Н е з а в и с и м о с т, ни З н а н и е[71], ни С т а н а, ни Г л а в ч о, ни пък цяла една епоха, епоха идеална, епоха на самопожертвувание, епоха най-после на най-блестяща страница от народната ни история!...

После караабджийския напръстник и тежките габровски ножици ние срещаме покойния в столицата на османлии-

те – да стои той в търговската кантора, да пише на касовата книга д а л и в з е л. Вярвам, почитаеми господа, че това д а л и в з е л да ви е известно от повестта М а м и н о т о д е т е н ц е, при което е притурено още: „Дал Колю, взел Колю.“ Както виждате, талантливият наш писател е извличал полза и от сухите нули, и от дебелите тефтери, и от търговските гешефти.

В Цариград му хрумнало нему на ума или по-добре – тук той чул и разбрал, че е възможно да отиде човек в чужда земя, гдето има училища по-добри, отколкото Пловдивската школа на даскал К с а н т о с а, от които училища излизат не опитни търговци, но нещо по-високо. Какъв е бил тогава духът на епохата, кой е бил идеалът на тогавашните ламтящи за наука, по кой начин е успял Любен да сполучи и отиде в Русия – това аз няма да обяснявам, защото не е време и място, както казах вече. Ще кажа само това, че и тук малко останало да го изгубим, защото протестантските мисионери от английското училище на остров Малта били го взели вече на своя ръка. Да не би да помисли някой, че като казвам „щели сме да го изгубиме“, аз разбирам в ограничена смисъл протестантизма. Не. Н а т у р и като Любена не протестантизъм, но будист да стане, той пак щеше да си остане Любен Каравелов. Думата ми е, че в о. Малта, гдето бяха са събрали от кол и от въже различни левантинци и разни други бездарности, които се готвели само за проповедници и тълкуватели на библията, то Любен щеше да пропадне между стиховете и главите на тая последната. А същото това не беше и в Русия. Тук, както ще да разкажа по-надолу, той попадна навреме, бил погълнат изцяло от най-благородното, честното и интелигентното общество на руския велик народ.

Но да се повърнем пак към сухите факти и дати. В месец август 1858 г. Любен Каравелов, възпитаникът на Янка и Янковица Ушаклийката, одринският абаджия и пр., поздравил отдалеч белокаменната Москва с нейните високи черкови и камбанарии. Както той, така и неговият другар, който бил

родом из Пловдив, горели от желание да постъпят във военното училище, най-близкия тогавашен идеал за всеки млад българин, съвременник на Кримската война. Ходили двамата другари из многолюдний град, питали, давали екзамени и най-после било им казано да си намерят частен учител, който да ги приготви за руски език, да ги запознае с някои елементарни предмети, най-много с математиката, светилото на военната наука.

Тоя частен учител на нашите гладни за наука млади не е бил друг никой, освен панагюрецът Теодоров, известен на мнозина в Москва по своята строга икономия и по своето дълбоко знание на математиката. Другарят на Любена, който бил човек от практическите хора, издържал докрай, но нашият бъдещ списател не направил същото. Щом той достигнал до алгебрическите задачи и геометрически формули, изстинало му от сърцето и военният мундир, и славното му бъдеще. Когато другарят му слушал вече лекции по фортификацията и тактиката, Любен стоял затворен в своята бедна стая и приготовлявал материали за своя труд Паметници за народний бит на българите.

Трябва да ви кажа, че после това той не е посещавал редовно ни гимназия, ни университета. Мнозина пишат и говорят, че той бил свършил уж историко-филологически факултет, но това може би да се казва от благоприличие – да не се рече, че покойният е човек без образование. Истината е тая, че неговата гимназия и университетът е бил само Теодоров.

Ближните му другари разказват, че той не държал никакви екзамени, а в университета надникнал само няколко пъти за адет и за очи. Не бил благодарен той от сухите професорски лекции, от датите и от голите събития, от пустата обективност, а за всичко това сам той ни обажда в следующите стихотворения, които носят заглавие:

БРАТУ Я. К....

...Ти се пусна да печелиш
в търговския Содом;
а пък ази? Ох, не питай! –
Отидох в Русия
да потърся между ръжта
чиста загария...
Не намерих. И тамо те
професорът лъже...
За него са Тит и Август
добри славни мъже;
а Брут, Катон и Касий
са гнусна помия,
защото са заколили
римската бекрия!

За да се породи тая ненавист в душата на Любена, едва ли ще бъде нужно да се обяснява, че той не е бил първият да каже, че професорите лъжели, че това е било вече стара и с т о р и я, че са се намирали вече хора, които по-отдавна са проповядвали това същото. С тия именно хора наш Любен се е сдружил, от тях се е възхитявала неговата буйна и балканска натура, техен последовател е станал той, и такъв си е останал до надгробната плоча. Разбирам, че сдържаните хора, благоразумната и нероптающата смирена среда завинаги ще обвинява нашия списател – защо той не е свършил бляскаво, защо се е повел подир някои лекомислени младежи, защо, най-после, не си гледал уроците и пр. А каква полза би имал българският народ, ако Любен беше свършил с успех, ако той бе станал юрист или офицер? – питаме ние. Другарят му, например, с когото той отиде в Москва и до днешен ден е жив. И той е лице заслужило вече, участвувал е в няколко сражения, гърдите му са покрити с всякакви ордени, но сравнете го с Любена, и вие ще да видите голямата несъразмерност.

Освен това, ако покойният наш списател имаше каква-годе специалност, ако той излезеше от Москва дипломиран, то неговата обществена деятелност едва ли щеше да излезе понадалеч от чертите на неговата диплома. Това свое заключение аз ще да покажа с грамада факти, но не тука, разбира се. Покойният Ив. Тургенев[72] в своите възпоминания за Белински[73] говори, че ако знаменитият критик е имал специалност, то руският народ не щеше да има цели 12 тома, написани с кръв и с нерви, дълго време още полицейските списатели Булгарин и Греч[74] щели да жънат славата на първенство. Едно само не ни обажда славният руски романист, а именно – как е било възможно за хора като Белински да учат сухи правила и голи теории, когато тях ги е викало живото, угнетеното и подрастающето общество? Подобни светила като Белински, Каравелова и пр. от самото провидение са предназначени да правят епоха, да оставят бури и вълнения след себе си и подир стотина години, независимо от тяхната специалност, от дълбокото им знание на този или онзи предмет. Голямо е сходството, много общо съществува между тия два списатели, Белински и Каравелов, но тук не му е мястото да се правят сравнения. Аз препоръчвам на бъдещите Любенови биографи да имат това предвид.

В гимназията, гдето се е учил Белински, и досега още се вижда в архивата следующата бележка: „Изключен за недобро поведение и за недохождане в гимназията." Когато Гогол излязъл да чете историята в едно училище, гдето бил преподавател, то учениците кихнали да се смеят. Това незнание именно на неща прости и понятни за всеки ученик е една от главните причини за оригиналността и типичността на великите списатели. Ако Шекспир можеше да чете Софокла и Еврипида в оригинален текст, то цялата вселена не щеше да има сега „Цар Лира", „Хамлет" и пр. Ако Белински знаеше немски, то аз държа парола, че той щеше да се залови с превождането на своя любим автор – Хегел; а ако Гогол знаеше що-годе френски, то кой би помислил, че той щеше да описва

двора на Коробочка, слугата Салифана и самовара на Иван Иванича? Същото това ние ще да кажеме и за нашия списател Любена. Ако той беше юрист, например, то Бог знае колко блудкави преводи щяхме да имаме от него за собствеността, за обичайното право и пр. Разбира се, че моите заключения са едностранчиви, но правдоподобието им никой няма да откаже.

Девет години е живял покойният в Москва. В това време единственото негово занятие е било литературата. Той е писал в разни руски журнали за България и българите; но е търпял в същото време и ужасни нужди, защото и родителите му били изпаднали малко от състоянието си по това време. Понякога обаче бил честит и той да дочаква щастливи минути. Един ден, след като бил написал вече няколко статии, потърсили го от една редакция. Дълго време той се колебал – дали да се яви, или не, срам го било още, че дрехите му не били за пред хората. Но когато се явил вече в редакцията и когато един от сътрудниците на журнала го посрещнал със засмяно лице и му стиснал ръката еснафски, като прибавил, че му е драго, дето се е запознал с един български с п и с а т е л, то Любен забравил на минута своето бедно положение и голите си лакти.

Още повече подскочил той, когато му се обявило, че е викан да получи награда за своите трудове – сумата 250 рубли. Тоя ден наш Любен бил първото щастливо и задоволно лице. Той тържествувал и морално, и материално, па и авторски още, ако щете.

В 1867 г. Любен напуснал Москва. Чисто литературните занятия и строгото художество не можели да напълнят буйната и революционната душа. Той искал борба, бури, живот, пълен с р а з н о о б р а з и я, за което свидетелствуват следующите стихотворения:

Кога умра, не копай ме
между мъртви люде,

гдето няма борба, живот –
тежко ще ми бъде.
Закопай ме край Дунава,
в лозята свищовски,
гдето цъфтят цветя, треви,
всякакви овошки.
Кога вейне тихий ветрец,
кога шуми Дунав,
то тогава аз ще кажа:
сега не съм мъртъв.

А тая борба и тоя живот той е не можал да намери в Русия, гдето е силен жандарминът, гдето е страшен станови пристав, гдето се чува Сибир. Ето защо той е заминал за Белград, гдето е мислел, че ще намери лек на своите рани.

Тук съм длъжен да ви кажа, че преди да остави той Москва, знаел е вече на пръсти Белински, Гоголя, злочестия Чернишевски, Александра Херцена и пр. Списанието „Современник“ и неговите редактори Добролюбов, Писарев и пр. са били негов идеал. Техните именно демократически тенденци са повлияли на него в Москва да остави военното поприще и университета, за които говорех по-горе.

В Белград скоро той се запознал с редакторите на сръбския журнал Млада Србадия. Чудно и необяснимо: в 6 месеци или една година той не само че говорил сръбски, но писал статии, критики и повести на тоя език. Между другите написал повестите: Је ли крива судбина и Из мъртвог дома. Сръбската Омладина е била във възторг от тия повести. Когато той стоял един път в публичната градина, скромно и безпретенциозно, публиката случайно узнала, че той е Любен Каравелов, и веднага буйна демонстрация била устроена в негова чест. Викове „живио Любен Каравелов“ заглушили въздуха. Но отеческото правителство, главната задача на което е да бди против въвождането на всякакви нови идеи, не закъсняло да поклати отведнаж

глава против българския демократ. Най-много се възмутило то от една статия под заглавие „Сърбский министър Цукич“[75], която покойният публикувал в един руски вестник.

Убийството на княза Михаила дало най-добър повод на правителството да тури своята ръка на нашия списател. Той бил обвинен като съучастник в това убийство и маджарските власти в Пеща го хвърлили в затвора, гдето престоял шест месеци. След освобождението от затвора и след като се убедил вече покойният, че и в Сърбия свободата много пъти се държи на жандармските ш а ш к и, че и там не може да се живее без поклони и теманета, той похлопал на други врата. Да се върне в своето отечество – за него е било невъзможно, тъй като литературната му деятелност била вече известна и на гръцкия митрополит в Пловдив, и на цензурските власти в Цариград.

Любен отишъл в Румъния, и именно в Букурещ. Той се допитал по-напред, разузнал и разбрал, че румъните ще бъдат дотолкова благородни, щото ще го оставят на спокойствие, ако той почне от тяхната столица да бомбардира Турция, да напада общия враг. И не се излъгал. Макар Румъния и васална на султана, то нейните държавни мъже били дотолкова доблестни и почитатели на чуждите убеждения, щото в 6–7 години оставили нашия списател да живее на тяхната територия, с някои изключения. Това прави чест на Румъния и ние сме длъжни да ѝ бъдем признателни не само за нашия списател, но и за други наши деятели, като Ботйова, Левски и пр., които са действували от Румъния.

Каравелов пристигнал в Букурещ в тая именно епоха, когато българите били разочаровани от четите на Тотя, на Хаджи Димитра и Панайота, когато всякой се бил убедил, че е невъзможно с оръжие да уплашим султана, а всичко трябва да очакваме от хуманната политика на Наполеона и цивилизаторската политика на Али паша. Не погледнал обаче така на работите и Любен... „България за българите, ние сами трябва да се освободим, нашите мишци трябва да ни

извоюват нашата свобода, който се надява на другиго, той не трябва да съществува“ – казал той и издигнал знамето на в. „Свобода“. Първият брой на тоя вестник излязъл на 7-и ноември 1869 г. С в о б о д а излязла тържествено, с неговия подпис, с ясна програма и със строго определено направление. „Целта на С в о б о д а е да защищава българските интереси и да показва пътя на българския народ – как трябва той да добие свобода и политическа независимост“, се говори в тая програма. Както виждате, нищо гръмогласно, никакви исторически задачи, никакви обаятелни фрази. „Свобода и политическа независимост“, неща уж скромни, но българският народ и до днешен ден не ги е добил.

Скоро С в о б о д а[76] гръмнала с потресающи трясък и по двата бряга на великия Дунав. Скоро всичко честно, но убито, всичко високо и идеално подало ръка на новия месия; скоро неговото име захванало да се произнася с благоговение по всичко Българско. Мен ми е жал, че много факти и събития трябва да изоставя, които немалко ни би обяснили тогавашната епоха и деятелност на покойния.

Няма нужда да казвам, че и противната страна била стресната от смелия букурещки публицист, от неговото огнено слово. Аз говора за Босфорските дебели сенки и за тяхната шпионска глутница. От най-напред докъде 20-и брой на С в о б о д а всеки мислел, че Л. Каравелов е само против поганците и техните заптии, че той ще да се мъчи да съсипе султана и русчукския валия, а на тяхно място ще да минат християни със същите правдини, че беювците и агите ще да бъдат пропъдени и заместени с богати чокои и мушиери и т.н.

До това време, казвам, вестникът му се приемал без разлика на млади и стари и той бил на почит при богати и сиромаси, безразлично му подавали ръка и от богатите салони, и от простите колиби. Но захванало малко по малко да замирисва във в. С в о б о д а на нещо нечуто и невидено до онова време, заговорило се на сиромашки език, направило се разлика между брашното и триците, между ледената студенина

на железната каса и топлото чувство на ламтящия за свобода хъш. Най-после песента

Пази, Боже, от зла среща
и от зла жена!
Пази, Боже, от калугер –
от бясна свиня!
Пази, Боже, от мюхлюзин
и от хаджия!
Пази, Боже, от клисав хляб –
от чорбаджия!

турила край на недоразумението. Тогава богатите и доволните чувства, които желаели свобода на България само за е д н о о б р а з и е, които се готвели за бъдещи паши в Търново и Русчук, обявили война на смелия поборник:

– Ние нямаме кръв за проливане, нека се бият голаците, които нямат хляб да ядат, нам ще помогне Русия и Европа – казвали доволните и още по-сърдечно стиснали възела на своето злато.

– Народ, който не придобие свободата си със своите попукани ръце; народ, който се обляга на другиго – той трябва да загине, защото, който му помогне, той ще го пороби изново – отговорил покойният.

– Ти си поляк, ти си сръбски агентин – извикали с дрезгав глас благоразумните чрез своя нов орган О т е ч е с т в о[77] и почнали да клеветят наляво и надясно, нещо свойствено на хората, които не се ръководят от идея и принципи.

Не било шега да се бори човек с Л. Каравелов, и още човек без чувства, без идеал и без идея. Той напрегнал своето перо по всичките линии на С в о б о д а и направил да потрепери всичко, где що се намирало подло и спекулативно. Всички шпионства, интриги и клевети, които били пуснати отгоре му от различни базиргянски канторки, скоро били принудени да млъкнат. И сам редакторът на чорбаджийското в.

Отечество захвърлил своето подкупено перо и преминал без време на поклонение при русчукския валия. А Любен продължавал да воюва на публицистическото поле честно и непорочно. Цели четири години е бил той вестникар, цели четири години е излизал неговият вестник редовно два пъти, а после веднъж на седмицата, цели четири години е работил той по една и съща програма, с едни и същи начала. Неговият вестник Свобода, а после Независимост, дълго време ще служи като образец на нашите журналисти не само по своето съдържание, но и по външната си наредба. С каквато програма е излязъл 1-и брой, с такава е бил и последният, след четири години. На първо място са се печатили уводните статии, после политически преглед, стихотворения, някоя повест, подир идат дописките, след тях подлистникът Знаеш ли ти кои сме? и разни новини. В разстояние на четири години той не е написал ни една дума за Румъния и румъните, при всичко, че е живял в столицата им, гдето са се случвали и някои важни работи.

Издавал той вестник в чужда земя, условията били десет пъти по-мъчни, отколкото сега, имало се голяма нужда от двусмислени фрази, от гладене и мажене, но той е удържал бляскаво своята публицистическа непорочност. Още повече: от година на година вестникът му ставал все повече и повече смел и остър. Тогава България, както и един вестникар, много повече имали нужда от високи поддръжки, много трябвало да се хвали и кади тамян, но покойният не е направил ни едното, ни другото. Напразно търсихме ние в неговия вестник да се правят поклони на Европа и нейните самодържавци, напусто ние търсихме да се апелира към цивилизацията и към XIX век, да се премълчават погрешките на тоя или оня консул от дълбока политика, да се гали и не безпокои тоя или оня владика, за да не пострадало православието и за да не се били възползували уж нашите неприятели.

Подлият и безчестният, бил той владика или патрика, на равна степен е получавал своята награда. „Който търси

свобода, той трябва сам да си я спечели“, говореше той. „А журналистиката е немилостива мащеха. Тя трябва да блъска наляво и надясно не само нашите неприятели, но и нашите ближни, и нашите братя. Инак тя се преобръща на непотребна пачавра“, казва той.

Едно само той съветвал българите – да направят с чуждите народи съюз за придобиване на своята свобода, без да пострада тая последната. Това е била неговата Балканска федерация, между българи, румъни, сърби, даже и гърци. „Съдбата на тия народи е една с нашата. Само с тях ние можеме да гарантираме нашата свобода и политическа независимост“ – е казал той. Тая негова идея едвам след 10–15 години намери подражатели в един от тия народи, именно у гърците, които са почнали да издават в Атина политически вестник под заглавие „Източна конфедерация“.

Като републиканец по убеждение, като горещ демократ и революционер, по начало той не е можел да апелира и да иска ръката на монархически държави. Аз казах по-горе, че той не е бил само против османското тиранство, но въобще против всички деспоти по вселената, както са били и неговите последователи Левски, Ботев и пр. Тия именно негови широки принципи го възвишават още повече, тия са, които ще да го укрепят да бъде той велик между нас и въобще между человечеството на стотини години. Ако той беше чист патриот в ограничена смисъл на тая дума, ако той беше наострил своето перо само против едни турци, то отдавна името му щеше да бъде турено в архивата наравно с други негови съвременници.

Да ви кажа още и друго по-осезателно. Аз зная горещи патриоти, които са били заклети врагове на турците, но днес, когато няма вече турци, когато ние сме свободни, тия същите патриоти упражняват ролята на шпиони, много по-опасна, отколкото при турците. Бедните! Тях ги подритнал векът, те мислели, че само турците са тирани!...

В късо да кажа, идеите и принципите, които покойният е

проповядвал смело преди 12 години, в чужда земя – днес ние всинца се боим от тия идеи, със срам и с унижение го казвам, нас ни е страх от тия идеи. А като негова вестник – да не ставам пророк, но такъв вестник, такъв смел публицист ние не сме имали още, няма и да имаме подир много години.

А при какви средства е издавал той тоя вестник? Попитайте за това тогавашните българчета в Букурещ, ученици и студенти, които се намират помежду ни и които ще да ви разкажат ужасяющи неща. Като поклонници на покойния, те отивали по собствена своя воля да му помагат в сгъвания и експедиция, а когато отивали на училището, минували покрай редакцията и вземали пакетите с вестниците – да ги носят на пощата. Навсякъде дишало сиромашия. В една и съща стая се готвела гозба, там била машината, там било писалището! Съпругата на покойния по цели часове била длъжна да върти тежкото колело на машината!

В това ужасно положение нашият списател се вдъхвал от собствената своя сиромашия и писал:

Нека ходя дрипав,
нека ходя бос –
все моята съвест
е як абанос;
не кланям се низко
ни пред един вол –
а за подлеците,
имам буков кол...

Заедно с издаването на Свобода и Независимост закипяла жива деятелност и в революционните хъшовски кръгове. Всичко честно и полуубито до това време, което е мислело, че нашето щастие се крие из богатите салони и в дипломатическите ноти на консулите – обиколило Каравелова. Тук бил Левски, Ботев, Волов, Стамболов и пр. Написали се устави, пуснали се огнени прокламации, организира-

ли се тайни комитети, почнала се борба, борба по убеждение и свещен идеал.

Не забравил покойният и чисто литературната работа. Той ни написал следующите повести и разкази, всичките взети от жилите на българския народ: Богатият сиромах, Мъченик, Нешо, Божко, Сирото семейство, Горчива съдба, Дончо войвода, Турски паша, Неда, Стана, Слав, После отмъщение, Тук му е краят, На чужд гроб без сълзи плачат, Записки за България и българите, Хаджи Димитър (драма), Пътуване по Стара планина, Хаджи Ничо, Маминото детенце, Главчо, литературното списание Знание, Българи от старо време и пр. Всичките тия повести са имали една и съща цел. В тях са представени теглилата на България, в тях е вдъхната омраза против турци, чорбаджии, богати и калугери. Много надалеч е отишел покойният с тия разкази. Повечето герои в тях, на които той симпатизира и от които се възхищава, са хайдутите.

Но да не забравяме и това важно и историческо обстоятелство, което е предшествувало, което е създало тия герои. И най-скромните и чисто художествени списатели и поети, колкото и да се вардят от съвременните настроения на своите съотечественици, не могат да останат чужди на тия вълнения. А покойният не е бил само белетрист, както казах вече.

Пълно право е имал той по онова време да се възхищава от народните хайдути. Когато съвременниците хъшове четели тия негови повести, когато се описвало как народний хайдутин, начело на своята дружина, кърваво отмъщава на тираните за своята майка, за своята грабната сестра и брат, то книгата треперела в ръцете му, а той сам подскачал от мястото си. Съгласни сме ние с нашия списател, че не е можал той да симпатизира на дядо ходжиевци, на българите чиновници при В. Порта, които са били най-яките дереци на турското царство и на различни други студени разсъдници.

По онова време народните хайдути, които са скитали по Стара планина да отмъщават, са били най-идеалните хора.

Казах, гдето му беше мястото, че за него е нямало авторитети, но е имало желязно убеждение, принципи и идеи, пред които той е принасял жертва всекиго. Той възпроизведе Левски, Ботева, Бенковски, Волова, Каблешкова и пр.; той е виновник, нравствено, на ония ред събития от 1870–1876 г.; които са най-блестящата страница в нашата история.

Но какво ще още той да произведе за в бъдеще? Аз се осмелявам да предскажа, че ще дойде такова едно време, когато хората ще се ценят по Любена. „Четеш ли Любена?“, „Възхищаваш ли се от него?“ – ще пита бъдещото потомство и ще узнава друг другиго. Но това ще стане тогава, когато се издадат на бял свят неговите съчинения, които споменах погоре. Ние сме запознати само с неговото списание З н а н и е; но богатството, онова, което е написано с кръв и нерви, то не е още популяризирано, на твърде малцина е известно. Достатъчно е да ви кажа, че само два екземпляра зная аз от неговите съчинения, и двата в София, а в нашата област – ни един. За бъдещото потомство аз не желая друго нищо в нравствено отношение: да четат Любена, па да вървят напред!

Мнозина говорят, че покойният бил поет своего рода. Аз не разбирам – що искат да кажат тяхна милост, като че и за поетите да има някой строго определен кодекс. Питам аз: не е ли той възпроизвел и олицетворил в себе си една цяла епоха? Не е ли той пял и плакал по арията на онова племе, правдините на което е защищавал? Но нямало сива мъглица, лятна гургуличка, вити вежди и тънко кръстче? Кажете ми: кой се е тогава занимавал с крилца и тънки вежди, когато тия тънки вежди са били блокирани от позорно робство?

Най-после да оставим това. Може ли да бъде съмнение, че дядо Либен, хаджи Генчо, Главчо, хаджи Ничо, Таню и други още негови герои не са типове, не са били живи хора, взети от действителността, от нашата среда? Ами неговият огнен стил? Ами сатирата му, хуморът му?

Сравненията му и пр.? Всичко това, вярвам аз, че ще се има предвид от бъдещите негови биографи, всичко това тържествено свидетелствува за неговите поетически дарби. Няма да говоря за съдържанието на неговите съчинения, или по-добре за мисълта, която е главното достойнство на всеки списател и която е притежавал покойният. В белетристиката той е подражавал на Гоголя и на Марка Вовчок; в критиката на Белински, Добролюбова и Писарева; в описателната форма той ни напомня Хайне и Александра Херцена. Съчинението на тоя последният: Б ы л о е и д у м ы има голямо сходство с неговите възпоменания З а п и с к и з а Б ъ л г а р и я и б ъ л г а р и т е. Аз казах, че той създал епоха в нашия политически живот. Не е само това. Той е направил революция и в литературата ни, той е дал направление, на което аз определям срок на съществувание: един век.

В 1877 год., във време на Руско-турската война, той замина в България. Първата му длъжност бе да посети своята любима Тракия, Копривщица и Пловдив, в които той е прекарал своето детинство и за които въздишал толкова. В Търново си пренесе печатницата и почна издаването на в. З н а н и е[78]. После се премести в Русчук, през зимата на 1878 г., заедно с печатницата.

На 21 януари 1879 г. като гръм се разнесе из Русчук: „Любен Каравелов умря!“ Умря той вследствие на гръдна болест; па и трябваше да умре. Доволно бяха толкова мъки и страдания, толкова борби и деятелност. Всички герои от една епоха, само тия биват същински герои, които се затрупат под развалините на онова здание, което са се мъчили с години да разрушават. Погребението му стана едно от най-славните, каквото не беше виждал Русчук. Руските тогавашни окупационни власти, военни и граждански, взеха горещо участие в погребението, което им прави чест. Целият град беше окичен с черни знамена, всичките дюкяни бяха затворени. От сутринта още пред дома на покойния застанаха около 50–60 души славяни, повечето сърби и далматинци, да отдадат по-

следните целувания на оногова, когото те знаеха и познаваха твърде добре. Те тръгнаха най-напред с погребалната процесия и държаха погребален хор. Едно отделение руски солдати без оръжие вървяха от двете страни на носилото. Трима души вървяха начело и носеха на ръцете си по един брой от вестниците Свобода, Независимост и Знание.

Отвън крепостта в г. Русчук, в българските гробища, стърчи днес черен дървен кръст, почти равен с тревата. Всяка събота жена, облечена с черни дрехи, застава около тоя кръст, скуби наоколо тревата и прелива гроба. Тая жена е съпругата на покойния, а под дървения кръст лежи славата и величието на България, там лежи Люб. Каравелов!...

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ И НЕГОВИТЕ КЛЕВЕТНИЦИ

Г-не А. Андреев[79],

Позволи ми най-напред да ти благодаря публично за следните две неща: първо, че ти има смелостта и оная публицистическа честност, та ми отговори с подписа си, нещо, което е рядкост в нашата днешна журналистика, и, второ, че се показа такъв горещ демократ, щото ми дозволяваш да се обръщам към вас на „ти“. Това ви прави чест.

Да се захванем сега на работа, да влезем по същността на делото, както се изразяват господа съдиите. Напусто, бай Андреев (с ваше позволение), напразно аз готвех силна бомбардировка против вас и против всичките пишущи братя във в. „Отечество“. Право да ви кажа, вие ме разочаровахте с вашето писмо, не виждам аз вече напреде си силен и благороден противник, безпристрастен и хладнокръвен историк. Голи фрази, старовременна риторика, наполеоновска доктрина, Херодот, Вандомската кула, демагозите в Атина и най-после с бошлаф се захващa и свършва вашето писмо в 15 брой на в. „Отечество“. И така, напразно, бай Андреев, язък за трудовете ти и за приготовленията ми. Когато аз прочетох най-напред в. „Отечество“, с каква предпазливост, с какво дебнене се пущаха някои малки натяквания за участието на Любена в предателство, когато аз видях латинските цитати и честото споменаване на историята – то казах в себе си: дявол го взел – па може би и има нещо. Хора сме. И имах търпението, бай Андреев, да видя ѝ чета всичко във в. „Отечество“, дописките от Търново, от София, от Лом, от Русе и пр., които бяха написани против покойния. Бошлаф, бай Андреев, от игла до конец!

По тая причина именно най-трудното сега за мене е не да оборвам вашите факти и заключения с други факти, които

си бях приготвил, но на какъв именно език да заговоря, т.е. с коя форма на речта. Да ви отговарям сериозно, с факти и заключение – не чини, не заслужава. Да псувам – не ми допуща сърце. Затуй аз избрах един среден път, какъвто вам прилича.

В 4 брой на в. „Отечество“, когато вие дигнахте най-напред въпроса за Л. Каравелова, по начин йезуитски и по форма клеветническа, говорихте следующето: „... Рано е още да се ценят услугите на речения покойник Любена, защото важна една страна от политическата му деятелност е останала твърде мистериозна за многошумния му патриотизъм: 1. Когато се хвана покойният В. Левски, турците му показаха сичките негови писма, които той беше писал до Любена. 2. Кой е пратил тия писма на турците? 3. Защо Каравелов не се п о в а й к а и не ги търси? 4. Дали това обстоятелство не бе причината, за която важни дейци се отстраниха (кои?) и проектираното въстание не успя (кое?), както се чакаше? 5. Какво значение има съвпадението на писмата, обнародвани във в. „Свобода“ (но кои, моля ви се?) от Любена, с местностите и датите на местопребиванието в разни градове из България на Левски, дати и местности в тескерето му, хванато от турците, напълно съответствующи с онези от писмата на „Свобода“? Коя невидима ръка (не, тя е видима: и до ден днешен живее в София!) и защо отне живота на един млад българин от Русе, бивши словослагател на „Свобода“ (за шпионство!). Мистер...!!! Историята чака осветление.“

„Търновската конституция“ ви отговори не в твърде благоприлична форма, което и заслужавахте, защото още тогава главната ви цел се познаваше, че не е и с т о р и я т а, но лични някои разправии или по-добре отмъщение на покойния за стари грехове, нещо, което правят всички малодушни натури, които нападат и се куражат, когато противникът им е смазан или съвсем изчезнал. Каза ви още „Т. к.“, че ако и да е имало такива писма в турската комисия, то тия са предадени от сръбския министър Христич[80]. Но дали това е било исти-

на, дали действително Христич е направил предателство, отгде е той взел тия писма, защо ги е пратил на турците, какви цели е преследвал, какво е било съдържанието на писмата и пр.? Това е Централна Африка за всекиго. Говори се наистина, че е имало писма на Левски, предадени от Сърбия на турците, но това се само говори и нищо повече. Аз съм слушал, че уверявал за това свещеник Тодор от София, но какви данни има той на ръка по тоя предмет – не зная положително. Той е още жив и може да каже всичко; а аз за себе си не вярвам засега по следующите две причини: Първо, като какви важни писма са били тия, които Левски е оставил на Л. Каравелов? Да не би да е бил там тефтерът на комитите от цяла България, за който турците уверяваха, че тежал 300 оки? В такъв случай с хващането на Левски трябваше да пламне огън от четирите страни на България, трябваше да се хванат и осъдят 5000 души българи, които в онова време бяха съзаклятници. Стана ли подобно нещо? – Аз ще отговоря гдето му е мястото. Вие, бай Андреев, като не сте били по онова време в България, като не знаете с каква предпазливост се записваха членовете на революционните комитети, каква беше въобще тяхната потайна организация, въобразявате си, че пиете кафе на Чешмеджиево и върху публичната маса решавате съдбата на султана, и един други се хвалите кой какво е направил по народните работи.

Това нямаше в България. Тук имаше двадесет членове в един град които рядко се познаваха един други, с изключение на тайната полиция. Няма нужда да ви казвам, че тук не се водеше никаква писменост, протоколиране на заседанията и пр. Ако и да се пишеха някои неща, то имената биваха изменени. Ето ви образец от едно решение за убийство, станало в Русчук[81]:

„Февруарий 15, 1872 г.

Решава се: по причина на препятствията, които са предвидени от дохождането в града ни на познато едно

л и ц е, което по подлото си поведение туря в опасност народното дело, да се изтреби час по-скоро това лице, ако и без знанието на Ц. Б. Р. К.

(Под.) За 80–54, 59, 41 и 104.“

Е добре, бай Андреев, я кажете ми вие: какво би разбрал от тоя протокол софийският Мазхар паша и неговият другар хаджи Иванчо хаджи Пенчович ефенди? Каква полза им би принесло неговото съдържание и цифрите му? А всичката писмена част на революционните комитети е почти такава. Аз имах на ръка до 300 писма от тоя комитет и повечето от 1875–1876 година, когато работите взеха по-официален характер, така да се каже. Трябва ли да ви казвам, че подписите и адресите на тия писма са: Кйор Хасан, Кавръкоолу, Чорапчиев, Карагйозов и пр. А имената на градовете са: Кубрат, Асен, Цоко и т.н. Освен това те са писани повечето с условни думи и с разни мастила. Между тях се намират само три от ръката на Левски, едното до Тотя войвода в Русия, а останалите до други лица. Но тяхното съдържание е такова, щото всичките софти ако се съберяха, пак не можеха ги разбра.

Други като какви важни документи е можал да остави Левски при Каравелов, с които Христич бил спечелил Малий Зворник? Защо вие в качеството си на студени историци, не ни обадите това? Да не би да са били тия документи пълномощни писма от владиците в България, Григорий Доростоло-червенский, полутурчинът Доротей и други? Да не би Левски, в качеството си на дякон, да е бил снел някои фортификационни и други военни планове на България, с които Христич е уплашил турците? – Смешни сте наистина, бай Андреев! Важните документи, ако имаше някъде такива, те не стояха у Каравелова в Букурещ, но в България, у поп Кръстьо, скрити вдън земя.

Целият български свят знае вече по кой начин е предаден Левски в Ловеч от поменатия поп Кръстьо заедно с всичките комитетски принадлежности; но ваша милост и другите

ви братя около „Отечество“ безсъвестно премълчавате това събитие. Още повече! Димитър Общи беше в София, пред комисията, изказа и своето майчино мляко, обади конаците и пътеките на Левски, всичките комитети се уплашиха, хора се пратиха да търсят тоя последния, сам Каравелов изпраща подир писмо да дири Левски и му пише: „Подигай знамето на революция, всичко е вече открито“... Ето едно негово писмо, оригиналът от което и до ден днешен се намира у Н. Т. Обретенов[82]:

„Брате Василе,

По-преди ви писахме и подканяхме на подвиг, но някак си опипом. Сега ви обаждаме, че обстоятелствата изискват без друго кураж в нашата страна и подигане на революцията. Причините, които и ти можеш да познаваш, няма да ти разказваме, а обаждаме ти само, че трябва да вървиш на бой, без да губиш ни минута. На всичките тадевашни юнаци се писа, които ще да заминат за насреща. Надявайте се за помощ от С. Ч. (Сърбия и Черна гора). Букурещ, 9 й ноември 1872 година.

(Под.) Кара Мустафа Бугокоглу“

Вие виждате, че и известният за турски душманин Каравелов, на целия свят крие своето име, крие цялото название на официалната Сърбия и Черна гора, а на Левски споменава само онова име, с което той е бил известен само на своите съученици в Карлово. Човекът, който не склонил глава пред никакви идоли, човекът, който е нападнал всичко силно и богато, пред когото са падали на колене хиляди същества, мислимо ли е, че тоя человек ще да бъде така жесток, такава свирепа натура, щото с една поща да изпраща писма за черно предателство, а с друга ще кани на бой това същото лице? Съвместима ли е тая подлост и с душата на най-калния шпионин? Това е възмутително! Това предположение може да се роди само в ония мозъци, само в душата на ония сту-

дени същества, които с игла да боднеш – отрова и злоба ще да потече. „Защо той (Каравелов) не се повайка, когато чу за хващането на Левски и за писмата“ – питаш ти, бай Андреев, с такова равнодушие, като че отговаряш някому на въпроса: „Колко пари продаваш маслините?“ Чудни хора сте вие. Аз се съмнявам дали продължава още да тече във вашите жили човешка кръв, дали вие притежавате онова чувство, което прави хората да разбират истинското от фалшивото. Когато вие сте били така наблюдателни и чувствителни, щото по лицето да познаете Каравелов, че не се з а в а й к а л, като чул, че хванали Левски, то навярно знаете и следната песен, която той е посветил на Левски[83]:

Сбирайте се, моми, булки
и млади ергени!
Да чуйте барем една
песен и от мене...
Събрахте се. Знайте сега,
че моята песен
не весели младо сърце –
мирише на плесен:
„Слънце ярко, слънце светло,
зайди, помрачи се;
а ти, ясна месечинко –
бягай, удави се!
Не светете на турските
кървави тирани,
които са телата ни
покрили със рани;
не светете на гръцките
духовни търговци,
които са изпоели
своите мирни овци;
не светете на нашите
дебели хаджии,

които са най-първите
хорски кеседжии;
не светете на нашите
кални вестникари,
които са съвестта си
за кокал продали;
не светете на нашите
писатели черни,
които са на турците
чада мили, верни;
не светете на нашите
учители крави,
кои носят изгнил мозък
във кратуни здрави.
Слънце ярко, слънце светло,
небесно светило!
Не нагрявай веч старото –
то е мъртво, гнило!
Месечинко виторожко,
не свети богато
над гюбрето, над боклука.
над хорското блато!
Събирайте своите лучи.
разкошно изгрейте
над младото, пролетното –
свет Христов пролейте:
осветлете българската
бесилница свята,
която е въздигната
от ръка проклята.
Тука виси добър юнак
или млада сила,
която е възкресила
свойта майка мила,
която е пробудила

свойто мило племе,
която е посеяла
ново здраво семе.“

Какво е вашето мнение, уважаемий, за тая песен или ода. посветена на Левски? Виждате вие, че тук покойният въстава против всичкия свят, че той кълне наляво и надясно, запретява и на природните стихии да обърнат колата и да ощастливят само неговия идеал – Васил Левски. Кажете вие сега по съвест, вярвате ли, че ръката, която е написала горното стихотворение, човекът, който е излял своята душа в това стихотворение да оплаква своя любим другар, тоя същият човек преди малко време е могъл да пише писмо, за да предава оногова, когото после оплаква? Турете себе си на негово място и се попитайте: бихте ли направили тая жестокост, невместима с никакво човеческо правило? Ако отговорите и решите утвърдително, то позволете ми да ви кажа, че в такъв случай ние трябва да не вярваме никому, да плюеме на всякакви сълзи и чувства, предавани от кого и да е. Аз мисля, че колкото и да е кален днешният свят, все може да се отличи и познае искреното от фалшивото, както казах.

А колкото за убитото момче в Русчук, което вие тоже на Любен Каравелов отдавате с цел единствена да го препоръчате и за убиец, разбира се, позволете ми да кажа, че и тук не ви е чист косъмът. Убитото в Русчук момче, което се казва Стоян Пенев, е убито по решението на русенския таен комитет но тая причина, че тайната полиция беше издирила вече, че това момче правеше шпионство. А вредата от неговото предателство щеше да бъде значителна, тъй като то беше словослагател и коректор в печатницата на Л. Каравелов.’Тоя последният нищо не знаеше от това решение, което е поместено в настоящето ми писмо.

Тук му е мястото да кажа, че в първото си писмо вие нищо не говорихте за Христич. Но като хора злобни, целта на които е само да чернят и да клеветят, вам се даде материал,

който вие хайдушки почнахте да експлоатирате. „...Ами кой даде тези писма на узурпатора Христича? Дали времето не ще да открие един ден тъй също и кореспонденцията между сръбското тогава мекере – инак патриот Любен – и сръбския тогава държавник – инак узурпатор Христич?“ – питате вие или по-добре г. Кисимов в 5 брой на в. „Отечество“. А в 8 бр. вие отивате на друга страна: „...Разговорили сме се с хаджи Иванчо, член на тогавашната изпитателна комисия, и доста нещо спазваме в забележка... Той, т.е. х. Иванчо, помни колко бяха писмата, па и тяхното съдържание.“

Хаджи Иванчо и история! Това е вече подигравка с всякаква нравственост, това е възмутително, да се противопоставя като източник тоя турски чиновник, който е прекарал своята земна планета да лъже и любоугодничи на всяка земна твар, която стои по-високо от него. Хаджи Иванчо, когото Любен е преследвал цели четири години, ще каже добра дума за него, без да вмеси византийщина и турско нравоучение! А като какви са били тия писма? Как е можал дядо Хаджия да ги познае, когато техните подписи и адреси са били турски, както споменах по-горе, г. Кисимов не обича да ни каже със свойственото нему историческо безпристрастие. Но целта на г. Кисимов история и истина ли е? Пази боже! Негово словесие, който бе направен на сол от покойния в Букурещ, който напусна и вестник, и революционния централен комитет, та дойде на поклонение в Турско – сега му намерил времето да си извади ахта, когато няма вече ни Любена, ни „Свобода“, ни „Независимост“, ни пък „Знание“.

В 9 брой на „Отечество“, след като се споменава и с т о р и я т а на няколко места, тук вие – според вашето собствено признание – говорите, бай Андреев, не като историк, но като че се карат двама комшии бакали и си завиждат, че единият направил повече алъш-вериш, отколкото другият. Казват, че покойният обичал жълтичките и че вие много пъти сте чували, като се питали старците: „Защо „Свобода“ ни напада. Или жълтиците ни мрази, а нас обича, или пък противното.“

Хай да му се не види макар! И това да не значи, че Любен има пръст в предаването на Левски? И това идиотско сравнение да не бъде част от студената история? Ами защо, ваша милост, не казахте това в Букурещ, когато Любен ви натика в козирог, когато той издаде книгата Хаджи Ничо (вашия господ – Хр. Георгиев), когато ви правеше равносметка от кого колко са откраднали старците за черква и училище? Защо мълчахте вие тогава? – питаме ние. Какво голямо седмо чудо станало още, че покойният сключил контракт със старците да издава вестник, а после ги оставил. А защо той ги оставил блокираните мозъци още не могат да се договедят, без да знаят, че това именно негово несъгласие със старите прави още толкова велик нашия списател. Оставил ги той, защото не е искал да бъде раб на няколко стари архиви, защото не е искал да му се ръководи съвестта от базиргянските кантори, защото е усетил, че тия хора нямат нищо свято и чисто на душата, защото най-после тия искали да издават вестник само за разнообразие.

A propos, бай Андреев, да ви предложа един колкото кратък, толкова и ясен въпрос. Я ми кажете вие мене, кой се гои и плава в лой и масло? – Тоя, който глади и маже силните ли, или оня, който им пуща хрян в червените носове? Отговорете ми на тоя въпрос, който е един от най-популярните и който ще да реши философски материализма на Любена? Хайде сега, бай Андреев, да разгърнем съчиненията на покойния и да ги разгледаме от кора до кора, има ли някъде две благи думици, казани поне за някоя елмазена корона, за някоя тиквообразна митра, за самурен кожух и пр. А жълтичките, мои любезний, ти знаеш – като човек практически, – че те капят само от короните и кожусите. Но по-добре тоя въпрос да го запушим, защото, знаеш я, XIX век тръгна рачешката.

Сега да дойдем до 10 и 11 брой на в. „Отечество“ и до писъмцето на уважаемия г. Кисимов. При всичко че това писмо е лична негова защита, но се има из него и нещо общо, което не трябва да се остави без отговор... „Кой е този убиец на

честта ми, която съм придобил между съотечествениците си с цял живот страдания и по народното ни възраждане?“ – пита г. Кисимов безименния дописник на „Т. к.“. Пита той и има пълно право, защото криво да стоим, а право да говорим, но г. Кисимов е направил немалко за българската книжнина. Достатъчно е да ви спомена само по-известните негови трудове: „Епизод“, „Варвара Убрих“, „Америка“ и пр. Бил е още г. Кисимов, в своето време (1862 г.) и политически деятел, която роля, макар и да не изпълни, както трябваше, но аз му отпущам най-благородна снизходителност, като вземам пред вид стотина обстоятелства.

Всичко това добро, но нека обърнем другия лист и да видим що говори той. „Убиец на честта ми“ – викате вие, г. Кисимов, и добре правите. Но ми кажете вие: само вам ли е скъпа честта? Я отговорете вие, дали е нямал чест, самолюбие, гордост и достойнство оня, когото днес слави цяла България? Който има хиляди почитатели и последователи, който е цяло народно достойнство? Най-после с паметта и с името на когото се оскърбява цяла една епоха, цял един синджир от смели ратници? Как посмяхте вие и вашите събратя от бухалското царство да кажете на тоя човек: предател, мекере, шпионин, подъл (във вашето писмо) и куп други мерзости? Добре, че вие сте жив и ще се защитите, но какво оръжие предоставяте на оня, върху когото тежи хиляда оки пръст? „Убийци“ давате вие име на ония, които нападат живите, а какво име да дадем ние на „хладнокръвните историци“, които не с факти и доказателства обясняват историята – нещо благородно, – но с голи фрази и настрадин-ходжовски анекдоти? Когато Любен е бил такъв и онакъв, то защо вие не му казахте това още с време, да предварите злото, ами минахте в Турция да търсите по балкана кюмюр? Така ли биват бунтовниците? Така ли се води борба?

Когато вие предполагате, „че може би“, „поражда се въпрос“, „по всяка вероятност“, „историята няма да закъснее“, „понеже“, „обаче“ и пр. Любен Каравелов е предател,

то защо и ние да не направим това същото, да кажем, във ваше отношение? Слушайте. Понеже и обаче г. Кисимов от революционер, от редактор, въстаник, деец, публицист и пр. султанът стисна очи и му позволи да си дойде в Търново, нещо нечуто и небивало с най-простите комити, понеже той, като излязъл в Русчук, бил посрещнат от Али ефенди, който му поръчал едно горчиво кафе; понеже, когато му каитили тескерето, не извикали него същия, но повярвали само на ханджията; понеже един приятел видял г. Кисимова, че като минувал покрай конака, едно ефендие му кимнало с око; понеже, като стигнал в Търново, той си ударил феса на Азизие калъп, което значи преданост на султана; понеже, като се срещнал един наш приятел в Солун с редактора на турския вестник „Заман“, казал: „Един верен българин имаме ние, който е г. П. Кисимов“ – то ние заключаваме: че г. Кисимов, преди да мине в Турция, подписал е такова едно условие в турското консулато: че ще стане евнух, като претърпи нужната операция, и ще се навърта в черигенския палат. Другото оставяме да обясни историята и нейното сито...

Неприятни заключения, г. Кисимов, но десет пъти са тия по-неприятни за хора умрели. Аз не казвам, че Любен бил ангел, че той няма погрешка и че все добрини е правил. Пази боже! Но начинът, по който вие разказвате неговата деятелност, не е начин благороден, не води към никаква светлина и история. Да ви кажа още и друго. Ако той беше държавен мъж, ако държеше някой министерски портфейл, ако беше облечен във власт да коли и беси, да решава съдбата на цели народи и пр., и пр., то всеки има право не само да критикува частните дела на такъв човек, но да надниква и в спалнята на ступаницата му, да анализира калта под ноктите му. Никаква милост за подобни хора, защото една тайна среща в покоите на такова лице с някоя принцеса или графиня е решила съдбата на милиони същества. Биографите на Бекона пишат, че той вземал рушвет, че бил подло същество при двора, че

се е занимавал с доноси, че е обвинявал с патос своя благодетел (името му забравих) и пр., но знайте, че Бекон е бил главен казначей в Англия, държавен прокурор, хранител на държавния печат и пр.

А какъв е бил Любен Каравелов? Скромен списател, войската на когото са били буквите от „Свобода“, а топове и казарми – неговото перо. Човек, който не е излизал от стаята си по 6 месеца, който не е имал работа с никакви дипломати и държавници освен със своите голи словослагатели. А участието му в организирането на революционни комитети е било съвещателно, без власт и авторитет. Прочее безчестно и жестоко е да се взираме в сиромашкото жилище на подобни труженици, които са били господари само на една типографическа машина. Друго нещо, което се тури в „историческога сито“, деятелността на сегашните дейци, на ония, които гонеха „историческата задача“ и „заветната идея“ на народа. Ето субекти, пред които перото трябва да върви като по лед; ето стотина въпроси като: „драгунския корпус“, банката, шосетата, 27 април, 1 юли и пр., които трябва да се разясняват с кръв и с нерви. Че Любен не е ламтял за титли, постове и жълтички, както уверявате вие, че той е искал да умре с перото в ръката, ясно свидетелствува неговото поведение по време на войната. Не можеше ли той да бъде в главната квартира, вицегубернатор и пр., когато и бакалите у нас бяха станали „благородията“? А той отиде, та се пъхна в баждарлъкската джамия и почна своята журнална деятелност, като че да не беше ставало нищо.

И в друго отношение ставате вие Дон Кихот. „Аз се борех върху осуетяването на сръбската измамлива политика за народа ни“ – говорите вие, като разбирате Любена, който бил сръбски агентин уж. Чудя се на ума ви и на логиката ви! Мен ме е смях даже да се спирам на тоя въпрос, но пак ще ви попитам две думи. Я кажете, ваше словесие, т. е. отговорете на следующите въпроси: първо, каква беше тогава сръбската политика! Второ, какво искаше да прави тя с българите

или, по-добре, с ония позорни раи, на които се подиграваха по онова време и циганите? Трето, какво предлагаше Сърбия и по кои причини именно щеше да бъде опропастителна нейната политика нас, българите; най-после, какви условия подписа Любен със сръбските министри, та ваша донкихотска милост нанесохте удар на немите действия? – Пусти тъпанари! Пуста деятелност! Бе, човече божи, защо вие не ми укажете поне един ред от неговия вестник, в които той да заповядва на българите да слушат сърбите? Напусто ние търсихме подобно нещо във вестника му. Най-сетне коя беше по онова време Сърбия, кой я бръснеше нея за пет пари? Доволно бяха 2000 души зебеци да накарат всичките сръбски министри да се издавят в Дунава. „Сръбски агентин“, „сръбска измамлива политика“! – Това е чист донос, а нищо повече, както по-рано беше донос и нихилизмът в България, измислен и съчинен по начин твърде подъл, да не река разбойнически. А тия доноси са единственото оръжие на хората от бухалското царство. А коя беше България по онова време, какво цяло и мощно представляваше тя, щото Христич да уплаши с нея турците, както казвате вие? Бошлаф.

Че Любен е бил сръбско мекере, вие имате и факти. В 12 брой на в. „Отечество“ някой С. излязва и говори следующето: „...През 1870–1871 г. аз се намерих случайно във Велес... Там дойде Милоевич, сръбски пропагандин.“ После това велесчани с помощта на турските власти поискали да изгонят тоя Милоевич. И м а с а м о е д и н б ъ л г а р и н**, к о й т о е п р и я т е л в е р е н н а С ъ р б и я, и т о я п р и я т е л е Л ю б е н К а р а в е л о в, д р у г и т е – в с и ч к и т е с а п р е д а т е л и – казал Милоевич. Е, тук вече няма що да се каже; устата ни е запушена и на Любеновите последователи не остава друго нищо, освен да червят лице пред тоя г-н С... Негова милост допълня една празнота в отечествената ни история; но и това остава да се знае, че неговата историческа

* Курсив във в. „Отечество“.

морда непременно е била или е понастоящем шпионин. От моя страна не остава друго нищо, освен да обадя на читателите, че ако има някой сърбин, когото да е псувал Любен, той е Милоевич.

Но я почакайте, г. Кисимов, добре, че ми хрумна на ума да ви понатрия малко носа с едно ваше оръжие. Бай Андреев или вие (аз повечето вярвам, че вие сте главният клеветник на Любена, убеден съм по много причини, че всичко от вас е писано, а бай Андреев е турил своя подпис на вересия). Да, бай Андреев или вие говорите, че в България такава организация имало в тайните комитети, щото Христич уплашил с тях Турция; а да се уплаши тая босфорска империя, която се подиграваше и със славната Русия до 1876–1877 г., то можете да си въобразите колко силни доказателства са се трябвали.

Добре. Слушайте сега вашите собствени думи, вашето мнение за тия комитети в България и за техния главатар Левски, мнение, което вие сте изказали преди шест месеца, в отговор на д-р Берон: „Доктор Берон следва и досега да обнародва в статиите си част от кореспонденцията на революционните комитети, както и други частни писма, като исторически документи, за деятелността на тия комитети и лица. Доктор Берон отдава твърде голяма важност на тази фиктивна част, когато трябваше, като историк, да обърне повече вниманието си върху изследването и описанието на самите произшествия и извършени работи от комитета и лицата. Писма анонимни, с преправени турски имена и названия апокрифически, тайнствени (курсив в подлистника), както той сам ги нарича, които не се знаят нито от кого нито и до кого са писани и пратени (така, така! Дерзай, смелий и студений историче!), не са и не могат да бъдат никакви документи или исторически истини. Такива писма, ако щете, и прокламации, писани и издавани от столицата на Стара планина, анонимни или псевдонимни, твърде добре напомнюват на човека комичността на благочестието от

петте крака на осела, който Христос яздил при влизането си в Ерусалим“...

(Под.) П. Кисимов“
Вестник „Отечество“, брой 5, 1884 година

Казвайте сега, г. Кисимов, где говорите вие като историк и где клеветите безсъвестно? Или по-добре: где вие лъжете и где казвате истината? На едно място вие сравнявате комитета в България с магарешки пет крака, а на друго място уверявате, че тия магарешки крака уплашили Баба Алието? С други думи казано: преди шест месеца вие уверявате, че в България няма нищо, а после пак признавате, че е имало много страшни работи, които предал Любен, които съобщил Христич, а султанът потреперил. Ех, тъпанари с тъпанари! Възмущавате човешката натура! Това ли е вашата „студена история“? С подобни клюкарства ли ще дигате вие булото, което покривало тъмните части на Любеновите останки? Не сте вие ни историци, ни флегматици, но жестоки джададжии, които гонили едно време вампирите, разравяли гробове и дупчили с остри колове останките на покойниците.

Купил си Любен печатница от Сърбия. „А где взе той толкова пари да купи печатница?“ – питате вие, като че Любен да е бил касиер на Търновската община и не предал чисти сметки. Откраднал я, отговоряме ние; подари му я султанът, дадоха му я пещенските евреи и пр. Какво има да кажете на това? На тия въпроси аз ще да ви отговоря тогава, когато вие на мен отговорите: „Защо ви прости султанът да се върнете в отечеството си?“ Аз засега ще оставя да отговаря съпругата на покойния, която е продала мило и драго за тая печатница. А частно за мен въпросът за печатницата стои така: ако бих знаял аз, че живее още това лице, което подарило според вас тая печатница на Любена, то аз бих му написал благодарителен адрес; но бил той Христич, Митхад паша, па и Арнаудов даже – все едно.

Да ви кажа и нещо по-куриозно. И антихрист да е бил

Любен, и предател, и пр., и пр., онова, което ни е той оставил – завинаги ще бъде евангелие, завинаги ще кара хората от бухалското царство да си хапят устните.

Казвате вие още, че Любен бил нападал най-п о р я д ъ ч н и т е хора в България и Румъния. Тук има едно разногласие, за което и вие имате право, и покойният е имал. От тия именно различия на взглядове и понятия се доказва ясно, че вие и вашата среда сте били миролюбиви и покорни главици, поклонници и робски обожатели на всяко гюбре, което имало богатство, прочуто име и авторитет. По-накъсо казано, това доказва доколко вие сте обичали голите хъшове, които не са имали мошия, доколко ви е бил присърце Хаджи Димитър, Левски, Ботйов и пр. А хората, които ваша милост наричат п о р я д ъ ч н и, са били турски ефендета, мемлекет чорбаджиларъ, бератлии владици и всякакъв друг род изедници, които е кълнал Ботйов, които преследвал Левски наравно с турците; най-после които наричал Любен публично предатели. Хората, на които Любен симпатизираше и които туряше десет пъти по-високо от мошиерите и цариградските ефендета, бяха бозаджии, градинари, абаджии и пр. Но тия минаха Дунава, тия сложиха кости на Балкана, тия прочуха България, тях уважава днес всеки, уважавате ги и вие. А какво направиха вашите п о р я д ъ ч н и хора? Каква полза принесоха тия на България със своите мошии, с нишените си и с пълните си с жълтици каси? Кажете де? Падна ли от тяхната порядъчна глава поне един косъм в толкова гюрюлтии? – В турско време тия бяха еветчии, а днес са спекуланти и фаисчии.

„...От 1865–1869 година бях един от деятелните агенти на ТЦБК, посветен от душа и сърце на народния подвиг. В онуй време, когато за пръв път се потърси от основание турската власт в България от запаления в нея огън от този Централен български таен комитет в Букурещ, който беше зародишът на всичките други последовавши кървави драми и величествени събития“... Който ви разбере какво вие говорите, грях

да му е на душата. За кои огньове, за какви потърсения на турското царство, за какви велики събития в България говорите вие? Аз зная, че вашият в Букурещ комитет не направи друго нищо, освен че издаде един мемоар към султана, когото наричате велик цар и баща. А страшно и опасно ли е било за вас да напишете един безимен и рабски мемоар в една конституционна държава? Каква вреда потърпяхте вие от тоя мемоар? Кой го него чете и какво впечатление произведе той? Тоя ли мемоар произведе в България огън, или хайдутинът Хаджи Димитър, когото вие, т.е. вашият господ Хр. Георгиев се предаде на руския консул, руският на френския и тоя последният на румънския валия?

В 12 брой на „Отечество“ се говори и доказва, че действително Любен бил сръбски агентин и ето защо: В 1876 година той ходел из Румъния и проповядвал на българите да вървят в Сърбия... Както щете, но тук вече се възмущава и най-заспалата натура от подлата безсъвестност на тия историци! В 1876 година се покърти цял славянски мир, руски генерали и студенти тръгнаха за Сърбия, 600 души пашовски сеизи избягнаха от Цариград да вземат участие в тая славянска война, а шпионинът историк ни разказва, че и Любен искал да стори това из Румъния, че тая му постъпка показвала, че той е сръбски агентин! Чудни хора, подли твари; но още по-чуден съм и аз, че съм седнал да им отговарям... Вижда се работата, че и в Русия, и в Цариград все Любен е ходил да проповядва...

В друга една статия се говори от неизвестен някого си Х., пак във в. „Отечество“, следующето: „Много българи знаяха каква стока беше Любен Каравелов; много от ония, които вярваха в неговия патриотизъм и се намираха с него в кореспонденция, са получавали известието: „Ще ми проводиш толкова лири или иначе ще предам писмата ти на турската полиция“... Тук в тия редове диша шпионска злоба, тук говори човек със загорели, но гангренясали рани, нанесени едно време, тук играе хоро върху гроба на покойника малодушно

същество! Но да ги попита някой, где са тия писма? На кои именно лица са писани те? Не, това не е нужно. Хаджи Иванчо хаджи Пенчович е единият, който е получавал подобни писма; Христо Арнаудов има такива няколко; а Стефан Карагьозов е бил постоянно в кореспонденция с Любена по народните работи. Ех, тъпанари с тъпанари!... Где е да се подаде покойният из гроба? – Той ви би накарал да се издавите. Не ни обаждат още тяхна милост, историците, кои са били аджеба тия лица, които хем били народни и кореспондирали с Любена, хем имали и турски лири. Защо тяхна милост не излязат сами и публикуват тия писма?

В същата статия се говори още, че тия писма, които Любен предал на турците, отворили им очите, започнало се преследване и падали много жертви. Но кои са жертвите? – Пак не питайте за техните имена, пак не искайте обяснение. Доволно е, че това се говори от хора историци. Вестникът, който пише горните черни редовце, се издава в София, в тоя град, гдето се съдиха и наказаха работниците софийското приключение. Всеки знае в тоя град, че Димитър Общият, който беше предаден от една жена, сам после той предаде своите няколко другари, съучастници в обирането на пощата; същият Димитър Общи и поп Кръстьо предадоха и Левски, така щото всичко имаше местен характер, пострадаха ония, които и Букурещ даже не знаеха накъде се намира. Прочее где са жертвите на Любен Каравелов? Защо ги вие не кажете, мрачни и безсъвестни историци?

Какво вие искате от човек умрял, от покойник изгнил, на когото костите и на божата тревица даже не препятствуват да расте и вирее над гроба му? Той ли препятствува днес да се осъществува „историческата задача“ и да се родят в България демагози и радикали? Той ли е виновен, че няма днес в Княжеството драгуни и шпиони? Какво той ви пречи да беснеете и узурпирате, както си щете? – Разбойници на мъртви кости!...

В 13 брой на „Отечество“, в една дописка, датирана от

Лом, говори се от неизвестен един историк, че Любен Каравелов, като издавал в. „Свобода“, викал с призовки Левски да се върне из България, което се правело по угодата на Христич. Хладнокръвие, хладнокръвие, но най-после човек се възмущава, неволно излязва из търпение безсъзнателно устните му вземат такава форма, като че му се иска да плюе и на история, и на нейните автори... В затруднение се намира човек какво да пише и що да отговаря на тия хора, които употребяват в своята злоба проститутски маниери и шпионска логика! Любен Каравелов викал Левски с призовки!? – А защо вие не напечатите една от тия призовки? Защо ни не кажете броя и датата от в. „Свобода“, който се намира в Софийската библиотека? Най-после, защо се не позамислите поне на минута да заключите и предположите, че човек, който прави публични призовки, не може да има никакви задни цели? Така ли постъпят предателите? Да се съгласим на минута, че във в. „Свобода“ се е публикувала такава призовка към Левски. Единственото заключение това ли е, че целта на Л. Каравелов е била – предателство. Не може ли да се обвини той в нетактичност и непредпазливост, преди да говорим, че неговата постъпка е била да угождава на Христич?

Знаем ние, че в един брой на „Свобода“, в рубриката на частната кореспонденция, гдето се отговаряше и известяваше на разни лица из България не на целите им имена, но на различни знакове и букви, имаше такова едно известие: „До приятелите в България. Кажете на Л... да отговори по-скоро“... Е, добре, какво излязва от това? Кой е тоя Л... Какъв материал можеше да има за турците от тия няколко редове? Разве тия не знаеха кой е Левски и че той живее в България?

Да дойдем сега до вашето писмо, бай Андреев, да кажа няколко специални думи по неговото съдържание, па тогава да свърша. Само няколко думи, казвам, защото това ваше писмо е така безсъдържателно, така безцветно и безцелно, щото догдето се прочете първата му половина, едната му четвърт

изхвръква на човека из ума. В 112 брой на „Търновска конституция“ аз питах и исках да ми се отговори така: „Кажете ми: на какво основание излазяте да говорите вие Любен Каравелов е издал Левски, един от своите любими ученици?“

Какъв трябва да бъде отговорът на тоя въпрос, това е така ясно и лесно, като божия ден. А какво ми вие казвате, бай Андреев, в своето писмо, поместено в 15 брой на в. „Отечество“? С какво вие подкрепихте казаното по-напред от вас, т.е. ония позорни клевети, основани на „обаче“, на „понеже“, на „прочее“ и на „бошлаф“? Казах в началото на настоящия си отговор, сега пак повтарям: на Вандомската кула, на атинското демагогство, на езоповски изречения и на калугерска нравственост.

Но да влеземе между редовете и посоката на това ваше писмо. Най-напред вие се чудите на моето любопитство, кои причини са ме подбудили именно да се заинтересувам за миналото на покойния, какъв е тоя „мерак“ и пр. Питате вие наивно и досега още не знаете, па и няма надежда, че занапред ще да се сетите за тоя ми мерак; а това самопризнание от ваша страна е достатъчно както за мен, така и за мнозина други да определи и обясни вашите цели, вашата душа, най-после вашето „верую“, както се виражава един приятел. За вас е мътно, трудно и непонятно защо хората са се заинтересували и застъпили за името на един изгнил покойник, защо аз съм се обадил да го защитя, да разпъдя бухалите, които са гракнали над гроба му? Чудите се вие по тия причини именно, че не можете да си въобразите даже защо и за какво да се защищава умрял човек, който никому не е полезен, който с нищо земно няма да облажи човека. Но че тоя човек, макар и покойник, може да има почитатели и последователи; че той може да възбужда симпатии и да вълнува мнозина и от студения гроб; че той може да бъде ръководяща звезда, народна гордост и пр., и пр. – тия дребнави обстоятелства са върволица нули за вас и за всичките ваши събратя и съмисленици по практическо-гечинмешкото святче.

Да ви кажа и още друго. Аз съм един от кандидатите да напиша биографията на покойния, та затова най-повече излязох публично да ви искам разяснения, да запиша в тая биография: „Има се съмнение, че Любен Каравелов е участвувал и в предателство.“ Но сега, след вашия отговор, освен съществителното к л е в е т н и ц и, което ще да ви лепна, друго няма що да пиша. Остава само Вандомската кула или по-добре нейните развалини, около които се върти Наполеон с дервишки кюлях на главата, възседнал върху вашия врат; Френската с в о л о ч (ваш епитет) хвърля и на двама ви боклук наместо венци. Вие можете да ми кажете, па и каза се вече във в. „Отечество“, че аз защищавам Любен Каравелов, защото има брат премиер-министър – Петко Каравелов, – който за награда, че защитавам брат му, отпуснал ми бил уж грамадни суми. Аз нямам никакво известие за това и ако не ме вярвате, можете да попитате, гдето желаете. А колкото за министерския чин на Петко Каравелов. от който съм се вдъхновявал да пиша, то какво да ви кажа? Каквито доказателства и да приведа, вие едва ли ще да ме повярвате. Ще кажа само това, че ако на ваше място беше г. Петко Каравелов, т. е. ако той излезеше с такива клевети срещу покойния, то и нему щях да заплатя със същата монета, без да се стряскам, че той бил първи министър, че се казвал Петко Каравелов. Трябва да ти обадя, бай Андреев, че туй, дето се казва авторитети, големи хора, видни дейци, позлатени глави и пр., и пр., са за мене такива обикновени смъртни, какъвто е и бай Герги от ближното до вас село Самоводене...

В писъмцето си вие падате още на колене пред г. Кисимов, когото наричате: многозаслуживший стар български деец, „революционер“ „комитетски член“ и публицист. Много добре. Но защо вие, уважаемий, не харижете на Любена поне една от тия титли, ако не по право, то по милост поне? Кисимов и революция? – Това е скандал! Где именно се е показал г. Кисимов за революционер (изключава се 1862 год.)? В блаженото букурещко „Отечество“? Слушай, бай Андреев, да

остане помежду ни, но това „Отечество“, като го вземеш от край до край и го прочетеш, такова впечатление произвежда на човека, като кога слушаш да чете в е ч е р к а някой стар калугер. Може би някои от съвременниците след прочитането да прибави между зъби: „Добри хорица били тия, които писали тогава. Бог да ги прости!“ – и повече нищо. Бедний бай Кисимов! На стари години нарекоха го революционер. Аз вярвам, че и той се е възмутил, па и може би да е казал: „Ама че зевзек Андрееоолу!“ Най-после, когато г. Кисимов бил такъв лют революционер, то защо н. в. султанът му позволи да се върне пак в България? Кого е простявал той от „публицистите“ и „революционерите“, та прости и г. Кисимова? Едно от двете: или г. Кисимов не е бил „революционер“ и член на един комитет, или пък е направил някакви услуги на Босфора, та тогава са го простили.

На въпрос от страна на „Търновска конституция“, защо не сте нападали и изобличавали покойния, догдето той беше жив и догдето неговите погрешки са били пресни, вие отговаряте с меко сърце и с блага душа следующето: „...Просто затова, защото тогаз никому през ума даже не минуваше, че ще се повдигне един ден, и то още преждевременно претенция за паметник, и ако такова нещо би се предложило тогава, сам Любен щеше да се изсмее. Хората си казваха тогаз, в конституционна Румъния всеки е свободен да работи и пише, както знае“... Е, моля ви се, бай Андреев, но тоя ваш отговор е цял карикатурен пасаж, той не ви препоръча за сериозен човек. Румъния била конституционна, та „всеки можел да пише и работи“! То добре, разбрахме го, но какво общо между делата на един предател и свободните закони на една страна? Че била Румъния конституционна, значи ли от това, че там се не говори за п р е д а т е л и като Любена, че техните дела се не критикуват? Чудни дела, странна логика! Та именно в подобни държави (конституционни), гдето шпионите ги заливат с нечиста вода по улиците като крастави кучета – там именно се критикуват техните дела. А гдето

има богопомазана крепка десница, бай Андреев, там е лошо, братко. Там тяхна милост, барометърът на благонадеждност, имат ангелски образи. Има и друго. Вие като хора патриоти, като хора, които водели чисто народна политика, защо в интереса на тоя народ не предварихте злото, като укажете на неговите лоши източници, т.е. на Любен Каравелов? Защо вие не го изобличихте на живота му, когато той воюваше със страшната „Свобода“; когато преглеждаше сметките на „Добродетелната дружина“; когато говореше, че „Христо Георгиев е изедник“; когато ви правеше на прах и пух? А propos, бай Андреев. Да го не вържеш на кусур, но нека ми бъде позволено да се обърна и лично към вас по тоя предмет. Я ми кажете, ваша милост, по ония времена где обитавахте, каква роля играехте по народните работи? Аз, право да ви кажа, не зная, а пък името ви в тогавашните вестници не се споменава. Казват някои, че сте воювали по онова време в едно бакалско дюгенче; а хората от тоя честит еснаф май че не бяха в първите редове на борбата. Санким, това е мое скромно мнение.

Да дойдем до паметника, който според вас, е главната причина да излезете във в. „Отечество“ и допълните една празнота в историята, т.е. че идеята да се направи на Любен Каравелов паметник – възмутила ви. Прекрасно. Вашата инициатива в тоя случай е за насърчаване. Но вие не ни обаждате, като на кого именно трябва да бъде въздигнат тоя паметник, който трябва да затъмни името на Любена? Така поне вие искате да кажете. Да не би на някого от почитаемите седем души букурещки старци? Но те не са списатели, а ние ценим най-много Любена именно като списател. Тогава ще кажете на Иван Касабов (Касабияно тогава) или на покойния и уважаемия наш драматург Д. Войников? Добре, бай Андреев, поменатите са писали, и твърде много даже, особено последният; но знаеш ли, уважаемий, чувал ли си ти нещо за оная страшна ламя, която се казва дух на времето, съвременни понятия и пр.? Това страшно чудовище, което

прави от време на време ревизии по книжните долапи на своите сподвижици, разделя тия последните на две категории. Едни предава в архивата, за с в е д е н и е, а други оставя на свобода да вървят и се плодят. Нападнете ли на някого от първите, т.е. на архиварите, паметник ли му въздигнете, съчиненията ли му подновите – славата или позорът ще траят ден и до пладне; а на втория – пак тъмнина, пак мухъл, пак нумизматика...

Така ли е и с Любена? Догдето в. „Отечество“ се надпреварете да печата дописки и статии против него, догдето то строеше своите пусии и чакате за резултата – в Лом паланка революция; дава се седянка в чест на Любена, говорят се речи, правят се оценки явно и открито, искрено и неподкупено. После две недели, докато ехото на свещеническите думи, „вечна му памет на българския списател“ се изгуби измежду сводовете на пловдивската черква „Свети Кирил и Методий“, зданието „Люксембург“ в същия град гърми от ръкопляскане. Учениците от една цяла гимназия, на брой около 500–600 души, които в лицето не са видели Любена, падат на колене пред неговия лик; а мрачните узурпатори бягат и треперят от едно произнасяне на името му. И всичко това, бай Андреев, се върши в това именно време, когато вашият хриплив глас се подигна от развалините на Баждарлък. Никой ви не слуша, всеки гледа с отвращение на вашата „студена история“, от хиляди уста приемате проклятия и презрение. А всичко това не е друго нищо освен протест срещу вас, освен демонстрация от младото и честното към старото, калното, мухлясалото и безсъвестното... „Развратната френска сволоч, която във Франция съсипа colone Vendôme и толкова други древности, и аз никак не желая такава пасмина хора в отечеството си“ – говорите вие в писмото си. Много добре, бай Андреев, но и тук вие не сте чисти, не постъпяте добросъвестно. А пък как обичате, как сте готови и радостни да сравнявате френската с в о л о ч с търновските либерали, да пренесете Вандомската кула на Баждарлъка, да правите сравнения с един народ,

духът, епохата и историческите съдбини на който ние ще да достигнем едва ли не подир векове? Друго нещо ако „историческата задача“ беше изпълнила своя седемгодишен срок. В такъв случай аз би ви гарантирал съществуването в България на всякаква *сволоч*. Вие и досега не можете да си обясните защо Вандом стана на прах и пепел, нещо твърде понятно за всекиго, който знае горе-долу историята на тая кула и нейния херой. Я ни кажете вие, защо вашите търновчани разсипаха толкова джамии, защо тия извадиха надписания камък на турски език, който украсяваше беленския мост? Защо, бай Андреев? – Затуй че от белите минарета се диктуваше нашето позорно робство на раи, те ни напомняха ония векове, когато ние пъшкахме, когато беше унизено нашето достойнство на народ и на хора. Дали същите тия чувства и възпоминания не са вълнували и френската *сволоч*, когато тя тури ръка на вашия идеал Вандом? Не допущате ли поне на минута подобно сходство? Или ще кажете, че минаретата са въздигнати от поганска ръка, а Вандом е построен от най-славния пълководец – Наполеон, – пред нозете на когото благоговеят още някои ретроградни мозъци, които само тогава са щастливи, когато ги бият по петите? Не се ли договеждате вие, че под Вандом са лежали костите на милиони същества, че от неговата основа са се точели ония синджири, които са връзвали страната, че всичко наоколо е дишало позор и желязна тирания, шпионство, цензура, подкупничество, полицейщина, най-после Бородино и Ватерло? Да ви обадя още и друго. От вашия Вандом се възхищават днес само ония честити същества, които служат във висшата централна полиция; възхищават се те, но и то тайно и покрито, защото, ако изкажат явно своите симпатии, съвременното човечество ще им покачи газово тенеке.

Най-съществено доказателство, че Любен е бил предател, най-прям отговор на моето писмо е следующата ваша забележка, която нека всеки прочете с внимание:

„Аз и днес не мога да си обясня и което остава тъмно за

мене, докато и то се разясни от хора пак, е това: к о я е била причината, че героят Ботйов се беше съвършено оттеглил от Любена, който не отиде до Гюргево да го изпроводи, когато първият напусна вече Румъния и отиде да предвожда модерните онез български аргонавти?“

Аз, бай Андреев, цитирам това ваше капитално въпросче, но, право да ви кажа, не вярвам още дали вие го говорите сериозно и дали то не е пуснато вроде м а с а л, защото то никак не прилича на вашите големи мустаки? Значи, че който не отиде да изпроводи Ботйов, той непременно трябва да е бил п р е д а т е л. Друго предположение и заключение не се търпи. Хай да му се не види макар; до какви времена доживяхме. Тогава в блажена Румъния живееха до 200–300 хиляди н а р о д н и българи, от които само 180 тръгнаха с Ботйов, а 5–6 души го изпровождаха. Останалите, в това число и вие, бай Андреев, сте п р е д а т е л и. Хубаво! Евлоги Георгиев, който е ближен роднина на Ботйов, на Христо и на Кирил (и последният отиде с четата), изпроводи ли ги? Знаеше ли, че те ще минуват Дунава? Купи ли им поне по един патрон, когато от касите му можеше да се въоръжи цяла армия. Дядо Панарет Рашев, българският в Букурещ владика, даде ли своята благословия на бъдещия герой на „Радецки“? Най-после ти сам, бай Андреев, изпроводи ли Ботйов и защо не отиде с него, като си знаял, че той отива да предвожда м о д е р н и т е о н е з б ъ л г а р с к и а р г о н а в т и? Най-после позволи ми да ти задам такъв един въпрос: „Когато Ботйов чакаше на гюргевската скеля парахода „Радецки“, то Андрей Андрееоолу наистина беше там, но стоеше отстрана, сучеше си една мустак и говореше нещо тайно с един влашки дорабанцолуй; а това негово хладнокръвие е тайно и досега още. Мистер...!!“ Много си зевзек наистина, бай Андреев!

Дали не са били възможни аджеба подобни работи: Ботйов, като се боеше от влашката полиция, па и от турските шпиони, забрани на всичките си приятели да го изпроваждат. Второ, понеже Любен със своята дълга и рошава брада

беше известен на всекиго, то неговото присъствие се смятряше в Гюргево като повод на полицейски надзор. Трето, понеже Любен не одобряваше смелия план на Ботйов, то не отиде и да го изпрати, или пък не е бил разположен, имал е работа да речем. Хора сме! Освен това Ботйов хаджия ли беше, или светогорец, та да го изпращат с бъклици до скелята? Викаше ли той: „Чувайте, българи, стари и млади! Аз отивам в Турско със 180 души хъшове! Ела ме изпроводете, че после ставате предатели, ха!“ Пусто тъпанарство! Пусти чорбаджийски мюзевирлик!...

Вие знаете само тоя факт, с изпровождането. Но аз зная и други, т.е. че е бивало и такива времена, в които Любен и Ботйов са ставали заклети врагове един срещу други за известни взглядове и принципи. Карали са се, нападали са се често и публично даже, но не е минувало много време, и устните на двамата огнени патриоти и таланти са се прилепяли още по-искрено и по-братски, а наоколо им са ръкопляскали по стотина голи, но идеални хъшове. Ето ви и една Ботйова песен към Любена:

ДЕЛБА
(Л. К-ву)

По чувства сме братя със тебе
и мисли еднакви таим,
и вярвам, че на светът почти за нищо
ние няма да се разкаим.
Добро ли сме, зло правили,
потомството нази ще съди;
А сега, дай ръка с ръка –
и напред – със стъпки по-твърди!
Спътници ни са били в животът
страдания, бедност в чужбина,
но тях сме ние братски делили
и пак ще ги делим двамина.

Ще делим ние хорски укори,
ще търпим и присмех глупешки,
ще търпим, но не щем да ахнем
под никакви мъки човешки.
Сърцето си ние вече казахме
с жалостните наши две лири,
че гласовете си няма да склоним
през страсти и светски кумири.
Хайде напред! С чувства и мисли
последната делба да делим,
и за изпълнение дума заветна:
на смърт, братко, на смърт да вървим!

Па и така е трябвало да бъде. Хора с чувства, хора с идеал и с честна душа, хора в чужда земя, гладни и боси, бездушни истукани щяха да бъдат, ако не са дохождали понякога и до скарване. Само тогава животът е обясним, само в такива случаи общото дело е искрено. През зимата в 1876 година, два месеца преди да мине Ботйов, някои хъшове искаха да го убиват, че бил направил уж н'ам какво си злоупотребление с пари. В същата зима, когато апостолите за Априлското въстание се готвеха, всичко се вършеше скритом от Ботйов. В едно тяхно заседание, гдето тоя последният влязъл ненадейно, начаса разискванията били прекъснати. Но, о чудо! Как честните и искрените натури скоро умиват своите минутни подозрения. След два месеца тоя същият Ботйов, подозрителният Ботйов, дига знамето и прави епоха. А ония, които искаха да го убиват, дигат го на ръцете си и викат: „Живей, войводо!"

Искате ли, бай Андреев, да ви туря под носа и други примери от новата ни отечествена история? Слушайте. Когато в 1881 година милата ни татковина се наводни от нихилизма, който най-напред откри г. Стоил Д. Попов, а Т. Бурмов разясни, ние видяхме, че по-главните ни обществени деятели: Начович, Стоилов, М. Балабанов, Греков и пр. подадоха

братски ръка и се опълчиха против общия враг. Победиха благополучно, тури се отечеството ни в ръка на историческата задача. Но чудно. Не се минуват два месеца, и уважаемият Т. Бурмов излязва със своето чистосърдечно писмо, а г. Марко Балабанов оставя жена и дечица в Далечния Босфор и дохожда в София да обяви война против своите събратия и другари! Казаха се думи неприятни и от двете страни, скараха се не на шега уважаемите тия деятели, всичките видни херои и труженици от 27 април и 1 юли, и никой не вярваше, че тия ще си подадат втори път ръка. Но така ли излезе? Щом отечеството се намери във втора опасност, щом нихилитостта (да не разбирате нихилизъм?), радикализмът и демагогството заразиха обществения ни строй, то патриотическият глас не закъсня да свика под едно знаме скараните ни държавни мъже. Всичко се забрави.

Е, добре, има ли сега право потомството да нарича някого от поменатите лица предател, че на известно време се бил отделил от своите другари? – Зевзек си холан, бай Андреев!

Най-после, доволно толкова. Като ви моля, както вас, така и г. Кисимова, да ми простите някои неприлични изражения, необходими в подобни случаи и предизвикани повечето от ваша страна, оставам с дълбоко почитание и уважение, с надежда, че занапред ще да бъдем по-безстрастни и по-милостиви.

Пловдив, 20 март 1885 година

З. Стоянов

N. B. – Бях свършил вече горния си отговор, когато прочетох в 17 брой на в. „Отечество“ друг един документ по деятелността на Любена под заглавие „Един исторически документ от политическата деятелност на Любена Каравелов“. Като предисловие на тоя документ са казани няколко благи думи, в които уважаемият г. Кисимов е изобразен цял-целе-

ничък. „Един добър българин и патриот от един град вън от Княжеството изпрати в редакцията на „Отечество“ преписа на тоя исторически документ с молба да го обнародваме, без да обнародваме обаче нито името му, нито мястото, отгдето ни го доставлява“ – се говори в това предисловие. Нека живей до амина тоя добър българин и патриот; нека неговото име, което засега не се знае, се предава от поколение на поколение. И страшен патриот, смел поборник трябва да бъде тоя добър българин, който не само че не си казва именцето, месторождението, местожителството, но крие още негова патриотическа милост и държавата, в която живее, и слънцето, което грее в тая страна. О, колко скъп, колко велик трябва да бъде тоя добър българин? Когато неговата българска доброта крие днес държавата, в която живее за слава на народа си и за благоденствие на своите дечица, то ние, отсамните българи, можем да си съставим приблизително понятие като какъв страшен, като колко опасен е трябвало да бъде негова патриотическа милост в ония времена, когато в Русчук властвуваше Митхад паша, когато в Търново бесеха, когато в Батак колеха. Страшна страхотия! На колене, с отложени шапки трябва да паднете вие, неблагодарни българи, пред тоя добър българин! А г. Кисимов, който е правил досега толкова добрини, ще бъде така добър, щото да не крие името на своя патриотин. Нека каже поне държавата, в която живее. Ние ще да го намериме.

Прочее за документа няма що да се каже повече. Щом той излязва от такъв добър българин, то нам не ни остава, освен да питаме: кога се е той подал на негово сръбско сиятелство? Кой му го е поднесъл? Как той е изпаднал в ръцете на добрейшия българин. И пр. Подобен един документ ние ще доставиме и за г. Кисимова от цариградското евнухство, заверен и запечатан от много хазнатари и баш кадъни, с който ще обясним много тъмни страници от неговото минало.

Засега толкова. Аз считам за унижение да си мърся перото, за да оборвам подли доноси и мюзевирски документи. Ще

чакам да слезе от седмото небе добрият българин, ще търпя да го видя да се покаже с достойнството си на човек, па тогава ще опъна неговото ухо.

С ъ щ и й

5 април 1885 год.

ЧЕТИТЕ В БЪЛГАРИЯ НА ФИЛИП ТОТЯ, ХАДЖИ ДИМИТРА И СТЕФАН КАРАДЖА

1867–1868

На
Христа Иванов
Книговезеца,
най-стария апостол
на българската свобода,
посвещавам тая си книга.

Авторът

ПРЕДИСЛОВИЕ

Хвърковатият Филип Тотю, Хаджи Димитър и Стефан Караджата не може да се каже, че не са известни на своите съотечественици, за свободата и благоденствието на които юнашки проляха кръвта си. Не. Техните имена се произнасят без разлика и на партии, и на съсловия, и на възрасти, и на полове, с една реч, те са идеал за всеки българин. Но никой не може да откаже и в това обстоятелство, че на малцина е известно действията на тия народни херои, що за хора са били те, кой ги е накарал да минат Дунава, как са се осмелили да излязат с двайсе или стотина момчета срещу колосалната Турска империя, каква участ ги постигнала заедно с вярната им дружина и пр., и пр. Онова, което знаят съотечествениците на тия народни юнаци, е това, че Тотю направил битка с черкезите при Върбовка, Хаджията достигнал до Бузлуджа, Караджата хванали и обесили в Русчук, и нищо повече.

Аз се осмелявам да предположа на минута, че Хаджи Димитър, Тотю, Караджата и други техни братя поборници са хиляди пъти по-интересни и по-велики за българския народ, отколкото чуждите генерали, различни гамбетовци и принцове. Делата на едного Хаджи Димитра ще да намерят стотина подражатели най-много измежду българския народ, когато биографията на всеки надут генерал, колкото и да бъде той мил и известен нам, има своите отрицателни и вредни последствия. Всеки неразсъждающи по-надълго ще да каже, че той е велик затова, защото не е българин, и че българският народ трябва да отдава почитание повечето на такива хора, от които той се лишава засега. И действително, че с това намерение към нашите поборници, към нашите хора мнозина са си съставили фалшиво понятие, че не сме достойни за нищо, всичко трябва да очакваме от чужденците. А чужденецът, мили мои

братя, никога не може да бъде истински наш доброжелател. Както и да се преструва той, колкото и да ви се подмазва, че за нашето добро е дошъл да се жертвува – недейте го слуша: неговите сълзи са крокодилски. Окото му даже няма да мигне, когато негова милост продаде и опропасти страната. Освен това има и друго зло, както казах, което така също ни заставлява да предпочитаме повече себе си, своите хора, отколкото неканените наши уж доброжелатели. Когато ние захванеме да се надяваме на чуждите хора, то преставаме вече да съществуваме като самостоятелен и с бъдеще народ. Тежко и горко на ония народи, които чакат помощ от другиго, които не се облягат на своите мишци. Турция и Египет, па и много други държавници пропаднаха тогава, когато повикаха на помощ цивилизованата уж Европа. Ако в делата на Турция да се не бъркаха различни Юмер и Садък пашовци, ако те да не бяха се предпочитали пред Хасан и Осман Пехливана, то славата на силните османлии и досега още щеше да цъфти, както е тя цъфтяла преди стотина години. Ако чуждите хора ни направят добро, то това добро трябва да излезе из носовете ни, няма изплащание пред тия благодетели, много години те ще да ни натякват в очите за веднъж сторената от тях добрина, а ти си длъжен да мигаш напреде им, за да не се наруши правилото на признателността... Това е тежко и несносно за всеки народ, това е убийствено, това е деморализация.

За четите на Тотя и Хаджи Димитра никъде почти не е писано досега напространно. До освобождението ни за Хаджията ходеха твърде мътни слухове. Едни говореха, че той е жив и се крие из планината, други казваха, че бил отровен на една добруджанска къшла, когато бягал за Румъния, трети уверяваха, че живеел в Турско под друго име, и пр. В същата Румъния, гдето най-положително трябваше да знаят неговата съдба, дълго време са се хранели с надежда, че Хаджи Димитър живее. Ето що се говори в една дописка от Ямбол, поместена в 10-и брой на в. С в о б о д а от 1870 год.: „Като всеки човек, ида и аз да ви честитя Нова година и да ви явя

твърде радостни вести, които трябва да бъдат радостни за всеки един българин. Тия вести са следующите: Хаджи Димитър е жив! Един наш българин кираджия, като отивал из Ямбол в село Умана, то на русокастренската планина, два часа до село Екизлие, срещнал една доста голяма чета, която предвождал сам Хаджи Димитър. Тая чета била съставена от 30–40 души. Най-напред се показал Хаджи Димитър, когото кираджията твърде добре познавал, и като се приближил до кираджията, то Хаджи Димитър му извикал по име да се запре. Кога се поразговорили двамата за едно, за друго, то Хаджи Димитър посвирнал и дружината му един по един излязла на пътя и като поговорили с кираджията около 1/2 час, опростили се и си отишли. Хаджи Димитър, който бил заостанал най-подир от другарите си, като щял да тръгне, казал на кираджията тия думи: „Кажи на мойте братя българи: Хаджи Димитър е жив! Нека те се не боят и не отчайват, защото идущата пролет, т. е. 1870 година, ще бъде начало на българското освобождение. Нека нашите братя се готвят на бой против нашите неприятели, които трябва да ни върнат ограбената у нас свобода. Носи им от нас много здраве и кажи им, че и ние сме живи и здрави.“ Това се е случило на 11 декември.“

Всичко това показва доколко е била скъпа паметта на народния юнак измежду народа. Никой не е искал да повярва, че той е умрял, и аз вярвам, че ако да стоехме още дълго време роби под турците, то и до ден днешен Хаджията щеше да живее, както живее още Марко Кралевич в простолюдието.

Най-после една дописка във в. „Марица“ (1878 г.) тури край на народното недоумение. Дописката беше от с. Аджар, в която неизвестен господин пишеше, че гробът на Хаджи Димитра се намерил в околността на селото им, в гората Катрафил. От какво именно се е познало гробът на юнака след изтичането на единадесет години, кой го е погребал и пр., за това г. дописникът не говори нищо. Той прилага тоя смешен факт, доколкото помня, че и левът, който Хаджията имал из-

писан на ръката си, можел да се познае (!?). Така или инак, но казаният гроб се разкопа и находящите се в него кости се пренесоха в Сливен. А истината, както ще видят читателите в настоящата ми книга, е, че Хаджията е паднал в последната битка на Бузлуджа; главата му е отнесена в Търново.

Сведенията за четата на Хаджи Димитра и Стефан Караджа са разказ на седем души хъшове, всичките участвующи в тая чета. Те са: Ангел Т. Обретенов[84] из Русчук, Дончо Стоянов из Стара Загора, Сава Кънчев из Търново, Марин Нейков из Свищов, Тодор Симеонов из с. Галич (Ряховско) и Кръстю Минков из Казанлък. Следователно, тук не може и да се помисли даже, че ще да има нещо погрешно и неточно в изложените факти. Стоян Заимов в разстояние на няколко месеца се е трудил да провери тия фактове измежду седемте другари, които са ги допълнили и потвърдявали в негово присъствие. После това аз сам имах възможност да ги проверя и допълня втори път. Тук съм длъжен да кажа, че освен поменатите по-горе седем души, които бяха заточени до живот в Акийската крепост и освободени след С. Стефанския договор, няма други живи лица, останали от Хаджи-Димитровата чета. До освобождението ни в Румъния можеше да намериш във всяка кръчма Хаджи-Димитрови другари от четата, но на тях ни най-малко не трябва да се вярва. Гладът и тогавашните тежки обстоятелства принуждаваха мнозина слабодушни да лъжат с народното име. Юнаците от Х.-Димитровата чета, които пръв път дигнаха ръка против тиранина, бяха от ония хора, които малко жалеха живота си. Най-голямата част от тях паднаха в сражението, а твърде малцина се удостоиха да издъхнат на бесилницата и да посетят Азия, както това стана с Ботйовата чета.

Аз съм далеч от да претендирам, че съм сполучил да схвана всичко от тоя славен поход на нашите борци. Моята цел е да направя начало. Най-големи погрешки ще срещнат читателите в описание на местностите, в които са ставали битките. Разказвачите, които не са пътували с карта на ръцете и

с правителствен конвой по гладките равнини на шосето, не можаха да определят точно и вярно где именно са ставали битките. Разбира се, че всичко това си има леснината, живеят още хората по оная местност – от Вардин до Бузлуджа, отгдето преминаха борците, но аз казах на друго място, че да се направи всичко това, не е достатъчно само труд и ревност. Трябва да бъде човек и богат, а богатите у нас малко искат да зная кой е бил Хаджи Димитър. А за да ме подпомогне правителството, то трябваше да бъда учен немец или поне нещо друго, та тогава да ми са усмихнат навсякъде.

Четицата на Филип Тотя, колкото тя и да е скромна както по своя състав, така и по своите действия, аз реших да ѝ дам място в настоящата си книга, понеже на отделно тя не може да бъде издадена. Както ще видят читателите, тя с нищо херойско не се е отличила, т. е. не са паднали от нейното нападение значително число ч и т а ц и. За нас това не е дотолкова важно, защото ние обръщаме по-голямо внимание на целта и следствията. Тотювата четица такава и онакава, но тя стресна най-чувствително босфорските аги, тя обърна вниманието на цивилизованата Европа върху българите, най-после тя даде право за гражданство на новата дума к о м и т а, дума, която беше начало на турското пропадание. Филип Тотю, хвърковатият тоя гяурин! Какъв страх зададе той на апатическата Турция, колко много подигна той морално-патриотическото чувство на българския народ! Той изпразни своята бойлия пушка при Върбовка и после два месеца време си кривеше вече калпака из румънските волни кръчми, като че да не беше ставало нищо. Аз вярвам, че и той сам да не подозряваше като каква нова епоха създаде, като каква рана отвори на босфорския труп. Когато той допиваше спокойно и юнашки своята чаша, турското правителство заедно със своите горделиви бабаити сънуваше, бълнуваше и си въобразяваше, че хвърковатият пак се явил на Дунава или на Балкана заедно с дружината си. Видели го, когато ядял печено агне под зелено дърво, изгърмели отгоре му няколко пъти, а той пие червено

вино с голям котел, който подигал с едната си ръка, и нищо не искал да знае. Най-после, както си стоял, подхвръкнал от земята, достигнал до върха на високото дърво, откъснал едно клонче и пак се спуснал на мястото си!... „Казват, че той имал крилца като на малко орленце“ – говореха други и опъваха своите чибуци ожесточено.

От другарите на Филип Тотя, съучастници в неговата четица от 1867 година, едва ли има някой да е доживял до наше време. Аз не вярвам. Не говоря за свищовските съучастници, които си останаха в града или излязоха до манастира. По тая уважителна причина сведенията за участта на тая четица са твърде скудни. Аз се възползувах най-много от записката на покойния и незабравимия Бачо Кира Петрович*, който е бил

* Бачо Киро Петрович, родом от с. Горните турчета, е известен и на малките деца в Дунавска България. Бачо Киро е един от старите учители и горещи дейци за святото дело в нашето отечество. Боже мой, какъв човек беше Бачо Киро! Освен учител, деец, работник по разни народополезни работи той беше още и поет. Той обиколил цяла България, Тракия, Румъния, ходил в Белград, гдето е поискал аудиенция от сръбския премиер-министър, бил е в Цариград по много пашовски капии, стоял е няколко деня на гости у дяда Славейкова, когото е почитал за Господ, ходил е нарочно в Букурещ да се срещне с Любена Каравелова и пр. Всичкото си пътешествие той го е описал в стихове на български и турски езици и го е издал в особени книжки. Това свое пътуване Бачо Киро от Горни турчета го е извършил апостолски, с чибучка в устата, с торбичка на рамото и с наметната абица. В тоя народен костюм е бил той и в Букурещ, и в Белград, и пред министри, и навсякъде. Накитът му се допълняше още от цървулите, от охлузения калпак и тузлушката костура с бяло чиренче, която той носеше вързана за белия си пояс. В който град из България пристигнеше Бачо Киро, най-напред отиваше да си почине в българското читалище, да му види вървежа, да се посприкаже с младежите, които той обичаше като свои деца, при всичко че на гърба си носеше 40–45 години. Бачо Киро е прост, неучен човечец; учил се той черковно писмо в дядо поповата килия. Всичко чуто и видено като пословици, песни, обичаи, приказки, произшествия и пр. той си ги записваше. Архивата му, или библиотеката му, стоеше в торбичката му, обвързана и подразделена на двадесет места.

Бачо Киро обичаше своето отечество България повече от всичко друго.

Българина тогаз ще разумей,
кога за свобода малко кръв се пролей.
Но то ще бъде тогаз,
когато не ще да вида аз!
Боже, дай ми още да поживея,
за мила свобода кръв да си пролея.

Така пее Бачо Киро. Че неговата песен е била от сърце и душа, това той засвидетелствува тържествено. В 1876 година през месец май Бачо Киро издъхна на турската бесилница за свободата на своето мило отечество. Той бе докаран и затворен в търновския затвор по причина, че подигна знамето за въстание и се отправи към Дряновския манастир заедно с дружината си. Съдниците, които подписаха смъртната присъда на Бачо Киро, разказват, че той сам станал причина, за да го обесят. Когато го повикали да му обявят, че ще да се накаже само със затвор, Бачо Киро се отстъпил настрана и захванал да декламира следующите стихове на турски език, в които явно изповядал, че той е комита:

Бен бир бача Киро им,
тюрктен коркмаз комита им;
шишане ù омузума урдум –
асландан байрак калдърдъм,
ватане ме ичин хайдут олдум,
дренова манастиръндa конак булдум!...

Т. е., че Бачо Киро е човек комита, от турците не се бои; шишане турил на рамо, байрак с лев подигнал; за отечество станал хайдутин, в Дряновския манастир намерил прибежище.

Вследствие на това обесиха го в Търново. Ето каква е формата и конструкцията на Бачо Кировата поезия на български:

Читателю!
На стиховете махна недей намира,
те са писани от бача ти Кира,
до 1847 е пасал селски телце,

съвременник на тая четица и запознат горе-долу с нейните действия. Тая записка той съставил още в турско време, но като беше невъзможно да ѝ даде гласност в България, предал я на дядо Цеко войвода в Белград, гдето той пътува през 1873 год., ако помня добре. Записката се намерила след смъртта на дяда Цека измежду книжата му, която ми се предаде от г. С. Соколов. В тая същата записка има нещо и за дядо Капитан-Николовото въстание, на което Бачо Киро от Горните турчета така също е бил съвременник донякъде си.

Не зная доколко съм можал да запазя правилото на сухата обективност в тоя си труд. Право да си кажа, аз се не пазих твърде от да не извикам симпатии и антипатии в някои събития и обстоятелства. Напротив, драго ще да ми бъде да-

---

затуй му толкоз иде отръце.
Той се толкоз догажда
таквиз стихове да нарежда;
ако ти е воля – чети ги,

ако не пък – остави ги.
Мен ми е, братко, такъз адета:
бяла книга като връхлета –
се искам да я нашера
с каквото вече намера.

Дотук вече стига,
видиш, че няма вече книга.
Аз оставам всегдашен твой доброжелател
бачо ти Киро Петрович, из село Горни турчета.
Писал на Лазаровата събота 1873 година.

Тия неколко редовце аз написах за покойния Бачо Киро почти несъзнателно, понеже не влизат в предмета ми. Когато аз разгърнах неговите ръкописи, когато видях неговите оксии и черковни знакове, представи се напред ми Бачо Киро, цял-целниничък, с чибучката и с торбата на рамо, как ходи между народа да проповядва словото Божие на свободата. Вярвам, че читателите ще да ме простят, загдето си позволих да ги запозная с Бача Кира из Горни турчета. Аз пръв път пиша за него.

же, ако съм можал да се съобразя с духа на времето, в което пиша. Ако за бъдещия историк са важни фактите и датите от Х. Д. чета, то не по-малко му е нужно да знае и това обстоятелство, като как са гледали съвременниците на тая чета шестнадесет години след нейното преминуване.

Пловдив, 20 септември 1884 г.

ФИЛИП ТОТЮ И НЕГОВАТА ЧЕТА

I

В 1867 година, тъкмо на 17 май, на Спасовден, познатият български войвода Филип Тотю прегази Дунава нощно време около Свищов заедно с 35 души момчета. В същата тая година мина в България още една четица, която така също прегази Дунава двадесет часа от Свищов надолу, около Тутракан. На тая последня чета, както е известно на читателя, беше предводител Панайот Хитов, а байрактар – Васил Левски. И двете тия чети преминаха в България не да се бият открито с многобройните турски редовни и нередовни войски, а да побунят българския народ, когато се уверят вече, че това е полезно. Те имали злочестината да мислят, както са мислили по-после Хаджията, Караджата и Ботйов, че народът е готов да изтегли ножа като един човек и да почне борбата.

Тук съм длъжен да ви кажа и това, че по онова време – епохата на най-отчаяната самоувереност, на дебелото заблуждение, на самохвалство и на най-високата точка на разпаления патриотизъм – фантазията хвъркаше твърде нависоко. Само от голия разказ на един забягнал българин в Румъния съдбата на Босфора можеше да се реши в кьошето на някоя румънска кръчма.

– Какво правят турците бе, младо момче? – питаше горделиво и с важност на челото някой забравен войвода, като че да беше се разговарял със султана коляно до коляно пред няколко деня.

– Какво ще да правят: пият на пропала мастиката, крадат и от хазната на султана, карат се един други, аскерът им ходи да проси гол и бос, други хвърлят пушките и бягат по селата си, денонощно се разговарят за военните сили на Сърбия и

Румъния, с една реч, кой дава, кой взима – не е познато – отговаря новопристигналият и изпуща болезнена въздишка, за да покаже уж, че истината говори, за да подкрепи, доколкото е възможно, понятията и идеала на своите в Румъния братя.

– А какво мислят да правят нашите българи? – пита втори път войводата и суче своя ястъклия мустак още по-горделиво.

– Тия са се убедили вече, че дните на турското царство се свършват, че не им остава друга никаква надежда, освен да грабнат пушката и да вървят в Балкана – отговаря новият емигрантин, като че в пазвата му да лежат доверителните подписи на целия български народ. – Очите на народа са обърнати към Сърбия и Румъния, оттам той чака своите бъдещи спасители. Достатъчно е да се яви някой Панайот или Желю войвода, и всички ще да минат под неговия байряк. Всяко по-нататъшно измайване е безполезно.

– Да живеят войводите и българският народ! Смърт на поганците! – извиква войводата и криви своя калпак още пострашно. – Напролет, ако е рекъл Господ, на Стара планина ще да чуем кукувицата.

И чашите захващат да се дрънкат необикновено, песните гърмят, юмруците се слагат по масата, съдбата на султана се решава като 2 по 2 равно 4. Притурете още при това патриотическо одушевление на дружината някои изтъркани и фабрикосани новини, че храбрите черногорци поробили цяла турска ордия, че албанците заклали янинския паша, че критяните запалили турската флота, че генерал Игнатиев[85] ще да напуща Цариград, защото православна Русия не може да търпи вече да се поругава кръстът; че и в Америка, която досега стояла мирна, възмутила се най-после против Христовите душмани, че казаците на Садък паша[86] вирнали глава – и вие ще да имате приблизително понятие за чувствата и патриотическите стремления на нашите юнаци по онова време.

Така и така трябваше да бъде. В епохата на възражданията народите или по-добре само една част от тях, а именно ония,

които се лишават от студения и дипломатическия разсъдък, т. е. горещите идеалисти, така леко решават и най-трудните въпроси. За тях – и морето е даже до колене и аз се осмелявам да кажа, че хора от подобен темперамент или както щете ги наричайте, във всяко време и във всеки народ са принесли по-голяма полза на човечеството, отколкото пипливите и благоразумните разсъдници. Който иска да прави сватба, той не мисли за гайди и тъпани, говори нашата народна пословица.

Какво би станало с българския народ например, ако да не бяха подобни „луди глави“, тотювци и хаджидимитровци, които посегнаха да хванат змията, пред която всеки падаше коленопреклонно? Аз държа парол, че ако българският народ послушаше Христа Георгев, Михайловски и други, които си кривяха устата да говорят, че с благоразумие, с просвещение и с надежда на султана и на Наполеона ще да прокопса той, то и до днешен ден на Черната джамия[87] щеше да вика стамболски ходжа, и на пловдивското Небеттепе – да се развява полумесецът. Аз от своя страна съм готов да отложа шапка на всяка минута пред лицето на идеалистите, или на „лудите глави“, според както се виражават нашите благочестиви богаташи, пред ония, които най-напред издигнат мъжествен глас и тържествено обявят протест против тоя или оня ред на работите, против това или онова закореняло убеждение. Но били те пет или десет души – все едно. Онова, което те искат и желаят днес, ще стане обща нужда и належаща потребица после няколко години на цялата оная тълпа, която е роптала от най-напред глупаво, която е замирала с камъци първите свои десетина души доброжелатели и истински приятели. Освен това ние уважаваме много повече ония люде, които се хвърлят отведнъж в пълната неизвестност, без планове и без никакви надежди за успех, отколкото студените, но страшливи деятели. Людовик XIV[88] е вземал участие в обсадата на някой град само тогава, когато е чувал мнението и на най-последния унтерофицер. Тогава той е диктувал ка-

питулации, приемал депутации с ключовете на града и пр.; а продадените му историци гърмели с мазни фрази за неговите военни способности. Но светът отдавна се е убедил, че Людовик не е бил друго нищо освен смешна карикатура и глуп паразит. В днешно време към гласа на неразсъждающата тълпа се присъединяват само желающите да тиранствуват, само мрачните реакционери и отчасти богопомазаните. На тия последните откогато Великата френска революция им доказа, че те нямат върху златната си корона нищо божествено и богопомазано, то тяхна милост потърсиха поддръжка измежду сляпо подчинените и невежествени свои стада, наречени верни поданици на новата господарствена наука.

Искате ли доказателства за подкрепление на гореказаното? Те са безбройни. И самият наш спасител, и тоя отец на поробените и полуубитите люде, биде замерен с камъци в своето време, биде предмет на позорно оскърбление и унижение както от страна на силните мира сего, така и от страната на ония голаци, които обичат да викат у р а и когато ги шибат по напуканите пети. Колко още борци на истината и на правдата, колко честни и благородни труженици не са издъхнали на бесилницата и върху ешафота, заплюти и прокълнати от глупавите свои съвременници, че разсърдили уж със своите действия божеството, нарушили кефа на богопомазания или пък се усъмнили в божествената санкция на своя духовен началник. Когато славният Гарибалди[89] потегли за Неапол със своите храбри волентири, благоразумните бухали и всички ония, на които беше широко около яката, казаха, че тоя човек трябва да бъде луд, че небето няма да се стърпи от да го не накаже за дръзката му постъпка. Руските списатели Пушкин, Лермонтов и пр., които си издигнаха гласа против тиранията и крепостното робство, дордето бяха живи, по стъпките им вървяха по стотина шпиони, за да ги гледат какво ще правят; а като умряха, смъртните им останки се погребаха нощно време, като че да бяха разбойници. Днес обаче всеки знае, че пред паметта на Гарибалди коле-

ничат милиони същества, че Пушкин и Лермонтов са втори богове за съвременниците им съотечественици, а ония, които ги преследваха и които са погребани с изгърмяването на хиляди топове, останали си рядкост само на земната мухъл. Същото това става и с нашите борци: Хаджията, Караджата, Левски, Ботйов и пр.

– Тия са чапкъни, вагабонти, нехранимайковци и пр. – викаха подире им богатите гюбрета и ги кълняха с двете си ръце заедно с патерицата на дяда владика. – Тия ни зачерниха доброто име пред Русия и Наполеона. Тия ни компрометираха пред света, не му беше сега времето, трябваше да почакаме – и други такива бошлаф приказки, които са хранили гладните цели хиляди години.

Я ми кажете вие мене: кой излезе вагабонтин и нехранимайко, кой зачерни името на българския народ? Хаджи Димитър ли, или шкембестите благоразумни и бератлиите владици и чорбаджии? Днес Хаджията е светец между народа, а за неговите клеветници и кокоша жалба няма да стане даже, когато оставят нашата грешна планета. И така, да живеят ония, които се бунтуват против тиранина, които търсят ред и правда, които не са задоволни от господа на чорбаджиите! А да пукнат ония, които казват: „Почакайте, не е още време, всичко не може от един път, свободата трябва да се дава с кантар“ (като че е отрова) и пр., и пр.

За да се рискуват Тотю и Панайот да минат в България с по тридесет души момчета, най-много е способствувало още и въстанието на критяните, което още повече беше наелектризирало нашите жадни за бой момчета. Съществувало е още и това обстоятелство, че нашите момчета в Румъния, които бяха отишли там не за прехрана, а за свободна атмосфера, твърде наскоро им дотегнало да пият вода от мътната букурещка Дъмбавица[90]. Ако те не можаха да живеят под острилото на турския ятаган, то толкова повече нетърпимо беше за тях влашката деморализирана свобода. Разбира се, че мнозина слабохарактерни се увлякоха от червените фустани

и закачиха съдбините на своето отечество на разкошното Ч е ш м е д ж и е в о, но хората, на които съм се завзел да описвам делата, останаха верни на убежденията си и на своите човечески обязаности. Разказите на старите войводи, които се четяха като лекции на всяко общо място из Румъния, за прелестите на Стара планина, за нейните студени извори, за буковата сянка, за к р и в о т о х о р о навръх планината с ножове в ръце – не можеха да не трогнат идеалните настроения на непрактичните ни братя.

Тотю войвода имаше споразумение и в България, а именно със Свищов. Няколко буйни младежи от тоя град, които така също били обладани от патриотическата искра, посъбрали се няколко вечера на определени места, решавали и планирали и дошли най-после до такова заключение, че са в състояние да хвърлят ръкавицата на цариградското слънце. Те са имали с Тотя прями или посредствени сношения и ето защо той е избрал да мине Дунава около Свищов. Неговото минувание се е улеснило най-много от един българин из Зимнич, на име Перченлиев. Три нощи, от 15–18 май, се готвел Тотю за минувание, но обстоятелствата не му благоприятствували. За една нощ той не можал да преплува Дунава по причина на противния вятър, та затова прекарал деня в острова, който е срещу града. Един помак, стражарин, хванал Алеко Георгева из Свищов, който отивал да посрещне четата. Помакът бил ранен и работата се свършила добре. Но когато Тотю стъпил на десния бряг на Дунава, когато дошъл решителният час да се хвърли жребието, свищовските контета объркали конците. Само няколко от тях се решили да последват войводата, а повечето останали при о с о б е н о м н е н и е, т. е. че не му е сега времето, „трябва да се почака още“. Страх и трепет е обладал младите патриоти. Ония, които решили да последват войводата, излезли из града незабележено и тръгнали да го търсят в околността. Никой не знаел навярно где се намира той, ето защо свищовските момчета тръгнали по разни посоки да търсят четата. Едни уверявали, че войводата ще да

ги чака в гората, наречена М а т к а т а, други – в манастира и т. н. Най-после те сполучили да се срещнат посред нощ в мястото М а з у л я, близо до селото Царювец.

II

Когато братята хъшове из Румъния се срещнали с братята народни из Свищов, то естествено, че радостта е била за неописвание. Първите се радвали, че тяхното трудно дело намерило обожатели и в Турция и че от първия още град им дошла помощ; а вторите благоговеели със сълзи на очите пред байряка и целували калпаците на дружината. С една реч, братските чувства се изливали взаимно, турският ятаган бил забравян временно, чувствата тържествували над здравия разум. Общите поздравления „да живей“, „да пукнат душманите ни“, „честито“, „напред“ и пр. излизали твърде евтино из устата на всекиго. Аз вярвам, че ако на това място, в тая малка горица Мазуля, би присъствувал и най-безбожний фаисчия, то и негова милост би се въодушевил от вида на 30–40 млади момчета, всичките възхитени и все за една идея събрани около своя мустакат войвода, който се подпирал важно на своята иглена пушка.

Това временно въодушевление на нашите момчета не закъсняло да тури в практика своите патриотически настроения. Там наблизо три-четири турчета биволарчета пасели своите караманести биволи. Когато се пукнала пролетната зора и околните предмети захванали да се виждат в своята естествена голота, то биволарчетата били съгледани от нашите наострени хъшове. Спогледали се те един други, стиснали чирените на своите сабли и ножове, скръцнали със зъби и поискали мнението на войводата – не се ли съгласява той да се направи начало, т. е. да се причестят момчетата с п о г а н с к а к р ъ в. Разбира се, че Тотю войвода, който отдавна не бил виждал червена кръвчица, махнал с ръка на подчине-

ните си. Биволарчетата, от които двете били турчета, а двете – черкезчета, начаса били заклани от нашите. Според разказа на Г. Катранова като мотив на това безцелно убийство е послужило следующето обстоятелство. Тотю войвода бил изпратил едно от своите момчета до Свищов да обади нещо на Юрдан Гергицова. Турчетата хванали младото хъшче и понеже било хубаво, поискали да го употребят по тяхному. Турчетата били хванати. В това време при дружината дошли свищовските патриоти Янко Ванков, Панталей Вълнев и пр., които турчетата познали. По тая причина явявала се опасност, ако оставели тия турчета живи. Когато те закачали младото хъшче, то го мислели, че е от с. Царюво, понеже било преоблечено със селски дрехи. Според разказването на мнозина очевидци закланите били само две черкезчета, а турчета нямало.

После това произшествие няколко души от свищовските момчета, които били излезли само да се порадват на юнаците, здрависали се с тия последните и опънали пътя за Свищов. Четата отворила своето знаме и хванала пътя за Балкана. Тотю войвода, който не бил пророк да предвижда, че неговите двайсетина души другари ще да направят епоха на Балканския полуостров, не се погрижил да вземе по-предпазливи мерки. Той си е карал по хайдушки, както едно време, когато турските каймаками не правеха разлика между християнските и българските бабаити, т. е. че преди да потегли потерята да преследва разбойниците, най-напред ще проводят заптия да извести предводителя на тия последните въз коя страна да бяга.

Дружината влязла преспокойно в с. Лъжене, яла и пила и пак продължила пътя си за към Стара планина. От това село някой си бакалин на име Ангел Петров надпреварил своите съселяни в готовността да спомогне според силите си на народните хора. Той приготвил щото можал едно-друго за ядене на четата, което ѝ предал така също по начин кавалерски. От с. Лъжене нашата четица стигнала в с. Бутово. Спря-

ла се тя пред селския дюген и един гърлест хъш извикал да дойде кехаята. Тоя последният не закъснял да се яви заедно с един чаушин. Тук дружината се показала за царски хора, а войводата минувал за кърсердарин или царски бомбашир. Както е знайно, по онова време Турция беше в апогеята на своя европеизъм. Различни авантюристи – съдъкпашовци и пр. – образували бяха казашки и улански полкове с поляшки шапки, с калпаци и пр., които обикаляха по българските села да се хрантутят и да крадат где що им попадне. Следователно, да не се вижда чудно на читателите, че бутовският чаушин и селяните въобще не можали да направят разлика между царските хора и хъшовете.

Кехаята и чаушинът разпоредили да им се даде конак в три къщи една до друга. Когато вече тия си отпочинали, викнали при себе си чорбаджиите и още един път ги уверили, че те са царски хора, излезли да дирят разбойници. Войводата в това време се мъчел да представи същински бюлюкбаши. В селото те пристигнали часа на три през нощта (турски). После това дали заповед да им донесат 5–6 агнета, които заклали, одрали, сварили в голяма харания и натъпкали месото в хъшовските си улии, като заплатили твърде богато за всичките сторени разноски.

Същата нощ те оставили с. Бутово, без да легнат да спят, и хванали пътя за Балкана. На заранта осъмнали близо около село Върбовка, гдето, както е известно, не съществува никаква гора за хора като Тотювата дружина. Трябва да се забележи и това, че Тотю е гледал съвсем хладнокръвно и немарливо на своята мисия, както казах вече по-горе. От него зависело да избегне осъмването при с. Върбовка, можел е той да стигне по-скоро полите на Балкана, но не взел с време нужните мерки.

Сега той бил принуден да потърси защита в местните ракиталъци, дордето се мръкне. Щом започнало да се разсъмва, дружината навлязла в горичката, наречена П у с т и я. И в това опасно място нашите приятели не били строго пред-

пазливи. Надвечер един от дружината, на когото гърлото, се вижда работата, че било прегоряло за вода, слязъл на ближната река да се напие и да си напълни матарата. Ден пролетен, ден работен, полето било пълно с хора – и българи, и турци. Един от тия последните съзрял нашия ожъднял хъш. Неговото предпазливо обръщание надолу-нагоре, неговите странни дрехи и най-после оръжието му и завръщанието му в поменатата горица накарало турчина да си прехапе попуканата устна. Като стрела се затекъл той в селото Върбовка с изплезен език да съобщи за своето важно откритие. Самото вънкашно положение, т. е. потът на челото му и разсуканият му шал, по краищата на който имало за една пещ тръни и бодили, разбудило агите.

– Ставайте, комшулар! Гората е пълна с московци и карагяур черногорци! – казал той и се заклел няколко пъти за уверение в името на пророка. – Аз да ги кажа три хиляди, а вие кажете десет – пак няма да сбъркате – прибавил той.

III

Всеки знае как мъжки пипат в подобни случаи нашите петстотингодишни господари. Кажете ми вие: в кое село през последната война дочакаха те със сгърнати ръце не няколко души хайдути, не комитите, не сърбите, а грамадното число на победоносните руски войски? Ако не друго, поне два пищова ще да изгърмят те срещу неприятеля, поне двадесет крачки ще да се отстъпят с колата си от плетищата на селото, па тогава ще да се предадат – да се не каже, че мирно преклонили глава, че от един път станали позорни раи. Тая благородна черта на нашите побратими турци трябва да им я не отказваме от завист, че не я притежаваме ние самите. Не говоря за някои съвсем микроскопически случайности, за позорните предавания на няколко безсъвестни паши, които нищо общо не можат да имат с простия народ.

Същото това се случи и с нашите уж 30–40 души московци, които нищо не подозрявали в гората П у с т и я. Разбира се, че от най-напред нежните кадъни изревали по едно а м а н и в а й, няколко души поискали да вземат отбранително положение, като си запазят само селото, без да се мръднат по-надалеч от неговата ограда; втори предложили да почакат малко, дорде разберат каква е работата; трети изказали желание да се извести в Търново, но най-после бабаитлъкът взел връх над дипломацията.

– Който е чист мюсюлманин, който обича своя пророк и падишах, който е роден и желае да умре пак мюсюлманин, то нека върви подире ми! – извикал някой си ага на име Кюпек Мехмедаа и лъскавото острило на ножа му се лъснало по въздуха.

Слънцето бележило икиндия от старопланинските върхове, когато една турска чета, състояща повечето от 100–150 души, оставила селото и взела посока към познатата на читателите горичка П у с т и я. Тънки гласове на ханъмките, които си подавали само главите от плетищата, служили като тромпета на храбрите отомански защитници. Ако на тяхно място бяха наши българи, то едва ли след три-четири деня можеха да се съберат двадесет души на едно място; а особено ако се случеше работен ден, ако кравата не е била напоена и сурата свиня нахранена. Турската чета се състояла от пешаци и конница. Над белите и зелени чалми се виел червен байряк. Когато изминали селото си, то конницата се отделила от пехотата и посочила към друга точка.

Нашите приятели нямали още никакво известие от това неприятелско приготовление. Още повече: те спели до един в горичката заедно с войводата и стражата, ако е имало такава... Това сгодно обстоятелство благоприятствувало на неприятелите, които успели да заобиколят юнаците от четири страни. Когато неприятелите започнали да правят команда за нападение, тогава чак се събужда четата. На няколко души от момчетата турците били взели вече и пушките. Захваща

се боят и от двете страни. Мнозина от момчетата на четата, градинари, абаджии, кундураджии и терзии, които не били похватали пушка в ръката си, само по себе си се разбира, че от най-напред били смутени и уплашени, когато видели, че се лъснали турските ятагани и отчаяната тяхна команда: „Урун! Тутун!“ Тотю войвода обаче и някои от по-опитните му момчета показали и на другите що трябва да правят. Тотю изтеглил своята коспарта и след като изпразнил пушката си, впуснал се яростно върху нападателите.

Захванала се отчаяна борба. Мирната до него време малка горичка П у с т и я, на която тишината се нарушавала само от пеението на горските птици, преобърнала се на касапница. Битката била гърди срещу гърди. От една страна гърмели пушки, от друга звънтели ятагани, а изпомежду мнозина се борели като пехливани, стискали се за гушите, за косите, драли си лицата и пр. Знаменосецът на четицата, Иван Шипкалията, бил заклан на мястото. Според разказването на самите турци, които му отрязали главата, той бил човек твърде юначен. Турците го налегнали, когато още спял; трима души от тях го натиснали, като го хванали в същото време един за ръцете, а други за краката. Иван скочил на крака и като видял, че не може да се брани, хукнал да бяга, а тримата турци повиснали по него като кратуни. Другарите най-после на тия последните довтасали на помощ и Иван се повалил на земята от ударите на ножовете им, които му спукали мозъка.

Разбира се, че в тая неравна и ненадейна битка немислимо ще бъде да се говори, че е имало какъв-годе ред и команда. Нашите момчета били разпръснати като яребици из гората, разбъркани измежду турците. Едната част начело с войводата напрегнала да си пробие път сред потерята. Под Тотювия нож паднал убит някой си бабаитин Карабекир и един черкезин, който налитал с коня си върху му и посягал да го удари със саблята си. По тоя начин Тотю можал да си пробие път и отстъпи из гората с дванайсет души момчета. А останалата дружина, както казах, се разпиляла кой накъдето види. Само

единадесет души можали да се съберат отпосле на едно място и тръгнали наотделно.

В мястото П у с т и я освен Ивана знаменосеца турците успели да хванат още някого си Цоня от Стара Загора, когото оставили жив. И така същинските загуби и от двете страни били равни, т. е. че на мястото Пустия освен турчина и черкезина, а от наша страна Иван байрактаря и Цоню друга жертва не е паднала*. Тая битка е станала на 19 май, в събота после пладне, както казах. Българските историци добре трябва да забележат тоя знаменит ден, ден, в който за пръв път се сражават българи с турци по начин самостоятелен, с патриотически цели. Тук тая горица П у с т и я роди думата к о м и т а. Забележително е още и това, че когато се е подкачило нападението, първата пушка е изгърмяна от страна на нашите момчета, а после се захванали вече турците.

Пред засядание на слънцето турската чета оставила гората Пустия ни победителка, ни победена. Главата на Ивана Шипкалията била натъкната на кол и носена пред четата, а Цоня Зааралията карали жив, с наопаки свързани ръце. Вечерта стигнали те в турското село Павликени. Страшна олелия се подигнала между турците. Кадъните оставили недодоени своите крави, плеснали с ръце и писнали да плачат. Ни мира, ни съня имало за тях от това обстоятелство, че московецът, за когото те си въобразявали, че се намира по-далеч от техния хаджилък, намерили го в ближната Пустия, на прага им, една педя място от неприкосновения харемлик.

На Бача Кира Петрович разказвали отпосле някои си всемирни пътешественици бебровци, които замръкнали нея

---

* В своята брошура „Masca IOS“ екзалтираният Татя Савич[91] ни разправя твърде невероятни неща за битката на Тотя при с. Върбовка. Той казва, че паднали около 36 души турци, а другите се разпръснали изпоплашени, като викали а л л а х - а л л а х и пр. Него време така трябваше да се пише и аз ни най-малко не обвинявам Татя Савича. Неговата цел е била не да изкара истината на бял свят, но да погъделичка малко тогавашните млади хъшовчета.

нощ в Павликенето, че агите и техните горделиви ханъмки не затворили очи. Всичките здрави мъже се натъкнали с желязо, обикаляли цялата нощ покрай селото, а белобрадите мюсюлмани заседавали в помещението на джамията. Кадъните и дечурлигата се събрали в няколко къщи и не млъкнали, дордето се пукне зората. Нашите бебровчани осъмнали така също благополучно, без да се побутне един косъм от главите им. На всеки час стражата дохождала, та ги заобикаляла, повечето от друга точка зрение, и след като ги насърчавала с по едно „не бойте се, чорбаджилар“, заминувала си. Та и другояче не би било възможно. С бебровчани не бива шега! Който не е ходил в Беброво, славния тоя център на знаменития Тузлук, който не се е срещал поне в странство с многоглаголившите тия мъже, той не е в състояние да си състави никакво понятие за тях. Като е думата за бебровчани, то нека ми бъде позволено на две минути да изкажа няколко благи думи за тяхна милост, които са играли твърде важна рол и в нашето възраждание, защото както от Елена, така и от Беброво са излезли най-много учители.

Повечето бебровчани са лешпер хора и кърджии (които ходят повън). Ако катърите на станимакалийските лангери пият вода в разстояние на един месец и от Дунава, и от Янтра, Осъма, Росица, Черния Лом, Луда Камчия и пр., и пр., то и нашите бебровчани не остават по-долу. Добруджа, Делиорман, Тузлукът, Герлово, Карнобатско поле, Дервиш Иван-Балканъ, Хакисилъкът и пр. са част от тяхната епархия. Ако станимакалиите пътуват само по българските села, по големите пътища, дето има беклеми (варди), ханища и други удобства за съобщения и безопасност, то бебровчани в тоя случай стоят по-горе, на тях принадлежи палмата на първенството в отношение на рискуването. Мястото, наречено Балканската яка, гдето тече Лудата Камчия, към Чалъкавак боаза, Карнобатска кааза, е населено с такива свирепи а м у д ж и (така се наричат тамошните турци; някои ги казват още с л е п и т е), които не са преклонили глава ни

пред едновремешните войводи-спахии, ни пред всесилните местни султани (върбишки, сигменски, куркадженски, пъндъклийски и пр.), ни пред стамболския низам, ни пък пред румелийското правителство. В техните горски колиби не само че не е стъпял кракът на някой пътешественик с диплома, но едва ли е можал да ги нагази и конашкото заптие от страх да не би да стане жертва на техните дебели шишенета.

Но за бебровските алъш-веришчии сухият тоя океан е бил до колене. Не само че те са можели да продават безпрепятствено по тия места своята суха пастърмица, сапунеца и оцета, но са били и приемани даже с известно гостолюбие. Щом практичният бебровчанин се подаде в селото, ето че децата се събрали около му да го дърпат за потурите, а той плува изпомежду им. Невлязъл още в селото, и вика колкото му е силата: „Хъ оцет, хъ! Хубав и кескин: котките кихат, отгдето премина!“ – и пр. А пък рибицата, която той купил на оряховския пазар и която заприличала на замръзнали трески, никак не му пречи да се провикне, че „жива мърдала из чувалите му“.

Всички тия смешни окачествувания привличат по плетищата и забулените кадъни, които започват да се разговарят с нашия бебровчанин, който е за тях единственото странно лице, дошло по-издалеч. С един кон стокица, която изцяло чини не повече от стотина-двеста гроша, практическият човек обикаля цяла Източна България и четири месеца не може да свърши изпродаването ѝ. Вещи хора разказват, че буренцата с оцета били разпределени извътре като машина. По няколко чепа има на едно буренце, от които текат различни сортове от оцета, т. е. един същински, други по-доле, а трети само червена вода. Според лицето и стоката се продава. Ако купувачът е някой зъбест ага, то разбира се, че първият чеп ще да се пусне, защото в противен случай ще играе свети Никола; а ако е някоя стара баба или ковачът циганин, то от другите сортове. Така също се продава и другата стока. На коня виси кожен тъгарчук, в който се намират няколко малки

кантарчета, топузчетата на които едва ли достигат величината на една обикновена ябълка. Значението на тия кантарчета е такова, щото те могат да направят половин ока сапун – три четвърти драма и т. н.

Когато бебровският търговец, както ги наричат обикновено турците, кондиса на общата одая, стовари своите бурета и чувалчета и си върже коня, то селските аги, на които той знае имената, не закъсняват да дойдат при него, първо – да можат да си пазарят нещо по-евтино; второ – да го подразнят с неговото християнство, а особено, че младите булки ходели да си откупуват греховете при поповете (изповеданието), да го поразпитат нещо за хода на общата политика и пр. На всички тия въпроси те ще намерят удовлетворителен отговор, много по-прям, отколкото политически отдел на кой и да е вестник.

– Да не би да носиш в буретата си ракия или да си ял свиня? – питат най-напред агите и се заканват на госта си. – Кожата ти одираме в такъв случай – прибавят те.

– Да ме простите, алар; макар и да нося калпак на главата си, но почитам мюсюлманството не по-малко от вас – отговаря той, а после се захваща вече разискването на политиката.

– Скоро трябва да се стягаме за мухарабе – казва той важно и изпуща една въздишка, за да привлече по-голямо внимание от страна на простодушните турци, които го зяпат в устата.

– Дай Боже! С кого ще имаме бой бе, Иване? – питат любопитните.

Слушайте сега бебровска дипломация.

– Известно ви е, алар, че на нашия падишах-баща, който е единственият в света с титла падишах, а другите са само кральове, за да засвидетелствува своето могъщество, наредил е, щото всяка година поменатите седем кральове да му изпращат за харема по едно момиче освен другите подарки – говори Иван, като че чете по книга. – Не щете ли, че тая

година един от тия крале, е именно ингилишкият, отказал тая година да прати свое момиче.

– Бре! Че как е посмял пезевенгинът? – извикват в един глас всичките присъствующи с национална гордост.

– Ето в що се състои работата – подкача Иван. – Наместо друго какво и да е момиче падишахът ни баща е поискал самата ингилишка царица за харема си, а тя се противи. „Или кралицата, или петнадесет гемии с чисто злато“ – казал падишахът и обърнал топовете.

Иван пусне мухата, па замълчи вече и оставя време да разсъждават агите за могуществото на султана на тоя или оня свят.

– Има и друга новина – подкача той. – Слушали сте вие за големия топ, който се намира в Чанаккале и който е останал х-е-е, от джин евис (т. е. от времето на генуезците). Една заран в петък караулът съгледал, че поменатият топ плаче бангър-бангър, като дете. Известил той за това страшно чудо на коласъ, а тоя последният го изгонил, че говорел уж глупости. Отива при ходжата, и той направя същото, а топът плаче ли плаче. Най-после работата станала явна – потреперала от страх цялата казарма. Три деня и три нощи правили молба и ходжата не преставал да вика на джамията, а сълзите на топа не арнисват. Изпратили хабер до в Стамбол и по други места, събрали се множество улими, паши и дервиши, е топът следва да пролива сълзи. Започнали да го питат що му е зорът. „Да не се е разсърдил аллахът и неговият пророк, загдето мюсюлманите започнаха да пият ракия и да не държат рамазана?“ – питали едни. „Да не сме прегрешили, загдето облякохме панталони и дадохме на сърбите калетата?“ – питат втори, а сълзите стават още по-изобилни, никакъв отговор няма. Най-после пристигнала една жена вдовица, родом из Измир, която била ходила девет пъти на хаджилък и която била праведна мюсюлманка. „Да не искаш да правиш бой с московците?“ – попитала тая праведна жена. От един път сълзите на топа секнали и той сам потръгнал към северна

страна, т. е. накъдето живей московецът. И така, вие виждате, че с двама кральове има да се бие султанът – потвърдява от себе си умният бебровчанин; а агите гледат в лицето му ако не свой приятел нацяло, то един добър гяурджик, когото са длъжни да защищават.

Ето защо нарядко има гроб от бебровчанин*, ето защо те са пътували безопасно и в най-кьоравите места на Турската империя. Най-опасни конкуренти на бебровчани са били върбишките терзии и джумалийските базиргени, които така също са всемирни по турския свят, а освен това знаят и по-добре турския език, па в лъжите не падат по-долу!

Бебровчани са се месили още и в по-големи работи, които по своето естество нищо общо нямаха с техните оцетени бурета. Така например съдбите на еленския мюдюрин и на търновския кадия много пъти са се решавали под върбите, що са на края на славното някога Беброво. Когато дохождал нов кадия, то бебровчани горели от любопитство да се научат като колко пари струва неговата бяла чалма. Казах, морето за тия хора е до коляно. Изпращат двама души свои съотечественици, които се явяват пред новия кадия, уж че имат някоя давия помежду си, а всъщност само да им се представи възможност да оценят чалмата му. Кадията, който ни най-малко подозрява в що се състои работата, започва да излага своето учение, а двамата депутати гълтат ли гълтат всяка негова дума.

После два деня вече в цяло Беброво знаят с какъв човек ще да имат работа. По тоя начин е можало да проживей Беброво в турско време, заобиколено отвсякъде с турски села. Който иска да изучи турците добре, то нека вземе пред себе си някой бебровчанин, па да слуша само. Трябва да ви кажа и това, че бебровчани не са лишени от славни мъже, от своя селска гордост (те никой път не казват на Беброво село,

* От това правило се изключва годината 1877 и изклаването на мнозина бебровчани на Демиркапия, когато се връщаха от жетва.

а градец, напук на еленските ефендета). Тая тяхна гордост са Молловците, които са една от най-големите и прочутите фамилии в селото им и според тях най-учените. Никой бебровчанин няма да ви заговори така просто, дордето не смеси в разговора си различни пословици, поговорки, нещо от Св. писание и пр.

IV

Но на думата си. Страшното събитие в Пустия, тоя пръв протест срещу Турската империя след петстотин години мирување, не бил вече тайна, не го знаели само турците от Върбовка и околните няколко села. През същата нощ ако не по целия Дунавски вилает, то в трите поне околни градове Търново, Плевен и Свищов заседавали агите заедно с военните представители. Знаели така също и в Стамбул. Рано сутринта в неделя на 20 май турските табори от Търново осъмнали в с. Михалци.

„Ние бяхме в черкова и пеехме Х в а л и т е – говори Бачо Киро Петрович, – когато саблята на един низамин издрънча на черковните врата, нещо нечуто и невидено досега. Тоя последният извика от черкова селския ни чорбаджия дяда Цача, комуто заповяда строго: „Искам от тебе сто души хора, здрави и яки. Ей сега да ми ги изкараш сред селото – извика той още по-строго, – че главата ти да зема имам заповед. Нека тия се въоръжат кой каквото има и да вървят подиря ми.“ Хората, които бяха в черкова, като чуха тия думи, не ги сдържа и тъй излязоха, дордето службата не беше се свършила още. Като излязохме от черкова, и войската заминаваше към гората Пустия. С тях заедно се присъединиха и нашите хора, що беше ги изкарал заптията...“

От селото Горни турчета до гората Пустия е 2 часа място. Едно момче от изкараната потеря из това село по пътя за Пустия останало малко наназад от войската и поискало да

избегне, т. е. да се върне в селото си. Като се страхувало да върви из правия път, ударило през нивята по един синор и пълзешком вървяло измежду буйната трева. Когато достигнало до едно храстово дърво, зърнало, че под сянката му лежат въоръжени хора, които не приличали ни на низами, ни на хора от техните села. Дордето се накани момчето да мръдне из високата трева, двама души от непознатите хора отправили насреща му своите пушки и извикали: „Стой!“

Тия непознати хора били нашите хъшове, на брой 12 души, между които бил и сам Тотю войвода. Той дошъл на това място още през нощта, след битката в Пустия, така щото царската войска и потерята го подминала. Това място било твърде близо до с. Горни турчета. Момчето, което отивало да гони царските душмани, сега стояло коляно до коляно с тях заедно и отговаряло на въпросите им за туй и онуй. От него те се научили подробно за движението на турските войски и за числото на потерите. След като му се доверили, дали му една записчица до Бача Кира Петрович, не че го познавали кой е той и що е, но просто така се обърнали към него като до народен учител и грамотен човек. Право си казваха турците, че даскалите в България са правата ръка на комитите. Ако не бяха и учителите в България, па и свещениците, то не зная какво би извършили нашите деятели Левски, Стамболов, Бенковски и пр.

В тая записчица или пусулка, както я нарича Бачо Киро Петрович, нашите разбити юнаци не му писали за друго за нищо освен необходимите неща: хляб, тютюн и други потребности. „Господине учителю, мислим те да си народен чуляк, бъдете добри, елате с туй момче при нас, имаме нещо да се разговорим“... – гласи тая пусулка. Бачо Киро се побоял да отиде лично при нашите момчета, защото като човек даскал, който нямал никаква работа по полето, твърде лесно можели да го заподозрат и попитат къде е ходил в туй мътно време. Но за да не остави любимите свои юнаци без отговор, така също не приемал. Виква при себе си един свой верен

приятел, на име Васил Петков (по-после свещеник в селото), комуто съобщил каква е работата. Васил Петков имал нива около храстовото дърво, гдето се намирала четицата, та затова лесно можел да се отърве, т. е. че като види дебелия край, ще да каже, че дошъл да си обикаля нивата. Васил се съгласил на драго сърце да отиде заедно с първото момче, като занесли със себе си и едно-друго за дружината. После три часа бавение те се завърнали живо и здраво и донесли на Бача Кира нарочно поздравление. Тотю Войвода разпитал за пътя към Стара планина и казал, че там ще да отиде да търси спасение. Поръчал още на двамата селяни да се постараят, доколкото им е възможно, и за останалите момчета, изгубени от четата по-миналия ден.

Надвечер войската и потерята започнали да се завръщат от гората Пустия, без да видят някого. По пътя си те връхлетели на едно момче от четата, което се влякло ранено край една чешма и което турците заклали на мястото му. Това момче било родом из Свищов, на име Георги Алеков. Същия ден хванали още две други момчета, Стойчо и Филип, от които първия заклали на мястото му, а втория оставили жив. Родното място на тия две момчета е неизвестно. Друг един селянин от потерята, на име Кара Герги, като вървял из гората, намерил другата четица от 11 души, за която споменах по-горе, че се беше отделила от Тотя после сражението в Пустия. Тук съм длъжен да ви кажа, че турците и в тоя важен случай за тях не отстъпили от тяхната пословица „Циганинът не си гори ръцете, дордето си има клещи“. Те принудили българската потеря да навлезе в гората да дири хъшовете, като зайци, а те самите вървели по краището на гората, готови да ги бият. Кара Герги се явил при дружината с брадва на ръката (тя му била оръжието). Той поискал да стане невидим, но и момчетата не закъснели да вземат от своя страна нужните в тоя случай мерки, така щото избягването не можало да сполучи.

Тая разбита дружина се намирала в един тесен дол, гдето

чакала приближаването на нощта, за да потегли към Балкана. Кара Герги, след като се посъвзел от първите си впечатления, след като чул българското слово и окаяното положение на юнаците, казал им да се не боят, защото наоколо няма турци, разправил им накъде се намират тия последните и си отишъл.

Надвечер, когато селяните се връщали вече, един турчин из Горните турчета, който имал нива около това място, гдето видяхме да стои Тотю войвода с дванадесетте си другари, можал да съгледа тия последните, както стоял на коня си. Някои от тях скочили насреща му да го хванат, но той излязъл по-бърз, а да се гърмят пушки около едно село не било толкова благоразумно. Като заклана крава изревал казаният турчин и дигнал праха с коня си към селото. Няма нужда да разказвам и тоя случай – как се е подал турчинът в селото и какво впечатление е произвел на подплашените вече турци.

– Тичайте, че московците влязоха до плевниците ни! – казал той с първо пристигание дотолкова нависоко, щото и дете в майка можало да чуе.

Турците се разтичали да се въоръжават, кадъните завайкали и заохкали по своему, а нашите българи се чудят каква е работата и с очи искат да се обяснят дали не е нещо радостчица. В това време Тотю войвода, който разбрал вече какво има да дойде до главата му, повел своята малка четица на явна борба за живот или за смърт. Те излезли на поляната и ударили над селото отгоре, наредени един по един, съвсем явно, с обърнати към селото пушки.

Всичко живо: мъже, жени, деца – и турци и българи – излезли от селото навън да гледат на смелата дружина, понеже разбрали вече, че тя няма намерение да напада на селото им. Въоръжените турци припнали да ги преварят на високия бряг и почнали да гърмят насреща им, като викали в същото време каквото им се попадне на устата. Дружината крачела спокойно по своя начертан път; нямали те излишни фишеци, както се вижда. Само един от тях дигнал пушката си и из-

гърмял срещу потерята. Куршумът запрашил в краката им и това било достатъчно да ги накара да налягат под брега, отдето изново отворили огън. Тогава нашите момчета се сепнали и взели мерки за отбрана. Най-напред се разпръснали нараздалеч, по на десетина крачки разстояние един от други, и потеглили из един хендек, гдето минува пътят от Върбовка към брега. Лицето, което вървяло най-напред, по всяка вероятност сам войводата, изтеглил си ножа, попълзял по земята и се впуснал към брега, гдето била турската пусия. Като наближил до известно място, той изпразнил своето чифте върху им и от тях мнозина търтили да бягат към селото, а други, твърде малцина, не се мръднали от сипея. Всичките момчета изгърмели подире им няколко пъти и си заминали свободно; турската потеря ги посипала само с няколко псувни отдалеч и нищо повече.

От брега дружината ударила през урушките лозя нагоре, през корията на Илия Сейковски, и изскочила на каменската равнина, отгдето е пътят за Балкана. Цяла нощ вървяла дружината да се добие час по-скоро до гористите места, защото те предвиждали, че от четири места се готви нападение върху им. На другия ден в дряновските колиби имали среща с една потеря, гдето така също станало сбиване. Тук турците ударили с куршум в коляното някого си Иванча Русчуклията, който се и скрил в шумата, но на другия ден бил намерен от турците, които го завели и обесили в родния му град. Докато пристигне до полите на Стара планина, Тотю забъркал пътя, нещо твърде естествено в подобни случаи. Навсякъде той бил преследван от многобройните потери. На един чучур близо при с. Ялово дружината се отбила да пие вода. Там тия забравили една вулия, в която имало различни хъшовски потребности. Скоро после изминуването на дружината турската потеря намерила тая вулия, което ѝ дало повод да се усъмни, че бунтовниците се намират там близо наоколо. Гората била заобиколена от всяка страна. Не стига това зло, но и раздорът преследвал, от друга страна, малка-

та тая несговорна дружина. Момчетата се скарали помежду си, че Тотю не ги пущал да отидат да пият вода от ближната там река (за което имал право). По тая причина половината момчета се отделили от четата на друга страна и отишли да пият вода. Между тия последните били: писарят Костаки (из Свищов), Георги Велезлията и хаджи Никола Македонеца. Като се напили вода, те не се върнали пак при войводата си, но останали пò за дълго време на реката, за да си поотпочинат. След малко потерята нападнала върху им, тримата души убила на мястото, Костаки ранила, а Никола Македонеца и Георги Велезлията побягнали.

И така Тотю останал само с пет други момчета, с които достигнал до планината. Тук той убил един арнаутин бюлюкбашия, но паднал и един от другарите му. Най-голямото число момчета от Тотювата дружина се разпръснаха тук-там по горите, а после бяха избиени и хванати от потерите. Една част от тях избесиха в Русчук, Търново и Свищов, а войводата остана жив и отпосле премина пак в Румъния. Колко души момчета са останали още живи, нам е положително неизвестно. Според събраните сведения обаче тяхното число е твърде нищожно. Знаем само това, че от действителните участници при Върбовка, който се хвана жив – издъхна мъченически или под ятагана, или на грозната бесилница.

Такава беше горе-долу участта на Тотювата малка четица през 1867 година. Според състава си и количеството си тя не можеше да направи нещо повече. Юнаците минаха с единствена цел – да пролеят кръвта си за своето отечество. Това те извършиха тържествено и ние няма що да искаме повече от тях. Твърде ми е жално, че имената на всичките юнаци ми са неизвестни, за да ги спомена, което ще да им бъде единствената награда. Панайот Хитов споменава само следующите 14 души от тая четица, които са го намерили отпосле на планината, заедно с войводата:

1. Христо Дряновски, родом из Дряново
2. Иван Георгев, родом из Казанлък

2. Сава Славчев, родом из Свищов
4. Георги Иванов, родом из Казанлък
5. Иван Русев, родом из Заара
6. Иван Георгев, родом из Панагюрище
7. Колю Петров, родом из Казанлък
8. Тотю Тодоров (Филип), родом из Килифарево
9. Киро Мирчев, родом из Казанлък
10. Стефан Йовчев, родом из Лясковец
11. Иван Петров, родом из Лом
12. Георги Велезлията, родом из Македония
13. Иван Петрович, родом из Черна гора
14. Милан Лапчович, родом из Сърбия

Тотю войвода е родом от Килифарево (из колибите Гарци, Търновско окръжие). Според Панайот Хитов той бил добър човек, добър приятел, песнопоец, способен и храбър, но в същото време нетърпелив, сърдчен и неосторожен. Най-напред той бил търговец на жива стока. Един път турците го онеправдали, както те са онеправдавали всеки човек в България, като му взели стотини биволици и го затворили. Щом се отървал от затвора Тотю, то отишъл на Стара планина, гдето се намерил с момчетата, които се били отделили от Хитова под предводителството на Аджема, и станал народен човек. От по-напред Тотю се бил практикувал малко и при Бойча войвода. Гореказаната чета била разбиена наскоро при с. Кортен (Новозагорско), следователно Тотю бил хайдутин само два месеца. В тая битка той се хванал ранен и преседял в сливенската тъмница от Благовещение до Димитровден (1862?). Всичката снага на Тотя е нашарена от него време със сачми, а едната му ръка останала малко саката и единият му крак бил опасно ранен. Около Димитровден Тотю и един от неговите другари побягнали от тъмницата заедно с прангите и отишли в Румъния. За да го не предадат власите, Тотю си променил името и се нарекъл Филип Тотю. Правото име е Тотю Тодоров. После това той още веднъж ходил по плани-

ната с 3–4 другари и проживял там цяло лято; а като се върнал в Румъния, оженил се втори път в Зимнич. В 1866 година той преминал изново Дунава и се вртял около Търновско. Когато се върнал есента в Зимнич – разказва Панайот, – то след него бяха дошли двама турци и предложили на полицеина в тоя град 100 лири тур., ако им предаде Тотя. Полицията го затворила и съблякла му дрехите пред турците, за да видят раните и да кажат дали е той. Българите из Румъния, след като се разчуло това произшествие, застъпили се за своя юнак. Те протестирали пред румънския министър и Тотю бил пуснат.

Филип Тотю се считаше доскоро, че е умрял в един влашки затвор, но това не излезе вярно. В 1884 год. той се яви в Русчук, освободен от румънските власти. Последните дни от своя хероически живот Тотю не свърши така бляскаво, както се очакваше от него. На всичко това той сам бе причината според мен, защото след 1867 година, откогато се той оттегли да живей в Одеса, престана вече да води юнашки чисто непорочен живот. По времето на Априлското въстание, на сръбската и руската война така също той доказа твърде малко, че е войвода, както и неговият стар приятел Панайот Хитов. При всичко това обаче направеното от него си остава чист исторически факт и според съвременни взглядове името Тотю Филип завинаги ще държи почетно място между другите борци и деятели за Освобождението.

V

Да се повърнем пак по дирите на Тотю войвода в 1867 година от Свищов до гората Пустия в търновския мезлиш и пр. Това, което бъдещият историк не ще знае напълно, според нас обяснява още по-ясно характера на тая скромна четица, състоянието на духовете между турците и българския народ, а това е най-важното зарад нас.

„...В това Тотюво време много хорица пострадаха за права бога и за народна свобода – говори Бачо Киро Петрович. – Агаларите (турците) побесняха десет пъти повече, отколкото бяха преди. Името Филип Тотю не излязваше из устата им ни деня, ни нощя. Всеки малко-много разбуденичък българин тия го наричаха Тотю...“ Два деня след преминуването на тая четица покрай Горни турчета турците, които не преставали да обикалят из гората, намерили някого си Димитра, родом откъде Софийско, който се отделил от четата още в Пустия. Турците го закарали в Търново и на другата заран той бил покачен на въжето без никакви изпити и изследвания. С надежда, че ще да се укрие между българските села, той си оставил оръжието в една нива, наречена Духовникова. Отпосле оръжието му било намерено от един селянин. То се състояло от една пушка шишане-бозмасъ евзелия, един пищов, тоже с евза, един голям бошнашки нож, 50 книжни фишека и стотина драма тютюн.

– Тютюна аз изпих и казвах „Бог да те прости и успокои, български юначе, и да ти е вечна памет“ – възклицава Бачо Киро.

Няколко селяни от същото село – даскал Васил Неделчов, Стоян Сейковски и Личо Дечовски – подир една неделя отишли с торбички да ловят риба на Бабин вир. Там ги сварили махаленските турци, които ги смазват от бой, че уж носили хляб на хъшовете. Вечерта ги докарали в селото вързани, голи и боси, с торбичките им на рамото. Във всичките околни села по онова време имало турска войска, с по един юзбашия. Имало такъв и в Горни турчета. Пред негово лице извели тримата селяни, които ударил през нощта на жесток истиндак. После три деня ги закарали в Търново и малко останало да ги обесят само по едно просто подозрение. Едвам след три месеца можали да се освободят.

Освен движенията на войските всеки почти ден изкарвали от селата и потери от нашите българи. Бачо Киро разказва, че като се връщали един ден от такава потеря от село Ка-

лакастрово, войската заседнала да си почине в една ливада, гдето си и пуснала конете на паша по зелената морава, а българите останали да пазят стража в краищата на гората. По едно време конете се подплашват от нещо си и хукват един през други да бягат към селото. Хвърляли тия чифтета със задните си крака и цвилели, а по пътя се постлало със седла, гемове, колани, кобурлуци и пищови. Станало тревога не на шега. Войската извикала на българите да отидат и хванат конете, които се впуснали подире им бежешком. Конете отишли чак в селото, което е на един час и половина от казаните чаири. Когато те се подали над село отгоре в подобно състояние – кой със седло, кой без седло, кой с половин гем и пр. – то станало втора тревога, още по-страшна. Населението се разтичало отново. Войската, която се намирала в селото, рипнала на военна нога; ехото на военната тръба разбудило всичките. В няколко минути разстояние всичкото мъжко население стояло наред с военните табори. Те потеглили към онова място, отгдето дошли конете, като били уверени наздраво, че хъшовете са нанесли поражение на царската войска и че битката с тях е неизбежна. После, като се срещнали на пътя, работата излязла наяве.

При всичко това обаче на другия ден турците изкарали по-голяма потеря. Тя ходила чак до с. Емен и ни една трънка не заминала да не погледне да няма в нея скрит хъш. Къде пладне потерята се спряла да пладнува край река Негованка и да хапне по малко хляб. Няколко турци, които са си кривели вратовете, както се вижда, и на изток, и на запад, за да гледат да се не подадат хъшовете, съгледали пъдарина от с. Михалци на име Нейко, който си обикалял мерата.

– Я гледайте един от тях как се разхожда! – извикали те и стиснали пушките си.

Десетина души турци скокнали и се впуснали бързо към нещастния Нейко, който следвал да се прозява срещу слънцето, без да знае, че е припознат за страшен човек. Погледал се той надолу-нагоре, но когато видял, че се сочат насреща

му пушки, помолил се на краката си. Рипнал Нейко, рипнали и турците и страшна олелия се вдигнала от страна на потерята. Всичките скочили на крака, извикали „урун!“, „турун!“ и изпразнили няколко шишенета отгоре му. Но где Нейко? Когато куршумите вдигнали праха из краката му, то той станал на сърненце: не бягал – но просто хвърчал. Ходилата му сякаш че се движели по въздуха и гладката кожа на цървулите му светела като огледала.

– Дръжте го, че избяга душманинът! – ревели агите и где когото стигали до нашите българи, слагали му по измъчените плещи няколко удара с дръжките на пушките, защо не са тичали по-бързо да хванат страшния човек, като че българите да били коне – да тичат по-бърже.

Чалмите на агите изпопадали из ливадите, които те не можали да сварят, за да ги засучат на главите си, а ги носели из ръцете си. Като слезли в ливадите, гдето няколко михалчани българи косели сено, така също се уплашили от побеснялата потеря и търтили да бягат, но после се спрели. Турците измъкнали ятаганите и нападнали върху им да ги бият, защото тия не хванали хъша, но го оставили да избяга.

– Ние не сме виждали никакъв хъш освен нашия пъдарин Нейка, който премина покрай нас ни жив, ни умрял – говорели михалчани.

Но кой слуша? Ятаганите падали един подир други като бакържийски чукове. Най-много си изпатил свещеник Стефан. Ударите, които падали отгоре му, дотолкова били чувствителни, щото жълтият дивит с пачето перо, който бил втъкнат на пояса му, извадили го пречупен и изкривен като изсъхнала динена кора. Той бил вързан заедно с другите косачи, които откарали при бинбашия, който идел с войската малко по-после. Тоя бинбашия бил човек разумен и начаса още щом видял окаяното положение на тия сиромаси и чул оправданията им, заповядал да ги пуснат. Не зная дали е можал да види дивита на поп Стефан. Нейко избягал в селото Михалци. Там отишла и потерята да води преговори за пре-

даването му. Тия преговори се подкачили най-напред от пражените яйца, печените кокошки и мазните баници по българските къщи. Цяла нощ се яло и пило, като през рамазана. А Нейка хванали още вечерта и го откарали на Търново вързан с наопаки ръцете. На бедния Нейко гърбът изпитал толкова суровици, с които се би натоварили няколко дърварски коня. Цели три месеца престоял той в търновския затвор.

Цели четиридесет деня после произшествието в гората Пустия турската войска не се махнала от околните села Горни турчета, Сухиндол, Недан и пр. Тя се хранела и пояла на гърба на населението във всичкото това време.

„Най-големият дявол (главнокомандующият на войските) стоеше в село Недан – казва Бачо Киро Петрович. – Той беше голям душманин на българите. На три пъти дохожда в нашето село да иска сенет от населението, че никой не е давал хляб на хъшовете и че никой не е ходил при тях да им носи каквото и да било. Аз бях тогава даскал в селото, както съм и сега, и твърде голямо влияние имах при аскера, който беше в нашето село, защото им хортувах все по кефа. Когато се правеше сенетът, аз се подписах най-напред с тези думи: „Ако би да се издири, че някой от нашите селяни е ходил при хъшовете или им е носил хляб, на тогози чуляк каквото наказание стои, да бъде мое. Ако се пада въже – нека е мое, ако е заточение – и то да е на мене.“ След мене се насърчиха другите селяни, които подписаха, и тъй нищо не можа да стори онзи клетник юзбашията.“

VI

Лошите следствия от Тотювата чета не се ограничиха само в това: да се ядат печени кокошки, да се бият селяни и попове. Къде Свищов, гдето паднаха заклани турчетата и черкезчетата, отмъщението от страна на турците, па и на самото правителство даже достигнаха апогеята на своите жестоко-

сти. Ангел Петров, бакалина от с. Лъжене, когото видяха читателите по кой начин посрещна борците, когато дойдоха в селото му – правителството го хвана и го обеси. Ангел бил много гиздав човек, което послужило още повече за обесването му. Турците завиждали на хубавелците хора. Когато го водели към бесилницата, той викал с глас: „За права бога отивам!“ Дяда Агапия от свищовския манастир изпратиха на заточение в Света гора; Георгя касапина из Търново, който предрешил един хъш; дяда Ивана Бойчев от Вишоград, който така също дал хляб на други един хъш; пъдаря от с. Паскаловци, който видял, като минала четата, а не се сетил да обади; поп Георги и Христо Савов от с. Коювци, които показали уж задоволствие, като чули, че минал Тотю, и пр., и пр. – всички тия нещастници бяха изпратени на заточение.

Но най-големите жестокости остават пак в Свищов. Щом турците намерили на другия ден труповете на закланите турчета, всеки разбира вече как се е отразило това зрелище на тях, които не били привикнали още да гледат окървавени трупове на своите правоверни съотечественици. Те не можели да си въобразят, че това дело е извършено от хора, преминали през Дунава, та затова изпозатворили всичките хора от с. Царюво. Наред по всичките къщя направили басканлък и като не можали да намерят нищо, заловили се за една женска риза, накървавена от известна причина. На третия ден работата излязла вече на видело. Мидхат паша[92], на когото тая размирица спечели име, не закъсня да посети Свищов и Търново. Някой си Юрдан Гергицов, уж съзаклятник и патриот, след два-три шамара открил имената на всичките си другари. По тая причина в Свищов станаха много запирания все на отбор интелигентни момчета; а други мнозина, които се сетили по̀ с време, избягаха в Румъния.

За да успокои Мидхат паша турското население в Свищов, изпратил под конвой Тодор Пеев из Свищов, другар на Филипа, за да го обесят в родния му град. Турското население тържествувало. Дървета за бесилница взели от черковата

„Св. Константин“ с цел да трогнат повече българите. Турците отишли под самата бесилница на конака със запалени чибуци. По-после, на 1 юни, докарали в Свищов други четири момчета, тоже от четата на Тотя, между които били Костаки Гергевалията и Иван Свищовецът. Първият бил ранен в коляното, а на втория било отрязано ухото заедно с половината кожа от главата му. Костаки беше твърде гиздав и развит човек, когото съжалиха и самите турци, когато го покараха из русчукските улици, за да го обесят. Градът Свищов заплати за Тотювата чета с 28 момчета, от които повечето отидоха на заточение.

Понеже турците си отидоха вече през девет гори в десета, забрави се вече късото пискюлче на техните ефендета, а на тяхното място дойдоха високи цилиндри и учени със солидно образование хора, то моя свята длъжност е да обадя на своите читатели, че не само турците постъпят така жестоко с хора като Филип Тотя и неговите другари. Ако турците бесеха и заточаваха, то те са турци, поганци, друга вяра, а ние сме българи, християни, помежду ни е преминала черна котка още от дядово Адамово време; следователно, те са били в правото си да правят това. Тук съм длъжен да ви кажа, че както ние имахме комити, така и другите народи, френци, руси и ингилизи, имат своите само с тая разлика, че техните имена са други и че те са еднокръвни и едноверни братя на своите християнски паши и каймаками. Но вие, които не сте чували и виждали какво се върши през морето, ще да възразите, че тамошните комити като братя, като християни, не са подложени на мъки и страдания. О, колко се лъжете! Мястото не ми позволява, а аз ви би изписал една страничка, да видите и чуете колко са по-страшни френските, руските и ингилизките заптиета, как те бият, какъв по-страшен Диарбекир имат те, какви им са тежки прангите!...

ЧЕТАТА НА ХАДЖИ ДИМИТРА

в 1868 год.

ПРИГОТОВЛЕНИЕ

ГЛАВА I

... Не вярвам аз, че калугер
ще спаси раята –
свободата не ще екзарх –
иска Караджата.

Л. Каравелов

I

Ако Тотю премина Дунава повечето с цел да насърчи българския народ нравствено и да опита доколко той ламти за своята свобода; ако той считаше своето дело играчка и желаеше да поуплаши само агите и да развали тук-там мастика-кефа на агаларите; ако най-после неговият план не беше строго определен, то това същото не можем да приложим и за четите на известните български войводи Хаджи Димитър и Стефан Караджата. Тия наши войводи минаха в своето отечество не да плашат турците само, но да протестират от името на целия народ против угнетителната политика на В. порта. Гърмежът на техните 125 пушки, макар и слаб, но те бяха уверени, че той ще да бъде достатъчен да пронизи ушите на заспалата европейска дипломация и да изнесе името на българина на дневен ред, име, което по онова време беше твърде потъпкано. Нашите 125 души юнаци малко са се грижели: дали народът е готов да се възбунтува и колко души именно ще да тръгнат подир техния байряк. Когато някои

от момчетата попитали двамата войводи в Петрушанските кошари Хаджията и Караджата имат ли те споразумение с братята им в Турско, то буйният Караджа отговорил: „Ние отиваме да измреме за свободата на отечеството си България и нищо повече. Който желае, нека ни последва, а който не – ние няма да му се сърдиме."

Нашите юнаци най-много са били докачени от поведението на султановото правителство по решението на черковния въпрос. Макар и да живееха те в чужда земя, не можеха да стоят хладнокръвно и да гледат как се подиграват с народа и турци, и гърци, как днес великите везири говорят и обещават едно, а утре друго. Докачени те били още и от иронията отговор на принц Наполеона, когато той се намирал в Букурещ. Известно е, че румънските българи подадоха на тоя последния меморандум, в който го молеха в качеството му на велик наследник да подействува при своя брат и приятел султана, за да даде на раята някои правдини.

– Ха, ха! Белким негово величество султанът не ви е дал още правата, които ние определихме в парижкия договор? – отговорил всесилният монарх с презрителна усмивка.

Разбира се, че даването жалба на принц Наполеона, който беше десет пъти повече тиранин, отколкото султанът, и който удушаваше в тъмницата своята рая, когато султанът я само ограбваше – беше дебело заблуждение. Но неговият презрителен отговор не възбудил никакво отвращение между самурените кюркове на голямото д о б р о у т р о, т. е. на букурещките с е д е м нотабили. Те били от оная ръка хора, в душата на които и най-безбожната постъпка на един неограничен монарх като Наполеона пораждала някакво си рабско удоволствие. Младите и интелигентните българи в Румъния обаче не погледнали така самодоволно на принцовите думи. Те се уверили още един път, че когато се иска свобода и право на един народ, не молитва се трябва, а мотика и че който търси свобода, трябва най-напред да си пролее кръвта. Не забравяйте при това, че черковният въпрос и подигравката

на Наполеона са били второстепенните причини за минуването на четата. Нейните 125 души юнаци най-много са били принудени на това от всекидневните теглила на своите братя в Турско, от страна на рушветчиите паши и каймаками, от грабителите агашетини и чорбаджии и от жестоките черкези и абази – нов подарък на българския народ от православното руско правителство.

Дълго време се протакало организирането на четата и минуването ѝ Дунава. Планът на войводите е бил да тръгнат още в края на месец май, но разни спънки са ги въздържали. Най-главната и най-съществената от тия спънки е била парите, от които е зависело и въоръжаването на момчетата. Всеки знае, че който иска да мре за свобода, златото бяга от него. От цялата чета едва ли е имало пет-шестима души, които са били в състояние да си накупят едно друго. Касите на богатите плющели от злато; Добродетелната букурещка дружина играела с хиляди австрийски жълтици, но кажете, кой е смеел да се дотрогне до скута на тия наши съотечественици? В състояние ли са били думите на презрения хъш да покъртят душата на Христо Георгиев и на други негови събратя, когато негова милост се е възхитявал от свитата на Наполеона и от ароматическия чай на руския консул?

– Ох, братя, оставете ме на мира поне вие. Гърдите ми изгниха да тичам от Гюргево до Букурещ да се моля ту на тогова „народен“, ту на оногова богаташ да помогне поне с купуването на един револвер! Никой не дава, а думите „народен“, „патриот“ и пр. не излизат от устата им...

Тия са думите на Стефан Караджа, които той казал пред няколко души момчета на хаджи Петровия хотел в Гюргево, когато тия започнали да му се сърдят, че четата се мае още и не минува Дунава. Най-после организаторите на четата, като видели, че по почтен начин не ще да можат да се въоръжат, прибягнали до други средства. Те се съгласили, както казах вече, с две момчета, слуги при една чокойка, да вземат една от двайсетте торбички със злато, които нейна милост

имала в касата си. Момчетата от най-напред дълго време се противили, но като им се казало, че тия пари ще послужат за придобиване свободата на България и който краде за подобни неща, не е безчестно, то двамата наши приятели се съгласили. Взетата сума била около хиляда жълтици. С тия пари се купило 75 пушки добри чифтета, матари и други бунтовнически принадлежности. За въоръжаването са спомогнали още и няколко частни лица като например Никола Крец из Белово, К. Сапунов и пр. Някой си капитан Никола Македонец, на румънска служба, подарил на момчетата 30 стари пушки скритом от своето началство, разбира се.

В състава на четата освен някои прочути момчета по своята решителност, чираци на Панайота, Таня и Филипа, влизали още и 45 души момчета от легията в Сърбия, която беше се пръснала вече от Белград и потърси защита в свободна Румъния. По тоя начин малката дружина не беше лишена и от някои военни тактичности за в бъдещото свое движение. Но китката на тая чета в отношение на образованост беше друго едно лице, не от Белградската легия и от питомците на Стара планина. Аз говоря за писаря на войводите от тая чета Иванчо Христович[93], родом от Габрово. Можете ли да си въобразите, че тоя Иванчо не беше само така прост писар – да бележи числото на момчетата и заповедите на полуграмотните войводи? Вярвате ли, че на това същото място, гдето стоеше неговата матара за фишеци, имаше и сгъната диплома, подписана от брадати професори и титулярни ректори? Да, всичко това е факт. Иванчо Христович е свършил своето образование във военното Александровско училище в Москва с чин офицер; а после бил зачислен в 19 дивизия в полка на негово кралско величество Вюртембергския крал. Дълго време той служил с полка на Кавказ, гдето се отличил с храброст в борбата с черкезите. Още тогава той захванал да мисли за съдбините на своето поробено отечество и по тая причина, наместо да остане на руска служба, той отишъл в столицата на османлиите – в Цариград.

Според уверението на мнозина тук той изтривал дълго време многобройните прагове на Бабаалието с цел да постъпи в турска военна служба, което не му се удало по много причини, познати и на читателите. Според свидетелството на дяда Славейкова, който се познавал лично с Христовича, тоя последният нарочно искал да постъпи в турска служба, с начертани патриотически планове. После това Христович се отправил в Букурещ и там поискал да тури в действие своите пламенни желания. Четата на Хаджията избрал той за тяхното осъществяване, при всичките съвети на благоразумните му приятели – да не тръгва с една хайдушка чета. Христович е бил човек честен и краен патриот. Той се е учил с Каравелови, Любена и Петка, ето защо първият от тях му е посветил във в. С в о б о д а следующето стихотворение:

Ти се реши, брате,
отвъде да стъпиш;
майка да избавиш,
народ да откупиш;

ти умря юнашки
за своето племе
и посея редом
за свобода семе;
ти изпълни вече
длъжностите свои
и показа пътят
на другари твои...

Скоро щат и тия
да бъдат гости
и щат да положат
и своите кости.

II

„...Преди да мина още в Гюргево, отгдето се правеше най-голямото приготовление за Хаджи-Димитровата чета – говори един от съучастниците на четата, – аз се познавах лично с Караджата още от Тулча, дордето той не беше се компрометирал пред турското правителство. Бях в Русчук, когато получих от тоя последния писмо, в което той говореше: „Кажете на момчетата да се стягат; щом мине Гюргювден, ще прецапаме Дунава...“ По това време в Русчук народните хора не изобилствуваха, както това беше в по-новите времена. В целия град ние бяхме само шест души: братя Ангел и Петър Обретенови, Стефан Попа, Георги Красналиев, Петър Вълчев и Симеон Бебровалията. Свърталището ни беше в къщата на баба Тонка. От нейния двор се поздравлявахме ние с момчетата от четата, които всеки ден излязваха в острова срещу Русчук, за да гледат десния бряг на своето отечество.

Когато ние получихме гореказаното писмо на Караджата и го прочетохме в лозята, гдето отидохме нарочно, то всинца се забравихме на мястото си от радост и възхищение. Приятелят на Стефан Попа, който беше първият плавач по онова време в Русчук и който можеше да преплава Дунава, едвам със сила можахме да го задържиме, т. е. той искаше още същия ден да плавне по водата и излезе на Гюргево. Един месец след получаването на това писмо ние минахме в Гюргево един по един, кой както можа. На скелята в последния тоя град ни посрещнаха множество приятели и стари познайници, всички бъдещи другари на Хаджията и Караджата. Тук беше Иван Пеев, наречен Плюшко, родом от Казанлък, мъж, който имаше ръст до три аршина, Дончо Стоянов из Тулча, Димитър Зааралията, който се викаше още и Коджа Ибрахим, Сава Кънчев, младо момче, без мъх даже под носа, и други още.

Няма нужда да ви разказвам как се радвахме ние от своя страна, като гледахме напреде си толкова събрани юнаци, въодушевени от една мисъл, от едно и също стремление. А каква беше пък радостта на тях, т. е. на гюргевските ни дру-

гари? Тия ни обсипваха със стотина запитвания: дали има още мнозина момчета да дойдат от Турско? Как са турците? Има ли много войска в Русчук? – и пр. Теглихме право на хаджи Петровия хотел, гдето ни обадиха, че там се намира Караджата. Той ни посрещна, както се следваше. Стаята му, по стените, по масата и по леглото му, беше пълно с оръжия, пушки, револвери и различни други припаси. На всяка минута той се кашляше и лягаше да си отпочива. Лицето му беше пожълтяло и почерняло като на смъртник. Той ни се оплакваше, че от няколко деня насам не бил заспивал и почивал – да ходи надолу-нагоре по организирането на четата.

– Ако нашето минуване се продължи още един месец, то аз ще да умра от охтика – говореше той. – Голи обещания и калпави възхищения, а на дело нищо.

После Караджата ни разказа сам, че числото на събраните момчета из Влашко е 4000–5000 души, които ще бъдат разделени на четири отдела, под командата на четирима войводи, а именно: Филип Тотю, Панайот Хитов, Хаджи Димитър и той. Тия четири чети щели да минат Дунава на четири избрани точки, в едно и също време. От тия думи на Караджата ние подскачахме от радост, при всичко че не вярвахме още напълно в тая цифра, защото и той сам показваше това, по причина че с половин уста ни говореше. Ние скрихме своето съмнение от неговия огнен поглед, защото всяко противоречие и заподозрение в неговите патриотически планове караше го да се сърди. Неговата стая в хаджи Петровия хотел беше се преобърнала на втора полиция. Всичките събрани в Гюргево хъшове дохождаха да го безпокоят за разни работи, като например: да му искат пари; да го питат кога ще тръгнат за България и где именно ще минат Дунава; че влашката полиция ги преследвала и пр. Пламенният Караджа удовлетворяваше всекиго със своя отговор, но и мнозина изпъждаше вън из вратата, които го прекаляваха най-после със своите взискателства. Най-много той се сърдеше на юнаците от влашките кръчми, които пиеха по цял ден из тия вертепи на разврата и пееха с половницата в ръка „Стани, стани, юнак

балкански...“ Той ходеше от кръчма на кръчма с тояга в ръката и удряше наред кого где свари.

– Не ви е срам! Утре, вдругиден ще вървите да освобождавате отечество, а следвате да се напивате като биволари и да прегръщате развратните жени... – викаше той с болните си гърди и всичката тая тълпа юнаци бягаше отпреде му като попарена.

Хаджи Димитра по това време нямаше още в Гюргево. Той се скиташе по разни румънски градове да събира и въодушевлява хъшовете, както това правеше Караджата в Гюргево. След няколко деня от нашето пристигание и той замина за Букурещ, пак по работите на четата, а на нас каза да мируваме и да чакаме до втора заповед. Най-строго ни поръчаше да се пазиме от полицията и да черпиме доколкото е възможно повече нейните учтиви агенти. Цели два месеца се изминаха от заминуването на Караджата, а ние следвахме да чакаме в малкия градец Гюргево, гдето станахме познати и на малките деца от града. Повечето от момчетата, възползувани от топлите майски и юнски дни, бяха излезли на летни жилища из гъстия върбалак покрай Дунава и по колибите на българските градинари. Тук те прекарваха и ден, и нощ и се хранеха с кураж и надежда, които им вдъхваше турският бряг. От бъдещите войводи на четата ние приемахме само голи известия – да чакаме и да се не безпокоиме, защото всичко ще да бъде. Но чакат ли пъргави млади души, веднъж решени да мрат? Чака само фаисчията да се увеличи файдата на жълтиците му, а не и идеалният човек.

Тук ние можахме да се запознаем с мнозина бекрии юнаци, очите на които бяха се зачервили от пиянство като на бясна лисица. Твърде евтино продаваха те патриотизма от счупения кръчмарски стол, с подсукани нагоре мустаки. Ние от своя страна, като не бяхме живели дълго време във Влашко и Богданско, не можехме да се нагледаме на тия наши борци, на които само единът мустак, говорехме ние помежду си, може да зададе страх на десетина келяви заптии. Искам да кажа, че ние благоговеехме напреде им.“

МИНУВАНИЕ ДУНАВА

ГЛАВА II

Чамът и неговият притежател грък. Хамбарите във влашкото село Петрушан. Пристигането на войводите. Подозрението от страна на полицията. Тръгване към Дунава. Клетва. Островчето. Турската стража.

I

Около началото на месец юли един ден Караджата пристигна в Гюргево от Букурещ. Той беше развълнуван и изглеждаше малко весел и задовòлен. Неговото пристигание гръмна из нашите хъшовски лагери като трескавица. Всичките момчета, които до това време се изтягаха лениво по летните си жилища, захванаха един по един да пъплят към града под вид на работници.

– Скоро един хабер, макар и под земята, до Русчук – да дойде една гемия или някой чам (по-малък от гемия) – каза той на нас, русчуклиите. – Вие имате приятели от българските капитани.

– Какво има, бай Стефане? – попитахме ние, уж че не можехме да се усетим още, като че бай Стефан да беше к а м а р а ш и н*, а не войвода.

– Подир два-три деня четата ще да мине в Турско – каза той на нисък глас. – Скоро гемия или чам търсете, защото и минутата е скъпа.

Тия думи на войводата произведоха между нас такова впечатление, щото ние започнахме да се целуваме, а от очите на Караджата се показаха две бистри сълзи. Той беше много чувствителен и нервозен човек, от най-малките явления бе-

---

* Така се наричат ония търговци, които продават сол.

ше в състояние да се покърти. Дойде ни на ума, че по-първия ден бяхме видели един празен чам в г ъ р л о т о на малкия Дунав, отгоре гюргевската Вама. Можахме и да се запознаем даже с неговия притежател грък, понеже аз говорех гръцки и го поздравих, когато заминахме покрай чама му, а той ни покани да се спрем и поразговорим. Начаса се отправихме в дунавското гърло да видиме тоя чам заедно с Караджата, който с първо виждание можа да го хареса.

– Имам 20–30 сажена дърва в една балта (остров), към Свищов, колко пари ще да ми вземеш да ги докараш в Гюргево? – попита Караджата притежателя на чама.

В късо време те се споразумяха, сам Караджата извади да му даде пей и му остави четирима души хъшове, уж негови работници, за да му помагат в плаването по Дунава.

– Ако подуши нещо, нахранете с него дунавските риби – подсказа войводата на бъдещите помагачи в чама, които покорно клюмнаха с глава.

Същия ден още чамът отвори своето закърпено платно и плувна по широкия Дунав към Свищов. Мястото, гдето той трябваше да спре, за да натовари дървата, беше известно вече на момчетата, както и на гърка. Върнахме се в града и Караджата издаде друго разпореждание. Това разпореждание беше, че колкото момчета се намират в Гюргево, незабавно трябва да тръгнат за влашкото село Петрушан, на 8–9 часа разстояние от Гюргево, нагоре покрай Дунава срещу с. Вардин или по-добре срещу устието на Янтра, гдето се влива тя в Дунава. В това село има мошия на един българин, в която има и няколко хамбара. В тия хамбари беше изпроводена всичката наша амуниция, в тях трябваше да се събират момчетата от околните румънски градове, преди да потеглят за Дунава. Това място беше избрано от точка зрение на предпазливост.

Повече обяснения и не трябваха на нас. Оставихме Караджата да се занимава със своите войводски работи и тръгнахме из града да се приготовляваме за път. За последен път

ударихме му през нощта един хъшовски моабет, при всичко че когато се отделихме от бай Стефана, последнята му дума беше: „Мирно и бодро да стоите...“ Много си попатиха тая нощ добродушните власи кръчмари и готвари от някои наши луди момчета, които бяха станали съвсем гевезета.

– Добре, че няма „царя болгаряска“, а то пред вас не може се излезе – говореха те.

После полунощ песента „Вятър ечи, Балкан стене“ се чуваше вече из гюргевските лозя, към огнената воденица. До разсъмване, колкото момчета имаше в Гюргево, всичките излязоха на път, разделени по няколко души, и хванаха пътя по сухо за петрушанските хамбари. Да ви кажа, че повечето от тях бяха млади момчета, без никакви претенции и без ястъклии мустаци; а ония, които викаха „народност“ и „патриотизъм“ на всяка минута, които се хвалеха где седнат и где паднат, че са войводи и че са клали турци, сякаш че потънаха в земята. Ние бяхме преоблечени в работнически дрехи. Който ни запитваше, ние отговаряхме, че сме жетвари. Ако да нямаше по това време панаир в Гюргево*, на който отиваха хората, то правителството много лесно можеше да ни усети.

На сами ден на Петровден потеглихме ние от Гюргево и след едно пътуване от един ден и една нощ пристигнахме в мошията на петрушанските хамбари. Около 20 души момчета бяхме се събрали, когато наближихме вече до това място; вечер по мръкнало влязохме в хамбарите, предвождани от едни българин слуга, който нарочно беше определен да нагледва за движението на момчетата. С поемание на душата си влязохме ние в тъмните хамбари, в това място, където се готвехме да бъдем посрещнати и поздравени от около 2000–3000 души наши братя хъшове. Напусто. След няколко минути ние можахме да се увериме, че едномишлениците ни

* Тоя панаир или б ъ л ч е, както го наричат власите, се отваря на 29 юни и трае 5–6 деня.

не надминуваха числото 50–60 души, всичките налягали на голата земя, с цигари и чибучки в устата, които светеха като нощните звезди!Те си приказваха на нисък глас за едно, за друго, повечето за съдбата на своето отечество, разбира се.

Посрещнаха ни с „добре дошли“ и с „на добър час“, а после ни поканиха да седнем. Всичките ни заобиколиха на колело и не можеха да намерят време да ни разпитват за това и онова. Колко мъчно бе, че в тъмнината нито те можеха да ни видят, нито пък ние тях. Всеки за своя пай опъваше цигарата си с цел да произведе по-голямо количество светлина, за да може по-добре да разгледа своя бъдещи брат и другар.

– Добре дошли, млади юнаци! Где остана Караджата? – попита един стар хъш с дълги мустаки и с кривнат калпак на главата, какъвто аз не бях виждал до онова време.

Той се разхождаше из хамбара направо и наляво и час по час виеше нова цигара, като в нея да искаше да намери утешение. Аз си помислих, че той може да бъде Хаджи Димитър, понеже с тоя последния не се познавахме лично.

– Караджата замина за Букурещ – отговорихме ние, – и след два-три деня ще си дойде. А где е Хаджията? – попитахме ние от своя страна.

– И той се намира към Букурещ – отговори непознатият личен юнак и стъпка на земята своята цигара.

Най-много ни запитваха непознатите ни още другари дали има още мнозина наши единомисленици към Гюргево, които да дойдат отпосле. Момчетата, които ние сварихме в хамбарите, бяха дошли преди един ден от разни градове на Румъния. За минуването на четата те знаеха толкова, колкото и ние. В това време поставената навън стража подсвирна и после няколко минути същият оня българин слуга, който доведе нас, въведе в хамбара още двайсетина души хъшове, които така също не можахме да познаеме по причина на тъмнината.

– Добра стига, братя! – прегърмя вътрешността на хамбара от гласовете на пристигналите вече момчета.

– Дал Бог добро! – отговориха гостите. – Да живей България! – прегърмя втори път хамбарът.

Понеже отделението на хамбара, в което се намирахме ние, беше вече изпълнено, то новодошлите се настаниха в друг един хамбар там наблизо. От тия момчета се научихме ние, че Хаджи Димитър щял да дойде после три-четири деня. Бяхме се събрали по няколко души на едно място и следвахме да си говорим за туй и онуй на нисък глас, а мнозина други хъркаха наоколо ни.

– Добре дошел, братко! Живо и здраво! – обади се един глас из тъмнината и аз се намерих начаса в прегръдките на непознат за мен човек.

– Кой си? – попитах аз и се помъчих да се освободя от всичките любезности, понеже не вярвах, че в тоя тъмен зандан ще да срещна човек дотолкова да ми е познат и дружен.

– Не познаваш ли по-малкия си брат Петра? – каза непознатият много повече трогнат, отколкото по-преди.

И действително това беше моят едноутробен брат Петър, когото аз не бях виждал отдавна и не знаех, че той се намира между хъшовете. Тук ние се срещнахме за пръв път после толкова години. Той ме познал по гласа, когато съм говорел с момчетата. През зимата Петър беше отишъл да следва военно обучение в Белградската българска легия, отгдето беше се завърнал наскоро заедно с другите момчета. Ние се решихме с него заедно и после срещанието в хамбара да сложим кости за отечество и свобода.

На разсъмване бяхме заспали, когато другарят ми Дончо ме разбуди да ставам, защото се слушал навън някакъв си голям шум. Тоя шум не бе друго нищо освен нови другари, на брой до 25 души, които пристигнаха от Букурещ. Бързобързо и тях наместиха по хамбарите, като им се обади да стоят мирно, за да не би да ни съгледат някои от селяните. Слънце беше изгряло вече, когато дойде оня българин, който ни въвеждаше в хамбарите.

– Скоро се изкривайте из бордеите, защото примарът

(кметът) от селото иде да разгледа какви хора имало в хамбарите – каза той. – Господарят ме проводи да ви известя за това.

Изведнъж цялата дружина се натъпка в тоя бордей, който се намираше между двата хамбара. Той беше една тясна кошара, затова момчетата се надиплиха вътре един въз други като скумрия. Освен това вътре се намираха още и всичките наши амуниции, състоящи от сандъци, денкове и пр. Само 5–6 души от момчетата останаха навън, които награбиха метли и лопати и почнаха да метат и чистят, уж че са работници. Примарът от селото Петрушан не закъсня да се появи, придружен от още няколко души старейшини. Понеже той беше от българско потекло и знаеше донейде работата, попогледна тук-там и махна с ръка на селяните, като им каза н е м и к (т. е. нищо няма). Подир той извика настрана българина слуга, комуто пришепна нещо на ухото уж скрито; а това нещо не беше друго нищо, освен да съобщи на нас да не шетаме твърде повън.

II

Да кажа няколко думи и за тия хамбари, които дадоха гостоприемство на българските хъшове в разстояние на няколко деня. Тия са всичките два, построени надлъж един до други. Единът беше изплетен с върбови пръчки, а другият направен от дъски. Стопанинът на тия здания държеше в тях кукуруз, а в бордея живееха слугите му. Те са на южната страна от селото към Дунава на 1/4 час разстояние. Всичката дружина, която се намираше тука, достигаше вече числото сто, ако не и по-нагоре. С твърде малцина се познавахме ние лично, защото те бяха сбирщина от всичко българско. Забележително бе и това, че повечето бяха млади момчета, както казах вече, за които мнозина мислеха, че още с първото изпуквание на пушките ще да се уплашат и разбягат.

На третия ден после нашето пристигание в петрушанските хамбари, часа по 1 1/2 на турски вечерта, изведнъж пригърмяха отвън две талиги, които се спряха между двата хамбара. Ние, като не знаехме що за хора са тия нощни гости, замълчахме всинца.

– Дали са тука? – попита един глас, в който ние можахме да познаеме Караджата.

С тия две коли пристигнаха двамата войводи Хаджията и Караджата и още други трима души, които не можах да забележа. Един от хъшовете на четата ми каза, че с тях бил дошъл и писарят Иванчо Христович. Слугата българин излезе насреща им и им показа мястото, гдето бяхме се скрили. Няколко души от момчетата излязоха навън да посрещнат своите войводи. Всички искаха да направят това, но се чуха гласове, които казаха да сме стоели мирни още. На всинца ни сърцата тупкаха от радост. Караджата скочи от пайтона и като сърна въздръсна нагоре по хамбарите. С влизането си заедно той запали кибрит, за да може да разгледа своите бъдещи другари.

– Добър вечер, момчета! – каза той.

Ние скочихме на крака и поздравихме своите войводи на слабата светлина, произведена само от тънката кибритева клечица. В това време влезе и Хаджията, юначното лице на когото ни вдъхна кураж и гордост.

– Много събрани, но малко избрани, братия – каза той. – Бог да убие нашите богаташи чокои. Те ни побъркаха на работата; а другарите ни войводи Панайот и Филип Тотю ни излъгаха. Първият от тях иска 1000 души чета, добре въоръжена, 2000 лири, топове и пр., па тогава да си мръднел крака от влашката земя. Филип отива още по-надалеч. Освен топове и пари той иска още да имало чета от 20 000 души. Лъжи и нищо повече.

Освен това Панайот колел агнета из Букурещ да гостява момчетата и по тоя начин да ги примамва да не последват четата.

После това Караджата ни покани да излезем навън и да се наредим, за да ни прочете. И ние това чакахме. Един през други наизскачахме от задушения хамбар. Светлата месечинка, която надничаше от небосклона, и чистият нощен въздух придаваха на дружината още по-голяма радост.

– Помни да запишеш 125 души момчета – каза Караджата на Иванча Христович, след като ни преброи един и два пъти.

– Малко сте, братя, но с вас ние се наемаме да минем в нашето поробено отечество – казаха войводите. – Нашата цел ще да бъде не да превземем Цариград, но да покажем на братята си българи как се умира за отечество.

– Да живей България! Да живеят войводите! Смърт на тираните! – обадиха се мнозина от дружината твърде на нисък глас.

– Ние сме една шепа хора, но и нашите кости са в състояние да принесат своята полза – повтори Караджата.

Сто двайсе и пет души момчета, но като се наредиха, струваше се на човека, че напреде му стоят пет хиляди души. Най-много ми настръхнаха космите, когато се даде заповед да се въоръжиме и да си хвърлим работническите дрехи. В няколко минути преобличането и приготовлението беше дело свършено. Изведнъж простите селски дрехи, с които се бяха преправили мнозина от момчетата, се заместиха с тесни бунтовнически беневреци, с калпаци, украшени с малки левчета, на които имаше написано: С в о б о д а и л и с м ъ р т. Най-много блещеше на месечината униформата на Караджата, защото панталоните му бяха от бяло сукно, със сърмени ширите, палтото му с бели сребърни копчета, а на калпака му перо, изработено скъпоценно. Дрехите на Хаджията бяха така също войводски, но от сиво брашовско сукно. Много от момчетата бяха си приготвили на своя сметка дрехи, окичени и нашарени като генерални мундири. Млади хора, така постъпят!

– Ние отиваме на сватба, следователно трябва да бъдем облечени във венчалните си дрехи – говореха те.

Имаше двама души съвсем с червени дрехи облечени, като актьори. Друго едно момче, Димитър Мънзов, беше похарчило около 150 жълтици за едно, за друго, да се облече и въоръжи. Старите ни дрехи се предаваха на слугата българин, който ги диплеше в едно кьоше. Когато се наредихме вече с пушки на рамо и с матари и чанти на гърбовете като същинска войска, войводите изтеглиха саблите и извикаха: „Готови ли сте?“ Като се даде утвърдителен глас от страна на дружината, Хаджията извика: „Тръгвайте!“, и цялата чета се отправи към левия бряг на Дунава. Мнозина от момчетата поискаха да извикат „да живей България“ и да запеят някоя народна песен, но Караджата каза: „Не е още време.“

Боже мой, колко радостна беше тая минута! Аз никога в живота си не съм се усещал така удовлетворен, горделив и задовòлен от своето съществувание като българин и като човек въобще! Вирнатите пушки върху раменете на момчетата, които грееха като езеро от нощната ясна месечинка, хладният дунавски вятър, упътването към родния бряг и пр., всички тия добрини, събрани в куп, пълнеха с радост душата на всеки едного от нас. Като беше забранено да изказваме с уста своята радост, т. е. като не можехме да говорим, което се правеше от точка зрение на предпазливост, то в стъпките на момчетата, които стъпяха сърдчено и въодушевено, така да кажа, ясно се забележваше, че техните сърца ламтят към делото, за което се бяха упътили. Всинца по крака вървяхме; всеки за свой пай си носеше на гърба едно-друго. От това общо и братско правило не се изключваха и самите войводи. Някои изпомежду ни помолиха тия последните да си дадат товара на тях, но те се отказаха категорически.

– Това не е право – каза Стефан Караджа. – Ние отиваме да се бием за свобода и сме въстанали против робството, следователно на нас самите е длъжност да не нарушаваме тая свобода. Ние сме братия помежду си.

В пътя си към Дунава изпречи се напреде ни един конник, който отиваше към селото. Дордето се накани да побегне, по-

неже можа да ни съгледа на месечината, Караджата подскочи и се залови за юздите на коня му. Позна се, че той е човек работник, ходил по работата си из ближната балта. Строго му поръчаха войводите да не говори нищо до два деня, като му разправиха в същото време в що се състои работата.

– Добре, добре, д о м н у л у й; и ние мразим „царя турчаска“ – каза влахът и се загуби с коня си из кукурузите.

След като повървяхме още половин час, стигнахме до едно дунавско гърло (ръкав), много надалеч от големия Дунав, което преминахме по едно мостенце и влязохме в балтата. В това време месецът потъна в гъсти непроницаеми облаци, загърмя, затрещя и силен дъжд рукна да вали. Ние не се спирахме обаче, защото се бояхме да не осъмнем на поляната. Цепехме росната тревица на ливадите с новите си цървули, която плющеше под краката ни. Малко пò към Дунава дойдохме още до едно гърло, по-голямо от първото, на което не съществуваше и мост. Но Георги Ангелов (Бабаджанът) от Русчук беше приготвил тук два малки каика, с които можахме да се пренесем оттатък и пак последвахме из балтата. Като минахме и това гърло, обърнахме се да вървиме към югозапад. Цели-целнинички се бяхме измокрили от дъжда.

Чак на разсъмнување нагазихме върбалака, който се състоеше от дебели върби, тополи и тук-там ливади и саз-лъци. С нагряването на слънцето и дъждът престана, па и ние имахме щастието да поздравим бреговете на България, които гордо стърчаха напреде ни заедно с величественото корито на р. Янтра, която се огъваше между нивя и ливади като змия. Най-наблизо се виждаше батинският бряг, островът Джанкардаш и околностите на Вардин.

– Това ли е България? Колко хубаво било моето отечество! – каза едно младо хъшче, родом от Плоещ, което се беше родило в Румъния и не беше виждало още България.

Даде се заповед от войводите да насядаме по росната тревица, за да си починем. Брегът на големия Дунав беше до самите ни крака. Много параходи, немски и турски, дигаха

пушилката по неговата гладка повърхност, а рибарските лодки, които дохождат тъдява да ловят крехката риба, називаема ч и г а, нямаха чет. Шкембестите браилски и видински кораби, над които се развяваха гръцки и турски знамена, плаваха лениво нанагоре като облаци. Ние се любувахме на тая картина изпод кичестата върбова сянка. Слънцето се подигна на пладне, дигна се росата, изсъхнаха и нашите дрехи. Тук Караджата отвори дума – дали дружината е благодарна от своите войводи, т. е. от него и Хаджията, или желае да си избере други подостойни? На тия думи всичките момчета скочиха на крака и поздравиха своите водители, като казаха, че те не можат да намерят от тях по-способни и че са готови да умрат подире им. После това избраха се и двама байрактари за четата. С тая длъжност се натовариха Димитър Захаралията, който носеше още прякор Коджа Ибрахим, както казах вече, и някой си Георги още. Освен войводи, писар и байрактар, избраха се още и 12 души десетници изпомежду по-решителните момчета. Длъжността на тия десетници щеше да бъде такава, каквато е тя на онбашиите във войската. Всичко това Ванката Христович записа в своята книжка; записа той и имената на десетниците и на всичките момчета, кой на колко години е и отгде е родом. Всеки отиваше при него да се запише, а после минуваше настрана, като да беше се комкал. Войводите и някои от по-главните момчета се оттеглиха настрана да се съвещават върху много въпроси за предстоящата борба и за плана на действията ни, когато стъпим вече в нашето отечество.

Разбира се, че лагерът на нашата четица беше заобиколен от четирите страни със силна стража. Подир пладне една от тия стражи дойде и извести, че влашкият пограничен караул я нападнал, но като припукали тетиците на пушките, големите молдовански калпаци, украшени с пуйчи пера, изчезнали из върбалака.

– Ей сега ще дойдат 30-40 души мамалигари, с които ще да имаме не твърде благоприятна среща – каза Стефан Караджа и скочи на крака.

Той заедно с Хаджията и още две-три момчета отидоха да гонят подплашената стража. Не се изминаха двадесет минути, ето че войводите се връщат, хванати подръка с влашките дорубанци, смеят се и разговарят се като десетгодишни приятели.

– С една лира ги накарах да се отрекат от короната на своя княз – каза Караджата, като се доближи до нас, т. е. с една лира можали да ги подкупят, за да стоят мирни.

Тия, стражарите, седнаха при нас, отворихме напред им няколко тютюнови кутии и да видиш как се пълнят час по час големите трубки. Думите б и н е, ф р а т е, б и н е (добре, братия, добре) и ц а р я т у р ч а с к а не излизаха от устата им. В това време дойдоха при нас и момчетата, които Караджата беше оставил с чама още на Гюргево. Макар и наши другари, но те се уплашиха за пръв път, като ни видяха с хъшовски дрехи и въоръжени от краката до главата. Те известиха, че чамът се намира твърде наблизо и че притежателят му грък силно се безпокоял и от минута на минута чакал да захванат да се товарят дървата. Войводите изпратиха Христа Шипкалийчето да го позалъже още няколко часа, за да не избяга, на което Христо беше майстор.

III

Слънцето отдавна бе оставило вече точката на икиндия и се скиташе там далеч на запад. Последните му зари се целуваха с мътните вълни на Дунава, когато войводите изтеглиха саблите си и дадоха заповед да се приготовляваме. Дунавът си шумтеше по обикновено, пиленцата пееха из блатата, водните птици летяха по повърхността на водата и цапаха своите криле от гняв, че не можали да хванат невинната рибка, цели сюрии стада се виждаха на българския бряг, които слязваха на Дунава да пият вода и дигаха подире си праха; облак от черни птици прехвърчаха над балтата, хладен ве-

черен ветрец подухваше откъм България, който още повече пълнеше с радост гърдите на момчетата. Ние помислихме, че е време вече да вървиме, но работата била друга.

– Всички наред един срещу други с пушките в ръце! – повториха войводите и лицата им взеха строго сериозно виражение, като че отиваха да присъствуват на погребално шествие.

Разбира се, че тяхното душевно настроение скоро се отрази и на цялата дружина, понеже на всичките погледите бяха обърнати към тях. Всичко утихна за минута; всеки усети, че ще да присъствуват на най-тържествения акт от нашето дело.

– Димитре! Мини с байряка посред момчетата – каза Хаджият.

Когато всинца бяхме се вече наредили един срещу други, на разстояние една-две крачки, войводите влязоха изпомежду ни с голи сабли в ръцете, а Иванчо Христович върви подире им с бяла хартия в ръце.

– Братия! – каза Хаджията. – Ние отиваме да мреме за свободата на своето отечество. Ние вярваме, че между вас няма ни един, който да не е тръгнал с чисто сърце, но редът и светостта на нашето дело изискват, щото ние да се закълнем в Бога и в името на своето отечество, че вярно и честно ще си изпълним длъжността като синове на България. Затова, братя, аз ви приканвам да си обърнете пушките надолу към земята и с чисто сърце и християнска любов да се закълнете, че ще бъдете верни на отечеството си!...

После това двамата войводи се доближиха до байряка, който развиха, и си кръстосаха саблите. Всичката дружина сега за пръв път видя величествения лев на знамето, изписан на зелен копринен плат, със стъпкан турски полумесец в краката си. Аз видях в това време, че Караджата се просълзи, а писарят, който държеше в ръката си бялата хартия, започна да трепери. Мнозина други момчета заплакаха; а вятърът започна да си играе със знамето, което плющеше по въздуха. Писарят почна да чете клетвата, а ние повтаряхме всяка не-

гова дума с обърнати към земята пушки. Войводите застанаха до байряка с голи сабли, които кръстосаха една въз друга. Доколкото помня, клетвата се състоеше в това, че ние трябва да си пролеем кръвта за свободата на своето отечество, трябва да се вардим от грабителство, да не закачаме мирните жители, били те българи или турци, да бъдем послушни на своите войводи и пр. В това време влашкият караул, който беше си отишъл и пак се връщаше при нас, щом ни съгледа в това театрално положение, което имаше и нещо религиозно, и свято, и християнско, всичките си отложиха калпаците, прекръстиха се набожно, а после застанаха почетно на караул с пушките в ръце.

При съзаклятието присъствуваха още двама наши приятели, българи от Гюргево, Димитър Горов[94] и Ангел Бабаджана. Те бяха дошли с две каруци да видят как ще да преминеме Дунава, като ни донесоха и нещо за хапване. Подир клетвата целувахме се всинца и седнахме на зелената морава да вечеряме. Мръкна се вече и цялата дружина отдавна се строеше в ред да потегли за чама, който скоро докараха до самия бряг десетина момчета. Гъркът пасеше още зелена трева, т. е. той не беше се усетил още какво има да му дойде на главата. Когато се доближи обаче до нас и ни видя вече добре, той извика като заклан:

– Вай, каква е тая работа!... Това ли са били дървата?

Караджата си тури ръката на револвера и му направи знак да мълчи. Горкият грък! Той изгуби и ума, и дума.

Момчетата се нахвърляха в чама, а Караджата, който беше останал да ги чете втори път, най-после влезе. Чамът беше от ония, които са покрити отгоре с дъска. Дружината можа да се събере вътре, като че да беше той нарочно направен за нас. Тоя ден беше 4 юли. Вятърът беше благополучен за плаването, като че и той да ни съчувствуваше. Щом отворихме платната, чамът зацепи водата нагоре покрай влашкия бряг така гладко, като че да вървяхме по течението. През цялата нощ пътувахме все по същата линия. Месечинката светеше

богато по гладката дунавска повърхност, която се отражаваше като в огледало. Никакъв шум не се чуваше от наша страна, което се строго пазеше, а бедният грък трепереше свит в едно кьоше. Дордето съмна, пъргавият Караджа не седна. Той стоеше като статуя на баша на чама с върлина в ръката, с която час по час мереше водата, като да бе варен и кален гемиджия. Забравих да кажа, че щом се отделихме от брега, по невнимание една пушка изгърмя между момчетата и куршумът ѝ нарани в ръката Сава Захаралията.

При разпукването обаче на зората вятърът започна да престава малко по малко и нашият чам задряма, а определеното място не бяхме стигнали още. Съмна се вече; ние сред водата с чама, а на гърка очите започнаха да светят малко по малко. Тогава Караджата и още някои други момчета си хвърлиха униформата и оръжието и излязоха пак на влашкия бряг, гдето и тикнахме чама. Те туриха на вратовете си въжето и дълго време теглиха по брега. Благодарение че чамът беше покрит, както казах, а то в противен случай нашето пътуване ставаше невъзможно посред белия ден.

Като се мъчехме така, ето че напреде ни едно влашко беклеме (варда), построено на една възвишеност. Щом го наближихме, началникът на караула излезе и попита:

– Какво има в чама?

– Солена риба! – отговори Караджата, без да погледне даже.

Малко по-нагоре от караула сред Дунава има кичесто островче, кацнало сред водата като градинка*. Войводите намериха за добро на това островче да преседим, докато се мръкне, па вечерта да теглим за насрещния бряг. Ония от момчетата, които от по-напред теглеха с въжа по сухо, влязо-

* Дядо Тени от с. Кривня (по-долу от Вардин) ми разказва, че четата излязла не във вардинското блато, а в новградското (близо при Вардин). А островчето, в което преспала четата през деня, се казва гяур адасъ или джан кардаш.

ха си в чама и тегленето се почна с лопати право към островчето. Денят бе един от най-хубавите; слънцето печеше като по Петровден, гдето се е казало, а пъргавата шаранска риба се мяташе да играе по водата.

Стигнахме на малкото островче; повечето момчета излязоха навън, а други останаха в чама заедно с гърка. Това островче принадлежи повечето на румъните, то е малко, но е покрито с гъст върбалак, тъкмо като за нас хора. Тук ние преминахме цял ден. Много кораби минаха наоколо ни, но никой не обръщаше внимание на нашия чам. На това място дойдоха втори път Д. Горов и А. Бабаджана да видят що сме направили, та не сме минали във вардинските блата.

Няма нужда да ви разказвам, че ние сбъркахме пътя. По икиндия време ние пак навлязохме в чама и минахме изново на влашкия бряг. Часа до 12 (по турски), т.е. по мръкнало, момчетата следваха да теглят с въже. Вардинското блато, място, на което за пръв път щяхме да стъпим в България, стоеше вече насреща ни. На всинца ни сърцата тупаха вече от радост. Мястото ни се струваше така близо, щото с двете три опъвания на лопатите ще можем да го преминем. Почакахме още около половин час, дордето се стъмни добре, и бутнахме чама в дебелите дунавски води, оставихме вече отзаде си румънския бряг.

Караджата пак излезе на баша на чама с пушката в ръка, а на нас каза всеки да прегледа своето оръжие и да бъде буден.

– Всинца онемейте, защото най-малкият шум може да ни погуби – забележи Хаджията и стисна през половината своята иглена пушка.

Само шумът на Дунава се слушаше, произвождан от неговите вълни, които се цапкаха от дъските на чама. В тая именно критическа минута сред чама светна една пушка, гърмежът на която полетя по гладката повърхност на Дунава и ехото му се отрази в двата бряга на славянската река. Караджата остави баша и полетя вътре в чама, за да разбере кой гръмна, кой направи това предателство, което навярно разбуди турските стражари.

– Гъркът! Гъркът! Той гръмна с едно малко пищовче – извикаха няколко момчета.

Начаса юмруците заваляха като град по гърба на тоя проклет лукави син. Малко остана, Караджата щеше да го хвърли в Дунава, ако той не ни трябваше още да управлява кораба. Освен това не искахме да захванем най-напред от християнин. Той се извиняваше, че без да си ще, изтървал се пищовът му, който му беше даден още през деня от Христа Шипчанчето.

После три и половина часа пътуване ние се скитахме вече около българския бряг. Освен лопатите от чама той се теглеше още от десетина ръце с една лодка, която вървеше напред, вързана от чама. Течението на Дунава около това място беше твърде силно, та затова нашето плаване се побърка. Колкото и да се вардихме, не сме можали да избегнем от окото на турския караул. Който е ходил по Дунава, той знае колко свободно може да се вижда по неговата повърхност не само кога плава един чам, но и човек даже.

– Кой иде? – чу се глас от сушата на турски език.

– Като излезем, ще да ни видиш – отговори Караджата така също по турски.

Горов и Бабаджана, които от пусто любопитство, само да видят по кой начин ще да преминем, за да разказват отпосле на другите и да се хвалят с това, следваха още да вървят подире ни. Чак сега, като чуха те гласа „ким гелийор“, напънаха лопатите наназад и отидоха да се не видят със своя каик към влашкия бряг.

Понеже мястото, гдето излязохме, беше висок бряг, а понадолу се виждаше една полянка, ние се оставихме на течението да ни завлече дотам. Щом се блъсна чамът от народния бряг, туриха се две-три дъски да служат като мост и войводите извикаха: „Напред!“ Най-напред излязоха десетниците; Караджата стоеше пак на баша да пази ред и тишина.

В това време турският караул, който викаше от по-напред, излезе насреща ни и без да попита втори път, изгърмя с пушката си насреща ни. Караджата дигна своята пушка

и тегли направо на огъня. Турчинът падна на мястото си и изохка колкото му е силата. Другарите му, които бяха с него, търтиха да бягат, но нашата десетница, която се беше наредила на сушата, изгърмя подире им и мнозина захлупиха на земята. Страшна олелия се дигна из балтата: стражари, косачи, работници и пр., които се намираха там, почнаха да викат: „Баскън! Харсъз!“ и пр. Около 20–25 пушки изгърмяха насреща ни от разни места на балтата, които се познаваха по огъня. Цели облаци водни птици, които нощували там из сазлъка, изплющяха криле и хвръкнаха по въздуха, като издаваха в същото време различни гракания и крясъци.

Тъкмо в тая минута, когато нашите пушки поздравиха за пръв път Вардинското блато, когато караулите си деряха гърлата да викат, австрийският пощенски параход София се зададе отгоре, откъм Свищов, светнал цял-целниничек, а особено камарата му. Той беше свидетел на всичките наши действия, които няма съмнение, че можа да разбере от какво са естество. Това ние забележихме по единствената тая проста причина, че заведнъж капитанинът изсвири, из широкия комин на парахода, дордето излязваше само гъст дим, започна да изхвърча и жарава, па и хучението се усили от един път*.

---

* Това е вярно. Австрийският параход С о ф и я, ако и да не е разбрал напълно целта на пушките във Вардинското блато, но той се е подплашил не на шега. Разказват, че програмата му за пътуване била изменена нея нощ. Наместо да преспи на острова около с. Пиргос (3 часа от Русчук нагоре), той казал „добро утро“ на Русчук ни в туй, ни в онуй време. Русчукският валия, ако и да е знаел по донесението на френския консул от Букурещ, че една чета българи р а з б о й н и ц и днес-утре ще да мине Дунава, все не можел да знае още нещо по-положително. Новината, донесена от вапора С о ф и я, потвърдила думите на френския консул. В това предателство са взели още участие: руският в Букурещ консул Офенберг и Христо Георгиев (гледай страница 85 на моите Записки). Тоя последният известил на руския консул и протестувал в същото време с някои свои другари богаташи, че Хаджи-Димитровата чета е вагабонтска и целите ѝ са разбойнически, защото не взела, преди да тръгне, благословията на Наполеона.

ПЪРВА БИТКА

ГЛАВА III

Вардинското блато. Упътване за Габровския балкан. Междията на бея. Селото Саръяр. Беят. Осветяване на знамето. Евреинът. Свищовският кърсердарин. Караесенските лозя

I

Щом излязохме ние от чама, Караджата спусна в ръката на гърка няколко жълтици и му пожела добър път за Гюргево; а той, от своя страна, като видя каква е била нашата цел, благослови ни в името на Христа и в християнството да се борим успешно. Гърците разбират такива работи. Чамът плавна по Дунава и ние се наредихме наред, с войводи и десетници начело. Коджа Ибрахим Захаралията, който познаваше най-добре тия места, дигна святото знаме на рамо и ни поведе из балтата. Най-подир вървеше Ст. Караджата с гола сабля в ръката. Ние вървяхме из един доволно широк път, из който се виждаше, че бяха минували и кола. Гласът на турските караули, които викаха б а с к ъ н в а р, се слушаше още по всичката дунавска линия...

Но за наше злощастие тоя уж работен път скоро се изгуби и ние се въртяхме около едно блато, пълно вътре със сазлък. Въртяхме надолу, сукахме нагоре, а изход никакъв. И сам Коджа Ибрахим се призна, че пътят е изгубен. Нямаше що да се чини – нагазихме направо. До полунощ вървяхме из това пусто блато. Водата ни хващаше по-нагоре от колене, дрехите ни се измокриха, а краката ни станаха на саламура от гъстата кал и тиня, с която беше покрито дъното на това блато. Всинца отпаднахме и се уморихме, преди още да се

срещнем с неприятеля. Благодарение обаче на месечинката трудното ни пътуване се улесняваше, от една страна.

Излязохме по едно време на суха росна полянка и седнахме да си починем. В това време месецът се затули на запад и нощната тъмнина се спусна. На западна страна се чуваше пеението на петлите и кучешки лай. Някои от момчетата казаха, че на това място било селото Вардин, та затова трябвало да сме вървели, дордето не ни са подушили.

След половин час почивка ние тръгнахме към посока за Габровския балкан, газехме вече тревата на нашето отечество, а всичко това ни вдъхваше кураж и сила. Мнозина от момчетата викнаха, та запяха песен юнашка, при всичко че беше забранено да не дигаме шум още. Търпят ли млади хора, които са тръгнали да си проливат кръвта? Преди да съмне, достигнахме до телеграфната жица, която съединяваше Русчук със Свищов. Войводите решиха, че трябва да се скъса телеграфът, за да не можат наскоро да се споразумеят поменатите два града, в които навярно се знаеше вече за нашето преминуване от караулите. Около двайсе дирека паднаха, а жицата се нави на кълбо и се отнесе настрана, която момчетата скриха в едни шубраки.

Съмна се. Тоя ден беше неделя, 6 юли. Мястото, гдето осъмнахме и гдето ни изгря слънцето, бе две голи рътлини. Тук наблизо имаше ливади, в които косяха четирима души турци. Те ни видяха още отдалеч и търтиха да бягат. Ние не им казахме нищо, при всичко че имахме възможност да ги съшибаме с няколко куршуми.

– Ние не сме излезли да убиваме мирните жители – забележи Хаджията на някои пернати момчетия, на които се искаше да си погръмнат.

Първите лица, които срещнахме в земята, за която бяхме дошли да си проливаме кръвта, бяха позорни роби в пълна смисъл на тая дума. Срещнахме ние синджир момичета, жени и деца, с десетина кола, които носеха сърпове, паламарки и други жетварски принадлежности. Те пееха така също песен

унила и робска, а двама души турци със засукани мустаки и накривени шалове подмигваха отстрана и кършеха наоколо своите хранени атове.

– Това е турска м е д ж и я – подумаха някои от нашите другари, понеже тоя ден беше св. неделя, в който българите празнуват, както е знайно.

Караджата и тук не можа да се стърпи. Той застана пред женската тълпа с всичкото свое величие на войвода и подпрян на саблята си, попита:

– Где отивате?

– Агата от селото ни изпраща да му женем днес на ангария – отговориха две стари бабички, изнурените лица на които приличаха на страшилища, а другите се спряха и почнаха да ни изглеждат с любопитство.

– Скоро назад! – извика Караджата и робините паднаха още в по-голямо недоумение, а турчулята не се видяха вече.

Дружината се разяри твърде много и мнозина изказаха желание да се накаже агата на селото, при всичко че не беше благоразумно да захващаме още отсега да отмъщаваме на тираните. Войводите се съгласиха, но с това условие, че кръв няма да се пролее, додето не бъдем предизвикани на това. Върнахме колата за село, придружени от 20–30 момчета, а останалата чета взема селото наоколо в обсадно положение. Караджата, аз, Марин Нейков и още други пет момчета, предводими от една стара жена, влязохме направо в селото и се упътихме към белите конаци на агата или бея на селото. Това село беше Саръяр. Като влязохме в двора на чифлика, който е край селото, колкото слуги и аргати имаше, всички търтиха да бягат и се изпокриха кой накъдето види.

Караджата вървеше напреде ни като лев, без да му мигне даже окото и без да се посвени, че се намира в село, в турски чифлик. Той попита няколко пъти: „Где ви е агата?“ И ето че един разтреперан селянин изскочи напреде ни, който ни каза: „Спи още.“ Ние се умъкнахме в неприкосновените покои на агата, водими от пъргавия Караджа, който крачеше по

стълбите като в бащината си къща. Беят действително спеше още*. С първо влизание Караджата му каза:

– Да не си се мръднал от мястото, защото ще да се окъпеш в кръвта си!

Но турчин остава ли долу? Приема ли той да умре мърцина, както това става с нашите благоразумни раи? Отведнъж той подскочи и хвана дръжката на един от своите сребърни пищови, които висяха по стените повече от петнадесет. Лошото беше само това, че той имаше насреща си не някой свой рая българин, а хъшове начело с Караджата. Догдето едната негова ръка се досегне до тепето на пищова, другата се издигна на въздуха да проси милост, защото нашите дръжки на пушките ни бяха успели вече да му изкривят ченетата като на смазано газово тенеке.

– Аман, чорбаджилар! – извика кучият му син и клекна напреде ни, като че да се кланяше.

Като му обрахме всичкото оръжие из стаята, с което можеше да се въоръжи цяло едно село, ние го подкарахме напреде си, облечен само в една нощна антерия. Излязохме в селото и потеглихме към онова място, гдето ни беше думата да се съберем. Това място беше сред самото село. Тук ние намерихме половината от четата, че стои наред, а другата половина надничаше от краищата на селото. Всичката чета застана в ред, мирно и почтено, много повече, отколкото султанската войска. По едно време, като се научихме, че в селото имало свещеник, Хаджията даде заповед да се наредим и да отворим знамето, защото щял да вика попа да го освети. Цялото село се натрупа наоколо ни за малко време. Старите баби захванаха да се кръстят, селяните идеха да целуват ръка на войводите, а младите моми, които преди малко бяхме отървали от меджията, с друго око гледаха на черномустакатите хъшовчета, които бяха облечени и стегнати като петлета.

– Боже, мили Боже! Я гледайте каква хубава българска

* Името на тоя бей е Техин.

войска имало, като че са ангели. Господ и света Богородица да ви поживят! Блазе на тия майки, които ви са родили и отхранили! – се слушаха гласове наоколо.

– Днешна свята неделя да ви е на помощ, че ни отървахте да не работим на тоя изедник (на бея) – викаха други.

А беят, който присъствуваше на това тържество, завчас обърна колата на друга страна. Тоя бей, който имаше власт да изкарва на меджия по цяло село, сега сам, без да го кара някой, носеше вода на момчетата с два големи бъкела.

Случайно в селото се намерил един евреин, дошъл да продава едно-друго. Тоя Ребекин син имал слабостта да вкара мисълта в своята чифутска глава, че ние сме дошли да обираме неговите кибритени кутийки, огледалца и пр. Ето той че иде насреща ни и вика отдалеч:

– Да ви е честито царството, кардаш християнлар! Добре че дойдохте да ни отървете...

После малко той се връцка наназад и влезе в един бакалски дюген, отгдето изнесе вино и ракия и го носи да ни черпи. Караджата го изгледа гордо и му каза да отиде по дяволите със своето вино и ракия, от което никой не е петимен.

– А какво обичате, алар? – попита любезно беят.

Известиха ни, че попът, когото бяха отишли да викат, за да освети знамето, изгубил се. Видели само джубето му, което хвърчало през един комшулък като черен доган.

– Ние можем да се бием с душманите и без попска молитва – каза Хаджията и заповяда да свият байряка.

Преди да се отправим на път, войводите намериха за добро да вземат от селото няколко отбор коне, повечето от чифлика на бея. В числото на докараните коне се случил и конят на един свищовски базиргянин, българин, който така също ходел по селата за алъш-вериш. Той не се забави да се представи напреде ни със сълзи на очите – да не сме го лишавали от конеца му. Хаджията го погледа, погледа, па плюйна в лицето му и го натири да си отиде заедно с конеца му и с дисагите му, за които той жалеше най-много.

– Ние не сме минали ни за пари, ни за коне, ни пък за леки жени, но за свободата на вас – каза той.

Заедно с хранените атове на бея ние взехме още от селото 5–6 кола, в които си турихме едно-друго. Конете на бея се изправяха на предните си крака и хвърляха чифтета по въздуха. На тях се качиха войводите пред очите на уплашения бей, когото и накараха да ги подари с благо сърце. Тръбата затръби, войводите изкомандуваха и четата потегли за Балкана, придружена от десетина коня и 5–6 кола. Бея накараха да се закълне напреде ни в своята мохамеданска вяра, че той никога няма да си позволи да изкара втори път меджия.

– В а л л а х а - б и л л я х а, чорбаджилар, няма да направя това – уверяваше той.

II

Около 2 1/2 часа пътувахме ние все по равно място, гола и открита поляна, бълхи да гониш по нея. Слънцето, което бележеше вече обяд, пареше със своите лучи по нашите попотени лица. Войводите, които не бяха минали да превземат земя и които разделяха със своите братя и скръб, и радост, слязоха от конете си и тръгнаха по крака, а тях дадоха да ги възседнат ония, които бяха най-много уморени.

Подир пладне съзряхме отзаде си една купчинка хора на коне, които се виждаше, че ние им бяхме пред очите. Тая купчинка не беше друг никой, освен свищовският кърагасъ със своите заптии арнаути. Нямаше съмнение, че в Свищов се знаеше вече, както казах, за нашето минуване. Караулите, които са покрай Дунава, на всеки половин час, от телеграфа по-бързо могат да пренисат известие.

Преди да стигнеме до караесенските лозя, минахме покрай едно татарско село. Когато неговите жители калмуци ни видяха, всички се изпокриха.

След изминуването вече на това село се появи отзаде ни

голямата потеря, която се чернееше като облак и която се предвождаше от същия кърсердарин*. Тя се уголемяваше от час на час и постоянно се приближаваше към нас; но никой не даваше още повод за нападение, а само следвахме да се гледаме като куче и котка.

Напреде ни стояха вече караесенските лозя, сред които се издига една прекрасна ртлина. Ние оставихме пътя, който водеше в селото Караесен и по който вървяхме досега. Оставихме така също и петте кола, които бяхме взели от Саръяр, и поехме по ртлината из лозята. Нашето движение измени и тактиката на потерята. Щом ние нагазихме в лозята, тя тръгна по пътя към селото и отиде доволно нанапред. Дордето ние се изкачим на ртлината, кърсердарят тичаше вече с кон надолу-нагоре да наместя пусиите на своите подчинени. Нашата преднина беше вече заградена. Потерята се намести в една близка нива, в която стояха още кръстците. Зад всеки кръстчец се подаваха по няколко пъстри чалми. Спряхме се и ние право срещу тях и гледахме се един други, като че нищо лошаво да нямаше помежду ни.

– Дайте ни воля да почнем – говореха мнозина разпалени хъшове на войводите. – Защо и за какво сме минали, когато ще да се гледаме така равнодушно. Ние искаме да удряме.

Войводите, които имаха за начало с пръст да не побутнат мирните хора, не позволяваха още. Те чакаха да изгърмят най-напред турците, па тогава да закачим и ние.

Забравих да кажа, че когато прескочихме обкопа на караесенските лозя, бабаитинът пъдарин, турчин, разбира се, на когото пушката беше два пъти по-голяма от боя му, поиска да ни възпре.

– Излезте от лозята бре, кераталар! Не ме струвайте, че ако дойда, смазани сте от бой! – викаше той още отдалеч.

Разбира се, че ние се изсмяхме презглава на тая пъдарска

---

* Според разказа на Бачо Киро от Г. турчета в тая чета взели най-много участие черкезите от с. Акчаяр, между селата Саръяр и Караесен, отгдето е минала четата.

дързост. Бедният, той ни мислеше, че сме биволари или кираджии, и с това си заблуждение дигна върху ни да гръмне със своята тънка филинтра. Нямаше що да се прави. Христо Шипкалията обърна своето шишене насреща му и той се гаврътна на земята като от три дни умрял. Между това враждата закипя вече измежду чалмоносната потеря и калпаклиите хъшове. Ако ние знаехме, преди да минеме Дунава, с какви хора ще да имаме работа, то нашите неприятели едвам сега, като ни наближиха стотина-двеста крачки, имаха вече приблизително понятие за нас. Изведнъж си наумиха те гората Пустия при Върбовка и нейния герой Филип Тотю. Нямаше вече що да се чака. Докато войводите с голи сабли в ръце ни нареждаха на позиции, от лагера на потерята пукнаха няколко пушки, куршумите на които прехучаха над главите ни.

– Хайде, захващайте вече! Огън! – извикаха войводите и изпразниха най-напред своите пушки.

Жадните за бой момчета това и чакаха. На всичките пушките, на брой 124, изпукаха в един глас и гъст облак от барутен дим полетя по въздуха. Турската потеря не се забави да ни отговори още с по-голям гърмел. Захвана се битката и от двете страни заплющяха куршумите. Гласът на нашата тръба, която извести на момчетата да нападат, произведе в лагера на башибозуците твърде неприятно впечатление; думите „москов-гяуру“ често захванаха да се произнасят от нашите неприятели.

Рътлината, върху която бяхме взели ние позиция, се намира между два дола. Насреща в полите се намира селото Караесен, което се вижда цяло-целниничко. Страшен шум се подигна в това село от пуканието на пушките. Жени, деца търтиха да бягат, а селските кучета пресипнаха да лаят. По едно време видяхме, че отвътре селото излязоха въоръжени турци, които идеха на помощ на свищовския кърсердарин. „Хайде! Уха! Урун!“ – викаха те и тичаха един през други като бесни.

Караджата тичаше като лев от позиция на позиция да на-

сърчава момчетата. Ако той се спираше някъде, то беше да хвърли няколко куршума срещу неприятеля.

– На месо хвърляйте, братя! – викаше той. – Ние нямаме царщина да ни изпраща джепане; всеки един тиранин чини по-малко от един наш фишек. Удряйте!

Пламък и огън беше нашият подвойвода, както го наричат, Стефан Караджа. Ако да не беше той, аз мисля, т. е. моето мнение е, че ние не можехме удържа и първата битка. Хаджията беше умен човек; той мислеше и разсъждаваше твърде здраво; но трябваше да отстъпи на Караджата в куража и в пламенното бързо действие. Аз имах случай да забележа много пъти, че когато Хаджията се позамислеше за нещо, то Караджата сполучваше да го развесели и окуражи чрез различни средства.

Битката трая цели 5 часа, от пладне чак докато се стъмни, т. е. часа до 12 1/2 по турски. Никой от момчетата не хвърли напразно куршум. Четата беше разделена на номера, I, II, III и пр. със своя десетник начело, които гърмяха с ред и с команда.

В тоя ден, св. неделя, горещината достигаше своята най-висока степен. За другото, иде-доде, но за капка водица устните ни се бяха попукали. От час на час битката ставаше по-яростна и по-отчаяна. По икиндия време откъм страната на Свищов пристигна едно отделение конница, състоящо от стражари покрай Дунава и заптии. С тях вървеше и един бинбашия. Тая военна помощ одързости още повече потерята, която извика от едно гърло а л л а х и попълзя по земята. „На месо!“ – извика Караджата и 124 шишенета пламнаха от един път. Конницата, която възлизаше на 25–30 души, застана малко по-далеч от потерята и оттам захвана да стреля. Скоро ние бяхме заобиколени върху ртлината от четирите страни.

Мъчно е да се определи числото на избитите от страна на неприятеля в тая първа битка, но аз смея да предположа, че то беше десет пъти повече от нашите жертви. Турците бяха мно-

го и повече гърмяха, но на вятъра. Ние имахме възможност да видим техните убити, които те влачеха за ръце и крака.

Един от първите решителни момци от нашата чета, на име Арсо, сполучи да убие едного големеца от турската потеря, който налиташе върху ни най-много. Турчинът падна на земята и сгъваше вече ръце надолу-нагоре; но Арсо не можа да се стърпи и поиска да възтържествува напълно. Той излезе от пусията и отиде при турчина да му отреже главата. Щом се надвеси над убития и се приготви да извърши своята операция, тоя последният подигна бързо своята десница, измъкна си пищова и го изпразни в гърдите на Арсо. Бедният наш другар Арсо! Той се залови с двете си ръце за пламналата си дреха и бухна, та се захлупи върху тялото на издихающия турчин!... Тая жалостна случка изтръгна из гърдите на дружината силно изхоквание, но и пукотът на пушките се увеличи.

– Да отмъстим за Арсо! – викаха момчетата.

Да ви разкажа нещо и за оня бабаитин с ястъклиите мустаци, който се надуваше в хамбарите на Петрушан и пред когото благоговееше всеки. Като се биехме, отзаде ни се слушаше един глас, който викаше: „Дерзайте, братия!“ Обърнах се по едно време и какво да видиш? Тоя същият бабаитин беше се натъпкал като чувал в един хендек със снишена глава и оттам викаше „Дерзайте!“ Караджата го напипа някое си време и го изгони от полога му твърде позорно.

– Засрами се от децата, които се бият като левове бе, калпазанино! – му говореше той.

Колкото слънцето се наваляше към запад, толкова битката вземаше по-големи размери, толкова нашите гърла изсъхваха и езикът ни се лепеше из устата. Един път гръмнеш и два пъти дигнеш глава да погледнеш към небесното светило, дали не е намалило то своя път, дали не са останали копралите по-малко. Напусто! Нам се струваше, че слънцето на едно място се е спряло.

Мръкна се; гърмежите престанаха и от двете страни. Ние

стояхме още из обкопите на лозята, без да се побутнеме; но не правеха това същото и турците. Те се разместиха надолу-нагоре, около рътлината и ни опасаха от всяка страна с цел да не ни пропуснат през нощта да следваме своя път. Движиха се неприятелите, местиха се, викаха, командуваха, псуваха ни и най-после безсъзнателно отвориха ни път откъм Дунава, т. е. откъм където бяхме дошли, като мислеха може би, че ние никога няма да се върнем пак наназад. Отпреде ни, т. е. откъм Балкана, те натрупаха най-голямата си сила.

Ние се възползувахме от това тяхно движение, щом се подаде месецът, промъкнахме се из пътя, отгдето бяхме дошли, и пак се възвихме към планината покрай самата стража.

ВТОРА БИТКА

ГЛАВА IV

Корията на дяда Иван Войников от село Горна Липница. Воловете и турчинът. Наранявание на Караджата. Избягване през нощта. Овчарските кошари. Село Горни турчета. Тайнствената конница. Мънзов. Росица. Потерята

I

В тая първа битка паднаха от дружината трима души само, в това число и злочестият Арсо. Преди да потеглим от караесенските лозя, старият юнак Димитър Коджа Ибрахимов се повърна наназад, отряза главите на избитите братия, които погреба там наблизо под едно зелено дръвце. „Да ви е лека пръст, братия!“ – каза дружината и всеки се прекръсти. Други няколко души от дружината останаха в лозята по невнимание, за които никак не зная какво станаха отпосле*.

Ние пътувахме по хубавата месечина и по росната гладка поляна, която светеше като позлатена. Но месечинка, златна росица и птиче пение ли на окото на гладен, жаден и опърлен от барут човек? Освен това ние страдаехме още и от бессъница; много момчета спяха, както си вървяха, и политаха тук-там. Благодарение че там наблизо около селото преминахме една река, от която сквасихме своите изгорели гърла.

---

* „В тази същата нощ – говори Бачо Киро, – няколко души от юнашката дружина излезли на една чешма около Караесен да търсят вода. Тук ги нападнаха черкезите и ги избиха, а един-двама хванаха живи; но от черкезите паднаха убити и ранени 8 души. Юнаците бяха 5 души...“ Няма никакво съмнение, че тия са момчетата, за които говоря в текста, че се изгубили по невнимание в лозята. Покойният Бачо Киро едно само не ни казва, а именно как се нарича чешмата, гдето са избити 5-те юнаци.

Водени от добри водачи, ние пътувахме почти цялата нощ, без да затваряме очи. Рано сутринта осъмнахме в непознати нам лозя, заобиколени от трите страни с голи рътлини. Много се бавиха тука войводите да разсъждават не бива ли да останем през деня в тия лозя, понеже не се вярваше, че нанапред ще да намерим по-сгодно място.

Малко повече като се поразвидели още, съгледахме там на върха една зелена корийка, на големина колкото една нива. В тая корийка се реши да отидем, за гдето и потеглихме; никой не ни видя, когато се промъкнахме и влязохме вътре, понеже беше още много рано. „Тук ще да се мре тоя ден“ – шепнеха някои от момчетата.

Щом влязохме в корийката, Хаджията даде заповед да налягаме и си починем от дългите трудове, защото не се знаеше какво ще да ни постигне през деня. Хаджията не беше свършил още, когато мнозина наоколо, подпрени на дърветата, следваха да хъркат, като че да бяха паднали от небото. Тежко и усилно беше всекиму, а, от друга страна, страшният глад беше започнал вече своето опустошение.

Слънцето беше подскочило вече няколко копрали над хоризонта, всичките момчета спяха с изключение на стражата и на войводите, които се разговаряха настрана с няколко момчета на твърде нисък глас. Караджата беше се върнал от забикалката си из корията, която беше ходил да разгледа от точка зрение на позиция.

– Всичките дървета в тая кория са около 150 – говореше той. – Ако стане нужда да се биеме, всеки ще има по едно дърво.

В това време именно съгледахме, че откъм лозята се подадоха два вола, преследвани от мушичките; тия волове бягаха да се скрият в нашата кория. Не се мина много време, ето че подир воловете тича един турчин с кремъклия пищов на кръста си, който идеше право на онова място, гдето се беше спрял Караджата. Той последният чакаше да се приближи турчинът, па тогава да му се покажем и да го хванем, за

да не му дадем време да избяга. Но хваща ли се проклетият му турчин? Щом той сързя налягалите из гората хъшове с нахвъргани надолу-нагоре пушки и сабли, стана невидим. Чалмата му се простря като смок по тръните, а абичката му приличаше на орлово крило. Той отиде, та се не видя надолу из долината; ние усетихме, че не ни чака добро – пак ще да се борим с турци и черкези. Войводите разбудиха дружината, която не беше изкарала още по един сън, и дадоха заповед всеки да си прегледа пушката и да бъде готов за бой.

Десет минути не се изминаха от избягването на турчина, когато ние чухме ехото на един пищов, което се отрази в корията. После малко гръмнаха още няколко пушки. Войводите изтеглиха саблите и почнаха команда – да разпореждат момчетата, защото нападението ставаше вече очевидно. Дордето се съмнявахме за числото и състава на неприятеля, ето че пристигна стражата, която донесе известие, че долината под корията отдолу е пълна с турци и черкези, които пъплят като мрави към нашите позиции. Позна се вече какво ни чака тоя ден и четата се разпореди за сражение. Войводите тичаха при всяко момче, което настаняваха и му даваха различни съвети.

– Братия! Неприятелят вече настъпи – каза Хаджи Димитър. – Тоя е силен много повече от нас, но това е безразлично. Нашата цел е не да превземаме Търново или Цариград, но да умреме за свободата на народа си, да турим основа на бъдещето! Прочее, кураж! Удряйте, догдето можете. Днешният ден ще бъде паметен не само за нас, но и за целия български народ. Много майки ще да се разплачат днес!

Думите на Хаджията бяха прекъснати от гръмването на няколко пушки от страна на потерята, която се изпречи вече напреде ни. Тя ни видя вече, съгледа движенията ни из корията. Страшна шумотевица се дигна от тяхна страна. Те викаха, псуваха, подиграваха се с вяра, кръст и всичко, щото е свято за християнина.

Захвана се битката. В яростта си всичката потеря изгърмя

от един път, така щото клонищата над главите ни, прикосени от куршумите, попадаха на земята. Както в първата битка, така и тука ние бяхме заобиколени от четири страни; но и тук нашата позиция беше такава, щото ние стояхме нависоко и свободно можехме да гледаме навсякъде. Пушките пукаха ужасно и от двете страни; но от наша куршумите се теглеха като с мярка, т. е. ние гърмяхме с ред и не току само така на вятъра, да се каже, че гърмиме, а на м е с о, както ни заповядаше Караджата.

Ние можехме да познаем, че тук беше същата оная потеря, с която се бихме на първата битка в караесенските лозя, но с тая само разлика, че тя се беше увеличила двойно и тройно*. Тук ние можахме да познаем и оня черкезин, който се впущаше най-много на първата битка и който не преставаше да вика: „Уха! Ху! Де бре!“ и пр. Сега той налиташе още повече. Много момчета му хвърляха, но все не можеха да го сполучат; братът на Хаджи Димитра изпразни върху му няколко пъти своето шишене, но пак напусто: той се кършеше върху коня си като гевендия. Най-после му се намести сам Караджата от дънера на едно дърво. Пукна пушката и черкезинът се събори от коня си като чувал, а конят му отстъпи няколко крачки настрана и почна да пасе трева. Потерята нададе вик после неговото падание и облак куршуми полетяха над главите ни, които страшно цепеха клонищата на дърветата.

Черкезинът падна, но и ние си патихме. В това отчаяно сражение един куршум удари Караджата в дясната ръка и му отвори две рани от един път отгоре над лакътя. Аз се намирах близо до него и видях, когато се дигна прах от ръкава му, а той подскокна като сърна и изрева, колкото си можа: „На месо! Удряйте!“ – и почна по-отчаяно да командува. Нико-

* „Когато стана първата битка в караесенските лозя, турците се разтичаха по Свищов, Търново и навсякъде по селата, като викаха: „Тичайте, че московците навлязоха в земята ни!“ По тая причина много турска сган нападна по нашите села“ – говори Бачо Киро Петрович.

му не каза той за станалото, после вече, без да го види някой, скри се настрана, за да си превързва раните. Това той направи да не би, като го видят момчетата, да се обезкуражат.

Слънцето се надвеси на пладне, а битката следваше още, от минута на минута ставаше по-упорита. Горещината бе такава, щото от жажда и уморявание на мнозина момчета бяха изсъхнали гърлата, които дума не можеха да произнесат; а юлийските лучи на слънцето не грееха, но печаха, както казах. Неприятелите бяха сигурни от тая страна. Множества българи със стомни, кратуни, бъкли и всякакъв род провизии постоянно кръстосваха из техния лагер. Освен това техните сили се увеличаваха на всеки час; ако убиехме едного, на мястото му дохождаха пет души. Тежко! После пладне те поискаха да настъпят върху ни с юруш, да се бием гърди с гърди. Пет-шест пъти се опитаха на това, но не сполучиха, защото, както казах вече, нашата позиция беше естествено добра. Па и други препятствия имаше. Всеки от нас беше си изкопал с тесака по една дупка в земята, отгдето следваше да хвърля. Помагаха ни така също и дърветата.

По едно време разнесоха се гласове измежду дружината: „Топ донесоха, топ!“ Колкото и да бяхме отчаяни, се пак не можехме да останем съвсем хладнокръвни при това известие. „Чак сега я втасахме“ – започнаха да говорят момчетата, като се озъртаха надолу-нагоре. Гърменето от наша страна захвана да престава от минута на минута, за да слушаме няма ли да гръмне страшният топ. Отпосле обаче узнахме, че тоя слух беше неоснователен, никакъв топ не се яви, а злото беше това, че на един наш куршум се отзоваваха десетина, ако и не повече. Когато неприятелят нападаше с цел да ни превземе позициите и после пак отстъпяше назад, ние викахме по турски език да го подиграваме със следующите думи: „Не ви е срам, поплювковци, да бягате пред стотина души ваши раи! Язък на турския ви бабаитлък, на царските дрехи и оръжия, които носите!“ После някои луди глави захващаха да пеят, а те се пукат от яд и псуваха, дордето им паднат чалмите.

Часът наближи 12 по турски, т. е. мръкване, а пушките пукат още, хитрата черкезка конница обикаляше наоколо ни, като че вършееха харман. Нашата спасителна горица, както и ние самите представлявахме твърде жална картина. Тънките клончета на корията бяха повиснали нанадолу, пречупени от ударите на куршумите, а корите на дърветата бяха цъфнали като зелка. Лицата на момчетата бяха почернели и опушени от барута, който се виеше из горицата като облак. Същият тоя облак се виеше и над долината, в която бяха неприятелите.

Мръкна се вече добре и пушките захванаха да престават малко по малко, докато млъкнаха най-после окончателно. Слава богу! Ние въздъхнахме малко свободно; тръбата ни засвири на почивка, от гласа на която ако и да не разбираха всички, но десетниците знаеха, защото повечето бяха от сръбската легия.

Караджата, макар и ранен, но той пак не седна наред с другите момчета, като че да бе човек с друга натура. Припна и отиде да обикаля позициите, да види за убити и наранени момчета. В цялата битка всичките убити и ранени бяха осем души, от които само трима души бяха умрели. В числото на ранените беше и Христо Дряновски, един от решителните момчета, какъвто беше и покойният Арсо, който падна в първата битка. Понеже от него не можеше да стане вече човек, Караджата му даде отрова, смесена във водата, която той изпи и умря после няколко минути. Колко души паднаха от страна на неприятеля аз не съм в положение да кажа никаква приблизителна цифра. Ще прибавя само това, че когато правеха турците настъпвания, по няколко пъти оставяха на бойното поле по 15–20 души*.

---

* И в тоя случай ние ще да си послужим пак със записката на Бачо Кира, който се е интересувал от всичко, разпитвал за работите, а най-главното, че битките ставаха около неговото село и той е бил в положение да научи много подробности... „Сутринта, т.е. деня, в който стана втората битка – говори той, – цялата чета се намери край село Патрешца, в корията на дяда Ивана Войников от с. Гор-

II

Нашата почивка трая около половин час най-много. В разстояние на това време голяма тишина владееше и от двете страни, почивахме ние, почиваха и турците. После това даде се заповед да се погребат умрелите ни братя, а с ранените да постъпим според обстоятелствата. Двамата от тия последните можеха да следват подир четата, а останалите трябваше да ги носим на гърбовете си наред. Братя и другари, с които преди два деня се целувахме, как можеше да ги оставим на горчивата им съдба, когато на заранта още щяха да опитат острилото на башибозушкия ятаган и зехира на черкезката кама?

Като свършихме всичко, приготвихме се пак за дълъг поход. Всеки може да си въобрази като какво беше нашето състояние след две кървави битки, гладни и жадни, непочивали и незаспивали още от Румъния! А свършваше ли се дотука нашето тегло? Близо ли беше спасителната точка – Балканът? Колко потери още идеха да заградят нашия изходен път? Всичко това, като го прекарваше само човек през ума си, можеше да предскаже свободно нашата трагическа участ.

Чакахме да се стъмни добре и по начин хайдушки тръгнахме да излезем от дядо Ивановата кория или, по-добре, потеглихме да избягаме. Колкото големи и да бяха опасностите, с които беше съпрежено това наше отстъпване, ние трябваше

ня Липница. Тука ги обиколиха турците и войската, която дойде от Свищов и Търново. Страшна битка се захвана, която трая от сутринта до вечерта; твърде юнашки се бранеха тука хаджидимитровци и много турски и черкезки майки разплакаха. Тука убиха един бинбашия от Русчук (тоя бинбашия беше на 300 крачки разстояние далече от кориятa, върху една могила, отгдето правеше команда. Един от юнаците, като го поздрави с един куршум, прониза го през гърдите и там си умря)... После това читашката злоба не можа да остане наситена – продължава Бачо Киро със свойствената нему наивност. – Тия изсякоха дядовата Иванова кория из дъното да я не гледат напреде си и да не би втори път да се изкрият в нея други омразни хъшове.“

да стиснем очи пред тях, защото, ако останехме в корията и на другия ден, то нашата съдба беше решена вече с очевидни следствия. Като знаехме, че най-големите сили на неприятеля са натрупани откъм страната на Балкана, както в първата битка, така и тука, върнахме се пак наназад към Дунава, а после се отправихме към определената си посока. Всичко бе тихо: повече от благополучно, може да се каже, стана нашето избягване през линията на потерята. Само едного от дружината, на име Петър, брат на Савата, постигна злощастие, основано на простия случай. Той се върна в позициите да си дири чантата, която изтървал при погребението на умрелите, а на връщане побъркал пътя и се изгубил от нас*.

Спокойно преминахме долината, без да ни съгледа някой и без да ни усети стражата, която навярно беше поставена вече от страна на нападателите. Влязохме в една нива, която наскоро беше пожъната и от която снопите не бяха още дигнати. Ненадейно от един ближен кръстчец пламна една пушка, куршумът на която премина през моята дреха. Другарят ми Петър Вълчев, който си държеше пушката на тетик, гръмна срещу огъня и ние съгледахме, когато претърколи на земята калпака на един черкезин. По всяка вероятност тоя черкезин е бил поставен за стража. Местността, през която пътувахме, се състоеше от равно поле, нивя и ливади. Месечината огря и околността дотолкова свободно се виждаше, щото изгубена игла можеше да се намери. Подир един час пътуване авангардията се спря и извести на войводите, че нанапред, към където пътувахме, слушало се някакъв си шум, като под земята. Х. Димитър излезе няколко крачки напред и легна на земята по очите си. Мнозина, които не знаеха значението на тая негова хитрост, захванаха да се питат: „Да не му е станало нещо зле, та легна?“ А той искаше с това, т. е. чрез

* Петър можал да достигне благополучно до търновските лозя, гдето и мислел да се скрие; но страхливите му родители, кажи го от глупост, кажи го от робско настроение, предали го на турците. Това сам брат му ми е изповядал.

турянето ухото си на земята, да се увери в действителността на шума. Когато се завърна при нас, обади ни, че наистина се слушало някакъв си шум, за който той уверяваше, че бил конски.

За наше щастие, там наоколо имаше дребна горица или по-добре трънак, заобиколен наоколо от ниви. Тук, в тоя трънак, войводите дадоха заповед да налягаме, дордето се разбереше същността на шума, като ни казаха в същото време да стоиме бодри. Месецът, като да съчувствуваше на светостта на нашето дело, закри се в това време зад един сивотъмен облак, който ни спомогна в това поне, че пушките ни, които бяха насочени измежду тръните, не можеха да лъщят, следователно, недостъпни бяха за неприятелското око. Един четвърт от часа не се измина, откак не попълзяхме в трънака, когато съгледахме, че измежду нивята се зачерня нещо, което се приближаваше постепенно, и шумът, който от по-преди беше достъпен за ухото на Хаджията, ставаше по-чувствителен от минута на минута.

– Видяхте ли? Уверихте ли се? – каза той и диханието му се усили.

Право, като на свещ, към нашето бедно свърталище, трънака, идеше непознатото още множество, за което нямаше никакво съмнение, че е войска, конница. Ние турихме пръсти на пушките и чакахме с нетърпение заповедта на войводите. Не щеш ли, че догдето ние се приготовлявахме да гърмиме, конницата се спря в близката нива, току до нашата пусия, и почнаха да си говорят нещо на нисък глас. Ние помислихме, че те са ни видели и затова се спряха да се съветват нещо помежду си по кой начин да нападнат, но колко бяхме зачудени, когато видяхме, че конницата бутна наназад, отгдето беше дошла, и отиде да се не види през нивята. По всяка вероятност те не можаха да ни съгледат; но нямаше така също и никакво съмнение, че нас бяха излезли да търсят.

Аз не можа да определя сега точно и вярно в коя именно местност се намираше тоя трънак и покрай кои села пътува-

хме, дордето съмне. Зная само, че тук наблизо са селата Павликени (гдето стана втората битка), Михалци, Горни турчета и пр.* След заминуването на непознатата войска ние пак се отправихме да пътуваме с посока към Стара планина. Месецът, който в това време беше се показал, огря величествените върхове на тая последната, там далеч над Габрово или Севлиево, и в гърдите на дружината се почувствува оная радост, която ни въодушевляваше още в свята Румъния.

– Не бойте се, момчета! Утре по пладне ще да бъдем в Стара планина на А г л и к и н а п о л я н а** – каза Караджата, като се обръщаше към дружината. – Там аз ще излекувам по-скоро своята рана, там ще да ни посрещнат много наши патриоти от Сливен.

Ние пътувахме без път, направо през пожънатите ниви. Всеки може да си въобрази това наше пътуване доколко беше мъченическо. Прерязаните със сърпа класове ни бодяха в краката като шила. После полунощ излязохме на една гола рътлина, гдето се и спряхме за малко време на почивка, повечето да дочакаме ранените си братя, които едвам се влачеха подире ни. Тук стана дума да се даде на двамата от тях отрова, понеже се познаваше вече, че те са осъдени да оставят костите си рано или късно. Хаджията обаче се възпротиви на

---

* Бачо Киро говори следующето за това нощно пътуване на нашите юнаци след втората битка: „...Вечерта юнашката дружина потегли оттам (от кориятa на дяда Ивана) към запад. Накъде са ходили, на коя страна са се губили горките, не се знае. На сутринта се намери един от тях умрял в неданските гори; и друг един тежко ранен, останал в павликенските ливади, намериха го турците и там го добиха. Главата на тоя юнак и костите на други още се намират и до днешен ден в нашите гробища (в с. Горни турчета)...“

** А г л и к и н а п о л я н а е място в Сливенския балкан, между Твърдица и Демиркапия. Преди да тръгне четата от Румъния, това място е било определено за среща на други юнаци както из Румъния, така и из България. Така също е имало условия, че който и да се изгуби от четата, към Агликина поляна трябва да върви. Тя е била определен пункт за събирание.

тая не дотолкова братска и патриотическа мярка. Той каза, че ние сме длъжни да ги лекуваме, когато достигнем в планината, гдето ще да имаме за това възможност. Смъкнахме се от рътлината в едно корито и пак нагазихме из нивята. Като оставим настрана всичките други кучешки теглила, пред едно само ние не можахме да останем горди победители и революционери в пълна смисъл на тая дума. Аз говоря за убийствената жажда, на която бяхме жертва от няколко деня нанасам.

– Боже мой, да бъда жив да туря две капки водица в устата си, па тогава да умра! – говореха мнозина.

А бедният Караджа, който от всички други трябваше да бъде най-много жаден по причина на раните си, нищо не говореше.

– Още малко, още малко, братия, и ние ще да стигнем до студените бистри извори – говореше той.

Караджата не беше свършил още своята насърчителна реч, когато ние чухме напреде си да крякат жаби.

– Вода! Вода! – извика дружината и полетя към това място, като забрави и дисциплина, и команда.

От произведения шум жабите млъкнаха, но и ние видяхме вече тяхното жилище. Що да видиш? Напусто беше нашата радост. Наместо въображаеми балкански реки, малки потоци или буйни чешми ние присъствувахме при една вонеща локва, в която селяните си бяха къпали през деня биволите и свинете. Кой обръщаше внимание на подобни дребни работи. Цялата дружина напада по земята, от четирите краища на локвата, и миризливата вода се разигра от тегление, като че да беше станало вътре морска буря. Понеже нямаше за всичките място, то мнозина се блъскаха и натискаха кой да си доближи по-напред устните до мътната локва. После няколко минути нещастната тая локва представяше опустошително зрелище. В нея бе останало вода само на средата, а останалата част пресъхна! Сиромашките жаби подскачаха надолу-нагоре по черната тиня и боязливо подаваха своите главички нанавън. Лошите следствия на тая вода не закъс-

няха да се покажат: дордето изпъплим из долината, няколко души изостанаха, стана им лошо на стомаха.

По-нататък и ето напреде ни един широк път, работен наскоро, който приличаше да е шосе. Водачът ни каза, че той, пътят, ще да ни заведе при севлиевската река (Росица?).

В пътя си ударихме върху двама земеделци, които оряха на месечината и по хладината със своите черни биволи. Дордето ние се доближим до тях, те дигнаха праха през нивята, като оставиха и биволи, и дрехи, и всичко, щото имаха. Ние не можахме да ги узнаем дали турци бяха те, или българи; но по всяка вероятност са били наши сиромаси братя, защото турчинът никой път няма да си вади очите да оре нощно време. Тия сиромасите тъкмо що били седнали да ядат хляб, който беше начупен върху една абичка. За наше щастие, малко по-настрана намерихме един бъкел с вода, прясна и студена. Караджата видя, че ще стане сблъсквание, та затова застана отрано при идола, т. е. бъкела, и наред почна да дава вода. Кому по-преди? С него най-много пет-шестима души да можеха да се напият. Ако един дигнеше да пие, то около десетина ръце го чакаха, като че ще да ловят птици, и му четяха глътките. Нашите войводи бяха дотолкова благородни, щото не се възползуваха от положението си да изпият водата, но чакаха да пият другите, а те останаха най-после.

Още един час пътувахме и даде Господ да намерим един извор, от който се напихме с вода и си починахме. После половин час зората се пукна на изток и войводите дадоха заповед да побързаме, защото околността не представляваше никаква гаранция като за нас хора, т. е. нямаше ни една трънка да можем да се скрием. Старият Балкан стърчеше напреде ни, по-наблизо и по-величествено, и върху него бяха отправени очите на всичките момчета. На пътя ни се изпречи едно село турско, разделено на две махали, през средата на което ние минахме. Никой освен нощните стражари – кучетата – не ни усети. Наистина, че мнозина ни видяха, но те се снишаваха покрай плетищата. Не е чудно, че ни помислиха за турска

войска или башибозушка потеря. Аз на вярно не зная името на това село, но мисля, че то беше или Горни турчета, или пък Бацуво (?)*.

Стигнахме до една голяма река, за която водачите казаха, че е севлиевската. Тук наблизо съгледахме овчарски кошари и десетина души момчета се отправиха да хванат овчарите, да ги разпитаме за туй, за онуй и да видим нещо за ядение. Но стои ли ти така равнодушно угнетеният овчар? Двадесет крачки имаше още, дордето наближим колибата, когато двама души изхвръкнаха из нея и отидоха да се не видят из нивята. Пред кошарата на едно дърво намерихме две цедилки с прясно сирене, което натоварихме на гърба си; а върху един камък сложихме две бели меджидии за стойността на сиренето, които овчарите щяха да намерят след нашето заминуване. Подир нас беше дошъл и Димитър Мънзов, един от най-ранените; той се тътри на земята пред кошарата и каза:

– Ох, братия! Оставете ме тук да загина! Не съм в състояние оттук дотам да се помръдна.

А ние нямахме заповед да оставяме никого, та затова не дадохме на клетия Мънзов да остане при овчарските кошари. Когато се върнахме при дружината, тя преминуваше вече реката, кой събут, а кой с цървулите, кому както скимне. На другия бряг на реката имаше така също овчарски кошари. На тия кошари решиха войводите да оставят Д. Мънзова. Сам Хаджията го хвана за ръката и го заведе при овчаря, който не беше сполучил да избяга.

---

* Бачо Киро не споменава подобно нещо, т. е. че дружината минала през някое село... „Сутринта юнашката чета осъмна покрай нашето село – говори той, – мина свободно над селото по поляната и се спря при овчарските кошари. Овчарите дояха овци и момчетата им взеха млякото, което изпиха. Оттам тръгнаха към високия бряг, излязоха при урушките лозя, гдето седнаха на почивка. На това място така също имаше овчари, от които задигнаха две цедилки с прясно сирене, което заплатиха богато на притежателите. Тоя ден беше вторник, месец юли..."

– Той е българин, християнин, твой брат, тръгнал да се бие с турците за ваше добро – каза Хаджията на овчаря, като му сочеше полуубития Мънзова. – Затова прибери го, храни го, гледай го, за което и Бог ще да те награди!

После това войводата даде на овчаря половин лира за труда. Той се обещаваше, от страх може би, че всичко ще да изпълни, но щом сме заминали, и горкият Мънзов бил предаден на потерята, която го съсякла на мястото му.

Когато Хаджията правеше условие с овчаря, ето че напреде ни се показаха трима души турци, въоръжени, както се следва; те се показаха пред четата ненадейно, защото мястото беше завой. Десетина момчета отидоха да ги заградят, които и успяха. По-нататък още седем души други турци се показаха, така също въоръжени. И тях сполучихме да заградиме. Те се предадоха по мирен начин, без ни най-малко съпротивление. Сам Караджата, който не може да търпи много, отиде да ги разгледа що са за хора. Те навярно бяха от потерята, но скриха пред нас истината; казаха, че излезли да си търсят воловете. Караджата им прегледа пушките, които бяха пълни, а после им ги даде, като им поръча, че ако вземат участие в потерята, ще бъдат изклани като пилета.

– Валлаха, билляха, няма да бъдем – говореха те, кротки и смирени като агнета.

На много момчета не стана добре, гдето отпуснахме тия наши лични неприятели, но що да се чини, когато войводите искаха да изпълнят своите обязаности.

Забравих да кажа, че от последната кошара ние взехме няколко агнета и един овчар, който ги караше. Заедно с него ние минахме покрай една воденица и влязохме в една гора, там наблизо до реката. Беше се съмнало вече. Тук, в тая горица, ние мислехме да починем най-после от дългите трудове и да заколим агнетата, дордето е още рано, догдето не ни е още подушила потерята. Според думите на овчарина тая горица се казвала Бяла черкова.

ТРЕТА БИТКА

ГЛАВА V

Овчарят с агнетата. Прогонването на потерята. Второ наранявание на Стефан Караджа. Съсечването на двете момчета. Молбата на чаушина. Числото на дружината 68 души. Отстъпване.

I

И така, ние се бяхме разположили вече в гората. Овчарят беше заклал агнетата и започваше да ги дере; огън се приготовляваше на друга една страна за пресните кебапи, едни от момчетата бяха се разшетали да берат дърва, други почиваха, трети се облизваха, че ще похапнат най-после, с една реч, всинца тържествувахме и се веселяхме. В това време именно ето че пристига стражата, която ни извести, че откъм гъстата гора (Бяла черкова) се задало турска потеря. Ние рипнахме на крака и с първи поглед можахме да съгледаме червените фесове и чалмите, които пристъпяха към нашата горичка. Вижда се работата, че тая потеря ни е чакала в голямата гора Бяла черкова*, гдето е мислела, че навярно ще да се спреме. Тия вървяха хайдушки, като се слагаха зад шумките. Хаджи

---

* В записката на Бачо Киро не се споменава такава гора... „Като взеха сиренето – говори той, – дружината потегли из пътеката нагоре, из която излезе и Тотю войвода на 1867 г., и излязоха отгоре на каменската равнина. Тук направиха малко почивка и като високо място, можаха да видят с телескоп приближаването на турската ордия. Тогава те побързаха да си намерят позиция и тръгнаха за дряновските гори, гдето си избраха място за отбрана в Дълги дол, а после два часа се преместиха в една малка кория (може би тая кория да е Бяла черкова). Тук наоколо имаше пожънати ниви, от които юнаците привлякоха снопите и си направиха митеризи (трета битка)...“

Димитър извади револвера си и го изпразни насреща им; а те скочиха на крака и търтиха да бягат към голямата гора, отгдето бяха дошли.

Развали се пак нашето минутно спокойствие; Караджата каза на уплашения овчар да си прибира агнетата и да върви по-скоро при овцете си, защото неговата мисия се свършва вече. Бедният овчар, той забрави и агнета, и абата си и отиде, та се не видя през гъсталака. Войводите изтеглиха саблите, разделиха момчетата на две отделения, едното поведе Хаджията, а другото – Караджата, и тръгнахме направо към мястото (голямата гора), гдето се криеше потерята. Щом тая последната видя нашите нападателни движения, почна да отстъпя още отдалеч. Ние пристъпвахме полечка и следвахме да гърмиме с тактика. В местността между дребната гора и Бяла черкова изкарахме из гъсталака до десетина души заптии, които предвождаха потерята. Те стиснаха своите царски шишенета през половината и хукнаха да бягат напреде ни, без да се обърнат даже да ни видят. По тоя начин в разстояние на половин час ние сполучихме да изгоним турската потеря без никакви жертви и спокойно завзехме техните позиции, което ни беше и целта.

Казах, че тоя ден беше вторник, четвъртият после нашето минуване от Румъния. Денят бе обикновен, както въобще бива през месец юли. Слънцето печеше, хладен ветрец подухваше от време на време, който люлееше листата на дървенцата и сушеше потта от нашите изгорели чела. Дружината представляваше не млади и весели момци, каквито бяхме преди два деня, но полуубити скелети, почернели и изгорели – да ги духнеш, ще паднат. Каквото и да говореха войводите за насърчение, каквото и да обещаваха, аз вярвам, че помежду ни трима души не можаха да се намерят, които да мислят противното, т. е., че ще да остане някой жив от цялата чета. Девизата ни „Да умрем за България“ се оправдаваше вече напълно.

Слънцето бележеше обяд, когато ние изгонихме потеря-

та и завзехме нейните позиции. Аз казвам изгонихме, но не окончателно. Това беше само едно подплашване от наша страна. Онова, което щеше да стане, което имаше да патиме в тая гора, оттук нататък се очакваше да дойде. Не много надалеч от нашето свърталище се слушаха отчаяни гласове, команди, а малко по-нататък – войскарски тръби. Кървавата битка ставаше неизбежна. Войводите се оттеглиха настрана и дълго време говореха помежду си нещо тайно и важно. После това те се върнаха при нас и ни разделиха изново на две отделения. Аз останах под командата на Караджата, който щеше да държи лявото крило. В тая трета битка дружината се разпореди така, щото образува едно колело във вид на полукръг. Освен дебелите храсти, които щяха да ни служат за отбрана, някои от момчетата привлякоха и снопите от ближната нива, с които направиха табии. Нашите действия не останаха чужди на неприятеля; той имаше възможност да чуе и види всичко.

Ако неприятелят се приготовляваше в тая трета битка да ни нанесе последно поражение, то нашата чета съвсем не отговаряше на тия негови пресни сили. Най-главното е, че нашите фишеци започнаха да се преполовяват, едната част на които бе изгърмяна, а другата изгубена. Човек, гладен и неспал от три деня, в състояние ли е да се грижи за своите книжни фишеци?

В половин час време потерята можа да събере своите сили и да се опълчи насреща ни. Тя се предвождаше от 15–20 души заптии, които тичаха нанапред с конете си и насърчаваха своите съотечественици. Когато ни наближиха на 300–400 крачки, отвориха насреща ни огън и куршумите ни поздравиха. Ние държахме отбранително положение и отговаряхме нарядко от точка зрение на икономия. Нападателите псуваха до Бога, което беше знак, че не можат да ни нагазят.

– А бе, мръсни кяфири и черни неверници гяури! – викаха те. – Защо сте минали и какъв ви е зорът! Аф, пезевенлер!...

Докато я карахме така комшийски с башибозуците, бодро-

то око на Караджата съгледа нещо, което го смути окончателно. Скоро той се затече при Хаджията, комуто каза нещо на ухото и му посочи с ръка да погледне към западната страна. Тайната не можа да остане за дълго време капитал само между войводите. Ние си надигнахме главите и можахме да видим в що се състояла тая тайна. Ближен там един баир беше почернял като гора от сини потури и червени фесове. Това беше турската редовна войска, която идеше на помощ на потерята*. Скоро тя ни наближи и нейните команданти с голи сабли в ръката почнаха командата. Ако башибозуците гърмяха през куп за грош, то това същото не може да се каже и за редовната войска. Тя се подразделя на няколко колони и почна нападението си. Солдатските куршуми запищяха много по-силно и тънките вейки на корията захванаха да падат на земята.

По два-три пъти изгърмяха солдатите с пушките си и престанаха вече. Те натъкнаха на своите царски шишенета лъскавите байонети и се втурнаха да ни нападнат с пристъп. Ние ги отблъсквахме според силите си. В едно от тия нападения, което стана по икиндия, две от нашите момчета, които Караджата беше поставил в един храсталак, не можаха да отстъпят. Тук те бидоха загащени от солдатите, които ги насякоха на парчета. Тая сцена силно покърти Караджата. Видях го с очите си, когато той се хвърли върху нападающите солдати със сабля в ръката, разсече на едного от тях рамото и отърва няколко парчета месо от ръцете им, принадлежащи на нашите разсечени жертви. Но тая дързостна постъпка не му излезе така евтина; той се върна с една прясна рана в левия крак, произведена от куршум.

– На месо, момчета! Удряйте! – викаше той и си подрусва-

---

* Числото на тая войска, която Бачо Киро видял, като тръгнала, е от грамадно повече... „Два часа по-после, откак се спряха момчетата, говори той, пристигнаха турци, черкези и войска, които нападнаха селото ни като гладни псета. Сам пашата, търновският, седна пред дюкяна с няколко аги и привика нашите стареи.

ше крака, като да искаше с това да отмахне раната. После това той легна по очите си на земята и почна изново да гърми.

Подир нараняването на Караджата един военен чаушин заедно с 15–20 души солдати сполучи да влезе в позицията ни, след като се съсякоха вече поменатите две момчета. Караджата сполучи да им загради пътя с няколко души от юнаците и сечът се почна. До един тия бяха изсечени, а чаушинът падна жив в ръцете ни. Уплашеният чаушин се молеше да го оставим жив, като си подаваше часовника и кесията, в която имаше десетина алталъка. Неговата молба обаче не се взе във внимание по уважителни причини и той биде съсечен на мястото си.

Битката следва непрекъснато чак до засядание на слънцето. Ние се държахме още, но бяхме поражени вече. Само пред очите ни се търкаляха 6–7 души умрели и десетина ранени. Те се късаха от болести и от жажда, но никой ги не поглеждаше. В тая трета битка се нараних и аз с куршум в рамото.

Часът на 12 по турски боят престана, пушките млъкнаха и от двете страни. Кой гдето си беше на позиция, там си и остана, уморен и капнал за минутна почивка. Половина час не се измина и войводите дадоха заповед да се приготвиме за път, след като прегледахме убитите и ранените.

Хаджията преброи момчетата и що да видиш! От 124 души едвам 68 бяхме останали! Другите избити, ранени, изгубени тук-там из гората, останали по кошарите и пр. Това отчая окончателно момчетата, но нямаше вече що да се прави, жребието беше хвърлено. Както в първите две битки, така и в третата ние не знаехме колко души са паднали от неприятелска страна. Аз предполагам, че тяхното число беше много по-голямо*.

По стария си обичай върнахме се пак наназад, избико-

* „В тая битка (третата) от турците паднаха убити само редовна войска 65 души – говори Бачо Киро. – Числото на избитите черкези и турци не се знае.“

лихме неприятелската стража и хванахме пътя през гората с посока към Балкана.

В пътя си до едно дърво намерихме случайно едно от момчетата ранено, на име Симеон Врачанеца, който не можеше да се изправи на краката си. Вследствие на това поискахме му револвера и му предложихме да го отровим, за да се не мъчи по-зле.

– Не ща! Не ща! Махайте се отпреде ми! – викаше клетникът и си тръшкаше главата от земята.

Ние го оставихме на съдбата му.

От всичките злини и неволи, на които бяхме подложени, благодарение само на тихата нощ, която беше в наша полза, в нея ние само намерихме утеха и защита. И тая вечер тя ни се усмихна още отдалеч. Небото бе ясно, като огледало, нашарено с многобройни звездици, тих вечерен ветрец подухваше откъм леглото на бистрата Росица, който носеше надалеч образувания облак дим от пушките. Горските птиченца, подплашени и прогонени от гнездата си вследствие гърмежа на пушките, чучуригаха необикновено наоколо. Ние се влечахме из гората без път и пътека, като се пазехме да отбегнем от преследванията на неприятеля. Бяхме още в гората, когато чухме военната тръба, но не можахме да усетим на какво тя свиреше*. Във всеки случай ние бързахме да отстъпиме. Към Стара планина не поглеждахме вече, защото се бяхме наситили на нейните сини върхове, т. е. като я гледахме от

---

* „Като се свърши третата битка, войската се оттегли вечерта да нощува във Вишовград – говори Бачо Киро, – а потерята турци и черкези останаха да пазят гората – да не би да избягат хъшовете. Тия последните къде са ходили през нощта, где са се скитали, не е известно. На сутринта осъмнаха почти на същото място, половин час по-надалеч, между селата Плужна и Вишовград, на мястото, наричано К а р а к ъ з ъ н К ь о п р ю с ю (на черната мома моста), гдето ги намериха турците, и битката се почна изново..."

Според други източници обаче четвъртата битка станала на мястото К а н л ъ д е р е. Дали това е все едно и също място, аз не зная. Впрочем разликата и противоречието е твърде малко.

два деня и две нощи, уж че е наблизо, а всъщност това беше една измама – не ни оставаше никаква надежда.

Караджата, колкото и да се силеше да не остава наназад, захвана да се чувствува отслабнал вече. Не бе малка работа: три рани зееха по неговото тяло, от три места течеше черно кръве!

В пътя си достигнахме до една втора рекичка, която бе за нас земни рай. Тук, над нейните бистри струи, ние си измихме изгорелите лица и пийнахме по малко водица, около по една ока на човека.

ЧЕТВЪРТА БИТКА

ГЛАВА VI

Дълбокият сън на дружината. Копоите на потерята. Подлостта на Мавра. Разделение на четата. Хващанието на Караджата. Чиновниците от Търново. Поканата на пашата да се предаде Х. Димитър. Отделението на българската потеря. Съдбата на писаря. Избягване от позицията. Голите канари

I

Както другите нощи, така и сега ние пътувахме, дордето се съмне. Мястото, през което вървяхме, беше доволно гористо, та затова хранехме надежда, че днес поне не ще можат да ни намерят потерите. Едно, че се съмна, а, от друга страна, че бяхме отпаднали съвършено, спряхме се сред гората, като поставихме наоколо стража. Напусто обаче имахме ние слабостта да си въобразим само, че не ще бъдем съгледани и тоя път. Турците не спяха; нашите тридневни битки бяха вече дело свършено и на всекиму известни. Всяко чалманосно същество знаеше нашата цел и делото, за което бяхме минали. По тая причина колкото способни турци имаше в окръзите Търновски, Севлиевски, Свищовски и Русчукски, бяха се опълчили срещу нас.

От друга страна, ние бяхме вече почти полуубити. Достатъчно беше да ни заградят 50–60 души потеря, да ни подържат още един ден гладни, и ние от само себе си, без битка, трябваше да преклоним глава. Не е малка работа: тоя ден, сряда, беше четвъртият, откакто ние се сражавахме гладни и жадни.

Слънцето се подаваше вече на изток, когато дружината

попада по зелената росна тревица, без да станат помежду ни някакви съвещания и пр. Всеки заспа сън дълбок на мястото си, измежду гъстата шума.

Като какъв е бил тоя сън после петодневни мъки, вярвам, че всеки е в състояние да си въобрази. Ние не спяхме, както дал Господ, но се бяхме пренесли съвършено, като умрели. Поставените стражари, които така също бяха хора като нас, наместо да бдят, да стоят прави, облегнати на пушките, и да се ослушват наоколо, без да му мислят много надълго, и те последвали нашия пример, т. е. тръшнали се на земята и захъркали сладко-сладко.

Един час или повече време после това чуваме, че кучета и копои лаят наоколо из гората, но никой се не събужда, струва ни се, че лаят става под земята. Трябва да ви кажа, че в това четвърто нападение потерята беше тръгнала да ни търси с копои, като зайци. Разбира се, че после копоите вървяла потерята; тия лаели толкова по-грозно и по-отчаяно, колкото се наближавали до нас, но никой не дига глава, дордето най-после довтасва и самата потеря. Най-напред те нападнали на Христа. Той скочил на крака и отведнъж изгърмява върху един черкезин, когото свалил на мястото му; а останалите му четирима другари се разбягали.

И от пушката на Христа никой не можа да се разбуди от дружината, освен ония, които били около му. Той вика: „Ставайте! Нападнати сме!“ Но никой не дига глава. Тогава Христо тръгнал из гората и блъска с дръжката на пушката си где кого види и завърне. В това време пукна пушка из гората и куршумът ѝ удари в челото едно от нашите момчета, което се подигна да стане. То падна на мястото и кръвта бликна да тече из устата му, носа му и ушите му. Лицето, което го удари, беше турски солдатин.

В късо време всичката дружина се намери на крак, събрана на едно място. Слънцето беше подскочило вече на няколко копрали и силно печеше. Двете ртлини, между които се намирахме ние, бяха завзети от потерята, така щото ние

оставахме между два огня. Всеки разбра, че днешното ни положение е едно от най-опасните. В малко време всинца щяхме да бъдем избити на местата си. Заради това, наместо да държим отбранително положение на мястото си, решихме да нападнеме ние по-напред на потерята, която да изгоним поне от едната ртлина. За тая цел малката ни четица се раздели на три отделения, на ляво, на дясно крило и на среда. Това последното отделение остана да командува сам Хаджията. Командата на лявото крило се даде на Мавра, родом от Казанлък, който потегли към ртлината да заобиколи изотзад. Подир него потегли Караджата с другото крило и битката се почна. Потерията се командуваше от един военен бинбашия. Вървим ние с Караджата напред, като мислехме, че Мавро е отворил вече огън от другата страна; но Мавро постъпил твърде подло в тоя случай. Той избягал заедно със своята дружина, която се състоеше повечето от претенциозни сливнелии, а ние останахме изложени на опустошителния огън!

Момчетата от нашето отделение се нахвърлиха начело с Караджата между редовете на турските солдати и боят се почна гърди срещу гърди. Псувни „дин“, „иман“, „кяфир“, „кучета“, „поганци“ заглушиха въздуха. Бинбашият, който командуваше недалеч, падна от коня си, свален от куршума на брата ми Петра. В това време войската ни нагъна много отчаяно, кой с щикове, кой с пушки. Караджата, който вървеше напред и сечеше направо и наляво, остана заобиколен помежду им. Най-голямата сила биде устремена на него, защото по дрехите му турците можеха да го познаят, че той ни е главатар. И туриха върху му ръка неприятелите! Той викаше: „На месо! На месо! Удряйте!“ – но всичко напусто. Едно, че ние не можехме да му помогнеме вече, а, друго, че той беше наранен като решето!...

Дордето не бяха го хванали още, турският чаушин даде команда да престанат да гърмят и да го хванат жив. Около десетина души манафи заградиха нашия войвода, когото грабнаха като орли, кой за ръка, кой за крака, кой накъдето

свари, и го отнесоха в своя лагер. Ние изпразнихме по един път своите пушки върху солдатите, които го носеха; но те малко внимание обърнаха на това. Слушахме ние до едно място гласа на своя любим войвода, който псуваше всичко, що е турско, и насърчаваше нас:

– Дръжте се, братия! Смърт на кучетата!... На месо! Отмъщение!

Завлякоха го надалеч в една близна долина и ние се простихме веднъж завинаги с него. Момчетата останаха като гръмнати после тая загуба за всичката чета. Сам Хаджията се просълзи в качеството си на войвода и скръбна въздишка се изтръгна из неговите юнашки гърди. Това се случи на 9 юли, в сряда после пладне. Аз повтарям да кажа, че главната причина да се хване Караджата бе поменатият Мавро*.

Когато войската хвана Караджата, пушките от неприятелския лагер престанаха вече и тръбата им засвири кой знае за какво. Много шумотевица и гълчове се слушаха в лагера им, значението на които ние не можехме да разберем. Между това, дордето неприятелите се радваха с победата си, че ни хванали главатаря, ние можахме да завземем кичестата рътлина и се наредихме на позиция за нова борба. Хаджията, който най-много трябваше да скърби за изгубването на своя достоен помощник, изцяло зае мястото на войвода.

Понеже числото на ранените момчета се увеличаваше от минута на минута, между които мнозина имаше, които бяха се умирисали вече в разстояние на два-три деня, войводата даде заповед да се изкопае един трап, в който да се положат, дордето трае битката.

Скоро пак се захвана битката. Няколко от по-възрастните и от по-опитните момчета отидоха при Хаджията, комуто

---

* Това лице Мавро е познато от по-стари времена за човек със съмнителна честност. Той е участник в убийството на оня прочут юнак Теню Люцканов, за когото П. Хитов говори в своите записки. Това подло убийство беше известно на Х. Димитра, но той пак склони да вземе Мавра в своята чета.

предложиха да не излязва начело на битката, защото, като отиде и той, тогава трябва да се разпръснеме кой накъдето види. Те го съветваха да легне при ранените в трапа; но той махна с ръка на тия благоразумни съвети.

– Това е докачение за мене – каза той. – Да се бият другарите ми, а аз да стоя при ранените! Никога.

От тая си нова позиция ние можехме да виждаме всичко наоколо; лагерът на турците се гледаше като в тава и всичките техни движения. Много свят от всичките народности на тая околия имаше в състава на потерята. Освен турци и ревностни черкези тук не липсуваха още: татари, голи цигани, па и наши братия българи, ако щете още. Засвири по едно време тръбата им и няколко отделения се отправиха да ни нападнат. Няколко пъти ни наближаваха те, но изново бяха принудени да се връщат. Трябва да ви кажа и това, че нашата нова позиция беше дотолкова удобна, щото десет души въоружени хора можеха да стоят срещу 200–300 души. Такава позиция ние нямахме ни в една от първите три битки.

Турците замълчаха изново. От лява страна на лагера им се подаде друго едно отделение потеря, на число около 80–100, които по своето облекло не приличаха ни на турци, ни на черкези, нито пък на друг някой мемлет. Ние не можахме да ги разгледаме добре по причина на слънчовите зари. А непознатите следваха да крачат към позициите ни, като вървяха на ребро с обърнати пушки към нас.

– А бе тия са наши тонковци, българи! Я да ги вземе дяволът! – извикаха някои от момчетата с голямо зачудвание.

– Това не може да бъде? Какво говорите вие? – възразиха други томовци.

– Българи са, Господ ги убил! – каза Хаджията, щом ги погледна с телескопа си.

– Тях са ги проводили турците с цел, че уж няма да гърмиме отгоре им, или пък ще искат да ни придумват да сложим оръжие.

Дордето свърши войводата, ето че нашите каракалпаклии

се подадоха от ближната долина и захванаха да покякват на коляно, за да ни отворят огън.

– Не ви ли е срам вас бре, турски робове, да гърмите срещу братята си против кръста! – извика Хаджията сърдито. – За кого сме излезли ние да се бием? Скоро се махвайте, че ей сега ще да ви натъркаляме по земята рунтавите калпаци!

Не зная от срам или от страх, но калпаклиите отстъпиха от бойното поле към гъсталака, без да гръмнат ни един път върху ни.

Тая четвърта битка беше най-тържествената за нас, при всичко че изгубихме Караджата. Тук имаха възможно мнозина високи лица да видят как се бие петстотингодишният роб. Тия високопоставени лица бяха: пашата търновски заедно с всичките граждански чиновници от града, азите, българи и турци, от мезлиша, каймакаминът от Севлиево, така също придружен от своите подчинени чиновници, и Алай бей от Русчук. Те стояха на една висока могила, отгдето ставаше командата, всичките възседнали на коне. При всяко нападение от страна на войската те викаха нависоко: „Хаджи Димитре! Предай се, предай-ѝ-ѝ!... Царят няма да ти направи нищо. Не бой се! Тук е и пашата.“*

– Ах, защо не си по-наблизо – да ти залепя една шикалка в челото – говореше байрактарят ни Коджа Ибрахим, куршумът на когото не падаше никога на сухо.

Надвечер турците нападнаха за последен път с всичките си сили; но едно просто обстоятелство ни спаси и тоя път.

---

* Това обстоятелство, че и пашата търновски присъствувал на IV битка, се потвърдява и от Бачо Киро... „Търновският паша – говори той, – обричаше по три жълтици бакшиш за всяка хъшовска глава; по тая причина черкезите и абазите много се изтрепаха в тоя ден, защото се впущаха като кучета да нападат. От турската войска паднаха убити 93 души, а колко турци и черкези – не се знае. За голяма жалост, тук падна ранен и прочутият български юнак Стефан Караджа, когото закараха в Търново, а оттам в Русчук (Бог да те прости и упокои, български юначе и поборниче! – възклицава Бачо Киро).“

Няколко души от момчетата бяха излезли малко нанапред и заложени зад един плет отсам, гдето турците никак не подозряваха, че има хора, отвориха огън на тия последните изненадейно.

– Бягайте, че лагъм приготвили комитите! Ще ни хвърлят в небеса – извикаха те и се впуснаха да бягат наназад.

В това нападение от турците се хвана и един циганин. Момчето, което го удари, уверяваше, че познало лично хванатия, който им калайдисвал тенджерите.

До вечерта потерята се опита още няколко пъти да ни нападне, но все беше отблъсквана. Един от тях, който се виждаше работата, че беше помак, защото много чисто говореше български, не преставаше да вика към Хаджията да се предадем. Най-после можахме да го докараме наред и два куршума го свалиха на земята. Убитият още пред пладне русчукски бинбашия цял ден чак до вечерта си остана на мястото. Това беше хитрост от страна на турците, защото те искаха да ни измамят да отидем да му вземеме трупа и в това време да ни нападнат. После премина една талига набързо, която го натовари и го отнесе към лагера им.

В последното това нападение падна убит брат ми Петър Обретенов. Куршумът го удари в гърдите и той умря на мястото си, без да каже дума. Някои от момчетата искаха да ме отведат настрана – да го не гледам как се мъчи да умира, – но аз им казах, че не е нужно, и спокойно затворих очите на единоутробния си брат.

II

Мръкна се и тоя ден. Нам не ни беше останало време да си прегледаме числото – колко души има убити, колко ранени и колко остават живи. Когато неприятелите започнаха да дирят из гората своите убити, тогава се сетихме и ние за нашите, защото гърмежът и нападенията бяха престанали вече.

Но твърде на малцина можахме ние да намерим труповете*. Най-много паднаха от дружината, когато хванаха Караджата, т. е. вън от позицията ни, та затова ние не можахме да се приближиме до това място. Освен това те бяха обезглавени и обезобразени още през деня. С очите си гледахме, когато им режеха главите и ги носеха на пашата за бакшиш. Колкото умрели намерихме, закопахме ги в приготвения за ранените трап. Те бяха на число около 10–12 души, а ранените надминуваха числото 20. Хаджията прегледа всички – кой е способен да върви и кой не. Двама души имаше, които не можеха да се мръднат от мястото си. Предложихме им да ги заколим или отровим, но те отблъснаха и едното, и другото. Когато потеглихме да вървим, един от тях, който се наричаше Попазоглу, родом от Копривщица, започна да иска пушка, за да убие Хаджията.

– Той ми изгори душицата, той ме излъга да мина – викаше горкият Попазоглу.

Другият му ранен другар, Божил, месторождението на когото не зная, следваше да се смее на ожесточения си другар, комуто говореше, че няма право да се сърди на Хаджията.

Както в първите битки, така и тука ние не знаехме числото на жертвите, паднали от неприятелска страна. Събрахме се, колкото души бяхме останали здрави и ранени, на брой около 40–50 души, и потеглихме на път към планината. Часът можеше да има два по турски; всичко беше тихо и глухо наоколо. Върху едно високо бърдо отпреде ни турците бяха наклали голям огън, който осветяваше цялата околност. Тяхната цел беше да можат да ни видят, когато преминем, понеже те бяха уверени, че непременно покрай това бърдо ще да минеме.

Един час място не бяхме изминали, когато писарят ни Ванката Попов Христович, който беше един от опасно ране-

* Костите на падналите в четвъртата битка мъченици са прибрани от свещеник Балчо из с. Вишовград, който ги опял според християнския обичай и ги погребал в един гроб зад олтаря на черковицата.

ните, заяви, че му е невъзможно вече да ни следва. Той поиска воля от войводата да му дозволи да си отиде в Габрово, пътя за което знаел. Никакво противно възражение не се яви от страна на дружината, която и без писар можеше вече да преживей още един-два деня. Онова, което ние поискахме да направим за последен път на Ванката, беше да го преоблечем в прости дрехи, от които имахме при себе си един кат, взети по-първия ден от един овчар. Оставихме бедния Ванка под една кичеста круша, целунахме го всинца по хладното чело и му казахме прощавай!*

През много долове, урви, кории и ртлини преминахме ние тая нощ, но ни на една от тия местности не зная названието. Падания, ставания, охкания на ранените бяха на първи план. Изгорелите за вода момчета, особено тия, на които беше изтекла половината кръв, падаха по земята да ближат росясалата тревица като добитък. Хаджията вървеше мълчаливо ту напред, ту назад и насърчаваше сегиз-тогиз дружината с половин уста. Един път той кажеше да вървим по-бързо, за да осъмнем в планината, а след малко съветваше да не сме бързали, защото ранените останали вече. Няма нужда да ви казвам, че това наше пътуване беше през гори и нивя, без никакъв път и пътека. Пътища много, но кажете ми: има ли правен нейде път за бунтовници?

Посред нощ, като се надвисихме над една доволно мрачна и дълбока долина, чухме в тихата нощ, че нещо пращи в долината, което приличаше на водоскок. „Вода!“ – извикаха момчетата и заплющяха надолу из урвата. Малко по-нататък и до нашия слух достигнаха ударите на кречеталото от една воденица. Ние тръгнахме още по-бързо направо към воденицата, като мислехме да хванем самия воденичар, който ни бе нужен за много работи, а най-много да ни покаже пътя за планината. Благополучно стигнахме до малката воденичка,

* Погрешно е съобщил братът на Ванката Илия, че той бил паднал уж на Бузлуджа (гл. в. „Славянин“, брой 135 от 1884 г.).

която приличаше на курник, разпоредихме се най-напред да завземем вратата, но пак напусто: жива душа нямаше под нейния покрив. Напразно викахме: „бае“, „братко“, „българи сме“, „помогни ни!“ Вижда се работата, че хитрият воденичарин ненапусто живееше под открито небе, сред планината. Той бе избягал от оная малка врачка, която съществува на всяка воденица и която се нарича к а ч а к.

После половин час почивка покрай бистрата рекичка, от която пихме по няколко пъти вода, изново се отправихме на път. Ясната луна, която се показа на хоризонта след петляно време, улесняваше нашето пътуване. На разсъмване връхлетяхме на едно село, на една край на което стърчаха няколко черкезки колиби, като къртичини. Ние го подминахме отстрана и продължихме своя път, без да ни усети някой освен кучетата. Поехме по една ртлина, смъкнахме се по един сипей и зората се пукна откъм изток. Трябваше вече да се търси прибежище за през деня, такова, което да ни служи и за отбрана, защото напълно бяхме уверени, че и тоя ден ще бъдем нападнати.

За наше щастие напреде ни се изпречи една гола канара, кацнала като орел на края до гората, на височина до едно минаре и половина. Докато се разсъмне, ние се качихме вече на върха на канарата, ранените наместихме на особено място. Върхът на канарата представляваше формата на харман, а от страните камъците бяха разредени неправилно, така щото човек свободно можеше да се крие и да държи в същото време позиция. Близо до канарата има път, който водеше за Севлиево, както се вижда. Местоположението е дотолкова открито, щото всичкото севлиевско поле се гледа оттука заедно с 10–15 села. Вижда се така също и самият град със своите бели минарета. При тая канара е близо така също и Ново село.

Един-два часа след спирането ни ето че се подадоха два табора войска из гората, отгдето дойдохме ние. С тях заедно вървяха до 200 души потеря, турци и черкези. Те вървяха

из пътя, който минуваше покрай нашата канара. Щом наближиха те според канарата, спряха се и войската се подпря на пушките си, а башибозуците хванаха пътя към канарата наоколо, който води за върха. Ние се приготвихме вече за пета битка, сражението беше неминуемо. Утешително беше това, че ако ни се свършеха фишеците, камъците бяха в изобилие, с които можехме да поддържим няколко часа отбраната си. Стражата, която бяхме поставили на пътеката, беше готова вече да изгърми, когато тръбата на войската изсвири да следват пътя си; а на башибозуците казаха да се върнат, защото комитите не били луди да се спрат върху тая канара. Ние въздъхнахме свободно и се прекръстихме от това благоприятно обстоятелство.

През целия ден тая потеря пречи наоколо из гората, на която ние гледахме всичките движения от нашето високо прибежище. Колкото нетърпима беше жегата на лятното слънце, десет пъти повече се увеличаваше тя от голите камъци, между които бяхме се наврели като гущери. Лошавото беше още и това, че ние не можехме да се мръднеме от мястото, защото щяха да ни видят. Както бяхме се сложили от сутринта, така си и останахме до вечерта. По само себе си се разбира, че устата ни се бяха запалили за капка водица.

СТАРА ПЛАНИНА

ГЛАВА VII

Първият връх. Село Дебел дял. Чарковете за гавани. Овчарските колиби. Шипченският връх Св. Никола. Разделение на четата

I

Подир пладне нашата канара беше честита да се удостои с високи гости. Из пътя минаха няколко турци с хранени атове, с чадъри и с язия фесове на главата, което показваше, че те не бяха долни хора. Мнозина имаше между тях и със сърмени ментани; а подир им вървяха множество ясакчии и телохранители. Ние подслушахме техния разговор, който аз ще да предам на читателите, доколкото съм можал да запомня.

– Ще да ги изловим един по един като яребици кога и да е – говореше един от тях. – Само труд задават на правителството.

– Докато са тука тия българи, мухата ги е страх да настъпят – пое друг думата. – Но щом преминат във Влашко, цели московци стават, като да им наливат в жилите кръв.

– Моля ви, ефендим, недейте забравя, че тия чапкъни са изгонени от нас самите – каза трети, който по думите си се познаваше, че е българин, от конашките копои.

– Ей такива българи би трябвало да се изколят най-напред, па тогава турците – каза Хаджията след заминуването на проходящите гости.

Момчета, родом из Търново, обадиха, че с тия турци пътувал заедно и прочутият по своето богатство ятак на разбойниците Хаджи Дервиш.

Със залязването на слънцето ние се помръднахме от нашето спасително свърталище – голата канара, понеже отви-

соко можахме да видим, че околността ѝ е чиста от потери. До половин час място повървяхме из пътя, който минуваше покрай канарата ни, а после шавнахме на лява страна в гъсталака и подехме балканската урва. През десетина крачки из гората връхлетяхме на едно кладенче бистра като сълза водица, постелка на която бяха букови листа.

– Тук можете да почивате – каза войводата и седна на зелената морава край кладенчето, над което висяха клонести дървенца.

А малко по-настрана се зачу гласът на хайдушката птица – косера, която надуваше своето остроклюнесто кавалче.

– Ех, Балкан, Балкан, старо свърталище! – каза Коджа Ибрахим Захаралията, като изправяше продупченото и скъсаното наше знаме върху едно кленово дървенце.

– Защо не беше близо ако не до Дунава, то поне до караесенските лозя? – възрази полуубитият войвода, на когото намръщеното чело захвана малко по малко да светва. – Ако ние бяхме се докопали до тия места още на втория ден, аз ви се кълна, че всичките ни паднали братя щяха да бъдат сега наоколо ни здрави и читави. Тук щеше да бъде и храбрият ни другар Караджата, който беше дясната ми ръка!...

При тия горчиви възпоминания аз видях, когато на Хаджията се задръстиха очите от сълзи. Той се обърна настрана – да не съгледат тая му душевна слабост другите момчета.

Така или инак, но дружината се радваше от вида на горделивия Балкан, който стърчеше напреде ни като облаци. Радвахме се ние още и по тая проста причина, че от пет деня насам, откак минахме Дунава, все през огън и желязо пътувахме. Тук сега ни се представяше случай за пръв път да си поотпочинем. Тук, при това кладенче, запушихме ние за пръв път цигари, светлината на които пазехме с калпаците си. Искам да кажа, че в разстояние на пет деня нам не оставаше време и да се почешем даже, гдето се е рекло. След като се напихме и поумихме от студеното кладенче, даде се вече свобода и на ранените да умият своите загорели рани, които обвързваха с някаква си трева, наречена ж и л а в и ц а.

Ободрени по тоя начин и посъживени до известна степен, ние се дигнахме часа на два по турски право към върховете на Балкана. Случайно се попаднахме на един път, постлан с камъни от старо време, както се виждаше, който ни доведе до непознато село, вътре в гората. Разбира се, че ние нямахме вече оня кураж да преминуваме през села, та затова избиколихме го полекичка през лозята и пак потънахме в гората.

На заранта осъмнахме в една местност, десет пъти по-прекрасна, отколкото кладенчето. Дордето в полето не можехме да търпим сухата жега, тук, напротив, трябваше да треперим от студ. А каква пък сянка имаше! Боже мой, това бе такъв ъгъл от рая, щото ние за минута поне трябваше да бъдем очаровани. Наистина, че страх от потери нямаше тука, но друга по-голяма опасност се явяваше, която във всяко отношение можеше да спори с най-страшните потери. Аз говоря за хляба, който липсуваше в нас. Слънце не беше ни огряло още, когато зачухме там близо из гората една счупена хлопчица (звънец), която удряше като селско клепало. Войводата не беше дал още заповед, когато десетина души от дружината наскачаха и се затекоха към онова място, отгдето идеше гласът на хлопчицата.

– Внимавайте! – каза войводата и сам полетя да отиде подир момчетата.

Виждаше се работата, че той високо ценеше гласа на тая хлопчица. Подир десетина минути пратениците доведоха при войводата едно младо момче българче, около на 20-годишна възраст. То трепереше в ръцете им като есенен лист, още повече че двама от нашите го държаха за по едната ръка – да не би да стане невидимо из гъстата шума; а в такъв случай или той трябваше да опита куршумите на нашите шишенета, или пък ние трябваше да бягаме през девет гори в десета.

– Не бой се, добри български сине! Аз съм Хаджи Димитър, български войвода, а тяхна милост са мои другари – каза Хаджията. – Ние сме минали за ваше добро.

После това той му спусна в ръката две бели меджидии да

даде на баща си и да го помоли да ни донесе хляб, тютюн, вино и пр. Бедното овчарче сега беше свободно вече. То прие парите и почна разговор с войводата съвсем по нашенски.

– Вие ли убихте оня ден в Кална кория нашия ага? – питаше то. – Много проклет човек беше той.

След като показахме на младото овчарче едно високо дърво, гдето трябваше да ни търсят, когато дойдат с баща си, ние се оттеглихме в една съвършено прохладна долина. Тук ранените имаха възможност втори път да си прегледат раните. Много от тях бяха отекли и очервивяли; но тук благодарение на хладния ветрец и на балканския климат нямаше толкова мухи. До късно вечерта ние се помайвахме около определеното място, да чакаме да дойде овчарчето. Часът наближи един по турски, но ни овчарче имаше, ни баща му. Напразно подсвирвахме и се кашляхме: жива душа няма. Наредени един по един из една тясна пътека, ние хванахме нагоре към Балкана. В пътя си ударихме върху една колиба, от която най-напред ни залàя едно малко кученце. И оттука овчарят беше избягал, вероятно като ни е видял от по-напред още отдалеч. Цялата нощ пътувахме, без да се спреме за дълго време. На утринта слънцето ни изгря върху един от балканските върхове. Той беше величествен много повече, отколкото може да си въобрази човек. Дълго време ние гледахме на околния балкански рай, без да се наситим. Мнозина от момчетата, които само от думи го знаеха, радваха се като деца на неговия вид.

Под върха надолу в една долина се виждаха покривите на едно село, което много приличаше на българско. После узнахме, че името на това село е Дебел дял. Понеже нашето по-нататъшно съществувание бе немислимо без храна, още повече че напреде ни стоеше неизвестна планина, решихме помежду си да нападнем селото и насилствено да вземем храна. Разбира се, че това наше решение не срещна никакво противоречие от страна на момчетата; сам войводата изказа най-напред желание за това. От върха на планината това се-

ло ни се виждаше твърде наблизо, та затова ние така лесно се решихме да отидем вкупом там, заедно с ранените. Отпосле обаче ние се каехме жестоко, защото, като тръгнахме заранта, едвам подир пладне можахме да стигнеме. Пътят бе ужасна урва, която съсипа окончателно и така отпадналите от сила момчета. Най-много си попатиха ранените ни братя.

Когато наближихме до селото, разделихме се на две части. По-малката част влезе в селото и придружена от селския кехая и чорбаджията, отиде по къщята да извести да изнесат едно-друго за ядение; а войводата с повечето момчета премина през селото и се спря на края под сянката на 5–6 кичести дъба, близо при които имаше и един студен извор. След малко ето че се зададоха из селото жени, баби, деца и пр., които идеха право при нас. Всеки от тях носеше каквото сварил да вземе, като сливи, ракийца и пр., които туряха на наше разположение. Тук ние чухме втори път ония съчувствени и благи думи, с които бяхме посрещнати в с. Саръяр. Бабичките благославяха и се кръстеха, а младите и дечурлигата ни изглеждаха с любопитство.

– Боже, Божичко! Да им се не нагледаш на младините! Как си прежалиха душите? Горките им майки! – говореха милозливите жени.

Тия няколко горещи ахания и охания бяха единствената наша награда от страна на народа, за който бяхме станали да се биеме. После малко, ето че дойдоха селските първенци, попове и чорбаджии, които се спряха под сенчестите дъбове, гдето стоеше войводата. Подир тях вървяха множество мъже и жени, които носеха на ръцете си различни ястиета: хляб, месо, мляко и 5–6 бели калайдисани котли, пълни с прозрачно червено вино, което имаше краската на заешка кръв. След братските поздравления между нас и селските хора постлаха с черги върху зелената морава, на които се наслагаха съблазнителните ястиета. Отдавна време момчетата не бяха виждали подобно гостяване, отдавна приятната миризма на топлите пити не беше посетявала нашето изострено обоня-

ние. Всинца насядахме наред около богатата трапеза, като че щяхме да заговяваме или като че присъствувахме на някоя селска сватба. Страшно сражение се очакваше от страна на изгладнялата дружина. Аз никога няма да забравя тая християнска софра и гостолюбието на нейните балкански жители. Молбите и благословиите от страна на дружината, които се изказаха в благодарност на жителите, вярвам да са били чути и видени от надлежното място.

Дордето лапаше полуубитата дружина, селското население висеше над главите ни и всеки го считаше за гордост, ако се удостоеше да подаде някому нещо. Войводата и други някои по-развити момчета говориха надълго и широко със селските старци за горчивите съдбини на българския народ. Всички присъствующи слушаха с напрегнато внимание, ни възражение, ни противоречие съществуваше. След два часа почивка даде се заповед да се стягаме за път. От страна на цялата дружина войводата поиска да плати за направените разноски за ядение, но селяните не приеха пари.

– Купете с тия пари едно кандило на черковата си или запалете по една свещ за умрелите ни братия – каза той, но селяните пак се отказаха.

– Нас ни е грях да получаваме пари като от вас хора – говореше свещеникът и другите старци.

Тук ние оставихме брата на Хаджията Тодора, който беше дотолкова ранен, щото не можеше да се мърда от мястото си. Свещеникът и чорбаджиите се обещаха уж, че ще го скрият и ще да се потрудят да го излекуват. Простихме се братски с тия добри хора и потеглихме за насрещния връх с водач, който ни се даде от селото. Дълго време слушахме подире си благословията на старите бабички. Преди да тръгнеме, войводата счете за своя длъжност да даде наставление на селяните как да постъпят, за да не узнае потерята за добрия прием, който ни занаправиха. Във всеки случай обаче те трябваше да пострадат, защото в цялото село все щеше да се намери някое кюлхане, което да се похвали на турците.

Първо към върха вървяхме, гдето и можахме да стигнеме надвечер. Като уморени, поискахме да позадремем върху една прекрасна полянка, за която цел поставихме и стража. Половин час не беше се изминало, когато стражата извика да ставаме, защото идело потеря. Макар и сънливи, ние можахме да видим с пръв поглед тая потеря, която се състоеше повечето от войска, облечена с червени гащи. Тая потеря се беше разделила на две отделения: едното вървеше право към селото Дебел дял, като се смъчаше из същата оная пътека, през която минахме и ние; а второто идеше право към нас. Ние отстъпихме в близната гъста гора и бяхме спасени веднъж завсякога.

В това време в селото изгърмяха няколко пушки, които убиха по всяка вероятност няколко от нашите благодетели. После това ние не чухме и не видяхме вече потерята; но доволно беше и това, че знаехме едно от най-важните обстоятелства, т. е. че правителството не ни беше оставило на мира. Всичките тия потери идеха откъм Търново.

В краището на гората ние останахме на едно място, дордето се подаде месечината; а после тръгнахме на път все през гъста, непроходима гора. Скоро обаче трябваше да се спреме, защото небосклонът потъмня, засвятка се, загърмя и дъждът почна да се излива по балкански маниер. Ние чакахме неговото секване под дебелите букови дънери. Тоя дъжд не благоприятствуваше най-много на ранените ни братя. Сега чак усетиха тия какво ще каже да имаш рана от куршум, да бъде тая рана невързана, а после да се намокри. Те се гърчеха, нещастните, от болести, охкаха и пъшкаха, наникъде не можеха да си намерят място, а помощ никаква. Освен това стана студено като по Димитровден, което обстоятелство още толкова трябваше да ги безпокои. На разсъмване бяхме принудени да стъкнем малък уж огнец, който от малък скоро се преобърна на керемидарска пещ. Когато се разсъмна, войводата даде заповед да тръгваме навътре из пустията на усоето, едно, за да се скрием от настъпающите потери, а, от друга страна – да

печелиме малко по малко пространство към определеното място – Агликина поляна в Сливенския балкан.

– Аз ви се изповядвам братски, че не зная пътя – отговори нашия проводач, след като разгледа местността.

Дружината не знаеше що да прави. Тук наблизо имаше една сляпа пътека, каквито обикновено се намират по балканските урви. Около тая пътека се постави стража, която да наблюдава и хване проходящите пътници, ако се появят такива, с цел да узнаеме от тях местността. Къде малък обяд щастливи бяхме да чуеме отдалеч в гъсталака един разговор на непознати хора, които си говореха по нашенски.

– Светът гори на огън, дете ще в майка да заплаче, а ти ми говориш за алъш-вериш – казваше един от непознатите. – Кой те пита колко пари ти струва гаванката?

– Мъчни гечинмеци настанаха – отговори другарят на първия.

– Стойте! – извика нашата стража.

Бедните раи замръзнаха на местата си. Те бяха трима души от габровските колиби, бяха ходили на чарковете си, а сега си отиваха за Габрово, което се намирало от нас на 2 1/2 часа разстояние. За Шипка водела тая същата пътека, из която идеха те.

– Върнете се из нашите дири и като слезете в дълбокия дол при чарковете, ще поемете по насрещния връх – казаха те. – Тоя връх е най-високият от тъдявашните планини.

После тия необходими за нас разяснения ние отпуснахме тримата пътници, които им се поръча строго никому да не говорят за станалата среща. Ние послушахме техните съвети и тръгнахме по стъпките им, които си личаха по мократа земя.

Страшна беше урвата, която ни предстоеше да препътуваме. Тя беше стръмна и права като камина, гдето се е рекло; паданията и ставанията по гладката балканска трева и по буковата шума нямаха ни брой, ни чет. Посоката на нашето пътуване беше такава, щото ние помислихме, че отиваме вдън земя. От четирите страни стърчаха високи планински върхове, а ние се намирахме посред тях. В самото дъно на

долината се намерихме пред една проста колибка, направена над една речица, с проста механическа наредба – да шари и дълбае захлупци. Жива душа не се виждаше наоколо, нищо се не чуваше освен шумтението на речицата. Като не се бояхме тука на това място от никаква потеря, извика един от дружината по български – дано да дойде някой от работниците, за които мислехме, че са се скрили нейде наоколо. Лицето, което извика, беше едно, а три-четири гласа се чуха от един път из пустото усое, така щото не можеше да се разбере ни кой вика, ни кой се обажда. Страшни страхотии!

II

Казах, че мястото беше безопасно, пуста пустиня, немислимо беше да дойде тука никаква потеря, макар и да беше съставена тя и от дяволи, та затова решихме да си попочинем, да почакаме малко, дано се подаде някой човек. Па нямаше и що да чиним, не знаехме на коя страна именно да хванеме. След като поставихме нужния караул, разпръснахме се от двете страни на рекичката – кой да се мие, кой да лови раки и пр. Два часа не чакахме на това място, когато стражата хвана един българин колибар, който идеше отдолу по течението на реката. Сам Коджа Ибрахим отиде при тоя последния да го разпита за едно, за друго, което нам бе нужно. Непознатият бе от ближни някои си колиби, на които той каза и названието, но засега съм го забравил. Разправи ни той, че всичките овчари, работници, говедари и други горски съжители преди два деня били приели заповед от правителството да оставят Балкана заедно със стадата си и да отидат всеки в своето село или град.

– А защо е направило вашето правителство това? – попитаха някои измежду дружината, при всичко че всеки се сещаше где бие брадвата на правителството.

– Затуй, защото се появили по Балкана м о с к о в ц и, а като няма овчари и говедари из гората, то те ще измрат от

глад и ще бъдат принудени да станат теслим – отговори непознатият пътник.

От думите на тоя последния разбрахме още, че в неговата колиба, която се намираше недалеч от речичката, имало приготвено едно-друго: хляб, печено яре, ракийка и пр., за потерята и търновските заптиета, които щели да дойдат после малко. Възползувани от простия случай, ние решихме да турим ръка на богатата гозба, приготвена за стомаха на нашите неприятели.

– Аз ме е страх, байновци! Какво ще да кажат заптиите, които са дотолкова наежени, щото напреде им не може да се излезе; смазват ме от бой – каза с умоляющи глас горкият българин.

– Кажи им, че сме те нападнали – отговори Коджа Ибрахим.

Десетина души момчета отидоха да придружат уплашения колибарин до колибата му, за да донесат приготвената гозба. Ярето не беше още опечено, което ние натъкнахме на шиш и го завъртяхме на огъня по хайдушки. За здравето на заптиите ние хапнахме богато край студената бистра речица, в която се изстудяваше плоскат бъкел, напълнен с червен Петка; а после ядение войводата заплати богато на колибарина от алтълъците, които бяхме взели от избитите солдати в третата битка, понеже нямахме други дребни пари.

Братски се опростихме с овчаря и тръгнахме към тая посока, която той ни показа и към която имало мандри, принадлежащи на шипченски овчари. Върхът, по който поехме, беше така също стръмен, както и първият, през който се бяхме смъкнали. Пътеката беше тясна, та затова бяхме се наредили един по един като жерави – ранените нанапред, а здравите подир. Слънчовите лучи се виждаха тук-там само по високите върхове на планината, когато ние се изправихме пред една мандра, в която сварихме четирима души овчари, черномустакати шипченци с пискюллии улии и с писани кавали. Те не бяха от съвсем простите овчари, защото, щом ни видяха,

скочиха на крака и ни поздравиха по български. Виждаше се работата, че нашата слава и действията ни бяха им известни и понятни. За да им се продадем по-скъпо, не от точка зрение на пуста фантазия, но от практически съображения, ние не им се показахме за страждащи, за гонени, за разбити и преследвани.

– Обадете ни: на коя страна се намира тука турската потеря, защото нея сме тръгнали да преследваме? – каза Хаджи Димитър с достойнството си на войвода.

– Днес не са дохождали, но вчера се въртяха цял ден около тоя връх – отговориха едногласно четиримата овчари. – Строго ни заповядаха да сме смъкнели овцете покрай село, защото Балканът бил пълен с московци – прибавиха те.

Още няколко въпроси и отговори, между нас и овчарите можа да се дойде до взаимно братско споразумение и горещо съчувствие. Сега те можаха вече да ни разберат напълно, че ние не сме ни м о с к о в ц и, ни хайдути, но българи, тръгнали по гората за мила бащиния и свята свобода. Ранените и по-голямата част от дружината навлязоха в ближния там гъсталак, а сам Хаджията с още няколко момчета остана в колибата да се разговарят с овчарите. Червената кръв на четири яловици шибаше вече по зелената морава, а един от овчарите, с подпретнати скути, върдаляше из една околчеста копаня суровото тесто. Всичко това се приготовляваше за нас. Дордето стане готово ястието, другите трима овчари ни разказваха нещо за минали времена, из живота на стари славни войводи, които никога не липсували от високите шипченски върхове.

Тия овчарски кошари бяха наблизо до най-високия шипченски връх, който се именува Ч и ф у т. Според думите на овчарите Шипка била далеч от това място около два часа. През нощта ние останахме да спиме около тая кошара. За всичките разноски така също платихме на овчарите пак от солдатските алтълъци. Рано на другия ден (14 юли), щом се попука зората, войводата се събуди и даде заповед да вър-

виме. Помолихме едного от овчарите да дойде да ни покаже пътя до известно място, който се и съгласи. Двама души от другарите ни, ранени, които от минута на минута ставаха по-зле, оставихме ги под покровителството на овчарите с препоръка да се погрижат за тях, ако това им е възможно, разбира се. Преди да потеглим, дружината забележи, че един от другарите ни, Кръстю Минков из Казанлък, избягна от четата неизвестно за къде. Нека читателите забележат това име, за което ще да поговорим по-нататък.

Повиканият да ни води овчар вирна своята гега на рамото си и отиде, та се не видя из гъсталака. Той ни преведе през такива криви и стръмни пътеки, щото мнозина бяха принудени да се тътрят по колената си във време на пътуването. Колкото и да се пазехме обаче, не можахме да се отървем така евтино без жертва. Когато преминувахме покрай една урва, права като минаре, един от най-добрите юнаци в четата, именуем Али Чауш, подхлъзна се с единия си крак и отиде, та се не видя из стръмнината надолу. Какво стана с него, дали той остана жив, или можа да стане, аз не зная нищо положително. Чухме само, когато нещастният гърмеше и се търкаляше из урвата надолу като някой кютюк.

Къде голям обяд ние достигнахме до кошарите, за гдето бяхме и тръгнали. Понеже не беше благоразумно от наша страна да се явяваме по пладне пред непознати хора, скрихме се в ближната там гора, поставихме съгледатели наоколо и проводихме водача си овчар да доведе при нас някого от кошарата. От овчарите на тия кошари, с които така също можахме да се сближиме, много интересни неща се научихме. Те ни казаха, че миналата вечер спали при тях около 200 души турски солдати и заптии, всичките дошли от Търново по нашите дири.

– Рано тая заран те се дигнаха и заминаха за кошарите на тоя брат – каза овчарят, като сочеше на нашия водач. – Много ги е страх от вас – прибави овчарят, когато ни беше узнал вече кои сме.

Между нас стана дума да се заложиме на някое добро място и да избием тая жадна потеря, която не ни оставя на мира и в неприкосновения балкан, достояние и прибежище само на независимите хора. И сам войводата склони на тоя план и овчарите се съгласиха, че ще да ни помогнат, като подмамят потерята да я вкарат в пусията ни; но отпосле, като обсъдихме въпроса по-здраво, като си наумихме и за ранените си братя, на които положението при една втора битка не щеше да бъде удовлетворително – отказахме се от първото си намерение.

– Време ли е да правим битка с редовна войска и със заптии! – каза Димитър Коджа Ибрахимов, гласът на когото за винаги имаше решающе влияние.

Хаджи Димитър спусна на овчаря в ръката две австрийски жълтици – да ни приготви едно-друго за ядение и въобще да се потруди за нашето положение. Тук ние вечеряхме и останахме даже да нощуваме с цел да си попочинем малко, а от другия ден мислехме да вземем по-дълъг път. През цялата нощ ранените следваха да охкат, а раните им изпущаха на чистия балкански въздух неприятна миризма.

– Знаете ли, че тая миризма може да ни докара някоя беля? – говореше бай Димитър на войводата.

Той искаше да каже, че потерята може да ни намери по миризмата, което не беше нещо невъзможно.

Като се съмна, ние изново потеглихме на пътя си с нов водач, овчаря от вторите кошари. Първия върнахме да си отиде, след като му заплатихме труда. Ние вървяхме по б и л о т о* на Балкана към източната страна.

На едно място овчарят се спря и обяви на дружината да бъде предпазлива, защото тук наблизо не е край да нямало потеря. По негово настоявание ние трябваше да оставим равнината и да се отбием в едно стръмно краище. Ние отговорихме на нашия добър водач да си следва пътя и да се не бои за

* Б и л о се нарича всяка продълговата връхнина на Балкана, която не е покрита с гора.

нашата участ, но дордето издумаме, ето че потерята се показа напреде ни, в редовете на която се виждаха същите солдати с червените гащи. Без да им гръмнем пушка, ние възвихме към друга страна, нагазихме в една гора, гдето имаше дебели дървета, зад които взехме отбранително положение, в случай че ни нападне потерята. Около един час чакахме на това място, в разстояние на което време никой не се яви. Виждаше се работата, че и потерята знаеше колко е скъп и мил животът. В това същото време заваля силен дъжд, който се продължи чак до вечерта. Потерята не се видя никаква вече.

После малко тъмната нощ настана вече. Тя беше дотолкова тъмна, щото нашето по-нататъшно пътуване решително ставаше невъзможно. Водачът ни овчар обаче не ни остави на спокойствие. Той каза, че непременно трябвало да се чистиме от това място, ако не искаме да имаме на другия ден работа с по-голяма потеря. Според неговите думи главното джеде (пътят) между Габрово и Шипка било твърде наблизо, а от това опасността се увеличаваше още повече. Тръгнахме. На всеки двайсе крачки трябваше да се спираме, за да чакаме ранените, които още по-силно охкаха и пъшкаха по причина на дъжда. Посред нощ време излязохме на главния път около върха на Св. Никола, гдето са наблизо и беклемите (караулниците). Кръстосахме през пътя и минахме насреща, като хванахме пак по билото. Тук двама от ранените ни другари, Стефан Орешков и Христо Патрев, които бяха родом от Шипка и които едвам можеха да се влекат, поискаха позволение от войводата да си отидат в селото, като казаха, че местността им е известна, ще можат да сполучат пътя. Разбира се по само себе си, че войводата, който беше се отказал вече от всякакви по-нататъшни планове, освободи ги. За участта на тия наши двама братя в Шипка аз си задържам правото да разкажа по-нататък, а сега ще продължа разказа си. Неумолим човек беше нашият водач. Колко молби, колко убеждавания да не бърза дотолкова и да почака да си починем, за което го молеха най-много ранените – той не искаше и да чуе.

– Ако вие сте тръгнали да мрете, то аз нямам още това време – говореше той.

Той имаше право, та затова именно войводата не му направи никакви бележки, а и той сам следваше да пада и става.

Казах, че нощта беше тъмна като рог, а пътеката тясна колкото широчината на една дъска, така щото и тук пътувахме един по един. Най-отзад вървяхме ние, ранените, на брой 16 души, всинца паднали и окапали от уморявание, пъплехме из пътеката, като се подпирахме с пушките си и се пазехме да не ни последва участта на нещастния ни другар Али Чауш. Между нас, ранените и здравите, вървеше едно лице, което нас подканяше да побързваме, а на здравите ни другари викаше да почакат.

По погрешката на това същото лице ние се видяхме на едно място, когато се смъчахме от билото, отцепени от войводата или по-добре от дружината! Повикахме на нисък глас, потичахме надолу-нагоре – нищо се не чува, никой се не обажда. Стана дума между другарите да гръмнем с пушка, но, от друга страна, като помислихме, че с едно изгърмявание може да повикаме потерята, не направихме това. Най-главната причина да се изгубим бе тая, че напреде ни се представиха три пътеки, от които не знаехме коя да хванеме.

Около половин час се въртяхме като замаяни кой път да хванем и въобще какво да правиме; най-после седнахме на едно място да отпочинем върху самата пътека, като се ласкаехме от надежда, че ще да се върне някой да ни потърси от страна на другарите ни. Никой немà да се яви. Па кой ли би рискувал в тая мрачна нощ да дойде да ни търси? Време ли беше да се изказват в подобни критически минути братски и другарски страдания? Всеки гледаше за себе си. Най-после ние се оттеглихме в едно гъсто краище и решихме да чакаме появяването на слънцето, дано под неговите животворящи лучи ни се удаде да се съберем със своите другари. В това време дъждът пак почна да вали и това е било главната причина, загдето здравите ни другари не се погрижиха за нашето потърсване.

Когато се съмна, ние се видяхме, че сме твърде наблизо до върха Св. Никола. Селото Шипка свободно се виждаше от това място, не самото село обаче, но димът на комините, който беше образувал тъмносин облак в подножието на планината. Долината на хубава Тунджа се виждаше като тава, а самата Тунджа блестеше като огледало в своето криво легло. Оттук ние видяхме за пръв път Средна гора, на която върховете се синееха. Вижда се Шипка, вижда се Тунджа и коритото ѝ, но няма дружината, няма Хаджи Димитра, в лицето на когото ние виждахме своя спасител и избавител.

Ние, изгубените, бяхме на брой 14 души, от които само трима имаше целокупно здрави, а останалите ранени, умирисани, полуубити, негодни за никаква работа. Дълго време ние се гледахме един други, без да се решим на какво-годе действие. Да търсим войводата бе немислимо; да тръгнем нанякъде самостоятелно – пътя не знаехме.

Ние се побутнахме от мястото си чак тогава, когато чухме там наоколо овчарска свирчица, гласът и арията на която ясно свидетелствуваха, че нейният притежател е младо момче. На десет крачки не бяхме се отдалечили от гъсталака, когато съгледахме напреде си потерята, тая същата потеря, която ни преследваше от няколко деня насам. За наше щастие тя не можа да ни съгледа и ние, възползувани от това, изново потънахме в гъсталака. Потерята замина към източна страна, а ние останахме за няколко часа още в гората. Това беше пред обяд; небето се бе поизяснило уж, но от високите върхове на планината мъглата не се дигаше още.

Но засега аз ще да прекъсам разказа на 14-те изгубени другари. Нека ги оставим тях, сиромасите, в тоя същия гъсталак с обещание, че пак тук ще да ги намерим. Аз моля читателите да ми позволят да ги отведа няколко крачки настрана да присъствуват на тържествения акт, да видят за последен път войводата Хаджи Димитра и неговите 25–30 души другари.

БУЗЛУДЖА

ГЛАВА VIII

Пета и последня битка. Мястото Бузлуджа. Овчарят Теню Трифонов. Куртчу Осман и неговата потеря. Съвършеното поражение на четата. Мястото, гдето е паднал Хаджията. Намереният гроб в аджарската гора Кадрафил. Влиянието на Хаджи Димитровата чета. Черти из живота на Хаджията и Караджата. Имената на момчетата. Съдбата на изгубените момчета при Бузлуджа.

I

Ех, Бузлуджа, Бузлуджа[95]! Свято и историческо място си ти! Великият оня исполин, който се нарича Стара планина и на който ти имаш чест да бъдеш чедо, няма друго по-свято и по-историческо място от тебе по всичкото си пространство, от бреговете на Черно море при Еминебуруну чак до Маркова врата на запад. Твоите белокожени букове, студените извори, жълтите сипеи и гордите върхове чуха най-напред о ф и ц и а л н о думите „Свобода или смърт!“ Ти се показа най-много гостолюбива да приемеш в обятието си 26 души светци, ти видя, когато се повали на земята за последен път зеленият байряк, когато полумесецът настъпи на уморения вече лев; ти видя как знае да умира българинът за свобода, как лее той кръвта си за своето отечество... Най-после, клоновете на твоите дървета бяха най-близки свидетели на трагическия оня акт, те видяха, когато бликна алената кръв от гърдите на сливенския герой, когато той изтърва саблята си, когато рухна на земята, заобиколен от храбрите си другари, които лежаха наред с него и скубеха своите косми от смъртоносните болки и рани!...

И така, поклон на твоето землище! До 1878 г. с тебе се мъчеха да конкурират долината Оборище и гората Еледжик в Средня горя, но тяхната слава едва ли можеше да хвърли какво-годе сянка на първенство на твоето минало. Едно само светилище, на което ти се здрависваш с върховете твърде отблизо, трябва да те превъзходствува във всяко отношение. Аз говоря за съседката ти Шипка, която ти познаваш отблизо и на която присъствува отдалеч на 11 август 1878 г. Каквото и да кажеш, но тая твоя сестра, макар и по-късно, честита бе да пожъне палмата на първенството. Следователно, ти си длъжна да преклониш гордо чело пред тая твоя всемогуща съседка. Вярвай, че твоята слава и минало ни най-малко няма да пострадат!...

Рано сутринта в четвъртък, на 18 юли, нашите борци за свободата начело със своя войвода, водени от овчаря Теню Трифонов, осъмнали при голите върхове на Бузлуджа. Още през нощта дружината видяла, че ранените им другари са изгубени, но нямало леснина да се върнат, за да ги търсят или пък да ги чакат. Чак на сутринта, когато се съмнало, те върнали водача си Теня Трифонов, комуто и поръчали да намери изгубените и да им обади на коя страна да търсят войводата. Но на връщане тоя последният ударил през мястото, наричаемо Люляката, а болните са били кривнали към Тъпана (северната страна), така щото те не можали да видят един другиго.

Местността Бузлуджа, както казах, е връх от Стара планина, откъм южната страна на балканския хребет. Върхът е гол, без никакви дървета; само по полите му има храсталаци, гъста шума и тук-там високи дървета. По-надолу, в подножието му, се намират селата Енина, Хасът и Шипка. А на самия връх той граничи със следующите по-забележителни местности: на изток – прохода Бедек; на запад – Предялът; на юг и югозапад – Люляката, стръмната поляна и пр. Бузлуджа е прочута още по своите варовити и мраморни камъци. Името Бузлуджа (леденица) може да произхожда от находящата се

на върха дупка, от която вадят лед посред лято. Тя се нарича още и П р о п а с т, от габровци. Съществува предание, че като се спуснело плява в тая дупка, излязвала на Кайнарджа, под Казанлък.

Щом дружината останала сама, завзела урвите под върха отдолу, като поставила в същото време и нужните караули. Единствената нейна цел е била, като се спряла на това място, не да чака неприятела и да напада някому, но да прекара деня и да се събере с изгубените си 14 души другари, па заедно да върви към Сливенската планина.

Денят бил от обикновените, небото ясно, слънцето грело, пиленцата подскачали от клонче на клонче, после нощния дъжд пели весело и следвали да отърсват своята мека перушинка от падналата роса. Околните поляни блестели от тая същата роса, сива мъглица се подемала от дълбоките долини и хвърчала леко-леко към високите шипченски върхове, като носела със себе си и част от пушека на шипченските комини. Райската Казанлъшка долина, посред която лъкатуши Тунджа, уморявала окото на зрителя със своето еднообразие, заключено между две планини – Балкана и Средна гора. Крепостите на Казанлък, състоящи от колосални орехови и кестенови дървета, пропущали апатически през своите гъсти листи поднимающия се дим. Навсякъде царувала мъртва тишина, която се нарушавала сегиз-тогиз от лаянието на някое овчарско куче, гласът на което дохождал едновременно до ушите и на двете дружини – изгубената и оная на войводата. Разбира се, че при подобна балканска тишина на нашите борци не е оставало друго нищо, освен да почиват и да броят дългите часове на Божия ден. От време на време те подигали глави и поглеждали към север няма ли да се подадат техните мили другари.

В това именно време, когато царувала непреривна апатия в бузлуджанската местност, центърът на Розовата долина, Казанлък, правел изключение. Освен телеграфическите известия, че в Търновско е станало на крак всичко правоверно

и мюсюлманско, казанлъшкият каймакамлък бил известен от стотина други източници, че Кючюк Стефан е хванат, а Хаджи Димитър се намирал в планината заедно с останалата си дружина, че той отива за Сливен по върха на казанлъшката планина. По тая причина градът Казанлък и околността му, която се слави с жестокостта на своето турско население и ненавистта си към българщината, се намирал вече в движение от два-три деня. Всеки здрав и читав мюсюлманин, който бил в състояние да разбира що-годе целта на Хаджията, усърдно се занимавал с чистението на своето шишене и на тапанджите си. Конакът заедно с всичките свои кетиби, ефендета, чауши, онбашии и заптии с ястъклии мустаци ръководел бъдещото настъпление към бузлуджанските върхове. Стари мюсюлмани с бели чалми на главата, върху които двама души скамбилджии свободно можели да си разстелят картите, в една ръка с чибука, а с друга на дългите си бради, следвали да дават патриото-религиозни насърчения на събравшите се около зданието на конака башибозуци.

Настроението и готовността на тия последните да отидат да преследват царските душмани била до такава степен силна, щото всеки един, който е присъствувал тоя ден пред казанлъшкия конак, би помислил, че целта на похода не е един Хаджи Димитър с 20–30 души момчета, но друга някоя грамадна сила, която заплашва съществуването на целия отомански мир. Па и другояче е не можело да бъде по онова време, когато младите военни османлии, накарачени и наежени, с кривната чалма и мустаци, слушали за бабаитлъка на своите прадеди и бащи само по устно предание и разказване. Сега Бузлуджа и нейните гости били добър случай, за да покаже всеки правоверен, че чини нещо, че е достоен син на славните си праотци. Мирните тогава времена, които са миризливо и неподвижно блато за всеки рицар, за всяка груба сила, която желае да узурпира и да обира чуждия пот, били мрачни и непроизводителни и за нашите петстотингодишни съотечественици. Не били благодарни те само от ня-

колко изтъркани и ограничени отдавна вече правдини, които им се отстъпвали безнаказано от отеческото правителство спрямо раята. Капка в морето било за тях онова удоволствие и печалба, които те можели да извършват било от някой обир, било от различни зулумджулуци по българските села, придобити с правото на ножа и със заптийската касатура. Трябвало се нещо по-съществено, по-нестеснително, което можа да се сбъдне едвам подир осем години, в 1876 година.

За скоро време казанлъшките улици отваряли път на 500–600 души башибозуци от града и селата, които се разхождали по махалите и улиците да показват зъби на българите и да си купуват едно-друго на вересия, нещо, което тия не можели да сполучат в мирно време. Техният червен байряк се развявал на един от градските мегдани. На 16 или 17 юли тая потеря оставила града и попъплила по Балкана, към Бузлуджа. За предводител бил избран известният Куртчу Осман, кърагасъ в Казанлъшката околия, човек свиреп и строг, но и деятелен чиновник в същото време. Неговото име гърмеше не само по казанлъшкото корито, но и по околните градове. Разбира се по само себе си, че тая потеря не отведнъж е можала да стъпи в дирите на нашите момчета; дълго време се е скитала тя по урви и долини, дордето най-после увенчала с успех своята цел, както ще да се види от по-нататъшните ми разкази.

Тук съм длъжен да ви напомня, че против Хаджията не беше излязъл само Куртчу Осман. Редовната войска, която беше се впуснала подир четата още от Търновско след четвъртата битка и която се вестяваше тук-там из планината, ту при село Дебел дял, ту при шипченските овчари и при билото, наречено Узанът, все следваше да гони четата, макар и само наблюдателно. Според уверението на находящите се по онова време овчари около Бузлуджа числото на тая войска е възлизало на 150–200 души.

Дали потерята на Куртчу Османа е имала предварително съглашение и взаимно действие с царската войска, аз не

зная; но като се вземе пред вид, че двете неприятелски отделения са напреднали почти едновременно (два часа разстояние) на четата, то излиза, че е съществувал какъв-годе план помежду им.

Освен Куртчу Османа от Казанлък е излязъл и Сюлейманаа, началник на заптиите.

II

Часът на 12 (по пладне) Куртчу Осман сполучил да пристигне на бузлуджанските върхове заедно със своите 500 души башибозуци. Макар той и да видял вече где са се били спрели нашите юнаци, но не ги нападнал от един път – чакал е, вижда се работата, пристигането на войската. По тая причина четата не е взела никакви мерки ни за отстъпване в подобра позиция, ни пък за съвършено избягване из планината. По всяка вероятност те са предполагали, както и други път, че ако и да ги нападне потерята, ще можат да я отблъснат, а вечерта ще потеглят за големия балкан и ще избягнат всяка по-нататъшна опасност. Те не са мислили, че тоя ден ще има такова главно нападение от страна на неприятеля.

Само едно условие е благоприятствувало на Куртчията да намери гнездото на четата; това условие било росата от нощния дъжд, по която дирите на четата се познавали твърде ясно. А редовната войска е прибягнала до други средства в издирването на четата. Тя хванала същите ония овчари, при които бяха по-първия ден момчетата, и с насилие и разни заплашвания принудили ги да обадят на коя страна са се скрили комитите. Предвождана от тия овчари, войската пристигнала на Бузлуджа после пладне и завзела противоположната страна срещу потерята на Куртчията, така щото момчетата останали между два огня. Както потерята на тоя последния, така и редовната войска с първо пристигание завзели найдобрите позиции, когато нашите останали на твърде лошаво

място, изложени срещу огъня и на трите нападателни отделения. Тия последните били разположени така: на Хашката поляна се бил разположил кърсердаринът със своите башибозуци; от западната рътлина са настъпяли заптиите начело със Сюлейманаа; а от северния връх Бузлуджа е пазела редовната войска*.

Присъствующите на бузлуджанската битка уверяват, че преди да дойде още редовната войска, четата направила опит да отстъпи на по-сгодно място. Тя тръгнала именно по това направление, откъдето идела вече войската, построена с всичките свои военни тънкости. Изсвирването на военната тръба и грубият глас на военния комендантин отведнъж произвели своето неблагоприятно действие измежду четата.

Чак сега те видели, че пътят им е отсечен и че друго нищо не им остава, освен да сложат позорно оръжие или да измрат до един. Те предпочели последното и се захванали за оръжие, което дало на турците повод да почнат вече. Тогава се захваща ожесточен убийствен огън между потерята и башибозуците, от една страна, и малката четица на Хаджията. Напразно нашите борци се мъчели да удържат ред, напусто те правели строга икономия в гърменето, като хвърляли само тогава, когато били уверени, че куршумът им няма да падне на сухо**. Никакви мерки и бунтовнически предпаз-

---

* Това обстоятелство, че позицията на нашите е била несгодна, се потвърдява и от полуофициални източници. „Levant Herald“ от 2 август пише: „Четата се бранеше отчаяно; но нападателите бяха многобройни и имаха най-добрите позиции, та затова съвършено разбиха Х. Димитровата чета“... „Courrier d’Orient“ от 8 август пише: „Пътници, които пристигат, утвърдяват, че битката е била твърде жива и отчаяна. Одринският валия замина за към Казанлък, придружен от няколко казаци.“

** „На 18 юли, щом загърмяха пушките, после пладне малко по-настрана от нас ние можахме да разберем отведнъж каква е работата, защото по бавното гърмение на пушките познахме, че нашите другари се бият“ – говорят ранените другари на Хаджията, които се изгубиха на 17-и. Те се намирали на половин час разстояние от Бузлуджа,

ливости не били в състояние да поколебаят настъпающата се вече трагическа минута, да възвърнат горчивата участ. Освен че ниската им позиция – долината и сипеят, която ги излагала като стена на неприятелските куршуми, на нашите полуубити борци с измокрените и ръждясалите пушки се падало по 14–15 души противници, въоръжени с белгийски шишенета, с пресни сили и гладни за бой. Цели три часа се е продължавала ожесточената битка. От минута на минута гласовете „напред, братя“, „удряйте“, „дръжте се“ и пр. не се чували повече, когато в неприятелските отделения царували радостни викове, смесени със задоволствие и известна гордост. По сипея на долината се търкаляли вече верните синове на България, съшарени с множество куршуми; тяхната алена кръв образувала вече вадички по земната повърхност и внасяла семена за бъдещото величие на България пред очите на тиранската сила, която имала злочестината да си въобразява – нещо своестествено на всички заблудени тирани – че заедно с трупа на Хаджи Димитър е убита и святата идея!... А тя хвърчала вече над бузлуджанските върхове като крилат кораб и тръбяла на четирите страни по вселената, гдето съществувало поробено и угнетено, че и непознатата вече Бузлуджа приема образа на страшно чудовище, което ще плаши и безпокои всеки малодушен тиранин, всеки кръвопиец и изедник на божественото народно право...

Гърчели се юнаците около трупа на своя войвода, полуотваряли те безсъзнателно изстиналите вече клепачи на своите измъчени очи – да поздравят за последен път поробеното свое отечество, забивали треперящи ръце в земята от люти болести, скубели китки трева и бурен, които пак изпущали, пъшкали и охкали някои, други хъркали неподвижно, трети си късали дрехите – а неприятелските пушки пукат ли, пукат!

Ни най-малко не е било в интереса на турците да добият

но чак тогава узнали где се намира войводата им, когато запукали пушките.

до крак юнаците, да се покажат в Търново и Казанлък само с окървавени глави, изгубили всяка черта на султански душмани и врагове на исляма. Който познава малко-много турците, той ще да се съгласи с нас, че в подобни случаи именно страда най-много бабаитското самолюбие и пехливанската слава. Где е да се покажат чалмоносните победители в някой град с 4–5 отсечени глави и с толкова още живи комити, опетлани с въжета и синджири, и въоръжени, както са си били, а где е да носят само озъбени глави, неизвестно от кого взети и по какъв начин?* В първия случай всеки чистоплътен мюсюлманин, след като поздрави бабаитите и ги потупка по гърба, ще да стисне юмруците си и ще да излее яда си върху нещастника, като разясни още на находящите се наоколо, че битката е била отчаяна, голям бабаитлък е трябвало, да се нанесе победа на душманите. А във втория случай всеки ще погледне съмнително на победата, мнозина ще да помислят, че комитите са спали, когато ги нападнали, и пр., и пр.

От всичко това се ясно разбира, че преди да нападнат турците на Хаджията, па и после, предложили са няколко пъти на юнаците да сложат оръжие и да се предадат живи на царската войска, която милост е била отхвърлена от тях. Инак ние не можем да си въобразим съвършеното унищожавание на цялата чета заедно с войводата.

После икиндия пушките престанали вече окончателно по всичката линия на неприятелските позиции. След дълги изпитвания и наблюдения, когато вече се уверили наздраво тия последните, че ни един жив хъш не е останал (турците се бояли да не би някой от юнаците да се преструва на болен

---

* В 1876 година, когато башибозуците нападнаха на Т. Каблешкова, на Найден П. Стоянова и на двамата им още другари в околността на Троян, двамината от тях убиха. За останалите двама станало въпрос какво да ги правят, т. е. да заколят ли и тях или живи да ги оставят. Решили и заключили, че две глави като имат вече, повече не е нужно; а двамата живи комити ще придадат по-голяма слава на техния бабаитлък.

измежду умрелите с цел да гърми, когато се доближат тия да ги обират), намятали пушките на рамената си и само с голи ножове в ръка влезли в позицията на юнаците, които отдавна спели сладък дълговечен сън. Всеки труп бил заобиколен от по десетина души башибозуци, които се надпреваряли кой по-напред да се залови до останалите без притежатели вещи. Най-напред те им обрали оръжията, съблекли ги голи с грабителска цел, скачали по главите им, ритали ги, где завърнат, кълцали ги с ножовете си, взирали се в безчувствените им лица – дали няма да познаят някого – и най-после се скарвали помежду си в разпределението на плячката.

В това време балканските върхове се покрили с мрачни облаци, които скоро взели в плен и слънцето, загърмяло и затрещяло в поднебесните сводове и силен дъжд рукнал да вали. Това променение на времето ускорило плана на турците и освободило смъртните останки на падналите от по-нататъшните изтезания. Военната тръба засвирила за тръгване, а башибозушките предводители давали команда с глас за същата цел.

Още едно бабаитско дело оставало несвършено, за което сам военният комендантин заедно с башибозушкия дали своето съгласие. Това дело било отсечението главите на избитите момчета, които щели да служат като веществено доказателство, от една страна, а от друга – ще послужат за украшение на победоносната потеря. Около 60–70 души жадни за кръв башибозуци с гордост изтеглили своите ятагани, подпретнали си широките ръкави, поплюли на грубите си длани, с едната си ръка хващали космите на жертвите, които убивали между пръстите си, а с другата почнали да секат вдървените вече вратове. Трясък и плюсък, като кога разсечат касапите през половина овчия гръбнак, се слушало из бузлуджанските долини; а седемстотин зрители се радвали и тържествували, като че напреде им се сечало зеле. Главата на Хаджията, който бил познат вече на нападателите по своята скъпа униформа и оръжие, била отсечена хирургически

от най-вещия главорез, която взели заедно с дрехите му и оръжието. Около 20–26 окървавени глави стърчали вече измежду редовете в неприятелския стан, забити на ножове и на коли. При всичко, че техните притежатели били избити вече, телата им опозорени и осквернени, оставени в долината на хищните зверове, но фанатическата османска среда още не преставала да се зъби и да изсипва куп хули върху безжизнените черепи.

– Гледай, гледай, аратлик, как си е прехапала езика тая комита, като че да е свиня – говорели те един другиму и забивали върховете на ножовете си по студените черепи.

Двете нападателни отделения, башибозуците и редовната войска, след победата трябвало пак да се разделят, първите да се върнат в Казанлък, а вторите да си вървят за Търново. Всичко това лесно, но кой отдел именно трябвал да носи отсечените хъшовски глави, които всеки желаел да има, защото те били най-важните, както споменах по-горе. После няколко претенции, изказани и от двете страни, предводителите се скарали помежду си и не закъснели да си кажат някои неприятни думи. По-старите и по-благоразумните от тях решили въпроса така: 17 глави да се дадат на редовната войска, а 8-на башибозуците; по тоя начин и братско съгласие, и двете страни останали благодарни. И така, 8 глави от бузлуджанските юнаци били занесени през Шипка в Казанлък, а 17 в Търново. В числото на тия последните се намирала и главата на Хаджията заедно с дрехите му и оръжието му. По същия начин било разделено и оръжието на борците.

Пред захождането на слънцето войската и башибозуците оставили Бузлуджа. Урвата, в която били нашите въстаници, представлявала човешка касапница. 26 обезглавени трупове, разсечени тук-там и полуголи, лежали на бузлуджанската урва. Никакъв караул не бил поставен от страна на турците.

Макар и да не се е изминало още много време от тоя ден, 18 юли 1868 г., но като не е смеел по онова време ни един малко-много развитичък българин да разпита и се научи

по-подробно и по-пространно за участта на Хаджи-Димитровата чета, множество факти и събития или са изкривени вече, или пък са покрити с мрака на неизвестността. Някои от шипченските овчари, които са били единствените свидетели на бузлуджанското сражение, уверяват, че 10 души от момчетата сполучили да се пропъхнат измежду потерите и избягали из гората. Докъде тия последните са стигнали, где са били избити или хванати, дали не се е освободил някой от тях – аз не зная нищо положително при всичките ми старания да науча нещо. Останалите живи другари на Хаджията уверяват, че освен тях, т. е. ранените, които се изгубиха на 17-и, никое друго лице не е останало живо. От друга страна, те казват, че с Хаджията заминали за Бузлуджа 36 души момчета, които били избити на 18-и до крак, така щото, като се вземе пред вид числото на труповете и главите, които излазят 26, десет души изпомежду четата се губят. Аз предполагам, че тия десет души са се изгубили или по-напред, дордето четата не е била достигнала до Бузлуджа, или пък действително са сполучили да избягат във време на битката, нещо невероятно, а после измрели тук-там по Балкана, кой ранен, кой убит и пр.*

Знае се за положително само това обстоятелство, че един от борците, Христо Македончето[96], който бил легнал нарочно между убитите, щом битката престанала и турците се впуснали да режат глави, той скочил на крака и с оръжие в ръката

* Г. Душанов разказва например, че после бузлуджанската битка ненадейно се явява в училището непознато лице, облечено със селски дрехи. Това лице било някой си Ачо Пиперков из Сопот, съучастник в четата, но можал да избяга от Бузлуджа. Ачо Пиперков можал да избегне заптийската касатура и да премине във Влашко благополучно. Доживял той да види Руско-турската война, минал в Свищов през 1877 год. и потеглил за своето място Сопот. Но като не бил човек с празни ръце, то всеки бързал да му спомогне, да се тури на негово разположение... Мнозина уверяват, че той е станал подла жертва на един свой съотечественик А., който се коснал до неговите страдалчески кости с единствена цел да му присвои парите!...

сполучил да избяга към запад, само наранен. Той слязъл в тунджанската долина, прегазил реката и умрял от раната си около Аджар, в местността, наричана Кадрафил, гдето бил погребан от местните овчари. Родителите и някои сливенски граждани неговите кости именно разкопаха после десет години и ги отнесоха в Сливен наместо Хаджи-Димитровите. Те са погребани в тамошната черкова „Св. Никола“, над които се издига скромна постройка във форма на паметник. Друго едно момче, което така също било легнало измежду убитите си другари, скочило на крака, като видяло, че и неговата глава ще отрежат. Бинбашията на редовната войска дал заповед да не гърмят върху му, но да го хванат жив. Заклетият хъш обаче не се възползувал от бинбашийското човеколюбие. Той гръмнал срещу тоя последния, когото ударил в саблята. Разсърденият бинбашия извикал: „Удряйте!“ – и жертвата се повалила на земята, съшибан от десетина куршума.

Колкото за гроба на бузлуджанския херой Хаджи Димитра, дали той е паднал на Бузлуджа, или в аджарската планина Кадрафил, аз се повръщам да засвидетелствувам казаното вече, т. е. че не на Кадрафил, а на Бузлуджа падна той между другарите си в четвъртък, на 18 юли после пладне. Свещеник Иван от с. Хасът, комуто е било позволено от правителството да прибере костите на юнаците, и други още очевидци разказват, че видели един труп измежду падналите, който имал на ръцете си изписани с барут сабли, левове и буквите Х. Д., а подобни знакове той е имал. Освен това живите му другари, които били закарани в Търново в началото на месец август, видели в тамошния конак войводската му униформа и саблята му; а един от другарите им, Христо Минков, който бил докаран в Търново по-рано, видял и главата на Хаджията*.

---

* Цариградските вестници „Courrier d’Orient“ от 8 август, „Levant Herald“ от 2 август, „Н е о л о г о с“ и др. потвърдяват, че Хаджи Димитър е паднал при Казанлък с 36 души другари... „Срещанието става, пише „Courrier d’Orient“, на 30 юли (18 по с. с.). И от двете страни боят става с жестоко упорство. Борбата се продължи повече от пет

Колко е числото на падналите убити и ранени турци в бузлужданската битка – не е възможно да се узнае, защото всяко правителство, което желае да блещи в очите на своите поданици с несъкрушимо могущество, крие числото на своите жертви. Това същото правеше и турското правителство в много по-голям размер. По онова време в Дунавската област се издаваше политически вестник Д у н а в. Той пишеше, че р а з б о й н и ц и т е, т. е. бунтовниците, щом чули гласа на военната тръба и видели червените гащи на царската войска, разбягали се като яребици, без да гръмнат по един път даже. От друга страна, и устните сведения на шипченци и прочие нямат строго правдоподобие. Те уверят, не без патриотически тенденции, че тъй като в Шипка били докарани около 300 пушки, то и толкова души турци има убити. Вярното е това, че в бузлуджанската битка е паднал ранен един юзбашия, който е умрял в Габрово, и още няколко души солдати и башибозуци, числото на които не е по-горе от 10–15.

Днес Бузлуджа не е вече оная Бузлуджа, каквато е била по онова време, преди 16 години. Никакви следи не са останали там, които да свидетелстват за 18 юли, които да уверят любопитния, че тук е имало борба за живот или смърт, че тук е подписано пръв път паданието на османското величие. Ни дебели букови дънери с нашарена кора от куршуми, ни някакви си укрепления, нито пък богати паметници, въздигнати от потомството върху костите на неговите мъченици. Нищо! На една малка полянка в южната урва на Бузлуджа са погребани падналите борци; прости дървени кръстовце, поставени от околните жители повечето от религиозна точка

часа. От другарите на Х. Димитра останаха само шест души на крак. Двама се предадоха, а четирима избягаха. Същият Х. Д., тежко ранен, малко остана да падне в ръцете на турските солдати: но въоръжен с револвера си, той се бори до последната минута с една енергия, достойна за друго по-добро време (да не бъде за казанлъшкия полк на Садък паша?). Най-после той падна. Саблята му, револверът, един телескоп и много писма се проводиха на Мидхат паша в Русчук..."

зрение, са единствените знакове, по които може да се познае, че в тая малка полянка са прибрани останките на славния български войвода и на неговите другари. До 1883 год. Бузлуджа и нейната южна полянка е била посещавана само от родолюбивия свещеник Иван от с. Хасът, който е преливал от година на година свещеното място и е служил парастас над падналите. Благодарение обаче на казанлъшкото кметство и на други някои чувствителни лица две години става, как на Бузлуджа се стичат всичките околни села и градове на 18 юли да празнуват достопаметния тоя ден за цял български народ. В 1884 г. Бузлуджа бе посетена за пръв път и от старата майка на героя, която нарочно бе дошла заедно със сливенската депутация.

*

Ако малката четица на пустийския герой Филип Тотю тури в устата на турците думата комита, ако тоя войвода ставаше предмет на разговор във всяка заптийска и бабаитска одая, ако най-после в неговите змийски крила вярваха и турци, и българи, разбира се само по себе си, че и героите от Караесен, от дядовата Иванова кория и от Бузлуджа внесоха своето нравствено и политическо влияние между своите съотечественици. Хаджи Димитър и Стефан Караджа станаха пътеводителна звезда за всичко младо, честно и неокаляно, което пъплеше по Балканския полуостров, което ламтеше за човешка свобода и независим живот. Имената на тия двама войводи, техните сражения, смелите им отговори пред зъбестия паша и каймакамин, бесилките, под които имаха злочестината на попаднат мнозина от другарите им – се шепнеха на всяко патриотическо ухо с евангелско благоговение. Един съвременник на Хаджията, Д. Душанов, разказва, че когато в неговия роден град изкарали от конака Стефана Орешкова и го подкарали към приготвената бесилка, то жителите от

целия град излезли на улицата, през която щели да прекарат Орешкова. Юнакът стъпял смело, дигал гордо своята утомлена глава и с глас решителен поздравлявал натрупаните българи, а особено ония, които той познавал лично:

– Сбогом, братия! Сбогом, мили сестри! Аз не отивам да умра, както мислят поганците, но да се родя – казал той на двете си сестри, които нарочно били дошли от Шипка да присъствуват на трагическия акт.

Думите на юнака ехтели с патриотически отмъщения в ушите на всекиго, всеки бил готов да пролее капка сълза за него и капка кръв за ония, които вървели подир му с пушки на рамото. А тия подирните, т. е. нашите тогавашни господари, вървели спокойно и задоволно, само някой от тях полуотварял лениво устата си и отпущал по една псувня било в отношение на жертвата, било на неговите трогнати съотечественици. Те не си прекарвали даже през ума да употребят средства за заглушавание последното слово на осъдения, слово, което те считаха за свято и неопасно за слушателите. Но проста държава, народ без цивилизация така и трябваше да постъпи. Друго нещо е християнско правителство, което се ръководи от евангелието и кодекса на прогреса. В една християнска държава, гдето присъдата на някой Стефанов събрат, въстанал така също за право и свобода, се е подписала на масата, върху която стои и Христовото разпятие, просветените умове са измислили нещо по-человеколюбиво, поотънчено, така да се каже. Щом осъдената жертва, облечена и окарикатурена с особени дрехи, се покаже между народа, мелодичният глас на десетина нарочно приготвени барабанчета писва и от двете страни на улиците, така щото и топове да гърмят, пак няма им се чуе гласът. Но възможно ли е сравнение между Европа просветена и варварска Турция? В столицата на републиканска Франция например (1884 г.) депутатите си блъскаха главите цели седмици да размишляват по какъв хуманен начин да става умъртвяването на осъдените на смърт. Радикалните депутати поддържаха с гордост

на челото, че на осъдените трябва да се притисват вратовете чрез една машина, наречена гилотина, която прилича на нашите тютюнджийски хавани; а лявата страна – републиканците – възражавали, че вътре, в зданието на затвора, трябва се прибесват те надве-натри: Е, кажете сега, може ли да се сравни Турция с Франция?

Но аз се увлякох от демократизма на френската камара и от християнската цивилизация, а главния си предмет оставих. Когато покачили Ст. Орешкова на бъчовката, той си турил сам въжето на врата, а бъчовката така силно ритнал с крака си, щото тя отхвъркнала на няколко крачки разстояние.

Изминало се няколко месеца от тоя пръв тържествен акт – даването жертва за българската свобода, а казанлъшките по-будни младежи, най-много учениците, бъдещи герои при Шипченския проход, не забравят действията и словата, казани и извършени от Ст. Орешкова. При всичко, че на тия последните, на учениците, в някои строго морални държави им се забранява да мислят и разсъждават, по полицейския правилник на педанта ректор, то в демократическа Турция, гдето новите идеи не се гледат като мечки стръвници, учениците са свободни граждани. Те се събирали по улиците по няколко на едно място и почвали пропагандата на оня страшен великан, който се нарича идея и пред който падат на поклонение и топове, и пушки. Избирали едного изпомежду си, когото наричали Стефан Шипченчето, закачили на гърдите му бяла книга, връзвали му ръцете опак, туряли го на празно бъчовче и го приготовлявали за бесилницата. Избраникът от своя страна се обръщал към другарите си като към народа, говорел реч патриотическа, приказвал им, че умира за вяра, прощавал се, псувал турците и пр. А наивният заптия с кръстосани отзад ръце и с цигара в устата гледал преспокойно, казвал шайтан копилер (дяволски момчета) и си заминавал към кафенето. Бедно заптие! Бедна Турция!

Разбира се, че всичко това се повтаряло навсякъде, гдето са бесили Хаджи-Димитрови другари, но аз споменах само за

Казанлък, за да подкрепя своите съждения. А как фанатически се поетизираха и тълкуваха действията на нашите борци в залата на народното читалище, в училищата, в народните кафенета, по къщята и във всяка младежка среда, събрана тя където и да е? За всичко това може да си въобрази само оня съвременник, който е ламтял за свобода и свято отмъщение. Изстъпи се някоя разпалена глава и говори убедително, че Хаджията е съборил 5000 души мръсници заедно с дружината си, той сам убил един паша, Караджата отсякъл главите на пет души черкези с едно замахване, байрактарят гонил 50 души башибозуци на половин час разстояние; Тотю войвода убил два коня с юмрука си и пр., и пр.

– А где потънаха лешовете на толкова кучета? – пита някой си Тома, който, макар и да вярва в християнското могущество, но все терсене му се вижда, че стотина души са можали да затрият 5000 души.

– Куча вяра е хитра – отговаря втори.

– Нощно време изкопали един голям трап и там ги наръгали с пушките им заедно.

От подобни разговори, които ставаха във всеки град и село после 1867 – 1868 год., патриотическото заключение биваше такова: на петдесет хиляди души турска войска три хиляди души наши братя са доволно да ги разпръснат. Забележително е и това, че колкото по-отдалечена биваше местността от оная точка, в която върлува Тотю и Хаджията, толкова повече увеличаваха и обожаваха техните дела, толкова повече растеше славата им, а заедно с това зреше и идеята, за която те погинаха. Разбира се, че причините на всичко това са много, но аз ще поговоря само за една, най-важната и съществената, която живее и до днес и следва да се не разбира още от мнозина. Аз говоря за гласността на живото и печатното слово. Представете си например, че в епохата на Тотя и на Хаджията в България имаше свободно слово, за всяко събитие и лице можеше да се говори безнаказано както от страната на турци, така и от наша страна. Представете си втори

път, че когато войската заобиколи Тотя при гората Пустия, а Хаджията – в караесенските лозя, много любопитни от околните градове Търново, Свищов и Русчук присъствуваха на тия битки, описаха ги във вестниците, едни за, други против, всеки си каза мнението, разгледаха тяхната зла и добра страна и пр. В такъв случай аз държа парола, че ни Филип Тотю щеше да стане хвърковат, ни Хаджията и Караджата прочути. Те щяха да умрат още тогава заедно с всичките баснословни предания за тяхното геройство. Тяхното величие се дължи именно на тайнствеността и на строгостта, които поддържаше и създаваше само турското правителство.

В демократическите държави, там, гдето всемогущият великан – свободното слово – не е затиснато под царския престол, няма херои, не съществуват отделни гиганти. Свободата на печата, която блъска наляво и надясно, реше крилата на знатните и големите хора. Достатъчно е една избирателна борба да омаскари всекиго[97], колкото той и да е прочут, т. е. аз искам да кажа, че във време на избори, когато съвестите се продават с трампа, и Господ да бъдеш, пак няма да те пожалят. Доволно е да противоречиш на някой пиян агитатор, комуто е обещана служба от неговия кандидат, или на селския кмет, който е получил някоя пара и друга, за да вика „ура“ и „да живей“. Не говоря за противните вестници. На втория още ден те са готови да ви прикачат на врата сиренен мях. Но да не помислите, че в такъв случай ние сме против избирателните борби и неприятели на свободното печатно слово? Пази Боже! И ножове да звънтят над избирателната урна, и кърви да текат под масата на бюрото – пак тоя род борба е хиляди пъти по-полезна на народите, отколкото ония управления и държави, гдето има „быть по сему“, гдето всичко е турено в ръцете само на едного. В изборите можеш да се понапиеш, можеш да заповядваш на жандарина, който стои отстрана като коза, па можеш и да се досегнеш до големия му калпак. Колкото за вестниците, които псуват на четири страни и за които мнозина говорят: „Развалиха народеца

ни“ – това е бошлаф. Ако в един град няколко души честити бакали донесат вонеща риба, то следва ли от това да правим заключение, че вкусът на хората ще се развали? Напротив, ние мислиме, че в подобен случай те ще умеят по-добре да разпознават добрата от лошата стока.

Ако някой българин и да не знаеше защо е минал Хаджи Димитър, то турският заптия му обаждаше: „Той ви е баща, пезевенк“ – говореше царският човек.

Правителството се боеше да види името Хаджи Димитър или комита в колоните на някой вестник; смъртно наказание и заточение очакваше оногова, който би написал това. Така постъпяше то просто по тая причина, защото се боеше да се не прочуй Хаджията; а Хаджията вървеше от уста в уста и от година на година ставаше по-голям светец. Следователно самото правителство и неговите хора подействуваха най-много за разпространението му.

Но да не помислите, че само турското правителство и неговите пияни каймаками постъпяха така рачешката. Лъжете се. Заклетите врагове на свободното слово живеят в образована Европа. Там те бият денонощно своите учени глави какви по-разбойнически мерки да се измислят, които да задушат по-чувствително това свободно слово, най-силното оръдие на всеки един народ. Помнете, че там, гдето това слово е в орловите нокте на монарха, краля или княза, там няма свобода, няма народ, там се чува гласът на войска и на жандарми. Аз говорех, че по епохата на Хаджи Димитра и на Тотя ако имаше свободно слово, то техните подвиги щяха да се забравят още тогава: но това е противоречие. Ако имаше свободно слово, то Хаджи Димитър и Тотю заедно с всичките свои другари не щяха да минуват Дунава нощно време, а щяха да си живеят на бащините си огнища, мирни и спокойни граждани. И така, да живее свободата на печата и на живото слово; но нека и народите са готови на всеки час да въстанат като един човек, щом се появи някой венценосник и поиска да убие това народно право!...

III

ХАДЖИ ДИМИТЪР. Той се е родил в Сливен, град в Тракия, при южните поли на Стара планина, от родители чисто българи. Неговият баща се е казвал хаджи Никола Кръстев, а майка му – Мария Пенкова. Пръв път е видял той Божи свят в 1837 г. неизвестно кой месец и кой ден, така като по онова време никакви книги не са се държали от страна на махленския свещеник. Името Асен той не е наследил от своите родители, а отпосле си го е турил, както направил и Левски. Но това е било много по-късно, около 1860–1866 година, когато имената и фамилиите започнаха и между нашата младеж да играят каква-годе роля, да се отличават от турските и арменските окончания.

Трябва да ви напомня и това, че измежду българите допреди петдесет години не съществуваше още окончанието ов с твърде микроскопически изключения. В общо употребление беше турското о о л у. Но преди да се замести о о л у с о в, въведено е било сръбското и ч, което се е продължавало твърде късо време. Името Асен си усвоил Хаджи Димитър по наименованието на махалата, в която са живели родителите му и която се е наричала А с е н о в с к и б о а з.

Бащата на Хаджи Димитър се е занимавал с правение на кебета и е бил човек със състояние. Той е имал още четирима сина: хаджи Христо, хаджи Петър, Георги и Тодор. Първите двама били в Гърция на военна служба. Но фамилията на нашия херой е била известна в други отношения. Неговите стрики, братя на баща му, Стоян и Добри Кръстови са били хайдушки войводи по Стара планина и тунджанското корито. Техните мечкарски шишенета са ставали предмет на разговор и в селямлъка на ямболския аянин, и в сараите на еситлийските и черкишлийските султани, властта и могуществото на които е зависело не от Босфора, а от тях самите. Все по това време се е славил още в околността на Сливен и Желязко Палабуюка, вуйка на нашия Хаджия. Миналото

на тия стари войводи се губи в мрака на неизвестността заедно с всички ония събития от тая епоха. От някои стари песни, дошли до нас в твърде огризена форма, се вижда, че те са имали най-много вземание-давание със султаните деребеювци.

За да роди Сливен и неговата околност толкова войводи, стари и млади, с които ни един град из трите части на отечеството ни не се гордее, като напр.: Цоньо войвода из с. Драгуданово; Кара Танас из Жеравна или от Катунища; прочутия Алтън Стоян из Котел; Пею Буюклията из с. Козосмоде; Златю войвода Кокарчоолу; Кара Съби, Хитов, Таню от Сливен, Желю от Ямбол, най-после нашия Хаджия и пр., по само себе си се разбира, че всичко това е имало своите предшествующи причини. Аз мислех, че причината, не единствената, разбира се, е била околните султани както в Сливенско, така и в Ямболско и Карнобашко, зулумлуците на които са принуждавали мнозина решителни юнаци да набиват шумата. А тия султани, непонятно на мен защо и за какво, най-много са били около Сливен. В с. Иситлиисултан, в с. Градецбей*, във Върбицасултан, в Скендерлиисултан, в

---

* Според разказването на стари хора и тоя бей в Градец е бил к е н д и б а ш и н а човек във всичките свои действия. Издавал е тапия за мери, събирал е харач и беглик, както му скимне, снемал е хора от бесилницата и пр. Някой си дядо Станю отива с още един другар в Котленския балкан за диви свини. В мъглата скоро той престорил своя другар на дива свиня и обърнал шишенето насреща му. Димът се дигнал и двукраката свиня се заловила с двете си ръце за косите. Дядо Станю нарамил шишенето и право в бейските конаци отива на Градец. „Слугувай ми три години, коджа пезевенк, па си върви после при децата, никой няма да те закачи“ – казал беят. Неизвестно по какви причини преди 45–50 години конаците на бея трябвало да се изгорят по висока заповед от страна на централното правителство. Беят дотолкова бил безсилен, а раята му така куражлия, щото конаците му, преди да се запалят, останали в разпорежението на тия последните. Някой си домакин, на име Велико Бучука, бил се покачил в горните етажи да разковава гвоздеите от стените на осъденото вече здание.

Черкешлии, Пъндъклии, в Куркуджа и пр.; в Аладъглии и Сигмен е имало някакви си други беювци, които титулират паши и пр.

Ето ви няколко примера от поменатите песни, които потвърдяват донякъде казаното от нас:

I

Слънцето трепти, захожда –
Танас войвода излязва
из копоклийска кория;
право сос очи сочеше
към султанските шилета
и на Димитра думаше:
„Димитре, царски овчарю!
Нещо ще да те попитам –
правичко да ми обадиш,
че ти главата отсичам:
ходи ли скоро в селото,
вов село Мусокошалъ –
дали е в село султана,
султана, твоя господар,
да ида да го улова?...

II

...“Горо ле, горо зелена!
Я развий листе широко,
изкарай клоне високо,
направи сянка дебела,
че имам братец хайдутин –

В това време долният етаж пламнал вече, а Бучука с торба гвоздеи в ръката показал се на един от прозорците като доганче. Той скочил на земята, но се убил. Интересно е миналото на тия султани.

под твойта сянка да ходи
отбор юнаци да води,
да сече наши душмани
и цариградски султани.“

III

...“Трифоне, стар войводо!
Султан е събрал потеря –
сега щат да ни пристигнат.“
Зора се забеляваше,
и ясно слънце изгрея –
силна потеря довтаса;
султанът върви най-напред,
алена коня яхаше
и на потеря думаше:
„Да ми хванете Трифона.“
Трифон дружина думаше:
„Дружина вярна, сговорна!
Ние нямаме пусия,
ала ще бъдем юнаци –
юнашки ще се бориме.“
Трифон си шишане посочи,
султана от кон събори,
султана аслангеритски,
па на турците думаше:
„Елате да ме хванете!“

Който иска да се увери, че Сливен е давал в различни времена подобни войводи, душмани на султаните, и че въобще неговите жители не си гледат работата с миролюбиво око, то нека заповяда на едно от котленските кафенета, нека се ослуша що говорят старите хаджии и той ще да се увери в казаното от нас. Неблагонадеждността на сливенци в политическо и нравствено отношение беше станала пословична

между всеки котленски жител в турско време, който желаеше да върти къща и да си пие кафето заран подир черкова наред с някои от прочутите хаджии. Благоразумната майка, която е ходила по три пъти за дърва на К о м и н ч е т о, когато се завърне вечер сърдита, не нарича децата си другояче освен „сливенски ц а п а ц и“ и волентири, които са достойни само за хайдути. Трябва да ви кажа, че под думата ц а п а к, унизителното значение на която е известно във всяка къща, котленци разбират сливенци. Тя е равносилна по значението си с турското чапкън. А борба за първенство между тия два града съществува отдавна. Всеки чистокръвен котленец е готов да си направи ръцете във форма на кочешки панчи, щом вие си позволите да унижите Котел и да допуснете какво-годе сравнение между него и Сливен. Не говоря за Османпазар и за ближнята Жеравна, които сами по себе си са нула в техните очи.

– С какво ще да ми похвалите вашия Сливен? Не със своите ли хайдути-цапаци, които плашат жените ни да отидат по-надалеч за сухи дърва? Не сливенци ли обраха нашите хаджи и светогорци в Д ъ б р а в а т а*, за което Господ ще им изсуши ръцете? А колко хаджии имате вие? Колко души сливенци си пият кафето с пашата? Где ви са ефендитата? – писа с гордост на челото котленският жител и такава поза представлява, като че той сам пие кафе с пашата.

Котленци се гордеят още със своя „извор“, с пещерата „Нирец“, с Бардакева поляна и пр., които били прочути чак до Цариград. Те говорят още, че султан Махмуд в своята заобикалка из България само в Котел можал да си пие кафето с босфорско наслаждение, т. е. тяхна милост искат да кажат, че после Цариград Котел е вторият подобен нему град. За да сближат тия два града, толкова прилични един на други, имената на някои махали в Котел са взети от Цариград, като например Галата, Ташхан и пр.

---

* Гъста гора между селата Каябаш, Балабанчево и Шехово.

Ако котленци са толкова ненавистни гонители на хайдутите, то те в замяна на това са строги почитатели на авторитетите, доволно е само тия последните да имат при себе си две звездички поне от сърма, да носят калъчка, да са удостоени с някоя титла и пр. И в най-бедната къща, гдето лоената свещ се пази като светото миро, тая последнята бива пожертвувана безсъзнателно, стига само да се отвори дума за мустаките на генерал Кишелски[98], който сядал от дясна страна на руския цар, за броениците на Богориди[99] и на Кръстевич[100] бей (така го наричаха неговите съотечественици) и пр. Вижда се работата, че котленци не се задоволяват с тия свои идоли, но прибягват още и към историко-генеалогическа кражба. Например: старият български екзарх, половината котленци вярват, че той се е кръщавал с вода от техния извор, т. е. че е родом от Котел; но Х. Петър му бил забранил да си крие месторождението от високи съображения. Един хаджия ме уверяваше даже, че знае в коя къща се е родил, в махалата Глогова.

– Гарибалди, генерал Чернаев, княз Куза все са нашенци, но отдалеч – говорят тия.

В Котел има преселени няколко сливенци, които живеят там от тридесет години, но не са успели още да се ориентират, не можат да се радват още напълно на всичките граждански правдини, при всичко че са се отказали вече от своето наречие, не изговарят н я м а, д в я и пр., правилно произнасят: п ъ к ъ т, г я д о, г е т е, в о г е н и ц а и т. н. Колкото позорни песни има в селото нови, на всичките хероите са сливенските преселници. Всеки от тях има по още няколко прякори, така също неблагозвучни. И о р г и Б р а ш н о т о називаваха те едного, човек доволно представителен, който нямаше никакво сходство с брашно. Другиго наричаха Панайот Кутийката и пр. Но и сливенци от своя страна с подобна монета заплащат на своите егоистни гостоприемници. Много чернооки булчета, на които виновността на алените устнички е била недостъпна и на мухите, опитват костеливия юмрук на

своя мустакат повелител, когато той се завърне от широка Добруджа.

– Нямаше ли за тебе друг дюген в цялата чаршия, ами си отишла да пазаруваш при сливенския цапак, очите на когото стоят като на трън? А? – говори със запенени уста целомъдрият стопанин и удря колкото си може.

Следующият факт, на който аз сам бях очевидец, най-добре засвидетелствува казаното от мен. Беше после ужасната пролет 1876 година[101]. Няколко сиромаси българи, пътници от разни градове в Тракия, дигаха рамене пред ескиджумалийския конак, като че да не бяха свободни граждани, но осъдени на смърт престъпници, на които оставаше още няколко минути да живеят; а всъщност те бяха се събрали да си каитат (подписват) тескеретата. Късото пискюлче на тескереджия ефенди не се явяваше още. Няколко заптии само дрънкаха своите касатури измежду пътниците, на които задаваха разни въпроси с комитаджийско съдържание и по тоя начин още повече стесняваха и така измъчената рая.

– Бе, пезевенклер! Вие не сте ли престанали още да дигате глава? Царщината на огън гори от четирите страни, а вие сте тръгнали от град на град да сеете комитаджилък. Засрамете се бе, кераталар! Хората не са си пили още утринното (сабах) кафе, а вие сте дошли за тескерета, като че сме бащини ви слуги!...

Това бе тескереджията. С подобни благи речи посрещна той пътниците, които го чакаха от няколко часа да им подпише тескеретата. С едната си ръка той пое тръстеното перо, а другата стискаше, готов да я сложи на гърба на всекиго, който му би възразил. Но всички мълчаха; всеки чувствуваше несносното положение.

– Ти отгде си бе, ханзър? – попита той един широкоплещест българин с гайтанлии потури, но закрепени отзад с вехто парче, което може да беше турено нарочно, тъй като по онова време всяка нова дреха бе немислима у българина.

– Ние сме, ефендим, откъде Сливен, занимаваме се с ку-

пуването на вълна – отговори широкоплещестият с такова движение, като че да искаше да смали своя представителен ръст.

– Отгде? От Сливен ли! Бре, пезевенк, как смееш да говориш това! Мустан чауш, скоро вземете отпреде ми тоя звяр, който като нарочно да е дошъл напреде ми да ме сърди – извика тескереджията вън от себе си и проля кафето, което бяха му донесли преди малко. – От Сливен, а? От Хаджи-Димитрова град? Да не си негов брат бе, душман гяур? И не те е срам още да дойдеш да ми искаш тескере. Вие и вашият град сте първите, които измислихте комитаджилъка.

– Ами ти отгде си бе, комита гяур? – обърна се, та попита ефендито един българин, облечен с дрехи от панагюрски тефтик.

– Аз бях, ефендим, измекярин на един хан във Варна – отговори непознатият.

– Откъде си родом? – извика тескереджията и направи поза, като че ще замахне да удари.

– От... от Копривщица, ефендим – проговори българинът, но с половин уста, понеже знаеше славата на своето бегликчийско село.

– Бре, ханзър! Вие ли заклахте мюдюра, а децата му опекохте в пещта? А? Мустан чауш, затворете и тоя баш комита! – извика още по-жестоко тескереджията. – И ти негов ли си другар бе, карагяур – попита той друго едно същество, което стоеше малко по-настрана с такава робска поза, щото цялото му тяло представляваше темена.

– Не го струвам кабул, ефендим – възрази съществото. – Моето отечество е Котел, а господарят ми е хаджи Петър хаджи Матеев, който ме е провождал четири пъти да му карам овци в Цариград, за царския аскер.

– Да живееш, чоджум! – отговори тескереджията с отеческа усмивка. – Предаността на твоите съотечественици към отоманското величие е позната нам. Вземи си тескерето и си върви със сбогом.

Но да продължим своя разказ. И по телосложение, и по характер, и по чертите на лицето Хаджията е бил второ издание на вуйка си Желязка, по тая причина майка му не го е наричала в детинство освен втори Желязко. В своята детска възраст той е бил образец от оная детинска упоритост, която е възможна само между нашите свободни деца, пораснали под чистия въздух като горски пилета, без да им е побъркала възпитателно-нравствената дисциплина ни на родителската опека, ни на други частни възпитатели, дойки, гувернантки и пр. Той осъмвал и замръквал по улиците, по белопесъчливата р. Куруча и по ближните лозя с цяла сюрия подобни нему деца, с които ходели да търсят стърчиопашки, биели змии и гущери, клали огньове, а после ги прескачали, борили се, били се, опустошавали чуждите овощия, които Господ е наспорил около Сливен, и пр. Много пъти разсърдени майки, които четели обвинителни актове по улиците с глас и с клетви, спирали се пред дома на хаджи Никола Кебеджията. Те дохождали да се оплакват и да търсят удовлетворение за синовете си, на които главите били пуквани от малкия Димитра. От малко едно докачение и противоречие тоя последният дигал ръка и удрял наред всекиго, който му се не покорявал. Ни майчини съвети, ни бащинска дисциплина, която се състояла в плесници по червените страни и дърпание за ухото, както е бивало по онова време, не са можали да подействуват на буйното момче. Той е бил упорит, непослушен и твърдоглав в пълна смисъл на тия слова.

Твърде често баща му си е оставял работата и е отивал на местната българска община, повикан от чорбаджиите, да изслуша техните наставления в качеството си на обвиняем за немирните постъпки на сина си.

– В очите на това дете се вижда жив хайдутин и кеседжия – казал един път на бащата прочутият сливенски чорбаджия хаджи Гендо. А хаджи Гендо не бил току-така прост чорбаджия, на име и на гол корем. За негова милост сливенското предание и до днешен ден още приказва следу-

ющата характерна пословица: „В Цариград царува султанът, а в Сливен – хаджи Гендо.“

В качеството си на смирен еснафлия хаджи Никола Кебеджията неравнодушно изслушал характеристическите думи на чорбаджийското светило. Той бил докачен и комерчески, и верноподанически, та затова, щом се завърнал у тях си, накарал петгодишния Димитра да му се зачервят малките странички, като му обадил в същото време и мнението на чорбаджията. Рано един ден после това произшествие, след черковен отпуск, когато общинарите чорбаджии не били опънали по веднъж от дългите си чибуци, малка главичка на петгодишно дете се показала на вратата на стаята, в която било събранието.

– Вие ме ковладите на баща ми, че съм щял да стана разбойник; но оттук нататък да знаете, че до един ще да ви изколя – казала главичката и станала невидима из портите на двора.

Тая главичка бил Х. Димитър. Разбира се, че тая дръзка постъпка на едно 5–6-годишно дете не произвела измежду събравшите се освен смях. От друга страна обаче, те останали зачудени немалко как е можала да се събере думата „ще да ви изколя“ в такива крехки уста, които миришели още на мляко?

В 1845 година Хаджи Димитър бил изпратен в училището. Понеже по онова време, когато нашите бащи из градовете не приемаха да се кажат българи, но благочестиви християни, в Сливен не съществувало редовно българско училище, но само елинска школа, то нашият херой бил принуден, наместо да изговаря н я м а и новоселското а р е, да си чупи езика с благозвучната гръцка ϑ. Учителят, който трябвало да запознае сливенските абаджийски и кебеджийски синове с логиката на Аристотеля и с красноречието на Демостена, бил някой си Димитър Кашиша. В това време именно, неизвестно под какво влияние и по какви причини, Хаджи Димитър станал по-мирен и по-послушен. Вероятно е, че гръцката

филада и октоихът са подействували на неговата буйна натура, отвлекли са го минутно от уличните занимания. Още повече. В малко време той успял да стане един от първите ученици по прилежание и занятие и добил първенство над своите другари, така щото често бил определяван да им бъде надзирател, която служба той много обичал.

После две години обаче Хаджи Димитър изново захванал да изстива към елинската мъдрост, която нямала нищо общо с неговата горска натура. Освен това и от обща точка на зрение в тогавашните училища, ако можем да ги наречем така, и скромни овчици да бяха затворили, пак щяха да подигнат един ден революция против своите възпитатели и наставници. Фалагата[102], тая емблема, която се е ползувала дълго време между нас с право на гражданство благодарение на фенерската цивилизация, чернението с мастило непокорния ученик, позорното разхождание из града на магаре, държанието на колене и пр., и пр. мерки, които са се считали по онова време за необходими във всяко училище – не са били от естество да привлекат младата душа. Родителските думи: „Ще те заведем на даскала, ако не слушаш“ – са били равносилни с думите: „Ще кажем на агата да те запре при магаретата.“ Ако Хаджията беше човек образован, ако не учен, или с известна доза знания, то на неговия биограф предстоеше да решава трудни задачи със схоластически предположения, разбира се: коя наука или кой списател, кое учебно заведение или учител са подействували на неговия характер да стане той войвода на една шепа отчаяни хора, да пролее кръвта си за свободата на човешкото право на своя народ? Защо той именно е станал такъв, а не онакъв? Защо е презрял бащиния си стар занаят? Защо не се е впуснал по комерческия океан и пр. В отношение обаче на нашия херой Хаджи Димитра аз съм свободен от всички тия идиотизми, куп глупости щях да кажа, ако се впуснех да предполагам и анализирам миналото на хероя. Той се учил при гръцки учител, бил кебеджия, бил турски аргатин, бил пъдарин и най-после хайдутин, а тогава

вече бунтовник и войвода. Е добре, какво излиза от всичко това? Аз можа да ви наброя до хиляда души същества, които са претърпели участта на Хаджията, но ни един не е станал бунтовник, ако не войвода. Зная мнозина други от същия катехизис хора, които са били предатели или са се пък потурчили и са умрели в най-ужасния вертеп на разврата. Тогава защо подобно пъстро разнообразие в характерите? Защо такова противоречие в човешката природа? Дявол да го знае: за мен подобни въпроси са terra incognita, както се виразяват учените глави. Аз смея да си предположа само това различие в характерите и настроенията на хората, че Хаджията е бил жива, впечатлителна натура, вълнувала се е неговата юнашка душа и от най-дребнавите безобразия на тогавашните аги, когато другите му събратя са оставали равнодушни и безчувствителни роби, и ето защо той е предпочел дебелото шишене. А тия естествени дарби според частното мнение на наши нищожества не се добиват ни от възпитателната рутина, ни от пълната с жълтици каса, ни от някаква си с о л и д н а среда, нито пък от учената лекция на дипломирания професор. Мнозина си кривят устата да говорят, че учението създавало характери самостоятелни и свободни, че учените хора били заклети врагове на тиранина. Това не е цяла истина. Разходете се по цивилизована Европа и вие ще да видите, че най-изкусните шпиони са със солидно образование.

IV

Когато Хаджията оставил училището, баща му го взел при себе си на своя хан да му помага в кебеджилъка. Това се случило в 1850 година. Аз казах, че той се смирил, когато постъпил в училището, но това негово опитомяване не е било съвършено. Своята възпитателна епоха той ознаменувал с работи, по-прилични на четиринадесетгодишната му възраст. Всеки празничен ден той събирал своите клуцофор-

ски връстници, на които се турял начело, и отивал да прави екскурзия из боазите: сливенски, новоселски и асеновски. Най-голямото занимание на тая негова дружина било да се упражняват да гърмят с малки пищовчета, да мерят нишан и пр. С тия свои другари, числото на които много пъти достигало до стотина, той отивал да напада на турчетата в Новата махала.

Интересно е да се забележи, че в по-старите времена в Сливен е съществувало обичай между децата, български и турски, които са излязвали на сражение на открито място. И двете неприятелски армии са се появявали около р. Куруча, към асеновския боаз, и там са се сражавали под наблюдението на своите бащи и от двете страни, които са гледали със забавно око на тия местни игри от точка зрение на комшийски връзки. Най-напред са излязвали да делят неприятелски мегдан избраните войводи, а после се е почвало вече генерално сражение. Били са в употребление още байряци, тюлюмбеци и пр. Ако победителите, били тия българи, или турци, сполучвали да отцепят от неприятелския лагер пленници, то тия последните бивали разхождани него ден из улиците, заобиколени от тържествующите победители. Разбира се, че горделивите османлии не са се докачали, ако синовете на тяхната покорна рая са тържествували над техните чада и унуки в качеството им на пленници. В тая мрачна епоха и турци, и българи са спели дълбоко, и едните, и другите са вярвали в искреността на комшулука, в побратимяването на кръста с полумесеца. А това потвърдява нашето мнение, изказано на друго място*, че преди руските войни българи и турци са живели по-човешки сравнително с новите времена и със съдбата на другите народи по останалата част на Европа.

В епохата на Хаджи Димитра обаче тия забавителни игри почнали да мръщят челата на старите османлии, захванали

---

* Гледай „Записки по бълг. въстания“.

тия последните да поклащат злобно своите чалмоносни глави. Най-много кипнали техните трици, когато веднъж другарите на Хаджията ранили в сбиването си едно турче. Не стига тоя позор за османлийския свят, но реченото турче било развождано още по клуцофорските улици, изложено на поругания и осмейване.

Малко по малко Хаджията станал известен не като богат, влиятелен и учен, но като съперник в бабаитския кодекс, който по онова време бил на голям почет. Неговото име удостоявало нощно време задушните турски кафенета, тия обществени сборища на мюсюлманските граждани. Много сериозни аги с афионни мозъци били принудени да мислят над своя кехлибарен чибук: кой ще да бъде тоя Хаджи Димитър, син на Никола кебеджията?

Когато Хаджията ритнал зад гърба си двадесет годинки, когато горнята му устна захванала да почернява, то и почвата на неговите занятия добила по-студена форма. Той почнал да рита най-напред против ония закоренели понятия, обичаи и приличия, които се считали за свещени от обикновената тълпа, от една страна, а, от друга – стояли като трън в очите на по-живите и чувствителни съвременници. А това е общо историческо правило, оттук са захващали всичките почти народи, които са се приготовлявали да притискат врата на своите угнетители. Така например, когато във Франция захвана да се бътка, че царската власт няма нищо общо с провидението, че една коронована глава пада със същата тежест, с която пада и главата на простия работник, то ние виждаме, че и безучастните жени захващат да се подиграват по улиците с царския скиптър. А могуществото на Руската империя захвана да се разлага най-напред от твърде незначителни елементи. Там буйните глави захванаха да носят дълги разчорлавени коси и скъсани обуща, подсмихвали се на титлите и ордените, опъвали джубето на попа, подсвирквали му в черкова и пр. Ако френците са оскърбили своя цар, а русите – чиновете и попското расо, то причината на това била

тая, че първите теглели от богопомазаната десница на царя, а вторите от царските чиновници и от неговите слуги – дворяни и попове. В Сливен не се чувствувало отблизо ни царска десница, ни попската черковно-полицейска проповед, нито пък някакъв си дворянски гнет. Там имало заптийска касатура, чорбаджийско благоприличие и бабаитска конкуренция, която унизявала човеческото достойнство съгласно с местните условия и обичаи.

Против тия именно злини се опълчил Х. Димитър не с перо и с горещо слово, но с грубата действителност. Найнапред той си ушил колчаклии потури, оставил на баджаците (крачолите) две-три копчета незакопчани, което право принадлежало само на турците, запасал си на кръста голям червен пояс с пискюли на края и преминал покрай турските кафенета. Няма нужда да ви разказвам като какво впечатление е произвел Хаджията на силните на деня. Тия последните погледнали на него с такова око, с каквото би погледнали френските аристократи на почернелия работник, ако той се подадеше в техните светли салони със своята окъсана дреха. А разкопчаните крачоли, наметнатата аба, кривнат калпак и аба с отворени ръкави подигаха и в друго отношение омраза на турците. Те тълкуваха, макар и в тъмен смисъл, че разкопчаните крачоли означавали човек охолен и с е р б е з, т. е. свободен, който не припознава никакви стеснения.

– Ама, чорбаджилар, ножът допря вече до кокала – говорели агите.

Друг един път, когато Хаджията стоял на бащиния си хан, едно кабадани заптие влязло при него, което го докачило с думи. Хаджията, без да му мисли много-много, утрепал реченото заптие, което имало злочестината да не разбира, че и измежду робовете излизат понякога хора, които знаят да ценят своето човешко достойнство. Дълго време това заптие се търсело от властта, но нищо положително не можало да се узнае, па и Хаджията си останал безукоризен поданик.

Един неделен ден нашият Хаджия, за да разпилее тъги и

кахъри, излязъл да се повесели от града навън, придружен от няколко свои едномисленици. Дружината избрала място за веселба градината на прочутия по онова време чорбаджи Георгаки, н о ф у з ъ т на когото се почитал и в кадийската стая. Очите на дружината били съсредоточени в един пръстен гювеч, миризмата на който би съблазнила всяка чревоугодна душа*. По-настрана в една бистра вадичка лежали като малки малачета няколко бъклици, пълни с черна сливенска папазка (прочуто вино). С една реч, дружината била в такова настроение, когато човек мисли най-малко за сетнините на своите действия и когато робът си въобразява, че нищо не го дели от тиранина. В тая именно минута чорбаджи Георгаки преминал покрай веселите младежи. Докато подмине, той все се надувал като куркой, че ще му станат на крака х л а п е т а т а , но като видял, че те, напротив, още по-богато се излегнали напреде му, стиснал си юмруците и отишъл да ги пъди с чорбаджийско достойнство.

– Бре, кучи синове! Аз сядам коляно до коляно с аянина, думата ми две не става, гдето и да отида, а вие сте еднали да ми продавате кабадайлък? – извикал Георгаки вън от себе си.

Нашият Хаджия скочил на крак, похванал за хълбоците чорбаджи Георгакя със своите юнашки панчи и го метнал няколко крачки настрана върху един трънен плет като халваджийска книга. После това той пак се завърнал на мястото си между дружината и почнал да се весели по-сърдечно. Георгаки изохкал като заклан, грабнал си шибурата в ръка и се затекъл из улицата право към конака да търси покровителство. Кой как срещнал хвърления в тръните чорбаджия, прехапвал си езика и казвал: „До какви години достигнахме!“ Трябва да ви кажа, че това седмо чудо – да се бие един първенец – не съществувало в хрониката на гр. Сливен. Скоро буйната

* Който не е ял сливенски гювеч, той не може да се произнесе справедливо за добрите качества на тоя град.

дружина била заобиколена от множество заптии, изпратени да доведат Хаджията и неговите другари. Докато големецът на заптиите си отвори устата да съобщи конашката заповед, Хаджията повдигнал една бъклица и го блъснал по главата. Друго едно заптие дръпнало пищов и изгърмяло срещу Хаджията, но не можало да го сполучи. Тогава наскачва цялата дружина и напада пазителите на тишината, които били обезоръжени и навързани от овошките на градината; а оръжието им предали на пъдарина. После това Хаджията станал невидим със своите другари, заптиите били освободени, но като хора бабаити имали благородството да се не оплачат никому. Независимо от всичко това Хаджията бил запрян по-сетне, по настояването на чорбаджи Георгаки. Той бил освободен обаче твърде наскоро по съдействието на сливенския кадия Али ефенди, който бил защитник на баща му, защото правел скъпи кебета за харемлика безплатно.

Така или инак, но турците се замислили сериозно по кой начин да се отърват от клуцофорския бабаитин, който ставал вече нетърпим от ден на ден повече. Турчин не можело вече да премине моста нощно време от Хаджията и неговата дружина. Бащата на тоя последния, хаджи Никола, няколко пъти приемал вече известия, че в много турски кафенета става дума за изтреблението на сина му. Най-после и сам Хаджи Димитър се убедил, че е време да се махне от очите на своите съотечественици турци за определено време, дордето го позабравят малко. За свое привременно местожителство той избрал Нова Загора, за гдето и заминал. В това време именно Хаджи Димитър е престанал да слуша вече бащините си съвети и не искал да хване никаква работа. В Нова Загора той се настанил да слугува на чужди врата, при някого си Осман бея, прочут укривател на разбойниците. Хаджията не се забавил да покаже своята признателност в отношение на господаря си. С помощта на още един свой другар той убил двама Османбеюви другари по разбойничество, турци, труповете на които завлякъл в двора на тоя последния с цел да

ги намерят от правителството. Това се сбъднало и Осман бей бил изпратен в Одрин, гдето и умрял в тъмницата.

После тия си подвиги Хаджията изново се завърнал в Сливен. Но не влязъл той в хана на баща си, не приел да се захване за мирна и еснафска работа, както другите хора, далеч била от него мисълта да стане и той човек, да гледа къща и жена. Той намирал повече задоволствие да ляга и осъмва с горските пилета, да чете нощно време звездите наместо гвоздеите на бащината си къща, да гази студената роса, отколкото градската кал заедно с всичките свои рабски признаци. Той се уловил за пъдар – да пази ливадите, които се намират около Сливен, край р. Тунджа. Тук той прекарал две лета и имал за другари още двама души подобни нему горски пилета, Илия Папанчев и Вичо Пъдарят. Около бреговете на бистрата Тунджа те образували независима държавица, в която всеки докачен и преследван можел да намери прибежище. Червените еминии и пъстрите гъжви нямали достъп в тая местност. По цял ден пукали дебелите шишенета на нишан и на други упражнения.

По това време именно (1859) в Сливен захванало да се сформира една дружина с цел повечето да отмъщава на турските кадии и беювци, отколкото да работи за по-отвлечени неща. Разбира се по само себе си, че заедно с тая дружина почнало да цъфти и шпионството, без което е невъзможен никакъв напредък. В града живял някакъв си грък, наречен царски хекимин, на име Костаки, който бил и елински поданик още. Всекиму е известно като каква позорна роля играеха из България всичките почти хекими-гърци и някои инженери-поляци. Те си пиеха утринното кафе с местния паша или аянин, бяха му съветници, интриганти, сподвижници в рушвета, безчинията и беззаконията. Покойният Бланки[103] говори в своето „Пътешествие по България“ (1841), че като посетил видинския паша, намерил в неговите сараи някой си доктор Сибер, който бил в същото време и като харемкехаясъ на тридесетте пашови жени. Сливенската

местна хроника бележеше вече няколко български бедни девойки, целомъдрието на които било жертвувано насилствено в покоите на Костаки без никаква отговорност от негова страна. Тия постъпки на Костакя се знаели от сливенските юнаци. По-късно тия последните научили още, че Костаки упражнява и шпионство във вреда на младежите. В един прекрасен ден съдбата на Костаки била решена под едно дърво в лозята на Бармукбаир. В тъмна една нощ Хаджията нацедил на своите широки плещи ханъмска фереджа, вапцал си пръстите с гевезена кана, турил под фереджата студения ятаган и демиртепелията и похлопал на Костакювото жилище. Когато слугата на тоя последния известил, че посетителката е с бял яшмак на главата, сестрите на която често дохождали на нощно посещение, то той се обрадвал до уши и отворил вратата без никакво съмнение. Заедно с Хаджията хлътнали още двама други негови другари, които се хвърлили на доктора и го съсекли на мястото му.

Това дързостно убийство развълнувало на другия ден целия град. Вълнувало се най-много правителството, тъй като жертвата не била българин, но грък, елински поданик. Повече от 50 души били затворени, все българи от тайфата на Хаджи Димитра. В тяхното число бил и тоя последният, който преседял в затвора цели три месеца; но най-после пак бил освободен по ходатайството на кадията Али ефенди, който засвидетелствувал, че през нощта, когато станало убийството, Х. Димитър бил на негова работа.

Строгите мерки на правителството обаче не стреснали сливенските юнаци. Духът на времето и общото настроение ги тикало пò към сериозни приключения. После убийството на Костаки тая същата дружина, в която взел участие и П. Хитов, решила да нападне дома на кадията Али ефенди, сред града.

Това нападение се извършило вечерта на 20 декември с всичките свои свирепи последствия. На другия ден дюгените в сливенската чаршия не се отворили, турците били силно възмутени от тая жестокост, малко останало да стане всеоб-

ща размирица. Около 200 души граждани били затворени, които заптиите биели и ритали по улиците, дордето ги закарат. Бащата на Х. Димитра бил запрян така също заедно с всичките си синове; а само Хаджията не влязъл в ръце. Той сполучил да се скрие в роднините си и не можал да попадне в ръцете на правителството, при всичко че го дирили и под земята. Силно бил възмутен той от жестокостите на правителството, които то употребило над баща му, братята му и другарите му неправедно. Оковани със синджири, те били развождани по улиците, като ги биели в същото време.

Вследствие на тия събития Хаджията трябвало да се прости вече окончателно със своя роден град; немислимо било вече никаква прошка и застъпничество, на дебелото шишене възлагал той всичките свои надежди. Било тъмна, студена нощ в края на месец март 1860 г., когато Хаджията целунал на старата си майка десницата и се заклел, че ще отиде не на тежка печалба, а да отмъстява. Дългият ятаган, сарътепелиите пищови и шишенето, с които той бил накачен, едвам позволили на просълзената майка да го прегърне за последен път. Той се промъкнал покрай реката, забележен само от бодрите кучета, и поел шумата, листето на която били блокирани още от мартенските мразове. В това време в сливенската гостолюбива планина се намирала дружината на Трънкин Георгия, с която се съединил и нашият Хаджия. Лете дружината шетала по Стара планина, а зиме минувала в свята Румъния.

В 1864 г. Хаджията станал байрактар и минал Дунава със Стоян войвода. Тая четица, която се състояла от 20 души, по препоръката на Раковски* отивала за в Търново, за да убие търновския владика, но не успяла.

В 1865 г. той пак минал Дунава заедно с Караджата, но скоро дружината се скарала помежду и прекъснала своите действия.

---

* Гл. „Пътуването на П. Хитов по Стара планина“.

Всичкият вънкашен изглед на Хаджията го представляваше за юнак и решителен човек. Гърди широки и изпъчени нанапред, физиономия представителна, очи големи, глава вирната наназад, вървеж пълно бабаитски, с една реч, кайфетлия, както се виразяват турците, на които езикът е повече богат в отношение на сербезлика. По характер той бил мъстителен, завистлив и горделив.

V

СТЕФАН КАРАДЖАТА. Той се е родил в с. Ичуме*, Одрински вилает, Казълагачска кааза, между 15–20 май 1842 година. Да, в село Ичуме е видял той пръв път Божия свят; но едва ли жителите на това заглъхнало селце подозряват даже, че и тяхна милост са дали един дирек за българската свобода. Това аз не вярвам.

Баща му, дядо Тодор Димов, чист българин, се е занимавал със земеделие, бил човек от средна ръка. Името на майка му е било Калина Маринова. Караджата е имал още шестима братя: Стоян, Никола, Колю, Васил, Станю и Марин, които са били по-големи от него, и три сестри: Търна, Велика (по-големи) и Пена, по-малка. Всичките са се родили в с. Ичуме.

Когато Стефан бил на четири години, родителите му оставили село Ичуме и се преселили в Добруджа, в тулчанските села, неизвестно по какви причини. Най-напред семейството се спряло в с. Бейдаут, после в с. Саръюрт, гдето се и поминала майката на Стефана, на 45-годишна възраст. От Саръюрт бащата на Караджата се преместил в с. Потур, гдето живял цели пет години. В това село за пръв път Стефан бил заведен на училището; той бил на възраст 8–9 години. После това баща му отишъл да живее в с. Чамурлий, отгдето подир 3 1/2 години преселил се в Тулча.

---

* Или Ичме, а не от Хамбарлий, както казва П. Хитов.

В с. Потур той се учил при някого си даскала Иван Топсакалията, а в с. Чамурлий – при даскал Танасакя. В ученическия си живот той не се отличавал с нищо друго освен с непокорство и с грубо поведение. С всичките свои връстници искал да се бори, на които надвивал. Когато бил на 4 1/2 години, за нищо и никакво отрязал на сестра си малкия пръст с теслата.

Баща му, дядо Тодор, по това време бил поизпаднал от положението си, което лесно се разбира по причина на неговото преселявание от село в село. Лишен от майка, той останал на грижата на по-голямата си сестра Търна. Тя го възпитавала на училището, като тъкала на учителите му шаяк безплатно.

В Тулча той така също постъпил в училището (1853), гдето бил учител някой си даскал Енчо. Тук той се учил освен български и на гръцки език, който беше по онова време на мода в нашите училища. Когато станал на 15 години, зет му Никола Станчев (мъж на сестра му Търна) го взел при себе си на бакалския дюген. Една нощ станало пожар в чаршията, който съсипал много дюгени. Караджата, който спял в дюгена, малко останало да изгори заедно със стоката, ако да не го били събудили.

Страстта да се бори Стефан и с турци, и с българи не го оставила и по-сетне, когато той бил вече на 15–18 години момче. Докато той се борел само със своите съученици, захванал да си мери силите малко по малко и с ония лица, които минували за пехливани. Известно е на всекиго, че в Турция по сватбите, по големите празници – байряма, Великден и Рождество – излязат да се борят публично така наречените пехливани. Било празник Възкресение, когато тия последните се събрали на един мегдан в Тулча да се борят. В техните редове държал ред и Караджата; за пръв път той излязвал да жъне слава публично. Пехливаните били турци, българи и цигани. Стефан надвил на всичките. Оставало само един прочут пехливанин турчин, на име Плясата, с когото останали да се борят на другия ден.

А тоя Пляса бил пехливанин не на шега. Той се славел по всичкото добруджанско кьоше със своите широки гърди и с дебелите си баджаци. Стефан го спуснал на земята с първо хващание. В гърдите на присъствующата турска публика закипяло яд, а българите се радвали скрито на тая победа. Крилете на Плясата паднали; той бил ни на небето, ни на земята. Позната му била пословицата: „По-добре да те ритне турчин със здрав цървул, нежели циганин – със скъсан." Турско, бабаитско и пехливанско отмъщение закипяло в неговите жили; той се заклел, че ще да умие петното, нанесено нему от един позорен рая.

От това заканване, па и вследствие на други някои грехове, които били отбележени в турската бабаитска хроника с черни краски, Караджата трябвало да напусне мюсюлманската територия, нещо, което е ставало по онова време с мнозина негови братя, които са нарушавали старите рабски обичаи, които са си държели главата вирнато. А где е трябвало да бяга бъдещият войвода? Разбира се, в свята Румъния. Ако до нейната спасителна граница се трудеха да дойдат хора от най-затънтените краища на отечеството ни, то за Стефана е било твърде лесно това, само леглото на тихия бял Дунав го е деляло. Една вечер, когато седнали да вечерят, той сам отворил дума, сам предложил на зетя си Никола Станчев да му извади тескере, за да отиде в Браила с цел да се махне за определено време от очите на своите неприятели. За да предразположи още по-добре зетя си Н. Станчев, човек от еснафска ръка, без идеи и високи стремления, за да му извади тескере, той казал, че ще се занимава в Браила с табакчилък, което ще бъде и за двамата добре. Може би Караджата да е говорил за това занятие сериозно, понеже по онова време – 1859–1860 година – не е съществувало още в Румъния никаква благоприятна среда за младото и бедното, ценели са се още хората не по достойнство и характери, а по австрийски жълтици и накитени с брилянти жени. А дали той се е опитал да върши табаклък – и това е нам неизвестно. Ние

констатираме факти и събития из живота на такъв човек, който е бил по онова време положителна нула; ние пишеме за такава епоха, в която хората са живели днес за днес, когато мракът и невежеството са тържествували.

Старият баща на нашия герой, дядо Тодор, стар българин и кален роб в българските обичаи, приготвил разкошен обяд по случай на заминуването на сина си, искал да го изпрати за последен път, както се пада на един баща, пожелал да даде своята бащинска благословия не на гладно сърце, но под влиянието на старата бъклица. Стефан заминал благополучно с една рибарска лодка, последната дума била, че той ще да пише твърде начесто, няма да забрави от един път бащино огнище и родителските свръзки, към които нямало защо да бъде хладен. Петнадесет деня след заминуването баща му се разболял и скоро се поминал. Напразно наскърбените сестри чакали да получат писмо от брата си, когото да разберат накъде е, да имат възможност и те от своя страна да го известят за своето семейно нещастие – за смъртта на баща си. В това време те са били сами вкъщи, защото никой от братята им не е бил при тях.

Чакали шест месеца, чакали година, минали се две, настанала петата, а от братчето им, от бъдещия браилски т а б а к, който се обещавал при заминуването си, че ще да спомага вкъщи – нямало никакво известие. Хиляди м н о г о з д р а в е, стотина заръки и поръки били провождани от неговите сестри по различни приятели, познайници и търговци, които пътували за Браила, но всичко напусто. Никой не виждал и не разбирал Стефанча.

А Стефанчо в това време вършел други работи, които нямали нищо общо с табашкия еснаф. Той попаднал в Румъния тъкмо тогава, когато Раковски си дерял гърлото да вика, че турският ятаган не е от провидението, когато мнозина негови събратя – Хаджи Димитър, Христо Иванов книговезецът, Петър Юрданов и пр., избягали по същите причини, кръстосвали по румънските градове. Неговата буйна глава и реши-

телната му възприемчива натура отведнъж способствували за окончателното му прилепявание на народното дело и на неговите първи деятели. Събитията в Сърбия с белградската крепост в 1862 година, организиранието на българската чета от Раковски в последния тоя град била ера за огнените младежи, поприще за Стефан Караджа. Ето коя е причината, загдето той се е отрекъл от бащината скромна стряха, от любезни сестри и братя и всякакви други семейни и житейски свръзки.

В четата на Раковски той бил записан още в първите дни на нейното организирание. При бомбардиранието на Белград, в една чета, под едно знаме и команда, се сражавал той срещу турските от крепостта гарнизони заедно с Левски.

Една вечер, пет години след заминуванието му, когато сестрите му вечеряли срещу коледни Заговезни, външната врата се похлопала и трима души влезли вкъщи. Тяхното посещение било ненадейно. Двамата от тях били тулчански граждани, хаджи Никола и Костаки Бозаджията. Третия, който бил облечен в турски дрехи и въоръжен, не можали да го познаят. Гостите попитали за Никола Станчева и седнали на одъра да чакат. По-малката сестра на Караджата, Пена, която два пъти се доближавала до гостите да ги черпи, не можала да познае турчина, който бил едноутробният ѝ брат Стефан, който него ден се бил върнал от печалба – правението табаклък. На третия път, когато тя му подала огън да си запали цигарата по собствено свое желание, изпуснала дилафа на земята и извикала: „Батьо!“ Плач и ридание от страна на двете слаби жени изпълнили къщата.

– Ами защо не ни проводи поне едно писмо, ако не друго, да те разбереме накъде си и каква работа вършиш? – питали двете жени и гледали в очите на най-малкия си брат, който бил подсукал вече ергенски мустаци.

Трябва да ви кажа, че другите братя на Караджата отдавна били оставили Тулча и живели по разни места из Русия, повечето в Бесарабия, гдето имали и роднини.

– Бях в Цариград, гдето съм закупил беглика за десет години, та затова не ми оставаше време да ви пиша – отговорил студено Караджата.

Цяла една година останал нашият херой да живее в Тулча. Това било през 1863 г. Тая епоха от неговия живот е ознаменувана с върволица буйни и смели предприятия, които са в състояние да предскажат неговото бъдеще и да накарат всеки благоразумен алъшверишчия да потрепери. Той бил много весел и засмян. Заран и вечер пеел песни бунтовни, песни страшни, нечути и невидени до него време от никого. Простодушните му сестри, които следели и най-тънките отношения на своя брат, тежък търговец и цариградски беглик чия, гледали се една друга в насълзените очи и дигали непонятно рамена.

– Стефанчо, где научи тия песни, които не приличат на нашенски? – питали те със сестринска любов.

– В Цариград – отговарял Стефанчо с половин уста. – Пено, ще дойдеш ли ти с мене да те науча на тия песни? – казал той на малката си сестра, която била вече мома на 18 години.

Разбира се, че Пена дигала още по-съмнително рамене. Много налягал Караджата да я ожени през нея зима, което се обяснява с това, че той е бил намислил вече да се не връща, та затова е гледал да изпълни една братска обязаност. Сватбата станала със сестра му през коледните Заговезни. Той завземал мястото наместо баща. Три деня и три нощи – срока на чисто българските сватби – Караджата се смазал да тропа хоро и да пее. На сватбата били поканени и някои гости от турските им съседи, между които имало и въоръжени заптии. Тия последните, след като наближили степента чакър кефлии, Караджата ги поканил да поиграят с ножове, която игра те извършили криво-ляво. Тогава той скочил – повод било дадено, поискал един нож от турците и така леко и изкусно го въртял из ръцете си, щото агите били принудени неволно да отворят уста.

После сватбата на сестра си Караджата станал по-разпус-

нат. На втория ден на Р. Христово той се покачил на една кола, отворил бял байряк и тръгнал през тулчанските улици да пее народни песни. Турците, колкото и да бяха прости по онова време, не можали да претърпят тая явна демонстрация. Каква е била най-близката цел на Караджата да се рискува така евтино за нищо и никакво нам не ни влиза в работата да решаваме. Ние ще да го защитим само не от тогавашното, но от днешното положително уж мнение, което може да съглежда в тая постъпка детски маниери и театралност. Трябва да не забравяме, че в ония времена (1863 г.) протести от едно или две лица срещу турското правителство не можеха да се изражат по други начин освен по следующите пътища: първо, да си подсучеш мустаците, да си наметнеш абата, да преминеш с кон през турската махала, да си направиш гайтанлии потури и къса аба и пр.; второ, да излезеш да се бориш публично с турски пехливани; трето, да нарамиш шишенето и да отидеш да заявиш своето съществувание на човек от някое гъсто краище на шумата; четвърто, да биеш някое заптие и да му строшиш касатурата; пето, да можеш да отървеш от турските пиянствующи чапкъни тъпаните и гайдата и пр., и пр. А легални пътища, законно потъжване, печатно слово и др. такива не са съществували в турското управление. Ако отидеш при мемлекет-чорбаджията и при фенерския разбойник деспот ефенди, то жалбата ти може да се вземе що-годе във внимание само в такива конкретни случаи, ако се плачеше, че сестра ти е нападната, че заптията ти е наложил рабските кости и пр.

А на Стефана е тежало за друго, той е искал правото на милиони братия и сестри, неговата душа се е вълнувала от такива работи, които са били Америка почти за всеки. Той протестирал, той търсел право и искал отмъщение, будел заспалия роб. Но средствата му били детински – нищо не вреди. Той рискувал, той търсел балсам за огнени гърди, за пламенна душа. Неговата слава или позор щели да бъдат откупени не с главите на другиго, но със собствения негов врат, турен

в сапуненото въже. Следователно, ние сме готови десет пъти повече да преклоним глава пред подобни победени натури, отколкото пред самите победители, славата на които е била основана на студения разсъдък. Освен това какво ние искаме от човек като Караджата, който е бил пазвантин? Позволете ми да загатна, че работите, с които той се е занимавал преди двайсе години, при могуществото на турците, днес тия същите работи възхищават мнозина подритнати същества от времето и века, в числото на които се намират не само калпаци с червено дъно, но и някои вестникари даже, слепи ръководители на общественото мнение. Неотдавна беше (1883), когато един български вестник си късаше жлъчката да доказва, че националната ни гордост е докачена, защото на турците било позволено да хвърлят няколко кьорфишеци на байряма си! Ето тук е подлото и назадничавото, малодушното и калпавото. Подобни хора именно се кланят с краката нагоре, когато огрява слънцето, а хвърлят с камъци подире му, когато засяда. Негова милост, който се възмущава сега от един фишек, но десет пъти може да си е удрял феса на язизие калъп, когато трябваше да се нападат турците.

И така, Караджата е бил човек на своето време. Турското правителство го арестувало за безчинството му. В ботушите му намерили една черкезка кама и един револвер, което обстоятелство още повече увеличило вината му. В затвора Караджата започнал да пее и да се весели като у тях си. Той поискал на заптиите да му донесат печена кокошка и вино, които останали зачудени от тая дръзка постъпка на един българин.

– Тоя кератия трябва да бъде луд – казали те помежду си.

– Имате право, ефендим – отговорили някои българи, другари на Караджата, които дошли на затворските врата да му стават поръчители. – Той си няма нигде никого, така ходи да лудува по улиците – прибавили те.

А турците за луд човек, без разлика на вяра и народност, дават своята душа. Колкото луди има в един град, всичките

се хранят и обличат от турците. Тия последните вярват, че лудите са посредственици между грешното човечество и небесния отец, та затова ги покровителствуват дотолкова. За особена милост и удоволствие го считат те, ако си развържат кесията да дадат нещо за един луд човек. Някои от тях, същи мюсюлмани, когато се случи да им поиска лудият субект милост, отварят си кесията и я подлагат напреде му – сам да си вземе, колкото обича. Но това беше тогава, когато за кокошки, за масло, за мед и други потребности не се даваше пари, когато българите не влязваха с празни ръце в къщата на кой и да е ага.

Караджата бил освободен от затвора благодарение на лудостта му. Той бил освободен, за да пристъпи към по-важни предприятия. В Тулча живял някой си татарин, човек с жесток характер. Цялото българско население (сиромашкото) се плачело от него.

– Не бойте се, аз ще да го кръщавам, па тогава ще да се махна – казал Караджата на тъжителите.

Една вечер, когато той заминувал покрай къщата на тоя татарин, намери сгоден случай да се вмъкне в двора му. Татаринът вечерял в това време; Стефан си извадил револвера и като го замерил през прозореца, катурнал го на земята. През нощта той бил весел и доволен; никой не го е заподозрял в това убийство.

VI

Бъдещето на нашия херой било вече известно и определено, нямало никаква надежда, че той ще да запуши един ден комин, че ще да стане „човек“ (в алъшверишчийски смисъл), нещо, което и той сам знаел.

При всичко това обаче той отделил в душата си едно малко кьошенце да го посвети в областта на чистото и идеалното поле. Той обичал една своя съседка, бедно, но скромно

и хубаво момиченце, на име Василка Михалева, която така също му отговаряла със същите чувства. На въпрос от много места защо той не се ожени по-скоро Караджата отговарял: „Не е още време.“ Когато той запрашил втори път за Румъния, без да се обади на Василка, тая последната се отчаяла и скоро се изгубила от Тулча. После се разчуло, че тя е станала бяла кадъна и живее в един от стамболските турски конаци.

По онова време Караджата е бил в апогеята на своите младини и на своята мъжка сила. Той бил извънредно силен човек и не пропускал случай да покаже това на дело. Срещу Велики Заговезни той възседнал на гол кон, с главата надолу, а краката вирнати нагоре и с тая поза заобиколил три пъти двора на хаджи Искря, който двор бил твърде голям. Цялата махала се била събрала да гледа своя съотечественик. Други един празник посред едно голямо множество публика станало въпрос кой може да подигне едно голямо желязо (котва). Мнозина се опитали, но никой не можал да го поклати от мястото му. Караджата спечелил палмата на първенството.

След завръщанието си от Сърбия Караджата имал за другари: хаджи Спирдона, Геро, Дяко, Станчо и др., всичките от кундурджийския еснаф. Трябва да ви кажа, че тоя еснаф в турско време даваше най-отчаяните елементи, които не мислеха за черни дни. В разстояние на 2–3 месеца Караджата извършил много работи. Вижда се работата, че той е бързал да заминува, та затова е искал да отърве българското население от по-първите изедници.

През месец март тулчанският гръцки владика тръгнал да отива в ближния градец Сакча. Караджата събрал малка дружина и отишъл да го чака на пътя, за да го убие. Негово преосвещенство, който имал сериозни причини да подозрява своето стадо, отрано взел мерки. Когато купето му преминувало през страшните места по пътя, той се качвал на една проста талига и пътувал инкогнито. По тая причина куршумите на дружината сшибали празна колата и убили един кон. После това той отишъл със същата дружина в с. Сомово

да обере един богат молдованин и да го убие по причина, че и той бил от изедниците. Убийството не сполучило, а молдованинът познал Караджата, когото и предал на правителството. Сред града заптиите заобиколили да хванат Караджата. Той потеглил камата и избягал от ръцете им. Наместо него хванали невинния му зет, когото смазали от бой, вследствие на който той умрял. Не оставили на мира и сестра му Търна, която дълго време влекли по конака за братови грехове.

А Караджата избягнал в околността на Тулча, на мястото, наречено Маарите, гдето вадят камъци. Оттук той провождал известие на правителството да оставят на мира сестра му, а ако търсят него, да заповядат и го хванат. Оттук той безпокоял турското правителство, което почнало да води с него преговори чрез различни шпиони. Веднъж отишли в качеството си на такива трима българи: Куман, Райно и Стоян Буюклията, проводени от правителството да го хванат с хитрост. Той подигнал насреща им своята пушка и тримата миролюбиви граждани се върнали.

В това време той ходел по селата Еникьою, Чамурлий, Бабадагъ и др. да събира пари за оръжие, което купувал от Румъния и го раздавал на достойните момчета. Двеста лири той взел със заплашване от чорбаджи Желязка из с. Еникьою и от чича си Велка. С него заедно ходили още по Бабадагския балкан 7–8 души другари. Често той оставял своята дружина и слязвал по селата и в Тулча, преоблечен в разни дрехи, за да се учи какво приготовлява правителството.

Дордето той живял мирен живот, в Тулча името Караджа не е съществувало, не е съществувало то и в неговия род. Отпосле, когато той заминал окончателно за Румъния, тогава са го нарекли или той сам се е прекръстил К а р а д ж а. Турското правителство го наричаше още полуофициално К ю ч у к С т е ф а н (малки). Отгде произхожда това к ю ч у к аз не зная. Но по всяка вероятност от неговия малък ръст. В Тулча той е бил още известен под име Стефан Пазвантчето. Така са го наричали, защото той е помагал на баща си, когато

тоя последният бил пазвантин в Тулча. Колкото за прилагателното Караджа (сърна), съществува следующият анекдот. В 1865 год., когато Караджата се намирал в Сливенската планина (на Вратника) с други още другари, из ближния път преминало едно заптие на кон, което пеело песен. Дружината изпратила Караджата да снеме нишана на това заптие, т. е. да го хване и да му покаже, че планината е неприкосновена, че тя е царство само на хъшовете. Караджата стигнал заптието, което, без да се усети, той се метнал на коня му отзад и го стиснал за ръцете, а после го освободил да си отиде, след като го обезоръжил. Когато той се върнал при дружината, то всичките захванали да му викат: „Ти, Стефане, се мяташ като к а р а д ж а!“, т. е. сърна. След това той бил известен вече между хъшовския лагер Стефан Караджа.

Наскоро той оставил вече Тулча окончателно и преминал втори път в Румъния, отгдето не се завърнал вече. Неговата деятелност в Румъния от 1864 – 1868 год. малко е известна. Знае се само, че в 1864 год. той преминал Дунава с една чета хъшове, която по наставленията на Раковски отивала да убие в Търново тогавашния гръцки владика. В 1865 г. той останал в Румъния и станал кръчмарин в Гюргево. В 1866 г. преминал втори път в България с една чета от 20 души, в числото на които е бил и Х. Димитър. Хора, които са го срещали по това време в Румъния, разказват, че той е бълнувал деня и нощя освобождението на България, която мисъл била станала в него като страст. Партений Белчев, който преспал с него в една стая в Браила през 1867 г., разказва, че цялата нощ той не затворил очи да решава съдбата на България.

*

Видяха читателите как юнакът бе хванат в IV битка, ранен на 5–6 места. Това негово хващание било цяло тържество за правителството. Наскоро той бил докаран в Търново

под силен конвой, опетлан от главата до краката в синджири, а оттам в Русчук. Довождането му в тоя последния град е отбележено като епоха в русчукската местна хроника. Тълпи граждани от турци, българи и любопитни евреи са излезли на търновския път при махалата Сарай да посрещнат прочутия български херой деня по пладне.

– Кой ще дойде? – са се питали турците по чаршията.

– Князът на България! – отговаряли простодушните османлии и се смеели самонадеяно*.

Ако Караджата беше бунтовник във Франция или в Русия, ако той беше не турчин, но френец или русин, то християнското правителство щеше да се разпореди най-напред да го облече с просяшки дрехи, половината бели, а половината черни; щеше да го докара в града нощно време, никому не щеше да позволи да го види. Но варварска Турция разбира ли от християнския прогрес?

Справедливостта го изисква да споменем, че турското правителство и неговите агенти са се отнесли още твърде человеколюбиво с гордостта на България. От Търново до

---

* В 1876 г., когато работата беше по-официална, в Русчук докараха един топ, взет от сърбите при Зайчар. Това добро, в. Д у н а в известява, че топовете са 10, но турците пак не са доволни и ето що направиха: изваждат топа на улицата и го накичват с цветя и знамена и тръгват по чаршията. Най-напред вървят 5–6 цигани и свирят със зурли, подир тях следват двама души на магарета с лисичи опашки на главата, а после дохожда военната музика. Но и това не е доволно. В Русчук живееше по онова време един луд турчин на име Мемиш паша. Накачен по всичкото тяло с различни тенекии и дрънкалца, уж ордени, на главата му едно огледало, в ръката му дълъг чибук, по средата на който имаше кафез и вътре две славейчета – туриха го да възседне на топа отгоре. Пред всяка купчинка любопитни, особено пред българите, конвоят се спираше и Мемиш паша става на крака да държи реч, подсказана от по-голямо място: „Виждате ли, пезевенклер, какво значи нашата победоносна армия? Уверихте ли се сега, че седем кральове да се съберат, пак нищо не можат направи на нашите бабаити? Гиди, комиталар“... „Машалла, Мемишаа!“ – викат всичките османлии.

Русчук той биде докаран в бричка, седнал коляно до коляно с един турски юзбашия, облечен с бунтовническата си униформа. Пред русчукския м е р к е з, гдето спря талигата, той бе херой на деня, предмет на хиляди очи. Казват, че един особен чиновник отишъл да го поздрави с „добре дошъл“, а патриотическото предание разказва следующите допълнения: понеже Караджата беше ранен на много места и по тая причина не можеше да върви, то на разположението му бил оставен един турчин, когото той трябвало да възседне, за да го отнесе до в конака.

– Жив ли бях да възседна и турчин? Сега и да умра, няма да ми останат отворени очите – казал Караджата, говори преданието.

Това същото патриотическо предание утвърдява още, че Караджата се бил отровил сам в затвора, когато му известили, че е осъден да се обеси, и така заптиите го намерили умрял. Това не е истина. Караджата нито е отровен, нито е обесен, а е умрял в русчукския затвор от своите тежки рани, и то ето как. Когато го докарали в затвора, турили го в особено отделение, в кауша, наречен женски. Тук той бил сам, никого не пущали да го безпокои, запретено било да влязват при него и турските бабаити от затвора, които са уж неприкосновени. Само на едно българче на име Яни Гугуто, така също арестантин, било позволено да влязва при героя в качеството си на негов слуга. Гугуто разказва, че няколко души доктори дохождали да гледат ранения, комуто често миели раните, връзвали ги с голяма внимателност и се грижели въобще за горчивите му съдбини. Ядене, постелки и пр. били от добро качество; може да се каже и твърде вярно е, че правителството е гледало с четири очи да излекува Караджата.

До деня на смъртта му според думите на любопитните русчукски младежи, които се навъртали около оградата на конака с цел да видят войводата, по няколко пъти виждали да го изкарват при пашата, възседнал на гърба на някой арестантин.

Един ден, когато го върнали в затвора, той повикал при себе си Гугуто и му пошепнал тайно на ухото:

– Моята съдба е решена вече. Наместо да ме окачат на въжето хаджи Буоз и Пане Михалев (двамата граждани, служители в оня общенароден институт, който се нарича в цивилизована Франция „публична безопасност“, а в православна Русия – „священная охрана“), то аз желая сам да се затрия, заради това дай ми да се напия с вода.

Гугуто послушал и му дал да изпие до половин ока вода. После няколко минути Караджата го нямало вече между живите. Той се поминал в сряда на 31 юли, на възраст 26 години. Дали тая вода е била приготвена за неговата смърт, която била вредителна уж за тежко ранен човек, аз не зная, при всичко че Гугуто уверява във възможността на първото предположение. Тоя последният казва, че при всяко посещение докторите му забранявали строго да не дава вода на ранения.

Погребението на българския херой се е извършило с оная церемония, която се прави за всеки немил и недраг, умрял на градската болница или в затвора. Но аз преувеличих: за всеки смъртен от последните две категории, бил той от какво и да е вероизповедание, непременно ще да се придружават неговите останки от някое духовно лице. Караджата се лишавал и от това религиозно почитание на своите сънародници в Русчук не че турците забранявали, които нямат нищо общо с умрелите, но че верноподанната българска община, която се състояла от михалчевци, янакевци и други още покорни главици, гледала в лицето на Караджата разбойник и нехранимайко. За да не би прахът на подобен царски душманин да оскверни вечните жилища на православните русчукски базиргяни, дадена било и такава заповед, щото Караджата да не бъде погребан наред със своите по вяра и по народност братя, но настрана, отделен като коза на стотина крачки разстояние в една гъста бурен, близо до крепостта. На същото това място са погребани и двамата херои от парахода Германия, Цвятко и Никола.

В разстояние на шест години времето бе изравнило гроба на Караджата, ни една човешка стъпка не беше нарушавала хармонията на тревата и той беше изгубен за потомството, ако да не беше баба Тонка*, която го поднови, като извади и главата му.

ПЕСЕНТА НА СТЕФАН КАРАДЖА

Откъм източната страна
голям се страх зададе:
из Сърбия млади войни,
все юнаци, все българи,
съгласно се съгласили,
сърдечно се помолили:
„Боже вишни всемогущи,
помогни ни, направи ни,
що желаем, че страдаем
да спечелим България,
да спасиме народа си.“
Щом в Балкана достигнаха,
на зелките страх дадоха –
разпратиха стражарите,
байрактаря, българите
по високи по планини,
по широки по поляни.
Срещнаха се с турците,
направиха първа битка,
страшна битка в Караесен.
Отговаря водителят,
байрактарят малки Стефан,
малки Стефан Караджата:
„Ой ви вазя, отбор момци!
Който из вас в боя падне,

* Гледай „Записки по българ. въстания“.

нека Господ да го прости;
кой се из вас жив попадне
вов турските остри нохте –
в Търново ще да го водят,
при пашата ще излезе –
нека каже на пашата
какво искат българите.“
Щом Караджа туй издума,
той ми в боя ранен падна.
В Търново го заведоха,
пред пашата отведоха,
няма ти страх малки Стефан!
Той доказа на пашата
какво искат българите:
„Не е жално да погинеш
за своята мила майка,
мила майка България!
Таз година сме стотина,
догодина хилядина!
Други момци ще излязат
вас да колят, вас да бесят,
вас да бият, вас да мъчат
*да отнемат свойто царство.“**

Едно обстоятелство ми бе невъзможно да узная точно и непогрешно от седемте другари на Хаджи Димитра. Аз говоря за имената на всичките момчета, които взеха участие в тая чета. Разбира се по само себе си, че невъзможно е било да се научат имената на 124 души непознати хора в разстояние на 5–6 деня, нямало е време да се питат те един други кой отгде е и как му е името. Тук се трябва списък. В тоя случай аз се възползувах от записките на П. Хитов, в края

* Забележка. Тая песен се пее по България и записана е в Заара от Г. Петкова.

на които е съставен твърде верен списък на Х. Димитровата чета. В това ме увериха поне седемте души, които узнаха в тоя списък както своите имена, така и имената на 40–50 души свои познайници. Ето тоя списък:

ИМЕНАТА НА МОМЧЕТАТА, КОИТО ПОГИНАХА В 1868 г.

1.	Хаджи Димитър Асенов	из	Сливен	год.	29
2.	Стефан Караджа	„	Тулча	„	26
3.	Иванчо Христович	„	Габрово	„	24
4.	Еремия Българов	„	Лом паланка	„	32
5.	Спиро Георгев	„	Битоля	„	32
6.	Георги Чернев	„	Търново	„	31
7.	Димитър Н. Захаралията	„	Черни нос	„	35
8.	Димитър Н. Мънзов	„	Браила	„	26
9.	Хаджи Димитър х. Атанасов	„	Тулча	„	27
10.	Тодор х. Н. Асенов*	„	Сливен	„	25
11.	Иван Пеев	„	Казанлък	„	27
12.	Антон Стоянов	„	Куманово	„	24
13.	В... Р...**	„	...	„	39
14.	Сотир Пейов	„	Велес	„	25

* Брат на Х. Димитър.

** Това лице В. Р. е Васил Рахнев от с. Градец, Сливенско, когото имам чест да познавам лично. Васил Рахнев живее и до днес. Той е единственото лице, доколкото аз съм можал да издиря, който остана жив и който се освободи твърде евтино, без да посети някой азиатски затвор. Като ги изкарали пред пашата, той казал, че непознати хора го намерили във Влашко, които му казали: „Дохождаш ли с нас да отидем на жетва в Турция?“ Васил се съгласил, като мислел, че действително другарите му са жетвари. Когато минала четата Дунава и захванала да се бие, Васил попитал: „Где ви остана жетватата?“ „Ами да колиш турци това не е ли жетва?“ – отговорили хъшовете. „А може и да бъде истина“ – казали простодушните аги и освободили Василя.

15.	Димитър Илиев		„	Търново	„	25
16.	Христо Николов		„	Шипка	„	20
17.	Андон Пейов		„	Дряново	„	29
18.	Александър Василев		„	Плоещ	„	20
19.	Ганчо Стоянов		„	Сопот	„	35
20.	Христо К. Ахчиолу		„	Калофер	„	35
21.	Нено Маринов		„	Кочмаларе	„	21
22.	Васил Пенчов		„	Правец	„	29
23.	Димитър П. Николов		„	Калофер	„	22
24.	Георги Н. Кавлак		„	Сливен	„	21
25.	Златю Пеушански		„	Трявна	„	22
26.	Петър Тодоров		„	Сливен	„	21
27.	Симеон Кръстев		„	Етрополе	„	20
28.	Иван Симеонов		„	Котел	„	20
29.	Петър Сивков		„	Котел	„	20
30.	Никола Г. Красналъ		„	Русчук	„	20
31.	Иван Иванов		„	Търново	„	26
32.	Христо Станчев		„	Шумен	„	32
33.	Калчо Георгев		„	Шипка	„	45
34.	Петър Наков		„	Разград	„	28
35.	Георги Пенчев		„	Ст. Загора	„	22
36.	Минчо Димитров		„	Трявна	„	20
37.	Тодор Петков		„	Троян	„	19
38.	Велико Николов		„	Котел	„	21
39.	Танас Ганчев		„	Търново	„	20
40.	Коста Евтимов		„	Габрово	„	30
41.	Георги Стоянов		„	Пазарджик (?)	„	23
42.	Първо Трифонов		„	Прогорелец	„	28
43.	Никола Савов		„	Ахърчелеби	„	28
44.	Филип Петров		„	Копривщица	„	27
45.	Арсений Мартинов		„	Велешко	„	25
46.	Симеон Радев		„	Черна	„	21
47.	Станю Стоянов		„	Лясковец	„	21
48.	Ангел Т. Обретенов		„	Русчук	„	28
49.	Петър Т. Обретенов	братя	„	„	„	24

50. Петко Димитров	„	Ловеч	„	30
51. Колю Мартинов	„	Казанлък	„	25
52. Райчо Сивков	„	Котел	„	22
53. Никола Дочев	„	Тетевен	„	28
54. Дочо Колев	„	Ст. Загора	„	30
55. Христо Митев	„	Калофер	„	25
56. Георги Кочев	„	Кучовосело	„	21
57. Никола Стоянов	„	Чаиркьой	„	25
58. Михал Юрданов	„	Елена	„	23
59. Филип Димитров	„	Куманово	„	23
60. Стоян Пенчов	„	Габрово	„	19
61. Пенчо Стоянов	„	Панагюрище	„	28
62. Никола Иванов	„	Прилеп	„	22
63. Недялко Григоров	„	Копривщица	„	22
64. Сава Кънчев	„	Търново	„	20
65. Петър Вълчев	„	Русчук	„	24
66. Христо Николов	„	Кукуш	„	28
67. Никола Георгев	„	Търново	„	22
68. Пенчо Попов	„	Килифарево	„	28
69. Пенчо Стайнов	„	Търново	„	28
70. Паню х. Пенев	„	Ст. Загора	„	27
71. Андрей Марков	„	Шумен	„	27
72. Найден Василев	„	Копривщица	„	22
73. Илия Димов	„	Габрово	„	24
74. Стефан п. Мешов	„	Русчук	„	28
75. Иван Тотев	„	Казанлък	„	29
76. Тодор Стойнов	„	Пловдив	„	32
77. Танас Лилов	„	Сопот	„	19
78. Киро Илиев	„	Метиризово	„	28
79. Стефан Иванов (Калцун)	„	Габрово	„	28
80. Иван Дружанов	„	Котел	„	34
81. Христо П. Генчович	„	Дряново	„	29
82. Никола Валев	„	Ст. Загора	„	28
83. Стефан Данков	„	Шипка	„	22
84. Симеон Милков	„	Беброво	„	22

85.	Марин Николов	„	Свищов	„	28
86.	Станчо Николов	„	Казанлък	„	24
87.	Димитър Стефанов	„	Калофер	„	21
88.	Христо Милов	„	Казанлък	„	24
89.	Стефан Панев	„	Казанлък	„	28
90.	Димитър Ценов	„	Видин	„	28
91.	Георги Христов (Палеоглу)	„	Търново	„	22
92.	Христо Вълчанов	„	Котел	„	30
93.	Димитър Момчилов	„	Русчук	„	20
94.	Кръстю Минков	„	Казанлък	„	20
95.	С. Господинов (Хитрия)	„	Сливен	„	27
96.	Тончо Стоянов	„	Ст. Загора	„	28
97.	Танас Д. Боздугански	„	Русчук	„	32
98.	Марин Начев	„	Железник	„	23
99.	х. Георги х. Иванов	„	Тулча	„	27
100.	Господин Куманов	„	Тулча	„	22
101.	Димитър Стоянов	„	Царево кория	„	30
102.	Петър Кънчев	„	Търново	„	33
103.	Цонко Балкански	„	Габрово	„	26
104.	Велко Кръстев	„	Махалата (Пл.)	„	23
105.	Начо Димитров	„	Димотика	„	30
106.	Кръстю Велев	„	Пловдив	„	26
107.	Никола Ненов	„	Плевен	„	20
108.	Спас Ненов	„	Копривщица	„	29
109.	Нено Спиров	„	Воден	„	19
110.	Курти Петков	„	Видин	„	27

Съставът на Хаджи-Димитровата чета беше от 124 души. Значи, на 14 от тях имената не са известни. При това число трябва да се прибавят още: Тодор Симеонов из Оряхово и Божил Димитров из с. Куманово (Скопийско).

VII

Помнят читателите, че ние оставихме в един гъсталак близо при Бузлуджа 14 души ранени клетници, които се изгубиха от своя войвода, преди да стане петата битка. Съгласно с обещанието си аз ще да разкажа вкратце за участта на тия момци, така щото разказът ми да не остане лишен поне от по-забележителните събития.

...Когато ние видяхме, че не е възможно да намерим войводата и когато турската потеря замина край нас, без да ни съгледа, нашето намерение да се не мърдаме още от мястото си стана необходимо. Половин час где се беше минало, где не от заминуването на тая потеря, когато ние чухме пукането на много пушки откъм страната на Тракия, т. е. към Казанлък. Дордето гласът на пушките можеше да се брои, то скоро те загърмяха така безпорядъчно и начесто, щото само едно хучение дохождаше до нашия слух. При всичко че ние не знаехме още навярно причината на тия пушки, но не бе мъчно да се сетиме, че това беше битка между нашите и потерята, която замина край нас. Най-добре се уверихме от редовното гърмение на нашите другари, пушките на които се различаваха измежду другия гърмеж.

Мястото, гдето ставаше битката, не беше далеч от нас. Стана даже и дума помежду ни да се притечем на помощ на братята си, на които можехме да спомогнем, особено като не ни се знаеше числото от страна на неприятеля, когото щяхме да смутим с появяването ни; но как да направим това, когато трябваше да се влечем по колене по причина на раните си?

Битката захвана пред обяд и трая до икиндия. Силен дъжд почна да вали и всичко се замълча наоколо. Наближи да се мръква. Дордето се чудехме какво да правим, ето че насреща ни иде едно младо момче овчарче, което караше два коня. Ние го спряхме при себе си и го попитахме да ни обади видяло ли е кой гърмя с пушки преди малко.

– Турците и заптиите, които додоха откъм Търново, играят на т а л и м (обучение) – отговори простодушното момче. – По-напред на нашата кошара дойдоха българи, които се скриха в една гора, гдето отидоха и турците подире им.

Повече подробности не можа да ни разкаже това момче, та затова и ние го отпуснахме да си отиде. Едвам надвечер решихме да се побутнем от мястото си. Потеглихме с половин сърце, с пребити крака, гдето се е казало, и със съкрушена надежда. Тръгнахме ние в посока към Сливен да търсим А г л и к и н а п о л я н а, отгоре над Сливен, защото, както казах вече, към това място трябваше да тегли всеки, който се изгуби или остане. Тук ние щяхме да търсиме войводата, без да знаеме, че неговото тяло бе вече изстинало, че всичката му дружина бе избита до крак. Впуснахме се в бездънната неизвестност, цяла нощ се скитахме, ходехме, сядахме, падахме, клякахме, бе тук, бе там, а всъщност все на едно място се въртяхме. Много се вече бяхме уморили, та затова поседнахме уж за минута на едно място – да се посъвземем.

Минута уж, две, а ние сме заспали като умрели, чак като огрея слънцето, се събудихме. Но чудо седмо! Наместо да се подаде небесното светило откъм оная страна, откъдето ние го чакахме, т. е. откъм изток, то излизаше откъм западна страна. Някои от другарите ни не можаха да се помирят, че слънцето си е пак слънце, че то е в естествения си път, а нашите мозъци са се объркали. Дълго време ние спорихме помежду си към коя страна да тръгнеме: дали слънцето да гледаме, или да се оставиме на нашето болно въображение.

Първия ден след изгубването си преминахме със сухи трошици, които бяха останали из чантите ни още от св. Румъния. Втория, третия и четвъртия ден направихме разнообразие в храната, нещо, което се изисква и от хигиената. Киселец, гъби, къпини и един вид черни бобонки, които растат по земята и на които не зная името (не е ли това б р у с н и ц а, която расте по върховете на планините и която се нарича по руски ч е р н и к а?). Цели четири деня се блъскахме

из стръмните гори и дерета, без да срещнем жива душа, без да чуем ангелския глас на овцата, без да видим овчарския храм – кошарата. На петия ден рано сутринта изпречи се напреде ни един старец, който така също вървеше без път, но по дебелата си тояга се познаваше, че е овчар. Той беше от ония бодри и кръвени старчета, които може да охрани само балканското усое и буковата сянка. Дядото беше родом от с. Енина. Ние го поздравихме отдалеч и с първо виждание мъчехме се да покажем, че вярваме на неговите шестдесет години, нему се препоръчваме всецяло. Старецът оправда напълно нашите надежди. Той ни разбра, усмихна ни се и скоро се съгласи да заколи нарочно за нас едно шиле, което сам опече. Не вярвам, че той правеше това от страх, за което ние не бяхме дали никакъв повод. Печено шиле в Балкана, ядено върху зелената морава, под дебела сянка, от хора, които са пасли няколко дена различни треволиги – това е едно от ония удоволствия, с които може да съперничи само райският ъгъл.

Ядохме и починахме тоя ден твърде богато. Предложихме на дядото да ни даде някой човек, за да ни заведе към Сливен, или той сам да дойде с нас, но старецът се не съгласи по причини доста уважителни. Даде ни само наставления по коя посока да вървиме към Сливен и ни насочи да излезем при други кошари, находящи се там наблизо по пътя ни. Тия последните кошари, които ние сполучихме да намерим, принадлежаха на някого си ага из Казанлък на име хаджи Махмудаа. Неговите овчари, които не можеха да бъдат други освен пак наши българи, доста се колебаха от най-напред дали да ни дадат ядене, тъй като страшно се бояха да не би да ги усети агата им, че от неговата стока са хранили комитите. И на двете тия колиби нищо положително не знаеха за следствията на петата битка. Научили се бяха само, че много глави били донесени със заптии от планината.

Като не можахме да склоним никого от овчарите да ни бъде водач, ние сами се пуснахме да пътуваме през балканско-

то море. През нощта, възползувани от тъмнината, слязохме да вървиме по ниските и равни места, а на зазорявание пак потънахме в гъсталака като че да бяхме зверове. Дъжд почна да вали, мъгла припадна и ние изгубихме нашата линия, забъркахме отгде сме дошли и накъде отиваме. Цели три деня ние се скитахме по тия непознати и пусти усои. Из такива долчини и гъсталаци се пъхахме, щото аз вярвам, че отдавна време, откак турското царство съществува на Балканския полуостров, не беше стъпял тъдява човешки крак. Разбира се, че в разстояние на това време ние гладувахме, а раните на другарите ни ставаха десет пъти по-чувствителни и опасни.

По пладне на четвъртия ден зачухме в една дълбока долина удари на брадва, ехото на която се разлагаше монотонно в околността. Не твърде лесно можахме ние да намерим човека, който произвождаше ударите. Ние се доближихме до него с хайдушка маневра, така щото, когато го хванахме за ръкава, тогава се обърна и ни видя. Той бе старец на 50 години, обикрачил беше едно дърво, много по-дебело от него, с което се бореше. Набръчканото му чело бе покрито с едри капки от пот. Наместо да се уплаши, наместо да се усъмни в нашата цел и качество, той ни рече от един път „юнаци“.

Името на стареца беше дядо Стоян, родом от с. Хаинето, Новозагорско*. Той познаваше лично всичките български войводи, които са шетали по Стара планина в негово време. Когато чу от нас да говорим, че сме минали Дунава под байряка на Хаджи Димитра да се биеме с турците, че отиваме на Агликина поляна да се съберем с другите си другари, че Караджата е хванат, а Хаджията може да е паднал убит на Шипка, то очите на дяда Стояна се задръстиха със сълзи.

– Горкият Хаджия и Караджа! Какви юнаци бяха – следваше да говори с въздишка старецът и гледаше на земята, като че тия да бяха негови собствени чеда.

---

* Тоя дядо Стоян спаси и други бунтовници, които бяха излезли от Стара Загора в 1875 г.

После той се обърна към нас и ни каза да бъдем рахат, ще да се погрижи за нашата съдба. Остави ни в една дяволска долина да си починем там, да го чакаме, дордето той се завърне от село, гдето отиде да ни донесе едно-друго и малко от б я л а Р а д а, както се той сам виражаваше. Опитахме се да му дадем малко харашлък, но старец горд и благороден, незапознат с великосветската девиза ч е р н и д н и, отказа категорически да се възползува от нашата скромна лепта.

Това негово обаче простодушие и кавалерство никак не ни възпрепятствува да изпълним своята длъжност, да се съобразим с положението си на бунтовници. Искам да кажа, че ние не се посвенихме да си турим стража в негово отсъствие, вярвахме във възможността, че може да се появи той придружен с въоръжена потеря. Надвечер той се завърна благополучно заедно с магаренцето си, натоварено с едно с друго за ядене. Разказа ни, че в селото им бил кърсердаринът, но нищо не можал да подозре.

– Па и да бяха ме хванали, аз съм си пак аз – прибави дядо Стоянчо. – Брой нямат тоягите, които съм изпитал по гърба си за Панайота, за Таня и Хаджията, но слава богу, запази ме Господ да не си почерня душата.

Цели два деня останахме ние под крилото на тоя добър старец. Починахме, лекувахме си раните и си изтрихме оръжията, които не бяхме поглеждали от няколко деня. Мисълта да се срещнем по-скоро с войводата и другарите си на Агликина поляна не ни позволяваше да се маеме дълго време на едно място въпреки съветите на дяда Стояна да не бързаме.

– Ако Хаджията е жив и ако той тегли за към Сливенската планина, то той умира, но пак ще да ми дойде на гости да се видим – говореше той устремително.

Надвечер при засяданието на слънцето потеглихме ние въз планината, водени от дяда Стояна, който дойде да ни придружи до известно място. През всичката нощ пътувахме. Зора се пукаше, когато достигнахме до един връх и по поканата на водача си сложихме изнурените си кости върху рос-

ната и зелена балканска бурен. Аз би желал, щото раят, за красотите на който ни говорят толкова калугерите, да бъде такъв, какъвто бе нашият планински връх нея заран със своя чуден изглед, със зелените си дървета, с концерта на тамошните птици и пр. Когато изгря слънцето, дядо Стоян си дигна дряновата тояга като пушка, отправи я към североизток и каза:

– Хе-е-е, виждате ли там оня синия връх, на който е изгряло слънцето? Там отгоре е Агликина поляна – каза той. – Там аз съм играл л я в о т о х о р о* на млади години.

Действително, там далеч над старопланинските вериги издигаше се един рът, обвит по средата с мъгла; но пространството, което ни отделяше от него, би уплашило окото не само като на нас хора, но и на всеки едного пътника. Той бил надалеч от нас двадесет часа според думите на дяда Стояна. Изпихме по една цигара тютюн, поговорихме за това и онова и пъргавият старец скочи на крака, което значеше, че е време за раздяла. След като ни благослови и ни даде куп наставления, разделихме се един от други, той тръгна за скромната си кошарка, а ние за идеалната Агликина поляна.

За четири деня и четири нощи едвам можахме ние да достигнем до определеното място. Не така обаче лесно можахме ние да препътуваме пространството до Агликина поляна, както ни се то струваше с очи. Турските потери или, по-добре, турското правителство, което имаше вече в ръцете си главата на Хаджи Димитра и на повечето негови другари, не беше още удовлетворено и наситено. Потери от разни страни, петдесет пъти по-многобройни от нас, пречеха нагоренадолу, ту отпреде ни, ту отзаде ни; но не бяхме още щастливи да се срещнем лице с лице. На втория ден ний ходехме вече без посока и без направление. Непроходимите долини и стръмните урви бяха изгладили из паметта ни и онова слабо

---

* Л я в о т о х о р о и л и к р и в о т о означава хайдушка дружина.

запознаване с върха на Агликина поляна, което ний направихме под ръководството на дяда Стояновата тояга.

Случайно една нощ светна огън през листето на дърветата, но на твърде далечно разстояние. Решихме да отидат трима-четирима души при тоя огън, да разгледат отдалеч какви хора са наоколо му и да отидат при тях, да ги попитат за пътя, ако са българи. Никой не иска да отиде, всеки се оплака, че раните му тежат. Тук съм длъжен да ви кажа, че в тая планина и в това окаяно положение ние успяхме да се покажем, че сме българи. Отдавна време двама души изпомежду ни бяха захванали да се хапят един други не за друго, но за палмата на първенството, кой именно да ни бъде войводата!... Ето защо съгласието липсуваше. Най-после трима души, с които бях и аз, склонихме да отидем.

Влязохме в един боаз, в дъното на който шумолеше и малка речичка. Случайно изпречи се напреде ни и една сляпа пътечка, от която ние се възползувахме да тръгнем. Десет минути не вървяхме из тая пътечка, когато се запали едното краище, чу се гласът на десетина пушки, свирнаха куршуми над главите ни, изреваха няколко гърла и един от другарите ни на име Тодор (не зная отгде бе родом) поклони се на земята. Един с един не се видяхме из тъмнината. Аз хукнах да бягам през гъсталака като сърна и слушах само гласовете на потерята, които псуваха и крещяха. Чуваше се така също и болезненото охкание на бедния ни другар, който падна ранен. Дълго време пред моите очи се мяркаше светлината на пушките из мрачната долина, като да беше се напечатила в моето зрение. Подир няколко часа чрез подсвиркване и други различни знакове, а най-много по тежката миризма, произхождяща от ранените ми другари, едвам можах да ги намеря, които бяха налягали покрай един паднал дънер със запретнати пушки в ръка. Третият ни другар беше пристигнал по-напред от мене. Нямаше съмнение, че оттук нататък, когато потерята се накървави вече, когато тя се увери на дело чрез убиването на другаря ни, че е стъпила в дирите ни,

преследванията и гонението щеше да бъде по-сериозно. Заради това и ние от своя страна решихме да отбегнем, да се борим цялата нощ с тъмната нощ и със стръмните урви.

Тръгнахме по една съмнителна посока към Агликина поляна, а дъждът за наше нещастие рукна да вали. Намерихме се в една балканска теснина, заградена и от двете страни с високи бърда, върховете на които не можеха да се отбележат по причина на сивата мъгла. Падание и ставание, охкание и проклетии бяха на дневен ред. Осъмнахме благополучно под една каменна стена, достъпна само за дивите кози, покрита със зелен здравец като с губер, предвид на която трябваше да си пречупим линията, дордето я заобиколим. Чак по икиндия на другия ден бяхме видени или по-добре намерени от потерята. Двама души от нейния състав, които ни видяха най-напред, начаса изгърмяха, за да известят другарите си. Гласове като глутници се отзоваха из околния гъсталак и всички се стремяха към мястото, отгдето се даде сигналът. Напреде ни стръмна долина, по дъното ѝ фучи река, доволно голяма, на едно място грамаден водоскок, заглъхнал от непроницаема гора, като гнездо. Тук, под тоя водоскок, ние се сложихме и закрихме от наблюдателното око на неприятеля. Три пъти доближава потерята до нашето скривалище, на три пъти рискувахме да бъдем видени от един стар турчин, който дойде да пие вода на реката. През нощта и на другия ден ние се срещнахме и с други потери, които разпознавахме по тяхното облекло. Тая извънредна деятелност на турското население ни радваше, от една страна, защото ние си въобразявахме, че може би да е пристигнал Хаджията с другарите си, та затова толкова търсение и преследване.

На мръквание тоя ден нашето положение стана още полошаво. Един от другарите ни, младо момче на име Васил (не зная отгде бе родом), полудя. Когато имахме най-голяма нужда да не бъдем чути и разбрани от настъпающите потери, сиромах Васил (той бе ранен на две-три места) ненадейно викна, та запя сред гората из всичкото си гърло. Ние окаменяхме, никому не идеше на ума, че клетникът е пострадал.

– А бе, Василе, какво ти правиш? Полудя ли? – попитахме ние изведнъж и взехме върху му нападателно положение.

– Гледайте, гледайте! Аха, колко жерави минуват... Жерави, жерави! Къде сте ми ходили, ходили, много здраве на майка ми... – викаше Васил, без да обърне внимание на нашите заплашвания.

Жално ставаше на човека да гледа в неговото изкривено лице и на побърканите му очи, които най-ясно свидетелствуваха за неговото душевно състояние. Няколко души се впуснаха на му запушат устата, но луд човек държи ли се? Той хвърли и пушка, и всичко друго, стана съвсем свободен гражданин. Да го убием, клетника, единствено средство да се освободим от него, не се решавахме.

Помня, че бе ден петъчен, зората откъм изток ни извести най-напред, че скоро ще да се захване денят, че времето ще да бъде хубаво, когато ние наближавахме вече да се покачиме на обетованата земя, на върха Агликина поляна. Ако да възпъвахме по друг някой обикновен връх, то не щяхме да бързаме дотолкова, но като знаехме где отиваме, като се въодушевлявахме от мисълта, че това е мястото, гдето ще се целунем със своя войвода и с верни другари, нетърпението ни нямаше граници, горяхме от желание по-скоро да ни стъпи кракът на жълтата аглика. Заедно с изгряването на слънцето ние поздравихме Агликина поляна от краището на ближната гора. С благоговение надничахме ние през клонищата на дърветата дано зърнем байряк, хъшовски калпак или друг някой знак от нашата чета. А можете ли да си представите какво ние видяхме на Агликина поляна? – Сива млада сърна, която бе заровила своята невинна главица из росната трева, за да търси по-мека и по-крехка храна! Тя скубеше своята прясна паша съвсем спокойно, само дългите си уши помръдваше от минута на минута, без да си издигне главата. Тя не подозираше още, че ѝ са дошли скъпи гости. Тя беше най-вярното мерило, че тъдява наоколо не е стъпил отдавна човешки крак, инак тя не би си пасла така охолно. Дълго време ние гледахме на нейната свобода, на райските ѝ градини,

в които тя сама беше царица, и въобще на блажените минути, които тя прекарваше в тая независима държава. Нейният нежен стан и крехките ѝ бутове съблазниха гладната дружина. Породи се мисъл да посегнем на живота на балканската царица – месото ѝ да употребим за храна, а кожата ѝ за цървули... Дордето по-старите изпомежду ни дадат своя глас п р о т и в това немилостиво решение, на едного от другарите ни се запали влашката солдаткиня и клетото животно рипна от земята, та подскочи нагоре. То се изправи най-напред на задните си крака като човек, тури се в положение да бяга, но с първото си отскачание заби главицата си в росната трева! Трима-четирима души извадиха ножчета и отидоха да заколят и одерат тая наша горска съжителница!..

Агликина поляна, доколкото съм можал да запомня от онова време, е такава една местност: тя се намира на един връх от Сливенската планина. Откъм южна страна е обградена с непроходима висока скала, а към останалите три страни – с гъста гора. Посред се намира поляната, наречена Агликина. Това име по всяка вероятност тя носи от цветето аглика, което изобилствува извътре. Агликата е горско цвете, с жълта краска и с приятна миризма, расте по планината, има и в селата, но повечето с червеникава краска. Тая полянка е била известна в хайдушкия свят, както казах.

Докато се маехме още около огъня да печем сърната, чухме човешки гласове, които не можеха да бъдат на други род хора освен пак на потерята. Ние избягахме в ближното краище. Не се изминаха десетина минути, ето че изскочиха на полянката 7–8 души въоръжени турци, повечето с дебели шишенета. Те се обръщаха да гледат на четири страни, като че гонеха зайци. Един измежду тях с отворени гърди и с дълги подсукани мустаци, който вървеше най-напред, именуваше се от своите другари Сулак Пехливан. Тоя последният видя най-напред нашия огън и турената върху сърна. Това бе доволно. Всичката потеря се дръпна малко настрана и Сулак Пехливан се провикна:

– Слушате ли, чорбаджилар (?)! Ние ви знаеме, че сте ранени, гладни и бактисали от душата си. Затова предайте се: царят ще ви прости, облече и нахрани.

Докато свърши своите отечески наставления клетникът Сулак, Коджа Ибрахим Захаралията дигна пушката и право в челото го удари. Гигантският стан на Сулака, който приличаше на скала, не се повали от един път на земята. Той преспокойно тури ръка на своята зяпнала вече рана, изохка из дълбочините на сърцето си и след няколко минути вече падна. Другарите му хукнаха да бягат. Ние се приближихме до убития, когото обрахме хайдушки: чантата с хляба, тютюна, турен в едно ярешко мешле, цървулите и пр.

VIII

Цели пет деня се въртяхме ние около Агликина поляна. Цели пет деня чакахме ние тука или да ни дойде на помощ дружината от Сливен, или пък да пристигнат другарите ни от Шипка. Тая въображаема надежда от наша страна беше просто по тая причина, че ние не знаехме още, че устата, която пръв път произнесе на румънския бряг думата Агликина поляна, отдавна бе замръзнала. Като видяхме най-после, че всичко е напусто, решихме да теглим за сръбската граница. Там наблизо ни нападна силна потеря, от примките на която невъзможно бе да се отърве. В едно малко сражение падна убит и най-добрият ни другар Димитър Коджа Ибрахимов.

Бягахме, криехме се, сбъркахме пътя и без да знаеме, неволно изпаднахме близо до турското село Кечидере (над Сливен отгоре, в планината). Това се случи на разсъмване. Като нямаше друго по-добро място наоколо да се скрием през деня, намерихме за добро да влезем в една воденица, празно порутено здание, което отдавна беше оставено в разположението на мишките и на нощните птици. Изгледът и положението на това здание бе такова, щото нашите непри-

ятели на хилядата едно не можеха да си помислят, че ние ще да се скрием вътре.

По тая причина и ние от наша страна ни най-малко се не безпокояхме за съдбата си; щом влязохме, и легнахме да спиме под защитата и наблюдението на един караул изпомежду нас самите.

По пладне дойде ред да караули и другарят на Иван Пеев (ние го наричахме още Плюшко) из Казанлък. Да кажа няколко излишни думи за тоя наш побратим по идея и оръжие. По ръста си той бе грамаден исполин. Когато живеехме в Гюргево и когато заминеше той из улицата или по булеварда, то любопитните румъни и техните още по-любопитни половини изкривяваха си вратовете да го гледат. Той ги плашеше още повече, защото завинаги ходеше с подсукани на кръв мустаци, с колчаклии потури и с писан чепкен, а малкото му калпаче, ако да не беше ухото му да го крепи, то навярно би паднало. Веднъж, когато покойният румънски княз Куза посети Гюргево, то и хъшовската българска колония в тоя градец със съгласието на самите власти пожела да му се представи (да не помислите, че в някоя къща или салон? – Пази Боже! На улицата) не да заяви своите верноподанически чувства, които хора като нас не притежават, а да обърнат уж вниманието на румънския господар в отношение на злочеста България. Иван Пеев бе избран да се тури начело на тая депутация. Два деня и две нощи се занимава той със своя тоалет. Мустаките му, джепкенът му, силяхите и посатите принадлежаха към първи нумер. И действително, той можа да привлече вниманието на Кузата, който го награди с няколко австрийски жълтици. Кой смееше да излезе него ден пред нашия Плюшка? Гюргевските аристократи даже, които се срещаха с него по улиците, бяха принудени да му струват път. Вечерта се даде угощение в една окадена кръчма, на което присъствуваха много хъшове. Виновникът на тържеството беше Иван Пеев. При всичко че цялата полиция беше струпана около тая кръчма, пак можаха да се бият нея нощ

двама-трима власи, а джамовете на прозорците станаха на сол. Цялата нощ се люля българско хоро, но не само с крака се играеше, а и с юмруци. Два пъти тропваше с крака дружината, а три пъти блъскаше с юмруци по тавана.

От друга страна, Иван Пеев беше душманин на яденето. Той беше такава бездънна бъчева, щото никога не казваше стига.

– Плюшко, от тебе човек не може да стане вече, защото си изял и късмета си – говореше му Караджата на смях.

– Аз, бай Стефане, през целия си живот само два пъти помня да съм се наядал, както трябва – отговаряше той.

Когато ни караха за Русчук, спряхме се в село Тръмбеш пред една българска къща. Беше вечер, по дрезгаво време. Заптиите ни дозволиха да си поискаме хляб от стопанина на къщата, а Пеев се намести до самата порта, щото той да получи хляба. В това време се подаде една жена из портата и носи нещо на ръцете си, което не можеше да се различи в мрачината. Пеев се впуща и заедно с нещото заграбва и жената, която изрева като заклана и отскочи настрана уплашено. Нещото в ръцете на жената не било друго нищо освен дете годиначе, което нашият побратим престорил на хляб.

– Да не си от ония хора, които ядат деца бре, синко? – каза тя и не се приближи вече до нас.

Най-после това ядене закопа нашия лаком другар. Когато стигнахме в Сен-Жан д'Акр[104], един арабски поп, на име Ибрахим Хори, ни изпроводи 5–6 оки портокали. Те се паднали в ръцете на Пеева, които той преполовил скрито от нас. На другия ден ние се простихме с него върху носилото.

Но да се върнем в запустялата воденица на Кечидере. Щом ние сме заспали след определението Ив. Пеева за стража, той се възползувал от нашия сън и намерил сгодна минута да се разпореди за ядене. С нас имаше едно младо момче на име Стоян войвода (на смях го наричахме войвода), когото той събужда полекичка и го придумва да отиде тайно в селото да

си поиска хляб. Стоян войвода не можал да откаже на бая си Ивана и тръгнал за селото. Где наближил, где не до най-крайната къща, две тузлушки шишенета изпукали от един боклук и войводата се прегънал на два ката. Ние бяхме разбудени от пушките, още начаса скочихме на крака. Гледаме: няма във воденицата Стоян войвода. Питаме Пеева къде е отишъл, той си криви устата, като че дъвче сакъз, не отговаря прямо на въпросите ни, па нямаше и защо да отговори, защото и ние се усетихме каква е работата, па и делата потвърдяваха това същото. Погледнахме през дупките на воденицата, що да видиш? – Откъм селото почерняло от пъстри гъжви и лъскави шишенета, които тичаха един през други право за към нас. Вижда се работата, че потерята е била в селото, която, щом видяла Стоян войвода, усетила се, че ние сме наблизо. Подир малко друго едно отделение потеря – сливенската, която се виждаше работата, че е била там наблизо – спусна се от насрещния баир и тичаше право на гласа на двете пушки.

Петдесет души от потерята може да минаха покрай воденицата, но ни на един не дойде на ума поне да погледне към нея. Но на сиромаха кога му е повървяло на добро? Где се къса конецът? Не на тънкото ли? И в свещените книги е казано даже на няколко места, че Господ наказва ония, които обича. Дордето времето беше ясно и хубаво, не знам отгде се зададоха облаци, притъмня и загърмя и дъждът плисна. Где ще да прибегне потерята на сухо, за да не я мокри дъждът? – Разбира се, в нашата опустяла воденица. Десетина души лениви турчоля, които бяха останали назад от главната потеря там наблизо около воденицата, щом покапа дъждът по дебелите им вратове, туриха шишенета под мишница и право във воденицата.

– Едната му капка един алтън струва бумбарек, т. е. на дъжда – говореше един от тях и буташе вратата да се отварят.

– Язък бе! Сякаш че три деня не си ял хляб – говореше друг, че не можал първият да отвори вратата от един път, която ние бяхме залостили с дървета.

Трети от тях, по-умен и по-практичен, тури си синьото око на една дупка и метна поглед върху всичките братия, които стояха като на тръни.

– Бягайте, че сме избити, аркадашлар!... – извика той и попълзя по земята. – Воденицата е пълна с московци, повече от сто души.

В същото време изгърмяха десетина пушки на въздуха и няколко гърла се напрегнаха да викат мюсюлманския свят. Ние се спогледахме един други, но никой не каза нищо, нямаше нужда от празни думи в подобен случай, гдето фактите говорят като из устата на топа. Иван Пеев само промени лице; той признаваше своята вина, че той сам стана причина да ни издаде, та затова боеше се да го не накажем по хъшовския закон. Но кой обръщаше внимание на подобни работи? Турците, след като ни видяха, избягаха настрана от страх да не би да хвърлим от воденицата и удариме някого; ние бяхме свободни да бягаме, но нямаше къде да се скриеме, защото наоколо бе поляна почти, не можехме да избегнем куршумите на тузлушките шишенета. Ето защо ние не се мръднахме от мястото. Пет минути се минаха или не, откакто ни видяха, в разстояние на което време околните баири почерняха от гъжви и сини тузлушки шалвари. Като орли летяха жадните за победа мюсюлмански синове и право към воденицата теглеха, с известно предпазване, разбира се. В късо време ние бяхме заобиколени от 150–200 души потеря; но нито те изгърмяха насреща ни, нито пък ние от своя страна нарушавахме още неприятелския мегдан.

Съгледахме, че двама старци от потерята разпасаха своето оръжие и се отправиха към воденицата; те бяха парламентьори. Щом ни наближиха, колкото да можем да се чуваме, предложиха ни, че ако искаме да живееме и да бъдем опростени, то трябва да се предадем безусловно. Ние отговорихме, без да отваряме вратата на крепостта си, че се съгласяваме, но само тогава, когато видим царски хора... Признавам всичките тънкости на нашата малодушна постъпка, червя се

и сега, после шестнадесет години, че ние позорно сложихме оръжие; но какво можехме да сторим, от глад щяха да ни изморят в тая пуста воденица, без да отмъстим поне на някого. Вижда се работата, че в нея минута в изнурените и полуубитите наши тела убита е била и душата, изчезнал е бил всякакъв кураж.

За наша чест или за злощастие, в селото имало 5–6 души сливенски заптиета, които, поканени, начаса се намериха при воденицата. Сами ние със своя ръка отворихме вратата на воденицата, изхвърлихме навън своето непотребно оръжие и се поклонихме пред отоманското величие!

...Двеста уста зяпнаха от един път срещу нас, двеста се зъби скръцнаха и двеста ръце може би стиснаха дръжките на своите ятагани. Най-напред се доближиха до нас да ни вържат и да ни оберат едно-друго. Ние дигнахме ръце като разпнати, мъчехме да угождаваме с движенията си с цел да предвардим шамарите.

Помнят читателите, че преди пет деня ние убихме на Агликина поляна един турчин на име Сулак Пехливан, комуто взехме чантата, гъжвата, цървулите, камата и пр. Тия пехливански вещи бяха по нас, не ни дойде нам на ума да ги скриеме или хвърлиме. Не щеш ли, че другарите на Пехливанина били тука, които с първо виждание можаха да познаят неговите дрехи! Това бе доволно да се наруши тишината.

– Ей, кардашлар! Я гледайте чалмата на Сулак ага, завита на гяурската глава – извика един от потерята, като сочеше Марина Свищовлията, който действително беше обвил главата си с чалмата на Пехливанина.

– Ами я чантата му и цървулите му на тоя московец! – извика друг един и сочеше мене.

– Дръжте! Тия са убийците на Сулак ага! – викнаха двадесет души и работата стана кармакарашик.

Тридесет години съм живял аз с турци, петстотин случаи може да съм гледал, когато бият българи, но такъв бой, какъвто дръпнаха на нас, не бях виждал. От всичката потеря

едва ли останаха 20–30 души, на които да не опитаме костеливите юмруци.

– Динсис-имансъсъ*, гяур! Вие убихте лева на нашето село – викаше един ходжа и удряше Ив. Пеева по хълбоците с чука на една брадва.

– Хънзър-кяфир!** Знаете ли вие кой беше пехливан агам Сулак? Той беше б и р и д ж и к в Т у н а я л ъ с ъ***, от него се бояха и зверовете, а вие се намерихме да го убиете – говори втори и удря, колкото си може.

– Бе, пезевенклер! Кой ще гледа на Сулак ага осемте деца, които вие лишихте от баща? – пита трети и скърца със зъби.

Клетият Ив. Пеев ревеше като говедо. Като човек представителен, по неговия гръб най-много падаха ударите. Ако да не беше там едно заптие, човек с благородна душа, то навярно ние бяхме убити. Но безпристрастието го изисква, от друга страна, да изповядам, че ако не бяха се намерили дрехите на Сулака на нашите гърбове, то едва ли имаше кой да ни закачи. Аз и сега не се сърдя ни най-малко на тия турци, че ни биха така немилостиво, въздържам се да ги нарека варвари, защото те бяха в пълното си право. Да не ходим много надалеч. Представете си за минута, че Сулак Пехливан беше някой наш войвода или к о м и т а, червения калпак на когото

---

* Безверници.

** Свиня-неверница

*** Пръв в Дунавската област. Между турците на пехливаните (борците) принадлежи палмата на първенството. Те стоят по-горе и от богати, и от учени. С тях се гордее не само едно село, но цялата околия. Ако в Търново например е правил сватба някой бей, то цялата кааза чака с нетърпение да чуе кой пехливанин е взел най-големия бакшиш, т. е. кой е надвил. На връщането му в селото селските жители излизат да го посрещнат, всичките с него делят скръб и радост. Освен това неговата дума не става две по решението на общи работи. Пехливаните се приготовляват още от малки. Те бозаят от майките си до трета и до петата си година. Ето защо смъртта на Сулака е тръгнала дотолкова неговите съселяни.

виждате върху бръснатата глава на някой делиормански читак. Аз съм напълно уверен, че вашият патриотически квас така щеше да шупне, щото от делиорманчанина здраво място не оставаше. По-после, когато ние се качихме на мястото на турците, а те слязоха на нашето, аз видях, когато нашите християнски заптии биеха до умирание един неверник само за това тежко престъпление, че той произнесъл думата г я у р, без да си ще.

Но да оставим патриотизма настрана, на който границите са твърде широки, и да продължим своя разказ. След като изяде всеки от нас по стотина оки бой, потерята потегли за село с нас заедно. Плетищата по улицата бяха побелели от кадънски глави, които ни ругаеха на четири страни и искаха да ни замерят с камъни. Едно заптие, което било заспало в селото, щом научава, че ни докарали, скача в съня си, дръпва си саблята и тича гологлаво да бие и коли. Ако не бяха другите заптии, един от другарите ни бе съсечен от неговата десница. Чаушинът на заптиите го посрещна, заплю го в лицето и му каза:

– Бре, керата, тебе не те ли е срам от царската униформа? Като си бил дотолкова лют, защо не дойде да ги хванеш във воденицата, с пушките в ръката? Вързани хора и баба ми може да ги изколи.

Аз повтарям да кажа, че чаушинът, макар и н е в е р н и к, но разумен човек беше.

Вечерта ни нахраниха на одаята, както трябва, по мюсюлмански, а на заранта ни подкара силен конвой за Беброво. В последното това село се срещнахме с другаря си Дончa Стоянов, когото бяха докарали от Сливен*. В село Златарица слязохме в къщата на чорбаджията. На изедник човек приличаше той. За да се покаже добър на заптиите, клекна напреде ни като кеседжия и почна да ни чете практически наставления:

---

* Всичките другари на Х. Димитра, гдето и да бяха хванати, в Русчук ги довеждаха да се съдят.

– А бе, чапкъни и нехранимайковци! Как вие не се побоихте от всевишния, когато намислихте да дигнете ръка против милостивия ни баща султан Абдул Азиз хан ефендим и с? Вие не знаете ли, че целият свят трепери от неговата десница?

Ние мигахме напреде му.

В Търново сварихме само трима души живи от нашите другари, а повечето бяха избесили*. Караджата отдавна бе изпратен за Русчук, а на Хаджията била донесена главата и дрехите. Ние видяхме само дрехите, които начаса познахме. Тук се научихме, че колкото наши момчета бяхме оставили по колиби и овчари, всичките били предадени и хванати от правителството. Намерихме още попа и чорбаджията, които ни бяха дали хляб в с. Дебел дял, докарани вързани в затвора. Когато са бесили другарите ни, въжето им е турял един наш другар, Кръстю Минков из Казанлък. Така безсъвестно постъпвал той, защото Мидхат паша беше го подлъгал да казва всичко с обещание, че ще да го освободи. После обаче и той заедно с нас влачи синджирите.

След като стояхме до десетина деня в Търново, подкараха ни за Русчук, вързани и опетлани на конете с букаи на краката, а с белегчета на ръцете (краката ни бяха вързани под коленете отдолу). През което българско село минахме, мъже и жени плюеха отдалеч и ни кълняха твърде кално, че сме станали причина да им се развали рахатът с турците. В с. Тръстеник бе, гдето един бакалин ни напсува така безобразно, защото и синджирите по нас възнегодуваха.

В Русчук ни осъдиха до живот на заточение в крепостта Сен-Жан д'Акр, за гдето и тръгнахме наскоро през Цариград. Откогато ни бяха хванали, само в железницата Русчук – Варна видяхме хора, които ни казаха блага дума и оцениха нашата постъпка. За жалост, че тия хора не бяха наши по вяра и

---

* От Х. Д. чета малцина се обесиха. Повечето паднаха в сражението.

народност братя, но италианци и о м р а з н и поляци. Те ни изстудиха още ръцете и с по няколко турски бешлици.

– И моите братя са носили такива синджири като вашите за Сибир – каза един стар поляк, който беше кондуктор на железницата.

...Как можахме да избегнем бесилницата в Русчук, колко бой изядохме, дорде стигнем в крепостта, какво ние видяхме там в разстояние на д е с е т години – аз ще да разкажа на друго място.

*

На свършване аз съм длъжен да кажа няколко излишни думи, кажете го, лично мнение, кажете го, заключение – както щете вече. Доколкото можах, изложих, макар и в общи черти, действията на тримата войводи. Аз усещам, познавам по себе си, че в днешно време, когато всеки е запознат горе-долу с военните планове и нападения, когато напреде ни стърчи като гигант руската война, нейните железни генерали, колосалните ѝ топове, белите катани, храбрите братушки и пр. – всеки ще да каже, повече в себе си: „Че глупави хора са били тия войводи, как те са посмели да си въобразят даже, че ще можат да сторят нещо на всесилната Турция, пред могуществото на която и военният мундир даже на генерал Гурка беше взел хоризонтално положение из Казанлъшката долина.“

Та това всичко е така, но ела да дойдем в епохата, когато са действували нашите прости войводи – отговаряме ние. – Във всяко време и във всеки народ, когато съществующият ред на работите или по-добре старите държави захващат да се разлагат и да издават миризмата на кално блато, то тая отвратителна миризма не бива еднаква за носовете на съвременниците. Едни казват, че тя е Боже наказание, други я усещат, но не знаят как да се отърват от нея, трети пък съв-

сем ходят из мъглата и т. н. Но тук-там, като през пръсти, изпъкват няколко единици, които блатото души, които съзнават напълно неговата отрова за в бъдеще и предлагат да се изсушат краката на това блато, да се затрие то от лицето на земята. Тия няколко единици измежду българския народ са: Тотю, Панайот, Хаджията, Караджата, Левски, Каравелов и пр. На тяхната душа най-много дотегнала заптийската касатура и чорбаджийското евет, те си подали главата най-напред из гъстата мъгла на рабството, те имали смелостта да изрекат най-напред: „Турският ятаган не се търпи!“

Заради това да ги не обвиняваме, че постъпили така, а не инак, че се отнесли лекомислено към делото, че с очи даже не можали да видят крепостта, която се стремили да превземат! Толкова било възможно да се направи тогава; в епохата, в която живели и действували те, подобни дребнави събития и подобен род герои само можели да се родят. Не забравяйте, че тая епоха не търпеше строга критика, студени разсъждения и здравомислящи планове и че горепоменатите от нас херои са били верни и истински чеда на тая епоха, които тя роди, а не те нея.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Аз счетох за неизлишно да поместя в края на книгата долните официални сведения на турското тогава правителство в отношения на българските чети през 1867–1868 г. В Дунавската област, в която действуваха и загинаха тия чети, именно в гр. Русчук, се издаваше по онова време официален вестник „Дунав“[105], на български и на турски („Туна“). Тоя последният вестник, до редакцията на който се четяха смъртните присъди, имаше най-верните сведения за четите, които фабрикосваше по своему; но и тия взглядове на правителството не са без интерес. Читателите ще научат от тия сведения начина, с който нова Турция по примера на европейските държави се мъчи да прави черното бяло и обратно, или по-добре езика, формата и съдържанието на полицейската и подкупената журналистика. А в. „Дунав“, който е станал почти библиографическа рядкост, може да служи за образец. Други вестници или книги (изключава се в. „Турция“) с продадено мастило не съществуват на български, което прави чест на турските мъже, че не са изнасилили святата гласност на печатното слово.

Между другите материали читателите ще срещнат и няколко верноподанически протести против четите, подадени от страна на българите. Тия протести са верни. Те са излезли из чекръчетата на ония наши братя по кръв и вяра, които се казваха м е м л е к е т - ч о р б а д ж и л а р. Знаят читателите моите чувства към тия последните, но аз съм готов да ги извиня донякъде в тоя случай. На поменатите протести е турено имза под сянката на бесилниците, под всемогъщия поглед на пашата и каймакамина, гневът на които можеше да бъде възбуден от едно темане. Ако аз пишех тия редовце преди 5–6 години, то от перото ми щеше да тече огън и отрова, да псувам чорбаджийския корен наляво и надясно; но днес, когато няма вече турци и техните бесилки; когато видях да

се подписват подобни протести не от безкнижни чорбаджии, с алатурката сетири, а от хора със солидно образование, с цилиндри и фракове; хора, които не бяха позорна рая, но свободни граждани в конституционна страна, които не бесилка заплашваше, а жажда за власт и за богатство – то старите чорбаджии останаха на заден план, като че ми се иска да ги извиня някак си, ей така безсъзнателно. Мина се вече тяхната епоха, слязоха те от височината на своето място, ни лула тютюн не чинат вече техните кехлибарени чибуци. Па и всеки ги напада, а това обстоятелство именно кара човека да се умилостиви малко, тъй го изисква човещината. Смелост и героизъм беше да се нападат те тогава, когато пред къщите им чакаха по стотина души селяни. Пусто време и пусти обстоятелства, какво не са те в състояние да произведат на човека, да му обърнат понятията и взглядовете с главата надолу! Песента:

Паши, чорбаджии,
заптии, кадии,
келеви султани
кръвта ти пият
и пр.

наближи време да се предаде на историческата мухъл, не вълнува тя вече честната душа с изключение на няколко подритнати от епохата личности, които чак сега са се събудили и одързостили да преследват пашите и чорбаджиите, когато тия последните са станали за подигравка и на старите баби. Ние мислихме, че е време вече да се родят нови хора в България, които ще да запеят:

Министри, директори,
гладни чиновници,
солидно образовани
драгуни и съдници,

къщи с балкони,
подкупени вестници,
безпристрастни бесарабци,
хазнокрадства и чифлици –
скъсаха ни чергата
и пр.

А кои от тяхна милост, от старите и нови чорбаджии, са по-лошави, то нека ми бъде позволено да ритна срещу ръжена, т. е. да кажа, че чираците надминаха майсторите. Старият чорбаджия беше прост, груб, еничерин и пр. Когато той отиваше на конака, само като се прокашляше из улицата, населението настръхваше и всеки изпущаше из зъбите си: „Минува изедникът." Тяхното влияние нямаше никаква деморализующа черта. Кръгът на действията им се ограничаваше около пълното с масло гърне, около кошницата с яйцата, някой и друг калпав бешлик, взет вроде рушветец, и най-после едно сиктир, че маслото било горчиво. „Господ да ви убие вас, чорбаджиите" – казваше всеки.

Така ли е с младите чорбаджии? От техните симпатични уста тече мед и масло, дордето се наканиш да им кажеш „добро утро", те се спущат да ви хванат ръката с две ръце и питат любезно: „Какво прави населението? Не са ли намалили още данъка? Не обичате ли да пиете по един чай или кафенце? – Моята къща е отворена като за вас хора; нейна милост е моята госпожа – желая да ви я препоръчам; искам да подойда на вашето село, да ви видя училището; но много работа имам, пиша във вестника, викам консула на вечеря, с когото се познаваме още от Париж, гдето свърших науките си и гних гърди за доброто на отечеството си..." А вие се хилите като заклан и гълтате на сермия всичко казано и видено в къщата на младия чорбаджия, който лъже безобразно и който ви гори душицата изпод земята.

В късо казано, днес чорбаджиите мъчно могат да се познаят, защото те обичат да говорят най-много за народните нужди и теглила.

Но ние говорехме за старото чорбаджийство, за което, каквото и да кажеш, все не е цвете за мирисание; но безсъзнателно отплеснахме се от предмета си.

Ето официалните документи, взети от в. Д у н а в, за които говоря по-горе:

... „В преминалите два броеве на Д у н а в а ний обявихме по кой начин се удариха и разпръснаха двете разбойнически чети, които бяха съставени във Влахия от някои развратни българи с цел за да правят разбойничество в Балкана, и как наскоро се наказаха ония, които се уловиха живи и наранени.

Костаки Гюргевлият, който се нарани в коляното с куршум, е главният писар на разбойниците, с които се случи една битва в балкана Пустия, гдето се избиха, заедно и на ония, които се изловиха живи и наранени, и на всичките от четата, които се погубиха по решението на закона, написал е едно саморъчно з а в е щ а н и е до ония хора, които са се събрали в Букурещ в името на един комитет, та се стараят за тази работа и станаха причина да подпадне в това зло състояние.

Ний видяхме образа на това завещателно писмо и за любопитство на читателите обнародваме го всъщност, според както следва*:

„Ей, п ъ р в и ч л е н о в е н а Б ъ л г а р с к и я к о м и т е т в Б у к у р е щ!

Вие излъгахте мене и други човеци и ни изпратихте в Турция, за да направим една буна. Ние додохме и освен гдето не видяхме никаква помощ от българите, но – напротив – всичките ни се показаха неприятели, и мене, що ме улови и пре-

* Костаки Гюргевлията бе човек с представителна физиономия, така щото, когато го изкараха на бесилницата, много белолики кадъни неволно бяха принудени да кажат: „Язък!“ Няма нужда да кажем, че това завещание е бошлаф, че то е излязло изпод перото на Стоила Попова или Ив. Чорапчиева[106], редактори на в. „Дунав“. Самото начало: „Ей, първи!“... – е турско.

даде на правителството, и той е същи българин. Ние паднахме в турския огън, останахме гладни и жъдни по планините и по горите и най-после се съсипахме и изгубихме и ето сега ние подпаднахме под царския остър меч.

О, вие, членове на комитета, що се стараете за доброто на българите! Това ли е възрождението на народа? Вие, като искате възпитанието и образованието на българските синове, в това ли положение искате да ги докарате, в което ние попаднахме днес? Когато ни наставлявахте да разбойничествуваме, не докарахте ли си на ума поне турската сила и селяните, посред които щяхме да минеме? Или мислите, че хората са като нас б у д а л и и замаяни? Каква ярост и враждебност имахте към хорските чада? Стоката ми отиде! Къщата ми и покъщнината ми запустяха! И ето аз изгубвам живота в младините си! Всевишний Бог нека накаже вас и колкото са като вас с по-зло наказание, отколкото нашето."

Според писмения изповед, когото е дал реченият Костаки, той имал капитал около двеста жълтици, но г-да членовете на комитета излъгали го и му взели паричките с обещание, че като мине в отсамшната страна, за да печелят пари, те ще улавят по-богатите турци и християни, ще ги убиват и ще им взимат парите, за да обогатят касата на комитета, и в малко едно време, като изпълнят тази си заслуга, речените двеста жълтици щели да му се умножат двойно и тройно и още повече, и тогаз щели да му ги дадат назад. Последствие на това обещание окаяният Костаки оставя днес баща си да се тъжи за тия жълтици.

По съгласните изповеди на уловените: панагюреца Петра, троянеца Марина, Никола и на другите още другари от ударената и разбитата чета, която се появи помежду Троян и Златица, те били под управлението на войводата Хаджи Димитра, който се наредил от Букурещкия комитет и минал в отсамшната страна.

Тази чета, след като нападнала на един тюфекчийски дюген в Троян, въоръжила се с потребните си оръжия и като

не можала да срещне някой богат ага или чорбаджия, за да го обере, решила, щото засега да обира по едного и по двама от ония, които би срещнала по пътищата, и за пръв път уловила едни българи кираджии, които идели от Пловдив, и им взели около четиристотин гроша. Според отсъдителните им листове, които ни паднаха на ръка, тази чета, като тръгнала оттам, за да си търси бъдещата чест, нечаяно се обсадила от заптиетата и от страха на гръмването на една пушка всеки се разбягал по на една страна и сега се ловят един по един.

Букурещките разбойнически главатари накарали един опитен писар, та им написал една прокламация, която я разпръснал тук-там. В един член на тази прокламация те казват, че се стараят за доброто на българите и че появените разбойнически чети в Балкана са едно вехто и всегдашно нещо, и че те нямали никакво понятие и участие в тия разбойници, и че неприятелите им, които говорят това нещо, то не било друго освен една клевета против тях, съвременно те правят и някакви слаби разсъждения върху думите, които „Курие д'Ориан" беше обнародвал за този предмет.

И ние знаем, че по способното местоположение на Стара планина там си съществуват разбойници от вехто време, обаче само сега се видяха като тях разбойници, които да имат на главите си по един разбойнически знак от тенекия (а да кажете лев – не уйдисва – р.), знаменосци и главни писари, с цел за да обират и убиват хората.

Членовете на мнимия този б ъ л г а р с к и к о м и т е т дали са мислили, че тия разбойници няма да се уловят? Или са се уверявали на клетвите, които им са дали? Какво голямо безумие е да лъжат едни неопитни слаби хорица и да ги закълнат да убиват хора и да разбойничествуват, па отпосле да думат, ние искаме доброто на българите и нашата работа не е за разбойничество; и да казват още, че те нямали намеса в това нещо, когато, напротив, са наяве изповедите и подписите на едни излъгани хорица, и с това си казвание мислят, че ще уверят публиката! О, глупост! О, безумие!

Разбойниците, когато се удариха в Балкана и се изловиха, на главите им се намериха едни тенекиени знакове за възхищение с надпис С в о б о д а, за която се бори комитетът. Те, след като заклали невинните дечица и един селянин, имали намерение да убиват когото богат турчин или християнин би срещнали, и според наставленията, които им дал комитетът, разумя се, че присвоението им на думата свобода било убийство или разбойничество. Тази ревност на комитета какво добро благоволение и каква голяма заслуга е на народа!

Най-лошото, най-срамотното и най-низкото нещо пред всяко вероизповедание и пред всеки народ на този свят е разбойничеството. Членовете прочее на комитета, като се събраха и съставиха чети, които най-после минаха под праведния меч на н. и. величество, от завещанието на Костаки ще разумеят какво говорят тия пропаднали хорица. Нека чуят още какво говорят фамилиите и децата на погубените в тоя случай человеци!

Ние, според както сме говорили няколко пъти за българите, и днес пак повторително казваме, че те никога не са се отклонили и няма да се отклонят от предаността си, която са засвидетелствували пред господаря си. А за да докажем още един път това наше доверение, ние се задоволяваме, като споменем още един път, че българите обсадиха и изловиха в планината повечето от сегашните разбойници.

От тия разбойници появили са се и други две чети около Котленската планина. Те са вече обсадени от изпратената им върху войска и няма съмнение, че наскоро и те ще се потъпчат и изтребят.

(Брой 180, 1867 год.)

В преминалия брой на вестника ни ние обявихме, че се уловиха къде Търново някои от разбойниците, които минаха от Влашко в отсамната страна, както и други още някои развращени лица, които им бяха съучастници, съвременно бяхме забележили, че н. в. главният вилаетски управител завчера докара със себе си петдесет души от тия съзаклятници.

Като се свършиха изпитите на тия уловени хора, захвана се отсъждането им и завчера, в понеделник, десет души явно се отсъдиха във вилаетското криминално съдилище, гдето им се и отредиха наказанията съобразно с доказаното им разбойничество и злодеяние. Като се свърши отсъждането и на другите, което става явно и в определени дни във вилаетското криминално съдилище, ние ще обнародваме напространно и техните съответствени с делата им наказания, които ще се отредят съобразно със закона.

По-преди ако и да бяхме обявили, че при планината Пустия се улови Костаки, писарят на прочутата Тотева чета, и че се обеси в Търново, обаче наказанието му беше се отложило, за да дава сведения и за ония от другарите на речената чета, които се изловиха тук-там по един, по двама. Следователно, Костаки се докара в Русчук и вчера се обеси.

От разбойниците, за които се реши да се погубят, шекерджият Тодор се обеси в Търново, Стойо в Ловеч и Иван Кьор Тончев в Свищов.

Един от тия разбойници, на име Трайко, който се нарани по главата, когато ги разпръснаха в планината Пустия, и беше побягнал, улови се сега при Бяла, отгдето беше сторил намерение да побегне пак във Влахия. Той се докара в средоточието на вилаета и сега е под съд.

(Брой 181)

От многобройни досегашни опити се е доказало, че българският народ по своя природен характер всякога е бил и е наклонен към мира и спокойствието и в същото време се занимава с работата си, доказвало се е още, че с този си характер той отбягва от суетни въображения за с в о б о д а т а и н е з а в и с и м о с т т а, които се показват у повечето отделни народности. Заради това и ние мислим, че е излишно да се простираме и да даваме повторителни потвърждения върху този предмет. От една страна, този народ, както си живее в пълно доверие и тишина, той си е усредоточил мнението и

старанието в занятието си, на което подлежи, и на земледелието и, от друга страна, благите учреждения и достопохвалните преобразования на царското правителство, като са ограничени в усъвършенстването на обществения и моралния успех и благоденствие на всичките му без разлика поданици, то никой не може да откаже, че българският народ, който живее във вилаета и на когото състоянието и положението ни са познати отблизо, в блаженството си е достигнал до една степен по-горня, отколкото се надяваше.

Всичките българи, като познават твърде добре, че от съхранението на това им положение те щат се възползуват още повече, ако и да се стараят от душа и от сърце, за да усъвършенстуват средствата за увардюването му, но както във всеки един народ, тъй и между тях естествено се намират едни низки хора, които искат да се възползуват от повредата и злините на своите единородци. Тия хора, които живеят в съединените княжества и по други някои места, поощряеми в тия си мнения още повече от някои иностранни подбудители и внушители, които искат да се възползуват от размътеното и неспокойственото положение на царското правителство, съставиха и изпратиха в отсамшната страна няколко хайдутски чети с цел да се наруши общата тишина и спокойствието в това място, а за да би се опазило това тяхно зло намерение и за да би се умножило разбойничеството им, според както искат те, измайсторосват всякакви лукавства, щото да представят работата като една съща буна.

От съставлението още на тази бунтовническа сбирщина правителството е узнало всяко едно нейно движение и предприятие и с време още взе деятелни мерки, чрез които да не остави да тури в действие злото си намерение, следователно тази сбирщина, щом захвана да работи и делом, тя подпадна в ръцете на законното наказание, което не е нещо за съжаление. Обаче най-жалостното е това, че някои неопитни лица от жителите на няколко градове, като не можаха да опознаят пристрастното мнение на тази бунтовническа сбирщина, съ-

образиха се с умовете ѝ, та я последоваха и като не можаха предварително да проумеят злощастното следствие на това им последование, изгоряха в огъня на буната и най-после се наказаха.

Според нас от минуването в отсамшната страна на тия вредителни лица нищо друго не виждаме за съжаление освен убиването на невинните пет турски юноши, а това приключение може би да е разгласило какво влияние и сила има правителството и в същото време е показало до каква степен са предани и верни българите пред господаря си; защото в България ако би да има хора, които да могат да направят една буна и едно зло, те са разбойниците, които напреде минаха от Влашко в отсамшната страна. На втория ден обаче след преминуването им оставиха само дирите си и след три дни, когато бяха на число около тридесет души, сбиха се с дванадесет души турци селяни (на които мислеха да нападнат) и повечето като се нараниха с малки сачми, другите се избиха и се съкрушиха съвсем. От тия тридесет и два души разбойници освен прочутия им войвода Тотю, който се нарани по ръката със сачми, заедно с четиримата си другари, всичките други се изловиха и наказаха съответствено с делата си.

Единият от тия петима души на име Странджа Никола, като се разделил от тях, взе се известие, че се криел тук-там, но причината, загдето досега не се е уловил, е, че той се бил опасал с един зелен пояс и вързал на главата си една чалма, които бил взел от едно от убитите турчета при Свищов, и с този изглед, гдето отидел, показвал се за турчин, но както и да е, и той ще се улови наскоро.

Следователно неприятелите, които нагласиха тази буна, няма вече какво да кажат лично или посредствено за влиянието и за бързите и деятелните мерки на правителството.

Тия бунтовници и ония, на които те се уповават, мислят, че българският народ ще се излъже на сладкия глас на свободата и че с ръцете си ще си изкопаят гробовете. Обаче противното на това тяхно суетно въображение се доказа

най-напред от това, гдето българите с едно въодушевление и разпаленост гониха разбойниците със сопи по горите и планините и отпосле, за да би изразили още един път своята преданост, която имат към господаря си, и за да обявят публично, че те съвсем не се съобразяват с мнението и с целта на тия бунтовници, всичкият народ, даже и самите селяни побързаха да протестират с подписите си против постъпките и предприятията на речените разбойници.

Понеже от всяко място се изпращат до печатницата ни такива протести, ние се задоволяваме засега да обнародваме в днешния си брой долния протест, който дойде от Търново.

ПРОТЕСТ

От страна на българите, жители в Търновския санджак, към бунтовническото общество в Букурещ, което е съставено под име Таен български комитет*. Този протест е подписан с по няколко стотини подписи от всякой град в речения санджак.*

Господа, които и да сте, членове на наречения от вас Централен таен български комитет, и които обнародвахте около два месеца напред един мемоар и последно време едно обявление към българския народ, помислихте ли в какво премеждие вие сте поискали да хвърлите нашия народ и на каква опасност вие излагате нашето отечество чрез вашите безумни постъпки?

Коя е била нуждата да пущате на публиката и да пръскате в народа таквиз престъпни писма? Ако чрез туй вие сте имали намерение да направите някое добро на народа и на отечеството, според вашето изражение, вие сте много излъгани.

Не са тези средства, с които човек може да бъде полезен на отечеството си. Вие сте искали да представите на импе-

раторското султаново правителство нуждите и желанията на българския народ, а чрез вашето недавно о б я в л е н и е да покажете на народа пътя, който той трябва да следува, за да получи изпълнението на желанията си от страна на императорското правителство.

Ние ви питаме следователно, по кое право вие си позволявате да обнародвате таквизи писма и откога българският народ е поверил интересите и съдбата си на вашето попечение? Кажете ни – на какво право стъпвате вие няколко, живущи вън от отечеството ни, да правите из потайно демонстрации пред публиката и в името на един народ най-невинен, най-миролюбив и най-привержен на правителството си? Кое право имате вие, членове на един потаен комитет, да отправяте размирни вълнения към нашия мирен и тих народ? Защото разумът, който може да се извади най-подир от горепосочените две ваши писма, не показва друго, освен че искате да произведете смутове в нашето място, и туй се потвърди от разбойническите чети, които вие изпроводихте последне в нашата страна.

Ние ви питаме пак, членове на комитета! Отгде познавате вие кои са нашите нужди и нашите желания? И как си позволихте да представлявате за наши нужди вашите политически бълнувания и химери? Туй не е ли една убийствена клевета срещу нас от ваша страна? Или пък кога императорското правителство се е отказало да услиши нашите молби и законни желания, щото вие сте се подзрели да хортувате за народа и в името на народа? Кажете ни следователно: в коя епоха и кой ви е дал пълномощие да действувате от страна на народа? Ние, когато ще имаме някоя нужда, ние знаеме винаги где трябва да се отнесем; и вие, господа, като се провиквате пред света с един важен тон, вие не само играете една смешна роля, но в същото време вие вършите едно дело толкози престъпно, колкото и срамно.

Продължавайте следователно, господа, да викате и да ни уверявате, че вашият комитет желае доброто на народа и вие

не сте оръдия на иностранни внушения. Ние познаваме на кои иностранни правителства износя, щото печалните сцени на Сирия и на Кандия да биха се повторили и в нашето отечество; ние познаваме на кои изнася, щото българите да не получат никое право в ч е р к о в н и я с и в ъ п р о с, който вие тъй усърдно се стараете да компрометирате; наконец, нам е познато тоже на кои не са угодни реформите и улучшенията, които императорското правителство въвожда катадневно в държавата за благополучието на поданиците си.

Как трябва да изтълкуваме вашата наглост, с която вие посмяхте да кажете във вашето обявление, че народът чрез своето замълчавание върху вашия мемоар одобрява съдържанието му? – Туй е една безстидна лъжа. Истинното е, че народът никак не даде ухо на вашия мемоар, но народните представители в Цариград начаса протестираха от страна на българския народ този ви мемоар.

Но вие не можете се отказа, господа, че една разбойническа чета, стъкмена и изпроводена от вас, премина на 14 май последний от Влашко в нашата страна. Разбойниците от тази чета, като се изловиха с обществената сила, изповядаха най-откровено, че са били изпроводени от вас, за да произведат смутове в страната ни и да извършат най-гнусни престъпления, както и затриха няколко млади пастирчета турчета в околностите на Свищов. Ние не познаваме и нито и щем да знаем кои сте вие, гдето изпроводихте тези разбойници; но побратимството ви с тези злодейци, които толкози пъти са лежали в затвор в нашето място за кражби и за убийства, дава ни повод да си съставим за вас едно твърде отвратително мнение.

Туй ли са те вашите ратници за свободата, господа членове на комитета, прочутият разбойник Тотю с неговите свирепи другари? Засрамете се от света, господа, гдето сте се сдружили с разбойници уж за делото на свободата!

Но тези разбойници, от които едни се вече изловиха и наказаха от правосъдието, а другите се преследоват строго и

ще се накажат според праведните закони на държавата, не заслужават никакво съжаление. Но какво ли трябва да се рече за няколко юноши, полъгани по вашите безумни внушения да се съединят с речените злодейци и да станат жертва на своето лекоумие и на своята неопитност? Как не ви домиля да обезчадите и опустошите няколко фамилии? Не помислихте ли, че поради таквизи гибелни побуждения няколко юноши страдаят отдавна вече в затвор и заточение?!

Е, господа членове на комитета, нека ви постигне божието правосъдие! Ние ви изключваме измежду нас и протестираме пред бога и пред человеците срещу вашите изтребителни действия, чрез които вие се опитахте да нараните народа ни по сърцето и да го компрометирате и разплакахте толкози бащи и майки български.

(Следват подписите)

(Брой 182)

Русчукските българи отправят следующия протест към самозвания Таен български комитет в Букурещ

Господине редакторе!

Умолявате се да обнародвате в един от най-скорошните броеве на почитаемия вестник „Дунав“ следующия протест от страна на русчукските жители с окръжието му заедно.

От няколко време букурещкият под име Централен таен български комитет, сбирщина на зломисленици на народа ни хора, дръзнал е да прекара в отсамната страна няколко разбойнически чети с цел да развалят общото спокойствие.

Благодарение обаче на н. в. Мидхат паша, главният вилаетски управител, който с естествената си бодрост и с неуморимите си старания излови речените разбойници, и ги наказа съответствено с вините им.

Жално е само, че речений комитет с безумните си постъпки стана причина да разплаче толкова чада, майки и съпруги.

Нека прочее самозваний Букурещки български централен таен комитет се огледа в работите си и да дава ответ пред бога и пред целия свят за тази си убийствена за народа ни постъпка.

Ний пък в името на н. и. в. наши милостивейши и добродетелнейши цар султан Абдул Азиса и в името на човещината протестираме против тоя комитет.

Верноподани на н. и. в. Султана

(Следват подписите)

Българският комитет в Букурещ тия дни е издал и друга една прокламация, от която благоволи да проводи десет екземпляри до печатницата ни. С тая си прокламация той съжалява наказаните прочути разбойници, които нарича свои братя, защото са последователи и действителен орган на неговото бунтовническо мнение, съвременно казва на българите да не обръщат никакво внимание върху сведенията и известията, които нашият вестник даде за направените в тоя случай постъпки и наредби.

Речената прокламация изважда наяве заблуждението на членовете му, които под булото за че искат самостоятелността на българите досега си криеха бунтовните намерения, защото те счетоха за братя разбойниците, които се обвиниха с най-големите злодеяния за убийство, грабеж и плен и се наказаха с най-строго наказание на царския закон.

Прочее, членовете на тази бунтовна сбирщина, като обявяват себе си също като ония разбойници, то наистина няма какво да се каже на тази им ревност, ум и способност. Не може да бъде други по-безумен и по-замаян человек на света, освен онзи, който нарича брат едного разбойника, гдето е убил человеци и най-после се е обесил.

Понеже така нареченият комитет състои от едни безумни человеци, ние не приимаме нито да споменем думите, които са писали и обнародвали, нито пък да им отговаряме.

Букурещкият комитет в една от обнародваните си прокламации уверява, че Димитър, за когото се писа, че е в планината, намирал се бил и досега в Букурещ, а това уверение на комитета е с цел, щото според въображението си да извади за неосновни и за лъжливи известията, които вестникът Дунав обнародва за по кой начин се отблъснаха и съкрушиха разбойниците, които минаха в отсамната страна. Наистина за тогози Димитра, за когото говори комитетът, че е още в Букурещ, и нашите полицаи го знаят, че е хайдутин и че е още в Букурещ, но той не е сливнелията Хаджи Димитър, на когото такожде ликът и изгледът са забележени в тефтера на нашите полицаи. А Димитър, за когото ние обявихме, че бил в околностите на Троян, и самият комитет знае добре, че той е Топалоглу Димитър, на когото беше дал и разбойнически наставления, чрез които той взе със себе си някои извеяни българи и най-после стана причина да се погубят и съкрушат в Троянския и Златишкия балкани. Следователно, комитетът, ако може да чуе какво говорят останалите живи и днес още запрени в Търново Димитрови другари, той трябва да ги съжали.

(Брой 186)

Както от всяко място на вилаета ни се изпращат за обнародвание писма и протестове против Букурещкия български комитет, тъй също и българите от Ловчанската кааза отправят следующето писмо и протест към членовете на речения комитет.

Протест към членовете на мнимий Български таен комитет във Влахия

От няколко време прочитаме във вестниците, че сте били съставили във Влахия една разбойническа дружина, която имала цел да мине отсам да плени и граби отечеството ни.

Ние ви не познаваме какви хора сте, но делата ви показаха, че вие сте хора размирници и безделници, които обичате да живеете като въшки от чужди гръб и търсите всякога мъгляво време, за да се ползувате, а най-много пък търсите да играете вашите разбойнически роли в бъркотията и смущенията на народите. Вие се възползувахте от простодушието и невежеството на някои от нашите лекомислени българци и поискахте да свиете разбойническите си гнезда и по нашето отечество, за да го плените и грабите. А за да сполучите в това гибелно за нас ваше предприятие и да излъжете, както рекохме, лекомислените и извеяните, за да ви спомогнат и те, както се научихме, напечатали сте били и сте разпратили изпомежду им разни бунтовнически приглашения и книги от вас, които сте си дали голямото, но за нас отвратително име Таен български комитет, който имал цел и начало уж за освобождението и улучшението на състоянието на наший народ; изпратихте две чети от вашите разбойници, които започнаха своите кръвнишки работи, като току минаха отсам реката (Дунав), обаче тозчас бидоха разтурени и изловени и се наказаха праведно и законно според делата им, както и ония, които имаха слабост и глупост да ги последват.

Туй ли са, господа немирници, средствата, чрез които вие искате благополучието на народа? От разбойници освен грабеж и разорение какво добро и благополучие може да се чака? Като ставате причина на разорение и овдовявание на много невинни домочадия, ако не ви е срам от света и от съвестта ви, уплашете се поне от бога, който е праведен съдник и въздава стократно на злодейците и зломислениците.

Ние, българите, имаме от кого да чакаме улучшение и благополучие в състоянието ни. Великите Османови наследници, милостивите султани, на които под скиптъра ни е оставило провидението още преди четири века и половина, както открай, тъй и до днес са най-добрите промислители за нашето щастие и доброденствие равно както и за другите им подан-

ни, затуй ви казваме чрез долния наш протест: стреснете се и недейте туря всякога народа ни в неспокойствия и опасности, защото в нищо не ви е длъжен и крив нито навръх игла.

(Жители ловчански и от Ловчанската кааза)
Ловеч, 16 юний 1867

Протест към членовете на мнимий
Таен български комитет във Влахия

Ние, жителите ловчански, като видяхме тези дни, че се споменува във вестниците Таен български комитет, много се почудихме. И за чудене е, господа! Само като си помисли човек как може някой да си позволи в името на миролюбивия наш народ да съставлява комитет и да върши такива престъпнически и отвратителни работи тайно, от които да няма народът никакво известие. Вие с тази ваша размирническа постъпка, види се, не сте си помислили, че ще приведете народа в негодувание против вас, като почернявате чистосърдечието му пред света и доверието му пред честното правителство, нито че ще разплачете бащи, майки и деца. Явно, че тази ваша цел е била нарочно да обезпокоите народа ни и съседний ни владетелний народ и да ни докарате в смущение, та в таквоз едно обстоятелство вие да се ползувате, както и да положите безсъвестното си намерение в дело, подкупихте няколко души безделници и непотребни хора, та преминаха отсам Дунава на чети, за да разбойничествуват и да колят невинни дечица, но каквото направиха те, тъй им се и въздаде според закона и правосъдието, тъй ще и вам божието правосъдие да въздаде според гибелните ви дела. Ние, българите, нямаме никаква потреба от комитет, който да действува за улучшението на състоянието и за благополучието ни. Нашето състояние е най-добро сега в щастливото царувание на милостивейшия наш цар султан Абдул Азис хан Ефендимиза, на когото светлите дни бог да умножи на многая лета. Ние не щем вашето промишлявание

за състоянието ни. Великите Османови наследници, на които под скиптъра ни е провидението оставило, били са както открай, тъй и до днес са най-добрите за нас промислители, както и за другите им поданици. Всички равно се наслаждаваме на прещедро изливаемите върху нас царски милости и ежедневно от сърце и душа купно с челядта си благославяме милостивейшия си цар султан Абдул Азис Ефенди и м и з а, купно и неговите високославни чиновници. Зато, като мразим и не приемаме вашите гибелни постъпки, чрез които искахте да нарушите спокойствието и благоденствието ни, протестираме срещу тях и ви казваме: от бога да намерите според делата си.

(Жители ловчански и от Ловчанската кааза)

Ловеч, 16 юний 1867

Цани Свищовлията, който е един от прочутите другари на прочутия Тоте, като беше побягнал от съкрушението на четата в балкана Пустия, скиташе се тук-там и най-после, когато щял да побегне във Влахия, вардачите сполучили да го уловят между Свищов и Никопол и преди 10–15 дни се докара в средоточието на вилаета.

Тази разбойник, след като се изпита от съставената особна комисия, завчера, в понеделник, се съди явно и във вилаетския криминален съвет, гдето изповяда сам откровено и неупорствено злодеянието си, което бил извършил. Според закона Цани се отсъди на смърт и вчера (вторник) се обеси в Русчук.

(Брой 187)

Протест от свищовските българи,
отправен към мнимия Таен български комитет
в Букурещ

От 178 брой на в. Д у н а в известно е вече за злощастното и скръбното приключение, което налетя на града ни в тези

последни дни! Смеем да кажем, че то е едно от най-големите премеждия на света.

Неколцина разбойници, уж проводени от мнимия и нам непознатия „Таен комитет“ в Букурещ, като преминали от Зимнич и като сполучили да измамят няколко нехранимайковци чапкъни от Свищов, повличат ги подире си и в околността на града ни извършват онова разбойническо убийство на невинни хора, което стана знак за печалното разорявание на толкова спокойния и мирния ни досега град.

Издирвания и наказания станаха според както се извести в гореспоменатия вестник. Всичкий Свищов изведнъж изрева от страх. Тия всички граждани, неизвестни за тези нечакани скръбни приключения, уплашени, слисани и замаяни, не знаехме нито що да мислим, нито що да правим, нито що да кажем (нахвърляйте се в Дунава – р.); всинца потънахме в страх, скръб и печал. Благодарение обаче на високославното царско правителство на н. и. величество августейшия и милостивейшия наш цар и господар султан Абдул Азиса хан Ефендимиз, комуто всевишний да подари дългоденствие, мир и вечна слава.

Неговият мъдър и превъзходен управител на Дунавския вилает негово височество Мидхат паша подир пристигването му от Русчук и подир завръщанието си от Търново, като издири, излови и с обикновеното си правосъдие и великодушие наказа виновните, завърна пак тишината и спокойствието по злощастния ни град и днес мюдюринът ни Даниш ефенди с меджилиса наедно вардят спокойствието на тишината. При всичко това обаче градът ни е много за съжалявание и за окайвание; много майки, бащи, сестри, братя и много роднини плачат и тъжат за виновните си синове или братя, които се отведоха в Русчук. Порой сълзи се проливат денем и нощем, риданията на майките и охканията на бащите се чуват даже и в черковите всред божествената служба; разкъсват всичките сърца тия злочести хорица, със сълзи на очи псуват и кълнат името к о м и т е т и тия безразсъдни

лица, които го съставят. Зверове ли са те, викат горките, или безсърци, или бездушни, та си допустиха да причинят погубването на милите ни чада?

Не само бащи и майки, но и ний всички граждани единогласно упрекваме, укоряваме и проклеваме тия безчеловечни хора, които са нарекли себе си к о м и т е т и които за толкози малко време причиниха толкова голямо разорение на града ни.

(Следват подписите)

1868 г.

Деветдесет и осем души от разбойниците, които са се събрали във Влахия и се мъчат да нарушат спокойствието в отсамшната страна, на 7-и того, в събота вечерта, като се качили на един големичък каик, минали през Дунава между Свищов и Русчук и излезли при устието на река Янтра. В това време те се погнаха от редовната войска, заптиетата, народната гвардия и от жителите селяни без изключение ни на един клас, които в неделя по обяд ги стигнаха в лозята на селото Карайса. Разбойниците не щели да се предадат, но, напротив, захванали и да гърмят с оръжията си, щото и отсамната страна захванала да им отговаря такожде с оръжието си, и в борбата от разбойниците паднали мъртви 13 души и един се уловил жив, а от нашата страна станали жертва трима души и четирма наранили.

Когато се стъмнило, разбойниците намерили случай и захванали да бягат към Балкана, но редовната войска, заптиетата, народната гвардия и жителите, като ги били обсадили наоколо, те се заврели в корията на Хуршид бея, гдето пак се захваща борбата, и според известията, които се получиха снощи, часа до 12, когато вече вестникът ни беше захванал да се печати, от разбойниците били паднали повече от 30 души. Колкото и да не е дошло още известие за истинното количество на падналите от тях, но два пъти колкото горнето

число като трябва да са се наранили, надеждно е, че с божията воля и останалите ще получат съответственото според делата им наказание. По причина на късото време ние засега не можем да дадем повече подробности на читателите си, но оставяме да поговорим по-напространно в идущия си брой.

Доколко са лоши тия човеци с това, дето искат да развалят най-святото спокойствие на турците и на християните, които си живеят в отечеството със съвършена тишина и мир; с тия си постъпки разбойниците се показват враждебници на живота им, на имота им и на чадата им; и ето какви са още низки и замаяни животни, та стават сами причина за изгубването и опропастението си.

(Брой 292, 1868 год.)

В последния брой на Д у н а в а ние обявихме по кой начин минаха в отсамшната страна разбойниците, които са се събрали във Влахия и се стараят да нарушат спокойствието, и как се притесниха от редовната войска, гвардията, заптиетата и от селските жители при лозята на Карaиса и при корията на Хуршид бея, съвременно бяхме казали, че са 98 души.

Според изповяданието на уловените от тях живи всичките били 124 души и останалите, като излезли от реченатa Хуршидбегова кория, побягнали в бранищата на селата Мурад бей и Вишоград, гдето са пристигнали от войските и станало едно сражение, което се продължило няколко часове, а оттам като излезли, побягнали в мемешлика на селото Недан и се обсадили от всяка страна на това място, щото боят се захванал пак. В тия две сражения твърде много от разбойниците паднали мъртви и главният разполагател на разбойническите дела Стефан Тулчалията се улови жив с няколко още души, а именуемият им военен предводител Хаджи Димитър побягнал оттам с останалите си другари, които според казването на уловените повечето от половината били наранени и се гонят от войската, и надеждно е, че с божията помощ наскоро ще се изловят.

В сбиването, което стана четири-пет пъти с разбойниците, от тях 70 души се намерили мъртви на бойното поле и 10 се уловиха живи и ранени, а от нашата страна са паднали мъртви 20 души и повече от 20 има ранени, и то по причина, че разбойниците се криели зад дърветата и в обкопите на лозята и хвърляли оттам, а нашите със съвършена мъжественост и юначество отиваха върху им явно и съвсем открито.

Н. п. Али бей, търновският мютесарифин, намерил се в сраженията, които станаха с разбойниците, и показал една извънредна мъжественост, самоотвержение и усърдие, за които той заслужава една особна похвала в юнашкото си отношение.

Русчушкият командантин на военните заптиета Яха ага се нарани в боя, който стана при корията на Хуршид бея, и след няколко часове умря. Яха ага беше един пъргав и дързостлив човек, който много пъти е заслужавал с юначеството си да лови и пропъжда разбойници. Жителите в нашия град се нажалиха, като чуха за умирането на Яха ага.

Главното вилаетско управление обнародва следующата прокламация към всичките селяни във вилаета

Ж и т е л и!

Както миналата, тъй и таз година някои хайдути се готвели да минат през Дунава в отсамшната страна, и около двадесет-тридесет души ако и да минаха, но на по тях се проводиха войски и селските народни гвардии ги обсадиха. Всичките хайдути ще се изловят и ще се накажат, както и миналата година.

Тия хайдути се канят да обират и убиват турци и християни, когото би срещнали, но целта им съвсем е друга; те искат да посеят една омраза между турците и християните, за да направят да се гонят един други, обаче раята, която се намира в нашия вилает, не знае друго нищо, освен да се поминува и да живее като братя с турците и никога не иска лошото.

Това когато е тъй, то напр. ако един турчин безправедно напопържа, удари или нарани един християнин, или християнинът направи същото на турчина, ще се каже, че те вършат ония работи, за които се стараят нашите неприятели, а това нещо е чисто неприятелство, което може да направи човек на отечеството и на народа си и да опустоши къщите на няколко души.

Граждани и селяни!

Ние ви съветваме да разкажете това на другарите си, на комшиите си, на децата си, на всичките си познайници и на всекиго, когото видите или срещнете, и да им разправите каква е целта на хайдутите и на неприятелите, а в същото време да се пазите един други от злините и лошавините на хайдутите.

Хайдутите ако додат в селото ви, ударете ги и ги избийте; не слушайте празните приказки, които се пръскат за минуването им, на всеки един да си гледа работата и да си живее мирно и спокойно.

Издадено от главното вилаетско управление

Русчук, 8 юлий 1868

В последните два броя на Дунавний бяхме обявили по кой начин се удариха и изловиха някои от разбойниците, които минаха от Влашко в отсамшната страна, за да развалят спокойствието и тишината на жителите.

Уловените живи от тия разбойници – разполагателят на четата тулчалият Малки Стефан, русчуклиите Атанас и Димитър Момчилов, казанлъклият Стефан, сливнелият Георги и търновалиите Петър и Иванчо – като се доведоха в Русчук и се изпитаха един по един, реченият Атанас изповяда, че той едно време спечелил доста пари от месото, което с кондрат давал на царската войска в Русчук, а отпосле, като изгубил от някакви си масла и изпаднал, побягнал във Влахия и се поминувал с кафеджилък и кръчмарство. След няколко вре-

ме той се сдружил с предводителя на разбойниците, сливнелият Х. Димитра, и като се въоръжили по-преминалата събота, качили се на един чам от Петрушан, минали в отсамшната страна и всичките из един път хвърлили върху стражите и заминали. Оттам, придружен със знаменосеца Тодора, с някого си Злати и с предводителя им Хаджи Димитра, като пресекли телеграфическите линии, отишли в селото Саръяр, отгдето, като взели дванадесет кола и няколко коне, натоварили си нещата на тях, засвирили с тръбата си и отишли в селото Карайса, и едвам-що пристигнали в лозята на това село, пристигнали ги заптиетата, царската войска, черкезите и селяните, турци и християни, и се заловили на бой, който се продължил до четири часа, и речений Атанас хвърлил петнадесет пушки, а вечерта, когато излязъл от лозята и отишъл при една чешма, черкезите го уловили и го донесли в Русчук. При тия си изповеди каза още, че имал със себе си 120 фишеци с куршуми, една ока и половина барут и нужните за него куршуми.

Другият русчуклия, Димитър Момчилов, като потвърди напълно горните изповеди на Атанаса, каза, че хвърлил пет пушки в лозята на реченото село, а през нощта, когато побягнали от лозята, черкезите го видели, че се бил скрил на едно място, и отишли върху му, а той, ако и да хвърлил върху тях с пушката си, но не можал да намери повече време и се уловил.

Третият, казанлъклият Стефан, бил от разбойниците, които записвал войводата Цвятко, който миналата година се уби във вапора Германия. След убиването на този им войвода Стефан отишъл в Сърбия и там шест месеци правил военно обучение и след като се обучил, отишъл сега при Хаджи Димитра и минали в отсамшната страна със 120 души, и след боя, който станал в реченото село Карайса, отишли в корията на Хуршид бея, гдето, като се ударили втори път (Стефан), се наранил в лицето и куршумът останал в устата му. Хаджи Димитър, като видял другаря си в това поло-

жение, счупил му зъбите и извадил куршума из устата му, и оттам, като побягнали с речените разбойници, отишли в другата кория и когато другарите му се биели, той се уловил от царските войски.

Сливнелият Георги, като потвърди горните казвания на другарите си, каза, че хвърлял с оръжията си във всичките станали борби и най-после се уловил въоръжен в четвъртата борба.

Търновалият Петър, който се занимавал с куюмджулък, самоволно влязъл в този разбойнически път и като оставил единия брат на куюмджийский си дюген в Гюргево, взел другия си брат със себе си и в боевете, като хвърлял с пушка против царската войска, брат му се наранил и умрял, а той отишъл, та легнал на едно място, гдето го видели селяните българи, които тутакси го уловили и като го били по пътя, закарали го и го предали на царската войска.

Другият търновалия Иванчо, като изчисли тия подробности, изповяда, че хвърлял с оръжието си против царската войска при лозята на селото Караписа и най-после, като видял, че няма да излезе на глава тази работа, побягнал оттам на едно отстранено място от другарите си, гдето го съгледали българите и го уловили, та го предали на чиновника си. Всичките тия разбойници потвърдиха изповедите си и се подписаха на листовете, които обемаха изпитите им.

Вчера, във вторник, се свика един общ и отворен за всекиго криминален съвет, на когото присъствуваха твърде много местни и иностранни человеци, и там се доведоха уловените тия разбойници, и пред тях се прочетоха изпитите им, които и потвърдиха повторително. След като се попитаха коя е била целта им, та минаха отсам с таквази една постъпка и всичките въоружени, за да произвождат толкова опасност и бедствия, те отговориха, че комитетите, които са съставени във Влашко за възбунтуването на България, събрали едни празни и безделни человеци и като ги убеждавали, че се стараят за освобождението на България, изпращали ги в от-

самшната страна, както и сега с посредството на предводителя им тулчалият Стефана и на Хаджи Димитра изпратили и тях в отсамшната страна, съвременно, като им дали пари, оръжия и дрехи, те се убедили и самоволно се съгласили да влязат в този път. Тази тяхна постъпка понеже е едно престъпление, направено против царския закон, който осъжда да се наказват със смъртно наказание ония, които се одързостят на него, съветът ги попита дали се разумели или не, че подпадат и те в таквоз наказание, върху което всеки един изповяда и явно отговори, че им се пада да претърпят това наказание.

Според както е показано в 55-ий, 56-ий и в други някои членове от царский наказателен законник, ония лица, които дръзват да развалят вътрешното спокойствие на държавата и които предуготовляват нужните за това средства, а особено ония, които се одързостяват да се бият три-четири пъти с царската войска, понеже се наказват със смъртно наказание, то и гореспоменатите шестима души за пример на другите осъдиха се на погубване и тъй двамата от тях се обесиха вчера в Русчук, а четиримата днес и по тоя начин получиха съответственото си наказание.

(Брой 294)

Преди няколко дни в околността на Сливен бяха се видели 14 души разбойници, за преследването и изтреблението на които се изпратиха войски и ги нападнаха на две места, щото един от тях се улови жив и един се уби. Останалите, като побягнали оттам и се връщали назад, скрили се най-после в една воденица при Кечидереси в Търновското окръжие, а войските, които се бяха изпратили от Сливен и Търново, за да ги гонят, нападнали ги във воденицата, гдето убили единия и 9-те уловили живи, които се доведоха в средоточието на вилаета и захванаха да се изпитват.

Според изпитите на тия разбойници, те били от четата на предводителите: убития Х. Димитра сливненец (за когото

споменахме в 296-ий си брой, че се уби с 33 души при Бузлуджа) и на умрелия по-преди в Русчук тулчалията Кючюк Стефана, които на число около 124 души бяха минали от Влашко и в станалите битки, след като паднали повече мъртви, останали около 48 души, и то повечето ранени, били побягнали в Балкана заедно с Х. Димитра, отгдето един ден пред убийството му отделили се от него и побягнали към Сливен. В тамошните околности два пъти се срещнали с войската и като се ударили, един от тях се уловил жив, двама паднали мъртви и други един, който бил ранен тежко, оставил се в планината, а останалите десет души, като се скрили във воденицата, нападнали се от войската, щото един паднал мъртъв, а деветте се уловиха живи.

Прочее, с убитите в един ден и на едно място заедно с Хаджи Димитра 34 души и със сегашните 14 като се пълни гореказаното количество 48 души, за които изповядват уловените във воденицата девет души, както и уловеният в Сливен, който се изпрати такожде тука, доказва се, че в планината не е останал ни един от тях*. Като се свършат изпитите на уловените тия десет души, ще се съдят и ще се накажат също както и другарите им.

Всичките тия 124 разбойници, които под името комитет като подпаднаха в прелъщението на едни вредителни и бунтовни лица, изгубиха си живота, което е най-святото нещо на този свят. Предводителите на разбойниците, ако бяха чули проклетиите, които изричат върху им уловените живи, и членовете на комитета ако бяха такожде послушали какво говорят върху тях предводителите, то и самите тия (членовете на комитета) щяха да проумеят злините, които направиха.

Предводителят на разбойниците тулчалията Кючюк Стефан, преди да умре, като се оплакваше от болките на раните си, с кървави сълзи казваше:

---

* Според в. „Дунав“ хъшовете, убити, ранени и хванати, излязват 241. Значи, 117 души надлъгани.

„Ръката ми ако можеше да държи перо и книга, щях да пиша на комитета в какво злощастие подпаднахме и люто щях да го прокълна; защото той, без да знае, че всеки си живее спокойно под царската сянка и си гледа най-добре търговията, хвърли в огън и предаде на смърт синовете на някои бащи и майки, и откровено бих му казал, че този път не излиза, и да се не бърка вече в такива нищожни дела. А защото не се съмнявам, че комитетът ще иска по друг начин да тури в действие този жалостен за народа ни план и ще се мъчи да насърчи и подбуди и други някои глупави и неопитни хорица, аз желая да направя един завет за пример на моите еднородци, за да ги съветвувам да не вярват вече на тия лъжовни прелъщения на комитета, и щях да помоля правителството да го обнародва чрез вестниците, но за жалост, че ръката ми не държи и болките ми станаха причина да не изпълня това си желание. Прочее, аз ви моля ако не друго, то поне запомнете тия думи и ги съобщете на народа ми.“ (Бошлаф.)

Наистина тия жалостни думи, които плачешком изричаше Стефан в затворницата, разкъсват сърцето и на най-хладнокръвния човек. Освен тия, останалите други разбойници отдават грешката на предводителите си и уловените сега десет души, за които споменахме по-горе, като се научили в Търново, че речений Стефан наранен лежал болен в русчушката затворница, който според казването им станал причина да подпаднат в това злощастие, казвали на заптийските чиновници, които ги пазели, че не се задоволяват с обесването на Стефана, но ги молили щото да се предаде на ръцете им, та те сами да го уморят с мъки. Чиновниците ги утешавали, че когато отидат в Русчук, ще им се изпълни желанието. И наистина тия, като пристигнаха тука, изведнъж захванаха да питат за Стефана дали е още жив, но като им се каза, че е умрял, наскърбиха се, че не можаха да постигнат желанието си, а жално е за тях, че са се измамили на прелъщенията на Стефана и на Хаджи Димитра.

Членовете на комитета мислеха, че с минуването на една чета разбойници ще можат да свършат работата си, но не знаят ли, че в местата, гдето ще минат, има турци и че българите, с които живеят като братя, ще се съединят с тях, за да изтребят разбойниците? Защото ний знаем и уверяваме заблудените членове на комитета, които уж се стараят да улучшат състоянието на българите, че самите българи както в миналогодишните, тъй и в тазгодишните приключения свършиха доста работа със сопите си.

Комитетските бунтовници ако не знаят това, нека го научат сега и да вземат един добър урок, щото да не лъжат още веднъж окаяните и неопитните человеци, та да им изпиват кръвта.

Всеки знае какво беше следствието на миналогодишното приключение при планината Пустия и как се разбиха в познатите места тазгодишните сто и толкова разбойници. Прочее, комитетът може да излъже само най-глупавите хора на света; защото умните человеци никога не се хвърлят в такваз опасност и не отиват да си изгубят живота.

(Брой 301)

В няколко броеве на нашия лист ние обявихме напространно как се наказаха според закона уловените живи разбойници от онази чета, която мина от Влашко с цел да възбунтува България и от която повечето се избиха във време на бягането им от царските войски, а в предпоследния си брой забележихме, че от 14-те души, които се избавиха от саблята, 9-те се уловиха в околността на Беброво и се доведоха в Русчук.

Според подробностите, които можахме да получим сега, отредената за гонението им народна гвардия, като ги притеснила в една празна воденица при Кечидереси, в която се били скрили, уловила ги там и ги изпратила за Търново и оттам се доведоха в Русе. Тия разбойници се изпитаха и ето какво се разумя от изпитите им:

Те били 14 души и след четвъртия бой побягнали със сливнелия Х. Димитра в планината и тайно се отделили от него, щото, като забикаляли нагоре-надолу, шест дни стояли гладни и най-после захванали да ядат сурови гъби и кори от дърветата, а един от другарите им, като бил доста наранен и отслабнал, не можал вече да върви и го оставили в планината. В Сливенската планина се срещнали с потерята и се ударили с нея, щото в борбата двама от тях паднали мъртви, тримата се наранили и единият се отделил оттам и побягнал. Отпосле, когато се скрили в реченатa воденица, един излязъл навън и потерята го ударила, та паднал мъртъв, а останалите девет се уловили живи и се отвели в Търново. Единият же, за когото казахме по-горе, че се отделил и побягнал, бил бабадаглият Тончо, който след отделянието си от тях отишъл, та се предал сам на местната власт в Сливен, и от страна на едринския главен управител изпрати се такожде в Русе.

От 10-те тия души зааралията Никола, който бил в казанлъшкия военен полк и побягнал, калоферецът Христо Ахчиоглу, орханлият Васил и Марин от Преслав изповядаха в отворения за всекиго криминален съвет, че се намерили във всичките станали битки и хвърляли върху войската, която ги гонеше и изгори на няколко душите, съвременно събирали оръжията и джепхането на убитите си другари и си допълнявали въоръжаването, с което доказаха, че са кръвопийствували. Съобразно прочее с делата им съветът реши да се накажат със смъртно наказание, а от другите, петима души, сир. русчуклият Ангел Тихов, свищовлият Марин, казанлъклият Дълги Иван, раховлият Тодор и бабадаглият Тончо, който сам се предаде на правителството, не се доказа, че са виновати за смъртно наказание, но по основание на слабите им постъпки реши се да се турят в окови до живот, а търновалият Сава, по причина на малолетната му възраст, отсъди се на 15-годишен затвор в окови. Прочее, гореказаните четирма души завчера, в сряда, се обесиха в Русчук, а

другите шестима вчера се изпратиха за Цариград, за да се изпратят на мястото, гдето ще изкарат наказанията си.

(Брой 363)

* * *

Тук, под тая рубрика, му е мястото да спомена и нещо за подвизите на друга една черна чорбаджийска душа, която е действувала против Х. Димитра не с мъртвата буква на махзарите, но с грубата действителност. В с. Рахманлий, Сърненогорска околия, живял по онова време Маню Денев. Както виждате, той имал име българско, говорел на тоя език, но душата му била черна, убежденията му читашки, сърцето му рабско. Когато се чуло в с. Рахманлий, че Хаджи Димитър носи байряк С в о б о д а и л и с м ъ р т, нашият брат Маню плюл на това име и казал, че тоя Хаджи Димитър трябва да бъде най-големият чапкънин. За да покаже и на дело тоя Маню, че душата му е поганска, ето що направя. Събира той една чета от голи цигани, турски и български, примамил и няколко души още нему подобни българи, въоръжил ги и тръгнал за Балкана. Участвувал Маню в няколко битки с Х. Димитра, бил той и на Бузлуджа, клал и хващал своите братия, псувал много повече, отколкото самите турци, и пак се завърнал в своето село здраво и читаво. Разказвал Маню, хвалил се на своите съселяни на колко души хъшове отрязал главите, как намирал в гръцмулите им жито и ечемик (които те яли от глад) и най-после почвал да псува и кръст, и вяра, и свобода, и България... За тая заслуга пловдивският паша подарил на Маня една добра пушка.

Ето съдържанието на едно писмо, изпратено до пловдивския паша и подписано от Маня:

...„В местността Кадрафил, находяща се между селата Аджар и Мраченик, едного от хъшовете (ашканън) оставихме, т. е. убихме“...

Тия редове аз пиша за Маня, защото той живее и до дне-

шен ден. Живей той не така мълчаливо за днес и за утре, не презрян и наказан от младото и честното; но пак е на чест и на почет, както и в турско време!... И е патриот той, ръководи общественото мнение; ходи редовно на черкова, псува турците, кълне султана, благоговей пред Русия и пр. Миналата година младежите в Рахманлий дали представление драмата „Х. Димитра и Ст. Караджа“. Присъствувал и Маню. Когато станало сражението между кръста и полумесеца, Маню си припомнил стари грехове, върнал се в 1868 г. и като си въобразил своите дела, паднал на мястото си в театъра без чувства. „Други път да не сте давали подобно представление – казал той на младежите. – Хаджи Димитър и Караджата са чапкъни.“

– Слушаме! – отговорили младежите...

Тежко и горко на народ с такива послушни младежи! – отговаряме ние...

ХРИСТО БОТЙОВ

(ОПИТ ЗА БИОГРАФИЯ)

Вместо предисловие

Нашият герой, с името на когото озаглавихме настоящата си книга, Христо Ботйов, е бил човек, роден и предназначен от необяснимите стихии да бъде голям човек, да води подире си тълпите, да заповяда и да прави епохи. Нещастен той, дваж по-нещастен неговият роден град, триж по-злочест народът, на който е бил син, а четири и пет пъти била пуста и суха епохата на неговия човешки живот! Ако той беше син на Италия щеше да бъде ако не Гарибалди и Мацини, то поне тяхната дясна ръка. Ако беше французин, съвременник на Юлската революция или на Луи Наполеона[107], то първата барикада на града Париж щеше да се нарича „Ботйова“. А кой знае?... Може би щеше да бъде и един от нощните съветници в палата на Тюйлери, един от ония, които с пищов в ръката налягаха малодушния авантюрист срещу 2 декември да не се бои и да не отстъпя от своето злодеяние. Но това последно предположение ние не вярваме, казахме го само като подходящо и прилично обстоятелство на буйната и неспокойната натура, която само по нямание други занятия би се решила на подобни противоречащи на духа и на натурата предприятия.

Не сме виновати, ако и да допуснем това или онова предположение, защото ние нямаме работа с човек, който да е живял живот човечески, който да е бил поне един ден нормален, който да се е огризил, варил и калил вече в обществения процес, който не да е не знаял как ще да осъмне и що ще да вечеря, но да е прокобявал своето житейско съществувание за няколко години. Ние градим и създаваме основи върху морските бури, ще да се основем на фактите и делата само, които са най-вярното и истинското огледало на душата и жи-

вота на всекиго. Искаме да кажем, допущаме само и такава една фаза в живота и в характера на хората, че ако Христо Ботйов да не беше се родил, раснал и пораснал в живописния Калофер, гдето отечествената Стара планина е най-гигантна, паметник и олицетворение на воля и на свобода; гдето райските източници на Тунджа са най-близо, които със своето разкошно и девствено шумтене са приспивали и будили нашия герой; гдето ароматите от Казанлъшката долина не са се скъпили; гдето утринното слънце се е подавало в ослепителна бляскавост измежду ближните върхове на скромната, в сравнение на Марагидик, Средна гора; гдето най-после е върлувал над всички тия природни красоти необуздан господар друговерец и негов ортак – надменен чорбаджия, то Христо Ботйов, отишел още млад и крехък в Одеса, можеше да излезе човек съвсем от други калъп. Тогавашните необяснени и неопределени още времена между отношенията на големите и микроскопическите братя имаха всичките шансове на успех. Ако хора с твърде хрисими способности и дарби достигаха в Русия високи военни чинове; ако самите съотечественици на нашия герой се сочеха с пръст от руската аристокрация по своите милиони и палати, то Христо Ботйов покрай другите свои дарби можал е да отдели и нещо върху олтара на комерцията.

Тежките българи търговци в Одеса и водители по онова време на българския елемент в тоя град – Тошкович[108], калоферци, под надзора и почти под стряхата на които се е намирал Ботйов заедно с много още подобни нему българчета – не са имали причини да му не благоприятствуват. Напротив, те са гледали още да не изпуснат от кантората си сина на даскал Ботя, на комуто дарбите и събудената натура не е възможно да не им са били известни. Най-после, ако не тежък търговец, ако не висок чин в армията, то Ботйов можеше да излезе от Одеса поне обикновен кандидат на правото, историко-филолог или друго нещо, каквито станаха и се завърнаха в България много негови съвременници и връстници. Да

го турим най-после на една дъска с Любен Каравелов, т.е. че той можеше да преживей скромно в Русия десетина и повече години; да се явява по два-три пъти в университета, колкото за адет; да изучи и прехвърли всичко, каквото е било написано и създадено по онова време от руския умствен живот; да си пробие път и се запознае с редакциите на няколко руски списания; да захване да събира с желязно постоянство и с убийствено спокойствие на книжовник българското народно творчество: песни, гатанки, пословици, приказки и пр., с които да запознава учения славянски свят с тъмното още тогава свое поробено отечество; да пише свои разкази и повести със строга тенденция и агитация, че тоя народ трябва да се освободи, и най-после да дойде по-наблизо до брега на своята бащина земя, отгдето да почне систематическа и постоянна борба, каквато е била възможна тогава и каквато по тогавашните понятия се е считала за полезна. А Христо Ботйов, всички трябва да признаят това, можеше да стори и извърши тая деятелност: на литератор, поет, агитатор, революционер, публицист и вестникар.

Нито едното, нито другото. Ботйов хванал тоя път, който му бил диктуван от неговата пламенна натура. По едно време, в начало на своето отивание в чуждата земя, в Одеса, впечатлителната му душа не е можала да остане чужда на новия мир, непознат досега нему. Високите руски катани, за които той в своето детинство немалко е слушал в родното си село Калофер, горделивите генерали, които всеки сочел с пръст и всеки почитал; тяхната ослепителна униформа и други още съблазнителни качества увлекли го и отклонили го за време от неговите величествени планини, другари на детските впечатления; от кресливите гайтанджийски чаркове върху река Тунджа; от бащината му даскалска стряха; от витите хора на мегдана; от чисто българския живот. По това време именно Стефан Зографски, пак ученик в Одеса, сварил го няколко пъти в стаята му сам-саменичек в следующето положение: възглавницата запасана отпреде му, да изглежда

голям и надут човек, каквито са въобще генералите, главата му вирната наназад, ръцете му турени на хълбоците, с една реч, цялото му същество парадно, диктаторско и пълководско. В тоя надут каяфет той следвал да се разхожда из стаята си, марширува, командува и дава заповед на н и ж н и т е чинове, които се състояли от голи стени, от гурбетска мебел и от вятър. Веднъж Зографски го сварил дотолкова захласнат и екзалтиран от тая величествена поза с възглавницата на корема, щото не забележил нито появяването на своя гост, нито пък отговарял на въпросите, които последният му задавал.

Твърде естествена и обяснима е тая генералска болест, щом познаваме епохата, когато се е тя появила в душата на Ботйова – 1862–1864 година. Въобразил си е той минути тържествени и славни. Помислил си е като какво величие би било за него, за родители, роднини и познайници, ако той се явеше в Калофер, пред черковата, в черковния двор или на хорото със сабля, с еполети, с червена шапка, с пера и пр., възседнал на някоя бяла катана, а подире му дружина, всичката него гледа в очите, той заповяда, гони и се бие с душманите, прави добрини и помага на своите! Идея и влечение, както виждате, което беше по онова време в апогея, което не е можело да не бъде идеал и на младия Христа с неговата впечатлителна душа. Ние сме бивали много пъти свидетели по онова време, когато се случеше да се завърне в своето родно място, град или село, някой ученик от странство, от букурещкото медико-аптекарско училище, от цариградската медицина, от виенската комерческа школа или пък просто от някой пансион, гдето има каква-годе униформица, две-три жълти копчета, шапчица и лустросано ширитче и пр., и пр. Тия щастливи чеда биваха герои на деня, всичките очи, без разлика на пол и на възраст, се стремяха завистливо към щастливеца. А ако имаше сабийка и ширити на дясната ръка, с каквито си дохождаха учениците от Цариград и Букурещ, то генерал Буланже[109] трябваше да им полее вода. Кой като

него? И каймакаминът даже заедно със своите башкетипи считаше го за някаква си тайна длъжност да изпие едно кафе коляно до коляно със знаменития човек. В Котел бяхме свидетели, когато се беше завърнал един момък от букурещката медицина, с червена шапка и някакви си ширитчета. След черковен отпуск всички граждани без разлика на богатство се спряха сред черковния двор заедно с духовенството да поздравят милостта му, когото считаха за обща гордост на цялото село. Подир Каблешков, прочут по-после агитатор в Априлското въстание, като се връщал в родното си село Копривщица от Галатасарайското училище, бавел се по няколко деня в крастовските и в хисарските бани, за да се кара и съди на турските чапкъни, които, както е знайно, цяло лято прекарваха на баните, вътре спяха, ядяха и пиеха. Где българин да се появи? Ако някой клетник надникнеше из вратата крадешком, хващаха го за ръце и крака и с дрехите с главата надолу го бухваха. Когато той си подема душата и реве, те си пляскат ръцете и пресиняват от смях. Каблешков с влиянието на своята сабийка и с късото си пискюлче е плашил и гонил тия бабаити, а те се боят и уважават техния носител! Сиромаси турци, колко ги късаше тях простотията! Тия детински перения имаха в своето време и ползите си, защото вдъхваха между своите съотечественици известна гордост, агитация и понятия за вънкашния свят и за новата ера, че е настанало вече време, щото и българинът да носи сабля.

Такава беше епохата, когато Христо Ботйов си опасвал възглавница на корема. Какво му е възпрепятствувало да не облече мундир, ние ще да кажем по-надолу. Сега ще да констатираме само това обстоятелство, че той е роден в Калофер, в подножието и величието на Стара планина. Ние се държим от това мнение поне за миналите епически времена на България, че Стара планина е била онова вълшебно място, гдето е живял духът на свободата, гдето не е умирала идеята за стари славни времена, гдето юначеството, войводството и байрактарството е било легендарно. Самият вид на плани-

ната, нейните белокожи букове, студените извори, дебелите сенки, непристъпните усои, тайните пещери, гигантските върхове, най-после девствеността и неприкосновеността на това планинско море от турски крак – давали са някаква си надежда на ближните жители, били им са, като допре ножът до кокала, убежище и свърталище. Ние имаме и своите доказателства по това мнение. Да захванем от старите войводи, които са дошли до нашия век. Отгде бяха те родом? От крайдунавския и монотонен Русчук, Видин, Свищов и Силистра? От плоскатия Т. Пазарджик и Пловдив? От равния Чирпан, от делиорманския Разград или от скрития между голите баири Шумен? Не, тяхното котило са градовцете и селата, които стоят нанизани като мъниста все по една линия, все в подножието на Стара планина: Котел, Сливен, Шипка, Калофер, Карлово, Копривщица и пр. Балканска вода, размесена с букова шума, са пили старите войводи: Кара Танас, Алтън Стоян, Калъчлията, Кара Кольо, Дончо Ватахът, Панайот Хитов, Хаджи Димитър, Караджата и много други предвестници за Българското възраждание, а не миризлива кладенчева и азмашка вода. Същото това ние виждаме и с по-ранните народни борци: Раковски, Левски, Л. Каравелов, Бенковски, Каблешков и най-после нашия герой, които са родени между животворящия Балкан.

Съществува и друго обстоятелство, което е давало възможност на гореспоменатите градовце и села да бъдат посъбудени и там именно да се отвъждат народни хайдути и деятели. Това обстоятелство е, че като отстранени и без съобщения, каквато е и до днес Копривщица, Котел и др.; а най-главното, че са били чисто български центрове, с особени права, с общинско управление, с черкови, училища и знатни и влиятелни хора, каквито рядко е имало другаде. Турци, гърци и други господствующи и деморализующи елементи са липсували от тия среди с изключение на Карлово. Па и тяхната величествена и поетическа съседка Стара планина, както казахме, е била български рай само. Стари хора

от Шипка разказват, че те, както и дедите им, не запомнили да мърсува по тяхната планина турчин, а български юнаци не липсували ни едно лято. Турските хайти държали пътищата по полето, селските кории и балталъци, деня излизали, а нощя се връщали.

И Раковски, и Л. Каравелов, и Ботйов когато са почвали да оплакват своето отечество, родните си градове Копривщица и Калофер, да си припомнят техните красоти, то най-напред са се обръщали към планините, реките и другите балкански разкошности, гдето са те видели пръв път божия свят, гдето са възприели първите впечатления. Кога Любен захване да описва своето родно село Копривщица или Раковски – прочутия котленски извор, усоите на Разбойна, пещерата Нирец, то от перото им капят сълзи... „То беше село Калофер – говори сам Ботйов в първия брой на в. Дума, в статията Примери от турско правосъдие. – Тъжни спомени нахлуха в главата ми, щом превалих баира и видях онези хубави къщи и черкови, през които като змия се измича бистрата Тунджа. Тук е, рекох, тя, мойта изгора, тука са и моите Лефтерюви другари*, с които прекарах петшест месеца най-светли дни в живота си и запознах отблизо Калофер, тоя „Алтън Калофер“, който роди в мене страстна любов, която тъй рано загина, и дълбока омраза, която ще ме придружи до гроба... В Калофер познах аз чорбаджията и сиромаха, турчина и народа...“ Моля ви се, какво те щяха да описват, с какво мило и неизгладимо от силното въображение би били свързани, ако да бяха родени и пораснали покрай мътния Дунав, в пъстрата Варна и в еднообразния Плевен? Хаджи Димитър ще минува в България, още от влашката земя бълнува за своята любима Агликина поляна, близо при Сливен. Там, той заповядва на своята дружина, който се изгуби и пропадне, да дойде; там ще да бъде решено какво да правят.

---

* Хайдути. Гл. статията „Примери от турско правосъдие“.

Прочее, за да не се впусне Ботйов във военното поприще и за да не хване едно какво-годе определено занятие, освен другите причини, които ще да кажем, когато му дойде мястото, е била и тая, че в неговата поетическа душа са се били загнездили твърде дълбоко възпоминаванията и впечатленията на райските балкански околности на родното му село. С тях живял той, те му служели за утеха, те го въодушевлявали в тежките и гладни минути, в тях той най-после отиде да умре. Мнозина ще да възразят: че нима само Ботйов е роден под полите на Стара планина, нима само той е пил вода от Тунджа и е заспивал под шумтението на нейното стремително течение? Да, това е вярно, но ние не говорим тук за обикновените смъртни същества, които са безбройни под ясното небе, които се раждат, живеят и умират само с това отличително свойство, че са словесни: които, гдето и да са се родили, гдето и да живеят, в планини или блата, глухо и мъртво е всичко околно царство за тях освен насъщния и многобройните други потребици, съпрежени с него, нещо, което е в характера и на другите животни. Ние говорим за Христо Ботйов – поета, огнения, комуто няма подобен не само в Калофер, но и по цяла България. Тоя Христо Ботйов, който се провиква от миризливите кръчми за чужбина, гол и бос, гладен и презрян:

Тежко, тежко! Вино дайте!
Пиян дано аз забрава
туй, що, глупци, вий не знайте
позор ли е, или слава!...

В числото на тия г л у п ц и влязват всички ония земни блажени: богати, знатни чорбаджии, тежки търговци, тлъсти владици, царьове и князове. Ботйов с голите лакти, който яде на двата деня един път, счита себе си за щастлив, умен и блажен! Дава той на себе си това преимущество, защото, като е работил за сиромасите и подритнатите свои братя; ка-

то е мислел денонощно как да се освободи поробеното му отечество; като е познавал поетически природните негови красоти, планини, реки, полета и долини заедно с робите, които са ги населявали; и като е правел сравнение между чуждата и заспала за него среда – той е бил удовлетворен, считал се е за велик. Имал е и право. Онова, което обикновеният смъртен пипа и вижда през целия си живот като нещо мъртво и съвсем безцелно, за необикновените и поетически натури съставлява живот, продължителна борба и неизчерпаем източник на храна. Следователно, нека веднаж завинаги престанем да мерим хората като Христо Ботйов с аршина на обикновените смъртни.

И така той се родил в поробена България, от роби родители. По своята необикновена натура какво място можеше да завземе той в обществото, в своето отечество? Да стане даскал – да учи деца на *а, б* и на граматически правила, па може би и да пее в неделен ден в черкова? Като прочетат читателите фактическата част от неговия живот, нека се произнесат сами: дава ли козел мляко? Неговият баща е бил учител, имал е случай и възможност впечатлителният син да види и да научи: що значеше да бъдеш по онова време учител, да те викат на общината, щом им кефне, да изпълняваш каприциите на няколко псалтирджии чорбаджии. И такъв тесен кръг – учител? – това щеше да бъде бесилка за Христа Ботйова. Да стане търговец, да държи касова книга с две страници: „дал“ и „взел“ – защо да си хабим думата по тоя въпрос? Да се пусне по полето на книжовност като Л. Каравелов, да се затвори скромно между книги и ръкописи – тук се е изисквало търпение, постоянен труд, редовен живот и работа техническа, които положително са бягали от нашия герой. А да почне военно поприще, от което се е бил увлякъл, както видяхме, по едно време – това би значело да си тури двата крака в капана, защото още на първия ден щяха да го турят в гауптвахта. Да стане руски офицер, да вземе тежката отговорност на мундира, която е драконска в Русия,

да се затвори в казармите, да даде клетва за вярност на царя и пр., и пр. – ами България, ами Калофер и неговите планини? Как ще те да се забравят и съединят с казармския живот, когато едното е барут, а другото – огън?

Нямало е за него живот в България, а спокойствие и занятие вън от нея. Всичко мрачно и черно за него, всичко трябва да се събори и унищожи. Неговото положение било такова, като че да е бил паднал в такава една страна, гдето хората му не разбират от езика и той от техния, гдето слънцето се считало за зараза, гдето всичко се вършело против човеческата природа. Той си избрал тоя път, към който го влечало неговото сърце и душа. Той подал ръка, съединил се и отишел да разделя радост и скръб с ония, които почти цял народ считал, че са изметът на България. Тях той намерил най-подходящ елемент, с тях той бил убеден, че може да се направи нещо за в бъдеще, че те са хората, които ще да разбират найлесно неговите идеали. Тия хора били всички недоволни от реда и господствующите понятия в България по тая или оная причина – за него било все едно, – всеки протестующи неблагодарни, много пъти от само себе си, всички, които се били простили вече с мирния и охолния живот, които живеели днес за днес, които били наклонни да събарят и унищожават, със злоба и отмъщение. Тия хора били: хайдутите, хъшовете и гладниците, които лягали и ставали тук-там по кьошетата и мизерните от най-долно дередже механи. Той бил във възхищение от тях, легнали му на сърцето, а хайдутите, тия епически пилета от Стара планина, просто обожавал. Намислил той да стане хайдутин и бърза с една песен да обади целта си на своята майка:

Не плачи, майко, не тъжи,
че станах ази хайдутин;
хайдутин, майко, бунтовник,
та тебе клета оставих
за първо чедо да жалиш!

Но кълни, майко, проклинай
таз турска черна прокуда,
дето нас млади пропъди
по тази тежка чужбина –
да ходим да се скитаме
немили, клети, недраги!...

Същото това, което Ботйов направил в 1870 г., Любен Каравелов, много по-хрисим литератор, го сторил още в 1862–1865 г., когато бил в Москва, като ученик. Неговите повести и разкази, а после и стихотворения не са друго нищо освен идеализация на тогавашните войводи и хайдути. А покойният Раковски беше духом и телом хайдутин. От любов към тия смутители на турската държава той стана да ходи едно лято в тяхното царство – Котленския балкан, – пишеше им закони, клетви и молитви, като свои възпитаници. Мнозина ще да се обърнат и кажат, че това е било авантюризъм и крайно нежелателен компромис. Да, но и самото дело, самото предприятие е било във фонд нещо като авантюризъм, щом се погледне на работата през очилата на държавен строй. Да се оттеглиш в чужда земя и да започнеш борба и анархия срещу една стара империя, да разваляш спокойствието на милиони същества без волята на последните, с помощта на няколко г о л а ц и, – да се изразим консерваторски, – нима това не е авантюра? Времената, обстоятелствата и делото изисквали и своите хора. Човек, дигнал кърваво знаме да пали, събаря и разваля – с кого трябваше да се съедини за достигането на своите пламенни и велики идеи? С еснафите? С благоразумните търговчета и с интернационалните печелници? – Разбира се, че не с тях, а с ония, които изложихме по-горе. По онова време в България най-идеалният елемент са били хайдутите и хъшлаците. Те протестирали най-напред против чуждото иго в тяхното отечество, в техните буйни и отчаяни глави се воцарила мисълта най-напред, че те можат да дойдат дохак на босфорския повелител. Старите войводи, обитате-

ли по Стара планина, били нещо като патриарси за младите апостоли – публицисти от вестниците „Свобода“, „Независимост“ и „Знаме“. Техните разкази, че те ядат като пилци, давали сила, кураж и надежда както на Раковски, на Любена, така и на Ботйова. Те били орлите, които им донасяли всяка година „много здраве“ от върховете на обетованата и свещена Стара планина, те подновявали у тях, далеч в чужда земя, силите и надеждите за великото бъдеще.

Ние можем да кажем и някои подходящи сравнения по тоя въпрос. В нормални времена, при управление чисто народно, със свобода и закони, един агитатор, гладник за министерски пост, за да събори без никакви уважителни причини едно министерство, събира около си най-отчаяните пияници, на които проповед държи пред нищо да се не спират в областта на лъжата. Моля ви се, що е трябвало да прави един сиромах емигрантин а чужбина, който е ратувал царство да събори, вериги да къса, народ от тиранство да освобождава? Мислим, че се разбираме. Съвсем други щяха да бъдат средствата, хората и материалът, ако Христо Ботйов и неговите съмишленици бяха повикани не да събарят, а да създават и нареждат. Например представете си, че след като се освободи България, Ботйов беше жив и има честта волею и неволею да се покани да състави министерство и да нарежда новото управление на държавата? Всеки ще да се съгласи с нас, че в тая фаза на неговата политическа деятелност той не би се обърнал пак към своите любими хайдути и хъшлаци, на които деятелността и ролята бяха изиграни вече.

Тук ние си припомняме крясъците на някои момченца от новия уж калъп, които с пяна на уста доказват, че от съществующите партии в България през Освобождението ни един български деятел нямало с направлението и знамето на Л. Каравелов и Хр. Ботйова, никой нямало да разделя техните идеали на революцията и разрушението. Това било жално според тях, т.е. новите; а нам е дваж по-жално за последните, че гласът им отива по месечината. Каравелов и Ботйов бяха

революционери против турската държава. А кой би дигнал ръка срещу що създаденото българско княжество с народно управление? – Идиотите и подкупниците!

Източници за съставяние на настоящия опит ние сме имали следующите:

Първо, вестниците на Ботйова „Д у м а, „Б у д и л н и к“, „З н а м е“; стихотворенията му и другите литературни работи. Каквото и да е написал той, както и да е казал, душата му всецяло е участвувала в думите му, в плача му, в смеха му. Бъдещите нови биографи и историци, зад гърба на които ще да остане епохата, в която е живял, само по едно негово стихотворение ще бъдат в състояние и него да характеризират, и епохата да определят, в която е живял.

Второ, от собствените негови разкази на многобройните си приятели. Пред тях той е разказвал цялото си минало и патими. Тия негови другари са знаели не само неговия живот, но и биографиите на други негови приближени, особено за Калофер и калоферци. Той имал обичай и страст само негова глас да се слуша, гдето и да било между приятели. Скоро тия последните признавали, че това право е естествено негово, защото, щом почвал да говори и разказва, всички други млъквали, всички се обайвали и слушали. Най-обикновените предмети излизали от неговите уста увлекателни. За пустата воденица в Букурещ, за учителството в Калофер, Задунайка, Измаил и пр., за приключенията в Браила и Галац мнозина знаели най-тънките подробности.

Трето, от комитетската кореспонденция за 1874–1876 г., епоха от неговата деятелност, която кореспонденция ние притежаваме в оригинал благодарение на покойния Д. Горов, Д. Хр. Попов[110], Ив. Драсов[111], Р. Райкович, Н. Обретенов и др. От тая рубрика немалко си спомогнаха, собственоръчните негови писма, на брой десетина-петнадесет. Както в своите стихотворения, така и в писмата си Ботйов ни рисува себе си, епохата и стремленията. Не са тия писма обикновени, пусти и надути с дебели фрази. В тях говори сърце, душа и чувства се изливат.

Четвърто, за да турим в ред събитията и да определим хроника в миналото на героя си, най-много ни послужи покрай другите записката (неиздадена) на г. К. Тулешкова[112], другар и съмишленик Ботйова в тежки минути. За допълнение ни послужиха сведенията от родителите, братята, съпругата и роднините Ботйови.

Като описваме Ботйова поет и войвода, ние се разпространихме и върху неговия поход със 185-те души негови другари, с които той мина в България да си изпълни свещеното завещание. Тоя поход ние мислим, че е негова собственост. Който описва него, трябва да опише и Ботйова, и обратно. Още повече че досега никой не е направил нито едното, нито другото. Сведения за него ние взехме от десетина и повече негови другари, па най-после и сами ходихме да посетим местността, през която е минал и се е сражавал[112].

При животоописанието му намерихме за добре да приложим и всичките му литературни произведения, които са такава рядкост, щото с голям труд и мъки едвам можахме да ги съберем. Тая икономия направихме ние по единствени съображения, че тия произведения са твърде малко, не заслужават по своето количество да бъдат издадени на отделна книга, която няма да надминава една обикновена брошура, лесно ще да бъде скъсана и разпиляна, когато, приложена при биографията, ще бъдат завинаги спазени. В това приложение ние турихме и някои политически статии от вестниците „Д у м а“ и „З н а м е“. Като такива, те са много изгубили и от своето значение, но като излезли изпод перото на Ботйова, съхранила се много сила и интерес и за в днешно време. Освен това и те хвърлят известна светлина върху характера и политическите убеждения на поета войвода.

В своята трудна задача ако не на биограф, то поне на прост събирател на факти и документи, от страх, за да не ни осъдят в пристрастие, а може би и в недобросъвестност, ние не премълчахме и някои дела на Ботйова, които моралистите и хрисимите търговци са в правото си да осъдят. Думата ни

е за посягането върху чуждите имущества. Ние ги туряме със строго убеждение, че личността и делата на Ботйова притежават толкова светли и непостижими високи страници от истински добродетели, щото те падат само по себе си и пред техния автор, и пред целта, и пред епохата. Ние ги туряме, защото махването им щеше да съставлява една празнота от неговия живот и стремленията му. Според нас и според безпристрастните хора така; а за ония с кривите души Ботйов да беше чел само молитви, нали е той Ботйов, нали е написал „Б о р б а“ и „М о л и т в а“, все ще да бъде гледан с лошо око. Работата е, че ние не пишем за тия последните.

Ние предупреждаваме нашите увлекающи се читатели да не подражават на Ботйова било в обирите, било в омразата му към всичко, щото е доволно и сито, било в бяганието му от училищата и в странния му живот. Да не кажат, че той, макар и да не се е учил, макар и да е презирал всичко, пак станал поет, войвода и велик човек. Това ще да бъде една от най-опасните игри. Да се не сравняваме ние с Ботйова, който е от необикновените хора, какъвто България рядко ражда. Онова, което е липсувало в него като на обикновен човек, допълняло се е от талант и дарби, преимущества, с които природата се твърде много скъпѝ. Хората като Ботйова, с неговите идеали и чувства, не са подсъдими на обикновените за всекиго съдилища. Тях съди историята и потомството. Между епохата, в която живял и работил той, и епохата днешна сравнение е невъзможно. На своето време той бил и цар, и закон, и народна воля, и заем, и бюджет, и всичко. Пет милиона същества, които се казвали българска рая, били неми, вързани, стадо от животни. Техните страдания, рабските им вериги, от една страна, и бъдещето им, от друга, докарвали великата душа до полуда. За да не би да стане тлъст човек, да не му влязат в ръката богатства и други блага, т.е. за да не би да стане нему добре, той спял с кучетата по пустите воденици, не ял по три деня, помагал на всички презрени, но не и на себе си. Той търсел такова страшно средство, с кое-

то да унищожи всички ония тирани, които мъчат народите, най-много неговото отечество. Смешно е да се сравняваме с подобни хора, а е безсъвестно да ги осъждаме, че за великата задача, за доброто на милионите лишили едного да няма хиляда, а само петстотин.

Най-после ние сме прост повествувател на факти и на събития. Ето плана и целта на настоящата ни книга, само върху тая ни крепост нека стрелят бъдещите критици. В пипанието на фактите, на събитията и на епохата, за която пишем, сме се старали да бъдем верни, безпристрастни и добросъвестни. По-нататък – лозето е без пъдар. Имаме още и тая опора, че сме без всякаква претенция на критико-исторически оценител на тия факти. Ако сегиз-тогиз неволно са казани някои наши лични впечатления и съждения, гдето става дума за характеристика, то никога не сме мислели да бъдем съдия. Ние можем да грешим на много места под влиянието на различни минали и съвременни събития; но с това ни най-малко не предрешаваме всемогъщия глас на историята. Ние сме съвременници, слаб ни е гласецът за такава работа. Самото тя, историята, трябва да каже като какво място ще да завземе Христо Ботйов между българските списатели, поети, патриоти и дейци; какво е било неговото влияние и ще да бъде в развитието на нашето политическо и нравствено възраждание.

За нас ще да бъде доволно само едно удовлетворение, ако ни се признае, че Ботйов е бил от ония наши деятели, комуто се следва да има биография, и че ние в качеството си на такъв първи сме се явили и посъбрали едно-друго, което поне за основа да послужи на по-достойните.

Русе, 7 август 1888 г.

Глава I

РОЖДЕНИЕ, ДЕТИНСТВО, УЧЕНИЧЕСКИ И ЮНОШЕСКИ ГОДИНИ

1

В Тракия, в село Калофер, Пловдивски окръг, се е родил Христо Ботйов Петков, от родители чисто българи и православни. Това се е случило на знаменит ден, навръх Рождество Христово, 25 декември 1847 г., в началото почти на още по-знаменитата за новите идеи и свободни начала 1848 година. Самите дати на неговото появяване на бял свят като че предсказвали, че той ще да расте и умре в бури. По тая причина, че се е родил на Рождество, според българския обичай турили му името Христо, именник на спасителя. Христо е бил първа рожба на своите млади родители, ето защо неговото добиване е било безгранична радост на семейството, още повече че рожбата била момче, което превъзходства твърде много над женския пол. Последните, сиромахкини, колкото и да се говори, че били н'ам що и какво, самото им появяване на бял свят се посреща от родители, роднини, кръстници и съседи малко студено и не толкова радостно. „Какво има еди-коя си?"- се попитат любопитните и интересующи се съседки. „Мома, мома! Одрала на майка си или на баща си носа и вождите" – отговарят знающите. „Ох, горката! Аки бет, тя не можа да се види с мъжка рожба, не ѝ хариза господ тая радост! Нека ѝ живо, но Петър или Павли пак има да се чумери и сърди" – заключат най-после интерпелаторките. И действително, има такива мустакати монарси измежду българите, които по година не искат да видят с очи детето, че то било момиче. Съществуват и такива строги взискатели,

които няколко месеца до появяването на отрочето заканват се и плашат неговата злочеста майка, че ако тя и тоя път изтърси пак момиче, то нека си мисли за горчивите сетнини.

Даскал Ботю, за когото имаме доказателство да вярваме, че е бил и нежен, и обичлив баща, не бил тоя ден ни на земята, ни на небето. От заранта до вечерта той не можал да си затвори устата, все се смеел и се поздравлявал, нямало от него по-щастлив и по-блажен. Вечерта той се завърнал от чорбаджийското кафене и малко с курдисана глава, нещо, което било първи случай в живота му. И имало защо да се радва. Детето, първескинчето, било ангел небесен. Очи черни, па големи, чело широко и надвесено над тия две очи като същинска Стара планина, а рев и писък – чувал се чак в женския манастир.

Родителите на Хр. Ботйова, макар и хора от средня ръка и нещо по-долу даже, даскалски еснаф, на много дереджета подолни от съществующите тогава чорбаджии в Калофер, не са били турени в селските и общите работи на подобающето си скромно положение. Те са били уважавани и почитани почти от всички, служели са за пример, а даскал Ботю, бащата на героя ни, малко по малко според тогавашните времена и нужди станал като диктатор на селото.

Обясняваме си причините. Както синът, така и бащата не бил от хрисимите и сложните хора, без воля, характер и инициатива, да слуша и се покорява на по-силните от него. Първо условие, че той се бил учил в Русия, в одеската семинария, знаел гръцки, важно условие по онова време, бил в Калофер един от най-учените и най-знаещите хора. Второ условие, че, естествено, той бил човек със силен характер, умен, справедлив, реформатор, предприемчив, честен и строг. А тия качества, с които се гордеят и подражателите на Наполеона Велики, били достатъчни за един гражданин в село Калофер в модната епоха на Българското възраждание и събуждание, в реакцията на старото и знатното да го подигнат в очите на старо и младо. Най-после човекът знаел, занимавал се с литература

и история, а като знаеш – кой няма те пита и ти се покорява? Руски възпитаник, семинарист, по ония времена е било ластовица през месец януари. Много градове в България, като Пловдив, Сливен, Русчук и пр., са се лишавали от подобни учители с подобно образование. Селото Калофер е било честито в това отношение. Той ходел като същински лорд, бил човек с вкус и с маниери. Правило му било да си поръча из Русия хубава шуба със скъпи кожи. Един път го видял с нея пловдивският паша, комуто останали очите на тая дреха, казал, че и той ще да си изпише такава. Когато даскал Ботю минувал през улицата, то всеки обичал да го погледне как гиздаво е облечен и как хубаво стъпя. Родил се Ботю Петков в Карлово и учил при прочутия по онова време елино-български учител Райно Попович. После го викнали калоферци за учител на гръцки език, харесали го и в 1840 год. го пратили на общински иждивения в Русия. Върнал се от учение в 1845, а в 1846 се оженил и останал в Калофер учител до смъртта си. За да се отърве от тогавашната горчива даскалска участ – да се мести всяка година на ново място, – това ние отдаваме пак на неговите способности и на взаимното уважение, което е съществувало между него и гражданите. Калоферци, които са известни със своето ученолюбие, отдавали са нужните почитания на своя просветител.

Най-главните причини, за да не остави това село, е неговото задомяване в Калофер. Той си намерил такава другарка, която била достойна съпруга на даскал Ботя, типична българка и прочута хубавица, каквито само в Калофер, в Копривщица и в другите подбалкански местности можат да бъдат съвършенство и първо качество. По-напред той либел друга една мома К..., но нали е бил човек с естетически дарби, не я харесал, че имала големи ръце.

Баба Ботйовица, или Иванка Стойкова Дренкова, съпругата на Ботя Петков и майката на нашия херой, е жива и до днес, жена на 60–65 години, видяла и патила, прекарала през главата си много и много. Каква е тя била на млади годи-

ни – всичките признаци е съхранила в своите черти, всеки с първо виждание може да си състави понятие. А поговорете с нея минута-две, ще да изнесете верни заключения за душевните ѝ качества, отведнъж ще да кажете, че „крушата паднала около корена“, че даскал Ботю бил щастлив човек. Баба Ботйовица според своя век и според възпитанието си, ако можем да се изразим така, е благородна жена във всичките вариации на това слово. Видяхме я ние в 1886 г., десет години после убийството на най-големия ѝ син, Христа, а няколко месеца само пък подир убийството на Сливница на най-малкия ѝ син Бояна, младо двадесетгодишно момче още, ученик, представен за офицер. И какво? – Майката на Христа Ботйова, паметта на когото ѝ бе известно как се слави и почита в България, наместо сълзи, ахания и охания, оплаквания, че ако той да би бил жив, то тя щяла да бъде такава и онакава; че като отивал на бойното поле, еди-кой си ѝ говорил, че тя ще да бъде носена на ръце от целия български народ, а сега не я поглеждал и не попитвал никой, и много още подобни претенции, общо правило и поведение на всички ония спекулативни баби и бабички, които са имали синове и братя обикновени поборници – хрисима като муха! Говори спокойно, весела и засмяна, справедлива и умна, възхитена от борбите и успехите на българите, радва се, че доживяла да свари и види подобни славни минути. А нищо, ни дума, ни ума за жертвите: Христа и Бояна. Най-после от уважение и почит към нейната личност, старост, понятия и майчини чувства нарушихме общото течение на разговора и заявихме съболезнование за участта на Бояна.

– Клетникът! Отиде млад и зелен, не можах и да го видя... Колко му говорих, че е още млад, че трябва да почака брата си, Кирила, че на него ми са надеждите!... Младо и лудо – не послуша. Бог да го прости! Много приличаше на батя си Христа – отговори старата жена и се обърна настрана да не покаже на присъствующите своите две едри сълзи, които бликнаха в очите ѝ.

Повече нищо. Отри си очите и пак се обади да продължи общия разговор. Е, такава жена грях би било, ако не родеше Христа Ботйова, поета, революционера и войводата!

Баба Ботйовица е родом от Калофер!

Повече от двадесет години е учителствувал в Калофер бащата на Христа Ботйова. Всички събудени калоферци, които съставляват най-голям процент в сравнение с другите български градове и които ние виждаме днес начело на много обществени работи, са ученици на Ботя Петкова. Щом се заприкажеш с тях и попиташ за техния учител, те отварят уста да го характеризират с такова страхопочитание и респект, като че вечерта ще да се явяват напреде му за изпит. Всички едногласно приказват, че той бил страшен и неумолим човек към всички, без разлика на чорбаджийски протекционизъм, на хатър и на незачитание към сиромашките синове, а най-много си теглил неговият мъдър син Христо, па и Кирил понякога. Най-много те стояли на колене. Когато той влязвал в класовете, то гробна тишина наставала, всеки ученик отсичал врат върху книгата, никой не смеел да го погледне, да не навлече върху си строгостта му. Строгостта, твърдият му характер и суровите му обноски съответствували и на физическите му качества. Той имал грамаден ръст, големи и светли очи, а пръстите на ръцете му са останали в пословица в калоферската хроника, а най-повече в паметта на учениците му. „Пръстът на даскал Ботя“ когато се споменял, то било нещо равносилно на сабушка тояга, на страх и трепет. Когато той бил най-много сърдит и когато искал да наказва някой ученик по първа степен, то си дигал показалеца и посочвал към виновния. Поговорка съществува и досега в Калофер: „Той бие като даскал Ботя.“ Епохата, в която се е подвизавал тоя човек, притежава такива данни, които оправдават неговото строго и монархическо поведение.

Същите тия строги и диктаторски отношения Ботю Петков поддържал и в общината, гдето се решавали селските общи работи, отгдето се давало тон на цялото село, гдето

се създавали политическите убеждения, гдето се определяло кои мнения са отживели вече, кои трябва да се поддържат само за очи и кои трябва да се разпространяват. Разбира се, че човекът, който най-много знаел и разбирал от новите течения, в когото вярвали и били убедени в добрите му намерения, неговият глас и неговата дума се приемала за решающа. Гдето се явявала опозиция, то доволно било от негова страна да каже: „Ти ли знаеш, който си се учил в цариградските хамбари, или аз?“ Той искал да вкара Калофер в пътя на просвещението и на съвременните идеи, за което и успял, доколкото е било възможно. В черковния тогавашен въпрос, който заключаваше в себе си и политика, и прогрес, и патриотизъм, Ботю Петков взел най-решително участие между другите, той изхвърлил от училището гръцкия език, на който бил по-напред, в по-тъмните времена, преподавател. Пишел и в тогавашните цариградски български вестници. Вестник „България“, орган на Д. Цанкова, го е нападал твърде жестоко, защото и той нападал редактора му за неговото папищашество в колоните на „Цариградския вестник“. В 441 брой на тоя последния вестник е поместена следующата дописка:

„К а л о ф е р, 1859, юлия 14.

Г-не издателю Ц. вестника,

Издателят на „България“ Д. Цанков премина пределите на благоразумието и почна вече без разбор да вместява, щото му се поднесе, като стана оръдие на най-низки и развратни человеци. Благодариме ви, че сте вместили отговора на нашите тамкашни приятели срещу гнуснавата оная статия, вместена във вестника му с намерение да потъпче честта на ония, които са се пожертували за просвещението на свой народ, та зато молиме да вместите и следующето:

„С голямо негодувание прочетохме в 14 брой на „България“ хулната статия срещу учителя ни г. Ботя. Безименний съчинител на гнусната статия избрал за предмет непразнуването деня на св. Кирил и Методий и сплита гнусни хули

върху учителя ни; но и първото е дебела лъжа, и второто – низка клевета: защо денят на българските просветители и лани, и таз година се празнува с особена тържественост, украси се и с прилично за празника слово, произнесено от г. Ботя, но това не се счете за нужно да се обнародва в „България“. Сплетените хули върху учителя ни са низка клевета, за оправдание на когото се ручава двадесетгодишното му учителство в Калофер, в разстояние на което той е поминал с неукоризнено поведение, от което всегда сме били доволни. За това щем бъдем и мы, и потомците ни признателни г. Ботю за неутомимите му трудове, които той според силата си е принасял на калоферското юношество.

Желали бихме издателят на „България“ за свое добро и за доброто на народа да не вместява без разбор всякакви статии, които му се допращат, но да бъде малко осторожен.

Епитроп училищни
Драган Манджуков
за всички жители калоферски.“

С една реч, той бил учител не само на деца, но и на стари и млади, на политика, на гражданска доблест, на медицина и хигиена, цял реформатор, каквито бяха по онова време всичките малко-много събудени българи. На негово време близо при училището имало кръчмица, добрият пелин на която привличал свещениците като пчели. Щом преминувал даскал Ботю, святиня им лягали по земята – да не ги види през прозорците. Дотолкова те имали страха му. Друг един свещеник, поп Пенко, като пеел херувиковото в черкова насреща един даскал, казал му: „н-не-не, не си яж б...“ Даскал Ботю наложил на попеца 40 деня да не стъпя в черкова за тоя свой либерализъм.

Отдавна той водил борба за местните първенци, със суеверните понятия и предразсъдъци за изважданието селските гробища далеч от селото, които били в дворовете на черковите и манастирите и вредата на които е позната. Опозицията

била силна. Най-после сполучва не без революция, особено от страна на жените, които в тоя случай са най-чувствителните и най-рутинните. Ново жилище за покойниците било избрано на мястото, наziваемо Л и л а, на северна страна на селото. Да се случи да умре наскоро виновникът на тая реформа, и най-напред него да погребат там! Суеверният женски, а особено бабешки мир тържествувал в своите верования.

– Видите ли? И господ не го стърпя, загдето той се подигра с душите на нашите умрели бащи и майки! – говорели те. – Нека сега го мъчат дяволите на поляната, сам-саменичък като вапир.

Ботю Петков е обогатил и книжнината ни с няколко сериозни трудове. Той е превел и напечатал в 1853 г. (в Земун) труда на Ю. Венелина: К р и т и ч е с к и и з д и р в а н и я з а б ъ л г а р с к а т а и с т о р и я, книга от 204 стр,. и една В с е о б щ а г е о г р а ф и я. В неделни и празнични дни той помагал още в черковното богослужение, като пеел от дясна страна. Починал в 1869 на 26 юли, без да види сина си, който беше се простил вече с България и с родителската стряха. В последните дни на живота му материалното му положение се понижило до плачевност. Калоферската община, на която толкова заслужил, давала му нещо като пенсия около 1500–2000 гроша, колкото да може да се прехрани. Деца освен Христа той е имал още шест по-малки, а именно: Анна, Петър, Стефан, Кирил, Тота и Боян.

На всичките свои чеда още през живота си той се постарал от гола душа да даде образование според силите си, не се е задоволявал само с калоферското основно учение. Христа, както ще да се види по-долу, той изпратил в Одеса; Стефана в Чешко, подпомаган от г. Е. Георгиев; Кирил в одринското католическо училище; а Боян (след смъртта му) – в Николаев. Стефан е хванал бащиното си благородно поприще на учител. Такъв беше в Панагюрище, гдето според брата му, прочут вече, турското правителство го подири, но и той успя

да избегне в Румъния, уж при брата си да се настани, гдето пак захвана учителство. Той е известен още и като книжовник с превода съчинението на М. Чайковски – „Кърджалъ“. По-късно избягва от България и Кирил, който така също стана учител в Гюргево.

II

Такива са били родителите и фамилията на Хр. Ботйова. Като какво грижливо възпитание са се старали те да дадат на своя най-голям син, за това не може да бъде и дума. Щом той навършил своята детинска възраст, постъпил в калоферското училище при баща си, гдето били още учители Сотир Зафиров и Славиди. В успехите той бил пръв между своите съученици. Онова, което другите научавали в един ден, той го изучавал за няколко минути, само от едно прочитание, когато наближавала минутата за изпитите. Повечето свое време той употреблявал в различни буйства и немирности. Да се присмива, да се подиграва и закача всекиго, стар и млад, който се отличавал с каква-годе оригиналност в селото – това съставлявало негово изключително занятие в ученическата епоха. Да групира учениците, да им става началник и да ги предвожда на разни приключения да се сражават и делят царство, олицетворено в горня и долня махала; да се показва най-голям гонител на учителската дисциплина и благоговението пред учителите.

Строгият, справедливият и безпристрастният баща награждавал напълно заслугите на сина си. Ако двама души имало в ден бити и наказани, то непременно единът трябвало да бъде Христо. Да седи на колене и да опитва дългите пръсти и длан на баща си, това било нещо обикновено. Но вземал ли Христо от тия работи, изменявал ли си е той поведението? – Никак. Станало време за влизане на учениците в предавание, а тия последните отсъствуват наполовина. Где

ги? Тогавашните надзиратели гавази ги потърсват и доклаждат на своите монарси-учители, че Христо даскал Ботйов ги събрал в някое кьоше и им разказва характеристики из целия Калофер; за чорбаджиите, за поповете, за бабичките, за игуменицата от женския манастир, за учителите, в това число и за баща си; а учениците, увлечени в неговите разкази, слушат го с убийствена тишина. Пак бой, пак наказание, а Христо, все пак Христо, през която улица премине, кучетата не млъкват цял ден. Най-много го наказвал баща му, защото бягал и не искал да пее в черкова, да канерва на баща си. Това почетно занятие, което мнозина пленеше по онова време, не се харесвало на Христа, не пленяло неговата душа.

Така или инак, но той свършил бляскаво курса на калоферското народно училище. И самият му баща, който се раздражавал най-много с него, бил доволен от края на учебната година. На последните изпити той декламирал някакво си стихотворение с такива жестове, чувства и огън, щото учителското тяло и многобройното събрание от калоферски граждани онемяло и опулило очи.

Нямало вече в Калофер учител, който да учи Христа, нямало и поприще за него, а ученолюбивият баща горял от желание да даде на чедото си по-голямо образование. Работил, трудил се, чрез помощта и влиянието на своите познайници и съотечественици в Одеса – Тошкович – сполучил да натъкми сина си в Одеса на разноски на българското настоятелство. На 17-годишна възраст, в 1863 или 1864 год., Христо отишел в Одеса и постъпил в класическата гимназия. Най-напред го приготвил частно Христо Павлов и той можал да влезе в III клас. Братя Тошкович от най-напред показали към него голямо благоволение, едно, че съглеждали в него способности, а, второ – че бил син на даскал Ботя.

Онова, което било в Калофер, повторило се и в Одеса. И в тоя последния град нашият герой си останал същият, пак продължавал да си живее и да се учи по своята система, която му се диктувала от буйната негова натура. Хрисим и покорен

изглеждал той само няколко месеца, дордето му прогледнат калоферските очета в чуждия град, докато се запознае с най-ближните си, докато научи малко от чуждия език. Никаква дисциплина, приличие и послушност не спирали неговите естествени влечения. Ученик от цялата гимназия, който имал най-лоши бележки за своето поведение, бил той. Гдето се появявала най-малка протестация било против началството на заведението, било против няколко от учителите, то Ботйов непременно трябвало да бъде там. Често той бил подлаган на наказания, предписани от училищния правилник. Дошли до баща му известия за това поведение на сина му. Като запознат с тежката руска дисциплина в учебните заведения, той написал едно и повече писма на Христа, който, като бил далеч вече от него и не се боял от дългите му и жилавите му пръсти, съветвал го само отечески и го убеждавал със сълзи да влезе в мирния път на ученик, който е вече остарял. Всичко напразно, не бил Христо от ония характери, които се биха огънали от едно писмо. Той пишел на родителите си твърде нарядко, и то повечето да му пратят средства, от които, естествено е, че се е лишавал. Тия средства той получавал много ограничено, защото, както видяхме, баща му не ги е имал. Около 1865 година той пишел на баща си: „Невъзможно е да се търпи и стои. Тукашните учители и наредби не са човешки, но зверски. Трябва да бъде човек от камък, та да може да ги изтърпи...“

За руските учебни заведения по онова време няма да се разпростираме, те са всекиму известни по своята строгост и тирански ред, както и по избора и състава на учителското тяло. За всяко неотивание в черкова, за всяко волно слово, за незачитание тогова или оногова от началството или за нелюбов към закон божий ученикът е трябвало да се вземе пред вид и се подложи на наказания. За хора с неговия характер подобно заведение било тъмница.

Както и да е, благодарение още на юношеския му възраст и на неразвитието му той можал да остане в гимназията око-

ло две години. В разстояние на това време десетина пъти бил арестуван в к а р ц е р а, а няколко пъти в полицията за разни безчиния и волности. Ако той да беше русин, то отдавна би бил изгонен и нещо повече, но тогавашните заведения, макар и сегашните в Русия, гледаха на българите много снизходително, през пръсти, така да се каже. Где свършили, где не, че били с неудовлетворително поведение, през куп за грош даваха им в ръцете по едно парче книга и ги пращаха в България да будят своите съотечественици. Храни боже, както правят днес нашите училища с помачетата. Но всяко нещо има своите граници; най-после учителският съвет решил изгонването из гимназията на Христа Ботйова за недобро поведение. Тая мярка изпълнила и запазила само формалната част на делото, защото Ботйов и така вече бил напуснал заведението по само себе си, по месеци не стъпвал в класовете.

Одеското българско настоятелство, или кантората Тошкович, която беше покровителката и свърталището на българските ученици и чрез която, мислим, че даваха паричните помощи на стипендиантите, отдавна вече била произнесла своето окончателно вето: че от сина на даскал Ботя няма да стане човек. Тая кантора най-много тежала върху врата на Христа и едва ли тя не е по-голямата причина да се опрости той с гимназията. Българските ученици се гледали и третирали като същински просяци, а отношенията на повечето членове от настоятелството били надменни до висша степен и чорбаджийски. Чорбаджилък, смесен с руски аристократизъм и с поза на б а р и н, въобразяваме си до коя апогея е достигал. Титлите „благородие“ и „ваше високоблагородие“ трябвали да се съблюдават най-тънко. Учениците от разни учебни заведения в Одеса, които начесто ходели в дома на Тошковича по своите нужди, длъжни били по няколко часа да чакат навън във входа, гдето нямало огън и гдето баринте благоволявали да си оставят само дебелите шуби и топли обуща. Много пъти между другите чакал тука на крака и Ботйов. Появявал се по едно време Тошкович, по халат и с

нощна капа на главата, и след като изглеждал всички наред, започвал да чете морал: защо не слушали, защо еди-кой си не ходил на черкова, защо бележките им били слаби, защо туй и онуй, дошли са тук само да ги хранят като просяци и пр., и пр.

Най-големият процент от тия забележки падали върху главата на Христа.

– А твоя милост, как не те е срам да се явяваш напреде ми? – се обръщал Тошкович към него. – Докога ти ще да ни срамиш тука пред хората и началството? Защо си се бунтувал, защо си не ходел редовно в гимназията? Я се погледни какъв си изпокъсан, на какво си заприличал? Ще ме принудиш да кажа на полицията да те изгони вън от държавата. Ти си бил достоен само за пъдарин и за извозчик, а не и за ученик между благородни хора!...

Тошкович и другите настоятели дотолкова били фамилиарни с учениците, щото един път Тошкович, в своята канцелария, разсърдил се и дръпнал, та скъсал палтото на някого си ученика, Константин Ташев. Там бил и Ботйов. Без да гледа на своето положение, той се възмутил и извикал: „Това е тиранство!“ – а после си излязъл. Ако той мълчал и мигал само пред величието на Тошковича и неговите съвети, това било в първите времена. После, когато се поогризал и понаучил, то нито стъпал вече в палатите на тия аристократи, които съставлявали за него нещо чуждо и противно. От най-напред обаче, като син на даскал Ботя, по своята красота и привлекателност, по своите дарби да говори, да декламира и да пее той е можел сполучливо да забавлява охолното и интересующето се до една степен от българския живот семейство на Тошковича, т.е. можел е да си извоюва добър и ласкав прием, морално и материално потребен за него. Всичко това са го правили мнозина други българчета, но то не е било работа и за Ботйова. Според неговата натура, домът, средата и вечеринките би стеснявали свободата му и достойнството му. Да седи той в богато мобилиран салон, гдето свири фортепиа-

но, движено от някои тънки пръстета; да си подгъва краката ученически; да говори по правило; да не смее да даде мнение и се присмее и подиграе – минутите му се би сторили дни; а дните – години. Той търсел и обичал такива общества, гдето можел да говори и се обръща без цензура, гдето той да е прав и негова глас да се чува най-много. А подобни вечеринки всеки знае, че се намирали из скромните стаи на учениците и по кръчмите. Там бил и Ботйов.

Одеското настоятелство приемало и давало средства на ония само ученици, на които бележките били най-добри. Следователно Ботйов, щом работата се е мерела с тоя аршин, падал на най-ниското дередже. От следующия факт ние се научаваме, че той влизал някога в дома на Тошковича. Пристигнала от вътрешностите на Русия някоя си българка Ш...[114], ученица, която отивала за България и която естествено в дома на Тошковича трябвало да се отбие и си извади паспорт, толкова мъчно добиването му в монархическа Русия. Било късно, дъжд валяло, параходът, който в десет деня един път отивал за Цариград, наближавало да тръгне, а няма кой да придружи момата да премине през тежките баждарници на полицията, на паспортното писалище и агенцията на параходите. В това време на вратата се показал Ботйов.

– Ето „скандалиста“! Той ще да свърши тая работа сполучливо – казал Тошкович и пратил момата с него.

Трябва да ви кажа, че нашият герой се наричал от българското настоятелство и в гимназията „скандалист“, име, което той сам си извоювал със своето примерно поведение. Като изпратил ученицата Ш... сполучливо до парахода, тя му благодарила крайно и му поискала да ѝ даде портрета си, като дала и тя своя, да се не забравят. Подир няколко години, когато вече той се завърнал в Калофер, Ш... била учителка там. Ботйов отишел да посети учителите, гдето била и Ш..., и без да се познаят един други, понеже се видели лично в Одеса нощно време и понеже тогава той бил с дълги коси, а сега остриган и с фес, тя, Ш..., извадила няколко портрети на свои

приятели в Русия, които показвала и обяснявала кой как се казва и какъв е.

– А с негова милост се запознах нощно време на парахода, комуто име не зная, но чух, като го наричаха „скандалист“ – казала тя, като дошло време да обяснява и портрета на Ботйов. – Помня, че беше чорлав, одърпан и малко блъснат.

Учителите, а заедно с тях и сам Ботйов, които стоели наоколо, се изсмели презглава. Наивната учителка се сконфузила.

– Госпожице, „скандалистът“, за който говорите, съм аз – казал Ботйов. – Благодаря, че не сте ме забравили.

Учителката се зачервила още повече и изтръпнала на мястото си. Това състояние, което е най-поетическото в жените, особено в момите, преобърнало сърцето на Ботйова, почитател и ценител на всичко хубаво и естетическо. Той почнал да се либи и тя него, което се продължило, дордето той стоял в Калофер. Ако Ботйов завел любов платоническа, по високи чувства, само да намери занятия неговата разпалена глава, то госпожицата, ако малко-много е ценила хубостта, трябвало е да се счита за щастлива, че има любовник като Ботйова.

Трябва да ви кажа, че Христо е бил образец на хубостта в пълна смисъл на тая дума. Ръст класически, очи големи и черни като на гарван, вежди-пиявици, чело изпъкнало и широко, което красяло къдравата глава като венец, нос римски, брада и мустаки черни, коса къдрава, лице и ръце бели и деликатни, гърди и плещи широки, да му се ненагледаш. Той приличал във всичко на майка си. От лява страна на челото му имало една жила, дебела като гайтан, която се появявала само тогава, когато той е сърдит и възбуден, когато ораторствувал или декламирал някое свое стихотворение, т.е. когато чувствата тържествували над разума. При това, прибавете огненото му и ораторско слово, дарбата на разказчик да описва и представлява в живи краски всичко, за каквото говори, да иронизира и увлича и ония от слушателите си, които напада – вие ще да имате пълния портрет на Христа Ботйова.

Когато той оставил втори път Калофер, оставил завинаги и своята любовница. Писал подир месец-два да дойде при него в Румъния, за да се венчаят, но това било просто една обязаност от негова страна, плод още на последните пресни впечатления, защото нито той бил за женене, скиталец и гладен по чужда земя, нито пък вярвал, че тя ще да дойде да го дири. Отпосле ней е посветено стихотворението: „До моето първо либе“, ней той казва: „... Забрави туй време, га плачех.“

III

В тая епоха, когато нашият герой се учел в Одеса, извършили се важни събития, които, ако не и всемирни, помърдали духовете в руската държава. Едно от тия събития било освобождението уж на руските роби, наречени к р е с т я н и, а второ – въстанието в Полша против тия освободители – руското правителство. Първото от тия събития подтикна руската интелигенция и даде воля и предмет да заговори малко по-свободно и да закачи косвено ония обществени въпроси, които бяха остарели вече в другите западноевропейски царства. Проникнаха се руските списатели и патриоти, че се трябва свобода на руския народ, ограничение на варварската администрация, наказание на хищните чиновници и тиранствующи помешчици. Печатът и литературата въобще изкараха наяве такива грозни събития, плод на робството, щото борбата и идеята за нови реформи и правдиви ставаше бясна, така да се каже. Тая епоха, от Кримската война до Полското въстание, съставлява венецът от царствуването на Александра II по свободата на словото и на мисълта в Русия. Днес (1887–1888) тая последната не притежава едната десета част от тая свобода, която е съществувала тогава (1857–1863).

Подвизавали са се тогава в полето на литературата и журналистиката не хора обикновени и посредствени, но гении и

таланти, гордостта на руския народ. Носило се е тогава от ръка на ръка, като евангелие, периодическото списание „Современник“, в което са работили тия сили, като: знаменития Чернишевски[115], Добролюбов[116] и пр., които от самото провидение са били повикани да разбудят заспалото, да наранят тиранина, да живеят и въодушевляват хората цели векове. Все по същото това време е воювал в Лондон и Женева славният А. Херцен[117], на когото списанието „Колокол“, макар и забранено в Русия, чело се е под ключ в присъствието на многобройни упоени слушатели. Вървял е ръка подръка с движението и Ив. Тургенев. В това време е пуснал той на бял свят своя роман „Отцы и дети“, който е бил начало на ново съвременно движение, който за пръв път изобразил и представил типа на новия човек – „нихилист“. Гърмял Добролюбов, електризирал Чернишевски, с една реч, епохата и духовете по това време били такива в Русия, каквито били във Франция в навечерието на великото движение – 1793 г. Все по това време възкръснал и Белински, съчиненията на когото излязоха второ издание, в едно събрани и наредени.

Новата школа от смели ратници – които и до ден днешен вълнуват Русия и карат нейния повелител да седи запрян в своите палати; които по-после напълниха Сибир и Сахалин; увиснаха на бесилките и измряха по затворите за своите убеждения – се създаваше и възпитаваше по онова време. Нереализирана и неопределена още, в строга смисъл на тая дума, находяща се в своето зачатие, тя беше в апогеята на пламенността, както това става обикновено. Горещи подражатели на героите от „Отцы и дети“, да гледат цинически на всичко съществующе и направено от вековете; идеализатори от романа на Чернишевски „Что делать?“, които да гледат на своя живот като на модна дреха, която завинаги можеш да хвърлиш, с една реч, революция, възбуждение и надпреварвания, като хора заспали, които са се наскоро разбудили и бягат да достигнат заминалия вече керван. Възбуждението беше до такава степен, щото сам Чернишевски, славен по-

литиконом, критик и публицист, захвърли всичко настрана и се завзе да пише романи, работа съвсем не за него. С това искаше да помогне доколкото е възможно повече и на идеалната епоха, на теорията за разрушаването на всичко в Русия, което действително беше невиносимо, както е още до днешен ден. Писарев[118] по-после, млад и даровит списател, в когото тенденцията и влечението надмина и Чернишевски, и Добролюбова, и други мнозина, жестоко нападна на изкуството и поезията, които били залъгалка на народите и които нямали право на съществуване. В това свое учение пламенният Писарев не пощади и лирата на Пушкина[119], която тогава минуваше за бог в Русия, а и сега още. По всичките линии на литературата, в чистото изкуство и поезия, владееше силна тенденция, мисълта и идеята преобладаваха. Така го изискваше руският живот, така е и досега, дордето в тая държава владее абсолютизмът.

Няма нужда да обясняваме надълго и нашироко, че нашият герой, около когото са ставали, врели и кипели тия огнени и идеални борби, на равна степен е бил наелектризиран и цял-целеничек увлечен от тия стремления на епохата заедно със самите руси. Другояче бе невъзможно и да бъде, защото почвата хармониране по всичките линии с неговата впечатлителна и поетическа натура. Дребни и прозаически къошета за мирни и тихи работи, за комерчески идеали и други подобни работи не съществували в неговата душа. Генералското величие, от което той бил увлечен по-напред, както видяхме, когато го сварил Зографски с препасана на корема възглавница, окончателно изчезнало от него. Това минутно увлечение било в преходната епоха, когато градът Одеса блеснал най-напред върху неговата балканска природа, когато двете противоположности – чуждата и бащината земя, Балканът и морският климат, демократическият Калофер и военноаристократическата Одеса – се състезавали още върху един и същ предмет.

Съчиненията на горепоменатите руски списатели по онова

време, които били евангелие за младото и идеалното – Белински, Добролюбов, Чернишевски, – списанията „Современник“, „Отеч. записки“ и други завзели цялото същество на Хр. Ботйов. Според разказа на съвременниците му ученици българчета – д-р Брадел[120], Хр. Павлов, Зографски, подполковник Филов и други – той лягал и ставал с тия автори. Пушкин и Лермонтов[121] така също го увличали, от които той много стихотворения знаел да декламира изуст. Възприел и се влюбил той в руската борба и литература, първо, като човек, а, второ, и като българин. Като човек той взел страна на руските честни патриоти и свободолюбци по своята висока, поетическа и справедлива натура, която се възмутявала от всяко тиранство, било то турско, руско, немско и пр. Тиранинът или борецът за право и свобода, бил той облечен в каквато и да е дреха и форма, еднакво се мразел и уважавал от него, както това показва неговата по-сетнешна деятелност. А като българин и бъдещ войвода той срещнал и намерил в борбата на русите нещо свое, нещо еднакво и ближно с потребностите на своето отечество. Той видял, че под същите условия се намирал и българският народ, както и руският. Било е още въпрос – дали повече страдае българският рая, или руският „мужик“ и „крепостной человек“. За руското правителство и за официална Русия българинът под турското иго бил човек изгубен и найокаян в най-реалната смисъл на тая дума. Но за реалността, в интереса на истината, за Ботйова и за всички умни и честни хора без фанатически предразсъдъци руският мужик, който отивал да мре на Дунава и на Балкана за своя по вяра и кръв „братушка“, бил сто пъти повече роб и повече нещастен, какъвто си е останал и до днес още. Разликата била само тая, че руските патриоти желаели да освободят своя народ от своето тиранско правителство, а Хр. Ботйов от чуждото.

По тая причина тоя последният изстинал към гимназията и нейните сухи предмети, които му станали противни и мъртви, не го увличали. Неговите естествени стремления побили връх и го завлекли по своя начертан път, ученически-

ят период бил удавен и прескочен, подранил Христо Ботйов, станал поет, патриот, деятел и бунтовник, преди да бъде още добър ученик, преди да свърши своето пълно образование, преди да бъде строго приготвен, както се виражава за хората съществующето понятие. Моля ви се, послушайте какво той пее, като се обръща към майка си:

...Що ме си, майко, продала
на чуждо село аргатин:
овци и кози да паса,
да ми се смеят хората
и да ми думат в очите:
да имам баща войвода
над толкоз мина дружина,
три кази да е наплашил,
да владей Стара планина,
а аз при вуйча да седя –
при тоз сюрмашки изедник!
Копилето му да бавя;
час по час да ме нахоква,
че съм се и аз увълчил,
че човек няма да стана,
а ще да гния в тъмница,
и ще ми капнат месата
на Карабаир на кола!...
Проклет бил човек вуйка ми!
Проклет е, майко, казвам ти –
не ща при него да седя,
копилето му да бавя
и крастите да му завръщам –
яли ги свраки и псета!
При татка искам да ида,
при татка в Стара планина;
татко ми да ме научи
на к'ъвто иска занаят.“

Майката се разплакала от тия страшни думи на своето „хубаво и писано дете“, на което отговаря:

...Татко ти й снощи доходял
за тебе, синко, да пита –
много ме й съдил и хокал
що съм те, синко, пратила
при вуйча ти, а не при него –
да види и той, че има
хубаво дете юначе;
далеч ли да го проводи,
на книга да се научи
или хайдутин направи
по планината да ходи.
Триста й заръци заръчал
в неделя да те проводя
на хайдушкото сборище...
Ще идеш, синко Чавдаре,
едничко чедо на майка!
Ще идеш утре при него –
ала те клетва заклинам:
ако ти й мила майка ти,
да плачеш, синко, да искаш
с дружина да те не води,
а да те далеч проводи
на книга да се научиш –
майци си писма да пишеш,
кога на гурбет отидеш...

Тия думи са изказани от героя ни в песента Х а й д у т и (баща и син), писани все по това време, още в Одеса, в класовете на гимназията, а излязла на бял свят чак в 1871, в 3-и брой на в. Д у м а, редактиран в Браила пак от него. Цялата песен той изпратил на преглед, а може би и за обнародване на дяда Славейкова в Цариград. Дали тоя последният я

е получил, дали е обърнал на нея внимание, ние не знаем. Знаем само това, че не е излязла в колоните на тогавашния от него редактиран вестник Г а й д а. От съдържанието, идеята и тенденцията на тая ученическа и първа почти поема на поета ние констатираме две неща. Първо, че човек, който пише подобни песни, отдавна се е опростил вече с училищните предмети; и, второ, че величието на хайдутите и на Стара планина са издържали анибаловска победа над всичките окръжающи го течения, идеи и среди. Над всичко той стъпил с крак и си останал българин, с български идеали. Когато майката на Ч а в д а р а известила, че баща му слязъл от планината и заръчал да отиде син му при него на „хайдушкото сборище“, то той плеснал ръце от радост:

Рипна ми Чавдар от радост,
че при татка си ще иде,
страшни хайдути да види
на хайдушкото сборище;
а майка ядна, жалостна,
дете си мило прегърна
и... пак заръда, заплака!...

И други факти да не знаехме из живота на Ботйова, и други дела да не бяха останали после смъртта му, то песента „Хайдути“ само, от която вадим тия откъслеци, би била в състояние да даде материал и характеристика за неговия живот. В нея е олицетворен Ботйов цял-целиничък, нейните идеали е той изпълнявал до последната минута от живота си. В Одеса през 1864–1865 г. я е писал, в 1871 г. я публикувал, а завинаги, когато е бивал потънал в скръб или във високо възбуждение – декламирал я с всичкото свое величие и огън на поет. Тя е била много още дълга[122], според уверенията на ближните му, но никъде не е бивала написана от него, а само наизуст я е декламирал. В 1871 г. Киро Тулешков, който му е бил другар в редакцията на в. „Дума“, едвам го прину-

дил да напише само първата част, обнародвана в 3-и брой на „Дума“, от 8 юли 1871. Героят на поемата Чавдар е бил още псевдонимът на Ботйова. Накрая на в. „Дума“ е подписано: „Редактор Д. Чавдар“.

И така, първата борба, която възпитала и спомогнала да определи по-строго Хр. Ботйова за в бъдещите негови действия, била борбата на руските интелигенти с тяхното правителство. Ботйов се дружил с най-буйната руска младеж, участвувал с нея заедно в много демонстрации, направени срещу различни стеснения, но никога не забравял, че е българин, никога той не намирал, че чуждият калпак може да прилепне на българската глава. Тая борба била умствена и културна, която послужила като най-необходимата школа за неговото калявание.

Второто събитие, което ознаменувало тая епоха в развитието на героя ни, било въстанието в Полша и славните борби на полските патриоти срещу московския тиранин. По само себе си се разбира, че последното това събитие било сто пъти по-ясно, по-определено, по-реално и по̀ от голямо естество да увлича и разпалва необикновените хора. То приличало на нашите български борби по-после, 1868–1876 г., когато българският народ се делеше на два лагера спрямо Отоманската империя, на умерени и на непримирими, или на такива, които с политика и с просвещение искаха да извоюват за България правдини, и на техни противници, които с революция, с кръв и с нож искаха отведнъж да придобият тия правдини. Реформите в Русия, като освобождението на робите и пр., приличат на нашите фермани по черковния въпрос; а въстанието на поляците да ръгнат право в сърцето свои тиранин – са нашите революционни усилия против Турция.

Когато тоя смел народ издигнал своите знамена във Варшава и другаде, то руските патриоти и свободолюбци не само че не им подадоха братска ръка, но ги още и осъдиха косвено. Вижда се работата, че руският народ е бил зад девет планини

далеч от културата и интелигентността на поляците. Водителите на свободното течение в Русия, увлечени съзнателно или безсъзнателно от идеите на Запад, искали и мислели да прескочат една епоха от съвременния политически институт. Те готвели за Русия социалдемократическо управление, републиканска форма с комунистически равноправности. Не сравнили, че Русия не е Франция. Забравили и не взели пред вид, че конституционната форма, която в Русия се считала за астраханска чума, била се одъвкала и остаряла вече на Запад. Не обърнали внимание на тоя важен факт, че на Запад търсели хората от своето правителство не политически права, свободно слово и свободни събрания, но икономическото робство, непокътнато още и до днес, искали да разбият. Изпуснали от предвид, че в цяла Европа, в това число и Турция, нямало такова монголско чудовище, каквото било тяхното правителство. Именно против това на пръв план зло въстанали поляците. Махнато то един път – свободни били руските интелигенти да си избират каквато щат форма на управление.

Ако за минута даже бяхме предположили, че Ботйов е минал на страната на руските свободолюбци, ще рече, противник на полското дело, то срещата му с поляците в Одеса е изкоренила окончателно това мнение. Той имал много млади поляци ученици за другари, които, естествено, държали са го в течение на събитията, станали в тяхното отечество. Страшните тия събития, юнашката защита на полската земя от казашките орди, изгарянието на цели села, бесенето жени и моми, зверът Муравев, подобен на когото не може се намери по цял свят, най-после пращането на заточение на всичките млади и интелигентни сили на тоя народ – няма нужда да казваме като какво впечатление са произвели върху Ботйова. Христо Павлов, съвременник на Ботйова в Одеса, разказва още, че някоя си стара полячка в същия град произвела силно влияние на него. Тя била почтена жена и полска патриотка, която изпратила трима синове в полското

въстание. От тримата един паднал в боя с казаците, втория обесили в едно село, а третия изпратили в Сибир. Най-поразително впечатление извлякъл Ботйов от това обстоятелство, че старата жена, наместо да плаче и скърби за своето богатство, гордеела се, напротив, със своите скъпи жертви.

За необикновените като Ботйова хора тия събития били достатъчни да се определят и възпитат още в младите му години. Според темперамента си той клонял най-много към страната и стремленията на полските патриоти. Тук, в Одеса, той се запознал още и със Сава Раковски, който беше обявен вече за бунтовник и който скиташе по разни държави да опознава света със стремленията на своя народ. Без съмнение, че учителят и ученикът са влезли по с ъ щ е с т в о т о на делото.

IV

Около края на 1865 година Ботйов трябвало да се прости вече с Одеса и с ученическите столове. Дотолкова напред отишел, щото нито българското настоятелство допущало минутно предположение, че от даскал Ботйова син може да стане вече човек, нито учителският съвет от гимназията не мислел едногласно, че той е пропаднало и изгубено момче, нито пък одеската полиция можела да се убеди, че той не съвпада под рубриката на „празноскитающите“ се. Нямало вече за него никаква милост и прошка, а, от друга страна, нямало и пукната пара за дневна прехрана. Да се върне в България той не желаел още по много причини, а най-главната, че нямало средства и паспорт. Одеското настоятелство, което не искало да го види, за наказание не му давало и паспорт. По-после той се помолил на доктор Браделя, който го снабдил със своя паспорт. Изчезването му от Одеса станало съвсем незабележено даже и между другарите му българчета, особено между Смилова и доктор Браделя, с които той в

една квартира живеел. Никому се не обадил, не си взел даже книгите, учебници и други.

– Па кой ли се интересуваше от него по онова време? – говореше ни един от неговите одески познайници. – Ако го знаехме тогава, че той ще бъде Христо Ботйов, поет, революционер и войвода, то да сме го носели в пазвата си.

Подир месец-два чули в Одеса ближните му приятели, че той се настанил учител в едно бесарабско българско село, Задунайка. Тук буйната натура въздъхнала от двегодишния градски живот, от тежката учителска дисциплина, от морала на българското одеско настоятелство и от разни други стеснителни за него мерки. Кой му е намерил нему това място, за колко и докога се е условил – ние не знаем. Знаем само това, че щом той се условил и стъпил вече в даскалското поприще, свободна професия, наредил се по български, започнал тоя широк и волен живот, който водил до гроб. Най-напред той изявил желание, че ще да се премести да живее в зданието на училището. Това училище било вън от селото, опустяло и развалено, без прозорци и със счупени врати. То било гнездо на кукумявки, на прилепи и на други нощни птици, така щото и сред бял ден хората се бояли да го посетят. Съществували още и предразсъдъци, че това здание не е чисто от злите духове. Едни казвали, че то било свърталище на сладките и медените (юди и самовили), които се събирали на сбор под неговата стряха, за да решават своите пъклени планове. Едни говорели, че ги чули нощно време, когато прели на своите чекръчета, мотали на мотовилки, пели мъртвешки песни, смели се и играли. Втори уверявали, че виждали пак нощно време черна хртка, която ставала ту куче, ту яре, а най-после човек с едно око. Трети разказвали, че цяла нощ, дордето креснат първите петли, чумата на злите духове, работели вътре дюлгери, камъците на които били човешки глави, а чуковете човешки пищяли. Как да се случи пък, щото там наблизо имало стари гробища, които още повече излагали това здание на различни премеждия; а кукумявките,

тия грозни и подозрителни гадини, още повече говорели за в полза на гореизложените слухове.

Когато Ботйов настоял, че е решен да си избере за жилище тая опустяла страхотия – училището, – то въпросът от уста на уста преминал на обсъждание в цялото село. Всички дигали рамене и се чудели – какъв човек е тоя даскал, който си е прежалил младините и отива доброволно да стане жертва, – защото никой освен него не бил още замръквал в училището. Ботйов, жаден за приключения и за сюрпризи, останал непреклонен. Първата и втората вечер селото било в безпокойствие. Стотина кукумявки и толкова гарги, блокирали по въздуха зданието, кукали и грацали отчаяно през цялата нощ.

„Носят даскала, сбъхтаха го, магьосаха го!“ – говорели суеверните.

А даскалът спокойно и доволно си отспивал под тоя див концерт, който, напротив, му правел още и удоволствие. Ако хвърковатите гадове протестирали, то това било по тая единствена причина, че той им нарушил усамотеното жилище със своето присъствие, жилище, което било неприкосновено за тях. После тая неустрашимост Ботйов от един път придобил някакъв си авторитет в селото. В скоро време, макар с прости жителски отношения и обноски, без никаква тенденция, той станал човек необикновен и прочут по всичката околия. Сватби, годежи, седенки, хора, угощения, заговезни и пр. български увеселения не ставали без него. Когато се появявал на седенките или на хората, тогава момите запявали, заигравали и се стресвали най-много. „Даскал Христо иде“, „няма го“ или „ще да дойде“ завинаги съставлявало интерес на присъствующите и ги карало да си извиват вратовете. Той пеел от всички най-добре, разказвал божествено подходящи разкази и приказки, характеризирал познати и известни личности с поетическа дарба, която била оценявана и от простите; играел хоро и скачал най-много; той кога повеждал хорото, то ставало най-живо и пр., и пр. По сватбите играел на

ръченици, ставал девер, ходел междюджия и калесвал. Българите в с. Задунайка, по наследство от турците, на всяка сватба изваждали да се борят пехливани, с гайда и тъпани, на които гледали с любопитство всичките от селото. Ония, които надвивали, получавали известни подаръци, най-големият – малко тайче, теле или овен, а най-малкият – червена кърпица или няколко аршина домашно платно. И можете ли да си представите, че Ботйов, поетът, основателят на една школа, държал първо място между селските пехливани? Като засвирвали гайдите, той почвал да трепери, хвърлял си дрехите, събувал се бос, мазал се с масло, плющял ръце и трошил кокали на мегдана! Где да се е подадял строгият му баща и види своето чедо – колко то е отишло напред в науката и възпитанието! Колкото за него самого, той бил сто пъти по-доволен и по-благодарен на седенките, хората и пехливанския мегдан, отколкото в одеската гимназия и в аристократическите концерти.

Имал и любовница, селянка, грабел ѝ от главата цветето, закачал я, подмигвал ѝ, завиждал я от другите ергени, обикалял я, като отива на вода, и пр. Вземал участие във всичките ергенски занятия, свойствени на българите. Например по седенките участвувал с другите момци да крадат гъски, кокошки и мисирки, които криели под покрива на святото обществено здание – училището, – а после се събирали, пекли ги и се гощавали. Участвувал в нощни експедиции да къртят плета на някоя горделива мома, да ѝ скубят моминската градина, да ѝ цапат портите с катран и други такива наказания. Много селски другари, които се били убедили и уверили в неговата искреност и умение, поискали му ръката да ги придружи в грабването на някоя мома, която била съгласна на съюза, но баща ѝ или майка ѝ не я давали и тя се решавала да пристане. Нашият херой се присламчал около плетищата и бордеите, чупел врата, насилял и навличал отгоре си много бели, които особено нему можели да бъдат твърде неприятни. В последния род подвизи той се отличил най-много,

селските момци едногласно се унижили и признали в него превъзходство, почнали малко по малко и да се боят от него, защото на всичко му идело отръки, пред нищо не отстъпвал. А училището заедно със своите програми, правилници и ученици положително сме уверени, че е цъфтяло в лицето на своя учител. Онова, което знаем за положително, е това, че тука той, в тоя период на живота си, никаква книга не вземал в ръцете си да прочете. Това е естествено. Буйната глава търсела разнообразие. Две-тригодишното му стоене в Одеса, далеч от природата и от простия живот, трябвало да се допълни в село Задунайка. В Одеса той бил пиле в кафез. Ако той прилепнал към селския живот, ако си дерял гърлото да пее по седенките, да се бори и да краде гъски, то не било и не произхождало от чувства на селска култура и понятия, но просто от нямание какво да прави нещо по-важно и по-сериозно. А да стои мирен, да се затвори да чете и да се занимава със селските сополиви деца – това би било престъпление от страна на човек като Ботйова. Тежко и горко, ако истинските поети и необикновени хора изучаваха хората и техните сърца между четири стени и върху мъртвата книга. Тяхната школа и съкровище е живото и естественото.

Но и селският живот със своята неизкуствена естественост, със своето широко и нестеснено разнообразие, със своето небе, със своите ниви и ливади и със своя свободен въздух несъстоятелни се показали към калоферския гигант. Така е и трябвало да бъде. Село Задунайка, със своите плоскати равнини и гьолища, слаба е била да насити човека, който е чувал хучението на Стара планина, който е писал понапред поемата „Хайдути“ и е възпроизвел Чавдар войвода. Неговият съотечественик, подполковник Филов, нещастният по-после русенски бунтовник, който го посещавал по онова време в Задунайка, защото и той бил учител там наблизо, в село Кубей, разказва куп оригиналности за него. В училищния двор си завъдил различни гадове и животни: кокошки, гъски, пуйки, котки, кучета и други, които имали различ-

ни имена и различни характеристики. Заран и вечер той се изправял сред двора, заобиколен от всичките, които хранел и галел. Кучетата и палетата го блокирали и се възправяли върху му да го ближат, давели се едно друго от завист; хитрите пълководци – петлите, подплашени от тая разнообразна сган – групирали настрана своите покорни поданици: клочки, ярчици и пиленца, като протестирали в същото време за интервенцията на кучетата; глупавите пуйки вирели своите червени глави ту на една, ту на друга страна; хитрите и свирепите котки, въздраснали по плетищата и по чантията, слагали своите глави и стреляли с огнените си очи ту към пилетата, ту към заклетите си вековни душмани – кучетата; а сам Ботйов се наслаждава помежду им.

Той искал да прави опити да ги сближава помежду им, да въдворява братство и съгласие, да се не карат и ядат. Хванал малки кукумявчета и техни яйца, които хвърлял в полозите на кокошките, пак за асимилация. Имал в стаята си и две дърти кукумявки, турени в кафез като канарийки!

Купил си още или сам хванал, защото се занимавал и с ловджилък, няколко малки вълчета. Изкопал им в училищния двор един трап и там ги държал, като ги хранел с ръката си и се занимавал с тях. По едно време дошло му на ума да ги затвори в една клетка заедно с малките палета, да си живеят братски! Палета скимтят и се въртят, като че в запалена пещ ги вкарали, свирепи вълчета с вирнати уши вършат харман и ровят земята с крака да бягат – Ботйов примира от смях и се удоволствува на братството. Малко по малко всичките животни и гадове от опити и усилия за побратимявание напуснали своя любезен стопанин. Кокошките прехвръкнали в комшийските дворове; кучетата вирнали опашки, накъдето им видят очите, а свирепите вълчета, лишени от свобода, измрели в своя трап. По-после Ботйов, когато се спущал да характеризира своето минало и патимите си, не забравял и домакинството си в Задунайка с концерта от различни гадове и животни, как не сполучил да прокара помежду им братство

и съгласие. Най-големите му симпатии оставали на вълчетата, които за своята свобода никакъв компромис не приели, но издъхнали в трапа. Тия характеристики той сравнявал с живота на хората.

Заловил се и на ловджилък, да ходи за зайци, вълци, лисици и други хвърковати гадини. Купил си пушка, фишеклици, паласки, торби и други принадлежности, ходел да обикаля кърищата и друмищата. Една нощ се спрял да пази в селските гробища за лисици и вълци заедно с кучето си. Случайно из ближния път преминувал един селянин с колата си, когото като видяло кучето, впуснало се и го нападнало. Селянинът, който не взел кучето за просто куче, а за нещо свръхестествено, тъй като то се подало из гробето, изревал и търтил да бяга към селото, като си оставил и колата. За да му дойде на помощ, Ботйов се надигнал от гробищата и извикал на уплашение да не се бои и да чака. Кучето иди-дойди, но излизанието на човек нощно време от гробищата било равносилно с най-опасните срещи в человеческия живот. Полумъртъв пристигнал уплашеният в селото без кола и волове и придал на нощната среща такава боя, която не подлежала на никакви опровержения.

– Най-напред видях, че светна огън в гробищата, а после се появи една бура, от която ми писнаха ушите – разказвал селянинът с поемание на душата си. – Воловете захванаха да треперят и да коленичат на земята. Аз се кръстя и вървя, но ето ти едно куче с рога, което се подаде от един гроб и тръгна към мене. Търтих да бягам и чувам подире си човешки глас, който ми се моли да се спра. Обърнах се – що да видиш? – Кучето с роговете станало на човек с четири очи!...

Селяните от Задунайка, които и така вярвали, че гробищата им не са чисти от сладки и медени, отговорили единогласно: „Боже, пази и брани от такава среща!“

В това време, когато селяните били наобиколили разказвача на страшното произшествие и го слушали сериозно, скръцнала кола из улицата.

– Това са моите кола! – казал селянинът и се разтреперал.

Всички събрани излезли навън не без предубеждение да видят човек ли кара колата, или невидими духове? Замръзнали на мястото си, като видели своя учител, който водел воловете за юларите с пушка на рамо, а кучето с р о г о в е т е се преплита из краката му, че господарят му спечелил кола.

– Бе, серсем, защо не се спря, като ти виках? Ще те изям ли? Вземай си колата! Развали ми се ловджилъкът – казал Ботйов на зачудения селянин и на още по-зачудените други селяни, които били решили вече, че оттук нататък не трябва да се замръква около гробищата.

Обясненията на Ботйова как е станало произшествието и присъствието на кучето категорически опровергали първото впечатление и заблуждение, произведено от страна на уплашения селянин. Селяните погледнали на нашия герой още с по-голям респект и страх.

И ловджилъкът не наситил разпалената глава. Ней трябвало приключения от по-голяма важност. Намислил да си купи кон и да изучи яздението. Не зная как попада при него някой си малорус, И в а н о в и ч[123], бивши офицер. Тоя Иванович, когото ще да видят читателите по-нататък, е бил човек чиста стока. Никой освен Ботйова не знаел неговото житие-битие, но той бил бежанец от армията за твърде тежко престъпление. Неговото появяване в с. Задунайка било щастие за Ботйова. Той го приел на своята разкошна квартира, хранил го, обличал го, живеели като същински братя, уйдисали си и по мнения и убеждения, и по характер и действия. За голямо съжаление повече ние не знаеме за тоя Ивановича, който е другарувал няколко години с Ботйова, следователно интересна и любопитна личност е за нас. Във всеки случай И в а н о в и ч е бил не от простите хора, не за обикновени престъпления е бил станал бежанец и си е оставил офицерския чин. Сам Ботйов, който по-после е изказвал и майчиното си мляко, гдето се е рекло, пред приятели, за миналото на Ивановича е пазел най-дълбока тайна. Споменавал само името му, казвал, че бил човек в е р е н, другар, блага душа, и нищо повече.

Тоя Иванович се завзел да го учи на яздение. В скоро време той можал да напредне дотолкова, щото свободно можел да се смъква под коня отдолу, да се навежда до земята и да усвои всички останали изкуства в яздението.

Все по това време в село Задунайка дошло едно отделение казаци, конница, заедно със своите офицери и подофицери, пратени от правителството за маневри. Като нови хора в селото, предмет за нов живот, и черкези да са били, то пак съставлявали щастие за Ботйова, по-добро занимание, отколкото да върди вълчета, да се бори по сватбите и да живее с кукумявките. Той ги посрещнал като скъпи гости, отрекомандовал им се, прочел им тяхната история с вариация от Гоголевия „Тарас Булба“ и най-после заговорил им по въпроса за добрите коне и по яздението, въпроси, които са най-чувствителната струна на казашкото сърце. Станал той с тях твърде близък приятел, вземал участие във всичките им веселби. Един техен кон, който бил вече натирен като негоден, Ботйов го взел под свое попечение, церил го, хранил го и след няколко месеца негодният добитък минувал за един от първите коне. Това обстоятелство го препоръчало в казашката среда. Началникът на казашкото отделение имал много добър кон, който се славел в околността и който притежателят му гледал като свое чедо. Едно високо военно лице из Кишинев, което знаело тоя кон, пратило известие до офицерина да му продаде коня си. Офицеринът със сълзи на очите поискал съветите на Ботйова как да постъпи в тоя случай, за да не му вземат любимия кон.

– Много лесно, отрежи му едното ухо! – отговорил Ботйов.

А за да не се помисли, че това е станало нарочно, той научил офицера да разпусне слух, че уж конят бил болен от такава болест, от която само като му се отреже ухото, можел да оздравя и че от тия болести разбирал българският учител в селото, на когото бащата имал в Турция конски завод! Стратегемата сполучила и Ботйов станал още по-уважаем между

казаците. В техния лагер се преселил той, с тях ял, лягал и ставал. Техният весел и безгрижен живот, техните песни и игрите „казачок“ и др. като балсам легнали на неговото сърце. А училището, а учениците, а домакинството? – Пак на гаргите и на кукумявките останали.

– Христофор Ботйович! Ти, брат, си настоящий казак-удалец, защо не се запишеш при нас волноопределяющий? Захвърли това бабешко занятие – учителството – му казал един ден началникът на казаците.

Христофор Ботйович не си поплюл на ръката. На втория ден той влачел вече казашка шашка и шинел, влязъл в полка доброволец. Да не кажете, че това е било за чин, за кариера и от голяма нужда? Не; за разнообразие и за удовлетворение на жадната за приключение душа, която не можела да си намери покой никъде, ни в училище, ни по седенки, пехливанлъци, вълчи и кучешки общества. Наскоро се случило да имат казаците маневри. Ботйов получил отличие. Макар и прост солдатин, той бил тесен приятел с офицерите, първо място държал в техните интимни и невоенни работи. Кражбата в казашките полкове не е от големите пороци. Ботйов се подвизавал заедно с вярното товарищество по границата. Една нощ с десетина още казаци той ходил на десет часа разстояние в едно румънско село – да крадат един добър кон, който отдавна съблазнявал казашката алчност за хубави коне. Гдето отивал, все „молодец“ се показвал.

Но дълго ли можеше да остане Ботйов казак и солдатин, гдето все е бил подложен на дисциплина, когато той не можа да стои ученик, несравнено по-свободен, и учител, съвсем независим вече човек? Тоя въпрос е излишен за всички ония, които дотука са следели нашия човек и неговия характер. Няколко месеца само, дордето казаците били на лагер и на по-леко и весело занятие, стоял той при тях, а после заявил, че му е невъзможно вече да стои. Офицерите, които му били най-ближни, не му правили никакви препятствия. Освен това минал по онова време Раковски през селото, който бягал

от одеската руска полиция, която искала да го арестува като бунтовник. Той взел на Ботйова коня, да бяга по-скоро, и няколко рублици, които имал спестени, и заминал във влашката граница, а на Ботйова казал, че е срамота да си убива златното време и младините в пиянство с казаците.

V

В 1867 година, кой именно месец – не знаем, Ботйов целунал ръка в Калофер на своите родители. Плакали те от радост и със сълзи прегръщали своето чедо, макар че строгият баща да не бил никак доволен от сина си, който в нищо не му оправдал надеждите; отишел за ученик, а се завърнал казак. Баща му го пита за професорите, за Тошковичови и за други светски знаменитости от Одеса, а той разказва, че се научил да язди на кон, да върти шашка, да прави борш и други такива. Бащата въздъхнал и поклатил глава. Не можел той вече да употреби своята костелива ръка върху гърба на Христа, едно, че на тоя последния горнята устна почнала вече да почернява, а друго – че бил вече остарял.

– Не бой се, тате, ти гледаш и съдиш на работите по старата школа и понятие – възразило чедото, весело и засмяно. – На твоето време хората гълтали и зобали всяка глупост, която излязвала из устата на педанта учител и на още по-педантския учебник. Тия идиотски времена се минаха, няма ги вече в Одеса и другаде, както това е било по твоето време. Аз не зная катехизиса, много аритметически правила и сухи дати от историята и пр., но можа да се боря с всеки професор и учен. Твоите ломоносовци и державиновци, с които ви пълнели едно време главите, днес не струват лула тютюн.

Дали от нужда, или от любов към своите родители и планини се е върнал Ботйов в Калофер, ние не можем да знаеме. По всяка вероятност и едното, и другото е имало ръка в неговото връщание. После гимназията, учителствуването

му в Задунайка и службата му в казашкия полк, което било от трън, та на глог, за него не оставало вече друго поприще в чуждата земя. Калофер, бащината стряха и бащиният му стар занаят – учителството – трябвало да го опират.

От село Задунайка до Калофер в Сливен му вземаме ние дирите, в тоя град показал той, че е Ботйов. По онова време в Сливен квартируваше така нареченият казашки алай на Садък паша, тоя поляк списател, когото руският тиранизъм беше принудил да стане паша и турчин, да си губи времето в различни авантюри. Нашият пътник кондисал на един хан, гдето имало на конак и солдати, наречени к а з а ц и, но чисти българи, от кол и от въже събрани. Според тогавашните господствующи понятия Ботйов не можел да гледа с добро око на тия български синове, които се продали духом и телом да служат и на така силната Турска империя. От дума на дума той се скарал с тях, произлязло скандал, явил се един офицерин. Ботйов му наговорил някои зеде приказки, отвели го на по-голямо място, гдето така също дал свобода на езика си, дордето най-после пожелал да го види и сам Садък паша, понеже му разправили, че непознатият не е от простите и тукашните хора. Пашата се удивил от свободните му маниери, живия и ораторския тон, с който той почнал да се защищава и оправдава от нападателите солдати. Заговорил му по-меко, а когато захванали да се разговарят на руски, то го поканил и да седне.

А когато разбрал вече от думите му и от патимите му, че той не е руски-панславистически агентин, то станали приятели. Почнало се разисквание на политика, литература, оценка на списатели, руски и полски, за които предмети Ботйов давал такова мнение, което възхитило талантливия и учения п а ш а. Като го попитал с какво ще да се занимава в Калофер и има ли богат баща, Садък паша поканил нашия пътник да го произведе офицерин и направи свой адютантин, от което той ще да научи много работи. Ботйов, колкото и да бил със съвременни идеи, не можел да мисли като пашата, т.е. че

Турция трябва да даде свобода и на неговите поляци, и на Ботйовите българи. Рано било още. Обещал се само, че след като си види родителите, ще да се върне и постъпи в полка. На тръгване дал на Садъка няколко руски книги, между които била и историята на славянската литература от Пипина. Пашата, който бил жаден за всяко ново литературно произведение, а лично положението му не го допущало да получава официално руски книги, останал твърде благодарен от подаръка на Ботйова.

Подир няколко месеца, навръх на Великден, в Калофер се явили двама казаци, нарочно пратеници от Садъка, да поканят Ботйова и го отведат в Сливен, т.е. да си изпълни обещанието и постъпи офицер и адютантин. Сега, при родители и приятели и запознат и ориентиран вече в духа на времето, който владееше по онова време из България, той отказал по начин по-категорически, като благодарил в същото време на Садък паша.

Останал да живее той при своите родители в Калофер. Съвременниците му разказват, че той бил дотолкова весел, доволен и възхитен от второто виждание на Калофер, щото надали би се намерило в селото по-щастлив човек от него. Где седнел и паднел, той идеализирал и възпявал всичко, щото е българско, щото расте, вирее и живее под българското райско небе. Дошел си вечерта късно, станал заранта рано и като погледнал към гордия и величествения Балкан, заиграл като дете и почнал да декламира огнени стихове за войводи, за юнаци, за хайдушки пладнища и пр. „В безкрайна скръб, със страшна злоба в гърди влязох в стаята си и се залепих на прозореца – говори той сам в своите възпоминания за Калофер, когато видял как турците мъчели и вързали народните хайдути, другари на Добря войвода, което се случило, когато той уж влязвал в Калофер. – Насреща по кафенетата чорбаджии играеха на табли и книги; други с жените си отиваха на разход и весело разговаряха; черкова клепеше и викаше народа на молитва... А аз – в главата ми се въртяха страшни

мисли и думах си: пролели ли са тия, пролял ли съм аз и ще пролея ли толкова кърви, колкото сълзи проля днес невинният народ?...

Бедният народ! Проклети да са предатели, проклет да е всеки тиранин, помазаник божи!“...

Жаден и гладен нашият герой за девствената и чистата природа, рипнал като отвързан лъв да отиде и се насити, да пипне сам с ръцете си онова, което му е било най-мило и най-скъпо в разстояние на три години. Ходил той по всичките вирища и водопадчета на Тунджа, ловил раци, търсил риба, къпал се, бягал и скачал, качал се по дърветата, ходил за гъби, пял, викал и декламирал, с една реч – родил се втори път, радвал се и подскачал като дете, искал да остане да спи в планината.

– Аз се чудя как всичките калоферци не са станали поети и хайдути! – говорел той, като изглеждал високите белокожи букове.

Когато той се наситил вече на поетическия Балкан, тогава чак тръгнал да се вижда и говори с хората. По тогавашния обичай и понятия напразно чакали селските чорбаджии и големци да им отиде Ботйов на крака, да слуша смирено техните наставления и да търси помощта им и протекцията им. По кръчмите, гдето се събирали и си отпочивали така наречените хъшлаци – пъдари, бекчии, кираджии и чужди служители, – там се мъдрел и одеският питомник, синът на даскал Ботя, обожателят на Пушкина, Белински, Чернишевски и други. Тия момци били: Кара Колю, Стефан Делият, Христо Брадинов, Нено Христов, когото мнозина от читателите са виждали в Народното събрание накачен с 10–15 ордени, Иван Талигаджията, Никола Мутката и др. С тях той разделял мнения и убеждения, с тях се смеел и веселял. Неговият глас се чува само в кръчмата, а всичките го слушат с четири уши. Разказвал им такива работи, които били достъпни на тях и които имали какво-годе съдържание. Описвал им живота на анекдотичните тогава казаци, как те

живеели безгрижно, как крадели хитро и изкусно, как се канели да дойдат в България и хвърлят фереджите на всички кадъни.

– Тия са истински хора, които разбират от живот и от тоя свят – говорил той. – Къща, покъщнина, робуване цяла година за парче хляб, треперене над жена и деца са работи смешни и бабешки. Аз като им казах, че ще си дойда да обиколя баща си и майка си, те се хванаха за корема и умряха от смях.

– Ах, дявол да го вземе, как аз да се докопам до такива хора, с тях да си умра! – възразил един Ботйов комшия, който си отивал само посред нощ у тях и който биел жена си всеки ден, че нямала късмет.

– Един кон и една пушка, която се дава от царщината, ето ти покъщнината на казака – продължил Ботйов. – Песни, веселби, рахати, какъвто у нас и чорбаджи Неделчо със своя шиник жълтици не може да види.

Голаците със скъсаните потури си издъхвали от дълбочината на своя гладен стомах при тия разкази, благоприятни за тяхната черга. Разказвал им още Ботйов, че само тука, в България, а най-много в техния Калофер, хората зяпали глупаво в устата на чорбаджиите и се бояли от тях, а сиромаха всеки подритвал. В другите земи, гдето той ходил, светът бил съвсем наопаки. Там, напротив, сиромашта била на почит, а богатите, като кърлежи на чужда пот, всеки ги мразел и презирал. Имало един негов другар, ученик, който излязвал по улиците и в градината по чехли и по бели гащи и покъщнината на когото била само от едно стъкло, което му служело за три работи: за вода, за свещелник и за други нужди... Той се обичал от всичките другари най-много.

– Е в такава земя да изпаднеш, разбирам да бъдеш като нас фукария! – не можал да се стърпи, но се обадил един от слушателите.

– Ами нашите големци, Тошковичови, парите на които казват, че с гемия се стоваряли – как я карат? – със съжаление

почти попитал други голак, който в тая минута се чувствувал, че много по-високо и по-щастливо стои от Тошковичови.

– А, на тях им викаме по улицата като на мечка! – отговорил Ботйов. – Те се четат калоферци уж и приятели на баща ми, но само един-два пъти съм ходил на къщата им. Те ходят с файтони из града, а аз съм си кривнал шапката, вървя като бюлюкбашия и им гледам право в лицето.

– Хайдутите и всички горски обитатели – говорил той – са най-честните в България хора, които най-много милеят за сиромашта.

– Ах, техният живот е живот! А ние – ние сме кокошари и само да теглим и да работим сме родени. Оня ми ти войвода, брадат и космат, опасан с четири-пет кратуни барут, с фишеци и старо шишене на рамо, повел си момчетата като пилци – отгдето премине, трева не расте вече и гората му се покланя. Отиде на овчарското пладнище, дръпне костурата и овчарят засуква скути да коли и върти на шиш най-хубавото шиле. Седнат момчетата около своя баща до главата на някой студен извор, изгърмят с пищовите, па тогава захващат да ядат. Цар и султан? Що е царят при един горски войвода?

Това казвал пламенният Ботйов и почвал с експромти да декламира някое стихотворение за войводи и хайдути, които въодушевлявали него, запаляли и тълпата, сиромашката тълпа, която треперела и която се чувствувала може би за пръв път през живота си, че и тя е нещо, че и от нейните голи лакти и жилави мишници ставало нещо. Тъй и трябвало да бъде. Поет и гений говорел тука, а не някой фалшив и надут агитатор, мирската кал на когото достигала до ушите. Глас и слово божествени се хабели тука, в простата кръчма, които, ако да се раздаваха от някоя трибуна, гдето се решават съдбините народни, или в лагера на някой корпус, то чудеса би произвели. Но кой е крив? Не Ботйова трябва да обвиняваме ние в това, а историята, събитията, българските без цел и без всякакво направление царьове, които са си вадили един други очите, дордето извадят и техните.

И така, в късо време нашият човек запалил духовете в родното си село Калофер. Той бил балсам на рана в тая епоха на Възраждането, на отрицанието и разрушението, следователно той имал почва и прогрес. Другояче не можело и да бъде. Поетите, истинските поети, само за това са велики, че биват огнище и възпроизведение на ония идеи, теглила, стремления и благоденствия, които са господствующи в народа и епохата, на които принадлежат и живеят. Ботйов, по всичкото свое същество, с което вярваме да са се опознали вече читателите малко-много, не можеше да бъде контраст на окръжающето го сфера и течение. Напротив, той бил верен барометър на най-малките и тънките изменения и течения. Когато той проповядвал и се целувал със своите сиромашки братя в калоферските кръчми, в същото това време, по-рано или по-късно – за нас е безразлично – Филип Тотю „хвърковатият“, Панайот Хитов войводата и неговият байрактар Васил Левски Дяконът, родом от ближното Карлово, стоели вече под народните байраци, давали клетва за „свобода или смърт“.

Новината, огнената и хвърчащата новина, че издъхналият преди петстотин години български лев е пак възкръснал; че Филип Тотю се бие при Върбовка с турците, че Панайот Хитов преминал през Марагидик и побил байряк над Карлово, а после хванал златишкия мюдюрин, е била новина, смес от барут и огън, паднал върху слама.

Както ще да видят читателите от самия разказ на Ботйова под заглавие Примери от турското правосъдие, освен прости пъдари и кръчмари в това време в Калофер е имало и няколко души истински хайдути, с които най-светли минути бил прекарал от живота си. Те били другари на прочутите войводи: Ангел, Лефтер и Добри Копривщенина. Според думите на Ботйова, когато убили Лефтера, който беше изпоплашил цял Анадол, то Добри Копривщенинът дошел в Калофер и там извел на Стара планина една хайдушка четица, която била бич за турците и чорбаджиите, дордето

най-сетне предателска ръка турила край на тия народни защитници. Ботйов сам видял, или пък си представлява минутата, когато юнаците били разбити и хванати, които той ето как оплаква: ... „Но кои бяха тия злочести, като зверове заковани в железа? О, един техен поглед, една тяхна дума, и доста беше... Другарите ми, наши другари, братия! Хайдути, народни хайдути! Мъчно посрещнах техните погледи, ала погледът на едного прониза ме в сърцето, сълза след сълза покапаха по гърдите ми. Никола Делистоянов, болен от треска, осакатен от бой и просветнал от мъки и страдания, качиха го в талига, а той, като метна поглед към народа, който поглед срещнах и аз – извика: „Предатели ме изядоха, майко!“...

Всички тия трескави събития, стари и нови, океан между ленивото минало и неизвестното, пълно с бури бъдеще, не са били чужди и на калоферските жители, почти първокласни между посъбудените по онова време наши съотечественици.

Моля ви се, Калофер беше село без кааза и без каймакамин, без джамии, без видинска хапусхана, без силистренски Хаджи Ибрахим паша, без шуменски аскерски къшли и ордии, без сливенска фабрика, без варненски гагаузи, без русчукски хаджиеличковци, без карловски мютювелии и без софийски шопи; но Калофер би бил в състояние да стъпи върху вратовете на всичките поменати чужди и съмнителни величия. Мънинкият български Калофер е селце със султански ферман, не от новите султани с панталони и с ръкавици; не от ония, които треперят от посланиците на Русия, Англия и пр.; но от ония горди калифи, които носеха на главите си златотъкани чалми, които караха европейските посланици да им се представляват на колене и с отсечена глава към земята, а щом им се разсърдеха нещо, изпращаха ги да им отпорят по няколко сопи в крепостта Едикуле. От ония славни и велики султани, които заповядаха в Пеща, Букурещ, Атина, Загреб, Белград, Одеса и пр.

Ферманът на калоферци е бил „петел“, което само по себе си, без дълги и широки коментарии, значи: свобода, воля,

бабаитлък и сербезлик. През улиците на Калофер не е можело да премине турчин с кован кон, нито пък да роди кадъна! Под впечатленията на събитията, в които пишем тия редове, нека ни бъде позволено да се усъмним, че и комунарите да завладеят Европа, пак няма да се намери под ясното небе такъв град или село, който да се сдобие с правата на Калофер. Великодушни султани!

За да изпечели тия права малкият Калофер, като се основаваме на тая класическа истина, че права се не дават от когото и да било, дордето не ги заслужиш и не се препоръчаш, по само себе си излиза, че праотците на днешните калоферци не са се предали кокошарски на чуждия завоевател. Когато на горделивия турчин не се е позволявало да премине с кован кон през калоферските улици, то във Видин на българите не се е позволявало да носят червено, зелено и жълто; в Русчук българинът не е можел да прави свещи, да бръсне, да бъде каикчия, да се занимава с бъчварство и пр.; а в София българите са били в разположение всецяло на своите аги, заедно със своята чест, живот и имот. От всички българи на Балканския полуостров калоферци са колонизирали най-напред отоманската столица, тогава, когато от другите градове, който се сподобяваше да отиде до Цариград, по десет деня се говорило във всяка къща за това девето чудо и името на героя на деня е оставало „стамболията“. Такива фамилии съществуват в Русчук, Котел, Търново, Пловдив и пр. Султан Махмуд най-напред видял своята рая в лицето на нашите калоферци, питомци от прочутите цариградски хамбари. Един ден той пожелал да му се представят официално, пред палата. Майсторите, с големите махмудии фесове, с черни калоферски мустаки, стоели на първите редове. После тях идели калфите, а най-подир – младите чирачета, всичките с кръстосани на пояса ръце, по турската етикеция. Майсторите държали в ръцете си ножици и аршини. Благородният султан бил във възхищение.

– Нима това са българи, моя рая, в моята държава живе-

ят? – се обърнал той и попитал своите паши, които се трупали около му.

А черните очи на белите ханъмки, за които и най-нищожният вънкашен предмет е интересен, горели като въглени по прозорците и възпявали черните подбалкански мустачуни. Тоя ден имало зефет на хамбарлийската войска и парични подаръци. Такива са били калоферци, така рано са били тия българи, когато съотечествениците им от другите градове спяха още от дълбокия.

Станал учител Хр. Ботйов в родното си село или, по-добре, заместил е стария си вече баща, който се бил тежко разболял по това време. Учителство, възпитание и Христо Ботйов! Това е било подигравка и с двете страни. Скоро родителите на учениците забележили влиянието на новия учител. Правилата и предметите, които били за него чума през целия му живот, били захвърлени в калоферското училище. Неговото преподавание се състояло от разкази, най-много от историята, облечени в груба тенденция. За Бориса, за Симеона, Асена и др., за сръбското и гръцкото освобождение и пр. – ето в какво се е състояло неговото обучение. По едно време захванал да учи учениците на казашкото военно упражнение, което по онова време беше толкова зажигателно измежду българите, както във Франция беше идеята за републиканска и комунарска форма. Строгият и сериозният баща пъшкал, като гледал как син му разваля направеното от него, но нямало що да чини, едно, че бил болен, а, второ, както казахме, хранел вече известен респект към Христа.

Отличил се още той по това време да говори слова в различни тържествени случаи. В тая епоха на нашето възраждание словата или както ги наричаха, „сказките“, бяха нещо като политическите клубове в навечерието на френските революции, бяха гъби после дъждовно време. Сказка в читалището: „Напредък“, „Здравец“, „Надежда“, „Пчела“, „Сълза“, „Искра“, „Зора“, „Извор“ и пр., в тоя или оня град; сказка при училищните изпити; сказка на Свети братя Кирил и

Методия – и ето ти цариградските вестници отворили своите колони и поглъщат с жадност гениалните произведения, наредени една подир друга. „Господине редакторе! Нашият градец, който се мъчи да не остане назад от другите градове в отечеството ни по пътя на просвещението, толкова нужен за нашия непробуден още от летаргическия сън народ, беше щастлив да присъствува миналата неделя на „сказката“, която държа главният ни учител“ – и следва вече описанието на това знаменито събитие, както и самата сказка. Болестта на сказките беше достигнала до такова дередже, щото по тях се ценяха и учителите. Комуто работи ченето да бърбори различни фрази ни в клин, ни в ръкав, той се викаше най-много от общините за г л а в е н народен учител.

Но сказките на Христа Ботйов не са приличали на ония, които са пели химни на светата екзархия, на человеколюбивия султан, на Кирил и Методия, на ползата на читалищата и просвещението. И в тия сказки той бил цял-целничък Ботйов, Ботйов на отрицанието и разрушението, Ботйов на новата школа. В едно слово, което той държал на Св. Кирил и Методия в училището, възлязъл отгоре на чешмата, така се увлякъл, тъй надалеч отишел, щото на по-буйните и с ярешката кръв настръхнали космите, а умерените и „консерваторите“ се принудили да го свалят от трибуната. Той пада, но устата му още говорят, така щото станало нужда да затулят тия уста с ръка.

Ножът почнал вече да допира до кокала. Калоферските чорбаджии, които били отговорни по всичките линии за верноподаническите чувства на своето село Калофер, предчувствували, че новият даскал ще да им развали спокойствието, наготвили се вече да отворят против него своите батареи. Най-напред повикали баща му, комуто прочели една дълга и твърде неприятна лекция.

– Ти, кир даскале, знаеш в какви времена живеем – казали тия на нещастния даскал Ботя. – Даскалуваш от петнадесет години, бил си един от най-работните хора по селските ни

работи, давал ни си съвет и си ни служил, с общо и братско съгласие много можахме да направим, много бели да отмахнем от селото... Сега всичко наше направено се разваля от дъното и от кого, даскале? От вашия син, бог да го поживи на родителите му! Той разваля и приготвя на селото, на сиромасите такава една беля, която и мъртвите от гроба не ще да можат да отвърнат! Затуй, кир Ботйов, викали сме те, не го държи за кусур, стори зап Христа – той е умен и учен човек. Ти си баща, всичко имаш право да направиш...

Чувствителният баща, който и така се топял от дертове и кахъри за Христа, сега бил поразен още повече. В разстояние на толкова години не бил научен той да чува лекции от тоя и оня невежа чорбаджия, а, напротив – той сам правел забележки и заповядал на другите. Работата се касаела за неговия син, не можал той да говори така свободно, както му бил обичаят и нравът. Обещал се, че ще да упражни своето родителско право и воля, и станал, та си излязъл с пребити крака. Намръщен и нагрочен вечерта, той почнал със строг и сериозен тон да убеждава и съветва Христа, като му докарал от деветдесет девет дерета вода; а майка му с кръстосани ръце стояла отстрани с пречупени колене и такава поза изображавала, с която, без да говори, искала да повлияе с майчина и със съпружеска любов и мекост, щото разпрата да бъде решена по любовно.

– Ти ме прости най-напред, тате, че аз съм принуден да не мисля като тебе и да ти доказвам категорически със своите действия, че малко полза ще да видиш от мене на стари години – обадил се да възрази Ботйов на баща си. – Ти си човек умен и достатъчно развит, за да можеш да разбереш, че епохата, в която си живял ти, е била друга, а днешната е съвсем противното. Ти бе верен служител на тая епоха! Позволи и на мен да бъда верен на своята, да си изпълня дълга, да не правя престъпление. Всички ония, които са те съдили и натяквали за мене, са идиоти. Аз съм длъжен да се изповядам пред тебе като пред достоен баща, че никога няма да прекло-

ня глава да стана верен поданик на султана и покорен раб на калоферските чорбаджии! Знай го това за положително, че синът на Ботя Петкова никога през живота си няма да унижи своето човеческо достойнство, никога няма да отстъпи пред своите свети убеждения, които ти сам си ценил и уважавал за всекиго малко-много развит човек.

– Хайде, слагай да хапнеме, че не ми е добре тая вечер – казал нещастният баща и си турил едната ръка върху изпъкналото и набръчкано чело, като се обърнал към старата си стопаница, майката на нашия герой.

Тая последната изпуснала болезнена въздишка и почнала да слага вечеря; а синът, когото не можала да не развълнува тая сцена, излязъл навън на двора и почнал да декламира някакви си стихове. Бащата казал да се слага вечеря, но това било само повод да се премине на друг въпрос. Той не турил тая вечер хапка в устата си и отишел да си легне рано-рано. Христо бил мрачен няколко деня после тия горчиви обяснения със своите родители, но това произхождало не от борба и колебания в своята вяра, а от милост и дълбока любов към ония, които той почитал и любил до последна минута.

Глава II

ПОЛИТИЧЕСКА И ЛИТЕРАТУРНА ДЕЯТЕЛНОСТ

I

Под тая рубрика ние ще да опишем Ботйова поета, публициста, вестникаря, революционера, комуниста и най-после – войводата.

Както трябваше и да се чака, скоро се той наситил и на своето родно село Калофер, и на бистрата Тунджа, и на райския Балкан. Огнената натура искала работа, желязна деятелност, бури и крамоли, съсипвания и преврати. Калофер бил тесен за тоя род деятелност, не били всичките калоферци с Ботйова ум, неговите понятия, идеали и темпераменти. Па имало и турско правителство, съществували и отговорни пред властта чорбаджии, които не можеха дълго време да търпят да им се копае пропаст. Словата на Ботйова по кръчмите и измежду хъшлаците били много тънки и отвлечени, не давали още повод за настъпателни действия. Ако нашият херой си позволеше да извърши нещо по-реално и по-грубо за оная епоха, то на минутата още щеше да се види вързан и изпратен в Карлово. Сам баща му, тоя честен и родолюбив българин, щеше да бъде принуден да подпише махзар против своя любим сокол.

Такава беше епохата. За негодующите против режима на турската империя нямаше още право на гражданство и свободно съществувание. Мнозина имаше, които скриваха своите чувства и против волята си пееха химни на султана и на чорбаджиите, но трябва да признаеме веднъж завинаги, че Ботйов стоеше по-горе от тия мнозина. Ако влашката и сръбската земя се пълнеше от различни посредствени

и обикновени личности, които бяха напуснали България от немай-къде, то Ботйов имаше стотина по-оправдателни причини да стори това. Домъчняло му и докривяло му нему, намислил да потърси за живеение друга земя, нови разнообразности и приключения. Новото и неопитното завинаги притежава по-големи надежди за щастие и благоденствие. Той имал пред вид Румъния и Сърбия, които отдавна били вече Пиемонт за българите, за гонените и нетърпеливите да гледат как турчинът господарува в земята им. Захванал да става Ботйов замислен и сериозен.

От друга страна, баща му не му давал мир и спокойствие. Той искал, било що било, да си довърши син му учението. Всеки ден му четял лекции, привождал му пример, че ако той остане в Калофер, ще да бъде най-нещастният човек. Ще го пъдят всяка година от даскалството, ще принуди хората със своя буен характер да се оплакват от него на правителството, ще го потърси само правителството, ще изгние в хапузханите, ще се опропасти млад и зелен, а най-после ще се завърнат в България по-учени хора, за него няма да остане и просто препитаване.

Дошло се най-после до едно решение: Ботйов да тръгне за Москва с намерение да постъпи в тамошния университет. Новината била разпръсната из цялото село. Радвали се родителите, радвали се роднини, зарадвали се и калоферските първенци, че ще да се отърват от своя неприятел, който не ги оставял на мира и който им висял на вратовете като воденичарски камък.

– Честита радост, даскале! Нека ти е жив и здрав. Тъй трябваше. Като се поскита и похлуска между чуждите хора и капии, ще се завърне момче като ангел, хрисимо и мирно като агне – казал хаджи Неделчо на Ботйовия баща, когато се научил, че тоя последният оставя Калофер.

Хаджи Неделчо бил по онова време първият чорбаджия в селото. Те се обичали с нашия герой като кучето и котката. Един път при изпит в училището Ботйов седнал до една учи-

телка, с която говорел, и както се вижда, не пазел съвременните строгости на приличието.

– Ти, младо даскалче, вижда се работата, че не правиш разлика между Одесата и Калофер – казал той на Ботйова с чорбаджийско достойнство. – Стари хора са дошли тука, седят като в черкова, а ти правиш безчиние напреде им! Не е тук място за либене!

– Ти си пази устата, защото, като направиш на мене зло, аз ще да направя на сина ти, който е в ръцете ми – отговорил Ботйов, почервенял от срам и от злоба.

С това той искал да каже, че синът на хаджи Неделча, Стефан, е подмамен вече от него за бъдещ комита. Както и да е, но и сам Ботйов се радвал, че ще да напусне вече Калофер, комуто омръзнал, и ще да отиде на нова почва. Радвал се той, но радостта му граничела с оная на родителите му. От гола душа, кое назаем, кое с лихва, сиромасите родители събрали около тридесет и пет лири разноски до Москва. Много милостиви майки и сестри, които имали синове и братя в Москва и в други градове на Русия, надпреварвали се да носят на пътника разни армагани – пастърма, пестилец, ризка, кърпица и по едно писмо с молба да ги предаде той на тях и да им каже по едно „много здраве“. За пътя към Москва няколко деня било въпрос между бащата и сина. Първият, който изучил вече добре сина си и който имал сведения, че Румъния е станала огнище на хора от неговия косъм и табихят, настоявал, щото Христо да отиде през Цариград, като му обещавал стотини преимущества и му давал рекомандателни писма до много търговци и свои познайници в Одрин, Цариград и Одеса. Синът, който така също не можел да бъде чужд на движенията и новите предприятия в Румъния, който горял от желание да види, изстъпал се с хиляди доказателства да хвали пътя през Габрово – Търново, Русчук – Букурещ. Бащата отстъпил.

Триста заръки и поръки се чели на последната прощателна вечер от практическите родители, най-много от бащата,

разбира се, щото синът да се остави вече от своите лудини, да забрави миналото и детинството. Примерите – по-долу ли ще да остане той от сина на еди-кого си, бащата комуто не знае да си запише името, бляскавото и горчивото бъдеще от това или онова поведение – валели като град. Ботйов слушал уж, но с такова благоговение и смиреномудрие, щото няколко пъти ставал на крака да декламира и пее.

– Идиотски свят! Какво ще да го правиш? – казвал той.

В края на същата година 1867, през месец септември, потеглил той от Калофер за Москва. Раздялата с родители, братя и другари била една от най-горещите. Най-много бил трогнат Христо, като че предвиждал, че той няма да види вече своето любимо село, бистрата Тунджа и нейния баща – Балкана. При раздялата с родители и с родно място той не приличал на Христа Ботйова, станал обикновен човек, с обикновени чувства и любов. Целувал ръка на баща и майка, прегръщал се, въздишал и най-после заплакал. Тая раздяла станала при крушата „Червенак“, вън от селото, гдето присъствувал и Нено Христов, комуто сме длъжни и за тия сведения.

На втория ден той бил вече освободен от тия родителски дисциплини. Според собствения му разказ на върха на Шипченския балкан, когато се обърнал да погледне ребрата на Марагидик, сините върхове на Средня гора и заклещената помежду им долина със змийообразна Тунджа, той обикнал втори път България, втори път се запечатил в неговата душа величественият Балкан. Когато слязвал в Търново на хана, в същото време пристигнали и някакви си чужди пътешественици. Те били руска мисия, дошла в България с научна цел. Като ги чул Ботйов да говорят на руски език, безцеремонно се препоръчал. Пътешествениците останали зачудени и възхитени, първо, че срещнали лице, което да говори на руски, а, второ – от дарбите на това лице. Поканили нашия Ботйова да им стане водач и терджуманин из България, като му обещали, че сигурно ще да го поместят в Петербургския университет. Ботйов почти се съгласил и се спрял от пътя си,

без да му мисли много-много, при всичко, че два деня не се били изминали още от деня, когато баща му със сълзи на очи му даваше съвети.

Обиколил с пътешествениците всичките търновски развалини, останал при тях няколко деня; но като отишел да си вади друго тескере, обратно за навътре в България, тъй като старото било подписано за Русия през Русчук, ударил на камък, отказали му категорически. Изваждането и каитенето в турско време на пътническо тескере беше въпрос от най-трудните. За най-малките формалности, за инат или просто за кеф на ефендето тескерджия пътникът биваше принуден да изгуби по няколко деня или пък да се отрече от пътуване. Съществува анекдота от областта на тескеретата, че когато един българин отишел да си подписва тескере за Силистра, името на който град ефендето не можел да напише правилно, обърнал се към пътника с такъв един въпрос:

– Бе, чорбаджи, дето ще да ходиш на С и л и с т р а, не можеш ли да отидеш на С и л и в р и я? За тебе е все едно!

Отпосле Ботйов разбрал, че един българин, влиятелно лице в конака, който препоръчал на пътешествениците един свой роднина със същите условия – да го преместят в руските училища, – пошушнал на надлежното място да не му се дава тескере. По тая причина Ботйов бил принуден да си продължи пътя за Русчук. В последния тоя град, без да отиде на хана, той питал за дома на Стоила Попов, калоферец и приятел на баща му. Да се случи, че бае Стоил се женел по това време, подир два-три деня щял да се венчее.

– Е, тя писна! Не те пущам, тенеке с тенеке, оттук дотам да мръднеш, дордето не свършим сватбата – извикал бае Стоил, щом видял своя съотечественик.

– Само един калоферец ще има на сватбата ми; ти ще да бъдеш и за баща, и за майка.

Съотечественикът на бае Стоила не правил опозиция. Той бил като свой на сватбата. Взел една гайда, играл, та се покъсал. А кой не познава бае Стоила колко е той сарп на моа-

бета, колко му е широко и разпуснато сърцето, как той душа дава за весели, безгрижни и моабетчии хора.

– Що ти трябва тебе московлук, холам? Я си налягай парцалите тука! Баща ти като паса толкова години на патриката магарето из Одеса, много е прокопцал – говорел бае Стоил и давал своите съвети на съотечественика си.

Но на другия ден бае Стоил заговорил на друг език.

– Замириса! Хайде по-скоро да те няма в Русчук, чисти се... Кюлханешка работа! – мъмрил бае Стоил.

Какво е дало повод да „замирише“ – ние не знаем на вярно; но по всяка вероятност непредпазливостта и волните маниери на самия Ботйова, както го видяхме вече един път в Сливен с казаците на Садък паша. Досега той беше живял само в Калофер и Одеса. Русчук, Мидхат пашовата полиция и новите „тефтиши“ били съвсем нов мир за него; Калофер в сравнение с Русчук бил Швейцария. Да не забравяме още, че в тия месеци се решаваше още по турските кетипници и кафенета: дали Тотю войвода е бил роден от майка си още с крила, или отпосле са му пораснали!

II

Румъния, нейните хора, нейната конституция и свобода, а най-много българският хъшовски и хайдушки мир в тая свята земя никак не бяха познати на нашия герой. За всичко това той имаше твърде тъмни понятия. Пристигнал в Гюргево, тоя исторически за българите градец, и щом се настанил на хана, излязъл да се разходи. Нито език, нито пък някой познайник имал той в тоя градец; но по онова време на всяка крачка и през всеки дюкян имаше и българин. Първата негова грижа и желание било да заприказва с някой българин за едно, за друго от дневните въпроси; а втората – да може да се срещне и се удостои да се запознае с някого от хъшовете и хайдутите, негов идеал, скоро наречени „комити“.

Неговото желание не било от трудните и невъзможните особено като идел той от Турско и имал в себе си 35 турски лири. На едно място му казал един българин, хлебар, че всичките тукашни българи са хъшове и войводи. На друго място друг един българин с кривнат калпак му се препоръчал, че всяко лято има обичай да минува в Турско и да заклава по десет души турци. Тоя последният дотолкова надменен и горделив бил, щото на няколко пъти докачил и оскърбил нашия честолюбив герой. Но той търпял, благоговял и със смирение заничал тоя непознат още за него свят. На трето място си разказал житието и битието пред такива посредствени и обикновени личности, от които малцина имало да знаят и си запишат името.

– Пусти келеши с келеши! Аз ги мислех, че бог знае какви са гении, а те били кой бозаджия, кой кебапчета пече, кой слуга и пр., всичките кокошари – разказвал той после и примирал да се смее, че много прост излязъл, мислел, че всеки българин, който се е преселил да живее във влашката земя, непременно е горско пиле.

Истинските хъшове били изобилие в Гюргево, но той не познавал още никого, не им знаел гнездото и свърталището. Освен обикновените тук живеел и сам Хаджи Димитър, който още не бил известен, но все за войвода минувал, все имал право да мъмри, да заповяда и наказва по хайдушки другите балкански пилета. Около него се въртели и други по-забележителни хъшлаци, като дядо Трендафил, Д. Дишлийски, Иван Плюшков от Казанлък, Коджа Ибрахим Захарлията, стар хайдутин с митическо уважение между хъшовете за своята опитност, и много други още. Тяхна милост, всичките почти, били редовни посетители лятно време по Стара планина, под байряците на различни войводи. Тая година – 1867 – те прекарали нова школа, школа с политическа и революционна тенденция. Те били останки от разбитите чети на дяда Панайота Хитов и на Тотя войвода. Сега, едвам преди няколко деня, те пристигнали в свята Румъния от разни стра-

ни и от различни места на Балкана, гонени и преследвани, ранени и полуубити духом. В Балкана се те разделили при нападението на турската потеря, един за другиго мислели, че са станали жертва, а тук, в конституционния градец Гюргево, се срещнали, прегърнали се, целунали се и си спомнили за живата раздяла в своето отечество.

И без нашите обяснения читателите ще да можат да си въобразят каква е трябвало да бъде радостта, веселието и животът на тия отчаяни хора, които са прескочили през няколко бюлюкбашийски пусии и пак са се видели и срещнали живо и здраво на безопасно място. Техният живот бил вече харизма, кяр и артък, както се виражават хората от тоя еснаф. Преминали през такива страшни премеждия, румънските закони били за тях нещо като играчка и забава. Щели да ги затворят в „пушкарията“ за няколко деня, да ги питат, изследват и фотографират. Че що значи това? Какво общо между тия коконски работи и турските куршуми, препичания на огъня, бесилниците и бюлюкбашийския даяк? Най-главното и най-утешителното било това, че румънските власти, каквото и да правели, пример нямало, щото да настъпят на своето християнство и предадат някого юнака на турските власти. Правели, стрували, биели, мъчели, но у себе си, дома. По тая причина тия летни птици от Стара планина, видели се един други в свободната земя, празнували своето избавление, своя втори живот и кяр. Мило за драго давали, с благодарение и радост приемали всичките неприятности, които им се случвали от страна на полицията. Съществувало още и това преимущество, че наскоро дошли от печалба от Турция, от страната, в която за тях нищо свято не съществувало освен сиромасите раи; следователно, гдето им прилегнало, пообрали, близнали някоя и друга пара за черни дни за Влашко, за шестмесечната зима, през която те трябвало да квартируват пасивно, да ядат г о т о в о. Сезонът за тяхното тръгване за Стара планина беше от Гергьовден до Петровден, а връщането им – от Кръстовден до Димитровден, следователно ме-

сец септември и октомври биваха за тях най-тържествените, най-плодородните откъм пари. През зимата, през месец март особено, те се обираха, вмирисваха и разпадваха.

На шестия ден от своето пристигване в Гюргево Ботйов можал да се ориентира и да подуши и научи кои са истинските хъшове и где може да се срещне човек с тях. Научил и той, че деня и нощя, особено вечер, те се веселели в кръчмата на някого си Дочо Царски, българин, близо до черковата „Успение“. Приготвил се той отрано, като че щял да се явява на аудиенция при някоя коронована особа. Щом мръкнало, той се отправил за това хайдушко свърталище. Минал един път, минал два, потретил, а все не смее да бутне, стеснявал се да се подаде и излезе лице срещу лице с големите хора, които той мислел бог знае за какви надменни и горделиви, както си ги представлявала неговата отънчена фантазия. Чувал вътре викове, смехове, песни, псувни, шум и глъчки, които още повече го навеждали на мисълта, че тия хора са неприкоснове-ни. Най-после настъпил на своето малодушие и бутнал вратата с поемане на душата си. Той си въображавал, че всички погледи ще да се стрелнат върху му, ще го запитат отгде е, кой е, какво търси между тях и пр., и пр.

Напротив, никой не обърнал внимание на неговото появяване, никой го не запитал нищо, нито го пък поканил някой да се приближи и седне. Па и кой ли го е забележил? Когато той влязъл в палатите на Доча Царски, то от тютюнев дим и от печение на кебапчета, пастърма и други артикули такава дебела мъгла се влякла и плувала между четирите стени, щото кирлявата ламбичка, около която бръмчели няколко хиляди мухи, мъждеела, като че била покрита с девет ката сертми. Физиономиите на присъствующите гости блещукали като сенки и изображавали някакви си нощни видения. Нашият херой пристъпял по ноти с молитвено благоговение и се спрял до една маса, след като поздравил присъствующите, от които само няколко души му отговорили. На кръчмицата, принадлежаща на Доча Царски, бил ударен печатът на

всичката сиромашия, мизерия и на епохата на хъшлаклъка и хайдушкото царство. Две-три маси, криви като самото здание, купувани все от стария пазар, кърпени с боядисани и с небоядисани дъски; десетина стола, от десет форми, плетени с лико и с гемиджийски сиджимчета; околовръст канапета от голи окаляни и кирляви дъски; в едното кьоше малка преградка, с наредени стъкла, оки, половиници и чаши; по-навътре оджаче за правение на кафе; таванът от посещението на многобройните мухи и постоянния дим приел свой колорит, така щото, за да го опиташ с каква краска е вапцан, трябва да стържеш с нож. Наоколо стените, работа на един габровчанин иконопис, представляват Стара планина с всичките нейни прелести: зелени буки, долини, рътлини и реки. От един бук България във вид на жена, вързана с тежки синджири от ръцете за шията и краката. До нея турчин с голяма гъжва, с чибук и натъкнат с пищови прави кеф. По-нататък, под най-гъстите букове, хъшове с левове и пера на главите се бият с турците и замечателно, че един от тях не паднал мъртъв, когато от турците се натъркаляли половината. Ония от тях, които се крепят още на крака, очите им избодени с ножове от разни разпалени посетители на заведението. Посред тия стени и мобили се разхожда Дочо Царски с бяла престилка на пояса, нашарена с деветдесет дамги, и с кривнат до ухото калпак, което значи, че и нему едното око е в Балкана.

А дружината била в най-весело настроение. Тя яла и пила, смеела се и се разговаряла с оная безгрижност и охолност, която може да се прояви само в хора хъшлаци, без дете и коте и без никакви занятия. Дордето едни яли, други пели; втори играели на ръченици; трети разказвал и представлявал как заклал един турчин на едно беклеме; четвърти ахал и охал защо господ дал зима и ограничил лятото, така щото трябвало да се напуща Балканът и да се прави политика на разпасаните власи; пети удрял от земята всичките винени чаши, които му подали да пие, и господарски сочел с пръста си на строшените останки, като викал:

– Пиши, Царски! Пиши, куче ниедно, да не ми го опяваш утре, че съм те батърдисал. Това аз не приемам, харча пари, с нож печелени!

– Да пукне Царски! Парите ни взема и злото ни мисли, гарги и свраки го яли – обадили се, та извикали няколко души.

– А бе, пезевенк, ти защо вчера се отказа да дойдеш с нас в каика по Дунава към Русчук, да продадем малко чалъм на Мидхат паша? – се обърнало към Царски едно младо хъшовче, което приличало повечето на мома, отколкото на хайдутин.

– Защо, твърде просто и ясно – отговорил за свое оправдание Царски. – Първо, че аз не влизам в къща без корени. Кой знае, една буря излезе ненадейно, и хайде Царски в Дунава на дъното – да го ядат рибите! После кой ще да причаква и изпраща като вас млади момчета? Гладни и жадни измирате. Второ, че аз не съм като вас хъшлаци, но съм голям човек. Дочо Царски, за всеки косъм от главата ми турците дават по хиляда жълтици. Отгде знаете, че Мидхат паша не е турил хора по Дунава да ме пазят и хванат? Тогава не пропада ли България? Аджаип хора сте вие!

Веселата дружина се изсмяла презглава от тия шеги на Царски, засмял се и нашият екзалтиран херой, който все продължавал още да стои отстрана. Дочо Царски бил от ония спекуланти кръчмари в Румъния, които отрано усетили течението и духа на времето и с разни емблеми от хъшовско-хайдутските идеали, като изписване картинки по стените на Стара планина, даване стотини клетви, че те са отворили кръчми само за народност и отечество, псуване най-много султана и Мидхат паша, изцеждали от хъшовския джеб и последния гологан. Освен това Царски имал секретен кабинет в кръчмата си, гдето церял от разни болести хъшлаците по своя метода и със свои собствени лекарства. За настинка той употреблявал следующата рецепта: вземал малки пиперки, наречени петелки, сварявал ги във вода, изваждал ги

в малка паничка, размазвал ги на кашица, капвал вътре спирт и с тоя смес мажел тялото на своя пациент. Ботйов разказва, че сам бил очевидец един ден, когато съблекли един хъш да го разтриват по тоя начин. Хропутница или хрема Царски церял със синя дебела книга, с която увиват захара на глави, и с трици. Както книгата, така и трите се туряли върху една керемида жарава, а болният със загъната глава се кадял над керемидата, а господин докторът викал над главата му:

– Зяпай, зяпай да отиде димът по всичките ти дамари!

И с лечението на тая болест, както и на други неспокойните момчетия се подигравали. Болестта за тях представлявало нещо коконско и изнежено. Когато зяпал един болен над керемидата, друг един негов по оръжие другар, като искал да се подиграе, минало му на ръката парче от галош, което той хързулил в керемидката. Страшна удушителна миризма, като на умряла котка, изпълнила стаичката, т.е. секретния кабинет на Царски, който не бил по-голям от един-два брашовски сандъци.

– Зяпай, зяпай да не отиде напусто илачът! Пари ще даваш за него – викал майтапчията хъш и си стискал юмрука над главата на Царски – да не казва тайната.

– Ох бе, Царски! На поган мирише тоя пусти цяр; ще бълвам – пъшкал и говорил подкаденият.

За сърцебол и суха кашлица Царски давал рецепта ракия и черен пипер, стоплени на огъня; за рани предписвал една вода, която се наричала калъчоту, а ако не можело да замине от нея, тогава пущал в ход по-радикални средства – средата от бял хляб, натопен в оцет. А венерическите болести лекувал с бял тамян, който трябвало да гълта на гладно сърце болният, и т.н.

Подир шегите и закачките тая вечер в заведението на Царски дружината пристъпила към политически въпроси, които най-много настроили нашия пътник да слуша и внимава. Разбира се, че не Наполеон и руският цар трябвало да бъдат предмет на техния разговор. Сиромашката Турция и

нейният злочест султан си попатили тая вечер, както и за винаги бивало това.

– До пролет, ако е рекъл господ да доживееме, да не се хваля и да не казвам голяма дума, но в тая кръчма на Царски ще да пиеме и ядеме заедно с Мидхат паша! – казал един от хъшлаците и тупнал масата със своята костелива ръка. – С петдесет души момчета, каквито аз зная да си избера, ако не вляза в Русчук в харема на това мръсно куче, да го вържа като овца, то тия ги обръсвам и хвърлям – прибавил той, като стиснал с едната си ръка краищата на своя половин мустак.

– И аз ще да дойда – прибързал и възразил Царски. – Друго не ми трябва: само гърданите на ханъмките да пипна!

– Мълчи, хей, гарга с гарга! – отговорил друг един хъш, който полувярвал в думите на първия, че е възможно да се влезе в Русчук.

– И ти ако можеш се озъби, както трябва, на едно келево заптие в Русчук, то аз ей сега отивам в конаците на Мидхата и му оставам чибукчия – се обадил трети.

– Че вие какво мислите турците бе? Какво става от тия табансъс хора? – викал и се сърдел душманинът на Мидхат паша. – Един казак или един българин – това е все едно – може да гони напреде си и да се бие със сто души читаци! Какво ми вие мене байте за бълхи? И турчинът може ли да има отгоре си юначество? Той има само сербезлик, защото има царщина. А аз като му се подам изненадейно, като го нападна нощно време, ще бяга напреде ми като овце.

– Ако това го би казал Панайот войвода или Тотю, няма какво да се припирам. Но твоя милост, който си още чирак в тия работи – да ме простиш – се обадил трети хъш.

– Аз ще да кажа пък друго. Ако Мидхат паша живееше в Сливенския балкан, на Вратника, в Джендемите или на Самодивското кладенче, разбирам да го хванеме. Но сред Русчук да стори човек това, не ми се вярва – заключил други.

– Царски! Какво слушаш бе, серсем? Войвода ли имаш намерение да ставаш? Напълни и от мене – казал други.

Разговорът на дружината се мятал от събитие на събитие и от въпрос на въпрос с поразително разнообразие, както е разнообразен и самият живот на хората, а най-повече на ония, които не били никому поданици и владеели Стара планина. Един или няколко души говорели и критикували управлението на Мидхат паша, а други двама си припомняли с чашите в ръка за таягодишните приключения в Балкана, когато трети се радвали и разказвали как еди-кой от полицията сержант или жандарм с едно почерпване само казал, че вие сте добри момчета и наши братя, ние нямаме нищо против нас, всинца ви в града познаваме. И всички тия разговори и разнообразни разисквания се говорели и критикували на такъв висок глас, така явно, щото присъствующите в кръчмата вземали участие в препирните, не само жандармите, които се трупали около вратата на кръчмата и час по час влязвали вътре уж да си палят цигарата и да видят часът колко е, слушали; но и проходящите по улицата имали възможност да разбират от всичко.

– Помниш ли, бае Димитре, като ме накара над Мъглиш на Балкана да отрежа главата на оная зелка? – попитало едно младо хъшче не че имало да говори по тоя предмет, но просто така да спомене и отвори дума за това важно приключение. – Пустото му куче, свраки очите му да кълват, девет деня наред го сънувах! Турчин, турчин, ама все човек, бей! За пръв път, като не си вършил такива работи, бая се изпотяваш – свършило младото хъшовче.

– Стига холам, стига си се хвалил с тоя пусти турчин, ушите ми проглуши! Той беше умрял бе, а войводата да те изпита колко пари ти струва келът, накара те да го колиш и ти в страха си не можа да го познаеш! – възразил други от дружината, думите на когото произвели всеобщ смях.

– Ти ще да си знаеш устата какво дрънкаш, че като подигна половиницата, ей сега ще потече маджунът! – извикало докаченото хъшче.

– Мирно, мирно, че ще да чупя зъби – казал важно оня

хъшлак, който говорел най-малко, като погледнал изкриво и двамата противници.

Ботйов, който стрелял с очите си и изпитвал всичките момчета, отдавна успял да забележи вече, че човекът, който стоял подпрян важно и сериозно, който говорел най-малко и който следял за тишината, като казал, че ще да чупи зъби, имал най-голямо уважение. Него гледали всички, той като почвал да говори – всички мълчали, той бил облечен с най-скъпи дрехи: с писани колчаклии потури, с чепкен, подплатен отдолу с алено сукно, с чохен джамадан, на който висели пискюли, и с черно астраганено калпаче, което стояло нахлупено до самите му вежди. Той бил сам Хаджи Димитър, бъдещ за идущето лято херой в караесенските лозя, в Кална кория и на Бузлуджа. Разговорът се видоизменил в кръчмата после строгата бележка на Хаджията.

– Космите ми на главата настръхват, като си помисля само, че цели шест месеца ще да трябва да се пасландисваме тука по тия пиянски кръчми, да слагаме глава пред сополивите полицаи, да ги черпим и целуваме – казал с въздишка Коджа Ибрахим Захарлията.

– Ох, сякаш че съм вързан на кол! Нито ми се яде, нито ми се пие – възразил други.

– Хайде попейте, джанъм, стига толкова философии! – се обадил пак Хаджи Димитър. – Нека бъде благословена земята, в която така свободно можем да се разполагаме и да ходим в конака с хайдушките си дрехи.

– Да живей царя ромъняска! – извикал Дочо Царски.

Две-три млади момчета се приближили до Хаджията и го замолили той да викне някоя старовремска песен, от ония, които пеел по Стара планина.

– Попей, бае Хаджи, „Алтън Стояновата“, ние ще да ти пригласяме – говорели момчетата.

– Нека се чуе гласът на дяда Трендафила, па тогава аз – отговорил Хаджията.

Дядо Трендафил се изкашлил, опънал едно вино, чалди-

сал мустаките си с два пръста, подпрял си главата и кимнал на няколко момчета да се доближат до него. Стиснал си той очите, дигнал си главата към тавана и почнал:

Вълко, Вълко, Вълко баш байрактар,
свивай байряк, дъжд да го не вали.
„Нек го вали, огън да го гори!
Ние бяхме деветима братя:
осемтина под байряк измрели –
добър господ и заради мене.“
Още Вълко това неизрекъл –
пукна пушка из гора зелена,
та удари Вълка в клето сърце.
Вълко викна, та гората екна:
„Ей ви вази, ви, верна дружино,
несете ме и занесете ме.
Занесете ме на път, на кръстопът;
на крака ми байряка побийте,
за байряка коня ми вържете.
Кой е младо, коня да възседне,
да възседне тая врана коня,
да понесе тоя кръстат байряк,
да спомене Вълка баш байрактар.“

Дядо Трендафил сам захванал песента, а когато я довършил, то всичките пеели с него, заедно и Хаджи Димитър. Провиквания – хе-е-е-е-е!! – удряне масата и стената, поръчвания на кръчмаря да донесе вино и пр., и пр. били на мястото си. Някой от по-нетърпеливите и пò със запалената кръв, като си напомнили за Стара планина и за нейните райски кьошета, похванали се на гърба, отгдето извадили скрити тапанджи да изгърмят, което действие е апогеята на всеки хайдушки моабет.

– Долу ръцете! Долу, че ще да блъскам... – казал Хаджи Димитър и си посочил стиснатия юмрук към запалените.

– А бе, бати Хаджи – само по един път да си гръмнем, да си припомним Балкана – се молели момчетиите.

– Не може! – отговорил той диктаторски.

Изпели се още много песни. На пая на Хаджи Димитра паднала следующата, която той сам си избрал:

Янка през гора вървеше,
с крушев листец свиреше
и на гората думаше:
„Горо ле, горо зелена,
и ти, водица студена!
Вижда ли, горо, хайдуци
Кара Танаса войвода
из тебе, горо, да ходи
и мойто братче да води?“
Птичка изпищя в усое:
„Янке ле, булка хубава!
Защо си толкоз хубава,
кога си така глупава?
Ако би гора думала,
не би я секли дървари,
не би я пасли овчари,
не би тя крила хайдуци
под своя бука зелена.“
Още пиленце пееше –
ето че иде дружина;
Кара Танас я водеше,
Иванчо байряк носеше;
дълги им пушки на рамо,
златен ятаган на пояс,
от чисто злато паласки
и двойка пъстри пищови –
не можеш да ги познаеш
кой им е юнак войвода!

Янка си отри сълзите,
па ми се викна, провикна:
„Горо ле, горо зелена!
Я развий листи широко,
изкарай клони високо,
направи сянка дебела,
че имам братец хайдутин –
под твойте сенки да ходи,
отбор юнаци да води,
да сече наши душмани
и цариградски султани.“

Когато и тая песен се свършила, то всички чаши и стъкла, които стърчели по масата, изгърмели на земята, разбити на няколко парчета, всеки по едно хвърлил на своя сметка, за душата на Кара Танаса войвода и неговата дружина.

– Такива войводи е имало едно време, преди нас – започнал Хаджията, който сам немалко бил възхитен. – Кара Танас е родом от с. Катунища, близо до р. Кобилишница, гдето в 1862 г. обрахме хазната с Панайот войвода. Песента право казва. Кара Танас е водел само осем момчета, всичките в едни дрехи облечени, с едни пушки и с едни пищови. Дрехите им са били само сърма и клаподан. По неговото време, както разказват стари хора, Букурещ и Гюргево като са били в турската царщина, на дюлгери и други работници плащали тука по пет гроша гюндюлик, когато по нас се работело по 15 пари на ден. По тая причина мало и голямо дохождало да работи във Влашко. И Кара Танас с момчетата си тръгнал пролетно време за Влашко, с тесли и триони, които закопавали в земята и нарамяли пушките. Като падал листът на гората, скривали пушките и пак изваждали сечивата, които изтривали добре, уж че работили с тях, и хайде в селото. Где тогавашното?... Тескерета не били излезли още. Съмнителните хора, които лятно време липсували от селата си, като се връщали есенно време, аените и субашите им гледали ръцете. Ако по ръцете

им имало слинове, пришки и пукнатини, признаци на работнически ръце – оставяли ги свободни. Нашите юнаци не пасели трева. Като наближавало време да се върнат, вземали дървета и ги удряли от земята, дордето им излязат рани на ръцете, па тогава си тръгвали. Някои от тях пък, които са били под крилото на някой ага, тоя последният им давал да работят на хармана му и удрят с тояги сламата пак за същата цел.

Дружината като онемяла слушала тия лекции и въздишала. Но най-много ги слушал Ботйов, комуто ние сме длъжни за предаването на тая среща в кръчмата на Доча Царски, както той я разказвал по-после на приятелите си. Страшно впечатление му е произвела нему тая хайдушка дружина в Гюргево, нейните разговори, веселби и животът им въобще. Той излязвал нея вечер няколко пъти навън от кръчмата, за да го не видят, като си трие сълзите, сълзи от радост и възхищение. Най-много му било тежко нему, че не е техен другар, че не може да им се препоръча и ги увери, че е техен брат; а те не подозирали даже, че веселието им е удостоено от оногова, който е живеел само с техните идеали, който умря в тяхната Стара планина! Млад и неопитен още, с калоферооодески понятия, той си въображавал, че хайдутите от Стара планина са авторитет и с претенции на етикеция, при които трябвало да се приближи човек с препоръки.

Дружината в кръчмата оставила песните и почнало хоро, хоро хайдушко, ръченици и капитан-Николовата песен, която две момчета чудесно играели с голи ножове в ръка. Хитрият полицаин, на когото изтекли очите да гледа през стъклата на кръчмата от пътя, като видял, че блещят ножове, нарекъл се, че ще си пали цигарата, и бутнал вратата съвсем ахмашката.

– Домну полицай, да живееш! – извикала още по-хитрата дружина и всеки грабнал чаша да го черпи с вино и тютюн, който е разковничето на всеки румънин. – Ще пиеш с нас, ние сме братя! – говорели хъшовете и хиляди комплименти правели.

– Е, с а т р а я с к а* Булгария, да пукне царя турчаска – казал домну полицай и изсушил няколко чаши с вино.

Е, после това туря ли влахът хамен току-така ръка на своите б р а т и я хъшлаци? Че давà не си е изял ума в гладните години!

Между хайдушката дружина се намерил и един кавалджия. Той извадил из пояса си своя кавал, запретнал ръце, намазал го с масло, стъпил гордо, навел си главата, затворил очи, за да изобрази безсъзнателно богинята на музите, и го надул. Тук Ботйовата натура пламнала вече цяла-целеничка, сърцето му подскочило, забравил се и в това електрисано състояние доближил до големеца на дружината, до Хаджи Димитра.

– Ваш покорен Христо Петков, родом от Калофер, бивши ученик в Одеса, да ви се препоръчам – казал той. – Господине! Бъдете уверени, че през целия си живот едвам тая вечер аз усетих, че съм българин, че има защо да живея и да се гордея на тоя свят! Да ви е живо името, да живей славната ви дружина, да живеят народните хайдути! Оттука нататък аз съм ваш верен и неразделен другар, ако ме приемете, разбира се.

Тия няколко думи Ботйов изказал с такъв огън и с такива чувства, щото сам Хаджи-Димитровото кораво сърце и на дружината му били трогнати. Той подал своята груба ръка на Ботйова по хайдушки и го поканил да се приближи и седне на общата трапеза.

– Слушай, байо! – извикал Ботйов. – Всичкият масраф, който е направен тая вечер от почтената дружина, да го минеш на моя сметка. Сега дай две-три оки вино да се почерпим и запознаем – притурил той и сложил на масата две турски лири, от ония, които баща му бог знае как беше събрал в Калофер за пътни разноски до Москва.

– Живо-здраво, байо! Как е работата? – се доближил един

* Да живей.

хъшлак от дружината и си протегнал ръката на Ботйова твърде учтиво.

– Хайде, добре дошел, господине! – казал други, който така също подал ръка.

– Охо, добре сме се видели, приятелю! Кога допадна? От Турско идеш? – казал трети.

– Как си, младо момче? Какво правят турците? Имат ли хабер, че напролет, ако е рекъл господ, ще разиграваме кадъни по червени гащи? – добавил най-после четвърти с хайдушка гордост.

Нашият херой, вън от себе си, давал със свойствената нему разпаленост нужните отговори и обяснения, които му се задавали от дружината повече от това, че той взел със себе си техния масраф и дръннал на масата двете лири. Те го помислили, че е някой кескин търговче от Турско, дошло в Румъния да яде на баща си парите, или пък избягало с крадени пари. Отпосле се разбрали един други. Той станал редовен посетител в кръчмата на Царски. Говорел слова, възпявал хайдутлука и неговата полза за България. Когато една вечер издекламирал:

Я надуй, дядо, кавала,
след теб да викна – запея
песни юнашки, хайдушки,
песни за вехти войводи –
за Чавдар страшен хайдутин,
за Чавдар вехта войвода –
сина на Петка Страшника!
Да чуят моми и момци
по сборове и по седенки;
юнаци по планините
и мъже в хладни механи:
какви е деца раждала,
раждала, ражда и сега
българка майка юнашка,
какви е момци хранила,

хранила, храни и днеска
нашата земя хубава!
Ах, че мен, дядо, додея
любовни песни да слушам,
а сам за тегло да пея,
за тегло, дядо, сюрмашко,
и за свойте си кахъри,
кахъри черни ядове!
Тъжно ми й, дядо, жално ми й,
ала засвири – не бой се...

Кой не знай Чавдар войвода,
кой не е слушал за него?
Чорбаджия ли изедник,
или турските сердари?
Овчар ли по планината,
или пък клети сюрмаси!
Водил бе Чавдар дружина
тъкмо до двайсет години,
и страшен беше хайдутин,
за чорбаджии и турци;
ала за клети сюрмаси
крило бе Чавдар войвода!
Затуй му пее песента
на Странджа баир гората,
на Ирин-Пирин тревата;
меден им кавал приглаша
от Цариграда до Сръбско,
и с ясен ми глас жътварка
от Бяло море до Дунав –
по Румелийски полета...

Когато той издекламирал тая песен, казваме ние, със свойствения нему огън, то хайдушките груби виражения били приведени в изстъпление. На мнозина от тях се явили сълзи

върху загорелите им очи, те пляскали с ръце и прегръщали Ботйова.

– Пустото му момче, сякаш че ангел говореше! – говорели те настрана.

– Разплака ме на стари години! – казал други.

– Хората не са като нас недодялани буки! Учението какво не прави – обадил се трети.

– Добър писар става за четата – повторил четвърти.

III

В десетина-петнадесет деня бавене в Гюргево нашият пътник и ученик не само се запознал със своите идеализирани хора, но им станал вече и неразделен приятел. С тях лягал и ставал, с тях се разхождал и веселял. Заедно с по-немирните момчета слизали деня към скелята да се закачат с турците и да им правят различни пакости. Един от тях се изпречи пред турчина да си пали уж цигарата, а другият го издебне изотзад, пъхне в чалмата му цяла кутия кафкибрит, запали я и всички те се изстъпят настрана, примрели от смях. Турчинът с турско бабаитство пристъпя из улиците, а гъжвата се пуши като купа сено, без той да подозира дотогава, дордето не му припари на обръснатата глава. Снема гъжвата, лъсне се фенерът – още по-голям смях. После ходели на митницата, гдето скоро ставали приятели със стражарите за малко тютюн или за едно почерпване, и агитирали, щото когато се претърсват турците, да ги карат да изпълнят ония формалности, които са за тях най-противни и най-унизителни. Например да си смъквали чалмите и да си отвързвали потурите, уж че търсят тютюн и други артикули. Тогавашната епоха и духът на времето считаше подобни работи от сферата на патриотизма.

Армаганите, които, както видяхме вече, много калоферски майки пратили до своите синове в Русия чрез Ботйова, тук, в

кръчмата на Царски, се изяли между дружината. А писмата, които придружавали тия армагани, Ботйов ги турил в един плик и ги възвърнал обратно в Калофер, понеже не им знаел адресите в Русия. Писмата се получили благополучно и произвели своето действие на зачудване. Родителите му се безпокоили, и твърде основателно, да не е постигнала сина им по пътя някоя беля. Писали, питали разни познайници в Москва и други градове, но никакво известие, никой не виждал и не чувал Христа Ботйова, пропаднал без вести.

Но ние заедно с читателите нито се боим, нито се безпокоим, както в Калофер, защото знаеме Христа, че не е на лошо място, в Гюргево е, жив и здрав, прекарва с другари най-щастливите минути от живота си. Трябва ли да казваме, че тая му среща с хъшовете в Гюргево е решила по-нататъшната негова съдба и участ? Тук той се е опростил веднъж завсякога и с университет, и с учение, и с мирен и тих живот, и с родители и роднини: решил да стане хайдутин, да се бори против реда и законите на своето отечество, да тръгне в нелегалния път, да разрушава и събаря. Ето защо ние така надълго се разпространихме в описание Гюргево и българската хайдушка чета в тоя град, които са имали решающе влияние в неговата съдба, както той сам е уверявал за това. С Хаджи Димитра той вървял вече подръка, заедно с него и с други кроял планове за бъдещи напролет действия по Балкана.

– Ти си луд, ако изпуснеш това време и отидеш да си губиш времето в Русия – му казал един ден Хаджията, когато той спомнил, че е тръгнал за Русия за учение, а много се забавил в Гюргево.

Тридесетте пет лири, които му събрал и дал баща му в Калофер, в Гюргево още били намалени наполовина. Безпокойната му натура не можала да го задържи само в Гюргево. Искал той да обиколи и на други места, да се срещне и с други българи, да види и чуе навсякъде. Подир двадесет деня бавение в Гюргево заедно с Хаджи Димитра и с други още хъшове заминал за Букурещ. В последния тоя град той

слязъл в хотел „България“, който по самото си име трябваше да бъде изпълнен и посещаван от много българи, всичките от „непримиримите“. И тук се повторило същото, което видяхме в Гюргево. Наместо да търсят него хъшлаците като новодошел от Турция с 15–20 лири в джеба, които по онова време не бяха малко пара и които той не скривал, защото наляво и надясно черпел – той сам ги търсел и се запознавал с тях, като им събирал мненията и взглядовете. Месец и повече се въртял из Букурещ без никаква работа, само с емигрантите да събира и проповядва идеята за в Стара планина. Захванали да му се довършват вече парите, които той раздавал наляво и надясно, който му поиска. Наситил се и на Букурещ, както и на Гюргево, наготвил се да пътува по други градове. По онова време в Букурещ не съществуваше още никакъв хъшовски център, нямало революционен комитет, нямало Л. Каравелова със своята „Свобода“, а Раковски бил починал вече[124].

Градът Браила беше тогава, току-речи, български град, с българска интелигенция, с български печатници, с български вестници – Дунавска зора[125] и Зорница[126]. За там решил да отиде нашият пътник, гдето и пристигнал около края на месец октомври 1867. Нов и неопитен още, но и тук той успял в късо време да се запознае както с хъшовете, така и с младежите от по-лека ръка. В Браила се намирал по онова време, освен многобройно число момчета, обитатели на Стара планина, и сам дядо Желью войвода, помощникът на П. Хитова, който така също едвам-що беше се завърнал от Стара планина със своята смела четица. Няма защо да разправяме и повтаряме, че той бил приет в хъшовската среда като балсам. Дядо Желью го обикнал с първо виждание и издал указ за назначението му бъдещ негов байрактар в Стара планина за идущето лято. А в Браила той станал писар на стария войвода, понеже тоя последният е безкнижен. Запознал се той и с браилската интелигенция, но отбягвал от нея, странял и тая последната много пъти бивала свидетел как

Ботйов посред пладне, обиколен от десетина души горски пилета, разхождал се горделиво из улиците, без да обръща внимание на полицията, която ги следяла от четири страни. Чудели се и маяли браилските интелигенти, как е възможно и мислимо, щото човек като Ботйова, млад, красив, умен, деликатен и учен, да отбягва подобни нему, а да ходи с голите и простите хайдути, на които никой светски човек не би си унизил достойнството да им подаде ръка публично? Трябва да констатираме и тоя факт, че както в Браила, така и по другите румънски градове имаше много поклонници на сиромасите братия хъшове, но малцина имаха гражданска доблест да им подадат ръка, да тръгнат и седнат с тях или пък да ги поканят на къщите си. Те ги обикваха тях чак тогава, когато се чуеше вече, че са избити в Турско. Ако някой им спущаше в попуканата ръка два-три цванца, то ставаше тайно, зад вратата, и нищо повече.

С Ботйова ставало противното. Той бил най-честит, когато яде и пие, ходи и разговаря с тия хора. По тая причина, едновременно когато за него захванали да приказват из града и да го хвалят, че е дошло едно учено българче, в същото това време циркулирала мълвата, че това учено българче е забележено вече от полицията. Но само това се знаяло за Христа, че бил младо и учено българче. Че той е поет, талант, велик и предназначен да създава епохи – за това никой го не подозирал, в това число и най-близките му другари – хъшовете. Около един месец – дордето се привършат парите, било неговите, било на другарите му, спечелени в Турско – братството и съгласието владеело, политиката отивала добре, моабети, разни веселия и пр. били в реда си. Но щом настъпило криза и в двете страни, щом повеял северният вятър и замръзнал Дунавът, борсата дала фалит. Практическите хъшлаци излезли на лагер: кой в колибата на някой градинар вън от града, кой на някоя мошия, гдето имал свои познайници, кой слуга и пр., и пр. Нашият херой, който не бил в състояние да направи нито едното, нито другото, па и не приемал да го

направи, опитал за пръв път горчивините на живота, които го последвали до края на живота му и на които той отпосле обръгнал. Дядо Жельо, като всеки войвода, трябвало да ходи по разни градове на Румъния, едно, да се храни на юнашка вересия, а друго, да наглежда момчетата. И неговите финанси били в разбъркано положение. Войвода и големец да му се слуша гласът той бил на Стара планина, под зелените буки. А тука, в конституционна и мирна Румъния, дереджето му било равноправно заедно с останалия гурбетлик.

В това време Киро Тулешков сварил Ботйов в печатницата на прочутия дяда Паничка[127], словослагател на в. „Дунавска зора“, издаван от покойния Д. Войникова[128]. Какво е било неговото словослагателство и колко е деня траяло то, читателите може да си обяснят сами, като знаят колко е мирен и спокоен човек бил той. Няколко деня само се повъртял той из печатницата, скарал се или друго нещо такова и си взел сбогом. Но успял и да се отличи в нещо, за да покаже, че е Христо Ботйов. В словослагателството или в коректурата тикнал някои остри и неприлични думи за турците и чорбаджиите, които излезли във вестника, без да ги съгледа отговорникът редактор. Тоя последният бил принуден да си събере и задържи вестника.

Все по това време в Белград се нареди известната Българска легия, гдето се затекоха млади разпалени момчета от всичките краища на Румъния, от Балкана хъшовете, па и от някои още градове из България. Наготвили се от Браила да отидат няколко момчета, с които бил и Ботйов. Но дядо Жельо ги раздумал, па и сам Ботйов, който не можел да изтърпи гражданската дисциплина в едно училище, не е желаел да си впрегне врата в суровата военщина. И така, той станал жител на Браила през цялата зима (1868) и през лятото до месец юли, като ходил няколко пъти насам-нататък, но пак се завръщал.

Наумяват си читателите, че по онова време на нашето възраждание театралните представления бяха на мода както

в собствена България, така и в Румъния. На тях се стичаха мало и голямо, старо и младо, сиромашко и богато. Те бяха за нас, българите, като нещо новооткрито, както по-после телефоните, електрическото осветление и пр. Криво-ляво, през куп за грош, в зданието на училището, занавеса от черга, оркестър – цигулари или кавали; актьорите – учители; актрисите – някой двайсет пет годишен бабаджан; осветлението с лоени свещи – ето ти театър. Гръм – той най-много се нравеше, – вик, учудване, задоволствие и пр., край нямат. Казали сме на друго място, че тия представления на пиесите като „Изгубена Станка“, „Покръщение на българите“, „Геновева“ и други още бяха действителна народна школа в тях времена. Тяхната полза ще да бъде констатирана от всекиго повествовател на тая епоха.

Душата на българската драматургия и театър живееше в Румъния, в Браила. Той беше покойният учител Д. Войников, който, макар и посредствен и ефектиран, можел е да заслужи на времето си и да бъде един от сериозните мостове за събуждането на своите съвременници. Той учителствуваше, издаваше вестник, пишеше драми и ги представляваше, като кръстосваше по разни градове из Румъния. Имаше си нещо и като своя трупица. На 11 май, деня на нашите апостоли, поменатият Войников, по желанията на браилските българи, приготвил се да представи за пръв път българска пиеса в тоя град, новата своя драма „Покръщението на българите“. То не било току-така просто представление, но цяло събитие както за българите от града, без разлика на еснафи, така и между власите. И гърците даже, тоя враждебен по онова време на българите елемент, усетил събитието и се разшавал. Най-много билети купили тия и си напълнили джобовете с лук – да хвърлят на актьорите, да подсвирквят и да правят различни скандали, тъй като били убедени, че от простите българи нищо добро не може да излезе. А българската колония шавала, като че се приготовлявала не за представление, а за действителност, да посрещне самого царя Бориса. Репети-

ции, готвение на дрехи, на оръжие и други потребни декорации; продавания билети, разисквания кому каква е униформата и какво са говорили власите, гърците и евреите – били въпроси текущи. Няколко деня до представлението актьорите демонстрирали по улиците, къщите и кафенетата, отдавна се именували с имената не действующите лица от драмата, всеки ги сочел с пръст, завиждал им на славата. Взели участие в представлението и аристократическите фамилии, като Матилда Попович и други.

Нашият херой падал като мехлем за такива работи. Макар и да изгорил вече един път душата на директора на театъра, Д. Войников, но тоя последният, като признавал в него талант и дарба, поканил го да му даде някоя роля. Ботйов, който знаел вече на пръсти тая драма и нейните герои, поискал сам да си избере роля. Той си избрал и предпочел жреца Светолида, който бунтува народа да не слуша царя си и да се не покръщава.

Залата на представлението побирала в своите стени тая вечер всичко, щото е българско. Имало и много румъни и представители на властта. Разбира се, че странните костюми, появлението на българи на сцената и без никаква драма, само да излязат и се скарат, пак щяло да произведе своето действие. Харесало се на чуждите, а за българите не иска и дума: те хвърчали по седмото небе и се подгигилвали на гърците, които от гняв и завист, че представлението било увлекателно, забравили своите лукови глави и си отишли. Но най-много харесал и привлякъл на хората вниманието нашият човек. Така би трябвало да бъде. Колко души е имало като него на сцената? Разбира се, че ни един. Цялото му отечество не е раждало още подобен нему, та Браила ли ще да заявява претенция!

В една българска драма, в своята роля на Светолида, на сцената, в присъствието на такава публика, в идеалите му и стремленията му за бъдещи геройства в Стара планина – той бил в апогеята на своята поетическа фантазия и величие.

Щом се подал с всичките жестове на бунтовник, щом заговорил със свойственото нему красноречие и огън – ръкопляскания грмнали измежду публиката. Той бил велик наистина. Когато му известили на сцената, че българският цар Борис изневерил вече и приел християнството, той скокнал, разлютил се като тигър и тропнал с крак. Публиката онемяла. Като клекнал на коляно, като си разпрострял ръцете към идолопоклонския бог, така гръмливо и страшно апелирал на бога Перуна, щото множество дами измежду публиката си закрили лицата с ръцете.

– Какъв страшен, боже мой! Ох, пазете ме от него! – казала една госпожа съвсем безсъзнателно.

Подир онемяването и стресването на публиката тая последната изревала „Браво!“, „Да живееш“ и продължила своето ръкопляскание на няколко минути. Гласове: „Кой беше тоя момък? Как му е името?“ и пр., циркулирали по столовете. Сам Войников, авторът на драмата, в своето възхищение имал смелост да си въобрази, че тоя огън, тоя ентусиазъм било от страна на актьора, било от публиката се дължи на неговото скромно перо. Радвал се най-много от всички и провокирал публиката да го поздравлява. Той не подозирал, сиромахът, че актьорът, когото взел по милост, почти е велик.

Тия представления, от една страна, давали на Хр. Ботйова храна на неговата неспокойна натура, а, от друга, станали причина да се прочуе повече измежду румънските българи. Онова, което горяло в неговите гърди и намерения, той си изпълнял акта и волята временно и мислимо на театралната сцена. В „Покръщението на българите“ ние видяхме, че той си избра роля в лицето на бунтовника Светолида – да бунтува народа да се не покорява на своя владетел. В драмата „Иванко“ той си избрал ролята на самия Иванка, за да убие царя! В „Стоян войвода“ той дигнал източен въпрос да вземе ролята на войводата[129], да води юнаци, да бунтува народа. За да вземе ролята на Иванка, той отишел нарочно в Букурещ,

там да убие стария български цар. Съжалявал пред приятели, че Иванко, бунтовникът, цареубиецът, е нарисуван много слабодушен и нерешителен, но той пак го приемал само за факта – че ще убива цар!

– Жално ми е – казал той един път на Вазова, – че няма да се представи скоро у нас драмата на Шилера. Аз бих играл Карла Моора, аз непременно искам да съм Карл Моор.

В горещото си желание, че на лято непременно ще да стане хайдутин, ще да захване живот нелегален и бунтовнически, той продължавал да живее съвсем разпуснато и волно, да не кажем нещо повече. Със своя образ на живот той протестирал и горчиво се подигравал със съществуващия политически и нравствен катехизис и с понятията на хората. Нищо не било добро за него освен пълните с дим и с нечистотии кръчми, гдето се събирали голите, бездомните, отритнатите, презрените и докараните до такова положение хора, щото да им е черно всичко на света. „Бог да го прости, колко съм го мъмрал и учил да си гледа работата, да седне и се залови за талантливото си перо – разказва добродушният дядо Паничка. – А бе, Христо, а бе, чедо, защо не бъдеш помирничък? На кого си се метнал? Баща ти беше човек строг, но работеше, умно и разумно постъпяше, а пък ти? Много ще си оплакваш младините! – съм говорил често, пък той умира да се смее. Запозна се с едно калоферче на име Дишката и Стойно Троенчето, от които орталъкът пропищя от тях в Браила. Нощя ходеха с пушки, а деня спяха в тавана на печатничката ми.“

Че българският народ е роб, че Стара планина е омърсена, че в Цариград царува султан, а в Калофер – чорбаджии, тая мисъл така заседнала в поетическата и буйната глава, щото само куршумът в челото можал да я избие и угаси. Прочее, всеки, който не гледал така мрачно на своето отечество, който не намирал, че хайдутите и хъшлаците са най-съвременните и полезни за уважение хора – то тоя всеки бил за него вреден, ненужен и непотребен. Що да прави сам? Не била

епохата на Чингиз хана, на Атила и други, а то той би събрал орда и би унищожил всичко нему ненавистно. Искат да кажат, че великите нации раждали и велики хора, по наследство. Това правило или закон нямат в себе си нищо правдоподобно, защото не личностите се раждат велики и стават такива в утробата на майка си, а условията, събитията и обстоятелствата ги правят такива, отпосле вече. Колко българи са се родили за наполеоновци, робеспиеровци, гарибалдевци кошутовци и пр., но мизерното положение на своя народ създало е от тях дребни чорбаджии в някое село, хайдути по Балкана или незаметни доброволци в Гърция, в Сърбия или в руските полкове. Впрочем, за тия въпроси ние говорихме и на друго място в настоящата книга.

По това време Ботйов си спуснал черните лъскави коси, които достигали до раменете му.

– Ти изображаваш от себе си руски студент, без да си бил такъв – го попитал един път един влашки адвокатин, според както съобщава Киро Тулешков.

– Не, лъжете се, господине! С дълги коси са ходели старите български войводи по Балкана, които са защищавали сиромасите и угнетените и на които аз съм поклонник и обожател. Тях аз подражавам – отговорил Ботйов.

IV

Но наближил хайдушкият и хъшовският сезон, жегата била убийствена в крайдунавските градове, прахът излизал като от пещ, мътната дунавска вода миришела на всякакви нечистотии... А Балканът? Неговите дебели сенки, бистрата му и студена като лед вода, божественият му въздух, байракът, потерите, печените агнета, най-после светата идея и златната надежда карали момчетата сън да не спят, да сънуват и бълнуват Агликина поляна, Вратника, Чемерина, Марагидик и други балкански сборища. Нито им се яло, нито им се пило,

нито се пък на работа захващали. Не е шега. Тая година беше знаменитото за хъшовете лято – 1868 г.

– Язък, пропаднахме, засрамихме се, останахме в тая пуста Влахия – да ни ядат въшки и да се кланяме на влашките жандарми! – говорели те. – Тефтерът на Хаджи Димитра се изпълнил вече, както говорят, где ще ние да отидем, под кой байряк ще да се запишем? Ето нà, лятото се минува вече, месец и нещо остана до богородични пости! Дядо Жельо отиде и пропадна... Няма и писаря му.

Дядо Жельо и писаря, който не е друг никой освен нашия герой, действително ги нямало по това време в Браила между своите момчета. За да поздравят Балкана по-тържествено, за да дадат страх на неприятеля, те намислили да заминат с Хаджи Димитра и Караджата. Кроели да извадят една чета най-малко от 500 души момчета, с която да се вмъкнат в България през Делиорман, около Тутракан. Момчета имало доста, но най-главното – оръжия липсували. Николай М. Тошкович от Одеса, с кантората на когото са запознати вече читателите, когато описвахме Ботйова в тоя град, имал около 3000 и повече пушки, купени нарочно за въстание в България. По настояването на Ботйова, че той се познава с Тошковича, че има надежда да се вземат пушките, ако не всичките, то поне няколко стотини, заедно с дяда Желя заминали за Одеса в началото на юли същата година. Войводата и писарят много прага изтрили, на мнозина се молели, казвали, че идат от страната на хиляди юнаци, готови на Дунава; че народът в България ги чака с отворени ръце, но нищо не помогнало. Тошкович, когото отделяла пропаст от понятията на двамата почтени делегати, пукната пара не давал за всяко движение и работа, което ставало без волята на государ-императора. Той чакал онова щастливо време, когато запеели казаците.

И така нашите хора се върнали из Одеса с празни ръце и с убит кураж. В тяхно отсъствие се получила телеграма в Браила от войводите Хаджи Димитра и Стефан Караджа, която канела, разбира се, условно, дяда Желя, Пехливанина и Бот-

йова да тръгнат вече през Дунава. „Да се видим на А г л и к и н а п о л я н а“*, свършвала депешата. Покойният Пехливанин, който се намерил в Браила да чака своите другари из Одеса, получил телеграмата, но се отказал да тръгне без дяда Желя и без Ботйова, за което бил в правото си. Когато Жельо се завърнал в Браила, то той обявил своето намерение на браилските по-богати и патриоти българи, които се завзели според силите си да му стъкмят четицата. Приготовлението било още в своето начало, когато румънското правителство било сериозно заплашено, че позволява на разбойниците да се въоръжават в неговата земя и минуват в империята. Причината на тая строгост била, че Хаджи Димитър и Караджата със своите 125 души юнаци правели вече първа битка между Саръяр и Караесен (7 юли). Браилските власти подирили закъснелите другари на Хаджи Димитра, които лесно сполучили да напипат при заварено престъпление, като готвят едно-друго. Дядо Жельо, Пехливанинът и мнозина още от първа ръка момчета били хванати и затворени на минутата. Подбрали и нашия херой. Той се отървал със своите дълги коси, като казал, че е член на българската театрална трупа под директорството на професор Войникова!

По тоя начин той не можал да види тая година Стара планина, кривото хайдушко хоро, байряка и боя, негови горещи идеали, за които останал в Румъния, за които бълнувал деня и нощя. Той си бил приготвил вече дрехите, цървулите, един револвер и други още принадлежности. Бил се приготвил вече да мре, направил и своето завещание към родителите си, което се състои в песента „На прощаване в 1868 година“**:

Не плачи, майко, не тъжи,
че станах ази хайдутин...

и пр.

---

* Гледай книгата „Четите в България“.

** Погрешно е казано в изданията на Манчева „1879“ г.

Где, как и при какво положение и състояние на духа се е написала тая песен, Киро Тулешков, деветгодишният неразделим приятел на Ботйова и неговият съучастник във всичките неволи ни обажда обстоятелствено... „Един ден аз отидох на българското кафене Стара планина и го заварих седнал до една маса, вдълбочил се и пише – разказва Тулешков в своите неиздадени мемоари. – Приближих се до него и го попитах какво драще, а той нито главата си дигна да ме погледне, нито ми отговори. Оставих го спокоен и седнах настрана при друга маса. След няколко минути той престана да пише и си дигна главата. Като ме съгледа, поздрави ме и ме попита кога съм дошел. Повикна ме при себе си и почна да ми чете стихотворението „На прощаване“, което каза, че написал в кафенето, като ме питаше харесвам ли го. „Аз съм уверен, продължи той после, че щом освободят дяда Желя, то ние пак ще да можем да преминем. И ти ще да дойдеш ли с нас?“ Отговорих му, че няма се върна от думата си, никога няма да го оставя. Разговорът ни се продължи около половина час. Той се прозява, протяга и най-после ми каза: нямал ли съм някоя пара да му дам назаем, защото два деня ставало, как не бил хапвал, а нощно време спял по пейките на кафенетата. Отговорих му, че и аз страдая от същата болест. „Тогава не можеш ли да отидеш и намериш поне една топка“ (хляб по хъшовски), каза той засмяно и пак се наведе да продължава своята песен.*

По-напред, преди да ходи той в Одеса с дяда Желя, имал един скандал в браилската градина, който се състоял в следующето. Заедно с И. Кършовски се разхождали в градината, гдето имало и няколко души турци от многобройните в Браила гемии. Като преминали край една група от тия последните, Ботйов горд и надменен, с вирната глава и с дълги до

* Тук му е мястото да забележим, че всяко Ботйово стихотворение си има своята история и причина, не без повод и хамен току-така е написано, от гевезелик и нямание какво да прави. По-надолу ще говорим обстоятелствено по тоя предмет.

раменете коси, както казахме вече, и като ги изгледал кръвнишки, с който поглед искал да излее всичката си ненавист, която храни към тяхното племе, един се обадил и казал:

– Тоя кяфирин кому продава чалъм? Поп ли е, какъв дявол, но не прилича на влах.

Ботйов, който чул и разбрал тия думи, не искал да ги прегълне. Преминал покрай турците втори и трети път, пак ги изгледал, пак същите докачения от тяхната страна. На третия път взел отдалеч още пясък в кривача си, който хвърля на турчина в лицето, като го и напсувал в същото време. Турците, които били повече от десетина души и които го разбрали, че е българин, нахвърляли се върху му твърде яростно. Той беше човек здрав и физически, разбирал и от пехливанство, както го видяхме в село Задунайка. Едному ударил мушра, другиго плеснал, трети блъснал, а четвърти хваща за гръкляна, който примира и пада на земята. Друг един турчин се затичва, грабва един остър камък и посяга да удари Ботйова по главата. Той отърва из ръцете му камъка и него самого стоварва по главата, който така също полита да пада. Турците дохождат до последно отчаяние, нападат по-смело, Ботйов се изскубва от ръцете им и иска да бяга, но един от тях го хваща за палтото и се влече подире му. Той ще го съблече, но мисълта, че няма друго, спира го още от тоя риск.

Българи, власи и гърци, които се намирали в градината, обикалят арената и само по себе си се разбира, че симпатиите им са за нашия нападател. Те го насърчават и съветват да съблече дрехата, което и направя. Турците следват още да го гонят, но той сварил и се бутва в кафенето на Сима, наш българин, и като такъв, няма нужда да казваме коя страна е държал. Противниците му чакат пред затворената врата на кафененцето, блъскат, дигат шум, викат полиция и не се вижда, че ще се помирят, защото двамата им другари лежат още в градината. Работата взела дебел край, трябвало се предпазливост. Дордето турците и полицията, която успяла вече да дойде на мястото, се разправяли и споразумявали, някой

си дядо Иванчо, волентир от севастополската война, извадил едни ножички, остригал дългите коси на Христа, дал му своето палто и му казал да се не мае.

– Да не е тоя? – попитали жандармите, когато се подал от кафенето Ботйов.

– Не! Оня прилича на поп – казали турците.

Така евтино отърван, Ботйов се затекъл и се мръднал в печатницата на „Дунавска зора“, в писалището на Войникова, когото нямало в това време. Полицията, като имала отметки, че човекът с попската коса се навъртал в тая печатница, не се забавила да я нападне. Тя се придружавала и от драгоманина на турското консулато. Ботйов одраскал и оттука и се скрил в тавана на българското училище, което било в един двор с печатницата и в което нямало ученици по причина на ваканциите. Около четиридесет деня той останал скрит, дордето го забравят комисарите.

Пуснали Желя войвода от затвора, макар и наскоро, но работите се обърнали така, щото птиче не можело да прехвръкне през Дунава, а не и чета. Хаджи Димитър със своите двадесет и четири души смели другари бил погребан вече на върховете на Бузлуджа. Настанала реакция и униние в средата на хъшовете, изчезнала вече братска любов и духовни свръзки, онемяла славата на Стара планина, гладът и голотията се представили с всичката своя свирепост, нещо, което по-напред не било забележено в такава остра форма. Всеки си потърсил гечинмека във влашката земя, всеки забравил буковата сянка и байряка и се помирил с всичките наредби и закони на Румъния. Едни станали градинари; втори отишли по мошии; трети керемидари; четвърти задигнали стомните с бозата и така нататък. Ботйов се видял в скоро време оставен от любимите нему хора и другари. Не можел той да предприеме ни едно от техните занятия. То би било голяма несправедливост да утвърждаваме, че като е имало в Румъния прехрана за хора от най-долня и проста ръка, хора като Ботйова са можели да останат на улицата. Напротив, в

Румъния по онова време е имало по-голяма кариера за българите, отколкото в собственото им отечество. Достатъчно е да си припомним само имената на Христа и Евлогия Георгиеви, роднина на Ботйова; дядо Маринчо Бенли[130]; Стефан Берон[131]; владиката Рашев, Грудов; Станкович; Колони и др. много, които от прости чирачета бяха заминали степента на чокои. В Браила много търговски къщи го канили да им стане писар, но той все отказвал, считал го за унижение на своето достойнство и на идеите си да се помири и слугува на ония, които считал, че трябва да се унищожават и преобърнат в хайдути.

Останал гладен сред улиците на чуждия град, без никакви надежди за бъдещи идеали, той си решил да вземе такава работа, която никак не го стеснявала и която можел да зареже, когато му скимне. Войников готвел трупа от любители да замине за Букурещ, за да даде „Покръщението на Преславския двор“ на букурещката сцена. Най-голям интерес имал той да тури на ръка и Ботйова. Последният се съгласил, но поискал да му даде Войников някоя и друга пара да си купи дрехи и заприлича на човек малко, защото ония, които имал на гърба си, отдавна били излезли от употребление. Практичният Войников се сгнал от най-напред, не му давала ръка да брои на Ботйова напред пари, защото го познавал горе-долу от коя е пасмина. Но като го уверил и дал честно слово, че ще си изпълни задълженията да отиде до Букурещ, дал му стотина-двеста франка. Очевидци разказват, че тоя ден по браилските улици подир Ботйова вървели 7–8 души хъшове, понеже го усетили, па и той сам им се похвалил, че има пари. Успял да си купи само един кат дрехи, които пазарили и избрали няколко души; а останалите пари се раздали по приятели и съчувственици, така щото на другия ден той бил пак без пет пари в джеба.

Отишли любителите в Букурещ, но нямали чест да дадат представление. Румънското правителство, насилено и бомбардирано тогава с ноти от В. порта по причина на Хаджи

Димитра, бояло се от всеки българин, особено от различни трупи, любители и дружества, така щото запретило на Д. Войникова да дава каквито и да било пиеси. Разбира се по само себе си, че трупата от любители, хора практични и скромни, пръснали се да си търсят гечинмека, а нашият херой останал в Букурещ, сред улицата. Потърсил той тогова и оногова от хъшлаците, с които се запознал преди няколко месеца, както го видяхме; обиколил хотел „България“, „Габровени“ и „Трансилвания“, но няма никого, все хора непознати и чужди. Неговите познайници, в това число и Хаджи Димитър, били изядени вече от балканските орли, спуснали своята лепта върху народния жертвеник.

Ходил ден, ходил два и повече, а никъде няма среда като за него, не може да срещне хора, хора от неговата черга, сиромаси, голи и боси, които били билка на неговите рани. Жив бил още по онова време Христо Георгиев, негов съотечественик и роднина, парите на когото излизали на милиони; който хранел и поддържал стотина западнали и негови служители; който би приел и Ботйова с отворени обятия и го би направил ч о в е к, в съвременна смисъл на тая дума, и пр., и пр. Но кой е Христо Ботйов? Можел ли е той да бъде ч о в е к? Приличал ли е той на другите? Възможно ли е било да стане той пръв писар на Христа Георгиева и да забрави и презре своите любими хора? Нека читателите съдят на основание на казаното дотука за него, а ние ще да продължим да нареждаме фактите из собствения му живот.

Той не попитал даже где живее Христо Георгиев, не знаел улицата, в която се намират неговите палати. Срещнал се в Букурещ с някого си Христа Карловченина, такъв тънък гурбет, около когото с огниво да цъкнеш, дрехите му ще да се подпалят като суха прахан. Когато станала първата среща, Ботйов не бил ял от един ден, а Христо – от два.

– Ако си българин, братко, и ако знаеш какво ще да каже сиромашия, то купи ми един хляб! – казал Христо Карловченинът и задръстил със сълзи своите хлътнали очи. – Не се

умира, господине, душа кучешка, а то хиляди пъти би бил по-благодарен.

– Знаеш ли где се продават и купуват тука вехти дрехи? – бил отговорът на Ботйова.

– Ей тука близичко; преди една неделя си продадох балтона – отговорил с очарование Христо Карловченинът.

Това били първите обяснения между двамата Христовци, единът калоферец, а другият – карловец. Отишли на стария пазар, Ботйов влязъл вътре в един еврейски дюген, затулил се между разнообразните дрипи и попитал евреина: колко цванца ще да даде за всичките му дрехи, които са по гърба му.

– А ти нима гол ще да останеш? – запитал евреинът зачудено.

– Ще да ми дадеш едни по-стари, а остатъка на парите ще броиш – отговорил нашият.

Лесно се съгласили. От еврейския дюген двамата Христовци отишли право на една мизерна гостилничка, гдето хапнали и сръбнали братски. Наближило да се мръква, да се прибира всеки в дома си, нашият Христо казал на чуждия Христа, че е време да намерят някое сиромашко ханче, гдето се плаща най-евтино, като го попитал в същото време дали не знае там наблизо подобно заведение.

– Не зная твоя милост дали ще да приеме, но аз си имам ятак, без да плащам пукната пара – казал Христо чуждият след едно малко заеквание. – Това място е една опустяла воденица без врата и без сайбия, в която правели някога си брашно за фиде.

Нашият Христо се съгласил и тръгнал подир своя адаш в тъмната нощ. Преминали чаршията, влезли в най-тъмната на града махала, изминали и фабриките, оставили вече Букурещ на няколко крачки зад гърба си, а няма още безплатната квартира.

– Още малко, още малко, дойдохме вече! – бъбрал чуждият Христо в отговор на нашия, който захванал да се безпокои.

Дошли най-после до пустото здание, което тъмнеело още по-страшно от нощния мрак, а вратата му зеели, свободни и достъпни за всекиго, за всичките нощни гадове и животни. Сам Ботйов разказва, че като наближили да влязат, чували се отвътре отчаяна разпра на кучета, събрани от разни махали на нощно спокойствие, които не можели да разделят помежду си кьошета. Когато пристъпили през прага, Христо Карловченинът им направил приличните забележки, като въртял в същото време наляво и надясно с една цепеница. По-учтивите и по-дисциплинираните подгънали опашки и дали отпор нанавън из вратата, а една бяла кучка, която завзела най-почетното място, един напълнен сандък със слама, гдето бил собственият покой на Христо Карловченина, турила се в опозиция. Без да стане от мястото си, което била вече затоплила, следвала да лае на тревога и заявявала своите права през очите си, които блещукали в нощната тъмнина като два запалени въглена. Христо Карловченинът, като по-домашен и по-фамилиарен в заведението, взел нападателно положение, пуснал в ход цепеницата и скоро превзел позицията, а конкурентката му одраскала из вратата и там наблизо по поляната апелирала към стихиите със воя тънък и пронизителен глас.

– Пущината, всяка вечер ми прави тия главоболия – прибавил Христо Карловченинът и поканил нашия Христа да се успокои вече.

В един сандък от брашно или от друго, напълнен със слама, сено и други парцалаци, легнали двамата Христовци и подир няколко минути сладко-сладко заспали! За завивка им служели техните собствени дрехи, за възглавница – едната им ръка, а за постелка – сламата и сеното, както казахме. Зданието, като всяко пусто, без врата и прозорци, стените му и покривът били покрити с паяжини, а подът му постлан с една педя боклук и нечистотии. Туй, гдето го казват дървеници, бълхи и други от тяхната пасмина животни обитавали и царствували в апогеята на своето величие. Тая воденица

сега не съществува вече. Ние ходихме лично да я търсим, показаха ни само семта ѝ, гдето са въздигнати други нови здания. Това място е от североизточна страна на града, близо до табашката махала.

От месец октомври 1868 г. до месец февруари 1869 двамата Христовци са живели в тая воденица, гдето са се прибирали вечер късно за спане, а заран рано, щом се е зазорявало, тичали в града да влязат в някое хъшлашко кафене или кръчма – да си огреят вкочанясалите крака и ръце. Тая епоха от мизерния живот на нашия херой, без преувеличение може да се каже, е най-отчаяната и критическата. Не е било ден, не е било два, а цяла зима остра като калъч, със студове и мразове, и карпатски ветрове, а той гладен по два и повече деня, гол и бос, с разбити идеали се е влякъл като пребит из разкошните букурещки улици. Казахме вече на няколко места, че той е теглил от своите строги понятия за достойнството на човека, за несправедливостта в света, с която веднъж завинаги решил да се не помирява. Доволно бе от негова страна само едно желание, и той можеше да има топла стая, хубави и чисти дрехи, човешко ядение и питие, нравствено и физическо спокойствие, а не да спи с кучетата в пустиите и развалините, гдето не приемал да стъпи и последният букурещки пияница и просяк. Но Ботйов е това, а не друг някой. Човекът се решил да разваля и да унищожава щастливи, а да облагодетелствува поробени и презрени – прочее, той сам трябвало да бъде презрян, сам да показва примери на жестока злоба и ненавист на заклетите врагове на человечеството!

Тяхното жилище във воденицата пораствало и се намалявало периодически от членове голи българи от техния еснаф. Един път оставали трима, после четирима, петима, а сетне пак двама с Христа си оставали. Новодошлите нямали кучешката душа на двамата Христовци да им се тракат по цяла нощ зъбите и да отмаляват от стискане и прегъване. Дневната храна се добивала по няколко пътя, от които поглавните били следующите. Христо Карловецът притежавал

два занаята: да играе на билярд, от която игра ако не всякога, то повечето пъти можел да спечелва по два-три бана, които били общо достояние. Вторият му занаят бил да купува за по десетина пари нещо и да дава по-голяма монета: като цваниц и пр. Когато вземал на ръката си парите да ги брои, така устремително ударял с една си пръст един или два бана, щото се спирали под ръкава му чак до лакътя. После заявявал, че парите са ексик, и дюгенджията, който бил далеч от всякакво подозрение, защото всичко отпреде му се вършело, дотъкмявал сумицата. И Ботйов от своя страна не стоял със сгърнати ръце пред жестоката борба на глада, и той се мърдал. Нарочно отивали понякога да ядат на някоя гурбетска ахчийничка, гдето той икономисвал под дрехата си било хляб, било лъжици, фърколица, пията, нож и пр. ахчийски принадлежности, а после ги оставяли депозит на някой верен българин!

Той ходел и в букурещкото българско читалище „Братска любов“[132] да чете вестници и книги, гдето никой не обръщал на него внимание, гледали го като един от стотината българи емигранти, които пълнеха по онова време румънските градове. Свивал се в едно кьоше, навеждал очи и чел, без да се казва кой е и да се препоръча някому. Вижда се работата, че мизерията, която го е блокирала от всяка страна, дрехите по гърба му и окъсаните му обуща, които зяпали като ламя, произвеждали са известна скромност и срам. Трябва да кажем и това, че Ботйов е обичал твърде много да се носи чисто и прилично, с бяла риза и с черни дрехи. В това отношение той не прилича на хората с неговите идеи и принципи било в Русия, било другаде. Веднъж, когато имало в читалището високи посетители със самурените кожухи, той откачил на едного палтото, което изпукало на гърба му, и станал невидим към воденицата. Една нощ само се загънали с тая топла дрешка, защото по-скоро трябвало да се продава.

– Тая нощ все чорбаджийски манджи и топли соби сънувах – казал Христо Карловецът на заранта, когато трябвало да се прости с шубата и да остане пак със своите голи лакти.

Шубата била променена с едно старо и охлузено палто, което Ботйов облякъл. Случвало се да няма той панталони и това палто, което било до земята дълго, изпълняло длъжността и на панталони. По бели гащи, ботуши до коленете и палтото отгоре – никакво подозрение не можело да се възбуди, че съществувало криза в тоалета, свободно ходел той по „Поду Могушой“. Един път, когато бил в залата на читалището, гдето имало невиносима горещина от собата, един аристократ забележил на Ботйов – защо той е дотолкова грубиян, та не си хвърля миризливото палто? Ботйов навел глава и излазял без всякакви критики, но задигнал галошите на аристократа, които дал да носи другарят му Христо, който бил останал съвсем бос. Когато замръквали във воденицата гладни от целия ден, нашият Христо, комуто не се спяло, обикалял около стените и декламирал разни стихове, като се прозявал от време на време, псувал и се смеел.

– Ти не правиш добре – се обаждал от време на време чуждият Христо да прави бележки на своя съжител, който не лягал като него в сламения сандък. – Многото говорение и ходение твърде удря на глад. Ако искаш да се рахатлъндисаш, легни си като мене и се замисли все за големи работи, уж че ти ги правиш. Няма да усетиш по тоя начин как ще да заспиш.

Ботйов бил на противното мнение по тоя жизнен въпрос. Със смях, с горчиви подигравки и иронии искал той да убие своето отчаяно положение.

– Ей, Христо, да ти е сега един печен свински кебап, както го правят по нас в Карлово и Калофер, отъркалян в кайдисан лучец, насолен с чер пипер и захлупен в саханче! – говорел той на своя другар, който се мъчел да спи в сандъка. – Па една препечена питка, пресена през тънкото сито и остъргана по краищата, и бъклицата да се мъдри до коляното ти като млада булка! Олеле, мале, че зъб им бих ударил! Ами, Христо, я слушай: помисли си сега, че на скарата се пекат няколко пресни скумрии и ти режеш лимона на две части да го изцедиш отгоре им...

– Моля ти се, адаш, за всичко хортувай, само лимон недей споменава, че устата ми се напълниха с лиги, дращи ме нещо в корема – отговарял сиромах Христо, комуто ченетата се били сключили от глад.

Това давало повод на Ботйова да се смее в тъмнината и шегува; но смехът му бил горчив и свиреп. Една вечер, когато обитателите на воденицата си били легнали гладни и сънували топъл хляб и карначета, пред вратата на зданието се чули стъпки от хора и човешки глас, нещо необикновено и ново.

– Драги, аз ме е страх да вляза в това здание, вертеп на дяволите! – бърборел непознат женски глас.

– Ох, душице, как смееш да се боиш ти, докато съм аз при тебе? – се обадил мъжки глас, в който звънтяло и решителност, и отчаяност, и страст, и смес от любов.

Непознатите, само двама, влезли във воденицата, преминали покрай сандъка на нашите приятели и се спрели там наблизо до стената. Целувки, мляскания, ах и ох, обяснения в любов, думи пламенни и страстни и пр. били пуснати в ход и чути от нашите двама Христовци, които мълчели убийствено и чакали по-положителни разстояния.

– Драга, дордето се съмне, има още година – казал мъжкият глас. – Може да изгладнеем. Хайде ти постой тука, а аз да се спусна набързо до първата кръчма и взема едно-друго за хапване.

– Ох, да се не събуди пустото дете на коконата! Ще да полудей да ме вика и търси... Боже мой, какво ще да правя? – говорел женският глас нерешително и двусмислено.

Няма нужда да хвърляме светлина върху непознатите двоица, които и така читателите са разбрали, че не са интересни, нямат отгоре си нищо романтично: слуга и слугиня, каквито има в разкошния Букурещ с хиляди, откраднали се от надзора на своите господари и дошли в пустото здание да прекарат насаме няколко щастливи минути, без да знаят, разбира се, за високото присъствие на нашите хора. Кавале-

рът настоял на своето и се затекъл там наблизо да вземе нещо за хапване; а дамата останала да го чака в разтреперано състояние. Почнала тя да си говори сама на себе си, да се стряска от всяко скръцване на мишките и да подозира стените, а нашите хора, които разбрали всичкия драматизъм на работата, с пипание се споразумявали дали не е време да излязат от пасивност. Христо чуждият хакал с ръка наш Христа да му иска съветите, а тоя последният му взел ръката и я натъпкал в устата му, което значело: да чакат, дордето дойде кавалерът с хапването, и тогава да направят постъпки. Последният не закъснял. Щом той сложил едно-друго на земята и поканил Долцина Тобоска да хамне, Ботйов се изправил на ръцете си и изревал колкото се може на влашки: „Бре, кучи синове, какво търсите тука? Дръжте, жандарми!...“ Нещо като светкавица се премърчало на вратата и нищо повече. Удрянието на четири пети от земята приличало на четири конски крака.

– Ох, господ живот и здраве да ви дава, добри хорица! Либете се, вземете се, челедта ви да се плоди като звездите на небето – казал Христо Карловченинът и изскокнал из сандъка като лев да отиде и обира баберки върху мястото на престъплението. – Христо, аратлик, я ела да видиш! Цял хляб, стъкло с вино и нещо завито в книга, което прилича да е кокошчица – продължил той.

Всичко това било истина. Двамата адаши хапнали и сръбнали богато, като на заговезни, и на всяка дума благодарили на виновниците на тържеството. Като съмнало заранта, те намерили още: един калпак, галоши и шал, които същия още ден икономисали на еврейския дюген.

Неумолимата съдба завидяла на живота на двамата Христовци, вмъкнала се помежду им и успяла да отвори зинала пропаст на техния другарлък. Една нощ, нощ тъмна и свирепа, студ и мраз – камък и дърво се пукало, букурещките кокони и чокои го считали за риск и героизъм, който от тях се решавал да отиде с купето си до „Theatre national“. Нощта

била между Игнажден и Рождество Христово, двамата другари спели по обикновеному в пустата воденица. По петляно време било, когато нашият Христо се събудил от необикновена глъчка.

– Кой съм аз бре-ее! Кой съм? Наполеон има да ми дава хиляди минца... Цар Александър ми праща писмо да се оженя за дъщеря му, султанът ми иска прошка, ама да има да взема!... Кой съм аз, кой съм! На караул!... Удряйте!... – викал човек из воденицата толкова нависоко, щото разбудил и кучетата от ближната табашка махала.

Тоя глас бил на сиромах Христа Карловченина, верния съжител на нашия херой. Думите му показват, че той бил изгубен вече за тоя свят: полудял. Щом Ботйов го чува, отива, та го намира в мърчината и почва да го утешава и смирява с другарска нежност да млъкне и да си легне, да не чуе полицията, като го уверявал, че тук няма нито Наполеон, нито Александър, а само другаря му Христо.

– Караул! Тичайте, че къщата гори!... – викал нещастният Христо, а после паднал в несвяст и заспал.

Заспал и Ботйов подир няколко часа; но като се разбудил заранта и потърсил Христа, намерил му само дрешките, съблечени сред воденицата, а него нямало, изхулил се като змия от своята пролетна риза. Надникнал из вратата и видял Христа, че тича по замръзналата земя гол-голеничък, както го е майка му родила. Достигнал го Ботйов, грабнал го през кръста и го донесъл на гърба си пак във воденицата, а той се чупи и крещи, като че го носят на касапница. Ботйов се моли и го прегръща, но сиромахът бил далеч вече да разбира от подобни нежности. Принуден бил вече нашият херой да излезе официално, да изкара наяве тайното жилище – воденицата, – само и само да спомогне на своя нещастен другар. Оставил го във воденицата и се затекъл до в града да събира помощ и му помогне. Най-напред хлътнал в магазията на някого си богаташ българин – Станкович. Със скрита гордост, с презрение и с явно унижение той разправил накратко хала

на своя другар и помолил богаташа да му спомогне с някоя пара или с влиянието си да спаси една млада душа. Станкович се изсмял през рамо и му посочил вратата.

– Да бъдете проклети, зверове и разбойници! Змия да се вие в пълните ви със злато сандъци!... – казал той и си излязал.

Успял да събере само няколко хляба, един-два цванца и едно старо палто, които му дали от познатите кръчми и с които се той върнал скоро във воденицата. После няколко деня, една заран, той се надвесил над Христа, хванал го за ръката – студена; послушал го – тих и мирен; съзрял му ушите и носа – изгризани от мишките! Простил се сиромах Христо с всичките световни блаженства. Ботйов изтървал няколко сълзи над мъченическите му останки и отишел да съобщи на надлежното място. На другия ден една проста каруца, един кон, един талигаджия и един пиян поп влизали в гробищата на болницата „Колентина“. Скоро-скоро, надве-натри, запъпрали те покойника и си тръгнали, без да се обърнат да погледнат на странника, който обиколил два-три пъти гроба с наведена глава и прибирал с ръце пръстта. Тоя странник бил Христо Ботйов... А за покойния Христа ние не знаем повече подробности, що за човек е бил той и с какво минало?

V

Тежко било на Ботйов после тая участ с верния му съжител. Той влизал вечер във воденицата с някакви си отвлечени предразсъждения, оглеждал се, ослушвал се, мъчно затварял очи, все му се струвало, че ще да дойде Христо. Но щастието му помогнало да си намери друг другар, другар подобен нему, другар скъп и велик, в лицето на когото той скоро се опростил с паметта на Христа. Тоя другар бил сам Васил Левски, пак карловчанин, който по онова време не беше още прочут, както и сам хероят на настоящата книга, не беше

си определил и начертал великото и благородното звание – апостол на свободата. Васил Левски наскоро се бил завърнал от Белград в Букурещ, гдето (Белград) лежеше в болницата от една тежка операция. Щом се побавил в Букурещ, запознали се двамата едномисленици, двамата бъдещи огнени хора и като нямаме никакво съмнение, че и Левски не е бил в положението на Ботйова, то не е мъчно да си обясним защо и той е станал гост на последния в пустата воденица. Левски бил нравствено тържество за Ботйова. Като по-опитен, по с твърда българска натура, той го съветвал да не бъде толкова краен, странен и да почне да живее малко по-човешки, за да бъде пример на другите във всичко.

– Вие сте хора учени, постъпвайте така, щото да произвеждате почит на другите ни братя. Учете ги с перо и с думи какво значи свобода, отечество, човещина, честност, постоянство и любов един към другиго – говорел Левски на Ботйова. – А ти си се затворил във воденицата като изпаднал търговец. Да знаех аз колкото тебе, то чудеса щях да направя. Вземи пример от Раковски. Ако Хаджията умря със сто и двайсет души, ние трябва да умреме с хиляда!...

Ботйов слушал и се оправдавал, че духът на българите е убит именно от горчивата участ на Хаджията и на неговите другари. Както и да е, но по това време той се запознал с някои българи от читалището „Братска любов“, влязъл с тях в разговор по разни въпроси, политически и обществени, а за Ботйова било доволно да размени само няколко думи и даде на своя събеседник да разумее с кого има работа. Заинтересували се хората, намерили се мнозина, които почнали да го зяпат в устата.

– Твоя милост кога допадна в Букурещ и где си се спрял? – попитали го някои търговчета, които желаели да влязат потясно в неговата съдба.

– Скоро съм дошел в една частна къща, там на края живея – отговорил нашият сериозно и си представил воденицата във всичкия ѝ разкош.

Подир няколко деня при входа на това заведение било залепено известие: „Идущата неделя ще да се държи сказка от младия българин Христо Петков“ (така се наричаше тогава Ботйов – вместо името на баща си туряше онова на дяда си). Сказката му била политическа, със скрита революционна тенденция, за старото величие, за настоящото рабско и унизително положение на българския народ и средствата за подобрение. Сказките се повторили и потретили, младежите били трогнати, името на Христа Петков, който тайно продължавал да живее в познатата воденица, захванало да става предмет в много аристократически къщи. Когато той си държал сказката в читалището, то и Васил Левски присъствувал там, скромно и сиромашко седял в най-затънтеното кьоше и се радвал в душата си на тоя прогрес.

За живота му в тая воденица и за сказките в читалището „Братска любов“ той пише на Кира Тулешков, по това време в Браила, следующето:

„... Пиша ти, приятелю, че аз останах тука (Букурещ) с намерение да стана учител на българското училище; но силно се излъгах. Достигнах до такова жалостно положение, което не можа ти описа. Живея съвършено бедно, дрипите, които имах, се съдраха и мен ме е срам да изляза деня по улиците. Живея на самия край в Букурещ, в една вятърничава воденица, заедно с моя съотечественик Васил Дяконът. За препитанието ни не питай, защото едвам на два и три деня намираме хляб да си уталожим глада... Тия дни мисля да държа сказка в читалището „Братска любов“, но как ще да се явя, не зная! При всичкото това критическо положение аз пак си не губя дързостта и си не изменявам честното слово... Приятелят ми Левски, с когото живеем, е нечут характер. Когато ние се намираме в най-критическо положение, то той и тогава си е такъв весел, както и когато се намираме в най-добро положение. Студ, дърво и камък се пука, гладни от два или три деня, а той пее и все весел. Вечер, дордето ще легнем, той пее; сутринта, щом си отвори очите, пак пее. Колкото и да се

намираш в отчаяност, той ще те развесели и ще те накара да забравиш всичките тъги и страдания. Приятно е човеку да живее с подобни личности!!!...“

Букурещките младежи и на дело поискали да засвидетелствуват своите симпатии към младото „българче“. Те му предложили да завежда читалището, да бъде нещо като библиотекар, служител и пр. с една скромна заплатица от 40–50 франка. Ботйов приел, но нали има дисциплина, отговорност, заповеди, подчинения и чорбаджилък, подир няколко деня той хвърлил ключовете и се озовал пак в старото си жилище, воденицата, при своите другари. Някои от букурещките българи патриоти пак не искали да го оставят, при всичко че той строго скривал своето просяшко положение и квартирата си – воденицата. Мнозина му предлагали парични и други помощи, но той ги отхвърлял с Ботйовска гордост. А Димитър Ценович, познат деятел на българските патриотически движения в Румъния, излязъл по-практичен. Скритом от всекиго, той се приближавал до нашия херой и му спущал в джеба, тайно и от него, по няколко жълтици. Ботйов, след като ги намирал, събирал него ден всичките голтаци около си и ги угощавал на своя сметка.

Пак по ходатайството на тия българи той успял да постъпи в букурещкото медицинско училище на разноски на правителството. Бил осигурен от всяка страна. Когато баща му се научил за това, то той тържествувал него ден, на сина си написал писмо, че му прощава всичко досега, че го обича като свой достоен наследник и моли всевишния да бди над него. Зарадвал се и Левски, зарадвали се всички, които познавали редките способности на Ботйова, но чакайте да видим, какво ще да каже сам предметът на тая радост, сам Ботйов? Потърпял няколко месеца и скоро се наситил. Програма, изпити, дисциплини и пр. били смъртен приговор за Христо Ботйов. Той подал прошение да го освободят, като турил за причина, че баща му е зле болен. Ако той се излъгал да постъпи в медицината, това било само за разно-

образие, да опита няма ли неспокойната му натура да намери удовлетворение поне в едно румънско учебно заведение. Освободили го от училището и хайде пак във воденицата, в сандъка със сламата!

Седем-осем месеца се изминали вече, как той живеел все в един град, все с едни хора, все при едни предмети, а това било твърде много за него, наказание за характера му. В една зима да се услови за актьор, да стане библиотекар на читалището за няколко недели, ученик в медицината няколко месеца, с жилище пустата воденица – малко наказание ли е било това за него? Нему ли се даде да търпи и кюхне все на едно място? Трябвало да се поразтъпче малко, да си промени хавата, да се срещне с нови хора, нови местности, та дано поне там намери лек за своите болки. Пролетта през месец май 1869 г. той тръгнал за румънския град Александрия, гдето му обадили, че има празно място за учител в българското училище. На тръгване се простили братски с Васил Левски, който го изпроводил докрай града. Ботйов го заклел в името на вярното им другарство, че щом се появи нещо народно движение или чета за Стара планина, то да не тръгва без него. Левски, както е известно, наскоро през това лято тръгна вече за България по своята трудна мисия и разбира се, че е нямало защо да известява и Ботйова в своите първоначални опити.

В Александрия Ботйов действително останал учител на българското училище, но колко време е стоял, с какво характерно се е отличил, защо е напуснал – нам е неизвестно. Но като знаем миналото му по-преди и по-после, то аналогията нека допълни тая празнота. Знаем само това, че на отивание, по пътя между Букурещ и Александрия, спрял се да нощува в едно ханче, което се намирало на полето, само-саменичко, доволно подозрително. Каруцаринът, който го карал, много го убеждавал да не слизат на това ханче, което било „алдраколе“ (дяволско) и в което пропадали много пътници.

– Трябва да знаеш, че аз съм от ония, които си търсят смъртта и белята – отговорил Ботйов и заповядал на каруцарина да тегли право в ханчето.

Действително, всичко било подозрително в това ханче. И стопанинът, и гостите му, па и самите стаички, които били тесни и продълговати като гробове. В една от тия Ботйов бил въведен сам. Приготовлявал се вече за спане, когато се зачул в стаичката му, в едно от кьошетата ѝ, страшен и гръмлив глас, като че излязвал изпод земята. Ботйов се уплашил от най-напред и тъкмо-що се приготовлявал да духне свещта и вземе позиции в тъмнината, вратата се отворила и той се намерил лице срещу лице с такова едно страшно чудовище, което било в състояние да замрази на мястото си всекиго жив човек. То било облечено с червена дреха, ръцете му черни като катран, на лицето му безобразна маска с дълъг нос и със свински зъби, на главата му три рогове с разни величини, а в ръката му коса. Ботйов трепнал още повече от първото появяване на чудовището, но скоро се съвзел. Сиромах и обитател на воденицата, но той никога не ходел без револвер, който му бил душата. Чудовището заревало свирепо, разтреперило ръце и потръгнало към него да го нападне.

– Стой и не мърдай, че ей сега ще да прокарам шест куршума през гърдите ти! – извикал той още по-гръмогласно и опрял револвера в гърдите на сатаната.

– Авулюй, домну търговец!... Аз се шегувам с тебе!... – заговорила сатаната и полетяла да рухне на земята.

Нашият херой я стиснал за врата, съборил я долу, стъпил ѝ на гърдите и гръмнал с револвера си на въздуха, като извикал, колкото си може: „Тичайте!“ Най-напред довтасал стопанинът на ханчето, уплашен и разтреперан, помолил Ботйова да пусне своята жертва, която не е друго нищо освен неговата мила женица и обичай ѝ било да се облича в такива дрехи и плаши пътниците. Ботйов насочил към него оръжието си и той избягал. Дошли други гости и каруцари, които плашливо се приближавали до сцената, а всякой се кръстел.

По настояването на Ботйова проводили за примарина в ближното село.

– Дойдете да разгледаме дявола – казал той и съблякъл червената му дреха с роговете.

Действително излязла жената на ханджията, която над своята басмена роклица облякла дяволското рухо. Арести и претърсвания се извършили още заранта. Намерило се, че от кладенеца, който бил пред ханчето, имало прекарани тръби под земята, които отивали в стаите на пътниците и влизали в една празна стомна, закопана в земята. Когато наближавало да се яви в стаята чудовището, сам стопанинът отивал на кладенеца и почвал да вика през тръбата, гласът на когото кънтял в празната стомна. Тоя глас чул най-напред и нашият пътник. По тоя начин открило се едно разбойническо гнездо с много участници – каруцари и други, – които обирали пътниците, като ги уплашвали от най-напред чрез чудовището, а някои и убивали. Ето защо ханчето се наричало „дяволско“ и сеело ужас и трепет на пътниците и в околията. Заранта още се разчуло в ближните села за геройството на нашия пътник и жителите не се забавили да се явят и да се надпреварват един пред други да му благодарят, че ги е отървал от това разбойническо гнездо. Той тържествувал.

Учителствуването му в Александрия не е било повече от 7–8 месеца най-много. Но ние се съмняваме и в тоя срок. Как е можал Ботйов да протегли такова едно наказание в малкото градене Александрия, да остане там осем месеца? За невярване! Както и да е, като не знаем на вярно, прекланяме глава пред невероятността. Но за да наваксува изгубеното толкова дълго време все в един град и все в едно занятие, намислил да си отмъсти. Като се дръпва от Александрия, почти от западния край на Румъния, озовава се чак в Измаил, на противоположната граница. Викал ли го е някой в тоя град, той ли е чул, че там живеел някой негов приятел, ние не знаем. Последното е за вярване, защото в Измаил живеел неговият съотечественик доктор Чобанов.

През лятото на 1870 г. ние го намираме в балтата, която е сред Дунава между Измаил и Тулча, заедно с малорусина Ивановича, руски офицер, с който го видяхме вече един път в село Задунайка, когато беше учител. Как са се подушили, случайна ли им е била срещата, или са се търсили, ние пак не знаем. С ловджийски пушки на рамо, с хляб в чантите и с една тенджера те се преселили да живеят в тоя остров, в една рибарска колиба. Биели птици, лебеди и други, ловили риба, клали огън с безплатни дърва, а тенджерата стояла постоянно на огъня, турена върху два камъка. В нея се варяло ту риба, ту птици и други гадове. Дунавът шумял, слънцето грело, вятърът бил прохладен, ясното небе поетическо, с една реч, живот и царство, каквото търсела душата на Ботйова. Те ходели тук по бели гащи, с блузи, обуща от най-простите, на бос крак, неумити и несчесани. От никого не зависели, никой им не заповядал и не искал данък, а тенджерата ври на огъня! В своето възпоминание за миналото си Ботйов мислел и спомнял най-много за тоя остров.

– Друго на тоя свят не искам: да ме направят цар на циганите и да ми дадат право да им наредя царството на тоя остров – говорел той на смях.

Въртели се рибари казаци (некрасовци) около тоя остров. Ботйов и Иван Иванович се сдружили с тях, ходели с каиците им на риба, гледали им сметките, помирявали ги, като се карали помежду си, учили ги на нравственост и пр.

Същата година, през месец септември, той постъпил учител в измаилското българско училище. Направил си черни салонни дрехи, наконтил се, в скоро време станал предмет в малкото граденце и на българи, и на руси, и на румъни, с една реч имало данни, че той ще да почне вече мирен, редовен и човечески живот. Запознал се с началници, съдници, аристократи и учени, между които може би той е бил най-развитият. Посетил много семейства, вземал участие в балове и други увеселителни събрания. Със свободното говорение на трите местни езика – български, руски и румънски, – щом

се отваряло дума за политика, литература и други предмети, то неговият глас се слушал най-много. Счесан, умит и наконтен, със своето класическо чело и кадрава глава, със своите орлови очи и маниери, Ботйов бил идол между женския свят. Най-много той посещавал къщата на известния български богаташ Шопова. Храненицата на последния, младо и хубаво момиче, останали му очите подир нашия херой. Не знаело то сиромашкото, че Ботйов не е от обикновените хора, не е той роден да либи и обича само един предмет! Веднъж, когато си отишел дома от къщата на Шопова, намерил в палтото си, което бил съблякъл отвън, нежно писъмце от поменатата храненица, която си откривала сърцето пред него, и няколко бонбони, завити в книжка. На това писмо той отговорил на момата, че я обича, но не е за нея, защото ще да я направи най-злощастната на света, от глад трябва да умре. Друга една дама, някоя си мадам Петрович, малко останало да напусне мъжа си за Ботйова. Тя просто била омаяна от него, полудявала, ако го не види през деня.

Въобще тая зима в Измаил той живеел така, щото нямал нищо общо с оня Ботйов, какъвто го видяхме преминалата зима във воденицата с Христа Карловченина. С тоя образ на живот той е искал може би да докаже сам на себе си, че може и знае да живее като другите хора. Но Иван Иванович, тоя тайнствен казак, в продължение на това време не оставял Ботйова. Имало още други две непознати лица в Измаил, които му държели под козирог като солдати. Имало и един евреин, учител на еврейската община, с когото имал тесни сношения и за когото е често споменавал, че бил човек с „ангелска душа“. Както за него, така и за Иван Ивановича, за Флореска[133], когото читателите ще да срещнат по-нататък, Ботйов не е искал да говори по-подробно. Няма съмнение, че те са били хора нелегални, за тежко престъпление избягали от своето отечество Русия, така щото и имената си скрили. А кое е най-тежкото престъпление в Русия? Социализмът, конституционизмът и всички въобще хора, които желаят да

се промени в тая държава татаро-монголската система. Дали те, Иван Иванович, Флореско и други още, повечето малоруси, които са се явявали при него сегиз-тогиз, са били военни, учени, студенти и пр. – тая тайна била известна само Ботйову, който я занесъл със себе си в гроба.

В Измаил българската община не му платила учителската заплата за цяла половин година, макар той и да си искал правото всеки ден. Никой не изваждал да му даде пукната пара, а той се бил наситил вече на пустото еднообразие, омръзнало му и занятие, и хора, и увеселения, искал да отиде и търси нови хора, нови приключения. Било срещу Свети Кирил и Методия, които и измаилските българи намислили да празнуват ако не за друго, то поне да продадат малко салтанат на гърците. Трябвало се пари. Кой ще да ги събира от тогова и оногова? Разбира се, учителят. Захванал Ботйов от богатите и свършил със среднята ръка, станало една сума от около 20–30 жълтици. На другия ден трябвало да се почне приготовлението, имало вече наредено и нещо като програмица, от която се виждало, че даскалът замръкнал в Измаил и не осъмнал. Събрал всичките парици, събирани от него, и одраскал неизвестно накъде заедно с Иван Иванович. Сумата, която отвлякъл, покривала горе-долу неговото вземание от общината, така щото работата се замълчала и станала к в и т, само празникът не можал да стане тържествено. Измаилчени дълго време не вярвали, че даскалът им е одраскал, защото, като отишли да го потърсят в квартирата му, намерили всичките му вещи на мястото си, нищо не взел със себе си. Що му трябват подобни главоболия?... Чак на третия ден един негов верен приятел, комуто той съобщил всичко, казал му в същото време да обади на гражданите какво го е принудило да направи това.

VI

От Измаил Ботйов отишел право в Браила. 20–30 жълтици в джеба му така чувствително го бодели, щото той мислел деня и нощя що да прави с тях, в какво да ги употреби? И измислил той дело благородно, дело, за което престъпление би било от негова страна, ако го не захванеше, вместо да ходи с тенджера по балтите и да скита тук-там съвсем безцелно. Той намислил да стане публицист, да си опита силите в полето на журналистиката и литературата, усещал се, че е в състояние да направи това и си изпълни съвестно високата задачата. За пръв път в своя живот, на 10 юни 1871 г., почти месец след избягването му от Измаил, той издал първия брой на своя политически вестник под заглавие Д у м а н а б ъ л г а р с к и т е е м и г р а н т и[134]. Вестникът е напечатан в печатницата на Х. Д. Паничкова, Браила, редактор е Д. Ч а в д а р (псевдонимът на Ботйова). В заглавието стои: „Думата ще да излазя всеки четвъртък. Цената е годишна и предплатена: за Румъния фр. 10, повън фр. 12“. От дясна страна на вестника има мото: „Истината е свята“, а от лява – „Свободата е мила“. Първият член в I брой, който носи заглавие „Наместо програма“, е следующият, който ние заемаме изцяло, за да го чете всеки и си състави понятие за идеите и направлението на редактора.

„Една от най-главните причини за неуспеха на нашите вестници, особено на тия, що са се издавали и издават отсам Дунава, е и тая, дето програмата и съдържанието на всеки почти вестник, между обещанията и изпълнението на редакторите, почти всякога е имало такава разлика, каквато има между мохамеданския р а й и християнската м ъ к а. Нашите редактори в програмите си обещавали са златни гори на читателите си, но тутакси след тези обещания, след тези сладки и медени, вестникът им замязва на голо поле без цел, без характер, на кое наместо обещаните гори читателят вижда някакви си тръне, случайно накачени с безцветни дрипи

от разни материи, приготвени за дреха на оголелия народ. И робът, който чака да му покажат враговете на неговото нравствено и политическо освобождение, да види помощ във вековната си инстинктивна борба срещу тях, вижда само пилинките в очите си, увеличени в куб и квадрат, а горите, що тежат на плещите му и възпират дишането му, означени с едни само точици. Тъй едни от враговете му се потулиха, други оставиха, а трети се дору показаха за негови приятели – за патриоти. Такъв е бил Всеобщият български вестник (?), който отначало докрай беше орган на някакви си м л а д и ч о р б а д ж и и; такъв стана вестникът на волните българи, който избръщолеви най-сериозната страна на политическия ни въпрос с устата на един луд Див дядо; такъв е и сега недоносеният изтърсак на нашите двигатели на пищеварението – политическият и книжовен вестник „Отечество“.

Този триумвират, който искаше да представя уж мненията и стремленията емиграционни, падна именно затова, защото нямаше нищо общо с емиграцията: първият бягаше от нея, вторий се смееше и подиграваше, а третий от височината на чорбаджилъка си дълбоко я презираше и презира, и всичко това ставаше от туй, че те служеха на някакви си партидки, кои* нито народа познаваха, нито пък народът тях. Всяка от тях викаше, крещеше и проповядваше свобода, всяка насърчаше войводите и емигрантите и в същото време всички бягаха и никому ръка не подаваха; тъй щото думата „хъш“ беше станала дума за укор, за презрение, за недоверие, и тези, що имаха злочестината да я носят, теглеха крайни нужди, като не намираха нийде място за работа, или ако и да намираха, то със сигоранца, че трудът им ще е изяден...

Но „Народност“**[135] и „Дунавска зора“ умряха и погребаха се в самите си идеи, а „Отечество“, ако и да не е още по-

---

* В първото свое появяване на литературното поле Ботйов е писал относителните местоимения без членове. Това по примера на Раковски може би. А останалото му правописание е на Л. Каравелова.

** Редактор Ив. Касабов.

гребано, за кое трябва да благодари влиятелните си агенти, кои по низкопоклонничество към патроните му изполъгали са свят простаци, за да му съберат няколкостотин абонати – но и то е отдавна вече умряло и неговата мъчителна смърт е отвратителната категория, в която се намират „Право“[136] и „Турция“[137].

За да не падне и нашата „Дума“, ако ще би и в категорията на споменатите блаженопочишви средновековни рицари, ний ще се въздържим от всякакви обещания и като мислим, че съдържанието на първите два-три броя от вестника ни ще обясни и програмата му, възпираме се само да кажем нещо връх названието му Дума на българските емигранти.

На последната нова емиграция, коя от ден на ден се умножава с бежанци и изгнаници от вси слоеве на наша народ, ний гледаме като на пръв гранитен камък, който се хвърли сред пладне върху голата тиква на тиранина, като на същ народен протест против общественото му положение между народите – дору и повече, нашият емигрант, като прав и законен наследник на класическия ни хайдутин, приел и опазил е завещаната борба с всичките му социални стремления, които са едни от най-хубавите черти на народния ни характер. Полякът люби и пролива кръвта си за всичко, що е полско, що говори езика му – за магнати, за шляхта, за йезуити. Българинът, напротив, каквато омраза храни против турчина, такава (може и по-дълбока, като е повета) и към чорбаджият и духовенството, тази непорината византийска воня, коя продаде и съсипа народа, а днес носи на шия ключовете на неговите окови.

Който иска да се увери в това, нека вникне в смисъла на нашия хайдушки епос, нека припомни шопското, браилското и дядовото Николово въстание; за нас са доста отношенията на чорбаджийството отвъд и отсам Дунава към днешната емиграция и онези на народа, и обратно. С какви трепетни надежди, с каква трогателна гордост се отзовава бедният

народ към своите си прокудени синове и каква антипатия показват неговите изедници – чорбаджиите и по-горното духовенство!

Сами сме били свидетели и сами на себе си сме изпитали това като пропагандист отвъд и емигрантин отсам Дунава... И то само ний ли? Колко други злочести проповедници се продадоха от тези народни пиявици и колко други се укриха и крият в народа! А тука, тука не направиха ли ни вагабонти, шарлатани, чапкъни и всичко, що може да излезе из устата на едни баснословни невежи, каквито са нашите чорбаджии? Или бяхме глухи и слепи, та не видяхме техния пръст и в несполуката на Петрушанското събитие и на решителните приготовления на Желя и Филип Тотя? Нека ни възрази някой на това – с фактове, с живи фактове ще му избодем очите и ще му докажем, че несполуката ни не бе, че идеята за освобождението не е развита у народа, както мислят ивановци и стояновци, частните тези ненародни препятствия. Собствено идеята за освобождение не е никога угасвала у народа и ако неговата емиграция днес за днес приутихна, то тя не е умряла и не спи, а се е сложила да си почине и отдъхне от несполуки и изново, с нови сили да се залови за работа и приготви за удари.

Ето с какви убеждения, с какви надежди и мисли ний разкриваме уста и викаме пред грозния час всеки емигрантин, всяка благородна душа, всеки свестен българин, кой е оставил бащино огнище не за да промени едно робство на друго; викаме ги да издумаме всичко, що се е набрало в гърди, в тези злочести четири години, да повдигнем въпроса за нравствено-политическата свобода и да се откликнем на страждущия народ, който зад расата и калимавката посяга връх чалмата на босфорския болван и гледа да ритне и едното, и другото. Откъм Дунава, белия Дунав, е чакал той някога си своите освободители от византийско иго, към Дунава и сега обръща очи! Затова ний трябва да се сплотим, да мислим, да думаме и да работим. Пък ако е имало досега

ръка, коя да ни отбий или възпре ударите, то къса ще е вече да ни затули устата и прекъсне думата...

И глас искрен, благороден
в сърца отзив ще намери,
той е станал глас народен,
та врагът ще потрепери!...“

Тая програма от първата литературна и публицистична деятелност на нашия херой така ясно говори сама за себе си, така открито характеризира нейния автор, щото нам малко остава да говорим. Чорбаджии, расо, калимавка и пр. били ненавистта народна, а хайдутите, хайдушкият славен епос трябвало да бъде идеалът народни! Епохата тогавашна, духът и душата велика и неспокойна са изображени в тая програма с поетическо наблюдение. В тая програма ние виждаме Ботйова цял-целеничек, какъвто той беше в поемата „Хайдути“, в „Борба“ по-после, в „Моята молитва“, в „Жив е той, жив“ и пр., и пр. читателите, които с нас заедно видяха Ботйова, когато той се бореше по сватбите в с. Задунайка и хранеше вълчета, когато спеше във воденицата с Христа Карловеца и когато се сражаваше с таласъмите в ханчето „Алдракулуй“, едва ли ще да повярват, че същият Ботйов пише горнята програма, в същите тия гърди се е криел тоя огън. Такива биват истинските поети!

Редакцията, администрацията, печатарството и техническата част на вестника се разпределяла на равни части така: Ботйов – редактор; дядо Паничка – печатар; Киро Тулешков Гурбетът – словослагател; а братя Василеви, тютюнджии в Браила – касиери и нещо като гаранти за сигурността на вестника. С една реч, всичко наред. В заглавието добре стои, че вестникът ще да излиза всяка неделя – четвъртък. В практика излазя съвсем противното. Петте броя, които имаме на ръка, са излезли, както следва: първи брой, както казахме – на 10 юни, втори – на 25 същия месец, трети брой – на

8 юли; четвърти – на 17 юли (слава богу); а пети – на 25 август! Редовно си вършил човекът работата, нямало е защо да негодуват абонатите му. В първия и втория брой няма никакво оплаквание относително финансовата част и другите стопански потребности. Но в третия брой под заглавие: „От редакцията“, четем:

„До настоящия трети брой Думата не можа да излязва редовно по причини, че печатаринът, после и словослагателите бяха се поболели (сиромасите, как пък така от един път да ги налегне болест) – р.) – и друго – нямахме гарант и покровител. Днес с благодарение известявам, че всичко това се оправи и ний ще следваме редовно, като г-да бр. Василеви от съчувствие към идеите ни приеха длъжността на гарант на емигрантската ни Дума.

Подир това нека някои си интриганти в Браила, на кои като трън в очите е политическият ни вопрос и кои се зарадваха за спирането на „Свобода“ и намръщиха на появяването на „Думата“ – нека пръскат слухове, че ний не ще можем да следваме. Признаваме се, със слаби средства начнахме (то не може де бъде! – р.), но вестникът ни няма разноските на „Свобода“ и редакторът му не живее по хотели и не държи цийтори като тези, що пръскат подобни слухове... Свободните хора под всичките меридиани съчувствуват един другиму и нашите емигранти няма да ни оставят да млъкнем“...

После това известие, което има духа на ултиматум, в което с благодарение се обажда на читателите, че „Думата“ е гарантирана и си има вече своя управител, всеки трябва да чака и се надява, че тя тръгва вече редовно. Но само последующият брой IV, както казахме по-горе, се явил навреме – 17 юли – и без оплаквание. А пети – чак на 5 август се отпечатва, и то с такова мършаво съдържание, което ясно показва, като белия ден, че Ботйовото перо е отсъствувало вече. Няма ни едно стихотворение, както е било в I, II, III и IV броеве, гдето ги има по едно и по две; няма никаква статийка, която да пуща искри, с изключение на подлистника „Българските

въстания на 1868 г. под войводството на Хаджи Димитра и Стефан Караджа“, разказа „Примери от турско правосъдие“, които са продължение от другите броеве, и подпис Д. Чавдар. Известието даже, турено начело на 5-и брой, в което се обаждат причините на закъсняването, и то е писано от чужда посредствена ръка. Вместяваме го за любопитство:

„По причина, че редакторът беше яко болен, вестникът не можа да излезе редовно минувшата седмица. Затова и ние съчувствувахме, като не можахме да съобщиме един яко относителен член за неугодието на „Книжевното дружество“, неугодие, което действително съществува, как се уже видя в годишното му на 25 юли събрание.“

Подир това известие следва една глупа и преглупа статия с още по-глупо заглавие, наречено „Граждански изглед“, в която се разправя с един варварски стил как Стефан Берон се изправил на крака и подарил на „Дружеството книжевно“ сърцето на Д. Берона, заключено в една обработена о тому способу от аржант-плака кутия! Срещат се и такива фрази: „Вот и резоните от тому способу“ и други още русизми и малорусизми, от които заключаваме, че ближните тайнствени приятели на Ботйова, малоруси, като: Иван Иванович, А. Шапченко, Гримарди Флореско и други, са написали и изпълнили 5-и брой от „Думата“.

За да напусне Ботйов вестника си и да позволи да се пишат в него такива безграмотни и безсъдържателни статии, главната и уважителната причина е била тая, че той е паднал в това време тежко болен, както гласи и самото известие. Болестта му била тифус. Печатарят му дядо Паничка и словослагателят му К. Тулешков разказват, че той заболял, след като изкарал четвъртия брой на „Дума“. Петият излязъл, когато бил вече болен, а шестият, за съществуването на който ние лично се съмняваме, излязъл уж по-после, и това е то всичкото съществувание на в. „Дума“. За болестта и положението на Ботйова по това време К. Тулешков, който му е служил завинаги като адютантин, разказва... „Той нямаше ни една

пробита пара, когато легна болен, нямах аз, нямаха и ония негови другари, които се въртяха около му. Отидох да заложа часа си, но никой не рачи да го приеме (защото е бил много добър по всяка вероятност и от достоверно и неподозрително лице се е залагал – р.). А той болен на умирание и гладен. Най-после отидох при негов един приятел, на Ботйова, комуто известих за критическото положение на последния. Тоя Ботйов приятел, когото като че гледам сега напреде си, щом чу, тръгна с мене заедно и отидохме при един доктор, когото повикахме и го заведохме в стаята на болния. Прегледа го и написа рецепта и като се научи, че болният е бил вестникар и редактор, отказа да иска пари за труда си. Всичко излезе добро, но кой ще да заплати рецептата! Спицеринът приготви лека, но го тури настрана, като се и разсърди още защо не съм му казал, че нямам пари. Какво да правя? Отивам при Ангелакя Савич, но и тоя добродушен и искрен патриот беше изпаднал по това време. Той се трогна и начаса скочи да отиде при Стефан Берон, когото помоли да спаси един млад момък. Берон прати една картичка до спицерина, който даде церовете. Дордето ги вземем, минаха се два-три часа, а онова, което трябваше да се заплати, не надминаваше 2–3 франка...“

Четири броя, но и те са достатъчно да може да се определи и характеризира Ботйов, било неговите политически убеждения по разни въпроси, било литературните му и поетически дарби. За България, както сме казали вече на много места, той желае изтребването на всичките основи, които прямо или косвено поддържат „босфорския болван“. Чорбаджии, духовенство, мършави вестникари без идея и строга определеност и всякакви други просветители са за него вредителни и пусти елементи. Хайдутите, пред техните идеали и последователи се кланя той само, те трябвало да бъдат знамето на честните емигранти... „Нашият емигрантин, като прав и законен наследник на класическия хайдутин, приел и опазил е завещаната борба с всичките му социални стремления, които са едни от най-хубавите черти на народния ни характер“ – говори той.

В това малко вестниче от три тесни колонки, в четирите му броя, успял да каже и няколко думи за славянската конфедерация, толкова още нова в онова време. За това му е подало повод новопоявившият се сръбски вестник „Югославия“.

„Честитим появяването на българо-сръбския вестник „Югославия“ – говори той... – Идеята за югославянска конфедерация е идея на западните панслависти, в противност на оная на руските, програмата на които се заключава в думите на великия им поет: „Славянските ли реки ще се влеят в руското море, или то ще пресъхне...“ Няма славянин, южен или западен, няма свестен човек, кой би можал да съчувствува на такава абстрактна идея, каквато е тази на русите, с осъществяването на коя се поглъщат цели народности, отделени една от друга, с история, литература, нрави и обичаи. С химическото сливание на подобни народности става композицията на робството, на яда, кой приима почти цяло столетие болната Полша. Напротив, няма славянин, южен или западен, няма свестен човек, който да не съчувствува на идеята за югославянска конфедерация, коя няма принципа на робството и сливането на разни народности; а, напротив, сигуранца е за свободно развитие на тия народи, които ще я съставят.

Отскоро се е появила тази идея между южните славяни; но малко е развита тя между наша народ по причини, че му е проповядвана неискрено и с ущърб за целостта му. Германското съединение със свойта деспотическа Прусия и италианското единство със своя Пиемонт и под своя Виктор-Емануил са примери, които плашат наша народ, защото нито Русия е за него Прусия, нито Сърбия – Пиемонт. Югославянската конфедерация трябва да се проповядва и основе на други, свободни начала, тъй щото ни една от народностите да не бъде онеправдана. Прусецът е немец, пиемонтецът – италианец; но нито българинът е сърбин, нито сърбинът – русец...“

Тия начала и идеи, изказани в тая кратка забележка, най-

ясно характеризират Христа Ботйов и като българин, и като славянин, и като човек най-после. Той е гледал още тогава, преди 17–18 години, така на тоя въпрос, както днес гледат вече в отечеството му българските патриоти. Но за тия последните, в сравнение с Ботйова, не съществува почти никаква палма, защото очите им се отвориха от оглушителния гърмеж на факти и събития (1885–1888 г.). Слепи да бяхме ние съвременниците, пак трябваше да си отворим очите и се осветлим по въпроса на славянството – кое именно славянство е спасителното и желателното и от кое пада носът само като се помирише. С Ботйова е въпросът съвсем другояче. На основание на дълбоко изучавание само историята на славянските племена и техния жесток покровител, съгласно своите собствени чувства и патриотически побуждения той можал да отгадае и предвиди онова, което обикновените разбраха само след грубите факти и събития. Така би трябвало и да бъде.

В това време, когато той издаваше своята Д у м а, във Франция, собствено в Париж, се бяха извършили велики събития. Френските работници в Париж, възползувани от паданието на своя авантюрист император, Наполеон III наречен, дигнаха глава против своите угнетители аристократи, буржоази, чиновници, попове, калугери и пр. Основаха временно правителство, изгориха палата на класическите тирани, събориха паметника на Наполеона I, изклаха лицемерните попове и калугери, с една реч, за свой пай нанесоха пръв удар на старата цезаровска школа. Хората от Версайл – Фавр[138], Мак-Махон, Тиер и пр. – събраха сили, жандарми, войска и свои верни последователи, удариха на комунарския Париж и след една отчаяна битка станаха му господари. Сеч, огън и кръв, каквито не е виждал ни Батак от башибозуците, ни Дамаска от арапите, се захвана между един и същ народ, между работници и чорбаджии. Дребни деца, наречени п е т р и о л ч и ц и, се колеха по улиците, ранените се убиваха по болниците с митральози, републиката мина през труповете

на около 25 000 сиромаси и поби знамето на своето тържество, след като проводи на заточение още няколко хиляди. Това страшно клане в цивилизования Париж, тая борба между сиромаси и богати едвам-що беше се извършила преди няколко месеца, когато Ботйов почна своята Д у м а.

Разбира се, че симпатиите на света бяха за версайлското правителство, което въведе в Париж п о р я д ъ к а. Думите к о м у н а и к о м у н а р и бяха равносилни с някаква си кучешка породица, хора вагабонти, разбойници, плячкаджии и грабители като нашите башибозуци и черкези. „Изгорили най-хубавите палати и паметници, опустошили прекрасния град“ и пр. още охания и ахания се чуваха от всекиго любителя на хубавото. И жителите на града Браила били на такова мнение, т.е. и те не можали да намерят думи, с които да окачествят и изпсуват комунарите. Ботйов правел изключение заедно с тайнствения Флореска. Те ходели от кафене на кафене и други публични заведения, гдето се събирали българи и гдето им минувала думата, за да проповядват и разясняват, че комунарите са спасители на человечеството, мъченици за сиромасите, робите и пр., но глупците не можели още да разберат тая тайна. В такова едно кафене един път едно младо търговче, което се отличавало с това, че знаело да държи добре тефтери и сметки, обадило се и възразило, че парижките комунари са кучета.

– Долу шапките! На колене, подлеци! – извикал разярено Флореско, като плеснал шапката от главата на умното търговче. – На колене, когато говорите за сто хиляди души, паднали за една идея!...

Търговчето се навело, та си взело шапчицата и заедно с другата публика покорно излязло из вратата. Всички се разбягали. Според някои сведения, пак от самия Ботйова, Флореско е бил не само комунист по теория, но се е сражавал на парижките барикади с версайлската войска, а после сполучил да побегне, като си менявал името във всеки град и държава. Иван Вазов ми разказваше, че по това време нашият

герой е бил такъв лют комунист[139] и защитник на парижките събития, щото в няколко срещи с него той, Вазов, захванал да вярва, че комуната ще да спаси света. Когато и хора като Вазова с хрисими характери и с благи души са можали да се увлекат, то всеки може да съди за красноречивото и убедителното слово на Ботйова.

Най-после, ето и самата негова защита на комунарите, напечатана във 2-и брой на Дума, под заглавие Смешен плач:[140]

„Плачете за Париж, столицата на разврата, на цивилизацията, школата на шпионството и робството; плачете, филантропи, за палатите на страшните вампири, на великите тирани – за паметниците на глупостта, на варварството, изградени с отсечените глави на толкова предтечи, на толкова велики мислители и поети, с оглозганите кости на толкова мъченици на насущния хляб – плачете! – Лудите не може никой утеши, бесните не може никой укроти!

Кълнете комунистите, че съсипаха столицата ви и измряха с разбойническите за вас думи: свобода или смърт, хляб или куршум! Плюйте на техните трупове и на труповете на онези жертви на цивилизацията, кои сте прегръщали и прегръщате в лицето на жените си, на сестрите си, на майките си, и днес наричате бесни блудници, защото имаха още сила да се хванат да оръжие и избавят от вертепа на разврата! Хвърляйте кал и камъни върху гроба на Домбровски*, защото не стана слуга на някоя короняса-

---

* Домбровски (Ярослав) е поляк. Дете още, бил взет от своите родители и даден във военното училище на благородните, наречено Константиновско, заедно с други млади поляци. Целта на император Николая е била, щото те да забравят своята народност. На 17 год. бил артилерийски поручик, бил се по Кавказ и после постъпил и свършил военната академия и назначен във варшавския гарнизон. Тук той станал член от революционния Център. комитет на полските патриоти. Хванали го до въстанието и го осъдили на смърт, но по нямание още по-сериозни следи – бил опростен и изпратен в Сибир

на глава, а поборник на велика идея, на висока цел и с гърди твърди се опря на предателите на Франция и виновниците на толкова злочестини в човещината.

Цял свят оплака Париж, цял свят прокле комунистите, и нашата бедна журналистика и тя не остана надире, и тя заплака за бездушното и прокле разумното. Смешен плач! Като че от Нимврода до Наполеона, от Камбиза до Вилхелма войната не представя едни и същите зрелища, една и същата цел с едни и същите средства. Като че Наполеон в името на цивилизацията и Вилхелм в името на божия промисъл не направиха повече зло, повече варварство в 19-и век, отколкото направи Александър Македонски[141] с походите си преди толкова векове. Но там е варварството, там са укорите и проклятията, дето робът, човекът, като не чуят думите му, разума му, улавя се за крайност и се бори на живот и смърт, доколкото му позволяват средствата, които са низки, защото са малки, а малки само затуй, защото им са ги отнели господарите. Тогава човека наричат разбойник, развратник, низък и варварин! Такива бяха и комунистите.

Християнството има своите мъченици, доде нарече роба „син божи, син человечески“; има ги и революцията, за да „направи скитника гражданин“; има ги и ще ги има и социализмът, който „иска да направи човека повече от син божи и гражданин – не идеал, а същ човек и от него да зависи градът, а не той от града“. Християнството, революцията и социализмът – монархията, конституцията и

на 15-годишно заточение. Сполучил после и избягал. В борбата на парижаните с Версайл той предложил на първите своите услуги, т.е. на комунарите. Назначили го комендантин на Париж. Неговата енергия и хладнокръвието му поразили не само парижкото население, но и неговите врагове. Тиер и министрите му не един път се опитвали да го подкупят, но със срам трябвало да се съзнаят, че Домбровски не е човек от тяхната нравствена страна. Домбровски падна убит на барикадите. Не е чудно, че Флореско, тайнственият другар на Ботйова, е бил под командата на Домбровски.

републиката, – те са си фактове и епохи исторически, кои ще отрече само тоя ум, който не признава прогреса в човечеството.

Училището и само училището, казва баба „Македония“, ще избави Европа от социален преврат – училището и само училището, повтаряме ний, ще я приготви за тоя преврат; но не училището на Златоуста[142] и Лойола[143], на Вилхелма и Наполеона, а онова на Фурие[144] и Прудона[145], на Кювие[146] и Нютона[147] – и училището житейско.

Комунистите са мъченици; защото не са важни средствата в борбата им за свобода, а идеята на тази борба. „И свободата ще има своите йезуити“, казва Хайне.

Нека сега нашата журналистика задържи сълзите си, както ще ги задържи и европейската – за да оплаче други столици, други варварства и страдания, кога робът извика на господаря си: „Кой си ти, що плачеш? Мъж ли си, жена ли или хермафродит – звяр или риба?“... И ще бъде ден – ден първий!...“

И тука ние няма да приложим нищо на онова, което казал сам Ботйов за комунарите. В своите горещи симпатии за тях той е доказал, че е човек, че желае за свободата и правата на целия свят, на всичките народности, без да му пречи за това неговата българщина и славянщина. С това той е показал, че е истински поет, че е най-напред човек роден, после българин и тогава славянин. Затуй ще да бъде и велик. И в България желаел ли е той Парижка комуна? Ние ще да протестираме в името на неговата памет, че това не е вярно. „Полякът, говори той, пролива кръвта си за в с и ч к о, що е полско, що говори езика му – за магнати, за шляхта, за йезуити. Българинът е съвсем противното.“ За България той желаел политическа свобода и демократическо управление с републиканска форма, ако е възможно, както това същото е желаел и Любен Каравелов, Левски, Кънчев и пр. Школата беше една. В качеството си на революционер за своето отечество, съвременник на Наполеона III, на Александра II и на

усмиряването на Полша, естествено и логически той трябваше да симпатизира на комунистите във Франция и на нихилистите в Русия. Егоизъм, фанатизъм в патриотизма би било от негова страна, ако той мразеше само султан Абдул Азиза, а защищаваше Лудовик, Наполеона и Александра II, че са по-свободолюбиви монарси. Тая позорна рол би била достояние на посредствените националисти, на православните аскетици и пр., а не и на Ботйова поета. Махни в България турското управление и чорбаджиите или пък само първото, защото чорбаджия без паша и кадия е нищо – ето ти че в България се въвежда цял комунизъм и нихилизъм, какъвто желаели във Франция и Русия.

Ако Ботйов, един руски нихилист и един френски комунист би се срещнали и почнали помежду си такъв един разговор: Ботйов ги кълне и напада, че имат свое народно правителство, своя войска, своя литература, всичко свое и пак се бунтуват и колят, когато трябваше да се съединят и помогнат за изгонването на султаните и пашите. Защо? – питат събеседниците му. – Защото българският народ страдае и пъшка под турците – ще отговори по всяка вероятност нашият херой. Всеки умен човек, знающи френския и руския народ, да би бил на мястото на комуниста и нихилиста, би запушил устата на Ботйова, защото във Франция и Русия народът е теглил сто пъти повече, отколкото българите. Българинът в турско време е бил господар на себе си, какъвто френецът и русинът не са сънували. Българинът е бил само обиран, бит понякога и псуван, раб политически. Френецът е имал гола свобода, носил е пищов на гол корем, а е гладувал и живял така, както у нас малцина. Нещастният пък русин не е имал и пищов на гол корем. Той е теглил и едното, и другото, той живял по-скотски, отколкото добитъкът на българина. Ако по цяла България се е случвало, щото в годината да отвлекат турците четири-пет момичета, повечето с тяхно съгласие, то във велика Русия това се е вършело съвсем по християнски. Ние можем да наброим от нейните помешчици няколко души,

които са обезчестили на своя глава по 50, дору и 80 момичета. Такъв турчин, бей, ага, паша ние не знаем в България. Но що говорим? В Русия са се продавали две момичета за една кучка! Всичко това го е знаел Ботйов, ето защо си е издигал гласа, гдето е робът, тоя негов брат, без разлика на вяра и на народност. Не беше той министър, държавен мъж, консул и пр., та за хатъра и за играта на дипломацията и политиката да мълчи и да се държи в резерва. По-нататък, когато дойдем до втория му политически вестник – З н а м е[148], – ще да поговорим по-напространно за неговите взглядове на различни обществени въпроси и политическите му убеждения като човек, славянин и българин.

Думата на българските емигранти се е отличавала още с поетическите произведения на нашия херой. И в четирите броя, които имаме на ръка, има по едно стихотворение, а в някои – в първия брой – две: До моето първо либе* и Делба, посветена на Л. Каравелова. Във втория брой е: На прощаване 1868; в третия: Хайдути; а в четвъртия: Пристанала (посветена на г-ца М.[149] И. Г-ва**). В първия още брой той побързал да обади на своето първо либе Ш... да млъкне, да забрави минало детинство и лудории:

Остави таз песен любовна,
не вливай ми в сърце отрова –
млад съм аз, но младост не помня.
Пък и да помня, не ровя
туй, що съм ази намразил
и пред тебе с крака погазил.
Забрави туй време, га плачех
за поглед мил и за въздишка:
роб бях тогаз – вериги влачех,

---

* Първото издание – „Дума“ – е: До либето ми, а във второто – До моето първо либе.

** Неизвестно коя е тая М. И. Г-ва.

та за една твоя усмивка
безумен аз света презирах
и чувства си в калта увирах!
Забрави ти онез полуди,
в тез гърди веч любов не грее
и не можеш я ти събуди...
.....
Ти имаш глас чуден – млада си,
но чуйш ли как пее гората?
Чуйш ли как плачат сиромаси? –
За тоз глас ми копней душата
и там тегли сърце ранено,
там, де е все с кърви облено!...

Четете това стихотворение До моето първо либе, от което заемаме горните откъслеци, и вие ще да видите вътре Ботйова цял-целеничек, заедно с епохата, с всичката своя мрачност, отчаяност и злоба към всичко, щото е доволно, сито, благодарно и има чувства да либи, обича и се увлича. Било едно време, казва той, когато за поглед мил и въздишка плачел; но това време загинало безвъзвратно, роб бил тогаз и безумен. И действително, животът на Ботйов бил вече отровен, нямало за него спокойствие и мирен живот. Още повече. Той забранява и на другите да бъдат весели и доволни, иска целият свят да стане като него, в това число и любовницата му, слабо и некадърно същество.

Велико Попов[150], така също негов верен другар, разказва, че когато издавал Думата на българските емигранти и боледувал, положението му било такова: Край града имало някой си калоферец, кръчмарин от най-долна степен, гдето се събирали талигаджии, хамали и слуги. В същата тая кръчма живеел и Ботйов, без пара и без кредит. На същата оная маса, гдето си чукали чашите пияните власи и българи, гдето говорели двайсе души, а само той слушал, се пишели ръкописите за Думата, за правото на комунарите

и за зверствата на монарсите! Тук се съчинявали и стихотворенията До моето първо либе, Пристанала и пр. и пр. Тук, в тая кръчмица, му било и леглото, нощните покои. Креватът му се състоял от една дъска – пейка, – която деня и вечер до късно служела за сядание на гостите и чак посред нощ, когато тия последните благоволявали да си отидат, тогава той си лягал. Няколко пъти нахоквал тия гости да си излязат и го оставят спокоен, но стопанинът кръчмар се начумерил и дал ултиматум на хероя ни, че неговият живот и хляб излиза от тия пияници, които той пъдел. Много пъти, подпрян на едната си ръка и свит на кълбо – да има място и за други, – четял вестници и книги, а някои от пияните посетители, които са душмани на подобни занятия, правели му различни пакости. Едни му затуляли светлината от малката ламбичка, втори го питали скоро ли ще има война с царя турчаска, трети му казвали поп ли ще да става, та все чете, и т.н. За постелка, покривало и възглавница му служели собствените дрехи и обуща. Когато нямало дърва, запалял вестници и на тях си печал месо! Като стъмвало, рано-рано трябвало да дава аудиенция на своите многобройни адютанти и другари, десет пъти по-голи и пò сиромаси от него. Завиждали му, че той спи в кръчма и на дъски, когато те нощували из вървалака и по улиците.

– Хляб, господин Христо – говорели те отчаяно. – Ако и ти не ни помогнеш, то ще да трябва да се нахвърляме в Дунава.

VII

Оздравял Ботйов съвършено от своя тифус, стъпил пак на юнашка нога, събрал си силите да запее пак със своята Дума, но едно го бъркало, едно му не достигало, лисица му минала път: парици нямал. Дядо Паничка, печатарят му, се борил наполеоновски с пустата сухоежбина; а Киро Тулешков, словослагателят му, се кокорел оттатък Дунава в

турския град Мачин, пратен на заточение за примерно поведение и тих, спокоен живот! До десетина-петнадесет души гладници – българи, руси, евреи и други вери – влечели се подир Ботйова като мъгла и викали: „Хляб, бае Христо!“

Тая епоха от живота на Ботйов, както ще да се види, после преставането на Думата е една от най-мрачните, отчаяните, авантюрните и пропадналите. Ние се чудим, като я изучаваме, как той е можал да изплува от нея, как не е станал пияница, комарджия, контрабандист; не са го намерили удавен на дунавския бряг или изпратен до живот във влашките тузли? Чудим се. Само неговият железен характер, неговата твърда воля и яка натура му са спомогнали да го видим подир година-две пак редактор, пак поет, обществен деятел и завоевател най-после на Радецки. Казахме вече, че после поражението четата на Хаджи Димитра и Стефан Караджа в средата на българските хъшове в Румъния настана реакция. Ботйовата буйна фантазия не искала да се склони пред фактите и събитията. Той кроял и измислял планове, уверявал, че една чета, по-голяма от Хаджи-Димитровата, ще да може да направи чудеса отвъд Дунава. Веднъж тая идея заседнала в главата му, той издал приказ по кръчмите и градините, че където има гладно, голо и недоволно, да се стяга за напролет. Все по това време, прочут вече от своята Дума, галацките българи го избрали за свой представител в Браилското „книжовно дружество“[151], гдето той развил с удивително красноречие най-жизнените въпроси и цели на това дружество. Деня заседавал в дружеството, разисквал въпроси за прогрес, наука и литература, вечер, щом се мръквало, тръгвал по затънтените кръчмички да прави съвещания с хъшлаците комити.

По само себе си се разбира, че всичките авторитети от хъшовската среда, до най-долния, едногласно се изказвали, че се трябват пари. Без пари оттук дотам не можат те мръдна; а останалото от задачата им като: преминуване, купуване оръжие, успехи по Балкана и пр., и пр. били море до

коляно. Ботйов станал и казал официално, че за пари няма какво да се грижат, то не е тяхна работа, те са готови. Това той казал официално, а в себе си сам знаел, че другарите му имали пълно право, защото и той сам не бил ял от няколко деня. Какво да прави? Подир много мисления как да поддържа духа на ония, за които мислел, че те ще да спасят България, решил да се възползува от чуждото злато. Тъкмо по това време той разнасял по хъшовете в Браила едно писмо от Левски, в което му пишел така: „Българският народ отдавна престана да е рая на султана. Той слуша мене, готов е всеки час да дигне революция, но где е оръжието му? Пари и пак пари. Който намери пари и въоръжи българския народ, той ще да бъде най-големият патриот. Ето защо ти недей спа, но намери злато във влашката и руската земя, по който начин можеш...“ Ботйов пламнал от това писмо, писано от патриарха на революционерите. Той разсъждавал така: да обера един богаташ, ще да положа известен риск, когато той, за да спечели своите пари, без всякакъв риск ползувал се е само от подлости, грабил е хората не за някаква си идея, за общо благо, но да даде на дъщерите си по-голяма зестра. Той е разплакал много вдовици и сирачета. Напротив, аз съм съвсем противното. Ако има 5000 жълтици, ще му взема само половината, ще го увредя, щото наместо да си направи къща на три ката, ще се задоволи само с два, от което българският народ няма да изгуби нищо. С тия пари аз ще да направя чудеса. Ще купя пушки, които ще изгърмят за българската свобода, за щастието, за роба. Ще да дам тия пушки на хора, които ще да отидат да умрат за доброто на другиго... Като тръгвал Ботйов от тая точка, естествено е, че неговото дело се явявало не само простително, но и едно от най-благородните. Той се решил да обира...

Заедно с него ние няма да се посвеним от читателите си да изложим всичките негови подвизи по тая част. Хора като него, като Раковски, Левски, Хаджията, Караджата и пр., които самото провидение е определило да помагат на слабите,

да умрат за свободата на другите; които са си продавали и кирлявата риза от гърба за великата идея, такива хора трябва да направят изключение от общия кодекс. Те и техните дела са неподсъдни на общите съдилища за обикновените хора. Тях ги съди по-висша инстанция – историята. Хора, които са можели да бъдат най-щастливите на тоя свят, а са лягали и ставали с последните сиромаси и са си давали на тях, както казахме, щото са имали, с подобни хора ние, обикновените, не можем да се сравним. Позорно, осъдително и безнравствено е за ония кални и мазни същества, които са крали и убивали за собственото свое гърло, за увеличение капитала си и зестрата на чедата си.

Тоя свой план Ботйов съобщил само на най-изпечените и верни хъшове, които били в същото време достойни за тая работа. Тия негови другари били: две калоферчета, наречени Дишката и Кьосето, Стойно Троенчето, Иван Дългият, Киро Тулешков, тайнственият комунист Флореско, А. Шапченко и още едно малорусче, избягало от Киевския университет. С тия последните иностранци Ботйов имал особени цели и планове. Велико Попов участвувал един път в събранието им и чул, че тия цели били следующите: да се съставело едно социалистическо-хъшовско общество от българи-емигранти, което да имало своя печатница, свой орган, библиотека, програма, устави и пр. Да влезело в съобщения с другите социалисти и конспиратори по Европа, в програмата на които можело да влезе и освобождението на България. Флореско предложил и настоявал да се приеме, щото за тая висока и благородна цел да се употребят простени и непростени средства, да се не обръщало внимание на подлите буржоазни морали, да се гледа на тяхната плячка, наречена с о б с т в е н о с т, като на кражба, ограбена и отнета хайдушки от сиромасите. Ботйов се съгласил и одобрил това мнение, а после се впуснал да идеализира доколко полезно ще да бъде това общество. Подир два-три деня една вечер, когато В. Попов си влизал в квартирата, достигнал го Ботйов и с някакво си

унижение поискал му един-два гроша да си купи един хляб и маслини, защото от два деня не бил ял. По това време той не бил още интимен с В. Попова. Тоя последният, учител в Галац, най-учтиво го поканил да отидат и вечерят заедно на гостилницата.

– Имам и другари – отговорил Ботйов.

Подир един час нашият херой влизал в една кръчма с хляб под мишницата и книга с маслини. На една маса седели петшест души одрипани емигранти. Ботйов ги напсувал най-напред, а после сложил маслините и разчупил хляба напреде им.

– Господ живот и здраве да ти дава, бати Христо – казали те и заедно с батя си Христа се навели върху скромната вечеря.

Ние казахме на едно място, че когато Ботйов живееше през 1869 г. във воденицата, е водил най-буен живот. Но подир спирането на Думата, през 1871–1872 г., той излиза вече съвсем от пътя, става нетърпим в очите на всичките хора освен на хъшовете, на Флореска и други. В 1869 г. той беше отчаян скиталец, но пасивен. В 1871–1872 г. той става вече активен, пищят от него двата крайдунавски града Браила и Галац. В кръчмата на някого си Софийски в Галац случайно Ботйов се запознава с някого си румънски младеж, доволно чисто облечен, който се препоръчал, че е бивши прокурор, но пострадал и отчислен за своите убеждения, че бил демократ, против чокоите и богаташите. Като видял вече, че за него няма живот в тая Румъния, земя на подлостта и на благородния грабеж, стягал се да заминува за Америка, гдето имало настояще братство и идеално право. Ботйов, който и под земята търсел протестующи елементи, зяпал в устата на непознатия страдалец за идеи и убеждения.

– Но имам на ума си един план, който мисля да изпълня, па тогава да тръгна – казал тайнствено непознатият и се огледал наоколо си. – Тоя план е да туря на ръка златото на някой разбойник аристократ, което според мене е нещо прости-

телно – пришепнал непознатият на ухото на нашия Христа.

Това било доволно. От тая вечер Ботйов и непознатият бивши прокурор се побратимили за взаимни действия. А знаете ли кой е бил негова милост бившият прокурор? Нико Георгеско[152], познат вече на българските читатели по-късно по своите действия в Стара и Нова Загора*. И започнали вече борба срещу буржоазната собственост, която се нарича на комунистически език к р а ж б а. При Флореска, Шапченко, Кьосето, Дишката, Троенчето и пр. присъединил се и Нико Георгеско. Научили се, че в Мачин имало някой си турчин митничар, който имал няколко хиляди лири и живеел усамотен на края на града, до Дунава. Нощно време, когато Дунавът бил замръзнал, дружината минала в Мачин и сполучила да влезе в жилището на турчина. Мъчили го, търсили лирите, но напусто. Кьосето и други искали да заколят жертвата, но Ботйов го запазил. В къщата му намерили много тютюн, на денкове, за които разсъдили и намерили, че струва да се вземат и пренесат в Браила. Всеки задигнал по един денк, а някой имало, който взема и по два. Но когато наближили града, напада ги румънският караул. Бяг, кой накъдето види и кой както може да хвърли денка. Никакви следи се не открили.

Но станалото – станало. Трябвало да се пристъпи към други, по-реални предприятия, Флореско и Георгеско си имали грижата за приготовлението на инструментите, с които ще да чупят и режат врати и каси. За нашия герой оставала командата. По верни сведения научили, че в касата на един румънски търговец, който продавал каси, имало до 30 000 наполеона. Търговецът живеел в Галац, следователно и дружината отишла там. Щом се прибират хората от чар-

---

* Ботйов бил твърде доверчив човек. Той повярвал на Георгеско, че е мъченик за идея, и щом се запознал с него, пише на К. Тулешков: „Намерих един приятел, влах, който е бил преди три години прокурор. Разказах му моя план. Той го одобри и ми отговори, че и той е отчаян, защото нямало на тоя свят правда. Покани ме да му стана другар.“

шията, нашите търговци спущат котва до вратата на магазията. Тая врата била дотолкова здрава, щото дордето я разбият или прережат, минало се среднощ. Понеже търговецът, както казахме, бил продавач на каси, то пред дружината се изпречил океан – в коя именно каса са парите. Георгеско решил задачата. С малко фенерче в ръка, като биволско око, той отивал при всяка каса, която чукал с пръстите си, като кога се опитват узрелите дини. „Тая е тя“ – казал той и дружината се налепила около показаната виновница, която като легнала на земята, червата ѝ се обадили със своя нежен глас и вдъхнали сила и живот на борците. Касата с парите били вече в своята агония, когато започнало да се чува нещо шум отвън. Проводили едного да види какво е, той не се върнал вече. Проводили втори, също. Отишел най-после сам Ботйов. Щом надникнал от вратата, повече не му трябвало вече: било се съмнало и хората си отваряли наоколо дюгените. Той се върнал и извикал на останалите, които режели и чупели още, да бягат, като им казал, че сам господ ги наказал. Всичките търтили да бягат, но Георгеско се залепил като пиявица от студено желязо, не иска да знае. Ботйов го опъва за дрехата, а той си забива ноктите в жертвата.

– Бягай да бягаме, че се съмна! – говори Ботйов.

– Остави ме, братко, остави ме по-добре тук да умра, отколкото да излязвам с празни ръце – отговаря Георгеско.

Най-после излезли и господарят на мазата влязъл. Щом той съгледал своята любима каса повалена на земята и проядена от едната страна, изревал, колкото си може, и паднал пред вратата в безчувствие.

Разтичали се съседи – кой за полиция, кой за доктор, кой да помага лично на пострадалия, – цялата чаршия блокирала в късо време мястото на престъплението. Появил се и прокурорът със свойствената на чина му важност. Примъкнали се издалеч-издалеч и нашите хора – Ботйов, Георгеско, Флореско и други, – отишли да гледат и те своето дело. Почнало се опис на веществени доказателства, оставени от нашите,

като: инструменти, кърпи, бастуни и пр. Трябва да забележим, че тук Ботйов си забравил шапката. Щом прокурорът я взел в ръка и почнал да я обръща насам-натам, в. Дума искочила изпомежду. Всичките любопитни се втурнали да видят дали тоя вестник няма да открие разбойниците. За да излезе Думата на мегдан, причината била твърде проста и обикновена. Понеже шапката на Христа била голяма, той напъхал един брой от вестника отвътре. Като видял своята шапка, а най-повече любезната си Думица, Ботйов изтръпнал и си стиснал юмруците да отдраще измежду навалицата, дордето е рано.

– Чакай, недей става дете! Ако ти си издавал вестник, то аз съм го турил в шапката си – сбутал го и му прошепнал Георгеско.

Ботйов се спрял. Като се свестил стопанинът на мазата и отворил касата, от която започнали да вадят торбите с наполеоните, то Георгеско избъбрал:

– Дръжте ме, че ми припада!

– Ах, разбойници купци! – казал Флореско.

– Нещастна била България! 5000 души можех да стъкмя с това злато – казал най-после нашият човек и изчезнал с дружината си.

В същия ден В. Попов сварил Ботйова на едно търговско кафене, гдето се надпирал с един влашки учен на генерацията на румъните в настоящо време. Румънинът говорил, че инженеринът, който е правил моста на Траяна върху Дунава, бил коренен жител на града Т. Северин. Ботйов възразявал, че в жилите на настоящите румъни тече най-много българска кръв, че културата им е славянска. На тръгване румънинът се простил с Ботйова твърде ласкаво, като казал, че му е приятно да спори с такива интелигенти и благородни хора, какъвто бил противникът му!

На втория или на третия ден Ботйов заедно със своите артисти пак се завърнал в Браила. С него заедно поискали да вървят около 10–15 души други хъшове, които знаели, че

около него все ще да се намери хляб поне един път на ден и между които той минувал вече за авторитет и техен защитник. Купил им за няколко цванца хляб и им казал да чакат и не тръгват наникъде без негово знание. Реформирала се, наредила се и се приготвила смесената дружина за нови походи. Ако румънската полиция била малко по-добра, тя би забележила, че има нещо, защото в това време Ботйов бил облечен с нови дрехи, в кръчмата на калофереца край града няколко вечера се осъмвало с песни и с игри; много хъшлаци, които се влечели по улиците като пребити, сега вървели с вирната глава. Това нещо било, че дордето стане готов новият поход, Ботйов се ударил и на п а р а к е н д е, т.е. на дребна търговия. Един руски скопец, който продавал икони, Ботйов се запознал с него и го викнал да го заведе дома си уж, да си купи фамилията му няколко парчета. Скопецът бил възхитен, че се срещнал с човек з е м л я к, който му говорил езика. Като вървели из една тъмна улица, Иван Дългият натисва скопецът изотзад, у когото намерили около 500 рубли. Ботйов набързо сграбил половината и ги върнал на стопанина им, за което по-после го осъждала хъшовската среда, че не правел добро. До вечерта още рублите били сортировани между гладните хъшлаци. Ботйов си купил само едни дрехи, а десет рубли оставил на кръчмаря, като му поръчал пред свидетели, че тия пари ще да ги даде само тогава, когато види някого от тях, че не може да говори от глад.

Тежката артилерия била готова вече да настъпи в пълен състав. най-напред пострадала касата на браилския гражданин Скарлат Стратович. Желязната каса се разбила твърде сполучливо, но напусто. Намерили вътре много часовници, залог, види се, но часовник можеш ли продаде? Пари имало, но слаба работа, само за цилиндър на Георгеска и храна за Ботйовите адютанти на два-три деня. Второ жребие паднало върху касата на някого си Коста Василев, който бил заклет враг на емигрантите. В тая каса съвсем силно духал вятърът: 50–60 франка, само гологани, намерили и един запис

от 1000 наполеона, който бил оставен от братя Симови. С гологаните си напълнили джебовете и си излезли почтено, като ревизори.

Трябва да кажа, че и тия нощни обири на Ботйова са били достояние на всичките му малко-много приближени. Той не ги е криел от никого, на всички ги е разказвал с най-дребните подробности, считал ги е за нещо обикновено, за негова длъжност. В. Попов, който го е наблюдавал най-внимателно, разказва, че когато разбили първата каса с Георгеско, който режел най-много, то Ботйов бил на другия ден във възхищение.

– Той е гений, той е талант, той е човек за обичане! – говорел Ботйов пред двама-трима души. – Ако вие го би видели как той се приближава до касата с генералско хладнокръвие, как си поплюва на ръцете и как реже желязото като прясно сирене, то би го целунали. Велик човек! Рядко се раждат подобни личности.

В Браила живеели някои си сливнелии, братя Симови, богати търговци. Ботйов изпитал, че около 1848 г. покойният Раковски ограбил един влашки капитанин. Взетата сума, която била около 5000 жълтици, останала на хранение в поменатите братя, с която си накупили мошии и хотели, станали страшно богати. Тук закипяло и някакво си отмъщение в гърдите на Христа.

– Това е светотатство – да се тури ръка на хайдушка и хъшовска мъка, приготвена за велики цели! – извикал той.

Ботйов, Флореско, К. Тулешков* и др. написват на П. Симова безименно писмо, в което му се обаждало, че той трябва да им даде 1000 жълтици, като му и определили място где да ги остави. В противен случай ще играят ножовете. П. Симов връзва в една кърпа 700–800 гологани, виква полицията, оставя парите на показаното място и се скрива отстрани с жан-

* Бае Киро говори, че няма известие от тая работа, но ние знаеме от вярно място, че с неговата ръка е написано писмото под диктовка на Ботйова.

дармите. Едно копеле, търновче, слуга в кръчмата, гдето се писало писмото, прислушвало, когато се кроял планът, разбрало всичко и осъмнало на мястото, гдето щели да се донесат 1000-та лири, т.е. преварило майсторите. Тъкмо-що посегнало с разтрепераната си ръчица да поеме кърпицата, пушките на доробанците се запрегнали и насочили върху му със заповед да се не мърда от мястото си (това място било край града). Хванали го. Бой! Ама какъв бой? – На скъсване.

– Олеле, майчице, не съм аз крив! – викало хлапето.

– Кой, казвай! – питали жандармите.

– Бате Христо писа писмото – говорело момчето.

– Кой ти бате Христо? – пита любопитната полиция.

– Оня, който пише вестници, който хортува много и който храни хъшовете – обяснявало пустото му копеле.

Бате Христо помирисал и осъмнал в Галац, в тавана на българското училище при В. Попова. Потърсили второстепенните автори, всеки мръднал, наш Киро Тулешков останал да дава джевап. Търколили го в дранголника. Питат, следват, експертиза правят – а Киро не е вчерашен, мълчи и протестира, но уликите си били улики. Стоял Киро ден, стоял два, минало се десет, прехвърлило двайсет, станало месец и половина. Когато Киро се бил вече отчаял, че никой от приятелите му не го забиколил да го пита гладен ли е, жаден ли е; че на тоя свят няма и братство, ето че го вика прокурорът и му казва, че той е невинен човек; никой не се тъжи за него, но понеже е без местожителство и занятие, ще го проводят да се поразходи до Мачин, един вид деликатно заточение, а после, като се позабрави работата, пак нека се върне. И действително, Киро бил пратен под конвой в Мачин и пак се завърнал живо и здраво подир няколко деня, без да му придадат турците политическо значение.

Каква била работата. На Ботйова домъчняло за Кира, който изплащал в пушкарията повече неговите грехове. Става една вечер и с последния параход влиза късно в Браила. Скрито и предпазливо от полицията и от граждани, без да се

яви някому, прескача в двора на П. Симова, свива се тук-там покрай стените и чака сгоден случай. Тъкмо посред нощ той почва работа, като пробива стената на дома, колкото да влезе. Пробитото място било някакъв си килер или готварница. Подпира се на ръцете си и си пъха главата най-напред. До кръста бил влязъл, когато го ухапва за носа такова едно неизвестно животно, щото той от болести, от сюрприз и страх като смок се дръпва наназад. Помислил, че може да е и човек, и куче, и котка, и змия най-после. Неизвестното животно издало някакъв си глас, когато го целунало, но той не можал да разбира тоя глас. Нищо не последвало. Да било човек, щеше да се дигне гюрултия. Почакал отстрана с револвер в ръка, пак отишел да надникне в дупката на стената. Опитва отдалеч с ръката си, пак го убожда нещо, пак шум и движение на някаква си твар, но какво е? Ето трънливият въпрос. Най-после разбрали се приятелите. То било страшен неприятел: една квачка, насадена в едно сито да мъти яйца! Обърната с гърди към неприятеля, пази Термопилския проход с всичката си сила и каканиже на тревога. Пипва ѝ Ботйов крехкото вратленце и го усуква няколко пъти на бурма. Като стъпва на юнашкото ѝ тяло, чрез много вратца и врати изписва се вътре в салона. Толкова дебнешком влязъл, щото нито слугите го усетили, нито стопаницата на Симова, която спала в своето легло през всичкото време. В леглото си бил и П. Симов. Като мълния, като душегубеца архангел Гаврила се приближил той до него с гола като змия кама в ръката.

– Заклан си като пиле, ако мръднеш, ако извикаш и ако се противиш! – казал той хайдушки и стиснал за гушата Симова с едната си ръка, а с другата, в която била камата, надвесил я над гърдите му.

Симов примрял, сънувал, а после се вече събудил и погледнал на своя нападател.

– Аз съм Христо Ботйов, аз ти написах онова писмо, ставай и ме заведи при касата си с парите – пришепнал той на жертвата решително и разтреперано.

Симов се дигнал по бели гащи и на кокили. Поискал вода, но Ботйов го хванал за косите. Завел го при касата – няма ключовете. Върнал го назад, минали много стаи, бъркали тук-там, набутали сноп ключове в едно чекмедже, тихо и безметежно отворил Симов касата със своята собствена ръка, па погледнал Ботйова в очите. Злато от всичките държави лъснало напреде им, пламнало като жарава, Ботйов го похванал с ръка, като че милвал малко дете, и се обърнал към стопанина му:

– Е, как си, приятелю? Не съм ли аз сега стопанин и на живота ти, и на богатството ти? Не можа ли аз да обера всичко и да изляза, да стана Христо Чокоинът, да ме кани прокурорът и префектът на угощение? А за да ми бъде работата чиста, ей тука да те заколя, заедно с жената ти, слугите ти и кокошките? Ако ме хванат, като имам тоя боклук – златото, – като дам на прокурора и на префекта една четвърт – ще изляза от ръцете им ангел? Признаваш ли, че аз не съм разбойник, че своята чест и достойнство не ги трампя с десет твои каси?

– Моля ти се, господин Ботйов, искай каквото желаеш! – казал Симов и клекнал на колене.

– Аз не искам нищо, аз съм ти господар! – отговорил Христо. – Има едно българче, затворено от 40 деня по твое желание. Утре рано да отидеш при прокурора, да кажеш, че анонимното писмо ти било писано на шега от един твой приятел; да занесеш и дадеш на затворения няколко жълтици, че от глад мре; и каквото си видял тая нощ, само ти, аз и отворената ти със златото каса ще да го знае... Ако не изпълниш едно от горните условия, градът Браила ще осъмне една заран и ще се пита: „Где беше къщата на П. Симова?“

Но где Ботйова? Вчерашен ли е той? Щом си излязъл от дома на П. Симова, през нощта още тръгнал за Галац по крака да свари и се крие в българското училище. Киро Тулешков му изпитал свърталището и незабавно се отправил да го търси. Той го намерил в Галац в такова мизерно положение, щото сам се отчаял вече от по-нататъшни действия с него.

Намерил го по пладне, че спи. Говори му, пита го, а той отговаря на десетте една.

– Нова икономия открих аз, Киро, та затова не ти говоря – казал той. – Намерих, че колкото човек говори повече и се движи, толкова повече го хваща глад. Затуй съм се решил да спя денонощно и да бъда скъп на думите си. Ето ме, два деня как не съм ставал. Туй, което се казва хляб, ястие и пр., почнах да го забравям. На приятеля (В. Попов) говоря, че съм болен, когато дойде да ме вика и кани за ядене...

И тая „нова икономия“ в областта на глада после 5–6 деня от приключението в дома на Симова, гдето той бил господар, гдето зеела напреде му отворена каса с хиляди наполеона! В това време живееше в Галац и неговият роднина Евлогий Георгиев, познат вече на читателите по своето милионерство. Ботйов не знаел в коя улица му е къщата. Нещо повече. Евлогий се научил, че роднината му се намира в Галац и прави нови теории върху глада. Изпратил да го повикат да отиде при него. Но с кого е имал работа г. Евлогий? Кого е проваждал той да вика? Можел ли е той да се мери с Ботйова? Как би се решил да влезе в палатите на първия галацки банкер, да седне на вечеря в светлите му салони, да чуе за една вечер сто лекции за морал и мъмрение? Тая постъпка от негова страна би била равносилна с измяна. Но един път Ботйов наложил дебелите очи и отишел в Евлогиевата кантора. Това било по някаква си нужда, не лично за него, а за верни другари. Евлогий още от вратата го запитал:

– Как е баща ти?

– Той се помина – отговорил наш Христо.

– Тъй и трябваше да бъде, защото много ракия пиеше – отговорил Евлогий не с нужното почитание към един покойник.

– Не смей да каляш паметта на оногова, към когото аз благоговея! Вземай си думите назад, че муха се виждаш напреде ми! – заревал Христо в кантората, на която едвам бил прескочил прага.

Слугите го хванали и изтикали навън. Това било първо и последно срещание помежду двамата племенници.

Киро Тулешков, който пиел вода от главата на чешмата, убедил се, като видял, че сам главатарят прави нови теории в яденето, че никакви успехи са немислими в тяхното дело освен глад и лежание в затворите. По тая причина той намислил да се покори на горчивата участ, да захване скромно и редовно занятие. Отишел в Букурещ и станал славослагател при Л. Каравелов, на в. С в о б о д а. Останалите му другари, като Кьосето, Дишката, Флореско, Георгеско и др., не го напущали още, па и не го знаели где се намира и в какво е положение. Па и той сам не се поддавал още, далеч било от него мисълта да последва примера на Тулешкова и се залови за мирна работа.

Подир всички тия несполуки пролетта в 1872 г. Ботйов заедно с Георгеска тръгват на поход към Молдова, Флореска оставят в Галац, а инструментите си в тавана на българското училище с условие да им ги изпрати той, щом ги поискат. Флореско се премества да живее в къщата на един приятел уж, Ив. Ж-в, гдето си пренесъл дрехите и сандъка с инструментите. Ив. Ж-в, щом вижда тия страшни машини, затичва се в полицията и известява. Флореско бил хванат начаса. Ботйов с другаря си извършили два-три подвига в Бурлат и пак се завърнали в Галац да спасят своя другар. В това време той е ходел в червена блуза, с високи ботуши и с поляшка шапка. Въпрос било, ако имал в джеба си два франка, дали за ядене ще да ги даде, или за билет в театъра. Театърът е бил за него втора необходимост после храната, там намирал колко-годе утешение после всичките свои приключения. Завинаги отивал в галерията при слугите и учениците.

Макар правителството и да не знаело с какво се занимава Ботйов, но българите в Браила и Галац били в течение на работата. Ботйов станал за тях страшилище. Всеки, който се срещал и говорел с него, озъртал се на четири страни – да го не види някой. Името му се произнасяло с предпазливост. В

душата си обаче всички питаели към него уважение и респект. Где сядал и падал, все пак за комунизъм говорил, казвал, че скоро ще да настане ден, когато всичките хора ще да бъдат равни помежду си, няма да има ни богати, ни сиромаси, всички ще бъдат помежду си равни и братя; а престъпления; съдилища, затворени и пр. щели да изчезнат от всяка държава.

– Дайте ръка с ръка да опашем целия глобус – говорел той.

Когато той говорел, и който го мразел и бил готов да го удави с една лъжица вода, и той кюхтял и го слушал мълчешката, защото речта му била огън и пламък. Колкото за младите, гладните и хъшлаците, които нямали още житейска опитност и уроци от горчивия практически живот, те дигали нашия проповедник на ръце. Това време, 1871–1872 г., той живеел ту в Браила, ту в Галац, предвид да избягва окото на полицията. Руският консул, който трябвало да бъде най-строгият съблюдател на чистите монархически принципи, отдавна знаел за Ботйова, Флореска и другите им малоруси другари, които подозирал, че всичките са руси, руски поданици и нихилисти. Той обръщал няколко пъти вниманието на румънските власти върху поведението на тия опасни хора. Като хванали Флореска, потърсили и Ботйова, но той сполучил и избягал. Бастисали му квартирата в една кръчма, отгдето задигнали колкото книги и писма имало. Стъпват в дирите му и го хващат една вечер във Фокшан при един българин, Иван Захманов, съдържател на хотел „Патриа“. Прокурорът, който отишел да го изпитва, от най-напред се отнесъл с него твърде грубо, защото Ботйов теглил кама на жандармите, които отишли да го арестуват. Той гледал в него един вагабонтин, каквито са много в Румъния.

От първата среща обаче прокурорът изменил съвършено своето мнение за героя ни. Той захванал да му казва „господин“ и често го посещавал в затвора или викал в паркета си не да го изпитва, а да говори с него, като му давал и нещо

харашлък. Разговорили се и по комунизма, от пунктовете по неговото обвинение, за което учение фокшанският прокурор имал твърде тъмно понятие.

– Имаме известие от галацката полиция, че вие сте проповядвали изтребление на всичката собственост и на богатите хора, които сте наричали най-големите крадци на света – казал прокурорът.

Ботйов се оправдавал, че е български емигрантин, избягал в румънската земя от турската варварщина. С много още подобни нему се трудел да спомага на своето отечество, което имало нужда не от комунизъм, а да се избави от робството. Като развит човек обаче в разговор по повод на френските комунари доказвал, че във Франция, гдето не било като Румъния и България, комунистите имали право. Уверил още прокурора, че той е полезен човек и на румънското правителство, защото групира около себе си българските емигранти и им проповядва патриотическа добродетел и честност, от негова точка на зрение, разбира се. Това той говорел на прокурора деня по официалната листа, а нощно време обръщал наопаки тефтера. Човекът, който не бил спокоен под ясното небе на божата свобода, който не можел да си намери място в три царства, който не можел да живее една неделя на едно място – всеки може да си въобрази що е значело за тоя човек да стои в затвора, да получава светлина от тавана. С няколко от по-дързостните затворници той намислил и скроил план да избягат. Изходната точка била коминът. Посред нощ, като заспали другите затворници, съзаклятниците се приготвили. Двама души, като се изправили, стъпили един други на раменете, на третия се подавала главата на свобода. Тая глава била на редактора на в. Д у м а. Той излязъл вече и се прегъвал да види другарите си, когато стражата се събудила и отворила огън върху комина. Вик, команда – целият град се разбудил. Полуосвободен Ботйов, пищението на куршумите го принудило да се върне обратно в комина. На другия ден станало изследвание, имало и бой за няколко души, но нищо

не можало да се открие, непознато останало лицето, което си подало главата из дупката.

Според К. Тулешкова Ботйов стоял във фокшанския затвор[153] цели три месеца и оттам бил освободен, там го съдили. Но според В. Попова, дяда Паничка и брата му Стефана той бил докаран от Фокшан в Галац, оттам в Браила, гдето го и освободили. Тъй като К. Тулешков е бил това време в Букурещ, а В. Попов в Галац учител и дядо Паничка в Браила, последните са били очевидци, а К. Тулешков е погрешил по всяка вероятност. В. Попов, който е криел в тавана на училището Ботйова, другарите му и инструментите, интересувал се е твърде много от участието на своя приятел. От Фокшан до Галац той е дошел под конвой и право в затвора е заведен. Само тая милост можал да измоли прокурорът или следователят, че тоя последният заповядал на жандармите, щото нощно време да прекарат затворника през галацките улици. Ботйов, когото познавали почти всички българи в Галац, срам го било да влезе и премине през улиците деня, каран от няколко жандарми, затова и се помолил да влезе нощно време в града.

В галацкия централен затвор, гдето имало затворени около стотина души за разни престъпления, приели нашия хапуз с обикновено равнодушие. Когато се научили, че той е затворен за твърде прости и непопулярни работи, а не за убийство, за кражба на хиляди жълтици и пр., не приели даже да го поздравят с „добре дошел“. Скоро обаче той им се препоръчал. Държал им реч, в която ги нарекъл граждани на бъдещото сиромашко царство, когато няма да има затвори, богати чокои, като тях сиромаси, следователно и някаква кражба, защото всеки ще да има туй, което днес няма. Обяснява им, че тогава именно ще да бъде кражбата и другите престъпления позорно и безчестно дело, а днес – който краде, той бил честният човек! Затворниците, които слушали с внимание новия апостол, плеснали с ръце и го дигнали триумфално.

– Граждани! Хайдете сега да си опитаме силите – кой е най-якият помежду ни, който ще да принесе по-голяма полза, когато започнем да се бием с нашите неприятели, които ни държат тука затворени? – продължил Ботйов и засукал ръкави да се бори.

Всичките, които му излезли на мегдана, той ги навалил, а останалите се признали „свалени“, казали, че не можат се бори с него. После тия подвизи затворниците признали в неговото лице старшинството му над тях и го избрали за цар.

– Гладен съм, граждани! – казал той.

Събрали му пари, облекли го по-чисто и го хранили, колкото време стоял при тях. Мнозина дохождали да го питат на ухото скоро ли ще да настане онова царство, за което той говорел. После вече, когато разказвал на приятелите си своите патими, на смях говорел, че най-честни и състрадателни хора можал да намери в затвора.

В Галац ли било, или в Браила, пред следователя или съдилището, накарали го да се кълне и да целува кръста.

– Аз не вярвам в подобни дивотии, идол на глупостта и на заблуждението – казал той.

VIII

Както казахме, от Галац в Браила бил закаран той и там освободен окончателно. Дотегнали му вече тия два града, свидетели на толкова негови разнообразни приключения. Много далеко той отишел със своята буйност, сам себе си отстранил от хората, станал невъзможен. Затварянието му от правителството наложило печат на всичко. Сам той от всички най-много бил в състояние да си оцени погрешките. Решил да отиде в Букурещ, дал честна дума, че ще да остави вече авантюристическия живот, по-рядко ще да се вижда с хъшлаците, ще почне по-благородна борба: вестникарство и литература.

Дордето бил още затворен, в Букурещ кипяла работа от страна на младите патриоти заедно с Л. Каравелова. Почти от всичките градове на България и Румъния бяха се събрали представителите от всичките частни революционни комитети на първо общо заседание. Там беше и сам душата и бащата на тия комитети, Васил Левски Дяконът заедно със своя нов ученик Ангел Кънчев. А Ботйова нямало тука. Щом стигнал В. Левски, попитал най-напред за него, много желаел да го види, чудел се как той да не е избран за представител на някой румънски град, да се намери там, где ходи и пропада? Л. Каравелов не давал да се издума за него, уверявал, че той е вече изгубен човек за всякаква работа, съжалявал, че загинал безвременно един талант. Левски все настоявал да го види, мислел, че ще да му повлияе, както едно време, когато бяха двамата съжители в пустата воденица. Киро Тулешков взел на себе си грижата да го потърси и повика, но отникъде отговор, научили се само, че е в затвора. Левски настоявал да се помогне на тоя момък и Л. Каравелов заедно с Д. Ценовича след дълги убеждавания от страна на други приятели дали поръчителство в съдилището.* Ботйов тръгнал за Букурещ пеша и без пет пари в джеба. По пътя останал бос, с убити крака, шавнал във Фокшан пак при Ив. Захманова, отгдето и не можал да се мръдне, а Левски го чака още в Букурещ.

От Фокшан до Бузау той дошел пак пешком и оттам мислел да се отправи полека-лека за Букурещ; но случайно се среща с един хъш, стар негов познайник, който продавал хляб и който му дал десетина цванца. Подир няколко деня с него заедно тръгнали те за Букурещ в мразове и студове. Било късно вечерта, когато те достигнали до края на румънската столица, и понеже нямали пари за хотел, решили да прекарат нощта до някой плет. На Ботйова дошло на ума за старото му свърталище – воденицата, – но за една вечер не искал да

* Според К. Тулешкова това съдилище било фокшанското. Ние не спорим.

ходи и я дири, която твърде възможно е било да е занята от другиго. Накрай града в един разграден двор се примъкнали и легнали да спят в едно кьоше, близо до къщните врата, където имало вързана и една кравица. Нямали нищо зло на сърцето си, щели да пасуват през цялата нощ; но видели с очите си и се уверили, че домакинът на тая къщица се състои само от една баба, която се занимавала да продава мляко и още от вечерта готвела своите тенекета.

Гладни, от една страна, а, от друга, да не теглят студа, решили да станат гости на бабата и влезли в бордейчето ѝ. Тя се турила в опозиция, захванала да ги тласка из вратата със своите костеливи ръце. Тъй и тъй скандалът вече станал, решили двамата пътници да го доизкарат и се възползуват поне, защото другояче где ще отидат посред нощ. Сграбчили бабата и я турили в едно кьоше близо до огъня и нахвърляли отгоре ѝ юргани и други парцали, като ѝ казали, че ако се мръдне или погледне, ще я заколят. Бабата възкръснала, всичко повярвала и се отписала вече от тоя свят. Като я уредили по тоя начин, Ботйов се запретнал да шета. Наклал огъня, сварил млякото, дробили попара, яли и си приказвали и често се обръщали да поглеждат към бабата дали пасува. Да се случи, че тя била българка от забравените, каквито са всичките млекари в Букурещ.

– Ох, синко, и аз съм българка като вас! – се обадила тя, като чула нашите пътници, че говорят български. – Да ви е халал всичкото, каквото ядете, синко, но отгънете ме да видя що сте за хора, защото се боя.

– Утре, бабо, утре. Тогава ще се видим кой какъв е и отгде е – възразил Ботйов и се пресегнал, та завил бабата още посигурно.

Като се разсъмнало, те казали на бабата „сбогом“ и потънали в многолюдния град. Това било през месец януари 1873 г., когато нашият пътник пристигнал за последен път в Букурещ. Никого нямал той в Букурещ освен Л. Каравелова и К. Тулешкова, който се намирал на работа при първия. С

компрометирана вече репутация в Браила и Галац, Л. Каравелов, както споменахме по-горе, отказал да го приеме в дома си, не искал да го види в лицето. Слугата, който метял из печатницата, изгонил го с метлата. Казали му, че той не е приет в дома на Л. Каравелова. Попитал за К. Тулешкова, когото нямало там, и си излязъл с убит кураж. Н. Астарджиев, словослагател в печатницата, който бил чувал за Ботйова, стигнал го на пътя и му обадил где се намира Тулешков. На другия ден Л. Каравелов викнал Тулешков и му запретил да не прибира Ботйова в печатницата, защото е човек опасен, ще докара беля както нему, така и на вестника, па и на самого Тулешкова. После Каравелов се съгласил да го приеме в дома си, но без да го вижда и с условие, щото вечер да дохожда късно и заран да си излазя рано, да го не вижда никой. Като познават вече читателите доволно добре Ботйова, то ще да разберат и сами доколко нему е било приятно да се натрапва там, гдето го не обичат, и да живее под дисциплина.

Това било за него по-голямо наказание, отколкото фокшанският затвор. А пара? – Счупена нямал в себе си, бос и скъсан, черен и изгорял от мъки, студ и глад – той представлявал мъченик. Накарал К. Тулешкова да хване отделна квартира в града, тъмна и затънтена стаичка в най-отдалечената улица в Букурещ. Понеже тая квартира била твърде далеч от печатницата на Каравелова, гдето работел Киро, то тоя последният си отивал само в събота вечер; а Ботйов бил постоянният квартирант. Господарят на къщата, стар арменец на име дядо Киркор, ненадейно дохожда един ден в печатницата на Каравелова и търси Тулешкова.

– Преди да отида на полицията, рекох да дойда по-напред при тебе да си поприказваме двама, па тогава да видим какво ще да се направи – казал старият арменец на Тулешкова. – Имаш ли ти известие какви хора живеят в твоята стая? Пет-шест души, непознати мен личности, деня и нощя стоят под ключ в стаята. Една неделя става, как ги следя, но нищо не можах да открия и издиря каква работа вършат. Такава

тишина пазят, щото човек би помислил или че спят постоянно, или пък че се молят. Можах да забележа, че всеки от тях има ключ, с който отваря и затваря, като излезе. Тия хора не ми се харесват мене, страх ме е от тях. Сега са всичките в стаята, хайде да отидем заедно да ги видиш и ти.

Киро Тулешков уверява, че и той не знаел нищо, и той се удивлявал заедно с дяда Киркора. Спрели се пред вратата на стаичката и Тулешков извадил ключа, който имал при себе си, да отвори. Напусто, защото ключалката била запушена отвътре с друг ключ. Тулешков се разлютил и почнал да вика и да хлопа, но гробна тишина. Викал на румънски, обърнал на български – гостите му пак неми. Уплашил се да не са някакви разбойници, да се крият от полицията, но му хрумнало и на ума за нашия човек да не е свикал някое заседание от любимите нему хора и решава важни работи. На основание на последното предположение той казал на арменеца да се отстрани малко. Тогава чак се отворила вратата и Тулешков видял в стаичката си Узунджовския панаир.

– Какво си се развикал бе, маскара? Влизай де! – му казал Ботйов, който отворил вратата, колкото да се нацеди Тулешков вътре, който бил гологлав, разчорлавен и със запретнати до лактите ръкави, почернял и изгорял от кюмюр и огън.

Стаичката на Тулешкова имала следующето дередже: в собицата, гдето имало място и за готвение, горял силен огън, на който врели няколко железни съдове с неизвестна жидкост. Отстрани имало едно малко духалце, с което един раздухвал, а други бъркал в гърнетата. Върху една масичка имало около 20–30 малки гипсови чашички, наредени като батарея. К. Тулешков влязъл като в небрано лозе. Освен Ботйов в стаичката се въртели още 4–5 души, всичките със запретнати ръце, всичките изпотени и почернели. Онова, което поразило и вразумило Тулешкова, било това, че на земята, върху едно простряно платно, имало турени около 500 рубли, нови-новинички, но още неогладени. Тулешков разбрал, па и читателите са разбрали вече, че тук се секат калпави

пари: повечето руски рубли, турски лири, бешлици и пр. Майсторът им бил Петър Дългият, наречен Татмата, родом от Болград, златар по занятие. Останалите другари били: Димитър Македонски, Иванчо Бесарабчето и племенникът на Ив. Адженова. И като влязъл Тулешков, те следвали да си работят, не се стеснявали от неговото присъствие, понеже и той чалдисвал малко на тая черга. Той протестирал и обявил на тия ортаци на султана и на цар Александра, че ако не напуснат още тая минута почтената му квартира, ще да ги предаде сам. Разяснил им, че стопанинът на къщата, старият арменец, е в подозрение вече, работата е открита.

Нашият поет изгледал твърде накриво своя ученик Тулешкова, когото слушал да му чете морал, да продава краставици на бахчованджията. Казал му, че тия интриги са от страна на Л. Каравелова, и заповядал на другарите си да събират чуковете и си потърсят друго прибежище. Ботйов останал с Тулешкова, който го завел да обядва, и дал дума, че няма да ходи вече при тях, т.е. при Петра Татмата. Но същия още ден, като останал сам, затекъл се да ги намери в новата им квартира. Тъкмо-що да отвори пътната врата, видял, че полицията с двама-трима комисари заграждали вече жилището им! Без да се усети, в няколко минути се намерил той в печатницата на Каравелова, с една реч, простият случай го отървал от участта на другарите му, които били хванати и осъдени на осем години във влашката тузла.

На скоро време после това произшествие, което можем да кажем, че е последно в живота на Ботйова, тоя последният седял една вечер коляно до коляно с Л. Каравелова до неговото писалище, затрупано с книги и ръкописи. Христо бил спокоен и държал такова настроение, като че се е вече покаял, готов е да се занимае с умствена работа, да се опрости с досегашните си другари: Флореска, Дишката, Татмата, Кьосето и др. От най-напред разговорът бил натегнат между двамата списатели, повече говорел Каравелов, а по-малко Ботйов. Съвети, упреквания, изобличения, морал и осъждания

се слушали в думите на първия, държал той ролята като баща към син. Ботйов се прозявал – повече от глад може би, – възразявал тук-там и често изговарял: „Глупости“.

– Колко време, как не си вземал в ръката си перо и не си прочитал ни една книга? – попитал Л. Каравелов.

– Откогато издавах Д у м а т а, значи, две години – отговорил нашият с презрение и ирония.

Каравелов си завъртял главата и почнал да изброява на своя събеседник колко нови книги по разни клонове на литературата и науката са се появили в разстояние на това време, които той е трябвало да следи и изучи. Минали по други предмети на книжнина, публицистика, политика, революция и пр., и пр., дошли най-после до това заключение, че се трябват хора, които липсуват, че е нужна трескава работа, че най-после той, Каравелов, се е убил да работи денонощно, да тегли сетна сиромашия, да излазя между хората да се разходи на трите месеца един път. Нашият покаян херой, който разбирал най-добре, че думата се отнася и до него – да си налегне парцалите и почне да помага на действително убития вече труженик, – дал тържествено обещание, че оттук нататък ще да си запаше паласките, т.е. ще да вземе перото.

Любен Каравелов останал твърде благодарен от тия обещания на покàяния. Освен участието му във в. „Независимост“ Каравелов му наименувал още няколко отделни книги, които трябвало да се преведат на български, като „Пътуването на генерал Липранди по България“; „Историята на дунавските българи“ от Иловайски; „Кремуций Корд“ от Н. Костомарова и много още други[154].

– Засега покрай другите ни занятия отделяй по няколко часа на ден да преведеш на български аритметиката на Михайлова – казал Каравелов. – Тя не влиза в нашата задача, но Х. Данов[155] се моли да му преведем няколко учебници от руски, с които хем ще да подпомогнем нашите училища, хем ще да излезе някоя пара за дневна прехрана.

Ботйов кимнал, че е съгласен. И почнал превода на по-

менатата аритметика, за да докаже, че се е покаял. Тая аритметика носи заглавие: „Уроци за първите четири аритметични правила и за счетовете, от Михайлова (превод от руски), издава книжарницата на Х. Г. Данова и С-ие в Пловдив, в Русчук и във Велес, 1873 г., печатница на Г. Иванова, стр. 112, цена 7 гроша.“ Тя е била предназначена за българските училища в Турско. Читателите ще да помислят, че Ботйов сериозно се е разкаял вече да не бъде Ботйов и че оттук нататък само ще да слуша и ще да се занимава; че най-после, за да си отвори врата и за в бъдеще, ще гледа с четири очи, щото да се препоръча с първия си труд както Каравелову, така и Данову, т.е. да го почетат и втори път. Далеч такава клевета от нашата махала! Ботйов е това, не други.

Докъде края преводът на аритметиката е вървял добре. Нещо повече. Преводът, примерите и упражненията са така нагласени, като че четеш роман. Те заключават в себе си и география, и етнография, и правописание, и характеристика, и пр. Тук не е сакат и сляп превод. И в сухите цифри и правила Христо е оставил блясък от своя талант, от своята калоферска оригиналност. На свършване, в рубриката „Задачи за упражнение“, той се сетил, че е Ботйов, че е решен да умре за своята идея, че не трябва да остане сух и в тоя строго специален предмет. Като се е наблягал, че заглавието аритметика ще да бъде гарантирано от всякакви цензури и подозрение, взел и нахакал следующите примери на най-крайната коричка:

„Султанът има 800 жени, които всяка година се умножават с 75. Колко е достигнал харемът на негово величество в разстояние на 10 години?

Асен и Петър освободиха България от игото на гърците в 1190 г. След 206 години Българи падна под властта на турците. В коя година отечеството ни изгуби своята свобода?

Един селянин карал за продан в града 16 кила жито, за-

спал на пътя и черкезите му откраднали 5 кила. Колко кила са останали на селянина?

Турците покориха Сърбия в 1459 година и владяха над нея цели 371 години. В коя година Сърбия доби свободата си?

Мохамед II превзе Цариград в 1453 г. Днешният султан Абдул Азис се възкачи на престола в 1862 г. Колко години има от превземането на Цариград до възцаряването на Абдул Азиса?

България падна под властта на турците в 1396 година. Колко години тя добрува под сянката на султаните? (До която година искате.)

Борис, цар български, приел християнската вяра в 862 г., а Владимир, княз руски, в 988 г. Колко години българите са се покръстили по-напред от русите?

Турската държава за 1873 г. е имала 20 637 210 лири приход, а разход 21 404 450 л. В разхода влазят и разноските за народното просвещение, които са били 82 025 лири, в цивилната листа на н.в. султана, която е 1 126 840 лири повече, отколкото са разноските на просвещението. Намерете: колко лири са не достигали на държавата в 1873 г. и от колко лири се състои цивилната листа на н.в.?“

Току подир тоя пример за негово величество султана следва следующият:

„Свинята се праси 2 пъти в годината, средно число по девет прасета. Ако имате 12 свини, то за две години колко щат да станат, ако половината от опрасените първата година се опрасят и те два пъти през втората?“

Няма никакво съмнение, че тоя пример за свинете е турен нарочно подир примера за султана за подигравка и насмешка.

Аритметиката излязла от печат, но нито Каравелов имал причини да я разглежда, нито пък сам издателят ѝ Х. Данов. Аритметика, кой се интересува от нея? На един пловдивски учител, мислим паднала тая чест, който случайно взел учебника и щом прочел за свините, турени наред със султана, за

годината, когато България и Сърбия си изгубили свободата, и пр., огледал се да няма някой наоколо му и скоро се затекъл в книжарницата на Данова. Същата нощ книжарите си направили сами обиск, като унищожили всичките екземпляри. Данов написал твърде горчиво писмо на Л. Каравелова, като му казал, че той щял да запали такава свещ нему и на българските училища, което не би били в състояние да направят и най-заклетите на България врагове. Каравелов се възмутил и взел да прегледа аритметиката, от която се уверил, че първият има право. Дошла работата до нашия преводач, поискал Каравелов от него обяснения.

– А бе, Ботйов, аджадисай ме най-после, джанъм! Не ми ли стигат други бели, ами и от тебе да тегля? Не е ли срамота и от хората, не е ли жално и за тоя човек (Данов), който ни е почел като хора и който ще ни плаща? – викал Любен и искал обяснения.

Ботйов и обяснения за подобни работи. Той отворил уста пред Каравелова и така охотно се засмял, щото Каравелов го гледал, сърдил се, ругал, а най-после и той се засмял.

В същото това време, пак по настояването на Каравелова, той започнал хумористически вестник под названието Б у д и л н и к, който се печатал в печатницата на „Свобода“, т.е. на Каравелова. Първият брой е излязъл на 1 май 1873, на среден формат, с карикатури. „Будилник“ ще да излазя – е казано в заглавието – три пъти през месеца – веднъж с карикатури и два пъти без карикатури. Цената в Румъния за година е 12 фр... Писма, дописки и пари се изпращат до Х. Б. Петкова, улица „Вергулуй“ № 32.“ Редактор е подписан: Х. Петков. Начело под заглавието на вестника има такава една картина. Ръка държи една камбана с голям топуз, който удря. От права страна е полумесецът, а под него се виждат да бягат един през други хора, българи, с издигнати ръце, като че ги поливат с гореща вода. Най-отзад бяга един поп така в безпорядък, щото расото му хвърчи. На лява страна се подават шиповете на слънцето, гдето така също българи,

нападали по гърба си, дигат ръце и крака. Всичко това от гърмежа на камбаната. На четвърта страница са изобразени три карикатури. Първата представлява Турция за Виенското изложение с тоя надпис: „Османската империя отива на Виенската изложба заедно със своите щастливи поданици, т.е. с Антима IV (вселенския патриарх) и с Антима I[157] (нашия екзарх).“ Най-напред върви един турчин с кофа или ибрик в ръката; подир него друг турчин, с фес, от цивилизованите, който има само глава човешка, а тялото му е хртка. Това чудовище, половин човек и половин хртка, носи на гърба си султан Азиса[158], повит с пелени като дете. Сетне иде на ред един турчин от старите, с голяма като шиник гъжва, който носи в ръцете си една пията, на която е написано „пилаф“. До него стои един арапин, устните на когото приличат на тютюнева табакера. Това първото отделение на групата. Второто отделение носи гръцкия патриарх. И той направен на малко дете, един грък с моралийски фес го носи върху една табла, а подир следва друго едно паликаре с фустанела, което носи на главата си светата комка. Най-подир е отделението на нашата екзархия. Сам екзархът с патерица в ръка и със завързани очи, а един дрипав българин му сочи с ръка да следва подир първите отделения. Над главата им се вие знаме с рак по средата; знамето се държи от един човешки скелет, върху гърдите на когото има написано „Напредък“. Втора фигура е една кола, затворена като ония, с които хващат кучетата по големите градове. Вътре са затворени двама владици, седнали един срещу други, над колата стърчи камбана, наоколо стоят попове и граждани с цилиндри, а един цилиндралия с прът в ръката ходи да лови деца да ги запира в клетката. Самата кола се тегли от един дебел чорбаджия с фрак, комуто на корема е написано „чувство“, а на задника – „ум“. Третата фигура е български даскал с тояга в ръка, който бие своите ученици.

Програмата на вестника в първия брой, на първата колона е следующата:

„O, tempora, o, mores!“ Седя и се чудя – защо човек се сърди, кога му речеш: магаре, свиня или вол; и не се сърди – дору още се радва, – кога му речеш: пиленце, гълъбче, славейче, дору още котенце и теленце? Дали славеят принася повече полза в обществото на човеците, отколкото благородната свиня, тази производителна сила в природата на животните, на която само като погледне човек, наумява му нещо аристократическо, нещо възпитано и на дължина, и на широчина? Дали пилето има повече мозък, повече ум, отколкото почтеното магаре, този философ не само между животните, но и между човеците? Или пък гълъбът е по-непорочен и по-достоен в нещо от скопения вол, туй подобие на нашия търпелив народ? Но иди и речи такава дума на нашите, например (ний все с примери ще говорим), литератори, поети, вестникари, чорбаджии, учители и прочии раби божии, та виж какво ще ти се струпа на главата от всичките тези труженици в полето на глупостта. Музикословеснейшият господин Пишурка[159] за честта на музите и на неговата „госпожица правда“ и „мадам Кудкудячка“ ще те повика на дуел, или, поетически да кажа, на полето на честта. Мудроглупейшите и изряднейшите последователи на нашия Сумароков (нека се не сърди г-н Войников, че му дадохме това име. Сумароков е малко по-долен поет от великия Тредяковски) – почтените господа Пърличев[160], Сапунов[161], Пискюллиев, Оджаков[162], Станчов, Фингов, Деребеев (у-ху!), щурците на Блъсковото училище за мишките и всички нищи духом и богати глупостию, – всички ще те потеглят, щеш не щеш, на съд пред парнаските богове, дето, разбира се, председателствува философът с дългите уши; а други, за кои истината не е тъй тежка и горчива, сир. онез табан-суратларъ, на които и в очите да плюеш, те ще казват, че е божа росица – каквито са благородните напр. Иванчо х. Пенчович ефенди, Христо Арнаудов ефенди, Никола Генович ефенди, сладкото перо Михайловски[163], учителската фабрика Груев[164], синът на Мита Патката Павлов, сиамските братя Балабанов[165] и Овчов[166],

букурещката „Добродетелна дружина“ за обиране на умрелите и все и вся дебелокожа породица чорбаджийска – всички ще кажат: „Оставете тоз чапкънин: човек без работа, заловил се да ни гложде цървулите и да маскари пречистите ни лица, създадени по образу и подобию божию. А! Незлобливи пиленца, гълъбчета, славейчета и теленца! „Будилникът“ не ще бъде тъй глупав, защото не му е изпила още кукувица ума, като на „Звънчатий Глумча“ (глупчо трябвало да се каже), и тъй безбожен като покойния „Тъпан“[167], та да унижава умните, полезните и трудолюбивите животни с вас, подвижници на пищеварението. „Тъпанът“ беше омаскарил веднаж една магарица, като казваше, че тази почтена майка родила букурещките български нотабили; но за туй и господ го наказа, та нема рахат и на оня свят. „Будилникът“, който знае, че страхът от бога е начало на премъдростта, а почетта към старите – начало на добродетелта, ще се пази като от огън от такива неща – да унижава животните. Неговата програма ще бъде: да гуди всяко нещо на мястото му и всичко да краси с боите му. А ако има нещо общо между споменатите в тая молитва раби божии и животни, то българският зоолог и доктор (ъ-хъ! доктор ами?) Начо Планински[168], който беше написал едно време „Зоология за българите“, нека се потруди да реши тази велика задача, този всемирен вопрос, та на куковден, когато се напечати тази книга, да види ученият свят какво ще рече „Зоология за българите““. Дотогава ний ще се препираме, че нито Генович, нито Найденов имат нещо общо с животните и с човека. И наистина, какво общо напр. между занятията на магарето и работата на ефендито и черибашият? Философът с дългите уши носи на гърба си: дърва, вода, брашно, хора и с това принася голяма полза, а ефендето издава органа на шпионите „Турция“, а черибашият – органа на идиотите „Правото“, и с това приносят вредя; философът върши само онова, що може, а черибашият всичко, що не може; магарето никога не лъже, а ефендито го е срам да каже някога право; магарето пости и затова ще отиде

в християнски рай, Генович яде пилаф и ще отиде в кочината на Мохамеда, а черибашият, който в турско село държи рамазан, а в българско яде сланина, той на оня свят ще яде от коритото на Гилдебранда.*

А-ха! Има едно нещо, за кое, ако се улови българският зоолог, ще може да обори мнението ни. То не е тъй важно, та можехме да го премълчим, но „понеже, обаче сърцето ми плаче за моя народ“, както казва г-н Великсин[169] в едно стихотворение, ще кажем: юларят! Юларят и самарят! „Звънчатий Глупчо“, вместо да говори глупости, добре би сторил да прикачи юларя на ефендито, а самаря на черибашият, па хайде като сюрюджия на изложбата във Виена, та да видят и европейците какви стоки има българският народ, когото едни наричат „немци на юг“, други – „английци на восток“, а той не е друго освен вол в хомот, роб на бръснатата глава и на калимавката, роб и сам на себе си.“

Първият и вторият брой са излезли редовно, но до 3-и кризата се появила, защото е поместено следующето известие от редакцията:

„Будилникът“ позакъсня, но не по наша причина, а по причината на пощата и книжарницата, отдето купуваме книгата. Власи! Не разбират български, та да им разправиш, че трябва да дават и те книга и марки тъй, както даваме ние вестници. Книжаринът, види се, разбира, но казва, че няма такава книга, каквато искаме ние – на юнашка.

Затова молиме нашите настоятели да ни явят: де колко спомоществователи имаме, а нашата че-че-че-честна публика да... тя знае какво – да имаме с какво да вадиме очите на власите“.

„Будилникът“ е умрял твърде скоро от собствената своя смърт по тая единствена причина, че не е имало редакторът му с що „да вади очите на власите“. Ние имаме на ръка само три броя – 1-и, 2-и и 3-и. Дали повече броеве са излезли, не

---

* Германският поет Хайне видял на оня свят, че папа Григорий VII ядял из едно корито човешки лайна.

може да се знае положително; ако и да е излязъл, то е само един брой. И в тия три броеве изобилствуват стихотворения, както и в браилската „Дума“. Между другите, повечето сатирически, напечатани са известните „Патриот“ и „Гергьовден“. В третия брой е началото на един прекрасен разказ под заглавие „Това ви чака“, който ние поместваме в литературната сбирка на настоящата книга. И след прекратяването Ботйов продължил да се навърта при Л. Каравелова и в печатницата му. Макар и против волята му, почти насила, но все работил той, било с вестника, било в отделни преводи, като „Разкази на старовременните хора“, „Произхождението на дунавските българи“ (от Иловайски) и пр. Коректурата и поправянието на дописките, които идели за „Независимост“, се вършели от него.

А що е той получавал за своя труд? Нищо. Само една прехрана. Па е въпрос, дали е имало и у Л. Каравелова да му заплати повече. А Ботйов да седне да се пазари, да се условя за пет и десет, това било престъпление за него. Любен имал само една стая, която му служила и за спалня, и за гости, и за писалище, и за всичко. Зимно време, като ставал заран, до гърба му се натрупвало няколко пръста сняг. Така живеел господарят, а Ботйов, който нямал на нищо съдружество, по само себе си се разбира, че на по-долно дередже трябвало да стои. Сред печатницата имало една стълба, която водела на втория етаж на заведението. Тоя етаж бил таванът, без прозорци и без нищо, което да прилича на жилище. Там заедно с всичките работници си отпочивал и нашият херой от самите дневни трудове. Цяла нощ на тавана шум до бога се чува. Около малката ламбичка насядали всичките работници и слуги, всичките мълчат, а Ботйов само приказва за такива работи, които се нравят на подобни хора и ги карат да не заспиват до среднощ. Л. Каравелов, който си бие още ангелите с перото в ръка, отвори вратата и вика:

– Христо! Млъкни бе, джанъм! Млъкни, че аз пиша. Аман бе, кардаш, тая твоя уста няма ли се затвори?

Доктор Чобанов, един от близките приятели на Ботйова, като гледал мизерното му положение, подействувал и го принудил да стане учител в Букурещ на българската колония. Той отказал с извинение, че ще да има на главата си чорбаджии, с които не е на мнение да живей. Най-после се съгласил. Тогавашното училище се помещаваше при българската капела. Месечната плата на Ботйова била около 70–80 фр. на месец.

От тая епоха на неговия живот, 1874 г., ние притежаваме само следующето негово писмо, което показва, че в някои работи той става доста уверен:

Б у к у р е щ, 22 септември 1874 г.

П о б р а т и м е Д р а с о в!

Писмото ти от 11 септември получих, но не можах да ти отговоря тутакси, защото бях затрупан твърде много с работа. Радвам се, че си здрав, но и аз те не бръсна. Делото отива зле, ако аз и да си изпълнявам обязаностите по възможност. Мушкам, но кого? И тия ли, които са избрани да мушкат? Когато замина оттука К. Цанков[170] (избраният), то му дадох билети, за да даде в Браила, в Галац и в Болград и му наумих решението на събранието – да се събере едно количество от 20 лири и да се изпроводи на отсрещните да си завършат работата. На 20 септември и аз получавам писмо из Браила, в което ме съдят, че им не изпращам билети. Това ще да каже, че Цанков е забравил не само решението на събранието, но и ума си под полите на някоя фея.

Както и да е, работата ще да се поправи, но защо ми е, когато ние още от пръв път се показахме неточни в изпълнението своите обещания! Аз писах в Галац и питам Рафаила приемал ли е той билети или не и ако е приемал, завършил ли е някоя работа; но нямам още отговор. Из България така също нямам никакво известие. Там трябва да са пиени или заспали. Днес им пиша пак – дано ги събудя. На Панайота (войводата) още не съм писал нищо, защото се боя да го не излъжа някак си невинно. От всичките ч.к.р. само Слатина се

показа малко по-деятелна. Колкото за Гюргево, сега чакаме да видим какво яйце ще да снесат. След малко време ще да ти пиша пак.

Питаш ме решил ли съм се да взема изданието на вестник „Независимост“, или се боя. Какво да ти пиша? Аз се, байновата, боя, защото е неприятно нещо да спи човек по водениците и да мисли, че това прави за отечеството си. А аз съм изпитвал тая неприятност едно време, когато се бях положил на обещанията на знаменитият патриот (който сега ще да се потурчи) Войникова. Но ти ще да кажеш, че в такива случаи човек не трябва нищо да жалее. Добре. Нека ме обвини някой в користолюбие и нека каже, че аз не съм презрял даже и това, с което съм можал да бъда много по-полезен на отечеството си. Самоволната сиромашия уби и таланта ми, и живота ми, и родителите ми. А каква полза аз принесох на отечеството си? Никаква. Наистина, най-голямата добродетел в света е любовта към отечеството, но какво да правиш, когато са малцина ония хора, които да разбират, че тая добродетел естествено е основана на друга – на любовта към ближния? У нас е така: останеш без парче хляб, то ти си слуга, а станеш ли слуга, то ти си роб и тебе се не дава да работиш нищо човеческо, нищо самостоятелно. Ти трябва даже нищо да не знаеш. Това съм аз изпитвал и затова се боя да оставя училището и да взема вестника. Но между думите б о я с е и н е щ а има голяма разлика, затова пиши ми и посъветвай ме какво да правя. При мене са и двамата ми братя, за които няма кой други да се погрижи освен мене. Каравелову не пиши, че съм се оплаквал от съдбата си. Той не може да ми помогне, защото и той е като мене. Допъти повече. Прощавай.

Б о т й о в

Между другото, писано от него в „Независимост“, което е мъчно да се отдели, освен стихотворенията той написа още няколко писма под заглавие П о с л а н и е о т н е б е т о. Тия

писма са написани по повод смъртта на известния български оригинален патриот Н. Д. Пандурски, родом от Трявна, а емигрантин в Букурещ. Нему се дължи издаването на ред патриотически картини: за Хаджи Димитра и Стеф. Караджа, за Тотя, за Ангел Кънчев, влизането на Симеона в Цариград и пр., които картини имаха своята епоха. Оригиналността на покойния се състоеше в това, че той псуваше постоянно кого где завърне, натриваше се около големите хора, искаше да знае тайните на народното дело, па никой му не казваше по причина на сприхавия му характер и обичая му да разгласява всичко, щото чуе, не с лоша цел, разбира се.

Един път, когато щяло да става събрание от множество представители на революционните комитети, Пандурски подушил това и цял ден припкал ту до Каравелова, ту до Ценовича и други – да пуснат и него. „Моля ви се, моля ви се, покажете един като мене, който да е заслужил това на България със своите картини?“ – говорел той.

Не го приели. В зданието, гдето ставало събранието, сиромахът обикалял като луд. Най-после намерил една стълба, възправил я под прозорците, които, като лятно време, били отворени. Без да го съгледа някой, надникнал в стаята на събранието и извикал колкото си може:

– Всинца сте магарета!

Това казал той и одраскал из стълбата надолу, да го не достигне някой; но никой се не мръднал, тъй като знаели кой е Пандурски, само се изсмели.

Друг един път, на Св. Кирил и Методия, гдето били събрани на угощение всичките българи, станал и Пандурски да пие наздравица. Изправили се на крака всичките, но примират от смях, като гледат дребния Пандурски, че и той ще да говори реч. „Господа!“ – казал той и се спрял, по причина че не му идело на ума какво да каже по-нататък. Още по-голям смях в публиката. „Братия българи!“ – повторил той подир няколко минути и пак замълчал. Смехът се подигнал вече официално.

– Вагабонти и подлеци! – извикал Пандурски и станал невидим.

На погребението му се стекли всичките български емигранти в Букурещ, гдето бил Каравелов и Ботйов. Усопшият, в смъртното си състояние, пак възбуждал смях в присъствующите. Станало въпрос дали с поп да го погребат, или просто така, защото той не обичал яко поповете. Ботйов взел на себе си грижата той да замести попа. Като го погребли, на гроба му писнала една гайда и се изиграло едно хоро, всичките се напили за „бог да прости“. После това произшествие вече Ботйов написа „Посланията от небето“, гдето той излива своите саркастически ядове на всичките обществени несгоди и деятели, разказани уж от устата на покойния Пандурски.

IX

Година и повече време след дохождането на Ботйова в Букурещ случи се твърде важно събитие в средата на революционната емиграция. Л. Каравелов, душата на новите революционни идеи, стълбът на техните действия, представителят на централния комитет и пр., и пр., избяга от политико-революционното поле, сложи своето четиригодишно знаме. Вестникът му „Независимост“, органът на революционните движения, престана окончателно на 12 октомври 1874. Това преставане не е случайно, не е по нужда и от нямане на средства, както са умирали вестниците на Ботйова. То е обдумано, скроено отрано и предрешено. „Аз съм принуден от самите обстоятелства да напусна досегашното си занятие“ – се говори в известието за спирането, което се отнася не просто само към читателите или абонатите, а и към българския народ. Тия „обстоятелства“ не са друго нищо освен отчайването на Л. Каравелова, че делото, в което той е имал толкова вяра и надежди, делото на революцията,

дало толкова много жертви, а полза никаква. Обесването на Левски, на Общия, убийството на А. Кънчева и други още много произвели в уморената душа на списателя твърде горчива реакция. Пожелал той да си отпочине, да се впусне в друг род деятелност, по-мирна и по-привлекателна за него може би. Той поискал да стане чист литератор, с която цел основа и издаде наскоро, 15 януари 1875 год., книжовното списание „Знание“, познато на всички читатели.

Естествено, че нашият херой трябваше да бъде повикан да завземе неговото място, да ръководи публичното мнение в революционните сфери. Сам Л. каравелов го е поканил да продължи деятелността на в. „Независимост“, като му отстъпил и своята печатница. И така, два месеца след оттеглянието на Каравелова от политическото поле, след спирането на в. „Независимост“ появява се на бял свят последният негов революционерен вестник „Знаме“. Първият брой е излязъл на 8 декември 1874 г. на среден формат, а не каквито бяха „Думата“ и „Будилник“. Вестникът излазя веднъж в неделята – неделя, цената му е за България 17 1/2 фр. Програмата му е като оная на „Свобода“, „Независимост“ и на неговата „Дума“. Той сам казва в първия си брой, че ще да служи на ония същи идеи, на които е служила „Независимост“, с тая само разлика, че вместо да води война с оная партия, с която се е борила „Независимост“, той ще да бъде по-деликат.

Ето програмата му:

„Dreptulù de a vorbi aci l'amù de la tarra ear nu de la domnià vostra; ve rogu dar sa'mi respectati cuvantulu!“

L. Costin

„Правото, за да говоря тука, ми е дадено от отечеството ми, а не от вас. Моля ви да ми почитате думите!“ Тия думи е изрекъл един от румънските депутати в камарата в 1872 г., когато партизаните на правителството повдигнаха шумотевица и поискаха да заглушат гласа на справедливостта и негодуванията на патриотизма. Тия думи повтаряме и ние днес, в началото на своята журнална кариера, когато „Неза-

висимост“ после дълга и упорна борба против настоящата горчива съдба на нашия народ каза своята последна дума и с достойнство слезе от трибуната, и когато ние, уверени, че посеяното на нашата народна нива семе рано или късно ще да принесе своя плод, не можахме да отстъпим пред необходимостта да се подкрепи идеята за нашето освобождение и решихме се да развием „Знамето“ на нашата революционна партия. „Добре, добре!“ Но към кого именно отправяте вие гореказаните думи на румънския патриотин?“ – ще да попитат някои от нашите читатели. Към вас, господа, към вас, отговаряме ние и бързаме да се обясним. Нашият нещастен български народ няма камара, няма трибуна, отдето да изкаже своята воля, своите нужди и своите теглила. Единственото негово средство в това отношение се являва неговата журналистика.

Но кой от нас не знае в какво жалостно положение се намират нашите цариградски вестници и каква незавидна роля е играла по-голямата част от нашите емиграционни публицисти?

Ако погледнеме с безпристрастно око в стълповете на нашите цариградски хавадиши, то от първия поглед още ще да се убедиме, че под дебелата сянка на босфорските идиоти друго нищо не може да процветява освен политическа лъжа, литературна подлост, дипломатическо раболепие и всякакви други верноподанически добродетели. „Елате, казват нашите доморождени политици-патриоти на народа, елате да обиколим престола на н.в. султана и да запеем песента на Лазаря... Трохите, които падат от държавната трапеза на нашия милостив баща, стигат, за да се подкрепи историческият стомах на нашия народ, стигат, за да се поддържи неговото етнографическо съществувание на Балканския полуостров, стигат, за да се осигури неговото политическо бъдеще между другите южни славяни.“ А народът? Народът продължава да прекарва с християнско смирение дните на своята безконечна страстна неделя, брои часовете на своите несносни стра-

дания и чака възкресението на мъртвите... Но дванайсетият час е вече настанал и той все още се надее за милост от своите тирани и все още вярва думите на своите сити и самозвани предводители, че новият живот, когото те основават на някакви си неизвестни дуалистически начала, ще да дойде постепенно заедно с науката и с образованието. Благи надежди и похвални намерения! Но да видиме до каква степен те постигат своята цел.

Ние сме съгласни, че както окото е потребно за светлината, ухото за звука, а разумът за разбирането и най-простите истини, така също науката, образованието и развитието са потребни за който и да е народ, за да достигне до известна степен на своето благосъстояние; но за всичко това са потребни такива условия, които, за нещастие, у нашия народ не съществуват. Вратата на нашия обществен живот зеят и вопросите, които е изработило човечеството в продължението на цели векове и които нашият народ е проспал под петите на азиатските варвари, влазят в нашата обществена къща заедно с вятъра и заедно с него излазят, без да оставят каква-годе диря в нашето безвиходно рабско положение. Народът, притиснат и нравствено, и материално, не обръща почти никакво внимание на това, що произхожда около него; оре своята обляна с кръв и със сълзи земя и едвам ли счита себе си за нещо по-горньо от своя добитък. А ако понякогаш, и да се появлява у него стремление да излезе из това скотско състояние, то това стремление се не простира по-нататък от онзи инстинкт, по който и волът желае да строши хомота, и птицата да изхвръкне из кафеза, и рибата да изскокне от мрежата.

Разбира се, че при такова едно безотрадно положение на нашия народ длъжността на всеки честен и способен патриот е да се поддържа и да се развива тоя инстинкт. Но в това отношение нашите цариградски патриоти-журналисти изпълняват ли своята длъжност? Колкото и да е прискръбна нашата присъда, ние ще да отговориме отрицателно. Цяло половин

столетие вече става, откакто ние броихме епохата на нашето възрождение, и при всичкия видим прогрес в образованието и в развитието на известна една част от народа ние, при всичкия си оптимизъм, не можеме да забележим решително никакво улучшение в негова многострадален живот. Коя е причината на това? Причината е тая, че както за всяка една личност отделно, така и за цял народ въобще преди всичко е потребно такова едно условие, което човечеството нарича свобода и за което и у нас даже е пролеяна немалко едно количество кръв и мастило. А ако е това така, то как щем ние да придобием тоя неизбежен и досега още ненапълно разбран атрибут на човеческото щастие? Чрез наука ли? Чрез образованието ли? Или чрез оная просяшка песен, която са пели, па и досега още пеят множество поробени и образовани народи?

За да отговориме на тоя въпрос, ние сме длъжни да се обърнем към нашата емиграционна журналистика и да разгледаме какви средства за спасение са приписвали на народа нашите патриоти и доколко добросъвестно са изпълнявали те своята свещена обязаност към отечеството си.

От началото на 1867 година, когато първият български революционен комитет издаде своя знаменит мемоар, с който се свършваше деятелността на покойния Раковски, и до днешния божи ден в Румъния са се издавали в различно време повече от 10-на политически вестници. Ако разгледаме с особено внимание както деятелността на комитета и на някои и други отделни личности, така и направлението на гореказаните вестници, то твърде лесно можеме да се убедиме, че и между тия нови политически течения са съществували няколко различни и даже съвсем противоположни методи. Хигиенистите из комитета, хомеопатите из своите кантори и гимнастиците из кафенетата при всичкия свой умствен и материален капитал и при всичката своя широка програма, наместо да пристъпят до радикалното лечение на народа, т.е. наместо да отрежат от неговото здраво и читаво тяло ганг-

ренната част на босфорската болест, те се заловиха да излагат своята неизпълнима диета в различни брошури, мемоари, адреси, прокламации и др. т. и най-после, след безполезния моцион на четите в 1867 г. и след необмисленото кръвопускане при Върбовка те резюмираха почти всичката своя политическа медицина в девизата на безцветния и продадения по-после в. „Народност“, която ни учеше на чист български език, че „само праведното удовлетворение на народностите ще да оздрави всеобщия мир“. Разбира се, че всичкото това учение не беше друго нищо освен една смела дуалистическа безсмислица, която трябваше непременно да изчезне като сапунен мехур, без да принесе каква-годе съществена полза на народа.

И наистина, напразно хористите на това учение, представлявани от „Отечество“ и от „Дунавска зора“, посягаха да уловят наследника на Мохамеда за ухото, да го доведат в Търново и да го венчеят за престола на Шишмановците; напразно те затваряха очите си пред истината и тропаха по чуждите врата за помощ и за милостиня. Народът, който знаеше, че никой не дава на слепците нито злато, нито сребро, а дава им такива строшени, изтъркани и калпави монети, които нийде вече нямат никаква цена и които в калпазанското царство на банкротите се наричат гюлханета, хатихумаюни, хатишерифи, фермани и др.т., преклони главата си пред необходимостта, оплака няколко стотини свои жертви и задоволи се с решението на несъвременния вече черковен въпрос. Хористите извикаха: „Да живее тиранинът!“, свиха своите разноцветни знамена и завещаха на народа „да работи и да се надее“, да се учи и да чака или, с други думи, да мълчи и да робува. Видеше се, че после тая епоха, т.е. после решението на черковния въпрос, всичко трябваше да млъкне, всичко трябваше да се помири с нещастната съдба на българския народ и всичко трябваше да влезе в своя плесенясал петивековен гроб.

Но не тъй излезе. Оная здрава част на народа, която се

беше откъснала от неговото живо и изранено тяло и която, разбира се, не можеше да гледа на неговите безчовечни страдания през призмата на дуализма, улови своя анатомически нож и под защитата на „Независимост“ събра своите сили в особен лагер и пренесе почти всичката своя деятелност над трупа на „болния човек“ и над тялото на страждущия български народ.

„Кръв, кръв! Кръв трябва да се пусне и на една, и на другия! – извика тя в оная темна нощ, когато просяците, на един ред със страждущите, пируваха около трапезата на екзархията и не обръщаха никакво внимание даже и на сами себе си. – Единът трябва да умре, а другият ще да вземе своя одър и ще да тръгне в пътя на прогреса.“

Разбира се, че тонът, с който се излагаше така ясно ученията на нашите радикалисти, оскърбяваше чувствата и деятелността на хигиенистите и те не приеха да вземат участие в общия консилиум за българската свобода. „Независимост“ захвана да негодува и излея всичката своя жлъчка както против тяхното учение, така и против самите тях. Но нямаше какво да се прави. За репутацията на революционната партия и за успешното разпространение нейните идеи тя трябваше или да даде друго направление на своите убеждения, или из горещата си любов към народа да слезе от трибуната на своята партия. Тя предпочете последното и даде похвален пример за честност и за постоянство. Ние ѝ ръкоплещим.

И така после преставането на „Независимост“ на хоризонта на нашата журналистика не остана почти никаква възможност, за да могат да се изказват болките и страданията на нашия народ; не остана почти никакво средство, за да се поддържа онзи революционен дух, който е покрил вече нашата народна нива и който от ден на ден чака своя жътвар...

Какво трябваше да се прави? Да се мълчи ли? Но мълчанието би било престъпление за всеки един човек, който обича себе си, народа си и отечеството си.

И ето, в името на тая любов ние развиваме своето „Зна-

ме“ и без никакво угризение на съвестта си, без никаква злопаметност и без никакви задни мисли подаваме ръката си на всяка една честна и патриотическа душа.

За интереса на общата цел ние оставяме настрана всякакви лични страсти и нападения и всичкото свое оръжие ще да употребим против враговете на нашата пълна и съвършена свобода; с една дума, ние ще да служиме на оная съща идея на която е служила и „Независимост“, но с тая само разлика, че с ония съществующи вече у нас партии, с които тя е водила постоянна и непримирима война, ние ще да употребиме тона на помирението и ще да бъдеме колкото е възможно по-деликатни. Разбира се, че ако нашите убеждения намерят отзив и съчувствие между нашата многочислена емиграция, то нашата обща цел ще да бъде, като-речи, постигната; а ако думите ни се посрещнат със смях и с шумотевица, то и ние ще да се помириме с общата съдба на нашите емиграционни публицисти и ще да повториме думите на апостола Павла, които е повтарял в страшните години и нашият първоучител св. Методий: „Не сяду я на совете злых и с злодеями не пребуду, а примкну к невинным и окружу олтар бога моего.“

6-и брой на вестника му бил излязъл вече, когато той пише на своя приятел Драсова следующето писмо, което найясно определя положението му:

Брате Драсов!

Ако да би ти знаел в какво положение съм се намирал досега, то никак не би ми се сърдил, че не съм ти писал досега. Едвам сега съм се пооправил малко нещо. Учителството съм оставил още от ноември и на мое място е брат ми Стефан[171]; това е добро, от една страна, защото ние сме тука три гърла, които трябва да ядат. Брат ми дойде с намерения да отиде в Прага и си свърши науките, но принуди се да остане учител! Аз криво-ляво следвам вестника и както виждам, приема се добре от нашата емиграция. Не зная само аз отговарям ли на нейните надежди. Ако аз да би бил малко по-свободен и поспокоен, то барем първите членове щяха някак си да бъдат

по-обмислени. Освен вестника аз имам и други главоболия. А не мога да бъда машина. Отсреща ми се обещаха да ми намерят един или двама дописници, но – нищо! Мълчат си хората.

За „Мацини“* у нас има 370 абонати. Вчера съм ги привел в ред. Трябва сега да се види колко има у Д. Попова и у тебе, пък да се турне книгата под печат. Само едно ще да ти кажа на ухото: ти трябва да подканяш Каравелова, защото той сега има много работа в печатницата, та не зная как ще да я печати. А тая книга би трябвало скоро да излезе. Моят Липранди** замръзна.

Редакторът на З н а н и е е Каравелов. Тая работа ще да отнеме много сили, много надежди и ще да отвлече донейде вниманието на емиграцията. Но пак нищо. Няма какво да се прави. Сиромашията е престъпление.

Да ти разкажа сега за събранието. Отсреща и оттука дойдоха доста лица, но без никакъв резултат на работата си. Лицето, което обхожда България (Стамболов – р.) – нямаше го. Мнението на Каравелов и на Адженова[172] беше да се избере едно пълновластно лице из България, самò да се споразумява с тях, самò да основава комитети, само да влиза в споразумение с държави и с правителства и самò да управлява и администрация, и финансиалната част на централния комитет. Това възбуди ропот и недоверие у отсрещните и отчасти у отсамните, което се изяви след малко време. Когато дойде Стамболов, то той ни разказа всичко за отсреща (работите там вървели добре), но отиде си някак си недоволен. Той искаше разпространението на З н а н и е, за да може да обикаля България, но то му се не даде. Той имаше малка нужда за пари или нужда за малко пари, но не намери. На събранието се избра една комисия, която ще да приведе в ред отсамните работи до 1 марта, която ще да свика пак събрание и която се състои от: Л. Каравелова, Цанкова, Адженова, Тома Панте-

* Книга, която бил превел Драсов.

** Книга, която превел Ботйов.

леева и от едно отсрещно лице. Пантелеев е оставил мене на своето си място. Из Браила не дойде никой – види се, че има някаква сръдня. Това ти пиша, но не зная да не съм излъган в своя песимистически взгляд.

Стамболов дава добра надежда, та не зная – може на 1 марта да се яви нещо по-сериозно. Тогава непременно трябва да дойде и Панайот. Ако можеш, ела и ти. Без тебе и без г. Панайота няма нищо пак да стане. Твойте бележки за устава и др. се не разгледаха даже. Мен не идеше да ги предлагам, а други не намери това за нужно.

Прощавай, че ти пиша така неразбрано и невежливо. Аз те благодаря, че ти барем ме насърчаш и че Стамболов ме само обича. Той ми се обеща да може барем 30–40 листа да разпространи в България от вестника. Сега пращам само 20. Пейов не пише, а в България работите вървят добре. На събранието! На събранието! Тогава трябва да се говори. Брате Драсов, потърпи и ти дотогава, пък ела, ако можеш. Пожертвувай времето си, ако то и да е твърде скъпо.

И как се пак случи! Когато имам най-много работа, тогава да ти пиша. Ей сега приех писмото ти от 16 януари.

Бъди здрав, весел и все с тия чувства.

Б у к у р е щ, 20.I.1875 г.

Твой Б о т й о в

Забележителна е тая последователност у Ботйова, както ще да видят читателите, че във всичките си писма той говори, че все е занят и разхвърлян, все ненавреме получавал писмата; но имало надежда, че занапред ще бъде нареден и добре разположен. А това желаемо време всякога е бягало от него или, по-добре, той бягал от него.

До 11-и брой, т.е. до 16 март, вестникът е печатан в печатницата на Л. Каравелова и съчинението на тоя последния под заглавие „Записки за България и за българите“ се е печатило в „Знаме“ на подлистник. После тоя брой е произлязло вече известното скарване между двамата деятели и едномисле-

ници. В същия тоя брой има такова едно обявление: „По причина на някакви си частни недоразумения с притежателя на печатницата „Свобода“ ние сме принудени да печатим листа си на друго място.“ После се известява, че скоро в. „Знаме“ щял да има своя печатница. Това скарване с Л. Каравелова се тълкува различно, но според нашите изследвания то се е състояло горе-долу в следующето. Първо, че Каравелов не допуснал да се печати в. „Знаме“ безплатно в печатницата му, за която Ботйов доказал, че е народна, принадлежи на центр. револ. комитет, следователно „Знаме“, като заместя „Независимост“ и е орган на поменатия комитет, трябва да се печати без пари, което Каравелов отказва; второ, че Каравелов, като се оттеглил вече от политическото поле, трябвало да предаде цялата кореспонденция, печата, тефтерите и сумите, останали в него от центр. комитет, и други още принадлежности; трето, че Ботйов и още някои негови другари от младите ненавиждали Каравелова, че той оставил делото и се ограничил само с литература – да печели пари и рахатува. Четвърто, че имало мнозина, които подклаждали огъня между двамата деятели, между които бил и братът на нашия герой, Стефан. Особено тоя последният! Той е бил като кътен зъб за брата си. Само наблюдавал и чакал, когато е гладен, тогава да му седне на главата и да му чете, че е човек изгубен, развейпрах, нещастен и пр. Като се завърнал от Прага (ученик), сварил Христа при Каравелова, че спи на тавана. Отворил уста и не млъкнал. За да го унижи, купил му един пакет тънки работи, грабнал тютюна и спокойно запушил. „Не ти ли е криво нещо, че аз, сиромах ученик, купувам тютюн на Ботйова списателя?“ – попитал злобно Стефан. И пето, най-после, че жестокият емиграционен живот карал и двете страни да бъдат раздражителни и неумолими до апогея. Каравелов отговарял, че печата и кореспонденцията на комитета той е приел от едно народно събрание, а не от Ивана и Драгана, следователно той може да ги предаде пак на едно подобно събрание.

Ботйов не искал ни да чуе за подобни извинения. Той станал изведнъж твърде жесток към своя по-стар учител. Каравелов почнал да се третира като най-опасен човек за българския народ. При Ботйова се присъединили С. Стамболов, К. Цанков и много други от младите. С. Стамболов отишел един път с револвер да иска сметка от Л. Каравелова. С. Заимов, който е бил в това време при него, коректор на „Знание“, разказва, че Каравелов заплакал и избягал от печатницата. Под тия впечатления той написал стихотворението:

Ти ми казваш, зимбил цвете,
че не можеш да блестиш...

Ботйов отишел още по-далеч. Подкоркал някои от хъшлаците, правят, струват – да убият Любена. Нашият Бенковски имал злочестината да взема на себе си тая рол. Хляб продавал той по онова време в Букурещ и бил един от редовните посетители в редакцията на „Знаме“, гдето Ботйов всяка вечер, заобиколен от 25–20 хъшове, държал лекции по разни въпроси, в това число и за Каравелова, че е човек опасен. Наговорил той Бенковски, че ако иска да заслужи на своя народ, то трябва да убие своя копривщенски съотечественик. Бенковски, който тогава още апелирал към първенство, от честолюбие бил принуден да се съгласи. Като си размислил обаче, че човекът, който писал за България толкова години, който карал и самия него да плаче, когато чете „Неда“, „Мъченик“, „Дончо“ и пр., може един ден да ѝ бъде пак полезен, не му допуснала съвестта да дигне ръка. Но за да се яви с чисто лице и пред Ботйова, скроил си следующия план: да отиде в печатницата на Л. Каравелова да си купува уж книги за четене и да демонстрира по такъв начин, щото да даде да се разбере, че крои някакъв си план. И действително, той отива в печатницата и пита за книжки да си купи. Дали му няколко, които той пребръща из ръцете си, огледва се наоколо си, бърка си под палтото, отгдето се подавало револвер,

и пр., и пр., така щото ясно можал да определи и заяви на присъствующите Любенови хора, че целта му не е книжки. Разбира се, минутно било известено на Каравелова за присъствието в печатницата му на страшния хъшлак. Сиромах Любен, както пишел на масата си, гологлав изхвръкнал из прозореца. Сам Заимов, който бил уж на страната на Любена, заминал за Браила и почнал издаването на едно одърпано вестниче, М и х а л, което се пълнело от едина до другия край само с псувни против Любена. Борбата била такава, щото тоя последният останал сам почти, всички хъшлаци преминали при Ботйова. И твърде естествено. Любен станал мъченик на литературата, деня и нощя трябвало да чупи гърди върху масата, сам трябвало да пълни цял един журнал. Заровен между книги и ръкописи, той отбягвал всякаква среща. Ботйов бил противното. В неговата квартира цяла нощ се играяло хоро и се пели песни; кой отгдето се откъснел, при него намирал убежище, той бил царят на гладните. По тая причина, разбира се, че неговата дума била свята.

Не останаха живи нито Ботйов, нито Каравелов, за да разяснят сами причината на своята вражда, но ония, които са участвували към едната или другата страна, живеят и до днес. На С. Стамболов му е неприятно даже да споменава за тая вражда против Любена, с когото той отпосле се сдобри и му беше приятел до живот. С. Заимов говори, че той е писал в своя в. М и х а л глупости; а братът на Ботйова, Стефан Ботйов, се признава чистосърдечно, че направи някакви си интриги пред брата си с цел да го отдели от Каравелова, за когото мислел, че той страшно го експлоатира, той е причината, загдето брат му ходи като просяк и не може да свърже две на едно. Стефан гледал на въпроса от комерческа точка зрение. После видял, че се лъже, когато и сам захванал да гладува около му.

Щастливи се считаме, че поне от Ботйова ни са останали няколко писма, писани до приятели, които хвърлят известна светлина както по тоя въпрос, така и въобще имат голяма

важност за неговата биография, за епохата, за настроението, за емиграцията в Румъния и най-после за историята на българските революционни движения.

Ето тия писма:

1

Брате Драсов!

Бързам да отговаря на писмото ти от 15/3 т.м., да се поразговоря и аз с тебе. Разговорът ми е скърбен и неприятен, но няма какво да се прави. Ти си длъжен да слушаш. Едно само ще да те моля – да бъдеш искрен и да ме обвиняваш най-строго, ако ме намираш в нещо виновен. Преди всичко ние трябва да бъдем искрени. И така слушай. В преминалото си писмо аз ти писах, че делата отиват добре, че отсреща се работи и че на 1-и март ще да стане събрание. Това беше или барем излезе гола, безсъвестна лъжа. Доколко отиват добре работите, аз ще да ти кажа малко по-после, а за работите отсреща, то не ще и приказка. Волов е затворен в Русчук за скандала с французите и с тоя скандал са преплетени и комитетски работи. Защо? – Ще да видиш.* Стамболов се крие под листо от свирепите преследвания на турското правителство**, а Никола***, че се скарал с Грекова****, не ще да знае за нищо. Той се е отказал да върши каквато и да е обща работа. А ние? – Ние сме си още по-големи и по-важни деятели. Освен от тебе и от П. Йорданова из Зимнич аз не съм получил досега ни едно писмо. Какво те е събрание намерило! Госпо-

---

* Известният на читателите Волов действително по това време за някоя си българска мома Василка, която любела един френец от шуменската станция, беше пуснал в ход комитетските работи, беше излязъл извън границите на предпазливостта. Затова го и арестували.

** Стамболов беше по онова време заместник на Левски, А. Кънчев, Узунова и пр.

*** Обретенов от Русе.

**** Михаил Греков, познат шарлатанин в комитетските работи, а по-после руски шпионин.

дин Панайот има пълно право да гледа на нашите дела като хилави, но твърде много се лъже, ако мисли, че причината за това сме всички. Аз по-скоро ще да обвиня себе си, нежели емиграцията, която при добро направление би направила действително големи работи. Причината на тоя сън са лицата, които са се завзели да я водят, а в действителност я люлеят, за да се не събуди. Не само че не работим за прогреса на делото, но и гледаме даже да го убиеме.

По коледното събрание В-в (Волов – р.) бил донесъл някоя друга пара, за да си купи револвери. Парите той оставил на Каравелова и си заминува. После няколко деня у Каравелова се донесе едно сандъче и на Ботйова се заповяда да го адресира до Димитра в Гюргево. Аз направих това, без да зная нито колко са револверите, нито кой ги е купил, нито за де ще да се изпровождат. Това беше за мене мистицизъм, защото никой ми не казваше и аз никого не питах. Каравелов изправажда това нещо в Гюргево и пише, че от руското консулато ще да додат да си го вземат, а, от друга страна, изявява на железницата, че в сандъчето са свещи. В Гюргево дотолкова тежките свещи възбудили подозрение, полицията ги конфискувала, повиква Димитра и той обажда, че сандъчето е изпроводено от Каравелова за консулатото, а за уверение изважда и Каравеловото, и консулското писмо. Но знаеш ли на кой консул? На бедния Стамболова! След няколко деня у нас се яви тукашният пръв прокурор и подири Каравелова. Каравелов показа голямо малодушие.* Той се уплаши и аз

* Когато се появил прокурорът в печатницата със своите комисари и жандарми, Каравелов с перото в ръка, несчесан и неумит, както за винаги, незнаещи ни една дума по румънски, не ходил и нямал никога работа с полиция и правителство, скочил с перото в ръка и захванал: „Ботйов, Ботйов, моля ти се, вземи работата отгоре си! Вземи я да ме отървеш, аз ме не бива никак за тия работи.“ Ботйов, който се случил там, изстъпва се гладиаторски пред прокурора и му заявява тържествено, че той се намира пред хората, на които румънската земя е дала прибежище да защищават правата на 7 000 000 робове! Устата

бях принуден да взема всичкото отгоре си. Процесът стана в такъв смисъл, в какъвто съм писал и във вестника. Аз ходих в Гюргево да искам револверите, бих оттам депеша на министъра, защото ми ги не дават, но отговорът беше да дойда и ги искам в Букурещ. Тука като дойдох, генералният прокурор ми каза, че мене ще да ме съдят. Кога ли ще бъде тоя ден? Аз би отишел при министъра и работата се би свършила без гласност, но няма с кого. Каравелов се извинява, че не знае влашки и че той се не меси в политика; Цанков, редакторът на в. „Балкан“ и един от членовете на революционната комисия, не ще, защото нямал известие от тая работа, главното защото не желае да се компрометира пред румънското правителство. А Адженов... О, това златно теле, което се вмъкна от Каравелова* в работите само за да покаже, че и зайците ходят на война, не дава да му се спомене за тая работа. Сега аз чаках да дойде братовчед ми д-р Чобан из Плоещ (той е на правителствена служба! и ще да отида при министра. Ще да ти пиша какво ще да я извърша.

На първи март събранието не стана. Аз попитах Каравелова да разпратя ли писма за свикване, но той ми не позволи. Писах само в Зимнич, защото Юрданов ме попита чрез депеша да дойде или не.

И какво събрание щеше да стане, когато актовете и протоколите от първото събрание не съществуват вече! Когато се уловиха револверите, то Адженов дойде и поиска да му се унищожи подписът или да се дадат актовете нему, за да

на Ботйова, които приличали на вулкан, накарали прокурора да го попита как му е името. А нещастният Каравелов стоял до стената с перото в ръка. Не бил той Ботйов, нито пък Ботйов бил Каравелов.

* Тоя Адженов е бил действително човек с нечиста душа. Колкото парици спечелил Л. Каравелов със своето перо, дал ги Адженову уж с лихва, но като човек, невежа в комерческите дела, не му взел никакви разписки. Адженов отказа после, че нито познава Каравелова, нито пък е вземал пари от него.

ги скрие. Комитетът му ги даде и те вече не съществуват.* Видиш ли геройство?...

Г-н Панайот проектира в писмото си до тебе добро нещо за съставянето на комитета, но то става при други обстоятелства и с други хора. От ония, на които девизата е „азбуката“, т.е. по-вярно парата, нека той не очаква нищо. На лятошното събрание, на което беше и ти, помниш ли, че аз предложих да се викат някои и други от тукашните младежи, но Каравелов въстана против това и нарече тия момци кюлханета за това, защото те му били потребни, за да състави с тях своето „Дружество за разпространение полезни знания“ и да ги убеди, че на българския народ не трябва вече свобода, защото неговият предводител е веч богат човек? Тъй си е играл г. Каравелов всякога с доверието, с любовта и с надеждите на милиони хора!

Прости ме, че аз ти говоря така искрено и откровено. Аз мисля, че ти не си от ония, които искат само да крещят, а да не вършат нищо. Освен това мене ми е скръбно, че и аз съм един от излъганите в надеждите си. Затова прави, каквото правиш, а лятос ти трябва да бъдеш тука, за да видим какво да се направи. Пейов (Тодор – р.) е още студент, Стамболов позна Каравелова, а аз съм отделен вече от него. Аз ще да взема типографията на старите, т.е. на в. О т е ч е с т в о, и ще да издавам клетото З н а м е, ако ще би и гладен да ходя.

Струната между мене и Каравелова се скъса вече окончателно. Затова защото аз го имах като брат по дела и по помишления, той и хората му** щяха да ме изпроводят тия

---

* Ония господа, които обвиняват Каравелова, че скрил или предал на сърбите комитетската кореспонденция, можат да вземат акт от думите на Ботйова, че Каравелов, като познат вече на румънските власти, щом се е усещало, че ще става някакво претърсване, давал кореспонденцията другиму, както сега я е дал Адженову.

** Колкото и да питахме, не можахме да научим по какъв повод, с какви средства и сила е щял Л. Каравелов да направи това зло на нашия херой, т.е. да накара влашкия трибунал да го осъди и заточи в рудниците. Може би да е било по въпроса за револверите.

дни във влашките рудници за сол, но не успяха. Сега той се грижи да убие З н а м е т о и да ме дискредитува пред ония, които го още не познават, но не зная дали ще да успее. Аз няма никому да правя мили очи и няма да му възпрепятствувам в това. Аз желая да се обдържа барем дотогава, когато дойдеш и ти, па тогава да отворя с него полемика за начала, за характер и за политическа деятелност. Дотогава аз ще да следвам тъй, както съм захванал. Драсов! Аз съм обиден зле от Каравелова и аз няма да му простя нито една от неговите политически подлости. Аз събирам сила и материал и вярвам, че брошурата ми или политическата рубрика на З н а м е ще да направи епоха в живота на емиграцията ни. Това не е лична омраза или жажда за отмъщение. Ако отмъщението и да е такава също добродетел, както и благодарността, но аз ще да постъпя съвсем другояче, защото между мене и него има въпроси, които не са вече частни, а общи.

Но да оставим вече това. Аз ти казах, че взимам печатницата и ще да дам на З н а м е т о по-живо направление и нужната редовност в изданието. Гледай само и ти, та проводи някоя полезна (разбираш в какво отношение) книжка, за да може да се даде работа за първи път, пък после ще да видиме. Аз би можал да напечатим „Мацини“, но не зная дали го можеш взе от Каравелова. Аз си взимах „Липранди“, но от 300 пронумеранти той ми даде само 180. 11 брой З н а м е той ми конфискува и аз го сега препечатвам у Андрича. Аз имам да вземам от него 14 лири за аритметиката* и 14 за Иловайски**, но защото за първата той не бил взел още пари от Данова и защото втората е конфискувана от рум. правителство заедно

---

* За тая нещастна аритметика читателите знаят вече.

** Книгата от Иловайски носи заглавие „За славянското произхождение на Дунавските българи“, превод от руски, стр. 119, печатана в 1875 г. Ние мислехме, че е Каравелов превод, защото е казано на коричките: „Издава дружеството за разпространение пол. знания“, а тя излиза Ботйова. В края е направено твърде важно примечание от него против доводите на Иловайски.

с револверите, той ми запря листа за 200 франка и ми записа още 30 жълтици за печат на Иловайски. Нямаше да ми бъде тежко, ако глупостта с револверите да беше направена от мене и ако да имах барем известие за това.

Но аз пак захванах за това, което е за неизказване и което няма край.

Ти, мой брайно, пиши на Пеева и тук-таме по Влашко и вземи мерки, за да можем на лято да турнем някаква работа на ред. Ето сега кой от кого трябва да иска с ъ в е т и.

Пиши ми, колкото е възможно по-скоро, по тоя адрес: „Strada Vergului № 6 – Botioff“.

Приеми братските ми поздравления и бъди искрен към любещия те

Б о т й о в

Б у к у р., 16 март 1875 г.

Пращам ти няколко непотребни за мене марки. Ако не са излезли от мода, то употреби ги за писмата си към мене.

Из Диарбекир са побягнали двама души: един сърбин и един българин. Сърбина не съм виждал, ако и да е дохождал тука, а българинът е из Загра, на име Стоян Заимов, който е бил учител по тамошните села. Диарбекирските братя са направили твърде зле, дето пишат, че са побягнали. Тамошните арапи казват пред правителството, че те са се удавили. Стоян е сега при Сярова, който педи 3–4 деня е дошел тука, но аз не можах да го видя. Ценович му намерил 2000 фр. и той утре или вдругиден ще да се пренесе тука. Стоян се е наговорил да побегне с Марина Луканова, та не се знае да не е побягнал и той. Сърбинът е побягнал два месеци преди Стояна. Той е бил голям шарлатанин.

С ъ щ и я т

2

Брате Драсов,

Аз закъснях да отговаря на писмото ти от 23 март, но ти ще да ме простиш, като прочетеш настоящето ми. Благодаря ти за съвета и за участието, което вземаш в положението ми. Вярвам в твоята искреност и в твоя патриотизъм и надея се, че и ти няма да ми откажеш в тия неизбежни качества за един какъвто да е борец за свободата.

Слушай! Преди три деня пристигна тука един момък из Одеса, под име Петков*, който донесе радостна вест, че Стамболов е вече в Одеса и че скоро ще да дойде в Букурещ. Псевдонимът Петков се явява при Каравелова, открива му намерението си и поисква да се види с мене и с Ангелова** (приятел на Стамболова). Каравелов, ако и да ме беше видял вечерта в кафенето, казва му, че аз съм вече зарязал вестника и че съм побягнал из Букурещ по причина, че ме преследвало тукашното правителство. Два деня стои това момче у Каравелова, без да му дадат възможност да намери нито мене, нито Ангелова. В разстояние на това време г-н Л. К. не заборавил да ме опише с най-черните бои и да каже, че той писал навсякъде, за да ми убие съществуването (т.е. вестника).

Най-после това момче дохожда при мене и в два часа разговор се разбрахме помежду си. Петков е изпроводен от Стамболова, за да заеме мястото му като апостол в България, и заслужава пълно доверие и уважение. Той има всичките качества за пропагандист и ползува се с всичките рекомандации от Стамболова. Без да му влизам в душата, Петков ми открива, че той познава Каравелова и делата му като политически деятел по-добре от мене, че знае нашето неспора-

---

* Тоя Петков е бил Панайот Семерджиев, умрял по-после – в 1876 г. – на въжето в Търново. Младо момче, поклонник на теориите и доктрините, предлагал Ботйову неща неосъществими.

** Янко Ангелов, ученик по онова време в Букурещ и приятел на Ботйова.

зумение с него и че той е дошел нарочно, за да изравни тия неспоразумения.

„С Каравелова ние не можем вече да имаме нищо, защото той е изгубил доверието на народа – казваше нашият приятел. – Всеки счита Каравелова за спекулант и за човек, който при смъртта си трябва да повтаря думите на Августа: „Добре ли си изиграх ролята?“ Ние трябва да го оставим настрана и на мира, а ако той пожелае да ни препятствува, то да го унищожим и нравствено, и материално“ (! – р.).

Тия думи ме накараха, та показах твоето писмо, на което днес отговарям, и Петков ме задължи да ти пиша, да те поздравя от страната му и да ти изложа в няколко думи програмата му.

Той е на мнение да се основе тука чисто народна печатница, в която да се печатат различни книжки, брошури, прокламации, за да се развие революционната литература у нас. Около тая печатница да се основе един кръг от деятели, до които да се изпровождат точни и верни сведения за страданията и положението на народа в политическо и икономическо отношение, за да бъде всяка една наша дума основана на факти; да се отворят места по крайдунавските пунктове за стоварване на оръжие и др. такива; да се съживят и свържат частните комитети в Румъния под наглеждането на особен пропагандист, който да ги обикаля всеки три месеца; да се изпровождат ту едни, ту други пропагандисти в България в по-голямо число, за да се приготвят по-скоро духовете; да се прехвърлят отсам компрометираните, за да бъдат готови за тукашните чети, и т.н., и т.н. Главното е, че финансиалните извори са вече намерени, стига само началото да бъде удачно.

В късо време отсрещните комитети ще да разполагат с големи суми. Ти, брате Драсов, ще да се почудиш на средствата, които ще се добият в едно твърде късо време. Първият добър знак ще да бъде за тебе това, като те известя, че съм получил 200 лири, за да изплатя печатницата и да я преместя

в особена къща. Засега чакам Стамболова и един руско-бесарабски българин из кишиневската гимназия.

На 16 тоя месец печатницата (която ще да взема) по интригите на Л. К. се продава на мезат. Той и Адженов ще да конкурират с мене, но не вярвам да успеят, защото продавачите съчувствуват повечето мене, нежели на дружеството („Полезни знания“). Но на 16 аз няма да разполагам повече от 50 наполеона, вземани назаем, защото Каравелов е писал навсякъде да ми не пращат пари. Вестникът бил негов и той щял скоро да го вземе от мене и да го даде в ръцете на другиго!

„Мацини“ гледай да вземеш, но заедно с абонатите.

Револверите не съм още вземал, но ще да се вземат. Утре отивам пак на Гюргево за тях. Ще да гледам дано взема от тамошния комитет 10 наполеона назаем.

Ти гледай както-както лятос да дойдеш; средства ще да се намерят.

Тук аз прибрах пак хъшовете около мене. Добри души, съчувствуват на оживяването на емиграцията. Едно само ме бърка сега, че вестникът не може да излиза още редовно: пари няма, бе братко! Но отсега ще да се оправи.

Писа ли писма тук-там из Румъния? Пиши, защото мене не прилича. Ще да помислят, че интригувам. Пиши и г-ну Хитову (Панайоту – р.).

Новост. Руските социалисти в Лондон и в Цюрих ме викат да отида при тях или да им стана комисионер. Те искат да влязат в сношение с нашите революционери. Предлагат ми да се меним с пропагандисти, с паспорти и др... „Мы готовы помочь вам и нравственно и физически, т.е. и словом и мышцами“, ми пише един мой вехт съученик Судиловски (или Судзиловски[173] – не може да се чете – р.). Аз му отговорих, че се вземам да им бъда комисионерин на книгите, а за повече – ще да чакам да реши събранието.

По празниците ще да стане събрание в Търново.

Панов е вече в Париж и на свое място е оставил някого си Паничерски. Той е добър момък, но е сляп привърженец на Л. Каравелова. Павел Икономов е вече дописен член на тукашното дружество и се не занимава вече с политически работи. Панов сякаш че е в Япония. Разбира се, че всеки, който вижда как вървят работите ни, изстива и мълчи. Но нищо, аз си давам кураж. Всичко ще да оживее при пролетта на нашата деятелност.

Ти трябва да опишеш софийските работи и политическата деятелност на своите познайници, приятели и други, ако не за обнародване, то поне за архива. Ще дойде време, Драсов, когато деятелността на всекиго ще да има важност за нашата история...

В преводите си бъди проповедник на революцията и защитник на сиромасите. Нашата революция трябва да се сее в народа, а не между чорбаджии. За „Законите на Швейцария" нямам никакво понятие, но мисля да е добро нещо.

Но стига толкова. Прости, че ти пиша така набързо и така неразбрано.

Прегръщам те и съм твой завсякога.

Хр. Ботйов

Букурещ, 12 април 1875 г.

P.S. Тома е вече тука с фотографията си. Сяров те поздравлява нарочно. Греков* на Азовското море в едно село оженен. Кат намеря адреса му, ще да ти пиша. Той бил голямо магаре.

Същий

3

2 май 75 г., Букурещ

Бае Димитре!

Недей ми се сърди, че ти не писах досега. Причината беше тая, че щом дойдох из Гюргево в Букурещ, то намерих две те-

* Михаил.

леграми: една от Чобанова, а друга от Стамболова. Трябваше да отида и при едного, и при другиго. В Къмпина се бавих три деня, а в Браила два. Чобанов ми даде пари и Стамболов е вече при мене. Печатницата ще да се вземе сега в неделя и работата ни ще да тръгне като по масло (сиромаха! – р.).

Колкото за момчетата, то щом дойдох, и се научих, че са при Сярова, и постъпих пред полицията така, както ми беше заръчал. Сяров скри момчетата и каза на ортака си да ми не дава 680 гроша. Но както и да е, а работата щеше да се свърши, ако да не бяха алежерите[174] (?). Полицията си имаше друга работа. Сега вече аз издирих де спят момчетата и ще да ги дам в ръцете на полицията. Освен аз за това се грижи много и Шиваров. Не бой се, след няколко деня момчетата ще да бъдат в Гюргево.

Недей мисли, че аз ще да се покажа така неблагодарен към теб и към гюргевските мои доброжелатели. Тяхната добрина аз никога няма да забравя. Поздрави ги нарочно и им кажи да ми се не сърдят. Сам бях, а пък работа до уши. Така също и ти не ми се сърди: приятелството ни трябва да бъде вечно.

Утре ще да взема парите от Сяровия ортак. Ама магаре-човек бил ха! На Каравелова дадох 15-те наполеона.

Прости ми, че и сега много бързам. Днес излазя З н а м е и ще да се оправи отсега. Отвсякъде ми пишат и ме насърчават.

Стамболов трябва да дойде скоро в Гюргево. Той е скаран с Каравелова.

Поздравлявам тебе, домашните ти и съм твой искрен.

Б о т й о в

Сиромах Ботйов, колко е той любезен в писмата си с Горова, какво старание полага, че ще да му изнамери и прати момчетата работници! Що да чини! Горов, макар от цинцарска жилка, беше банкерът на хъшовете. Когото заболеше глава, при него тичаше, дордето най-сетне го накараха да проси. Ние притежаваме около стотина разписки от разни

хъшлаци, които са вземали от него пари, все в заем. Ботйов знаеше, че щом го усучат за печатницата, ще извика от Букурещ: „Аман, бае Горов!“

4

Брате Драсов!

Наистина 4 пъти става ми пишеш, а аз нито веднъж не съм ти отговорил. Причините на това бяха тия, че аз нямах нищо важно да ти съобщя и че бях дотолкова залисан, щото и сам не знаех какво да правя. Всичко се беше струпало на моята глава: и процеси, и семейни нещастия, и кавги с доброжелатели, и хайдутлук, и борба за печатницата, и ходене насам-нататък за пари, и много, много още други. Аз зная, че тебе ти е тежко, дето ти не отговорих, но ние сме помежду си дотолкова ближни, щото мислех, че ти всякога ще да простиш.

Сега вече има какво да ти пиша, ако и то непълно.

Ти знаеш, струва ми се, че Стамболов е вече заедно с мене. Но той има две-три недели, откакто е заминал да обиколи нашите влашки българи и да види какво ще да се прави. Мислех да чакам да дойде и той, пък тогава да ти пиша, но не: за да те извадя от недоумение, пиша ти преди това.

Аз взимах вече печатницата на старите за 5000 франка, платих 1250, а другите ще да плащам с полици на три пъти за 14 месеца. Тия пари вземах от братовчеда си, а кусура ще да видя отде. Това ме не плаши.

Стамболов като дойде, ще да ти изпроводиме стотина франка, за да прескочиш насам. Потърпи още две-три недели.

Отсреща нямаме скоро известия, а старите не струват за споменуване. Там уж работят, но ние нищо не знаем. Преди месец проваждахме нарочно човек оттука, но оттам ни отговориха да се приготвим за събрание, та че тогава ще видиме какво ще да се прави. Стамболов затова и тръгна. Мацини вземах, но той* не даде абонатите, по причина че били писа-

* Каравелов.

ни в писма, които му трябвали. Трябва някой си да ги препише, а мене не уйдисва. Но ще да се вземат.

На въпросите ти да отговоря – не мога сега. Като се върне Стамболов – белки. Но по-добре е да оставиме, когато дойдеш ти, пък тогава. Аз ще да бутна всичките тия въпроси и в З н а м е и захванах уж, но като журнална статия то ще да бъде май сакато и украсено. Впрочем, ще да пазя истината.

Сърбия (правителството) си яде майната... Аз мисля, че трябва чукане и че трябва да се покажем самостоятелни. Ние от подобно правителство не ще да имаме никога помощ. Ах, колко би било добре да можеше и г. Панайот (Хитов) да се откаже от тяхната помощ, но де пари! Дано на това идуще събрание направим нещо. Г-н Панайот е необходимо да живее тука. Ами ти не можа ли да се научиш кой е просил пари от сръбското правителство в името на редакцията на З н а м е? Аз нямам никакъв хабер. А тука трябва да има някаква комедия. Попитай г. Панайота.

Револверите се вземаха вече. З н а м е ще да следва. Хитров и Колйов живеят: Strada Noua № 1, Photografie. Хранов и Каравелов станаха ортаци-книжари, но първият не е дошел още. Ще да се изиграе май с хлапе, но майната му – нека помиришат и други знаменитото цвете.

Безпаричието ще да ме принуди да се оженя, за да можа да работя, но недей мисли, че моята шея влиза в хомота. Само един хомот съм можал да нося, и то е хомотът на Каравелова, с убеждение, че аз принасям някаква полза на народа. А то... пази боже!

Тая неделя гладувах два деня, а печатница вече имам; но не казвай никому. Днес съм добре. Такъв живот ми убива способностите, но дано не се продължи дълго време. Дано се даде храна на сърцето ми и на душата ми, т.е. дано влезе в друга фаза нашият политически въпрос. Сега трепнеш, а крилата ти подрязани. Всичко принуждено, без въодушевление: иде ти и да плачеш, и да псуваш... Но аз се не отчайвам: скоро ще да запея по-весело! Де й гиди, хайдутлук, че пак

хайдутлук? Где го Раковски, за да станем другари и да преобърнеме всичкото хорско злато на олово и на желязо! А сега прави сметка на гологани, които даже и на хляб не стават. Драсов! Аз съм готов за целта да употребя всичките страшни средства освен подлостта и лъжата, защото преди всичко трябва да сме човеци, после вече българи и патриоти...

Прощавай, в главата ми се въртят лоши мисли и една друга затрупват... Познай и по писмото ми. В лош час съм сега...

Прегръщам те, целувам те и съм твой:

Хр. Ботйов

Приеми портрета ми за спомен на късия ни живот заедно, а на дългото ни братство и приятелство, разделени един от други.

Букурещ, 26 юни 1875 г.

5

Бай Данаиле*,

Недейте се сърди, че ви не отговорих досега на писмото. Причините бяха тия, че от два месеца насам аз бях твърде много залисан както с нареждането на печатницата, така и с други някои работи, които бяха облегнали само на мене. Днес съм вече по-свободен.

Вие ми пишете, че някой си поп от заточените е написал брошура, която искате да напечата. Ако е за Знаме и ако не е твърде дълга, то аз я би обнародвал; а ако не, то можа

---

* Данаил Хр. Попов, родом от Плевен, от дълго време търговец в Т. Мъгуреле, гдето се намира и досега. Забележителен е тоя български патриот. Между България, между апостолите на свободата и румънските българи патриоти и Белград – той е бил комисионерът. Кореспонденциите на Левски, А. Кънчева, Д. Общия, на частните комитети с централния и П. Хитова в Белград – Данаил Попов е бил ключът. Който е искал да знае какво става в България, кой апостол где се намира и пр., то е трябвало да се пита Данаил Попов. Тая негова деятелност се простира от 1867–1877 г. Като него е бил още Д. Горов в Гюргево.

да я напечатам и отделно, само, разбира се, като ѝ пооправя слога. Ако е у вас това произведение на страдалеца, то изпроводете го да го видя.

Едно условие само ще да ви предложа. Аз съм в началото на своята печатарска деятелност, следователно съм къс в средствата. Добре ще да бъде, ако се съгласите да купите вие хартията за печата, а после от продажбата на книгата да ви се върнат парите. Така също и аз: като си извадя разноските за печата – остатъка можеме да употребиме за каквото общополезно дело желаете. Можем например да го изпроводим на заточените.

Много ви съм благодарен за сведенията из Диарбекир. Пишехте ми, че имате някакъв си списък за измрелите досега страдалци. Изпроводете ми го да го обнародвам. Не зная добре ли постъпвам с дописките ви. Пишете ми откровено за това.

Онова теле* из Браила е безумно. Аз му натърках носа в едно писмо и вярвам, че ще да си налегне дрипите, т.е. ще да остави настрана пачаврата си. Той е сляп поклонник, но именно затова го и презирам. Не обръщай внимание на бълвочите му.

Откровено да ви кажа, вие минувате за привърженец на Каравелова, затова и мнозина от н о в и т е ви считат за съучастник във всичките негови подвиги. Ако не бях се отделил от него, то и аз щях да си пострадам. Знаете ли, че той – дордето бях у него и без да зная аз – е искал 150 жълтици от сръбското правителство за редакцията на З н а м е? Той предвиждал, че аз ще да зачеша неговите патрони, и искал да налее злато в устата ми, като глътне и той, разбира се, половината за миситлик. Това ми пише Панайот. Какво искате от подобен човек? Но той е потребен, защото служи за добър

---

* Стоян Заимов, който по онова време издаваше в Браила вестник М и х а л, действително парцалче, гдето се псуваше Л. Каравелов нецензурно. Вижда се работата, че Данаил Попов се е възмутил и е писал Ботйову, та затова му отговаря, че му е „натъркал вече носа“.

оригинал на своите повести. Характерът на Нено чорбаджи* има много общо с неговия характер.

Впрочем извинете ме, че аз захванах за това, което може и да ви не интересува. Аз ще да чакам още няколко време, дордето се срещна с някои и други лица, пък ще да си премеря и името, и характера, и честността си с неговата. За великите хора трябва и материал за биографията им, а в продължението на две години аз съм го изучил твърде добре. Не е останало кьоше в душата му, за да не проникне моята двегодишна изпитливост. Студизмът е верен, а материалът грамаден.

Жално ми е, че при дохождането ви в Букурещ не можахме да се срещнем, за да засвидетелствувам благодарността си и искрените почитания към вас. Приемете ги сега писмено и извинете доброжелателя си.

Хр. Ботйов

Букурещ, 28 юни 1875 г.

Действително обидата, за която пише Ботйов Драсову, че му нанесъл Л. Каравелов, е била кръвна. Пак повтаряме, че съжаляваме, загдето не знаем изтънко тая обида, па всъщност едва ли е знаел други освен двамата някогашни бивши другари и сподвижници. Не е мъчно обаче да се отгадае, щом знаем характерите и на двамата. Л. Каравелов, който знаел само своето перо и кабинета, който е отбягвал среща с всички, особено когато се е оттеглил на чисто литературното поле, Ботйов е имал право да го счита, че е вече чорбаджия, че се е клокнал пари да печели. Любен, от своя страна, като е гледал Ботйова, че ляга, става и се братими с хъшлаците, от които е пищял Букурещ, нарекъл го е нехранимайко и хайдутин, който срами само българското име. Припомням си читателите на какво мнение беше той за Ботйова, когато го викаше Левски из фокшанския затвор.

---

* Нено чорбаджи, казанлъшки изедник чорбаджия, един от героите на Л. Каравеловата повест „Маминото детенце“.

Две противоположни крайности. Единият раб и труженик в книжовното поле, агитатор от кабинета си, по неволя изпълнявал петгодишна деятелност на революционер, като оратор – две думи не можел да каже, никога не говорел, че ще да умре с нож в ръка, че ще да отиде да изпълни на дело онова, което е вършил с мастило, кокошка, гдето се е рекло, го било страх да заколи.

Изправете сега до него Ботйова, пламенния и страшния Ботйов, който носи под палтото си по два револвера и кама; който като заговори, гръм и трясък се чува; който като се разсърди, челото му се изписва с жили като талази; който като си стисне юнашката и костелива ръка, хапузите-кръвници от галацкия затвор го провъзгласяват за свой цар; който възпявал и живял с епопеята на хайдутлука; който искал и горял под байряк да умре! Изправете го до болнавия Л. Каравелов, па кажете: можели ли са те да си останат докрай побратими по идеи и помишления? Ако за Ботйова са били неприятели безжизнените чорбаджии начело с роднината му Евлогия, то и Любен трябвало да му бъде сто пъти по-страшен неприятел, което ние научаваме и от писмата му. „Със своето З н а н и е той ще да завлече много сили“, пише Ботйов още в начало, когато са били добре. Не било шега, Любен имал име между емиграцията, тежест и авторитет, значи – опасен човек за делото, за което Ботйов искал да умре. „Ще да го убием и нравствено, и материално“, говори Петков, която мисъл Ботйов одобрява. Когато нашият херой се провиква: „Де гиди, хайдутлук!“ – то не казва: „Где е Л. Каравелов?“, а: „Где е Раковски?“ Защо му е Любен, който от един полицейски обиск се уплашил? Жесток е бил Ботйов към своя другар, страстно му е чел обвинителния акт. Онова, което е било още слух, недоказан факт, той е гърмял, че е истина. В писмото си до Д. Попова пише, че Панайот му бил писал как Любен искал от негово име 150 ж. от сръб. правителство. Освен че Панайот, когото нарочно питахме, категорически отказва тоя факт, но и сам нашият херой в писмото си до Драсова се съмнява още.

Както и да е, тая борба не намалява ни най-малко славата и величието било на една, било на другия. Тая борба е от естество на днешните наши политически партизанства. Величината се състои в това, че Ботйов, който е бил обвинителят, не се е борил за министър, но за войвода, да отиде и умре с повече хора. Любен по своята натура е псувал и плакал сегиз-тогиз, както видяхме. Няма нищо. Хайне и Берн, двама гении, двама съвременници, също изгнаници, си казаха думи със смъртоносна обида. Херцен и Белински, пак съвременници, не можеха да се видят. Но от това не пострада славата и заслугите ни на едного: потомството им тури венци безразлично.

Забележили са читателите от писмата на Ботйова колко се е той изменил в последните години. Нямаме вече Ботйова, когото видяхме в пустата воденица, в острова между Измаил и Тулча, във Фокшан, а най-после в село Задунайка, когато живееше с вълци и кукумявки. Прилепя се той вече малко по малко, незаметно към съществующия ред. Говори за семейни дела, за печатница, за спокойствие, за оженване, признава, че да живей човек във воденица, и себе си, и народа си не ползува, подобен живот убивал способностите му. В писмата му после Заарското въстание, които читателите ще да намерят по-нататък, тая промяна расте. Но що ни трябва да ходим по-надалеч? – Самият факт, че той е седнал да пише писма, макар все разбъркани, както сам казва, е доказателство на умереност. По-напред – где подобно нещо? Носили са го бурите и стихиите. Тоя процес в живота на хората е дотолкова ясен, щото няма нужда от обяснение.

Разбира се, че в. „З н а м е“ и после скарването с Каравелова е останало вярно на своята програма. Въстания в България против турското правителство; война против всички, които желаят да спасят българския народ чрез просвещение, омраза против всички доволни, сити и богати, в това число и калугерите; гореща симпатия за гладните и сиромасите; конфедерация на балканските народи, но без Турция – ето

програмата за „З н а м е“ . Когато той почнал „З н а м е“ , дал си оставката от българското училище. От вестника са излезли 27 броя, нещо твърде много за Ботйова. До тоя брой, 14 септември, той свършва вече. Дали е последният, не знаем, защото нищо се не говори в него. В заглавието на вестника е турено едно известие, което е наречено в а ж н о и в което се обажда на абонатите за последен път, че те трябва да си платят. „Ние, господа, се казва във важното известие, не искаме да печелим, а простичко разноските си да покриваме.“ В 25 брой е казано: „Вестникът ни влиза в нов и редовен живот. Редакцията се снабди с всичките потребности за редовното му излизане и ако не ни м и н е л и с и ц а път, ще излиза занапред два пъти в неделята. Мислим да му променим името.“ Може би лисицата да е минала път. Освен това по онова време, в навечерието на Заарското въстание (16 септември), Ботйов отиде в Русия да вика Тотя войвода и да събира пари, както ще да говорим по-напространно по-долу, така щото той не е можал да се занимава с вестника си.

Малко по малко Ботйов, макар и никога неизбиран от специално събрание за водител на емиграцията, фактически станал такъв. Кой отгдето се откъсвал, гладен и гол, в редакцията на „З н а м е“ намирал защита и прибежище. Станал известен и в кръговете на полицията, която виждала в неговото лице нещо като застъпник, като български хъшовски консул. Много пъти, облечен в черни дрехи и с ръкавици, седнал на кола като аристократ, влязвал и излязвал из префектурата да ходатайствува за своите поданици хъшове, които често попадали в пушкарията за едно, за друго, повече по въпроса за кражбите. Ставал им поръчител, уверявал, че ги познава, че са негови хора, удрял им плесници в присъствието на комисарите, давал обещания, че той сам ще показва ония, които би усетил, че ходят да мърсуват, и пр., и пр. Писмото му до Д. Горова в Гюргево от 2 май 1875 потвърждава нашите заключения. На Горов побягнали момчетата в Букурещ, той пише на Ботйова да му ги хване и изпрати. Често се

явявали в редакцията комисари и тайни агенти, а понякога и самият префект да го питат няма ли известие от такъв и такъв обир, станал миналата нощ.

– Гърци са по всяка вероятност обирачите, защото моите хъшове всичките бяха събрани тая нощ в печатницата – отговарял той.

Откак се разделил с Каравелова и излязъл да живее в особена стая чак до преминуването му Дунава, в квартирата му и печатницата му ни един час не се е минувало да не живеят, спят и се хранят най-малко 6–8 души хъшлаци от разни градове из България и с разни занятия: градинари, бозаджии, слуги, кръчмари и пр. Когато те били 5–6 души, то Ботйов не усещал даже, че има гости, бълха го хапала. Но твърде често, дорде стане сортирувание на тоя багаж, в тясната му стаичка, гдето било и кабинет и редакция, и администрация, па и печатница по-после, живели по двайсе души. Тяхното число се най-много увеличило после Заарското въстание и в навечерието на неговото тръгване. Очевидци, които са посетявали това време Ботйова в Букурещ и които са му били гости по няколко деня, разказват за него твърде чудни и характерни работи. Той хранел всичките, колкото изкарвал от вестника, давал го на тях, заедно ядели, заедно спали, заедно разделяли братски десетината гроша, които падали от „З н а м е“ . Някакво си удоволствие, живот и наслаждение чувствувал Ботйов, като се въртяла около му тая сбирщина. Най-приятно му било, когато вечер се нахранвали всичките и той седне посред тях, а тия образуват около му колело и всички слушат какво ще да им приказва. Малко ли работи е имало за приказвание, които би слушал с интерес не само един градинар, прост слуга, но всеки един, бил той който и да е. Най-простият разказ в устата на Ботйова ставал най-интересен и най-увлекателен.

Най-напред той ще да им разкаже своите патими по Влашко и Богданско, по Руско и Българско, как убил турчина в браилската градина, как обрали с Кьосето руския скопец,

как влязъл в къщата на Петраки Симова, как щял да бяга из комина, колко деня можал да стои гладен, колко било приятно да ходиш с галоши на бос крак лятно време, през Петровите пости.

– Тъй да ви видя всинца ви, с галоши на бос крак да се разхождате по Петровден из градината Чешмеджиево – се обръщал той към своите слушатели. – Не ви трябва да ходите на оня свят в джендема, щом се сподобийте една неделя да носите лятно време галоши. Между пръстите ви действието е такова, щото сякаш че са полени с кезап.

– Цървули, цървули и бели навуща ще да носим ние, бате Христо, по Балкана, а не галоши – възразявал някой от присъствующите. – Ние сме хъшове, а галошите нека ги носят женкарите.

Това наказание с галошите Ботйов го намирал дотолкова на мястото си, щото на всичките хъшлаци казвал: „Как си бе, галош?“ Всеки, който е пренощувал при него поне една вечер, трябвало да знае нещо за Калофер, за характеристиката на някого от чорбаджиите, поповете или пък друго някое оригинално лице. Калофер съставлявал за нашия херой такова неизчерпаемо богатство, щото той можел да говори и описва неговите жители цяла неделя. Разказвал за едного, член в общината, който си ядял сополите; други едного описвал, който като бил още дете пеленаче, влязла свинята в къщи и му изяла носа, която бащата на пострадалото дете съсякъл с брадвата, а майката накарал да стои на колене пред портата цели два деня. Характеризирал аджерки, които дохождали да си пазарят едно-друго от Калофер, как един път ги посрещнал в шумака един човек, чер, червеногащ, от когото избягали всичките жени, а само една останала, на която дал един юзлюк, с който тя почерпала с по един „юзец“ вино останалите си другарки, като им се присмяла, загдето бягали. После отишли на дюгеня на чичо Бъркала да си пазаруват кърпи на тъпани, който им давал да му работят вълна. Една из помежду им се обърнала и казала:

– Брей, чичо Бъркала, не ми я хващай на вълницата (т.е. кърпата, която купила).

Обяснявал със стотини вариации, че калоферци да хортуват бързо и да викат, причината били гайтанджийските чаркове, които със своето бързо обръщание отразявали се и на жителите. Разказвал за някого си епитроп и училищен настоятел в Калофер, който по антерия и със симид в ръка, от който хапел, влизал в училището да прави ревизия и карал учениците да му четат „Ядят убозии“. Тоя настоятел никога не плюел на земята. Постоянно носел в джеба си едни захлупци, които, като дойде време да плюе, отварял ги и вътре съвместял любимата материя. Друг един хубостник, Никола Касапски, имало пак в Калофер, който не давал пари през пости за дървено масло. Хване си рибица, булката му я готви, а той се поразходи из гробищата: в колкото кандилца останало недогоряло масло, събирал го в една паничка и си готвел от него. Една заран жените го хванали по гробето, като пие масло от кандилата, дигнали подире му олелията и го обадили на общината. Имало един даскал, който бил полудял уж от чарковете и ходил из село по риза, и пр., и пр. Един сиромах пък постоянно страдал от обущата си, особено от една, който бил дотолкова голям, щото си имал за него особен калъп. Докато бил калевърът му здрав, биели го, защото, като минувал заран из улиците, тресял земята, кучетата лаели и разбуждали чорбаджиите. Като се съдрал калевърът му, хвърлил го в Тунджа. Един чорбаджия отишел да си лови риба, хвърлил серкмето, усеща нещо тежко, вика на другарите си: „Ударих кьоравото!“ Изтеглил серкмето, калевърът на сиромаха заседнал вътре и го скъсал посред. Пак бой. Втори път като му се скъсал калевърът, хвърлил го на най-високата къща, така щото там да си изгние, никому да не прави вече зарар. Завалява дъжд, прокапало в една стая на високата къща. Потърсили причините, що да видят? На сиромаха калевърът подпушил водата. Пак бой. Някой си Калеко Миташът ходел в Цариград за три деня от Калофер. Никога на моста

в Цариград не плащал определеното десетаче, защото се преструвал един път на куц, втори път гърбав, трети път ръката му счупена и пр., а на сакатите хора, както е известно, не им вземат пари на моста. По тази причина всичките калоферски абаджии Калека обичали да пращат надолу-нагоре, защото, като се извадят десетте пари, ставал им евтин. Той имал такива дарби, щото, като наближи моста, отведнаж се сгърчвал и на гърба му изскачало нещо като диня! Това представлявало камбур. Като ще да представи куц, правел си коляното да изскочи отзад на крака му и пр.

Дордето нямало още в Турция редовен данък, съществували харачери, които нападали на селото ненадейно и колкото души сполучвали да запишат, от толкова имало право да дирят харач, който се състоял от 13 гроша. В такава една ревизия от страна на харачера много сиромахкини обличали своите 16–17-годишни синове в женски дрехи, за да не платят данъка. Облекли уж и него, Ботйова, в женски фустан. Когато дошел харачерът и преминал покрай него на улицата, гдето той играел, не зная как подозрял, че има фалшификация. Спрял се и му подигнал с огладената си тояга предната пола, под която доказателството било констатирано в поразителна форма.

– Бабо, тук има един „янглашлък“! Това момиче е „шошу“ – казал харачерът иронически.

В заключение той изкарвал, че всичките калоферци са луди хора. Подир идели анекдотите за калугери, калугерици, владици и попове с такова съдържание, щото всичките присъствующи попадвали на земята от смях. И всичко това в такава благородна и деликатна форма, щото и най-изтънченият човек можел да бъде пленен. Същите тия характеристики той приказвал и пред Л. Каравелова и други. Когато излязвал на градината Бренер в Букурещ, гдето се събирали контета и аристократи от българите, всичките се натрупвали около неговата маса и го зяпали в устата до тъмни вечери. Никога той не е бивал замислен и паднал духом. Нещо необяснимо.

Когато той бил гладен от няколко деня, тогава бил най-много весел, най-много декламирал разни стихотворения.

Никола Обретенов, който му посещавал квартирата в Букурещ няколко пъти, разказва, че тя имала следующата наредба. Живеел в страда „Мошолой“, там негде из най-затънтените кьорави улици на румънската столица. По-напред той живеел до гара Търговище, но румънското правителство го преместило на другия край на града – да не бъде близо при оная станция, която кореспондира с България. Било през месец август, когато дините и пъпешите са в своята апогея, които там наблизо около неговата печатница се продавали. Хъшлаците, на брой около 15–20 души, които лягали и ставали в неговата стая, ходели да обират по пазара кори и изгнили дини, а някога, като им прилегне, открадвали и по нещо. по тоя начин кабинетът на нашия поет и публицист представлявал нещо по-долно и от последната кръчма: с кори, със семе, и на всяко семе по куп мухи бил постлан тоя кабинет. Вземе един кората, гризе я, гризе я, па други я дръпне от ръцете му и я прилепи до устните си, като сърба и трещи в същото време със зъбите си. Ботйов гледа, гледа, па се впусне, грабне кората и умие с нея загорялото лице на някого си хъшлака, а после натъпче кората в гърба му. Смях, глъчки, пострадалият бяга из вратата да се мие, а подире му бръмчат хиляди мухи. Една заран цяла кола с дини и пъпеши се изпрегнала пред стаята му.

– Нà, господ ви убил, плюскайте и споменавайте кога сте живели при мене! – казал той и заплатил дините.

– Да живей господин Христо! Той е баща на сиромашта, народен човек и в червата – извикали хъшлаците и почнали да гризат, а Ботйов ходи помежду им и ги закача, кого за ухото опъне, кому динята ритне, с кого почне да се бори и пр.

До двете малки прозорчета на стаичката му имало голям сандък от брашовска стока, който служел и за стол, и за маса, и за легло. Прозорците нямали перде, но мухите изпълнявали тая празнота. Седне Ботйов да пише уводна статия

за „З н а м е“ , а хъшлаците се борят из стаята и вдигат шум като сто души. Ботйов ги погледне, посхока, а най-после, като прекалят, извика: „Мирни, че ей сега ще викна комисаря!“ Но „хлапетата“, както ги е той наричал, наздраво били убедени, че бате им Христо, светът да се продъни, пак няма да направи това. Когато се снабдял с пари, купувал им по един кош хляб и по няколко оки сирене, пипер и чесън. Напостелят по земята вестници, сложат паницата със сиренето, начупят хляба, обелят чесън и само стой отстрана и гледай, па ще да видиш можеш ли се стърпя да не вземеш участие на софрата на тия весели и безгрижни хора. Ботйов, само по себе си се разбира, държи ред помежду им и отпуща от време на време остри шеги ту за тогова, че имал малки устица, а гълтал хапки като половин керемида, ту за оногова, че от лакомия изял си късмета, и пр. Понякога, като оставала гозбата малко, някой умник, да я резервира за себе си, плюел в паницата. Останалите наскачат, удрят му по един юмрук по гърба, но той се надува и тъпче. Един път ядели мляко, в което пак плюл един хъш: Ботйов грабнал паницата и излял млякото върху главата му.

Вечерно време, дордето си легнат, бой и псувни, кой да вземе повече вестници и ги направи на постелка. Като се натъркалвали вече всичките да спят, тогава той вземал перото да приготовлява материал за „З н а м е“ . Спящите наредени и нацедени като сардели. Пет души без възглавници и с изкривени шии хъркат, други кашлят, като че се цепят чамови дъски; трети бълнуват за хляб повечето; четвърти се чешат и стържат като с ренде, а въздухът в стаята от кирливите и попотените тела дотолкова чист, щото с кибрит да драснеш, ще да се подпали. Ботйов стои пред малката ламбичка и пише, че богатството е умирисано блато, че златото и собствеността са кражба, че сиромашията и честността са добродетел и гордост. Най-много го раздражавали ония, които хъркали, по тая причина ги наказал по следующия начин: карал ги да си отспиват деня, а нощно време да бдят. Когато му излязвал

вестникът, всичките помагали – кой да върти машината, кой да продава вестници, да ги сгъва и пр. Н. Минков, който го посетил по онова време в квартирата му още с няколко души, разказва, че по икиндия го сварили само по риза, къса до колената, седнал на една постелчица, която от кал не се познавала от каква е материя. Наоколо му пълно с хъшлаци. Казал на гостите, че от няколко деня прави икономия в дрехите – да се не изтриват, – та затуй ходи по риза! Между българите хъшлаци имало и един турчин, помак, на име Хуно, който така също спял при Ботйова. Макар че хъшлаците го закачали, но Ботйов го защищавал. Всяка заран, щом го види, ще го плесне по червения врат и ще му каже:

– Хуне-е! Кога ще да колим турци?

– Ако е рекъл аллахът, челеби, напролет – отговори Хуно.

Последният бил още и пехливанин, с когото често се борел Ботйов из печатницата.

Казахме, че той станал твърде прочут; кой отгдето се откъсвал, от гладните, разбира се, при него отивал. Един път двама души, наскоро дошли в Румъния с предубеждения, че при който българин отидат за „народност“, трябвало тоя българин да си отвори касите и им каже: „Заповядайте, момчета!“ Останали при Ботйова няколко деня на гости, но все не им се харесва, искат да бъдат възблагодарени, безпокоят Ботйова да им помогне, да ги препоръча до по-големи капии, като до Евлогия Станковича, владиката и пр. Един-два пъти той се подигравал с техните глупи претенции, но на третия път, като видял, че настояват, написал им едно прошение до големите капии, което гласяло така: „Ваше високоблагородие! Откакто сме дошли в Букурещ, динимис-иманамъз патладъ от глад. Коленопреклонно припадаме пред вашите детородни чувства. Аман вече! Ако не ни изпълните желанието, ще бъдем принудени да употребим содомско наказание“... Взели прошението и тръгнали по големците. На едно място слугата на един големец задигнал едно дърво и изпъдил из портата просителите. На второ място ги предали на

полицията, която ги държала един ден и пак ги освободила. Вечерта с наведени глави тия подсмърчали в стаята на Ботйова, който примирал да се смее заедно с другите хъшлаци.

– Бе, господин Христо, какво толкова лошаво беше написано в туй пусто писмо, та комуто го подадохме, с дърво ни посрещна като бесни кучета? – питали двамата сиромаси.

– Чорбаджийска вяра, чоджум! Те са хора проклети повече от турците. Защо ги аз нападам? Защо по-напред тях ще да изколим, когато преминем в България? – отговорил Ботйов. – Нà ви сега един цванц да си купите хляб, па за втори път да знаете какво нещо са чорбаджиите.

Отношенията между него и хъшлаците били и горещи, и братски, без всякакви задни мисли и планове за лична експлоатация. Той се подигравал с тях, дърпал ги за ушите, осмивал ги, подигравал се, но всичко това било другарски, всичко служело като изражение и следствие на епохата. И хъшлаците считали, че Ботйов е длъжен да ги храни, и той последният от своя страна съзнавал, че му е длъжност да прави това. Той не можел да разбере такъв водител, който да живее богато, когато останалите, които били готови така също да мрат за една и съща идея, да се скитат гладни и голи по улиците. Той изпълнявал на дело онова, което пишел и проповядвал. Ако по сляпа някоя случайност той би имал парите на вуйча си Евлогия Георгиев, то ние сме уверени като две и две четири, че той би събрал всичките гладни и голи и с тях заедно би изял тия пари. Той сам не приемал да отиде и се покланя някому, макар и за известно взаимно възнаграждение, това същото желаел и на другите. Пример няма, щото да е посъветвал някого от многобройните свои гости-хъшлаци, щото да отиде и си измоли работа от някого богаташа. Старал се, доколкото му е било възможно, щото все повече и повече да въоръжава всекиго против доволните и ситите елементи, така щото борбата, която е приготовлявал, да има по-големи успехи, да стане по-отчаяна.

Понякога или че желае да ги махне от главата си временно, или пък от дълбоко униние той правел със своите питомци различни комедии, които служели за забава и нему, и на тях.

– Момчета, пак ви поработи честта, пак ще да ударите кьоравото – казал им той един ден, като се върнал от града. – Евлогия Георгиев имал една мааза с бел-пастърма и няколко бъчови вино. Трябват му десетина-двайсе души да прехвърлят пастърмата и да претакат виното. Който желае изпомежду ви да върши тая работа, няма освен да отиде поскоро на къщата му. Работата е много добра; отваряйте си очите да можете да турите под палтото и някой бел – да го изядем общо.

Да се претака вино и да се обръща пастърма, това е такава работа за гладни хора, щото цели месеци можат да я работят безплатно. Всичките гости очистили стаята на Ботйова и отишли на къщата на Евлогия. Подир няколко часа те се завърнали с клюмнали уши, изпъдили ги от къщата на Евлогия, като им казали, че оня, който ги учи на подобни магарии, не е по-добър от тях, т.е. нашият херой, делата комуто били познати на Евлогия и на хората му. Но когато ножът допирал до кокала, т.е. когато оставали съвсем гладни, както гостите, така и господарят, всичките оставяли магариите настрана и се залавяли сериозно за работа – да се борят срещу жестокия неприятел. В подобни случаи Ботйов нареждал такава една експедиция, както разказва брат му Стефан. На една малка табличка туряли една-две восчени свещи и малко тамянец, която вземал някой от хъшлаците, най-отвореният, и тръгвал по махалите. Где когото срещне, казва само една и съща фраза: „Бог да прости.“ Повече обяснения не са нужни, защото тамянът и свещите ясно говорят за всичко, т.е. че е умрял някой сиромах, когото другарите му няма с какво да погребат. Ако някой любопитен се обаждал да каже нещо, то било само да се научи кой е покойникът. „Един стар народен българин, който се е бил с турците цели десет години“ – от-

говарял носителят на табличката. Със събраните пари той се връщал в квартирата на Ботйова; с цялата събрана сума в името на несъществуващия покойник се купувало хляб, сирене, мляко, чесън, пипер и други продукти. На другия ден излязвал други със същата табличка, но в друга махала.

Никола Обретенов се случил един път в печатницата, когато съдели едного хъшлака, че откраднал от общата сума на табличката. Едни давали глас: да му удари всеки по един юмрук; втори заявявали: да го заплюят всички и да го изгонят от своята хъшовска среда; трети предлагали съвсем къса процедура: да го обесели с краката нагоре и го оставели да постои 5–6 минути. Подигнала се крамола, всеки си давал гласа, никой не слушал чужди мнения. Дошли до споразумение да се избере съд и той каквото отсъди, то да стане. Тая изборна чест паднала върху нашия херой, Куруто, родом от Джумая, и Нено Христов, който е понастоящем разсилен в Народното събрание. Съдиите завзели почетно място, а виновния изправили напреде им със скръстени ръце. Съдили и отсъдили: дордето дружината вечеря и се весели, той да обикаля из стаята пълзешком и да мече като котка. Друг един път на Ботйов се откраднал револверът. Това не било за търпене: да се открадне на Ботйов револверът все едно било на Карла короната. Събира ги всичките и им обяснява строго.

– Револверът, или всинца ви в полицията ще да предам, да ви бият с волски жили – казва той.

– А бе, бати Христо, как е възможно да стане тая работа? С какво лице ще да те погледнем ние, кому ще да отидем да се оплачем вече, кой ще да ни нахрани и напои? – викали отчаяни хъшлаците.

– Скоро револверът, ще да ви смажа! – викал Ботйов.

– Ох, да го знаеме кой е тоя маскара, жив ще да го опечем, бати Христо! – отговорили хъшовете и рипнали на четири страни из Букурещ да търсят крадеца.

Вечерта още четирима души влязвали в печатницата и влечели под мишци един гологлав човек, краката на когото

се тътрели като пребит. Подире им вървели няколко деца от любопитство, а отдалеч ги следял един жандарин. Той направил интервенция на няколко пъти, но хъшлаците му отговорили: „Typografia Domnu Botieff!“

– Бати Христо, ето го! Тамам продаваше револвера, ние го пипнахме – казали радостно хъшовете, като посочили на гологлавия човек и му сложили такива две мущри в ребрата, щото той изохкал като говедо.

Вечерта пълно събрание, делото ще да се гледа по същество, пак с избрани съдници. Честта пак паднала на нашия херой, но той, като заинтересувано лице, отказал се. Изборът паднал върху Куртя и Илия, двама хайдути овчари с червени вратове, другари на Стоил войвода, и върху Панайот Куруто, бъдещ байрактар на Ботйова. Решили: да го издигнат до три пъти и спуснат на земята, па каквото стане. Няколко души плеснали вече ръце да приведат в изпълнение присъдата, но Ботйов, който до това време се любувал и смял в себе си на тоя трибун, изръмжал и дал своето вето:

– Слушай, вагабонтино! От тебе човек не става. Да се махваш и от печатница, и от Букурещ, да отидеш в джендемята, да се не казваш, че си българин, да не се месиш в никакви народни работи – казал Ботйов. – Хайде, пръждомите! Никой от вас да не се е събрал с него – прибавил той, като се обърнал към почтеното събрание.

– Ах, бати Христо, тия работи ни отчайват нас! Защо не го остави на нашите ръце? – се обадили и въздъхнали хъшовете.

Освен хъшлаците в печатницата имало, разбира се, и други още много, които се занимавали из града със специални занятия: халваджии, пачаджии, бозаджии, кебапчии, джигерджии и пр., но пак се състояли под негово ръководство и наблюдение. Стане заран рано и тръгне да обиколи всичките, гдето така също се намирали по няколко души квартиранти. Влезе в халваджийския дюген например, каже „добро утро“, ръкува се с всичките, ще го угостят с едно парче халва, ко-

ято той изяда с удоволствие, и си излиза, като каже някоя новина по общото дело и няколко насърчителни думи. Оттам ще да отиде при бозаджиите, пак ще се ръкува, ще седне на скъсаната им рогозчица, ще изпие с удоволствие едно тенеке баш боза и оттам отива при джигерджията и кебапчията. Всички го посрещат с радост и се гордеят от присъствието му. По едно време се зарекъл да не излазя заран, защото се увличал по бозаджийниците и не можел да се върне чак през нощта. Заобикаляли го хъшлаци и от „кажи-речи“ по кръчми и кебапчийници оставал цял ден. Много пъти, тъкмо-що се подаде от окадените тия вертепчета и си отрива още бозата, ето че насреща му някой публицист, учен, дипломат, офицер и пр., който му подава ръка и почват да разискват по някой предмет, а хъшлаците, на които дрипите треперят като перушина, спират се настрана и с гордост гледат как техният д р у г а р се познава и с големи хора.

В това същото време, когато той просел своята прехрана с таблички и с тамян, попецът от българската черкова му давал 50 жълтици с условие да не го закача във вестника. А тоя попец е бил твърде джинз Христов служител по нощните приключения. Сиромахът, какво си е той претеглил от Ботйова! Ако би бил в по-отдалечените времена, навярно би прогласен за светец. Ботйов го описва, че вътре в олтара, под престола на спасителя, държал йодоформ... Имало една вдовица, дебела аристократка, която тичала подир Ботйова като обаяна. Давала му 40 000 франка да я вземе за жена. Брат му Стефан, който е противоположност на него, от комерческа точка на зрение, доволно красноречие употребил да го убеди да се ожени за дебелата вдовица, да се види с някоя пара и да си отпочине. За роднината му Евлогия Георгиев няма и да говорим повече, защото казахме вече по нещо. Тоя Евлогия, който се считал първият богаташ в столицата на румъните, той бил за Ботйов едва ли не най-окаяният човек, когото другите хора го имали за пример и се считали за щастливи, ако говорят с него. Ако Ботйов преминувал някога покрай

палатите му и кантората му, това не било за друго нищо, освен да го закачи и се подиграе с него.

– Натегна ти вече, натегна! Кога ще да засвири музиката сред двора ти на „вечная памят“? Тогава считай ме за един от присъствующите – казал той на Евлогия.

Ако последният виждал отдалеч своя племенник, то се връщал да го не среща.

Пак негова една роднина, госпожа Н..., казват – жена твърде благородна, управителка в дома на Евлогия, прочута и по богатство, и по щедрост, която би дала на Христа и своята слюнка. Но Христо, освен нея самата като нападаше, не ѝ оставяше на рахат и кученцето. Ботйов е това, не е шега. Когато някой от хъшлаците го питали защо не гледа да се сдобие с роднината си, от когото може да удари много нещо и за вестника, и за оръжие, той отговарял, че чорбаджийската пасмина е като козя краста. Щом им ядеш на софрата, щом им влезеш в къщата, отведнаж, без да се усетиш, ставаш като тях, молепсваш се.

А негово високопреосвещенство букурещкият български владика Панарет Рашев! Колко е той видял и патил от бъдещия свой зет. Какви скандални истории е дигал той отгоре му. Един път без време го накарал да избяга от Букурещ във Виена. Племенницата му Венета, съпруга по-после на Ботйова, разказва, че когато той, дядо Панарет, получавал вестниците на Каравелова, а по-после на Ботйова, три пъти хвърлял вестника и пак го вземал. Вечерта, каквито добри ястия и да имало, той не харесвал нищо.

– Кой пише в тия вестници, българин ли е, или грък? – питала Венета вуйча си владика.

– Едно магаре и един пущ! – отговорил покойният.

Магарето било Л. Каравелов, а пущът – нашият херой. Ако Венета предложила тоя въпрос на своя капризен вуйка, то не било без причина: тя била влюбена в нашия човек, просто лудеела за него. Запознаването им станало още порано, когато Ботйов бил учител в българската капела, гдето

живеела и Венета при владиката. Макар и вдовица, не дотолкова хубавица, млада и от „фамилия“, Ботйов обикнал тая жена за нейния добър характер, за симпатията ѝ към него и към голите му другари хъшлаци. Тайно от владиката тя донасяла сегиз-тогиз нещо за хапвание на момчетата, чорапи, ризи и други помощи, от които се нуждаели сиромасите.

– Горките, живи да ги оплачеш! – казвала тя често, щом виждала Ботйова да яде с другите отвара и чесън. – Кучета главата му да ядат, няма дете, няма коте, очите му ще да изтекат, ако си развърже кесията и даде малко помощ на сиромасите – прибавяла тя на нисък глас, като казвала тия думи, които се отнасяли за вуйча ѝ владика.

Кърпела Ботйова и му перяла дрехите. Един ден му се обяснила, като го помолила да я отърве от тиранията на стареца. Ботйов, който не се скъпял в своите симпатии и чувства за разни непознати хъшлаци, които да нахрани – каси разбивал, само по себе си се разбира, че към Венета, към една злочеста нравствено жена, трябваше да бъде по-щедър. Тя го пленила със своите взглядове към владиката и хъшовете. Още повече, че като наследница на стареца, имала у него пай твърде дебело количество пари, около 60 000 франка. От парите се тя отказала, стига само да склони Ботйова и се ожени за нея. Горе-долу Венета изобразявала от себе си настоящ хъш и бунтовник. Нейните чувства за гладните, омразата ѝ към владиката, отказването ѝ от наследството и пр. били такива доказателства на благородство, щото Ботйов би сторил престъпление, ако я не вземеше. Когато старецът се научил, че се готви подобно нещо, то той бил вън от себе си. Викнал своята племенница и едва ли не я прокълнал.

– Язък за труда ми, за името ми, за богатството ми! – говорел той. – На инат, против волята ми, като напук, само да ме косиш, отиваш да се жениш за оня вагабонтин, за най-големия ми душманин! Ще да видиш от него хаир и берекет? Не, той ще да те държи гладна по три деня, ще те заколи някоя вечер или пък сам ще да пукне в затвора!

Венета останала непреклонна и сватбата се извършила през месец юли 1875 г., когато владиката отсъствувал по Европа. Тя просто избягала от него, оставила богатата трапеза и отишла да живее по бордеите. Със сълзи на очите желаела тя, щото венчаването да стане по старата мода, със свещеник. Ботйов я уверил, че той умира, но пак не приема да му чете поп над главата, че по принцип и идеи трябва да направи граждански брак с нея; че ако има лоши намерения, то и триста владици да са го венчавали, то пак ще да я захвърли; че най-после неговата честна дума повече тежи от всяка молитва. Венета била вече в капана. Вечерта станало и нещо като увеселение, гдето присъствували и всичките хъшлаци. Играло се хоро, пели се песни и пр. Доктор Странски[174], съотечественикът на младоженика, присъствувал още и като кум, и като побащима, и като свидетел.

И така, Ботйов запушил комин. Но хъшлаците не искали да знаят; те продължили по старому да бъдат гости на батя си Христо. Венета била задължена да им пере кирлявите ризи. Братът на Ботйова, Стефан, не бил доволен от тоя брак. И в тоя случай той погледнал от практическа точка зрение, искал, щото брат му да вземе за жена такава някоя, която да може да го храни поне. Сам Ботйов чувствувал, че женитбата му ще да произведе реакция в хъшовската среда, та по тая причина той пише на Драсова в писмото си от 26 юни 1875 г.: „...Безпаричието ще да ме принуди да се оженя, за да можа да работя, но недей мисли, че моята шея влиза в хомота. Само един хомот съм можал да нося, и то хомота на Каравелова, с убеждението, че аз принасям някаква полза на народа. А то... пази боже! Тая неделя гладувах два деня, а печатница вече имам, но не казвай никому. Днес съм добре..."

Венета е родом от Търново, гдето била женена по-напред за друг мъж, Дончо Петков тютюнджията, който се поминал, и тя отишла в Букурещ при вуйка си. Тя живее и до днес в Търново, дъщеря е на сиромашки родители.

X

Да не забравят читателите, че ние се намираме в 1875 г.; през лятото, тая година, която беше като предисловие на Априлското въстание и на „Радецки“. Огънят пламна най-напред в Босна и Херцеговина. Това беше достатъчно. Той намери нашите емигранти съвсем разбити помежду си. Тайните комитети в България бяха в много по-добро положение. Игото на чуждото правителство ги караше да бъдат съгласни и сговорни помежду си. Букурещ, гдето имаше уж централен револ. комитет, към който бяха обърнати очите на всеки отсамшен българин, почти не съществуваше, видяха читателите как се третираше неговият представител Л. Каравелов. Така или инак, но борбата на братята херцеговци и бошнанци трябваше да пламне в средата на нашите емигранти, трябваше да ги наелектризира и тури в движение. Нашият Христо, който по това време не бил „ял по два деня“, възкръснал като от мъртвите.

Събрали се всичките млади патриоти, в няколко заседания разисквали и решавали каква рол трябва да играят и те в новата ера, която се отваря на Балканския полуостров. Решили едногласно, че настанало вече време да зареве заспалият български лев. Набързо съставили революционен комитет, в състава на който влезли: Ботйов, Д. Ценович, И. Драсов, Д. Шопов и доктор Чобанов. Написали циркуляри, извадили прокламации, направили си печат, много по-голям, отколкото печатите на днешните български министри, и почнали работа. Деятелността кипяла, всичките войводи били повикани в Букурещ, сам С. Стамболов се намирал там, без дълги и широки съображения революцията била решена в България, минутата се намерила една от най-сгодните. Ето ви и някои документи от това време, които характеризират деятелността на тоя на бърза ръка съставен комитет. Ние притежаваме оригиналните ръкописи на тия документи.

Български революционен комитет в Букурещ

А в г у с т 21, 1875 г.

Г о с п о д а р о д о л ю б ц и!

Обещахме ви се в първото си да ви съобщим някои подробности върху народните ни дела. Ето днес изпълняваме обещанието си. Извънредното ни Народно събрание от важните за всеки южен славянин обстоятелства, което свърши заседанията си на 12 т.м. под председателството на почитаемия ни войвода П. Хитова, съгласно с Централния български революционен комитет в Българско, реши едногласно р е в о л ю ц и я. Вашият благоприятен отзив с бързите ви доброволни пожертвувания доказва, че и вие оценявате сгодната минута и съгласявате за едно всеобщо въстание в Българско. За тая цел се избра петочленен комитет, който заседава всеки ден. Каква е задачата му – вам е известно. Неговите действия са засега ограничени да приготви тая революция. И понеже тя трябва да избухне отвътре, първата ни грижа беше да свържем народните си сили и улесниме началото, а това стана, като изпратихме няколко решителни и влиятелни пред народа ни апостоли*. Всичко това, господа, с вашата помощ се нареди и сполуката, която се очаква от това народно движение, ще ви даде точен отчет за всичко. Но това, господа, не е достатъчно. Вие, вярваме, сте съгласни, че е неизбежно нужно да се изпратят и оттука няколко чети, добре организувани, от които ако и да се не очаква много, но пак щат да подкрепят силите на отсрещните ни братия и щат ги немалко насърчат. Следователно, за тяхната организация се изискват огромни суми; а тия суми, разумява се, ще се събират пак измежду ни, та затова вие трябва да имате винаги на разположението си една сума, та щом стане нужда, да се употребят, за гдето трябва.

Ние вярваме, че във всеки град и в околността му се намират доста юнаци, които би отишли с радост да пролеят кръвта си за своята собствена свобода. Като е тъй, ваша длъжност

* За тия апостоли четете по-долу разписките.

е да се постарайте още отсега и ни явите до колко юнака би се намерили при вас и са готови да отидат, щом стане нужда. Освен това ще ни явите ще ли можат тия момци себе си или частно вие да ги въоръжите, понеже трябва да знаем колко и какви юнаци имаме на разположението си и готови ли са във всеки случай да тръгнат.

За тия и подобни работи трябва да ни пишете с осигурени на пощата писма или с особен човек, инак е опасно, за да не падне нещо в ръка и се открие делото ни.

Също ако познавате някои лица, достойни за войводи, пратете ги тук при нас с особена препоръка за споразумение, понеже се нуждаем от предводители.

Длъжни сме да ви явим и това, че емигрантският ни вестник „З н а м е“ , на който по-после мислим и името да се промени*, стана чист комитетски лист, който ще да се занимава изключително с народните ни интереси. Никакви лични нападения няма да се срещнат в него. Комитетът ще да се труди дано може да се издава два пъти в неделята. Маловажните неспоразумения между някои тук лица, като например Ботйов, Цанков и др., престават завинаги, и тия лица днес работят съгласно в полза на народното ни предприятие.

Пращаме ви също и печатни разписки срещу приетите пари, а ония ръкописните ще ни върнете. Здравейте.

(Печатът)

Комитетът е издал и следующите прокламации към българския и турския народ.

1

Б ъ л г а р с к а т а:

М и л и й н а р о д е б ъ л г а р с к и!

Всичките около тебе народи се наслаждават от доброчест живот във всяко едно отношение. Само ти и твоите съжители,

---

* От друго едно писмо се вижда, че това име на „Знаме“ щяло да бъде „Напред“.

които сте имали злочестината да се управлявате от турското правителство, сте лишени от неоспоримите права за всеки човек и тежко стенете под едно варварско иго.

Особено ти, милий народе, никак не можеш и да мислиш, че живееш като народ: само тебе е най-строго, под жестоки наказания, запретено най-законното нещо – народното ти просвещение; само твоите занаяти се намират в първобитното си състояние; твоето земледелие и търговия са съвършено убити: честта, имотът и животът на твоите деца са всякога изложени на произвол и на подигравка; само ти не намираш отеческо правосъдие там, гдето го търсиш.

И всичко това произлиза само и само от досегашното ти неспособно и безчеловечно правителство. Това нетърпимо вече състояние ти наложи своята длъжност да се вдигнеш с оръжие в ръка и да премахнеш злото. Ти изпомежду себе изваждаш засега нас и ни изпроваждаш на бойното поле, за да се борим за святата цел.

Ние те послушахме и сега ето ни вече на бойното поле, гдето ще пролеем и последната си капка кръв за твоето освобождение. Молим те само да вземеш във внимание долните наши предложения във вид на закон, които ще приведеш в точно изпълнение:

1-во. Всеки българин, от най-малкия до най-големия, длъжен е да постоянствува в народното решение и да не дава никаква поддръжка и помощ на досегашното правителство и на неговите привърженици, виновниците на нашите злочестини. Напротив, това правителство и неговите привърженици от всекиго трябва да се гонят и наказват най-безмилостно.

2-ро. Всеки от нас, и които оставате в къщите си, и които вземате оръжие в ръка, не трябва да бива ни най-малко ожесточен против мирните турци, наши съжители и състрадалци. Напротив, длъжни сте да им дадете братска ръка, помощ и покровителство, ако бъдат преследвани от правителството,

защото са съчувствували на народното ни движение. Честта, животът и имотът на мирните турци трябва и вас да бъдат толкова мили и святи, колкото са и за тях.

3-то. Додето не се освободим от това правителство и не наредим друго, способно да ни направи доброчестни, парични-ят имот на всяко частно лице трябва да е на разположение на нуждите на святата ни цел. Но обществени имоти за под-държане училища и черкови, които сме отделили от залъка си, трябва да останат ненарушими до втора заповед.

Милий народе, ти си страдал много, но това страдание в тоя честит час, вместо да те отслаби, напротив, ще те раздра-жава като лев и в твоите мишци ще влее юнашка кръв, като си сметнеш за какво се бориш и какви ще са следствията на твоята борба...

Освен това ти, народе, си многоброен, ти си в своята къща помежду стените на твоя крепки Балкан, ти си обиколен от имота си. А всичките тия неща са твои най-здрави и непо-бедими съюзници. Дързост прочее и напред с уверение, че победата ще бъде на твоя страна, защото и правдата е твоя. Дързост, защото твоето въстание е благословено от бога и трябва да бъде одобрено от всяка държава, народ и община, у които правдата и человеколюбието не са угаснали!*

Издадена от хиляди български въстаници на Балкана.

На 8 септември 1875 г.

---

* Тая прокламация е напечатана в I том на нашите З а п и с к и. Всеки ще да разбере, че по своето малко молитвено съдържание тя не е излязла от перото на Ботйова, който отсъствуваше по това време в Русия. Писана е от някого си М. Обретенов, но почеркът е на Г. Пее-ва, познат деятел в българските революционни движения. Със същия почерк е написана и турската прокламация, която по-долу печатим; а турски само Т. Пеев можеше да пише. И на едната, и на другата ние държим оригиналите.

2

Т у р с к а т а:

Авропа туркиянън мюслиманларъна

Топрак кардашлар!

Маалюмдур ки, хер бир милиет кенди саадет халъ ве истирахаттъ ичин хюкюметине верги верир. Биз дахи девлети алиенин денилен ехалилери бу хусус ичин нехаеттени акчемизи вирдик исе, ине гюриюруз ки, бизден факир ве дюшкюн хич бир милет йоктур. Бунун себеби ялънъз шимдиедеки хюкюметтир. Гюн гиби ашикердир ки, илерде дахи мезгюр хюкюметтинин идареси алтында каладжак олур исак, халъмъз бедтер овладжак. Ище бу чекилмез артък феналъгън кестерилмеси ичин, силяхларъмъзъ аларак, мезгюл хюкюмети деф идилмесини, не ерпве дигер бир бизи сеадет хала тютюреджиги тенземи ичин калкъщък. Иш бюйле икен сиз гюриорсунуз ки, бизим харакетимиз сизип файденизе дахи даир дир. Бу ниетимизи ислямлардан чок киши аплают бизлер ийле берабер харакети умумиеде болуни орлар. Сизин дахи борджунуз дур ки, иши йедже тефекир идуп, бизе мувафък олмънъз. Бу муамеледе хер кишиниз болунаджак олур исе, хич бир кедер ве зян тйормееджек. Бойлесинин ърс ве йомрю, ве млъ тарафъмъздан хъфз едпледжектир факат ол ислямларки бу хаккъ анламак истемеюп умуми харакетимизе карши дурмаа чакарлар исе, топрак кардашларъмъз саимаюп кенди йовюр ве малларъна сахип олмаяджаклар. Бу кейфиетлер ден хабериниз олмак ве сопра иши билмедик деюпда пишман олмаманъз ичюн, иш бу пляннамемиз язилуп тарафапъза гюндерилди.

Фи ерми секис агустос синии бин ики юз доксан бир.

(Преводът му на български).

До мюсюлманите от Европейска Турция.

Съотечественици!

Известно е, че всеки народ за своята доброчестина и спокойствие плаща данък на своето правителство. За тая цел и ние, жителите на така наречената османска висока държава,

ако и да дадохме последната си бодка, пак виждаме, че няма нито един народ по-беден и по-западнал от нас. Причината на това е само досегашното правителство. Неоспоримо е, че и занапред ако останем под управлението на същото правителство, положението ни ще бъде още по-окаяно. Прочее, за да се пресече вече това нетърпимо зло, ние се дигнахме с оръжието в ръка да изпъдим досегашното правителство и на мястото му да наредим друго, способно да ни направи доброчестни. Така като е работата, вие виждате, че нашето движение е и за ваша полза. Това наше намерение разумяха мнозина турци мюсюлмани и заедно с нас се намират в общото ни движение. И ваша длъжност е, след като размислите добре работата, да се съгласите с нас. Който от вас се обнесе така, няма да види никаква повреда. На такъв честта, животът и имотът от нас ще бъдат запазвани. Но ония мюсюлмани, които не искат да разумеят тая истина и се наемат да противостоят на общото ни движение, или пък покажат към досегашното правителство доверие и помощ, няма да се считат за наши съотечественици, нито пък ще бъдат притежатели на своя живот и имот. За да бъдете известни за всичко това, щото отсетне да не се каете, нито казвате, че не сте знаели работата, написа се настоящето известие и ви се изпроводи.

На 28 август 1291 от егира.

На 28 август 1875 от Христа.

Попъплали апостоли и агенти на много страни, апостоли от първо качество. С. Стамболов тръгна за Заара, най-надеждния център; Н. Обретенов за Шумен; Панайот Волов за Троян; С. Заимов[175] за Цариград, да го пали; Панайот Хитов за Белград, да прави някакви си преговори; а сам нашият херой – за Одеса, да кани хвърковатия Филип Тотя за войвода и да събере някои помощи от тамошните българи. Ето и разписките на поменатите патриоти, които са издали на тръгване срещу получените разноски:

Разписка

Днес на 1875 г., августа 20, приех от г-на Драгоя Шопова, касиерина на Бълг. революц. комитет в Букурещ, сто (100) австрийски жълтици, които комитетът ми определи, за да отида в Одеса и да доведа войводата Филипа Тотя. За уверение се подписвам.

Хр. Ботйов

Букурещ

Квитанция

Приех от г-на Драгоя Шопова четиресет австрийски жълтици, за да ги употребя според назначението им, както беше определил Ц. Р. комитет.

Ст. Стамболов

Букурещ
875, август 19

Приех от комитета у Букурещ български 100, словом сто, лири турски за пътни разноски, за да премина у отечеството ни България.

Панайот Хитов

Краево, 1875, септември 4

Разписка

Приех от г-на Д. Шопова, касиера на Българския революц. комитет в Букурещ, тридесет австрийски жълтици за пътни разноски по Българско за народната ни цел.

Панайот Волов

Букурещ 19/VIII.875 г.

Квитанция

Подписаният приемам от г-на Драгоя Шопова петдесет минца, които Б. Р. комитет в Букурещ ми определя за пътни

разноски, за да обиколя: Шуменско, Варненско и Разградско. И за уверение се подписвам.

Н. Т. Обретенов

Букурещ, 17 ав. 875

Разписка

Долуподписаният приех от г-на Шопова, касиерина на Б. Р. Ц. комитет в Букурещ, (15) петнадесет турски лири, които ми се назначават от комитета, за да отида с петима души другари в Цариград по народни работи. За уверение се подписвам.

Стоян Заимов

Букурещ, 21/VIII. 875

Тия оригинални разписки напечатихме ние, едно, да покажем деятелността на комитета, а, друго, да обърнем вниманието на читателите върху това, че дадените доволно дебели суми на разните апостоли показват, че комитетът не е бил без последователи, от лептата на които са събрани тия пари. Доколкото знаеме, само Болград е отказал да подаде ръка на комитета. Ето едно оригинално писмо на неговия представител, който е бил на събранието и който пише след завръщането си:

Болград, 1875, август 19

Господин Д. Шопов!

Писмото или циркуляра на Централния б. р. комитет приех.

Причината, гдето не ви изпроводихме пари, е следната:

Аз сам бях в Букурещ като представител от града ни. Но като видях раздорите и несъгласията, които са се дигнали между Ботйова и Каравелова, които не мислят да се споразумеят помежду си и да начнат общата работа, както трябва, ние не се решаваме да изпратим означените пари. Много ми

е жал, че не можах да се видя с вас лично и да поговоря за тази работа.

Ние сме готови да внесем не само толкова, колкото сте ни определили, но в много пъти повече, стига само да има хора, с кои да можем да работим сериозно.

Поздравлявам ви и пр.

Н. Минков

Какво направи комитетът въобще и неговите апостоли частно в своите окръзи, ние няма да говорим тука, защото читателите знаят това вече от I том на нашите Записки по българските въстания. Ние ще да ги оставим веднаж завсякога и ще да се впуснем пак подир дирите на оногова, комуто описваме живота. Както видяхме, той бил определен да отиде в Одеса при Филип Тотя, да го покани за войвода на бъдещото движение и да събере помощи от тамошните българи, особено да вземе анекдотичните 3000 пушки, които се намирали в дълбоките маази на Мироново-Тошкович. Тръгнал Ботйов по своята мисия от Букурещ на 21 август със следующите препоръчителни писма, които са писани от неговата ръка:

Пълномощно

Долуподписаний давам настоящето г-ну Христу Ботйову, за да му служи за доказателство на пълното ми към него доверие, и моля всичките свои приятели и познайници да му оказват изискваната от него помощ на нашата народна цел, като вземат от него разписки, подписани от Българския революц. комитет в Букурещ срещу всяко едно пожертване. Вярвам, че всеки родолюбец ще да се отнесе със съчувствие към неговите предложения.*

* Върху същия лист на горното пълномощно е било написано понапред с друга ръка следующето: „Долуподписаний давам настоящето г. Х. Ботйову, който отива, за да доведе Филипа, и моля всичките мои приятели, които имат към мене доверие, да му помогнат матери-

Здравейте
Ваш побратим
Панайот Хитов

Букурещ, 12 август 1875 г.

Второ пълномощно

Свободолюбиви господа! в Русия

Българският революц. комитет в Букурещ, на когото главната деятелност досега е била да приготви нашия нещастен и поробен народ за свобода, а следователно и за въстание, като вижда днес, че е достигнал до едни твърде утешителни резултати, не може да остане чужд на движенията, които произхождат в Босна и Херцеговина и които с такава енергия се отзовават и в нашето нещастно отечество България. Нашата революционна пропаганда, господа, е работила цели осем години и в продължение на това кратко време е успяла да доведе възприемчивия български народ до съзнание, че единственият изход из неговото грозно положение е революцията – революция, която да съсипе несносното турско иго и с това да строши чашата на нашите безбожни и безчовечни страдания. Тая революция е вече приготвена. Чрез своя Централен революц. комитет в България нашият народ ни дава да разбереме, че той не ще и не може да пропусне днешните благоприятни обстоятелства – когато Турция се намира на края на своята погибел и когато по-голямата част от поданиците на н.в. султана проливат кръвта си за свобода, – а ще да въстане и ще да раздели честта на оръжието със своите братя херцеговци и бошнаци.

При такова едно решение от страна на народа* Бълг. ре-

ално за пътни разноски.“ Вижда се работата, че Ботйов не е харесал това голо препоръчително, та затуй е написал отпосле горното.

* В това пълномощно, предназначено за хора по-развити и вещи, Ботйов се варди да назове букурещкия комитет „Централен“. Той обажда, че централният комитет е в България, българският народ решава сам съдбата си. Така би трябвало и да бъде. Българите от Русия щяха да попитат: кои са членовете в тоя комитет?

вол. комитет в Букурещ не може да остане глух на отчаяните въстанали за свобода, а е принуден да пристъпи до окончателното решение на своята задача. Съгласно с всичките революц. комитети в България той е решен вече да прогласи святата борба и да побърза да събере колкото е възможно повече морални и материални сили, за да се притече на помощ и да даде направление на въстанието. За тая цел комитетът разпроводи писма и нарочно хора до по-главните български (патриоти) извън България и отвредом почти доби благоприятни отзиви. До българските патриоти в Русия се определи и изпровожда един от членовете на комитета г-н....*, който е натоварен с мисия и с пълно доверие да влезе в споразумение с тия патриоти и да поиска да принесат своята лепта на олтара на българската свобода.

Молиме всеки българин и славянин да се отнесат с пълно доверие към нашия пратеник и да му окажат изискваната за народната ни цел помощ.

Комитетът

Писмо до Филип Тотя

Уважаемий ни войводо!

Вам трябва да е известно вече, че в България се приготовлява силно и общо въстание и че това въстание скоро ще да избухне. Всичките революционни комитети в България изпроводиха свои представители и на едно общо събрание се реши да ви поканиме да дойдете, за да вземете командата на една огромна, добре организувана чета.

Ние вярваме във вашия патриотизъм и във вашата всякогишна готовност да послужите на своето потъпкано и поробено отечество и затова изпроваждаме нарочно едного от членовете на тукашния революционен комитет, а именно г-на Христо Ботйова, с когото като се споразумеете, молиме ви незабавно да дойдете в Букурещ.

---

* Името не е турено.

Сега е време да покаже всеки своето достойнство и своята любов към отечеството си, сега е време да види и нашият народ бял ден. Вие, уважаемий ни войводо, сте един от първите синове на България, вие сте жертвували и имот, и живот за нейната свобода, вие сте напълнили България с името си и със своите подвизи, вие сте началото на българското движение – не оставайте и сега надире от своите другари и приятели, покажете, че у вас не е угаснала любовта към отечеството, елате да нанесете страх и трепет на нашите тирани и да оставите името си вечно в българската нова история.

Уверени във вашия патриотизъм, чакаме да ви прегърнеме братски и заедно с вази да извикаме: Да живей България! Да живеят нейните достойни синове!

Комитетът

Като се турим в епохата, когато са се писали тия писма, епоха, която не ни е чужда, ние влизаме всецяло в душата на нашия херой. Той, както и други мнозина млади и запалени души вярваха, че е възможно да се катури старата и великата османска империя. Четете долното негово писмо, което той пише още на втория ден от своето за Русия пътуване:

Брате Драсов!

Моето отбиване в Браила излезе твърде щастливо; щом излязох из железницата, се срещнах с един мой приятел, който идеше нарочно при нази за споразумение. Тоя човек е от четата на Хаджи Димитра, а сега е слуга на мошията на С. Берон. Като му разказах мисията си и положението на работите, той се разпали дотолкова, щото се реши да пожертвува и ризата си от гърба. Аз му казах, че на отсрещните трябват 400 жълтици за барут и куршуми, и той се съгласи утре да се върне на мошията да вземе тия пари и да ги донесе до вечерта на Пейова, за да ви ги изпроводят. И така в други ден вие ще да получите тия пари. Щом ги получите, то да иде един от вас в Гюргево и да даде тия пари на някого от тамошните, за да ги занесе тутакси на Иванча. Можете, мисля, да ги предадете

и на Кара Михала. После това да напишете едно благодарително писмо до тоя момък и да го насърчите, както трябва. Той има около 1000 жълтици и е готов да ги пожертвува, за да обружи сам една чета и да я предвожда. А той е вреден човек. Името му е Христо Македонски. Вижте адреса му в адресите на вестника.

Из пътя се срещнах с един влах от официална нога и научих от него много неща. Тукашното правителство ще да гледа на всичко през пръсти. Работете само по-енергично. Вчера вечер в Букурещ се е съставил комитет за помагане въстаналите провинции в Турция. Тоя комитет се състои от българските медици, в него е и Цанков*. Внимавайте, че те ще да искат да отслабят действията на нашия комитет и под вид на това да събират пари и да ги употребят по свое усмотрение. Те са ходили при Давила** и той им е казал да не спят, а да работят. Всичките влашки министри са на Синай при княза на съвещание. Войската е в движение. Както и да е, вие си отваряйте очите на четири и бъдете по-сериозни. В мене се разигра вече хъшовският бяс. Тая нощ на 1 1/2 часа заминувам за Яш. Сега сме тука у Пейова всички наедно. Прощавайте. Тукашните събират пари, но цариградските ще да се забавят още два-три деня.

Искам да се отбия в Галац, но не можа – ще да закъснея. Прощавайте.

Браила
22 август 1875, часът 11.

Ваш Ботйов

Това писмо показва колко е била силна вярата в делото, как леко се е гледало на много въпроси, как на частни и на некомпетентни хора се е почитало мнението и се е вземало за чиста монета. Срещнал се Ботйов случайно по пътя с

---

* Киряк.

** Давила, професор и основател на медицинското в Букурещ училище – Френец.

някого си, по всяка вероятност чиновник, от когото много важни работи научил. На някого си професора, Давила, се искало мнението, който благоволил да подскаже на медиците да не „спят“, най-после Христо Македонски, хъшлак, слуга, и 1000 жълтици в ковчега му! И нам е смешно, и самият автор на писмото се би смял, ако да би бил жив, но тогава така се вършеха работите: децата се радват на всяка пъстрина, а тогавашната епоха беше първоначална за българите, нещо, върху което ние сме говорили твърде напространно.

В Одеса и с нейния гостенин, „уважаемия войвода“, както и с родолюбивите българи там какво е направил нашият пълномощник, няма да се простираме надълго и нашироко. Ще кажем само това, че дядо им Филип Тотю не носел нито разпалената глава на Стамболова, Волова, Обретенова и други, нито пък идеализирал като Ботйова хайдушкия живот в Стара планина. Парен бил той много пъти, сам с ръката си хващал змията, снагата му била като решето от куршуми, знаел той що значи да водиш чета срещу турците и да пееш из влашките кръчми: „Стани, стани, юнак български“, с една реч, той мъчно можел да влезе в капана. Некавалерско от негова страна било това, че той не казал това открито, а се съгласил. А безчестието пък било това, че подир като се съгласил, задигнал някакви си суми от комитета и изчезнал пак в Русия. Ботйов бил силно потресен и разочарован от това войводско действие, от това хайдутско слово, което той имал от по-напред за светиня.

А що е той свършил с „родолюбивите господа в Русия“, за които, както видяхме, носеше нарочно пълномощно писмо? С Тошковича и с неговите 3000 пушкала? Трябват ли предположения за „обаче“ и „понеже“, когато познаваме вече Ботйова, познавали са го и родолюбивите българи, които са били от „партията“ на генерал-губернатора и на полицмейстера, прочее, да имат друго мнение освен това, което е имал и негово високопревъзходителство тайният съветник. Ботйов бил изслушан само от по-долня ръка българи, които помог-

нали на делото кой как може, а големците, които чакали да заговори императорът, избягвали с него всяка среща, защото се научили, че и полицията го следи. Но ние не сме съвсем с празни ръце по това заключение за „родолюбивите българи“, имаме на ръка едно тяхно писмо, което, макар и по-късно писано, после мисията на Ботйова в Одеса, потвърдява думите ни. Ето това писмо, адресирано до комитета в Букурещ:

О д е с а, 13 март 1876 г.

П о ч и т а е м и г о с п о д а!

С удоволствие идем да отговорим на любезното ни ваше писмо от 26 февруари.

Ние с голямо внимание четохме това, що из Белград ви пишат, и твърде ви благодарим за съобщението на вашето мнение върху това дело. Личностите, които ви пишат, нам са непознати; но ако вам са известни за хора положителни, ние заедно с вас даваме вяра на писаните им и идем да ви кажем и нашето мнение.

Съгласни сме с това, че в делото, за което е речта, без сърбите ние ще можем да направим само един жив протест пред Европа против злоупотребленията, които нашият народ тегли от угнетителите си. А за да се достигне напълно желаната цел, необходимо е, даже повече, отколкото е н е о б х о д и м о, да имаме ръката на сърбите. Без тях едва ли можем направи нещо, както и те без нас са слаби, макар че техните ръце са развързани. Но как да се положим на тях и да им повярваме, когато толкова пъти те се показаха коварни към нас? Толкова пъти те ни лъгаха и си изплитаха кошницата, а ние оставахме да теглим за тях и за себе си. Толкова пъти ние им вярвахме, а какво е излязло досега, вам е известно. Затова, като споделяме напълно мнението да се изпрати нарочен човек в Белград за преговори върху всичко, ние считаме за своя длъжност да се уговорим.

Нашите стари, макар и да не вземат участие в нашата работа, но никога не ни лишават от опитните си съвети. Те недоверяват на сърбите, както и ние. Същото мнение е и на

полковника г-на Кишелски, който се съглашава да земне на себе си мисията да иде в Белград като представител от Българския централен комитет или ако такъв комитет не се е организовал, то като представител от страна на всичките дружини пред белградското правителство.

На белградското правителство трябва да се поставят тия условия:

1. В 1867–68 год. тогавашните министри г.г. Гарашанин и Блазнавац обещаваха от името на тяхното правителство да дадат на българите 40 хил. пушки. Ако не повече, поне това количество да дадат сега.

2. Тия пушки отрано да се пренесат в Балкана заедно с необходимото количество патрони.

3. Сръбската граница във всичкото продължение на въстанието да е открита за българите.

4. Сръбското правителство на книга да обяви искрено и публично, че няма да постъпи с нас тъй, както досега е правило; че то няма завоевателни цели по отношение на българите.

5. Сръбското правителство първо да обяви война и тогава да наченат нашите чети.

6. Тъй като ние от себе си не можем даде пари, които са необходими в тая работа, а пък и не сме в състояние да заемем, то сърбите да дадат или да направят заем за сметка на българите, които пари, при желания изход на работата, ще имат да получат от бъдещото наше правителство.

В тия ако сме съгласни, също ако одобрявате полковника Ивана Кировича Кишелски за председател, спишете се п о с к о р о с другите дружини по вас и пратете пълномощно писмо за г-на Кишелски, в което ще поместите тия пунктове. За повече ще се положим на опитността на г-на Кишелски.

Господството му вчера замина за Петерсбург, гдето ще си даде оставката и ще чака там да му явим резултата на това писмо, та може оттам направо през Виена да замине за Белград.

Ако сърбите приказват чистосърдечно и искрено, те не трябва да се боят от заема, който предполагаме за българите. Ако изходът на работата бъде добър, те ще си получат парите; а пък този изход всецяло ще зависи от тях. Ако те не отстъпят назад. Черна гора няма да остане проста зрителница. Ние не допущаме мисъл, дето Турция да може с такава сила да излезе наглава при днешното си положение. Ако пък някой от западните заискат да я поддържат, то неужели може помисли някой, че винагишната наша покровителница Русия няма да ни поддържи? Затова казваме, че стига Сърбия да желае, а изходът ще е благоприятен.

Било би желателно да се организува централен комитет някъде по вашите места, по-близо към отечеството. Ако това стане, ние убедително ви молим да внушите, комуто следва, да се не притуря на комитета епитет „Революционерен“; защото той не отговаря на целта, която ние преследваме – избавлението на отечеството ни от угнетителите му; освен това тая дума произвежда лошаво впечатление на всеки благомислещ челяк и може да поколебае доверието към българския народ на ония, които в днешното критическо време могат да бъдат много за него полезни.* Ние сме напълно уверени, че за членове на централния комитет ще се изберат хора, които да заслужават доверието на народа и на другите, а не таквиз като Ботйова или Каравелова.

Като се надяваме за благоприятния и скория ответ, ние ви сърдечно поздравяваме.

За Одеската българ. дружина

(под.) Д. В. Волков
С. И. Стомоняков

Мислим, че писмото толкова ясно говори, щото коментарии са излишни, че то на четири страни потвърдява нашето гореизложено мнение. В него се привеждат убежденията на

* Курсивът не е наш (р.).

одеския генерал-губернатор, на неговата полиция. От Сърбия и от сръбското правителство тия полицейски представители на българската дружина в Одеса искат такива задължения и обещания, като че тогавашната българска рая да имаше на своето чело Анибала, Наполеона I, Илдъръм Баязида. Пряко ултиматум! Страх и трепет от Сърбия. А от благословена Русия? Хе-хей!

Че може ли да се спомене нейното име? Тя от бога е упълномощена да употребява народите, както ѝ скимне. Изказват желание подписавшите писмото, щото нейната автократическа рутина да бъде наложена и на Ботйова, и на Каравелова, и на други, да не се споменавала, сакън, думата р е в о л ю ц и о н е р е н. Не трябва! Хапе и сърби тая дума, макар тя и да се отнася за „поганното агарянство“. Забележете, че писмото се пише от „младите“, т.е. от радикалите. А ако беше от „старите“ – консерваторите? Въобразяваме си.

Дордето Ботйов бил още в Николаев, изпратил до комитета в Букурещ следующата депеша:

Редакция Знаме, Букурещ.

В сряда ще срещна одеските. Работите могат да бъдат добри, ако са добри и нашите. Страх ги е да си развалят кариерите мнозината, които се решават да дойдат (офицерите може би – р.). Какво прави Хитов? Отговорете Николаев, Соборная N 6.

Б о т й о в

Пише той още пак от Николаев долното писмо до някого си Гр., оригинала на което ние не притежаваме. Той се намира у г. П. Кисимова:

Н и к о л а е в, 30 август 1875

Б р а т е Г р.,

Три дена става вече, откакто съм дошел в Николаев по мисията на Комитета. Обиколих Кишнов, Одеса и Николаев. Работата ни отива добре. Революцията е готова, пари ще да се съберат и след 5–6 деня ще да чуеш, че цяла България е на оръжие. Букурещ кипи. Каравелов е отстранен от всички.

Вземи инициатива и събирай пари, пък ги изпроваждай до Минкова. Пушки ще да взема от Одеса (?).

Сега за мене: аз имам типография, издавам З н а м е, проповядвам бунт. Преди 10 деня в Букурещ имахме голямо събрание из България, из Сърбия (Панайот) и из Румъния; решихме: бунт! Всичко у нас оживява, всичко жертвува. Панайот ще да мине с 2000 души през Сърбия. От Одеса вземах Филипа, за да мине през Влашко с още няколко души войводи. Тукашни наши офицери подават оставка. А в България! О! Там ще да скочи мало и голямо. Дадохме им 1000 жълтици за куршум и барут. Емисари за сигнала изпроводихме 15, с тях е и Стамболов, който цяла зима беше при мене.

Тайно: Цариград ще да запалим на 30–40 места.

Приех последното ти писмо. Жално ми е много за тебе, но ти можеш да принесеш още голяма полза за България. Събирай пари!

Прегръщам те, целувам те и съм твой.

Б о т й о в

Поздрави Бояджова и жена му.

Аз тръгвам за Букурещ и оттам Петербург (?). Напред! Напред!

Имаме хора и в Цетина, и в Белград, и в Атина.

П а к т в о й

От тая кореспонденция из Николаев Ботйов излага истината в депешата до комитета; а в писмото до Гр. той поетизира и насърчава само.

XI

Несполуката на въстанието в България, което се свърши само със слаби опити в Заара, Шумен и Червена вода, както в поведението на някои войводи и кресливи патриоти в Румъния са подействували на Ботйовата душа твърде горчиво. Много се той разочаровал. Освен това дошли му на главата и други случайни бели, които немалко го поколебали в очите

на емиграцията, тая емиграция (хъшовете разбираме ние), която той почитал най-много от всички. Причината била пак пари, които са най-чувствителната струна за всеки българин. В тая среда на гладните емигранти се разнесло слух, че Ботйов бил събрал от Одеса, от руското правителство даже взел много хиляди рубли, които злоупотребил. Иван Андонов и Стою Филипов, водители на Чирпанското въстание (16 септ. 1875), които наскоро минали през Одеса, научили се от Георгя Апостолов (познат на читателите от Заарското въстание), че Ботйов и Филип Тотю задигнали от Одеса много пари. Това Апостолов научил от одеските българи. Поменатите и още други хъшлаци тръгнали за Букурещ с намерение, ни по-много, ни по-малко, да убият Хр. Ботйова (от Тотювия авторитет се бояли), защото той да изяде народната пара, която била предназначена за тяхното въстание, Заарското и Чирпанското.

Ботйов и злоупотребление на каквито и да е пари, особено за въстание – ние протестираме заедно със своите читатели, които го познават вече. Нека самите му писма, които по-долу публикуваме, свидетелствуват за това. От Русия не само че той не взел никакви суми, но останал и гладен на улиците, непреоблечен от няколко деня, крал от гостилниците ножове и лъжици, които продавал за хляб и на себе си, и на ония няколко хъшлаци, с които успял вече да се запознае и да вземе под своя защита. Ако да не бил Ив. Иванов, кишиневският вицегубернатор (тогава по-долен), то той щял да се върне пеша в Букурещ. Причината на тия слухове била, че някакви си 2000–3000 франка комитетски суми, които били оставени нему още преди да тръгне за Одеса, дал ги на касиера на Ц. комитет, Д. Шопова, да ги употреби временно за една своя частна полза. Тая частна полза била, че Д. Шопов имал в Париж любовница, която час по час му депеширала, правиструва, да ѝ внесе няколко хиляди франка, че ще да посегне на живота си. Ботйов, със съгласието на когото станало това изпращание на комит. пари в Париж, дълго време се проти-

вил, но най-после се съгласил с обещание уж, че Шопов в скоро време ще намери и дотъкми сумата. Това се извършило тайно само между Ботйова и Шопова.

Скоро парите били потърсени – и по всяка вероятност за твърде б ъ р з а работа. Няма ги, всички викат на Ботйова, комуто били поверени, Ботйов мълчи от своя страна, но тайно от другите стои пред Шопов с револвер в ръка. Всички останали удовлетворени и сам Д. Шопов, който имал дотолкова нежна душа, щото да люби и обича от Букурещ в Париж, доказал на дело, че тая негова душа е чиста и благородна. Той полудял и скоро умрял!...

Както и да е, но после Заарското въстание до заминуването апостолите в България за бъдещото Априлско въстание Ботйов остава чужд на това движение, което се вършеше в Гюргево, някаква си хладнина е съществувала между него и тия апостоли: Стамболов, Волов, Бенковски, Апостолов, Заимов, Обретенов, Икономов и др. Самите му писма от това време, които се занимават с изключително частни работи, най-добре свидетелствуват за това. В тия писма той е много раздражителен, на всичките се сърди, от всичките изисква състрадание към положението си. А това положение, както за винаги, е било твърде отчаяно. Имал той вече и печатница, заборчлял до ушите с нея, а пет пари нямал да я поддържа. Не трябва да забравяме и това, че той е вече женен човек, скоро щял да бъде и баща. Майка му, която после смъртта на баща му отдавна гладувала в Калофер, бил принуден да я изпише заедно с малкия си брат Бояна. Това станало тайно от Стефана. Той се научил чак когато видял майка си в Букурещ. Сърдил се на брата си Христа и намерил повод да му отвори своите батареи по икономията, с които немалко го развълнувал. Пет гърла: майка му, двамата му братя, жена му и едно нейно момче от първия ѝ мъж – висели вече на неговата шия. А хъшлаците си знаели своята, не питали бате си Христа дали му е охолно около яката. Те се трупали пак на главата му, по цял ден тичал да им става адвокатин и по-

ръчител по съдилищата и полицията. От 18 ноември 1875 г. той пише на Заимова в Гюргево:

„Прочетох писмото ти на Стоила* и тъй като безграмотен човек моли ме да ти отговоря следующето: той не може да дойде в Гюргево, защото за това ще да трябват разноски, а той няма вече счупена пара. „Като продам, казва, сапуна** – аз зная накъде да отида.“ Ще да отиде, види се, на някоя мошия. И защо ли ви са такива хора? Ако имате обща къща*** и ако ви трябват хора, то при мене има няколко хъшлака, ако щете, да ви ги проводя. Аз съм съгласен да им намеря и пари за железницата само и само да се отърва от тях. И Славков е съгласен да дойде, но и той страдае от общата болест – безпаричието! Отговори ми, моля ти се. Поздрави приятелите. Твой като всякога.

Ботйов“

Това писмо показва, че той се прощава вече с ония, с които е разделял скръб и радост цели осем години. Имало защо. Домашните хъшове конкурирали на общите. Неговото човеческо достойнство, за което е той просил само и само да го поддържа, неговата гордост, която не са притежавали и царьовете земни, силни и чувствително са трябвало да пострадаят от тоя само факт, че жена му, особено старата му майка, която не го била виждала цели осем години, която мислела – според своите калоферски понятия, – че е станал вече човек била принудена да стои гладна по няколко деня, нещо, което тя не виждала и в Турско, гдето върлували необуздани субаши кърсердари, чорбаджи и фаизчии. Имало опасност,

---

* Стоил беше хайдушки войвода на една четица в Добруджа. През зимата той замина за Сливен за войвода на бъдещото въстание, гдето и поведе една четица. Хванат после, мъчен ужасно и заклан близо при селото Икизче. Родом от Инджекьой (Новозагорско).

** Под думата „сапун“ се крие някаква тайна.

*** По онова време емигрантите от Заарско и други въстания бяха си хванали в Гюргево обща къща за живеене.

че тя ще да отиде и се оплаче на Евлогия Георгиев! Е, тогава? Защо е живял Ботйов? Где остана неговото минало, да спи с кучета във водениците? Как ще той да затъпче своите песни: Борба, Хайдути, В механата, Майци си и пр. и пр.? Зинала била пред него една от обществените рани и теготии, за пръв път през живота си почувствувал той що ще да рече стряха, семейство, родителски дълг и човещина. А той бил в това семейство най-старият, той заместял побащинството.

Временно само, може би от първи впечатления, той бил уплашен от семейната криза, увлякъл се по чувства и симпатии, изтекли са месеци, в които той се мъчил да упражнява стопанство, ударил на реакция, ако можем така да се изразим. По-малкият му брат Стефан, който във всичко може да се обвини, но не само в непрактичност, все следвал да стои над главата му като чук. Разказва той, че първата покъщнина, с която Христо през целия си живот пожелал да се сдобие, било един сандък от дъски, боядисан със зелена краска, който си бил купил Стефан за себе си, а Христо го видял. Харесал му се, много се чудил отгде го е намерил и го поискал да го има за себе си.

А средства никакви, кирията на печатницата и квартирата нямало откъде да се плати. Знаме не било възможно по никой начин да излезе. Тогава Ботйов, пак по съветите на Стефана, се заловил с един вид книжарство, от което се надявал да извади някоя друга пара, за да не умре гладен с толкова гърла. Освен монографията на Иловайски, за която вече говорихме, той превел и драмата Кремуции Корд*, написана от Н. Костомарова на руски, уж от времето на римския тиранин император Тиверий, но със строга тенденциозност и един вид сатира за руските автократи. Там, гдето малорусинът историк е бил налегнат и притеснен от клещите

* Голяма рядкост в руската литература и забранена днес от цензурата.

на цензурата, наш Ботйов е дал най-голяма свобода на своето перо в превода, така щото К р е м у ц и й е излязъл на български като преработено издание. Трябва да забележим и това, че като казваме, че Ботйов е станал един вид книжарин, да не разбираме тоя почтен занаят а ла Данов и Манчов. Той пак е бил последователен, пак не е отстъпвал от своята велика идея да изобличава и да прави да тържествува добродетелта на свободата.

Най-напред трябва да кажем, че от римската история той е обожавал Гракхите, убийците на тиранина Цезара: Брута и Касий. Героят на предметната драма е сам К р е м у ц и й К о р д, скромен, честен и благороден историк от мрачната епоха на императора Тиверий и неговия пръв съветник Сеян.

Кремуций, наковладен от придворните поети-шпиони и сенатори-подлизурки за тенденцията на своите анали, предава се на съд. Ето предварително мнението на самия император и негов съветник за историка:

„С е я н.

В сената е произлязло едно твърде любопитно дело. То се представлява на твоето окончателно решение. Сенаторите чакат в двореца. Работата се е захванала по повод на Кремуций Корд.

Т и в е р и й.

А! По повод на историка, за когото ми говореше ти. Той е човек благороден и, следователно, мой доброжелател. Е, какво?

С е я н.

Той, както ти е известно, цезарю, е написал Аналите.

Т и в е р и й.

И е разхвалил с тях римската република.

С е я н.

Разхвалил е Брута и е нарекъл Касия последен от римляните.

Тиверий.

Само това едно му не дозволява да живее на воля.“

Издал още малко книжле от свои и от Стамболови стихотворения[176] с портрета на Левски и един календар стенен за 1875 г. с портрета на Хаджи Димитра и със стихотворението: Жив е той, жив! И календарът пак не е от обикновените, и той е Ботйовски. Повечето светии са заместени с Ботйовски, например: Иван къщовник на Гаврил лясковски, събор на 70 апос. и Онуфрий Габровски; Дарий мъченик и Димитрий нови, пострадал от турците; Харитина мъченица и дядо Трандафил мъч. български; Андрей първозвани и Ангел войвода; великомъченик Ст. Караджа и праведни Евдоким; Харитон изповедник и Марко български. После идат великомъчениците: Левски, Хаджи Димитър, А. Кънчев и пр., и пр. С всички тия книги той изпратил брата си Стефана да ги продава из Влашко и да прехранва семейството, в това число и нашия херой, когото обвиняваха, че задигнал от Одеса руските рубли. Следующите писма са останали от тая епоха до „Радецки“, които, колкото и да имат частен характер, все хвърлят една светлина върху личността му:

1.

Добрий бае Димитре (Горов)!

В писмото ви до Славков прочетох няколко реда, с които го питате ще мога ли да платя полицата на 12 декември, какво ще да правя с вестника и кога ще да платя вашите 500 франка. Аз съм твърде благодарен, че се интересувате така много от моето положение, затова, ако и да не писахте мене, а на Славкова (защо ли?!) – за длъжност счетох да ви отговоря. Вие ми направихте такова добро с вашата гаранция и с вашите 500 франка, щото аз никога не ще си позволя да ви турна в затруднение както с посрещанието на полиците, така и с плащането на вашите пари. За полиците аз имам

вече 50 наполеона и до 12 декември ще да може да намеря още 12 1/2, следователно от тая страна бъдете с п о к о й н и*. Колкото за вашите пари, щом посрещна първия къщ., след няколко деня ще да ви изпроводя чрез Кирила (брат ми – р.) барем половината пари, а за останалите ще да се моля да ме почакате до края на януари, т.е. още един месец от вадето на полицата. Това аз мога да направя, за да отговоря на добрините, които ми направихте. А вие, ако виждате тая възможност за несъстоятелна, т.е. ако ви е страх, че аз не ще мога да заплатя нито полиците, нито вашите пари, то има лек за това; вие можете да си вдигнете гаранцията, а за парите си да протестирате полицата ми на 1 януари. Всичкото това оставям на вашата добра воля и на съветите, които ви би дали някои мои приятели (на които не съм направил никакво добро) или неприятели (на които така също не съм направил никакво зло).

Впрочем, толкова за нашите частни отношения или интереси. А колкото за вестника, то аз ще да го захвана, но не по-рано от 15 декември, или ако го не захвана, то ще да издам две брошури (неизлезли – р.), с които ще да платя на ония абонати, които ми са платили за година, и ще да изкажа в тях – брошурите – онова, което не може да се изкаже във вестника. Аз съм захванал вече. Може моите брошури и да не се харесат някому, но с тях аз ще дам материал на други подостойни от мене хора да изобразят нашето нищожество...

---

* Сиромах Горов, а още по сиромах Ботйов! Кой от двамата е вярвал в това с п о к о й с т в и е, не знам. Онова, което знаем, е това, че полиците са станали на археологическа рядкост и до днес стоят в нашите ръце неизплатени. На гърба на едната, от 25 наполеона, има написано с ръката на Ботйова на румънски следующето: A c e a s t a p o l i t a s a a c h i t a t c u c a r t i l e d e 1 0 0 0 e x e m p l a r e d e „S l a v i a n s k o P r o i s h o j d e n i e n a D u n a v s k y t e b o l g a r e - J l o v a i s k y“ – т. е., че полицата се заплаща с 1000 екз. книги от „Дунав. произхождение на българите“. Горов е цъфнал, та не завързал от тия 1000 екземпляри!

За друго вие ме не питате в писмото си до Славкова и затова не ще да продължавам.

Приемете братските ми поздравления и не забравяйте вашия признателен с л у г а*.

Хр. Ботйов

Б у к у р., 18 ноем.[177] 887 г.

2

Б а е Д и м и т р е!

Приех писмото ви и виждам, че както вие, така и Стамболов твърде много се грижите за моето лошо положение. Благодаря ви. Станкович протестува полицата, но Чобанов дойде и като видя работата, обеща се да изпроводи после два деня един бон от 1000 франка и да се заплати втория къщ. И така вие се избавяте от всяка една неприятност в тоя случай. Аз чакам бона.

Аз признавам, че вие ми направихте голяма добрина, но никак не можа да си обясня защо не сте дали 200–300 екземпляра от Иловайски на Кирила?** Аз съм ви длъжен 25 наполеона, за които имате и полица: как ще да ви платя, когато вие ми не давате да продавам от книгите? Утре брат ми тръгва с книги по Влашко – моля ви, проводете ми барем 300 от книгите, за да се продават с другите.

На 2-и ден на Коледа аз ще да дойда в Гюргево.

На писмото ми, в което ви предлагах да ви платя на 1 януари половината от дълга си, а за половината да ме чакате още един месец – вие ми не отговорихте. Това ме подсеща на туй, че вие не сте приели предложението ми, а като притуря и не-

---

* На няколко места в това писмо се виждат тънки подмятания на оскърбление, за които се разбира, че се отнасят към такива ближни приятели и на Горова, на които и имената се варди да спомене Ботйов. В това писмо той се е подписал за пръв път с л у г а, нещо, което в обикновения свят не значи нищо; но за Ботйов – то е голямо капитулиране! Това показва неговото критическо положение.

** За дълг оставени у Горова.

даването на книгите, мисля, че желаете, щото действително да не мога да ви платя, а да ви турна в положение да протестувате полицата и да покажете и публично, и фактически добрините, които сте ми направили.

От думите вие трябва да преминете на дела. Не е ли така? Правете, каквото ви учи омразата, която имате към мене, но не заборавяйте, че ние ще да се срещнеме, както казва г. Стамболов, твърде често, ако аз и да съм принуден да оставя Букурещ за няколко време. Не се знае кой в какво положение ще да бъде. Светът е колело. Затова добре ще да бъде да си прощаваме погрешките и да гледаме човечески, ако не приятелски, да се споразумяваме.

Приемните поздравления на приятеля ви.

Ботйов

Букурещ, 12 декем. 1875

3

Бае Стамболов!

После отговора ми до г. Горова мисля, че е излишно да отговарям на разсъжденията ти в последното писмо. Ще те благодаря само за това, че в тоя случай ти се показваш доброжелателен към мене, като ме запазваш от зачерньование „пред себе си и пред другите“. Вярвам, че ме запазваш добре и от чуждото зачерньование, което мисля да е станало цел на някои мои „приятели“. Така ли е? Ако е така, то хиляда пъти ти благодаря! Аз съм виноват и съм ти длъжен в много отношения, но искам да те и извиня пред някои други интересующи се за това лица; затова прости ми, дето ти не пиша днес по-напространно. Ние скоро ще да се срещнеме.

Твой приятел Хр. Ботйов

Букур., 11 декемв. 1875

N.B. Моля ти се, това което имаш лично с Драсова и с други, не меси и мене в него. Аз и тъй пострадах твърде много от тоя човек. Освен дето ме подигра с 95 фр., дадени нему назаем (това аз му прощавам), но той е една от главните

причини на моето днес лошо положение. Но нищо! Аз ще да изплувам из това блато.

Кажи на Иванча (Хаджи Димитров! – р.), че сръбският консул доби заповед да дава паспорти на нашите политически бежанци. Вчера ме вика и ми иска списъка на тия бежанци. Но аз ги не познавам. Направи, ако щеш, такъв списък за гюргевските и ми го изпроводи. Ако не щеш, то пак ми пиши, за да извадя барем на тукашните двама-трима.*

Същият

4

Бае Димитре!

Моля ти се, дай на Христо 100 книги от Иловайски и 100 на Кирила, за да ми ги изпроводи; аз, щом взема песни от евреина, ще дойда и ще да ти донеса 200–300. Засега нямах пари и вземах само 100, които и дадох на Христа да ги продава. Ако Кирил не може да намери пари и да даде на Христа за път, то, моля ти се, дайте му 10–15 франка.

Остатъка дайте на Коля Обретенов. Нека той вземе и от Драгостинова 16 франка, които ми той дължи, а аз колкото е възможно по-скоро ще да му изпроводя една или две лири. Ако иска песни, то съм готов и песни да му изпроводя. Нека ми се не сърди и да не ме сравнява с Каравелова. Камата му е вземена от мен и се намира в кучешки зъби (полицията – р.), гдето е и револверът, за когото ви говорих да отидем с бае Костаки да го вземем. Но тя не е изгубена и аз скоро ще да я взема и ще да му я донеса.

Моля ви се, бае Димитре, изпълнете молбата ми и пр.

Ваш приятел Хр. Ботйов

Букурещ, 8 януар. 1876

Минаха апостолите в България през месец януари 1876 г., а Ботйов стои в Букурещ и се бори със своето мизерно положение, отритнат някак си от първата линия на борците. Знаел той всичко, щото се върши в Гюргево от апостолския

* Тук се разбират новите бежанци от Заарското въстание.

комитет, но само знаел и нищо повече. Жестоко била обидена неговата гордост, което личи от писмата му. Чрез него се снабдиха със сръбски паспорти всичките апостоли, но и това му участие е било маловажно. Според разказите на останалите живи апостоли на гюргевския апостолски комитет, Стамболов, Обретенов и други, главната причина да остане настрана по онова време нашият херой била тая, че те, апостолите, в първото си още заседание дали клетва, че никому няма да обаждат от онова, което се решава помежду им. Тайната била достъпна само на ония, които били вече решени да преминат в България и сеят семе за свобода. Каравелов, Ботйов, войводи и нам какви си още авторитети не били признати в тоя комитет. С една реч, гюргевският комитет се явявал съвсем радикален. На Ботйова било предложено от С. Стамболова да вземе участие и премине в България за апостол, но той се отказал. Един от апостолите, Н. Обретенов, когато отивал за окръга си, Враца, минал през Букурещ и се срещнал с Ботйова. Това било през месец януари 1876 г.

– Къде отиваш бе? Каква я вършите? – запитал той Обретенова.

– Отивам по работата си – отговорил Обретенов.

– Нейсе, вие вършите нея, но нека бъде на добър час – отговорил той.

Освен това Ботйов си бил подал оставката по-преди от комитета, престанал вече да бъде член и деятел. Причината била, че той се не съгласявал с другите членове, щото българските чети да отиват в Сърбия и оттам да действуват за своето отечество. Той настоявал, щото всяко действие за България да се започва от средата на самата България. Ето тая негова оставка:

О с т а в к а

Защото моите убеждения се не посрещнаха в много отношения с убежденията на останалите членове на Бълг. револ. комитет в Букурещ и защото от това се породи неискреност помежду нази, то, за да не бъда отговорен пред съвестта си,

намерих за нужно да престана вече да действувам като член на комитета. Затова моля моите досегашни другари да ми одобрят и приемат настоящата оставка.

Хр. Ботйов

Букурещ, 30 септ. 1875 г.

Той взел участие в делото чак тогава, когато двамата от врачанските апостоли – Апостолов и Обретенов – се върнаха през месец март в Букурещ и разказаха какво мисли народът. В едно заседание, станало в дома на Д. Ценовича, присъствували още: Каравелов, К. Цанков и др. Нашите двама апостоли говорели с огън, че народът ще да въстане като един човек. Л. Каравелов се изсмял на това, а Ботйов току не хвръкнал от радост и почнал вече да работи, съживил се в него „хъшовският бяс“, както се той сам виражава.

Ив. Андонов[178] и Стою Филипов[179], които тая зима се навъртали около му, разказват, че той ходел всеки ден в полицията да освобождава затворени хъшлаци. Никак не бил спокоен, всеки ден кроял нови планове за бъдещи на лято действия в България. Един път казвал, че ще да отиде да обере един богат манастир в Карпатите, с които пари на своя глава ще да организира силна чета и ще да премине да изгори Русе. Друг път казвал, че познавал един мошиерин в Киевската губерния, който щял да му даде 20 000 рубли и при когото се готвел да отиде нарочно.* Друг път планирал да

* И в писмото си до Д. Горова от 12 декември той споменава, „че е принуден да остави Букурещ за няколко време“. И действително го е оставил и е ходил в Русия втори път, пак за помощи, разбира се. Паспортът, който е сръбски и носи подписа на букурещкия сръб. дипломатически агентин Павлович, е издаден на 2 януари 1876 г. В него е казано: „M-r Botioff journaliste et publiciste... allant a l'étranger“ и пр. Какво е той свършил в Русия, не знаем. Факт е само това, че в скоро време кишиневските българи внесоха за неговата чета чрез П. Календжи 5000 франка. По-напред той ходил в Белград, както гласи визата на паспорта му, а чак на 4 март 1876 г. е тръгнал за Русия, месец и два преди заминуването му с „Радецки“.

отиде с параход в Свищов, да го изгори и съсипе и за 12 часа да стигне в севлиевската гора, гдето щял да се удържи в нея много време, дордето европейците п р и п о з н а я т правата на България. А параходът, с който щял да излезе в Свищов, ще го натовари с населението и го прехвърли в Румъния. Както бежанците, така и плячката, която щял да дигне от Свищов, щял да ги повери на дяда Славейкова и на някого си Сапунова, които били честни хора и на които щял да пише нарочно.

Въобще той бил в постоянно движение, чувствувал някакво си оскърбление, лутал се и блъскал се с хиляди предприятия и планове, един от други по-големи и по-трескави. А в къщата, в семейството, на което той бил глава, всичко цъфтяло, та не вързало. Жена му Венета разказва, че един път не били яли цял ден, а той ходи, та се лута да вземе назаем от някого два-три франка. Като влязъл в стаята, майка му се била свила върху една постелчица със сгърнати ръце, потопена в грижи и в страх за бъдещето – да не умре в чуждата земя от глад. Ботйов подпрял вратата с гърба си и като се изсмял колкото може, почнал да я подиграва така весело и засмяно, като че две вещици се търкаляли само за негова полза.

– Мале, я остави ти това мислене, холам, ще ти побелеят косите – почнал той. – Толкова години си яла, та какво си придобила? Потърпи малко. Помниш ли, като те бутна един път старият от стълбите? Ами като му се сърди, че не ти бил направил контошче, каквито носели чорбаджийките? А на ума ли ти е, като падна чичо в казана, как му се беше обелил суратът? Забравих кога било то, когато старият те турил в един чувал и те прехвърлил през плета?

Старата жена въздиша и охти, а после не може да се стърпи, почва и тя да се смее заедно със сина си, засмиват се всичките и забравят минутно за опустошителния глад. Подир започва вече той да пее, да декламира и да се възхитя-

ва от някои отвлечени въпроси, които нищо общо нямали нито с понятията на домашните, нито с хляба. А положението горе-долу такова: владиката иска за печатницата пари, кираджията на зданието – също; хъшлаците дохождат един по един на доклад, кой за пари, кой че другарят му затворен; жена му Венета се приготовлява да ражда, а няма пет пари, Ботйов пей из стаята!

Глава III

РАДЕЦКИ

I

Дошла година 1876, тая страшна, велика и историческа година, тая забележителна епоха от нашето робско минало. Тя беше крилата, вълшебна, обаятелна и идеална. Пукването на нейната пролет, цъфването на минзухара плениха с някаква си невидима сила покорния и мирния рая. Той си въобрази като никога, че е в състояние да си премери силите със старата империя, че може да дели с нея мегдан на живот и на смърт, че няколкото кремъклии пушки, които се падаха на 30–40 души по една, сърповете, косите, кръклигите и брадвите ще да направят чудеса! Защо не? Нали са разказвали стари хора, че шопите превзели Цариград със сопи? Че те щели да турят на престолнината царска и свой цар, но хитри гърци ги излъгали, пресушили им водата, пуснали вместо нея вино – и победата рухнала! А само това ли беше? Ами черешовите топове, за които така също се знае, че Кара Георги освободил с тях Сърбия? Малки ли работи бяха тия?

Сестра Сърбия се моли на нож и на пушка, храбър черногорец наднича като сокол, хвърковатият Тотю чака на Дунава с 500 души, Панайот е отдавна по Балкана, Търново ще да пусне огнена конница, от която ще да избяга всичко, щото не вярва в кръста; от Враца пишат вече писма с кръв; сливенци отдавна са прогласили своята Стара планина за независима; в Цариград се въртят 300 души черногорци, които ще да го запалят на триста места; Турция се объркала и не знае нито що прави, нито що мисли; пашите си дават оставката; аскерът бяга; Европа не дава вече пари – чукнал е знаменитият оня час, че всеки българин трябва да въстане, турско ще царство да пропада, което предвижда и самата 1876 година,

като се преобърнат цифрите в черковна азбука! А велика Русия? О, тя чака и се преструва, че не знае нищо, но щом види, че са издигнати нашите байраци – големите ѝ топове сами ще да се поклатят.

Да, годината беше такава, каквато раята не беше дочаквала и не помни никога в разстояние на 500-годишното си робуване. Който българин не вярваше... не, чакайте, който си помислеше даже, че българите няма да надвият и да възтържествуват в бъдещата борба, тоя българин се считаше за предател, за прокажен, за черна душа. Тоя въпрос беше влязъл в такава фаза, щото критика го не досягаше вече. Всичко знаеха в Румъния от оня огън, който гореше във вътрешността на България, който се беше раздухал от смелите ония проповедници, наречени апостоли. Когато те пишеха в Букурещ, Гюргево и пр., когато пращаха своите куриери за туй и онуй, то не говореха и не съобщаваха новини и сведения за тоя или оня окръг, но просто и определено четяха ултиматуми с такава самоувереност, като да пишеха проект за С. Стефанския договор. Един от тях пишеше, че не е в състояние вече да задържи своя окръг, своите подчинени патриоти, които искат да си премерят силите с пропадналата Турска империя. Втори го надминаваше и уверяваше, че месец има вече, откакто е блокирал града издалеч-издалеч и е завзел всичките по-важни стратегически местности по Балкана, отгдето юнаците като соколи трептят и искат да се хвърлят върху тиранина, и пр. и пр. Особени пратеници с по 800, 1000 и повече лири непрестанно пристигнаха в Румъния да купуват за своя окръг оръжия. Пияцата изведнъж почувствува тоя алъш-вериш и побърза да достави из Австрия и Германия най-простите и най-евтините пушки, особено револвери, които се купуваха незабавно и прекарваха в България. Много търговци тая година, писари при търговци, таксилдари и др. обираха касите на своите ортаци или чорбаджия и преминуваха в Румъния. Един врачански търговец, М. Цветков, задигна много лой от един турчин и

дойде в Гюргево да го продава и сумите от него се броиха за пушки. Кризата беше страшна.

Който е бил по онова време в България, т.е. който на мястото е наблюдавал тия чудни движения, иди-дойди – не са му правили дотолкова впечатление. Но който е стоял отстрана и е бил свидетел всеки ден на приготовлението и известията из България, той непременно е бил длъжен да дойде до такива заключения, че целият български народ, който се считаше дотогава за 7 000 000, ще да въстане като един човек. Имаше и такива някои от апостолите и бъдещи главнокомандующи, които си бяха поръчали скъпа униформа в Букурещ. Всички истински българи и патриоти в Румъния бяха в течението на работите, беше възвряла и тяхната кръв, разделяха и те общото настроение на своите отсамшни братия. Няма съмнение, че нашият херой от всички най-много е знаел и най-много се е вълнувал. От всички румънски градове събирал пари, оръжие, церове и други военни потребности, а млади момци бързали да се записват. Тия приготовления ставали за всеки случай, че щом се приеме радостното известие от България, че народните байраци са се развили, да има с какво да отидат на помощ на своите братия и румънските българи.

Прочутите и авторитетните войводи пречели вече туктам по градовете и подканяли момчетата да бъдат нащрек. Ето ви и няколко писма от това време, ето ви документалната част на въпроса:

Г а л а ц, 15 април 1876

Г о с п о д и н е Д. Г о р о в, в Г ю р г е в о

С настоящето си спеша да ви попитам за г. Филип Тотя, който замина от Галац миналия месец и не знаеме где е сега. Като се снабди с материални средства от Болград, беше приказката да дойде до града ви и до Турну Мъгуреле и оттам да иде да се споразумее с г. Панайот Хитов и после да се върне пак в речените градове, отгдето да се приготви и да си отиде

на м я с т о т о. Затова, ако го знаете накъде е и какво прави, отговорете.

Научаваме се, че Попът* с другите си другари до 30 души момчета да са преминали, също и в Цариград са се известили за минуването му. Също и правителството (турското – р.) се е научило, затова е викало екзарха, та го е питало за това, а той отговорил, че не знае нищо, и казал на правителството, че властта е в ръцете му. И повече нищо.

Трябва да явите и на другите войводи, ако е минал Попът, за кое място е отишел, да знаят где се намирва, защото и другите трябваше да му явят всеки кое окръжие или място ще да заеме. Както и Панайот Хитов, Филип Тотю и дядо Желю, трябва да минат и те. Вярвам, че Панайот трябва да е пристигнал в Турну Мъгуреле досега, може да сте известни за това. Само гледайте по-тайничко да се върши.

Р а ф а и л Т а н а с о в

П р и я т е л й о (неизвестно кой – р.),

Според разговора, що имахме с г. Никола Т. Обретенов, аз приготвих хора за Тутракан, хора сигурни и деятелни, които живеят в Тутракан и познават добре кьошетата и се заклеха, че вярно ще изпълнят длъжността си, щом им се извести м и н у т а т а за делото. И тъй, не остава друго, освен да ми известите два деня по-напред минутата, та да имам време да ги известя и аз навреме. Тъй също и за път, и за водач през тия места имаме, само вашият отговор се чака.

Ваш усердний
А. Ч е р н е в

---

* Попът не е други никой освен Сава Катрафилов, бъдещ другар на Ботйова и капитанин 2–3 часа на парахода Р а д е ц к и. Той живееше по онова време още в Галац и Браила, гдето действително се готвеше да минува с момчетата в България, но не мина, а отиде и се присъедини с нашия херой.

О л т е н и ц а 19 април 1876 г.

Г о с п о д и н А н г е л о в (Янко)!

в Гюргево

Приех ви депешата и ви отговорих, защото му не беше пратена, ама днеска изпратих с добра воля всичките дребни работи, само останаха дългите свирки (пушки – р.) и лековете, чакаме добър случай, и за ножето голямо пак чакаме случай.

Аз ваш приятел М а р к о Ц в я т к о в

З и м н и ч, 29 април 1876 г.

П о б р а т и м е А н г е л о в (Янко)!

Вчера дойде тука господин Филип Тотю войвода. Той вече решил и ще в непродължително време да замине отсреща.

Но за да е работата редовна, господство му ще да замине за града ви, гдето ще трябва да се срещне с вас и с някои отсрещни братия, за да се добре споразумее. Аз вярвам, че г. Филип ще бъде в града ви подир три деня. Спишете се с отсрещните братия за работите. Здравейте!

Ваш Т. П е е в

Б р а и л а, 19 април 1876 г.

Н и к о л а й Ц в е т к о в, Гюргево

Да кажете на г. Димитра И. Горова да се яви на Иванча, че когато е минал преди 5–6 деня през Зимнич за в Александрия, която стока (оръжие – р.) му се е поръчала за Свищов, да я не бави, защото ми пишат отвътре (из България – р.) да им я проводи по-скоро.

Х р и с т о Ц. Б р ъ ч к о в

С в и щ о в, 19 април 1876 г.

Брате Тома (Кърджиев)!

Известието, че си бил забягнал вече във Влашко, ме наскърби. Но както и да е, ти може да си имал право да направиш това, според както ми пишеш. Гледай час по-скоро да се намериш посред своите, защото инак работата куца.*

Пишеш, че предстояваш да се изпращат револвери и други неща. Благодариме за труда ви; но само едно искаме да попитаме: дали досега, като се трудят такива хора, можаха да ни изпратят едвам тринадесет револвера без картуши?!! Но както и да е, всичко ще да се оправи.

Ваш С. Стамболов

Горня Оряховица, 18 април 1876 г.

Бае Сидере**

Приключвам ви писмо, което приех от Г. Оряховица. Гледай наставленията им.

Човек отсреща дохожда завчера и ми разправи, че от 6–7 деня насам турците са пуснали едно малко параходче, което варди по Дунава от Нов град до Свищов, но нищо параходчето, а по сухо вардели цяла нощ пак туй същото място. Човекът ни отиде да обиколи надолу-нагоре и гдето намери сгодно място, оттам ще да се прекарат нещата (оръжие и

* Нещастният Тома Кърджиев, позорен по-после герой на руския цар в Русчук на 19 февруари 1887 г., справедливо е обвинен и в 1876 г. Представител уж на революционния комитет в Русе, той напуща тоя град и отива в Румъния, гдето го никой не вика и гдето е никому ненужен. Влиятелен член в тоя комитет, но той не взе живо участие в острите движения.

** Сидер, родом от Г. Оряховица, мъж честен, решителен и пословичен патриот. Когато той е говорил за България и за нейната свобода, не е можел да бъде хладнокръвен: отивал настрана и плакал като дете. За тая свобода той остави жена и деца, мисля, и падна в Сърбия в боя с турците.

хора – р.). Засега от хъшовете по-малко ще да прекарваме, лафса, тия дни ще гледаме по-добрите работи да прехвърлиме и щом се намери случай отнякъде, ще мислим всичкома наведнаж. Аз им писах оттука, че зле са направили, гдето върнали парите ви.

Ваш Ив. х. Димитров*

З и м н и ч, 26 април 1876 г.

К р ъ с т н и ч е (Георги Петкович – Русе)!

Приехме писмото ти от 15-и того. За динамит писахме да ни купят. Помислете си, байновата, че вам е най-потребно това вещество. Добре е, ако и вие изпратите няколко наполеона, за да си купите.

С приносящия пращам ви 5005 гроша, които ще да преобърнете в злато и ще ги пратите в Гюргево до г-на Сидера. Пò е добре, ако отиде някой от вас да ги връчи нему или на Донева лично, за да не стане някое злоупотребление. Това ви молим да го направите.

Писмата за отсреща ще изпратите с най-голяма бързина, без да се разпечатва нито едно от тях. Някой си ваш човек задържал един от К а й с е р (система – р.) револвери. Това не е право. Вземете го и ни го пратете. Кирия ако иска, ние сме в състояние да платим – защо ни взема оръжието? Тук хората му са дали парите още от зимъс, а те взели да ги присвояват. Кахпе славна България и патриотизъм! Ламбе и Даса ще изпратите да дойдат дотука. Така също от вашия град се призовава един от първите работници да дойде на нашето окръжно събрание, гдето ще да се решават най-важните въпроси за нашия окръг. Човек непременно ще да ни изпратите, който да познава добре силата ви и духа на населението. Чакаме го бездруго да пристигне в петък или събота най-късно. Прате-

* Живее в Стара Загора.

те отсрещни вестници. Хванахте ли да правите в страната си военни упражнения? Поздравления – бъдете здрави.

Ваш С. Стамболов

Г. Оряховица, 18 април 1875 г.

Брат Янко (Ангелов)!

Приключеното писмо ще изпратиш, загдето трябва, сигурента, час по-скоро. Ако има нещо да допълваш, направи го по-скоро това. Не остана време за чакане и, мисля, пишеш ми, че ти трябвали още 25–30 наполеона, за да допълниш спицарията.* Чорт возми, отгде толкова пари, за което ти сам ми каза, че трябват само 10 наполеона? Къде са 10, къде са 30?

Хора да не ни изпращате, защото нямаме сега нужда от тях, че освен това и парите ни са малко, пък още и твърде мъчно се събират, че не ни се ще да ги пръскаме, гдето трябва и гдето не трябва. Никой няма право да ни праща хора, ако ние не ги викаме. Това трябвало да знае тоя, който ги е повикал. Много и за тях ще да се намери: България е широка – и ние имаме где да се крием. Но не можем само да се съгласим да се пръскат народните кръвни пари!

С. Стамболов

Г. Оряховица, 18 април 1875 г.

Братко Горов (Гюргево)!

Моля ви да помогнете на Митя Цветков във всяко отношение, а пък ние, докато сме тука (Враца – р.), вие се не бойте, защото България трябва да умре, че тогава вам да ви стане

* Янко Ангелов, който е спицерин, се готвеше да отиде в България такъв.

нещо лошо. Ние сега събираме пари и до един месец ще ви внесем около четиристотин лири. Народът дава, брате, като е за свобода.*

С поздрав твои братя
А п о с т о л о в
З а и м о в

(без дата)

Такава беше горе-долу деятелността на патриотите по онова време, духът на времето и възбуждението, за които ние няма да се разпростираме по-надълго, понеже сме писали вече един път то тая знаменита година.** Тук искахме да покажем само доколко това движение, произходяще в средата на България, се е чувствало и в Румъния, какви са били там сведенията. Войводите се движели от град на град, българските патриоти се готвели, в Крайова отдавна работели фишеци 30–40 момчета, но за Ботйова, че той ще да бъде войвода, Р а д е ц к и и пр., нямало още дума. На всичките очите били обърнати към войводите, тяхното име се носело от уста на уста, а Ботйов, щом дохождало дума за предводителство, сам се турял при обикновените, сам показвал на войводите, при които се тъкмял да завзема второстепенно място. Въобще много чети се готвели, както видяхме и ще да видим от писмата, които чети едновременно трябвало да прегазят Дунава и вървят навътре. Една чета трябвало да мине Дунава и вземе направление към Враца, като пренесе в същото време и оръжието на врачани, което те се готвеха да купуват в Румъния, друга чета щеше да гони Търново, трета чета при Видин, четвърта при Тулча, пета нам где си и пр.

* Това писмо е писано от Враца. Митю Цветков занесе да продава лой в Гюргево и купува оръжие. Апостолов и Заимов бяха апостоли там.

** Гл. I том от нашите „Записки“.

От писмото на А. Чернев се вижда, че и на Тутракан даже щяла да излезе една чета, която направо през Делиорман да се добие до Котленските и Сливенските балкани.* А планът на нашия херой – да излезе в Свищов с параход, да гръмне и да блесне – оставал на втори план, въртял се само в неговата поетическа глава, отстъпял място на по-горните и по-авторитетните от него.

Така неопределено вървели работите, дордето те били неопределени и в сърцето на България, източника на движението. Часът на 10 заранта на 20 априлий пушките загърмяха в Копривщица, а в Панагюрище се развиха народните байраци, байраци за свобода и за народни права.** По вятъра, по миризмата на въздуха са били получени известия за тоя велик акт в Румъния в средата на българските патриоти. Тия известия, както ще да видим, са пристигнали твърде в обезобразена форма. То е страшно и невероятно почти как се е било разпоредило турското правителство, щото на десетина часа вън от Копривщица и Панагюрище, IV революционерен окръг, хората не са знаели положително нищо и тогава вече, когато тия две исторически села и околните им пунктове са горели вече в пламък. Документите, които имаме от тоя месец и по-после, са налице. Те ни обаждат най-нагледно тая нечута глухота, както следва:

Побратиме Ангелов (Янко)!

Гюргево

Разни слухове се раздават за движението в нашето отечество, но аз нищо положително от наш източник и досега не

---

* И действително през тия места мина една четица почти едновременно с Ботйовата, състояща от 8–10 души. Нейният главатар беше Таню Сливнелията[180], който падна убит в горите между Разград и Попово, без да достигне планината.

** Гл. II том от нашите Записки по българските въстания.

можах да се науча. Мене ми е нужно да зная и положително работата, за да мога я представи в полза народа ни на някои лица в Русия и другаде, които ме питат и които трябва да я знаят! Мисля още да направя съобщение на европейския печат. Освен това предполагам да предприема издаването на един политически вестник, български вестник, който в днешното време е потребен на нашия народ като сол и хляб. Поради тия причини аз ви моля да побързате и да ми доставите всички положителни сведения, които имате за народното ни движение. Преди немного време ви пратих едно писмо за Българско, приехте ли го и изпроводихте ли го за назначеното място? Отговорете ми за това и не забравяйте за друг път, когато работата се касае за такова писмо, да бъдете в строга редовност. Братски ви поздравлявам.

Ваш. Т. Пеев

Браила, 30 април 1876 г.

Забележете, 30 април, десет деня после въстанието, когато то беше умряло вече, и хората, които трябваше да знаят най-много, лутат се още из тъмнината!

Брат Ангелов в Гюргево,

Сутре или аз, или други от нас ще да дойде; задържете стоката (оръжие – р.), за която бях писал на Гудовича (А. Данев – р.). Работата в Оряховица май опръскана, оръжията хванати в колата, също хората хванати с тях в града и селата, защо седят, та не въстават – не зная? Много било опасно за пътуване по вънка, много строго дирят в колата, не може да се скрие нищо вече. Писмото изпратих по Хаджи Тома кираджията, защото нашите хора не смеят, май по някаква си магарешка каприция, че не съм им поверявал работите, които не трябва всеки да знае. Много сигурно ще пристигне писмото, направихме тъй изкусно, щото и дяволът не ще му дойде

на ума где да търси. Картушите, които бях поръчал да ми се вземат, защо не ми пращате, също и за напрежните револвери, т.е. 4000? Постарайте се за изпращанието им. Що стана с дългите? Калъпче ми прати (за куршуми – р.). Чу се, че Юрдан ефенди (мюдюрин – р.) в Габрово бил убит от нашите хора, но не се потвърди тоя слух. Делата, за които ни писа уста Георги (Т. Кърджиев – р.) в писмото си, също и аз не знам, вижда се, че времето ще предизвика въстание навсякъде, но не на определено време; причината на отлагането не зная, като чувате и виждате положението ни. Поздравлявам ви.

Кръстник

Русе, 1 май 1876 г.

Олтеница – Гюргево (депеша)
Горову, свещар, 4 май

Истина ли е, че в Стара планина имало 40 000 наши? Скоро отговаряй. Колко момчета имаме, събраха се и чакат.

Чернев

Братия (във Влашко)!

Пристигнаха нови известия от Търновско окръжие, и то ни ги донесе човек известен донейде в работите.

В Оряховица са изловени няколко мъже, всичките наоръжени, Семерджиев и още двама души, които се били събрали в къщата, гдето са били оръжията и припасите, с цел за да ги натоварят през нощта и изпратят, за гдето трябва; прочее, тия хора са издадени от нашите и нея вечер отиват до 300 души войска, бастисват ги, намерват на колата, като станало и едно малко сражение, но не сполучили, и тъй трима са били въоръжени, а другите уловили по дюгените и къщите им. Палигорчоолу (?), и той бил уловен с още 20–30 души. Друго, Дрянов-

ският манастир пълен с добре въоръжени войници, обграден от турски войници, и не се знае числото на тия хора, гдето са вътре. От Търново нататък пътищата били заловени от нашите войници, работата върви сериозна, дай боже по-добре...

С поздравление Кръстник

Русе, 2 май 1876 г.

Бекет – Букурещ, 6 май
Шербан вода № 117 – Ботйов
(депеша) Urgent
Огънят пламнал в нашето отечество, София обградена, Враца гори, боят се продължава. Какво правим?

П. Юрданов*

Бекет – Букурещ, 8 май
(депеша)
Горов – хотел „Теодор“
Пътник ни каза, че сливенци, панагюрци, карловци, калоферци, Sovaai (София – р.) излезли на паша. Бързайте!

Тихов (Н. Обретенов)

Белград – Букурещ, 8 май
(депеша) Urgent
Редакция Знаме
Овде новини (вестници – р.) казват, че търговски ствари много добре. Имало събрани в планина 15 000 юнци. Има ли мющерии?

Иван**

---

* Петър Йорданов из Търново, убит при Враца с Ботйова.

** Може да е Иван Сапунов, познат български патриот в Белград.

Всеки може да си въобрази какъв е огън пламнал между емигрантите от страшната тая новина, че байраците са развити вече по Стара планина, градове са се превзели от нашите, неприятелски войски са се блокирали, пътища захванати, боят се продължава! Вестниците, които земята ровят за бунтове и различни приключения и които имат тая мания, щото да преувеличават всичко, щом не става върху техния гръб, с масло и с пламък отишли върху пожара. Онова, което се писало само в писма между работниците, в депеши с алегорическо съдържание, скоро станало притежание на цялото общество; а това дало на работата още по-голяма сериозност. Тия вестници писали и повторили, че действително Балканът е вече царство на българските въстаници; че много градове са попаднали в техните ръце, оръжието им печели от ден на ден и пр., и пр. В някои от тия вестници имало и описание на сраженията, имената на войводите и на предводителите. Един български вестник по това време в Румъния, „Български глас“ или „България“, като констатирал на основание на верни сведения, че числото на въстаниците е 40 000 души, така представил работата, че патриотите от Румъния и да преминат в България, рядко ще да намерят турчин да се смърсят.

От всичките градове хъшовете заявили своето съществуване, събирали се на купове и пеели песни за бой и за отмъщение. Те потърсили существующите и прочутите тогава войводи да се турят на челото им и да ги поведат към балканите. Естествено, че тия хъшовски демонстрации са били най-много в печатницата на нашия херой, че сам той е горял от мнозина най-много да се види под байряка, да стъпи в България, а още повече в неговата любима Стара планина. Стамболов, Волов, Заимов, Н. Т. Обретенов и други командуват вече цели окръзи, а той, Ботйов, настрана, в бездействие! Това било убийство, срам и позор. Всичко той е правил, но само едно не си е позволявал: да стане войвода и да поведе на борба другите. При съществуването на познатите войводи, на хвърковатия Филипа, за когото той, както видяхме,

нарочно ходи в Одеса, дързост би била от негова страна. Той знаел от всички най-много що би значело в България, ако народът чуеше, че Филип Тотю, Панайот Хитов или друг някой техен събрат иде и що – някой си редактор Христо Ботйов, който в България не беше още така познат, щото да влече и води хората. Следующата сметка, която носи подписа на самого Ботйова, показва най-добре, че той до 9 май е стоял все настрана от предводителството.

Сметка за приетите ни от г-на Павеля Календжи 5000 франка.

За Филип Тотя и Кекерова* – 2 пушки	фр.	500
„ 25 тесака	„	230
„ 4 пушки, искани от Ф. Тотя	„	690
„ 8000 капси	„	88
„ 70 патрондаша	„	390
„ 1 чанта	„	20
„ Разноски на Ковачева и на други	„	60
„ Точение на тесаците	„	16
„ Чизми на Кекерова	„	40
„ Телескоп за Ф. Тотя	„	110
„ 2 чанти на Кекерова и на Ф. Тотя	„	44.75
„ Мушама за Кекерова	„	28
„ Телеметър за същия	„	17
„ Церове	„	10
„ Пътни разноски на Хитрова и Ковачева	„	96
„ Компас на Кекерова	„	10
„ Ядение на хотела	„	109.75
„ Бекет за торби и куршуми	„	1000
„ Железницата до Гюргево	„	36.75

* Това конте Кекеров само помада не си е взело. Мисля, че той е родом от Сопот, бил по онова време офицер в румънската жандармерия, после полицмейстер в София.

За Полицата на Смилова.....фр. 1000
„ Доплащане на 25 револвера..... „ 459.75
Всичко .....фр. 5000

Б у к у р е щ, 9 май 1876 г.

(Подп.) Х р. Б о т й о в
Д. И. Г о р о в

А за Христа Ботйова, за войводата, комуто на ръката са били тия 5000 фр., една чекийка даже не е купена! Той тичал по цял ден и по цяла нощ из Букурещ ту за туй, ту за онуй. Жена му Венета разказва, че по два-три вечера се не завръщал дома, спял, гдето завърне. На ден по стотина души хъшлаци дохождали да го търсят. Печатницата или къщата му се преобърнали на арсенал, гдето имало няколко точила и брусове. Пет-шест души постоянно точели и триели ножове, сабли, пушки, пищови и пр. със затворени врата. Дотолкова бил уморен, залисан и разсеян, щото често говорел на жена си:

– Не ми давайте тия дни да нося ни бастон, ни пардесю, защото много забравям.

– От какво ли е толкова захласнат и грижен? – питала Венета баба Ботйовица.

– Как да не бъде захласнат, когато отникъде не може да посрещне за ядене пари да изкара, когато хората искат пари, печатницата не е платена? Не го ли виждаш колко се е развалил? – отговорила майката и въздъхнала.

II

Но време минува вече, търпението на хъшовете дошло до своята апогея, известията от всичките румънски градове говорят едно и също, че момчетата са готови; с т о к а т а – както са ги те наричали – е прибрана; в Крайова, гдето работеха 40 души, имало вече до десетина хиляди фишеци готови; новините от България валят като град; разпалените врачани чакат на Дунава с талиги да натоварят своите скъпи гости! Но едно бърка още младите и лудите глави, едно ги безпокои и не радва още: где са войводите, где е страшният Тотю, който по онова време значеше нещо като бог? Где е Кекеров офицеринът, когото видяхме с колко дрънчила се беше накичил? Няма Тотя, няма Желя, не се чува Панайот! Кой ще да води младите и неопитните, кой ще да им показва местата и пътя?

– Аз!... Аз ще да бъда ваш войвода, аз ще да ви поведа! – извикал една вечер нашият херой посред едно множество хъшове, които се били събрали и си пукали главите за войводи.

– Да живее нашият войвода Христо Ботйов! – радостно извикали момчетата. – Гдето умреш ти, там ще да умреме и ние!

Нямало що. Против волята си нашият херой трябвало да става войвода, да вземе такава роля в драмата, която не била за него. Нямало що, минутата била важна и тържествена, трябвало така или инак да се помогне на борците, да се тури човек на челото на ония, които търсели главатар и заповедник, а не той тях да търси. Разказват, че той заплакал, когато се научил, че водителите войводи изменили на делото и оставили на поляната младите и неопитни патриоти. Тогава се той решил. Самото време, обстоятелствата и събитията венчали за войвода оня, който за войводство, за хайдушки епос, за байряк и за Стара планина живот, младини, талант и кариера убил. Че той трябвало да мине Дунава, да умре под

байряка за право и за свобода – за това не иска и дума, че бил вече готов. Неговият живот, неговото минало, неговото писано, самото му същество най-после са били приготвени така последователно, щото той трябваше да умре под байряк не от своята смърт, а край зелена шумка, при студен извор, между пищението на куршумите. Това е толкова ясно, тъй нагласено и определено, щото всеки стих от огнените му песни, който и да вземем, ще да ни послужи за акт, за документ, за пророчество най-после, ако щете. Завоеванието на един чужд параход сред пладне на чужда земя; тържественото появяване сред тоя параход под развития байряк; даването команда; плющението на сандъците; заробването на капитанина и прогласяването му на негово място; идеята за съчувствието, за трясъка и стресването, което ще да се усети във всеки град и село от появяването на тоя смел поход: клетвата и съзнанието, че ратниците под тоя байряк отиват да мрат за свобода и за избавление на роба, и стотина още мисли и въображения, които са се въртели из буйната глава – идеха като строго определено заключение. Невъзможно бе да живее и пише вече Ботйов: за правата на роба, за свободата и за участието на всеки патриот и истински човек в деня, к о г а т о в ъ с т а н е робът, ако той беше пропуснал тоя случай и си останеше в Букурещ. Това не може да бъде. Ако признаваме, че той е бил поет, че в писаното и в казаното от него са участвували сърце и душа, то тая душа, която е казала:

Подкрепи и мен ръката,
та кога въстане робът,
в редовете на борбата
да си найда и аз гробът! –

не можеше да живее, вирее и гледа хората. Трябваше Ботйов да умре в борба, б о р б а, тая дума, която е значела за него нещо по-горе от всяка светиня, трябваше той да запеча-

ти с кръвта си онова, което бе писал с мастило, трябваше той да умре х е р о й. И умря!

Та думата ни беше нам за войводството, а не дали е щял той да минува, въпрос, който според всичките сведения не подлежи на съмнение. Той е щял да мине като прост бунтовник, може би само писар на някого от войводите. Тежката роля на водител той бил принуден да вземе тогава, когато вече видял, че време минува, а войводите, кекеровци и тотьовци, които си накупили с народни пари всичко, безчестно изменили, отказали да вървят. Един предложил и поискал невъзможно нещо, други искал няколко хиляди франка гаранция и т.н. Най-после и двамата тия господиновци – Тотю и Кекеров – една вечер, когато момчетата щели да тръгват за Дунава, те се качили на железницата и избягали за Сърбия. Това се случило в Крайова. Тогава прогласил той себе си за войвода, защото между всички нямало лице с по-авторитетно име.

Мнозина говорят, че той преминал само да умре, да изпълни един дълг, а не бил уверен положително в никакъв успех. Това не е вярно, това е варварско предположение, ако можем да се изразим така. Да отиваш на акт пръв и последен, акт страшен, който ще да се подписва с кръв; да излагаш на подобен акт стотини хора и да отиваш само за приличие, без вяра, без свята надежда в делото – това го не допуща теорията и практиката на великия и пламенния идеализъм. Не познаваме Ботйова в тия последни минути на живота му, не сме го виждали и не сме говорили с него; но познаваме епохата и нейните деятели и жертви, та можем да кажем положително и за него, че той е вярвал в успеха на делото ако не напълно, то поне за бляскаво начало, че ще да стане работата въпрос, ще се обади Европа, ще да се обърне внимание. Това ще да покажат самите факти на събитията, които ще да изложим оттук нататък.

Новината за провъзгласяването на нашия херой за войвода в Букурещ, макар и тайна още, но бързо се разпростра-

нила във всичките градове и във всичките хъшовски среди. Тайната била съобщена на ухо, само на верните, но нима тия, които били решени да минат под неговия байряк, не са от верните? Тая новина произвела най-добри впечатления – да се изразим съвременно – върху всички. Кой истински хъшлак не познавал Христа Ботйова, кой не му е бивал гост, кой не му е ял хляба?

– А где е Тотю, Желю, Панайот и пр.? – питали един други хъшлаците.

– Те... гдето са те, и аз, и ти би желали да бъдем там! Но с божата воля – ще да бъдем – отговарял някой дипломат хъшлак, който си кривял душата и давал да се разбере, че поменатите войводи са вече в България, в огъня.

В скоро време, щом нашият войвода се удостоил с високата титла, издал заповед до всичките момчета в Румъния да тръгват незабавно и се съсредоточават в следующите крайдунавски градове: Браила, Калараш, Олтеница, Зимнич, Корабия, Бекет и Т. Мъгуреле, гдето ще да чакат втора заповед. Момчетата ще да представляват себе си за градинари; а оръжията и припасите ще да бъдат затворени в сандъци от стока и ще да се предадат по агенции като градинарски сечива: лопати, мотики, тесли, брусове, чукове и пр. Тоя демонстративен план – да се плени един от австрийските параходи и под австро-маджарско знаме да пренесе по Дунава нашите вън от законите хора – има много поклонници. В своите изследвания да се добиеме до истината ние сме имали случай да чуем най-малко от 25–30 души, които са се препоръчали за автори на тоя план. Всеки казва, че най-напред в неговата глава се е родила тая идея, той я предложил в такова и такова събрание, той написал или съобщил на Ботйова, която се разискала и приела, и пр., и пр. Христо Ц. Бръчков, един от деятелните и ревностни патриоти в Свищов, за положително уверява и настоява да се признае, че той, като се срещнал в Зимнич с Ив. х. Димитрова, внушил му тая идея, че другояче

е невъзможно да се мине Дунавът освен само с австрийски параход. Няма защо да не вярваме, че това не е било така, но друг въпрос е да говори човек в Зимнич с Ив. х. Димитров, а съвсем друг е с войводата на тоя поход. Ив. х. Димитров не стана другар на Ботйова, не беше от неговите приближени хора, та е и въпрос още дали е той знаел тайната и плана при всичко, че беше със същия параход, тайна, която се строго пазеше. Твърде е вероятно и възможно, щото едновременно тая идея да била е изказана от мнозина; но ние видяхме от разказа на Ив. Андонова, че още през зимата, в месец декември, нашият войвода е бълнувал за параходи, да превзема Свищов и да пренася населението в Румъния.

Освен това самото приключение с парахода по своята демонстративност и трескавост е била и по сърце, и по душа на Ботйова, да се чуе, да прегърми по четирите краища на Европа, че еди-кой си войвода, еди-коя си дружина, в името на еди-какво си за права и за свобода на роба, по тоя или оня начин е успяла да се прехвърли в своето отечество. И епохата, в която е заробен Р а д е ц к и, и настроението на неговия завоевател са лика и прилика. Без Р а д е ц к и драмата би била куца, Ботйов би бил мършав и без съдържание.

Н. Обретенов обажда, че около 10 или 12 май, т.е. 4–5 деня преди заминуването, Г. Апостолов се върнал в Бекет от Букурещ заедно с М. Цветкова. Те донесли в тоя град новината, че Ботйов е избран и прогласен от букурещките хъшлаци за войвода и че минуването ще да стане с параход. Имало събрание, гдето присъствували още Ванков, Горов и други и гдето се предлагали различни планове, като излизанието на Свищов, разделението четата на няколко отделения и пр. Най-после Ботйов обявил окончателно, че неговият план е тоя, който и извърши. Много призвани, малко избрани. От толкова чети, от 5–6 байряка, които едновременно трябвало да поздравят българския бряг на разни места между Видин и Тулча, верен останал само байрякът на нашия войвода, само героите на Р а д е ц к и.

Бюджетът на четата, или по-добре разносите за нейното въоръжаване, се дължи на разни статии и параграфи. Най-голямата е помощта на кишиневските българи, внесена от Ив. Иванов и П. Календжи; на М. Цветков из Враца, от лойта и пастърмата на турчина; от крайовските българи и пр. Ние притежаваме и баланса, който намерихме между книжата на Д. Горова и който гласи:

Да дава

От М. Цветкова	фр. 4000
„ Стилияна	„ 227
„ Олтеница	„ 287
„ Иван Стоянова	„ 496
„ Крайовските хлебари	„ 529
„ Ангел Бургаза	„ 227
„ Дядо Гена (Крайова)	„ 144
„ Петреска	„ 1175
„ Същия	„ 35.25
„ Същия	„ 500
„ Крайова	„ 341
„ Календжи	„ 5000
„ Смилова	„ 1000
„ Крайова	„ 3400
„Ангелаки	„ 340.50
	Всичко фр. 17 701.75

Да зема

За разни покупки и разноски	фр.	3059
„		3534
„ пушки	„	1312
„ също	„	1600
„ също	„	1800

„	патрондаши	„	410
„	две пушки	„	550
„	капси	„	88
„	4 пушки	„	690
„	тесаци	„	230
„	арвуна на пушките	„	2000
„	също на револверите	„	1000
„	борча на Заимова	„	558
„	„ „ Цветкова	„	386
„	„ „ Г. Матева	„	176.25
„	револверите от Анг.	„	340.50
		Всичко фр.	17 7333.75

Това оръжие е било от разни системи, а именно: до 35–40 иглени пушки, кавалерийски и пехотински, от разнообразни системи. Останалите били белгийки, с капси, каквито имаха турските заптии. Всяка пушка имала до 300–400 фишека. Револверите така също били от различи системи, но най-много от ония, наречени К а й с е р, по-големи от „Смита и Висон“, от калъпа на така наречените „черногорски“, но и от долно качество. Студеното оръжие се състояло повече от тесаци, но имало сабли и ножове. Униформата така също е била пъстра, в най-широка смисъл на тая дума. По-богатичките и по-мераклиите хлапета направили си униформи, каквито им скимнало и каквито намерили: кавалерийски, гвардейски, жандарски, парадни, румънски, руски, хъшовски и пр., и пр., като смесили всичките чинове от генерал до солдатин, които знакове не че били пълни, а само в ръкавите, яката, раменете или в шапката били запазени, така щото мнозина имало от самия войвода по-добре облечени.

Не само планът бил вече строго определен, но мястото и посоката били избрани. Точката на излизането – Козлодуй, а посоката – Враца. Причината на това, т.е. да не излязат на Свищов, Видин или другаде, била тая, че Враца заедно с околността си според сведенията от Заимова била готова

да въстане или пък въстанала. Отдавна в Румъния между хъшовските среди имало такива известия, че врачани ще да дойдат с кола да срещнат на Дунава своите гости и братя. Ето две писма от врачанския апостол Заимов:

В р а ц а, 24 април 1876 г.

Б р а т и я в Т ъ р н о в о!*

Първо и последно идем да ви кажем и да ви кажем, отберете ни, че 11 май няма да мине без пукот на пушки в този окръг, да дойде и сам Александър да ни каже, че трябва да се чака, няма да се слуша, думите ни се говорят от разпалени мисли и истинност в делото, отберете ни, ще се бунтуваме тогава (т.е. на 11 май – р.). За по-голяма увереност окървавяме писмото със собствената си кръв – знак на истинността, че ще осветиме 11 май с народни байраци – б у н т и б у н т! Отговорете с депеша: „Ще предадем стоката на търговеца по вадето." Тази депеша ще да ни увери, че и вие сте на същото мнение. Писахме на панагюрците същото: отговориха ни, че първи (май – р.) няма да минат; пишат ни още, че и вие сте на тяхното мнение.

Горната депеша ще да се удари на тоя адрес: Х а д ж и А н г е л а к и Д и м и т р о в. Поздравлявам ви последен път, в Стара планина ще се видим.

---

* Това писмо е изпратено за Търново чрез Бекет – Гюргево, гдето се е прочело и изпратило до Букурещ в оригинал, а в Търново се е съобщило копието му. Ние притежаваме самия оригинал, който ни се даде от покойния Д. Горов. Освен своето нахално съдържание, което показва, като че авторът му разполага с корпуси войска, действително той го е подписал с кръв, която личи още. Един път е подписано С. З а и м о в с мастило, а по-долу: „З а у в е р е н и е с е п о д п и с в а м с ъ с с о б с т в е н а т а с и к р ъ в – С. З а и м о в" – с чиста алена кръв. Тая собствена кръв отгде я е взел г. Заимов, по кой начин я е пуснал, дали някоя дървеница не е била посредница – ние не знаем. Само това ни е известно, че тя не е текла от чужди изнасилвания. Писмото носи неговия почерк.

С. Заимов

За уверение се подписвам със собствената си кръв

С. Заимов

Народът. Няколко подписи (няма ни един – р.).

Братия във Влашко!

Новината е голяма. От голяма важност! Бунтът пламна в Панагюрище. Бенковски и Волов се уловили; народът напада на правителството, избива чиновниците, разсипва правителството и ги изваждат. До днес бунтовниците казват да са до 6000 души. Един табор от 600 души, от София, е отишел на бунта. Само 600 души са били в голяма София и тях са пратили там. Телеграмите и железниците са пречупени, пътищата са строго завардени от бунтовниците.

Тия сведения са взети от вярно място. Човекът, който ни съобщи новината, бил е в София. Очевидец на отиването на табора слушал за бунта в Панагюрище. Човекът е от първенците ни.

Нам не остава друго нищо, освен да дигаме и ние. Братия! Скоро, че скоро стоката* проводете. Тука всичките до един, и до един наистина, от богатите вземаха живо участие в работите ни. Пари доколкото събера, до пет-шест дни ще ви проводим. Проводихме хора за стоката, молим ви скоро им я предайте, няма да чакаме повече от 5–7 май, ако и да бяхме се обещали до 11. Чакаме! Хора без оръжие не проваждайте, такива юнаци се намират в народа.

С. Заимов

Комисията
26 април 1876 г.

---

* Оръжие.

Тия писма са ясни и без наши коментарии. Те свидетелствуват доколко е трябвало да пламнат българските патриоти в Румъния от тяхното прочитание. Авторът им, апостол в сърцето на България, главнокомандующи, както бяха всички апостоли, сече и хвърля с диктаторски тон, когато му скимне, тогава ще да подпали огъня и срути Турската империя. В друга епоха и с по-спокойно разсъждение и изучавание работите всеки би забележил, че тоя главен двигател на въстанието в Западна България е прост лафчия и нищо повече, защото сам известява, че огънят е пламнал вече в Панагюрище, пътища и телеграфи са завардени от бунтовниците, войската е смутена, а той стои още и мъти яйца във Враца. Както и да е, но мнението на патриотите в Румъния е било твърде високо за Враца, за нейните бунтовници и апостоли, ето защо и за там решиха те да тръгнат. Имало хора, които се усъмнили в думите и фразите. Прокопий Дянков разказва, че когато се решавало вече да стане минуването на Козлодуй – Враца, Сидер, тоя стар и горещ патриот, който предлагал Свищов – Търново да премине четата, заплакал.

– Помнете ми думите, Заимов е слаб човек, няма да направите нищо – казал той, но никой не го послушал.

Страшна била деятелността на нашия войвода, когато наближили да тръгват. Той ходел деня и нощя, ту пушки и припаси да откупува и приготовлява, ту момчета да настанява и упътва, ту други разни работи да нарежда, които пред един подобен поход не били една-две. Както споменах вече, домашните му разказват, че той се бил забравил вече, нито яденето му било ядене, нито спането му било спане. Преди да тръгне, пред вид да събере по-голяма чета, потърсил източници, които по онова време по само себе си се разбира, че не можеха да бъдат от легален фонд.

Татък нейде към румънския градец Къмпина има богат манастир, парите на който били мухлясали, от един век не били виждали божия свят. Там щял да се потърси източникът, там

щял да похлопа хероят от Р а д е ц к и. И много лесно; планът бил горе-долу такъв: той сам ще облече униформата на полицейски комисар, а бъдещият му байрактар Куруто и още 5–6 души от неговите верни хъшове ще да бъдат жандари. Ще седнат във файтони и ще да влязат в манастира официално като правителствени хора. Той ще да има думата. Ще прочете формално предписание, че централната власт го накарва да отиде и обискира речения манастир, в който според най-верни сведения имало вътре една компания, която се занимава да прави калпави пари. Тогава в името на закона и на правителството ще да покани отците да си отворят всичките каси. Какво ще става по-после, читателите се догаждат. По нямание време страшният план бил отложен.

Не забравил той да свърши и някои свои частни работи, да направи нещо за стара майка, за жена, а най-главното за своето чедо, което се вижда работата, че много е обичал, поетически. Па е имало и защо: това негово чедо, което и до днес живее и е вече мома, дотолкова прилича на своя баща, щото, който не познава последния, нека гледа него. Два деня преди тръгването си той отишел в съдилището Ilfov и заявява, че детето е негово, с жена си Венета е венчан граждански. Вечерта станало едно събрание в хотел „Каракаш“ от комитета, в което било постановено, че в отсъствието му комитетът ще да плаща по 100 франка на жена му и на детето му; а в случай че той падне убит – пенсия. На другия ден доктор Странски кръстил малката дъщеря на войводата, като ѝ турил името на баба ѝ Ботйовица – Иванка – и останал неин опекун. Всичко това се вършило тайно повече от жена му Венета.

Сега вече Венета си обяснява всичкото негово поведение преди заминуването, но тогава не можала да се сети. Няколко деня преди той да ги остави, често ходел из стаята с бързи крачки, ту умислен, ту се спирал да крои и планира нещо, ту пеел и декламирал. Отивал в дъното на стаята и се изправял към гърба си на собата и почвал:

Жив е той, жив е! Там на Балкана,
потънал в кърви, лежи и пъшка

и пр.

Най-силно извиквал, когато дойдел до куплета:

... Но мълкни сърце!
Тоз, който падне в бой за свобода,
той не умира: него жалеят
земя и небо, звяр и природа
и певци песни за него пеят.

От собствените свои думи, от собственото свое произведение той дохождал във величествено и пламенно настроение, щото и домашните му се наелектризирали, и те хвърчали с него заедно под небесните пространства.

– Е тъй, и ние си оставяхме работата и се захласвахме в него – говори Венета.

Един път той бил отишел толкова надалеч в своето въодушевление, щото като свършил, като си снел очите, та погледнал наоколо си, на обикновените смъртни предмети, попитал:

– А где е Боян?

Боян не бил твърде далеч. Той стоял свит в кьошето и зяпал батя си Христа, който приличал в това време на разиграно море.

III

Но време е вече за тръгване, от много румънски градове има известия, че Радецки е заминал надолу по Дунава; други известия говорят, че момчетата чакат по скелята със затворената стока в сандъците; че трябва да се побърза вече, защото румънската полиция търси и под земята всеки

български хъш*; най-после известията от България гърмят едно през друго, че градове горят, кръвта тече по Балкана и полета.

Късно вечерта, 12 май, един закрит файтон се спрял пред палатите на г. Евлогия Георгиев, от който скокнали двама непознати, спрели се пред портите, отгдето единът влязъл вътре, а другият се спрял да го чака. Читателите ще помислят, че непознатите двама са някои банкери или богаташи като самого Евлогия. Нито едното, нито другото, те са пак наши хора: Христо Ботйов и брат му Стефан. Чудно, а що търси Ботйов в дома на своя братовчед Евлогия, гдето той никога не стъпял? – ще да попитат читателите. Минутно търпение. Тук живеела вече неговата майка, която видяхме в печатницата му как тя гладува с него заедно. За да отиде тя в дома на тоя богат човек, за да се унизи Ботйов, щото майка му да става и ляга в тая къща, причината бил пак неговото братче Стефан, който като чук висял над главата му. Тайно от брата си, с рушвет още от г-жа Е..., племенница Евлогиева, той подбутнал майка си да остави мизерията и да отиде, гдето я викат, поне тя да се не наказва на стари години. На отиване Христо я срещнал пред портите.

– Ако ме обичаш, майко, послушай ме и не ходи в къщата на оня, който аз мразя! – казал той.

Три пъти повторил тая своя молба.

– Аз те обичам, но и ти ако обичаш мене, остави ме свободна – възразила старата жена.

От тая вечер Ботйов не бил виждал досега майка си. И

---

* Имала право румънската полиция, за да бъде строга по онова време. Таню войвода, който едновременно премина с Ботйова Дунава на Тутракан, някои от момчетата му удариха пощата между Александрия и Мъгуреле, като убиха куриера, жандарина, конете и пр. и задигнаха всичките суми, които били значителни. Сумата се предала на българина М... в Мъгуреле, уж за обща полза, а авторите на обира с пет наполеона в джеба задигнаха си пушките и минаха Тутракан, та измряха. М... знае що е станала сумата.

сега не искал да я види в тоя дом, но Стефан го склонил и придумал, уверил го, че срещата ще да стане тайна, Евлогия няма да усети. Ето защо човекът, който останал при външните порти, бил Христо, а оня, който хлътнал вътре и който отивал да приготви срещата, бил Стефан. За важна работа отивал той тая вечер при майка си: да ѝ целуне ръка, да ѝ каже сбогом, да ѝ обади, че тръгва вече за Балкана като войвода. Току-кажи тайно, в една стая със спуснати пердета, станало свижданието между двама братя и майка. Тук присъствувала и г-жа Е...

– Аз тръгвам утре. Защо трябва да тръгна, кой ме вика да ви оставя и отида там, защо не можа да се откажа, това са работи стари, които знаеш много добре... – казал покъртено Христо на своята майка. – Бързам, дай да ти целуна ръка, прости ми като майка всичките погрешки, които съм ти неволно сторил...

Баба Ботйовица, макар по-преди сама е говорила на Христа, че ако той не премине в България с чета, трябва да се счита за най-долен човек, материнските чувства надвили сега на убежденията ѝ. Тя се впила около кръста на своя най-голям син, а после се повалила на земята. Като се свестила малко, захвърлила настрана портрета, който ѝ бил оставил Христо за спомен, т.е. искала да каже, че няма нужда от сянката, когато отива синът ѝ.

– Кирила!... Да не ти е простено, ако вземеш Кирила!... Той ми е надеждата в тая чужда земя – говорила в несвяст почти старата жена, когато Христо се затулил вече из вратата.

– Тогава да дойда и аз с тебе, та да стане чиста работата – говорел по пътя Стефан на по-големия си брат. – А майка нека я късат кучетата из Букурещ.

– Какво да му правя, иска да дойде, не съм му чорбаджия – отговарял с половин уста Христо.

Стефан сумтял и го чоплел като кътен зъб ту за туй, ту за онуй.

На следующия ден, 13 май вечерта, часът 5, пред сиромашката квартира на нашия войвода пак се спрял един файтон, който дотолкова бързо къртел камъците по неравната улица на оборовската махала, щото приближаването му се зачуло още отдалеч. Бързо скочил от него сам нашият войвода заедно с братчето си Бояна, когото срещнал там някъде из улицата и се спрял да го вземе при себе си. От призори бил излязъл той тоя ден и чак сега се завръщал, така щото с първо влизание в къщи жена му Венета го запитала дали е обядвал. Той бил твърде изморен и потънал в пот. Щом влязъл, право се затекъл до люлката на своята четиридесетодневна дъщеря Иванка, която спяла с детинско захласване. Целунал я по челото и право, без да погледне на другите, хлътнал в съседната стаичка, в която нямало никой. Разбъркал някакви си книжа, погледнал по полиците, уж че търси нещо, въздъхнал и пак влязъл при домашните си.

– А ти знаеш, че съм пътник? – казал той и запял песен с унил и дрезгав глас, па пак отишел при люлката на Иванка.

– Че къде ще да отиваш? – запитала нещастната жена, като си е въобразила най-напред може би, че гладът в негово отсъствие ще бъде по-силен.

– Къде Браила и Галац, гдето имам малко работа, но скоро ще да се върна – отговорил войводата. – Че съм гладен пак – прибавил той и грабнал два чироза, които висели на стената и които той случайно видял.

Откъснал им главите и почнал уж да яде, но безсъзнателно ги тикнал в джеба си. Все ходи постоянно из стаята, все на крака стои, не иска да седне, при всичко че го канили.

– Най-много три деня ще да се маям там. Не се грижете, аз съм ви оставил на един добър човек, който ще да ви наглежда и ще събира от печатницата доходите по 400–500 гроша в месеца – продължил той.

Венета, която била далеч да подозира, че прекарва последни минути с Ботйова, слушала го с внимание и го подпитвала за туй и за онуй. Той следва да ходи из стаите, като че тър-

си нещо, като че всичките околни предмети го интересуват и занимават. Съгледал на полицата едно стъкълце, което било пълно с отрова. Казал, че тя е вече непотребна, трябва да се хвърли навън. Взел стъкълцето, но наместо да го хвърли, пак го турил в джеба си.

– А че аз да се не маям вече – сбогом – казал той и пристъпил към прага на пътната врата, но пак се повърнал, пак отишел при люлката на детето.

Надвесил се над него, целунал го, стиснал го за устничките и за ръката, то се събудило и погледнало с едното си око, поизкривило се, начумерило се, протегнало се и пак се приготвило да пламне в обятията на сладкия детски сън.

– Ох, моето мило дете, моята Иванка! Тя ще да порасне и ще да ми стане хубава мома: ще я дам да се изучи – казал той и пак целунал детето.

Пак ходи из стаята, пак се поти, пак разглежда нещо си, но душа корава, нито сълза отпуща, нито дума продумва – да каже какво му тежи на сърцето.

– Вие за нищо няма да се грижите, ще си гледате тука работата, ще да внимавате за Иванка... Толкова, най-много три деня ще да се бавя. Може да замина и до Гюргево да изпроводя Кирила (брата си)... Сбогом засега!... Па няма нужда и да се прощаваме... Сбогом и ти, Иванке!

Тръгнал, но до вратата се спира и бръкнал в джебовете си като човек, който търси нещо, но не му дохожда на ума какво. Върна се и трети път казал сбогом, като си подал ръката така небрежно, като че действително за един-два деня отива и пак ще да се върне.

– Ах, аз съм закъснял, кола ме чака навън – казал той и изхвръкнал окончателно вече от къщи.

Действително, файтонът, с който го видяхме преди малко, че се завърна дома си заедно с брата си Бояна, чакал го още. Той седнал вътре и бързо полетял към станцията „Филарет“. За да не възбуди подозрението на своите домашни, той не носел със себе си нищо, даже и бастон, нито пък допуснал

да се прости с тях, както му е редът. Чак на третия или на четвъртия ден в тая същата стаичка, в която ей сега описахме нашия войвода, се разбрала истината, се спомнили целувките, които изпитала Иванка, се изтълкували трите пъти казване „сбогом“.

Мила ми Венето, Димитре и Иванке!

Простете ме, че аз ви не казах къде отивам. Любовта, която имам към вас, ме накара да направя това. Аз знаех, че вие ще да плачете, а вашите сълзи са много скъпи за мене.

Венето, ти си моя жена и трябва да ме слушаш и вярваш във всичко. Аз се моля на приятелите си да те не оставят, и те трябва да те поддържат. Бог ще да ме запази, а като оживея, то ние ще да бъдем най-честити на тоя свят. Ако умра, то знай, че после отечеството си съм обичал най-много тебе, затова гледай Иванка и помни любящия те

Христа*

17 май 1876 г.
Радецки

Това писмо най-ясно доказва защо Ботйов не искал да се отдели така скоро от дома, когато отиде да се прощава. И в

* Оригиналът на това последно Ботйово писмо се намира у госпожа Венета, която тя пази като светиня. Тя го получила от доктор Странски, а на тоя последния е дадено от Д. Горова, който изпроводи четата до Бекет. То е писано от Ботйова на парахода между Свищов и Ряхово още с едно до приятелите, което читателите ще да срещнат по-нататък. Венета го получава тогава, когато нейният Христо бил вече към Враца. Лицето Димитър е малко момче, доведен син на Венета. Да се не чудят читателите, че в него се не споменава нищо за майката и братята на нашия войвода. То е предназначено да послужи като „наследство“, като един вид гаранция за ония, за които е имало достатъчно причини да се считат за чужди, да останат един ден сред пътя заедно с любимата Иванка. А това Ботйовото сърце не е желаело.

това последно писмо той е ударил печата на своята гореща любяща душа. Той е имал надежда, че бог ще да го запази. Дали това е казано само за утешение на слабата жена или е продиктувано изпод впечатленията на решителната минута, ние не можем да определим. Едно е за нас важно, че и необикновените хора се смиряват, когато почувстват, че е наближила бурята, и те се турят в разположение на невидимото същество. Каква разлика между Ботйова във воденицата и Ботйова в Р а д е ц к и!

Но да продължим своя прекъсан разказ. Той бързал за станцията Филарет с колата си, защото тренът тръгва за Гюргево часа по 6 1/2 вечерта. От последния тоя град той бил решил да се качи на Р а д е ц к и. На отивание срещнал се в града с доктор Странски, който знаел всичко. Простили се, казали си „ще се видим“, но и двамата лъгали един другиго, защото и на двамата очите се намокрили. На Филарет го чакали както неговите адютанти, които му носели униформата и другите войводски принадлежности, така и многобройно число други приятели, дошли да кажат сбогом на смелия човек. В Гюргево той пристигнал на 13 май и слязъл на конак при Я. Ангелова в българското училище. Тук още се съчинило писмо до капитанина на Р а д е ц к и, което А. Андреев превел на френски. На 14-то и 15-то число той се разхождал из Гюргево и тайно давал заповеди на приготвените момчета да бъдат мирни, да се пазят да не би да дадат ни най-малко подозрение, че са п ъ т н и ц и. Но румънската полиция, според разказването на гюргевските жители А. Андреев, Я. Ангелов и Ив. Стоянов, знаела защо е дошъл в Гюргево редакторът на З н а м е. Като всяка полиция може би в нейния интерес е било да си прави оглушки, щото да може да се отърве от няколко стотини български гости, които всеки ден ѝ отваряли работа.

В Гюргево нашият войвода се погрижил и за своя тоалет, като си подстригал черната брада и я направил наполеоновска. По всичките скели от Браила до Бекет с т о к а т а чакала

с нетърпение появяването на Р А Д Е Ц К И . Телеграфът не стоял мирен. Ето няколко депеши от тия дни, които не са безинтересни:

А н г е л о в, Българско училище, Гюргево.

Утре ида с потребните си. Отговори ми ще дойдеш или не в Букурещ, ще заминеш ли другаде и кога?*

К и р и л Б о т й о в

Г о р о в за А н г е л о в а – Г ю р г е в о. (Urgent)

Стоката (момчета), която иде от Браила, изпратете я до Иванча (хаджи Димитров – р.) в Зимнич. Той ще я разправи.

И в а н и ц а[181] Д а н ч е в

Б е к е т

А н г е л о в у – Г ю р г е в о

Стоката неизпратена. Гледа се случай за пращането им. Бъдете спокойни, сутре ще ви се яви.

М а р к о Ц в е т к о в и ч

З и м н и ч, 12 май

А н г е л о в у, Българско училище – Г ю р г е в о

Писмото приех, благодаря. Иванча (х. Димитров – р.) в Турну Мъгуреле известете на същий ден изпращането стоката (т.е. тръгването Ботйову – р.).

М а р к о в

---

* С тая депеша Я. Ангелов пак го канят да каже в коя чета ще да отиде със своята аптека.

Зимнич, 14 май

Кирил Ботйов, Българско училище
Гюргево

Вземи си всичките неща и ела по-скоро. Вземи от Димитрови (Горови – р.) Симидовото рисование. Чакам те утре.*

Брат ти

Букурещ, 15 май
Горов за Тома (Кърджиев) – Гюргево

Явете на търговците отсреща да дигат стоката. Панагюрци са дигнали до 6000 колета.

Горов (Атанас)

Крайова, 14 май
Димитър ЦЕНОВИЧ – Букурещ

Стоката се изпрати онзи ден Мъгуреле. Христо Македонски пита, ние не можеме всекиму явяваме.

Янко Ванков

---

* Тая депеша е непонятна за нас, защото на 15 май, както видяха вече читателите, Хр. Ботйов беше в Гюргево. Може би братът да не е бил Христо, а Стефан или Боян. Колкото за „Симидовите рисования“, то е било знаме на мушама, което оригиналът Ф. Симидов нашарил с българския трикольор: червена, бяла и зелена краска, и отгоре лъв. Това знаме се употребило за едно отделение на четата. Сава Пенев, който го носил малко, разказва, че то захванало да се топи от слънцето. Останало на Милин камък заедно с неговия носител, когото убили.

Ботйов, Щербан вода, 117 – Букурещ

Научихме се, че трябвало работници. На вярно отговорете, сме готови да дойдем.

Иван Кръчмару

Северин, 13 май

Редакция Знаме – Букурещ

Посрещнете другарите. Довечера аз тръгвам. Утре наедно. Идат още момчета. Браила.

Ботиас (Botias?)

Сотир Франсияно, за Горова

(Urgent)

Гюргево

Търговецът пристигна с пари тука. Стоката ще пристигне ли до довечера или той да дойде?

Якоков (Jacocoff?)

Бекет, 14 май

Д. И. ГОРОВ – Гюргево (Urgent)

На последния контракт (параход?) стоката отправете за Бекет под неговата отговорност. Парите са готови.

Май 13 Ганчо (М. Цветков – р.).

Депешите от тия дни в Румъния са били толкова изобилни все за стока и за търговци, щото ние се удивляваме как румънските власти, ако са желали, разбира се, не са усетили работата. Разказват, че на 15 и 16 май толкова много български депеши са се получили, щото телеграфната станция само тях да раздава се е занимавала.

В неделя на 16-и, часа на 3 после пладне, Радецки це-

пел мътната дунавска вода пред Гюргево. От кувертата му стреляли няколко будни очи към брега, гдето изпитвали и наблюдавали няма ли да се срещнат някои погледи, подобни на техните, или някой познайник и другар. Те били момчетата, които се качили от Браила и Олтеница. А на гюргевския бряг освен 30–35 души момчета сам войводата стоял помежду им, когото мнозина, браилски другари, познали и си снели шапките, като се сбутали един други и посочили с пръст към него. Той се обърнал на друга страна и с това им дал да се разбере, че трябва да не знаят нищо.

То било тържество тоя ден в Гюргево, разказва Андреолу. Всичките „народни“ българи от града, които през девета ръка помирисвали, че има нещо или че Ботйова познавали лично, или пък някого от адютантите му, дошли на скелята и участвували в приключението, което имало да стане, готови били пред такъв един смел акт да дадат по нещо според силите си. И те били възбудени. Нашият бае Иван Стоянов, който е в състояние да се възхити и разпали от една чигариба, стоял по-близо до войводата, защото преди малко броил 650 франка на австрийската агенция да извади билети и за войводата, и за момчетата му. За да не се породи някое подозрение, всичките билети били извадени все за Кладово, трябвало тройно и четворно да се плаща повече. Това също стана и с момчетата по другите градове. Спечели и компанията. Не били само българи, като неделен ден, присъствувала на скелята и румънската публика, която, макар и да не знаела, с изключение на верните, нищо положително, но времето, хавата били такива, щото всеки предчувствувал нещо. Пак Андреолу разказва, че като си носели момчетата еднодруго от станцията до скелята и от ханищата, от някои чували случайно се подавали ту краят на пушка, ту капията на някое студено желязо. Комисарите от полицията обръщали вниманието на някои българи, но туряли пръст на устните си, т.е. искали да кажат, че всичко виждат, но са готови да спомогнат. Сам братът на войводата, Стефан, се намирал ту-

ка, но гледал отдалеч, при едни дървета, да не би да възбуди съмнение. Отрано още в българското училище те се простили и наговорили да се не срещат един други.

След като приел Радецки нашия скъп гост, другарите му и „стоката“ им, обърнал се и плавнал по течението за нагоре, за Русчук. Публиката, повечето българската, колкото и да пазела предпазливост, не можала да се стърпи при историческата раздяла, забравила се и отложила шапки да се поклони на своя херой, който отивал царство да превзема, роби да откупува. Мнозина от публиката, след като заминал вече параходът, бързо отишли в острова срещу Русчук и с бинокли гледали: няма ли да се случи нещо с нашите пътници. А нашият любопитен приятел Д. Горов, който и в 1868 г. пак от Гюргево тръгна да изпроважда Хаджи Димитра и Караджата до самия бряг на Вардин, и сега заедно със съпругата си влезе с Ботйова в Радецки да го види с очите си, кога стъпи в България! Где е имало какво-годе приключение – да не бъде там и Горов, да не надникне поне през раменете на ония, които произвеждат това приключение? Като минаха русите в 1877 г. и стигнаха до Балкана и Плевен, Д. Горов си напусна хубавата работа и постоянно сновеше между Свищов и Търново и до Шипка и Плевен, без да го кара някой, само да носи новини. Л. Каравелов след 20-годишно отсъствие иска да посети местата, в които е живял: Копривщица, Пловдив, Одрин и пр., хайде и Д. Горов с него. Най-после, когато работите се улегнаха, когато Д. Горов свърши готовите, дойде му на ума за работа, но беше късно вече: имуществата му се продадоха, той почина петимен за пет пари. Понаходи се поне нашироко из България, за която единствено и печелеше; а умря просяк, както умират всички ония от неговата пасмина хора.

Знаят читателите, че австрийските параходи по Дунава се спират поред на всички крайдунавски градове между Видин и Тулча, а именно: Тулча, Рени, Исакча, Галац, Мачин, Браила, Черна вода, Хърсово, Калараш, Силистра, Олтеница, Тутракан, Гюргево, Русе, Зимнич, Свищов, Мъгуреле, Ни-

копол, Корабия, Бекет, Ряхово, Лом, Видин и Калафат. Известно е така също, че тия параходи, макар и да се считаха за австрийска неприкосновена територия, но по ония времена, в славата на османската империя и в нищожеството на раята, често биваха изнасилвани. Пример: параходът Германия в 1867 г., параходът Арпад в 1869 г. В тоя последния седнал нашият продавач на народните „кадри“, Пандурски, от Браила за Измаил. На Тулча турските шпиони му грабват сандъчето с кадрите и го изнасят навън, а него се мъчат да извлекат по същия начин. Но капитанинът на парахода се дигва за Измаил и компанията на параплувното дружество така силно протестирала, щото турската полиция сама занесла сандъчето на Пандурски в Измаил, без да го отвори. С Германия се случи противното. Капитанинът пак протестира, но консулът под своя отговорност позволи да избият в парахода двамата патриоти Цвятка и Никола войвода.

Ето защо нашият войвода бил твърде предпазлив по дунавската линия. На русенската скеля, най-опасната, той слязъл в спалнята на парахода и никак се не подал нанавън, дордето се бави параходът. Д. Горов, който по-малко имало да се бои, облякъл си нощна дреха, с която искал да покаже, че е човек от спокойните хора, за нищо се не грижи. Той заедно с жена си, войводата и още две-три момчета от по-първите насядали около една маса близо до вратата и почнали да пият като обикновени пътници. Наблюдателните келнери, с тънки носове немци, стоели напреде им в респект, с бели пешкири в ръце, защото както войводата, така и Горов изстудили им ръцете с необикновени бакшиши. Пак за предпазливост нашите пътници около масата говорели помежду си румънски за търговски работи и на висок глас. Войводата извадил още напреде си много румънски и френски вестници, които уж четял сериозно, но големите му очи като на кол се въртели из първата камара. Търсел той няма ли да зърне някоя подозрителна и съмнителна физиономия.

Пътниците, които носел Радецки, били от обикнове-

ните. В първата камара били малцина, двама-трима власи, няколко кокони, други непознати европейци и едно турско ефенди, което слязло на Свищов. Повечето пътници били навън във II и III камара, а най-много на кувертата. Турците завзели най-добрите места, стояли насядали върху своите кебета и кожи, едни пушели тютюн, други си приказвали, а трети спали. Българите и власите се печели на слънце и на ниско се разговаряли за туй и за онуй. Най-много те се трупали около един свирач, който свирел с гъдулка. Тука на това място била и малката още дружина на Ботйова, която само за очи вземала участие във веселията на другите пътници. Русчук се преминал благополучно.

Зимнич, втората румънска скеля после Гюргево, дал на Радецки около 15–20 момчета, пак пътници за Кладово, пак градинари. Те влезли тихо в парахода заедно с Иванча х. Димитрова, не познавали никого от своите гюргевски братия, нито пък самия си войвода, събрали се на купчинка и приседнали около своите сандъци със „стоката“. Дълго време стреляли те с очи и търсели из парахода дано се яви някой да ги запита нещо, да им заповяда, да им обади що да правят, да видят и те, че имат началник, който да се грижи за тях. Напусто. Войводата продължавал да бъде мирен, да се разговаря по румънски и да чете вестници. Не било още време да заявява той своите права. Само лицата, които го познавали лично, се доближили до него, той ги погледнал, кимнал им с око, което значело тишина и търпение, и нищо повече. Чрез Иванча х. Димитрова той им заплатил билетите вътре в парахода.

Между Никопол и Ряхово било вече среднощ. Хвърлил Радецки котва и се спрял на един-два часа, а после пак се запушил нанагоре. В Т. Мъгуреле „стоката“ била от значително количество. Сам братът на войводата беше в числото на момчетата. Тук бяха още най-ближните съветници на войводата: Спас Соколов и офицеринът Войновски, дясната ръка или фактическият войвода на четата, както ще да видят по-нататък читателите.

Щом настъпила нощта, войводата станал по-свободен, оставил масата, гдето стоеше с Горова и гдето се преструваше, че чете румънски вестници, и поизлязъл навън да метне кратък поглед на своите другари. Тихо и незабележимо преминал той покрай тях и покрай сандъците им, които криеха оръжията и на които налягалата дружина си била опряла главите. Кръстосал ги той назад и напред, поспрял се над главите им, поизгледал ги мълчаливо и си заминал. Изгубил се после това. Горов разказва, че като го потърсил тук-там из парахода, намерил го горе на кувертата сам-саменичек. Той крачел назад и напред и с тих глас декламирал, но не от онова, което е писал, от старото и познатото, но нещо ново, нещо за тоя вечер, чудния тоя вечер, който бил последният от неговия мирен и рабски живот. Като познаваме вече доволно нашия войвода, то лесно ще да ни бъде да влезем в душата му, да я измерим и да отгадаем какво е било неговото настроение, заобиколен от следующето: нощта, пролетна, в допълнение майска, звездите се огледват в Дунава, България стои отпреде му на стотина крачки, вятърът вее и мирише на Стара планина, момците спят, той вече войвода, денят е утре, когато ще да се развие байрякът, когато ще да загърмят пушките, когато ще да прегърми по цяла България, по всичката вселена, че Христо Ботйов минал, ударил се с душманина, дошел на помощ на роба, отворил огън за право и за свобода! Огън и пламък! Доколкото е позволено нам обикновените, можем да си въобразим, да предположим само колко нависоко е хвърчала тая минута неговата крилата и поетическа фантазия. Какво щастие би било, ако около му се намираше скрит някой стенограф, който да отбележи ония думи, които той произнесъл насамò, който сам Горов дочул!

Познатите брашовски сандъци стърчели върху скелята на Т. Мъгуреле, олепени с етикети с едри слова: Kladova. Пътниците от тоя градец били изключително нашите приятели, на брой около 25–30 души, които се трупали при входа, гдето ще да спре Р а д е ц к и. На челото им стоели Войновски,

К. Ботйов, С. Соколов и други, а наназад тъмнеели други сенки. Те били от ония нещастни братия: градинари, млекари и слуги, на които очите не виждали твърде пред много запалени свещи и ламби било по тая, било по оная причина. От три-четири деня те се въртели около града на известна дистанция, лягали и ставали ту по градинарските колиби, ту из дълбокия гюрлюк на балтите. Войводата гледал отстрана на новите другари, гледали с него заедно и другите от Радецки, гледали най-после в парахода и мъгурелските избраници. Влезли последните, пренесли си стоката, но тихо и мирно, никой се не обаждал, никой никого не поздравлявал, макар и да имало мнозина от едните и другите, които се познавали. В тъмнината, там настрана около параходния комин, войводата се прегърнал и целунал с някои от мъгурелските патриоти.

– Подлеци, измучили меня!... Два деня ме влякоха по полицията – казал един от целуващите се с войводата на руски.

Тоя руски човек не бил друг никой освен Войновски, родом от Габрово, руски юнкер и офицер, избягнал и дошел в Румъния, предпочел по-добре да рапортува на Христа Ботйов, отколкото на своя идиот генерал. Обадил се той на руски по тая проста причина, че по онова време руският език в България се равнеше по своята популярност заедно с испанския. А работата била тая, че полицията в Т. Мъгуреле, забележила движението и присъствието на непознатите хора, узнала, че Войновски е нещо като главатар. Когато Радецки се отделил от т. мъгурелската скеля, болшинството на пътниците било вече наше в парахода, то имало решающия глас. Числото на момчетата се движело около сто до сто и десет души. Те стоели един до други, една тайна пазели, една „стока“ били, едни сърца тупкали, но малцина се познавали помежду си, малцина знаели, че подир няколко часа ще да се изправят да служат и дават клетва под един байряк, под един войвода. Подозирали един другиго, че са една пасмина хора, че има

нещо общо помежду им, очите и сърцата им ги издавали, но пък не смеели да заговорят открито, да се обяснят.

– Ти откъде беше бе, приятельо! – осмелявал се някой да запита другиго, който лежал в тъмнината до него или пиел на една маса.

– От Тетевен или Троян – отговарял непознатият и поглеждал подозрително на запитвача, да не би да е някой шпионин, защото в Румъния още, преди да тръгнат, строго се заповядало на всичките да се пазят от шпиони, да не пият в парахода и да не говорят с непознати хора.

– Ако е късмет, къде ще да излезете с парахода бе, аретлик? – питал други едного от бъдещите си другари.

– Тебе кехая ли те туриха тука да питаш хората? – отговарял сърдито запитаният.

Но ако разумът умее да лъкатуши и да се преструва, то чувствата друга песен пеят. Те са шило в торба, те не търпят дълго време да стоят потиснати, те високо заявяват своето могущество и съществувание, гдето и да се намират, колкото и да ги е сковал студеният им брат – разумът. По петима и по десетина души от нашата дружина, приседнали един до други на кувертата, образували колелце под ясното и обсипано със звезди небе и почнали да се разговарят по български, пуснали в ход откровеното и нестесненото българско слово. От дума на дума, макар и с голямо предпазване, несъзнателно, по чувства, идеи и желания се наелектризирали един други, влезли си в душите неволно. Намерили се помежду им мнозина, които не били с празни ръце, които умно разсъждавали, че нямат вече нужда от скъпия метал, заради това отпуснали се, бутилките с бира заплющели в тъмнината. После малко тишината се нарушила, песента:

... Капитан Никола,
капитанско чедо...

макар и ниско, достигнала до I камара, гдето главният щаб, кое на ухо, кое със смигание и със знакове решавал утрешното приключение. Войновски, когото ще да видим по-нататък, че беше определен да държи ред в парахода, на часа повиснал над главите на запалените и наелектризирани момчета, които смъмрил по военно. Замълчали всички, които помислили, че непознатият може да бъде войводата, но това само с мисление и предположение си останало, никой не съобщил своята тайна другиму, при всичко че той я знаел.

Щабът заедно с войводата, пак от точка зрение на предпазване, покорили се на общото правило, т.е. легнали да спят уж, но малцина затворили очи, особено войводата не можал да си намери място. Излизал да се разхожда навън, чел вестници, писал и пр. Тук той написал писмото до жена си, което прочетоха вече читателите, и още едно до приятелите. От последното нямало толкова нужда, но се вижда работата, че е домъчняло на нашия херой, искал да се разтуши, да си раздели мислите и с другиго. Ето това писмо, което така също е дадено Д. Горову и което се намира у г. Ванкова:

От вапора „Радецки“
(Между Турну Мъгуреле и Бекет)
П р и я т е л и!

От Гюргево и Турну се качихме повече от 100 души; след нази върви турски вапор и башибозуци*, но духът на момчетата е превъзходен. От Корабия до Бекет ще да се качат още 100 юнака; по всичките признаци планът ще се осъществи; след няколко часа ние ще да целунем свещената земя на България.

Благодаря ви, приятели, за доверието, което имахте към мене, и за любовта, която показахте към моето поробено отечество.

---

* Това се потвърдява и от капитана на Р а д е ц к и, както ще да се види по-нататък.

От страна на всичката чета ви принасям най-дълбокото си почитание.

Четоводец: Хр. Ботйов

17 май 1876 г.

От вапора.

N.B. Новата станция за България село Козлодуй, 2 часа горе от Ряхово.

Приятелите тук се разбират всички ония от по-тежка ръка българи в Румъния, които са спомогнали за четата. По съдържанието на писмото, както и онова до Венета, приблизително може да се определи и в какво настроение се е намирал хероят посред нощ. Думата му е сериозна, сдържана и решителна, познава се, че на душата му лежи тежък товар и предприятие, няма поезия и фразеология, забележва се тънко униние, естествено в очакването на една предвидена буря. И в едното, и в другото писма надеждата е крилата, бъдещето се смее...

Стигнал Радецки на Корабия, румънско граденце между Никопол и Ряхово. И тука същото, което видяхме в Зимнич и Турну Мъгуреле, и тука нашите „търговци“ чакали и гледали с четири очи да се подаде параходът. Иваница Данчев, който беше като глава над момчетата в Корабия, разказва, че те се били отчаяли по едно време, че ги излъгали от Гюргево, че Радецки няма да дойде, че „язък“ за младините им. Когато той се подал, величествен и обсипан с искри посред ясната нощ, то дружината захълцала от радост. Право е забележил войводата, че духът на момчетата е бодър. Ако в обикновено пътуване хората се радват да имат повече другари за спътници, то може да си въобразите каква е трябвало да бъде радостта на ония, които са отивали рамо до рамо да се сражават, които са се готвели за такова предприятие, което ще да бъде толкова бляскаво, колкото е по-голямо числото на съчувствующите. А мисълта, човешката мисъл, че ще да се срещнат с някого съселянин, съгражданин, приятел

или познайник, още повече раздражавала любопитството и пораждала интерес в средата на нашите пътници патриоти. От Корабия се качили 30 души момчета, пак с билети за Кладово и 6 сандъка оръжие, адресирани в Турну Северин до някого си Маринеску, несъществуващ.

И от Корабия благополучно се отделил нашият Радецки с още по-нашата стока. Тя тежала вече не в относително количество, но почти в абсолютно, накъдето се обърнеш да погледнеш: и на кувертата, и над първата камара, и на обикновената, и по-долу, и около комина, и отстрани – все млади хлапета между 20–30 години, все български физиономии, все очите им като на кол се вртят, все търсят някого, все изпитват околните си и проходящите си спътници дали са и те от нашите, от братята. Още една турска скеля остава – Ряхово, – сърцата играят, душата се стяга на знающите истината, т.е. че не на Кладово отива „стоката“, но в средата на България, тук близо, подир няколко часа ще да се целува свещената бащина земя.

Най-много от всички бил безпокоен виновникът на тоя славен поход, войводата. Рано-рано, щом се пукнала утринната зора на хубавия майски ден 17, той излязъл на кувертата да разглежда и изпитва, да си види „стоката“, която била събрана през нощта от разните румънски градове и която да се види изцяло по-рано – било невъзможно по причина на нощния мрак. Скоро около него се изправили Войновски, Соколов, брат му и другите приближени момчета, отвисоко погледнали при пуканието на деня наоколо си, най-повече на дружината. Сега те я видели за пръв път изцяло, на брой 150–160 души.

– Не са всичките наши, има чужди, пътници – казал Войновски.

– Не може да бъде; обърнете внимание как те гледат всичките на нас. Познавам ги по очите, че до един са хъшове – възразил Ботйов.

Действително, момчетата, които и под земята търсели

своя войвода, които се пукали, че го не познават и не виждат, а мнозина се съмнявали даже дали ще да имат войвода, щом съгледали, че щабът излязъл рано-рано на кувертата, застреляли го с очи. Ония, които познавали лично Ботйова, потайвали се и внимавали само какво той гледа, по очите му се мъчели да отгадаят какво мисли. Останалите хлапета силно подозирали, че между тия 5-6 души, събрани на кувертата, по-добре облечени и толкова ранобудници, непременно трябва да бъде и войводата, но и той, как му е името? – ето убийственият въпрос. Те би се научили твърде скоро, стига да се случеше да попитат някого от неговите познайници, но кой смее да отвори подобен въпрос на непознат човек, кой го знае да не бъде някой шпионин, толкова изобилни по онова време. Във всеки случай най-много тайни гласове имал пак Ботйов, защото той бил най-приличен между всичките, нему най мязало да бъде войвода. Ботйов, като погледнал за пръв път своите бъдещи другари, на които щял да бъде войвода, силно се развълнувал, очите му се напълнили със сълзи. Да, драмата се приближавала. Онова, което той бълнувал цели години, сега, тая заран на 17 май, го видял в действителност! Ако би бил той свободен, какви думи, какъв огън би излязъл от неговите уста! А сега само сълзи се появили. Когато той си извадил бинокъла и погледнал към турския бряг, то мнозина казали в душата си: т о й е! Всичките любопитни погледи се обърнали да погледнат към тая страна, накъдето е гледал войводата. На дружината се дало малко-много надежда, че не е стадо без пастир, т.е. няколкото души, които гледали брега с телескоп, насърчило я. Тя пак инстинктивно почнала да се весели, да яде и пие от хубавите немски ястиета и бира, не желаела да ѝ останат пари, да ѝ тежат без полза. Войновски висял като орел над всичките купчинки и колелета, издалеч и чрез другиго внушавал той благоразумие. Страшни мъки били – да отиваш да мреш, а да не можеш да си попееш и да се повеселиш, без което българинът не чувствува, че е човек.

Часа по 9 заранта Р а д е ц к и преминал устието на Искъра, ряховските минарета се белеят под зарите на слънцето, всичките погледи към тая страна гледат. Войводата ту вън, ту вътре, безпокои го великото дело и неговите успехи. Влезли с Войновски и Давида Теодорова, мисля, в камарата на спалните, предложили едно и друго, не е ли време да се размисли по-изтънко как ще да се тури параходът в респект, но било още рано, не можали да дойдат до никакво заключение, казали, че е лесна работа, отложили, побояли се, защото имало още пътници, които си отспивали по хладина, там наблизо хъркал някой си като свиня. Как станало, щото параходът, наместо да отиде по-напред на румънския град Бекет, както му бил редът, кривнал за Ряхово. Щабът се усъмнил малко и взел предварителни мерки, но скоро се уверил, че работата е проста случайност, или пък други някои немски сметки.

Барутът и огънят не можат да отидат за дълго мирно. Между Корабия и Ряхово пламнали някои искри. Едно от хлапетата не зная с какво оскърбило едно ефенди, което било пътник в Р а д е ц к и. Ефендито, като всяко ефенди, дало отговор платен. Нашето хлапе, което си знаело мисията, подхвръкнало като петле и си плюло на ръката. Естествено, че мнозина други, които не го познавали даже, но така също знаели своята мисия, наежили се и заобиколили ефендито. Само намесата на служащите от парахода и оная на Войновски предварили скандала, който пред скелята на Ряхово можеше да има лоши последствия за нашите пътници. Мнозина от истинските пътници останали зачудени за дързостта на едни никакви градинари, нещо рядкост по онова време между раите.

И в Ряхово обикновено излизание и влизание станало на пътниците. Тука излязло оскърбеното ефенди, което излизание дало някакво си съмнение на щаба: но тъй като не се е случило нищо, дордето се маял Р а д е ц к и, то съмнението е било напусто. За по-голяма гаранция на нашите оттука се качило друго ефенди на име Молла Садула с жена си още.

Часът бил 9–9 1/2, когато Р а д е ц к и ударил на ребро през Дунава и се насочил за Бекет, последната вече станция – точката, гдето били най-многото припаси, знамето, важни някои лица за четата и повече от 40 души момчета. На последните отдавна се пукали очите подир пушека на парахода, когато той не бил пристигнал още в Ряхово. Те се бояли да не би някак да ги оставят, да ги отделят от другарите им, да отидат и освободят България без тях! Тук били от момчетата: Перо Македонецът*, Н. Обретенов, Г. Апостолов и М. Цветков – и тримата апостоли; Ванков, Г. Матев, С. Пенев, П. Юрданов, един руски княз**, Д. Икономов, мисля, и други още момчета, живи съучастници и организатори на четата.

Като се отделил Р а д е ц к и от Ряхово, естествено някак всички, които знаели накъде отиват, въздъхнали по-свободно. Ботйов и приближените му излезли на кувертата и свободно загледали ту към Бекет, ту към Ряхово. Познатите сандъци стърчели на шлепа, а момчетата стоели около им и по чувства участвували в Р а д е ц к и. Ботйов не се мръднал от мястото си като по другите градове, без предпазване гледал в лицето на новата дружина, поздравил даже ония от тях, които познавал. Момчетата от Р а д е ц к и и ония от Бекет се гледали весело и засмяно, по сандъците и по очите се познавали, първите се радвали, че и оттук им идат другари, а вторите – че целият параход е пълен все с техни братия и сандъци. Когато бекетските братия влизали, то ония от Р а -

---

* Пера, който е бил твърде решителен юнак, които го познават, казват едни, че бил херцеговец, втори – македонец из Прилеп, а трети – сърбин, защото говорът му малко на сръбски приличал. Той участвувал във въстания: критското, херцеговското и пр.

** Тоя неизвестен княз бил познат Ботйову, затова и ние се съмняваме, че е някой нихилист, ако не е фамилия Р а д и о н о в. В песента на П. Иванова „Там край селото къщичка малка“ той се встрастил дотолкова много, щото, дордето мине четата, по цял ден я пял и пак не можал да я научи, пак казвал „кищичка“ наместо къщичка. Сиромахът изгорял жив, както ще да видят читателите.

д е ц к и им говорели на нисък глас: „Хайде на добър час!“ Влезли и първенците, ръкували се с Ботйова и с щаба му не толкова свободно, но и не предпазливо, както по другите скели по-долу от Ряхово.

– Взе ли о н о в а? Да не си го забравил? – втренчено попитал войводата Н. Обретенова, преди да му подаде ръка.

Това о н о в а не било друго нищо освен байряка за четата, който се намирал у Обретенова и който бе ушит от неговата сестра Петрана, дъщеря на известната баба Тонка. Обретенов показал с очи на една бяла бохча, която стискал в ръцете си и в която било сгънато знамето.

Нашият Р а д е ц к и си взел вече товара, навсякъде настърчели хъшовски глави и градинарски абички, между които се изгубили пътниците и командата от парахода. Далеч бил още всеки да обърне най-малко внимание на това множество, на градинарите и техните тежки сандъци, сам капитанинът, който бил мерило на всичко, тих и студен като немец, се разхождал из своя дълго-тесен кьошк.

Тук се простил войводата със своя искрен приятел Д. Горова и госпожата му, тук трябвало да се простят вече всичките със святата и търпеливата румънска земя, върху която всеки от 200-та души наши патриоти бил извършил по някое главоболие, ако не друго, то поне полицията е обезпокоил. Любопитният Горов би отишел още по-нататък, с очите си да види всичко подробно, как ще да спрат парахода, как ще да стъпят на българска земя, но нямало що да прави, длъжен бил да се покори на невъзможността, защото нямало друга скеля, редът на Козлодуй идел, а по-нататък очите му не виждали. Войводата написал една телеграма до „La Republique Francaise“ и до „Journal de Geneve“, в която известявал на европейския свят днешното свое дело и която дал Горову да я изпрати подир един-два часа. Разпаленият Горов, след като потрошил няколко наполеона за черпене в парахода и искал да троши още, но не го оставили, стоял на скелята, дордето и димът на Р а д е ц к и се затули вече нанагоре по Дунава, па

хайде на телеграфната станция. Мъчно и чоглу му било нему, защо едни да отиват да мрат, а той да не претегли нещо?

Взема, та си туря подписа под Ботйова отдолу на депешата до вестниците. Това не стига, ами изважда копие от тая последната, която подписва и я адресирва до сръбското дипломатическо агентство в Букурещ и до Братияна. Други още 10–20 депеши изпраща до разни приятели в Букурещ, Гюргево и Браила и една, мисля, до генерал Игнатиева все по въпроса с Радецки, гдето положително се говорело как войводата Ботйов го заробил и изкарал на брега, отгдето развил знамето Свобода или смърт, ударил се с турците и потънал навътре из България.

Може би Ботйов е бил още в Дунава, когато Горовото желание било изпълнено. Щом той подал депешите, дордето ги заплати и дордето разправи на любопитните телеграфисти някои подробности, на стълбите се намирал още, когато го заградили жандармите. Същия ден, същия час, заедно с жена си, с особена кола и конвой стигнал през нощта в Букурещ и станал гост в прочутия затвор Вакарещ е. Цели два месеца квартирува даже*. А депешата до вестниците според неговото казвание, която той знаеше изуст благодарение на изследванията, била съставена така:

„Двеста души български юнаци под предводителството на Христо Ботйов, редактор на в. Знаме, орган на революционната партия, днес заробиха австрийския параход Радецки, който насилствено накараха да ги прекара през

* После минуването на нашата дружина румънските власти, повечето за очи може би, потърсиха виновниците на тоя поход. В къщата на Евлогия, като роднина на войводата, сам префектът направил един дипломатически обиск, без да знае, че Евлогия е бил толкова ближен на тоя поход, колкото и император Вилхелм. А богатството на героя: книги и ръкописи, които изнесли от квартирата му, съставлявали някакви си заразени дрипи от чума. Цял ден ги носели из улицата с талига. Нито Евлогия ги приел, нито българската черкова, така пропаднали неизвестно къде.

Дунава. Излязоха на десния бряг между градовете Ряхово и Лом паланка, отвориха знаме Свобода или смърт и отидоха на помощ на своите въстанали братия българи, които отдавна се борят със своите петвековни тирани за своята човешка свобода и народни права. Те вярват, че европейските образовани народи и правителства ще да им подадат братска ръка."

Отделил се Радецки от бекетската скеля и понесъл със себе си 195 души български патриоти, всичко, което имало между румънските българи гореща кръв, което идеализирало, което разделяло чувствата и идеите на своя поет войвода. Войводата бил извънредно весел. На своите другари, които се качили от Бекет, той съобщил важна новина, че бунтът в България върви нанапред, в Троян и Плевен има даже „временно българско правителство".

– Ах, делото е бляскаво, планът е осъществен – свършил той с ентусиазъм.

Когато историческият параход се промъкнал край ряховските лозя и ги подминал заедно с града, който се изгубил вече от очите на плаващите, сърцата заиграли, чувствата пламнали, кръвта дошла в състоянието на прилив, благоразумието, което мъчело и убивало естествеността – побягнало и се удавило в Дунава. Щабът свикал извънредно и важно събрание, което на бърза ръка в едно от кьошетата на камарата решило и постановило:

Първо, Давид Теодоров, който говори немски като същ немец, заедно с поп Сава Катрафилов най-рано от всички ще да възлязат при капитанина да го заглавикват, а после насилят, ако се съпротиви; двама души по-долня ръка момчета ще да стоят там наблизо, уж заспали, и ще чакат заповедите на Давида.

Второ, Юрдан Юрданов, наречен Инджето, който практикувал механиката в търновската фабрика на Карагьозоолу, с други четирима души със скрити револвери ще да се мухави над врачката на машината; щом чуе сигнала, като доган ще

да се спусне из стълбите и ще хване за шията машиниста. И той ще слуша заповедите на Давида Теодорова.

Третьо, Пера с други шест души, така също със скрити оръжия, между които имало един, който разбирал от дюмен, ще да възлезе на кувертата и ще си разпредели момчетата близо около дюмена, които така също ще да се престорят, че спят.

Четвърто, П. Юрданов и Сава Пенев ще да завземат двете предни крила на парахода всеки с по шест души въоръжени момчета. Тяхната длъжност ще да бъде да възпрат матросите, ако те се възпротивят и нападнат. Матросите от австрийските дунавски параходи стоят на преднината на парахода; запазени от двете страни на крилата на парахода, те остават изолирани.*

Пето, Митю Цветков с двама души верни и познати хора ще да завземе параходската каса и никого няма да остави да се доближи до нея, дордето Радецки бъде под българска команда.

Шесто, четирима души, най-здравите и силните, ще да налягат, уж че спят, до вратата на хамбара, гдето били сандъците с оръжията, с обърнати към вратата крака, и щом чуят командата, ще ритнат вратата. В числото на последните влизали двама души македонци, дюлгери.

Седмо, поручик Войновски ще да бъде главнокомандующи над всички, той ще се грижи за тишината.

Осмо, на момчетата ще да се обади чрез техните познати да бъдат готови за тревогата, да нападнат като светкавица на сандъците, да ги разбият и се въоръжат, щом чуят командата На оръжие!

Когато ще бъде всичко гореизложено готово освен последния пункт, войводата, облечен в своите войводски дрехи, ще

---

* Параходската команда на Радецки се е състояла от следующите лица: капитанина на парахода Дагоберт Енглендер, немец по произхождение; екипажа – машинисти, контрольори и матроси, слуги и слугини, всичко около 24 души.

да излезе от камарата и ще да даде команда за действие. Неговата свита, или адютантите му, ще да бъдат следующите лица от четата: Г. Апостолов, Спас Соколов, Д. Икономов, Н. Обретенов, Г. Матев, К. Апостолов, Ванков, брат му Кирил и други. Байрякът ще да се развие в парахода, когато тоя последният се превземе напълно и когато четата му стане господар. Най-строга заповед се внушила, че никакви насилия и грубиянство било с пътниците, било с командата на парахода, а най-вече с турците и техните жени няма да бъдат простени.

А Радецки, в стените на който се решавала собствената му участ, нищо не подозирал още, следвал да пори по течението на водата. Положението вътре в парахода, като потеглил от Бекет, било горе-долу такова: господствующият глас бил на нашето болшинство. Строга дисциплина, съпрежена със страх и с риск на живот, лежала на него, но и това било малко. То се клателo като море пред бурята, готово да рипне от най-малкото подухване.

Макар и малцина да знаеха, че до станцията им има само няколко часа още, но движението на големците им, тяхното събирание и живо разисквание поотвързало и на тях ръцете. Усетили те, че скоро има да се роди нещо, когато видели, че стават някакви предварителни приготовления и разпореждания. Слава богу, че не знаеха същността, не бяха чували всичките за Козлодуй, а които знаеха, не им съобщаваха открито. Ни един нямало, който да спи, всички се въртели из парахода като орли, навсякъде надничали и изглеждали надменно и безцеремонно. Не оставяли да не изгледат и готварниците, гдето дебели немкини и маджарки с бели фусти приготовлявали обед. Най-после тия последните били принудени да се затворят, защото ги безпокоили, искали им да им насипят по една „паничка“ манджица, която църтяла да се пържи на машината и която смъдяла носовете на нашите хъшлаци.

– Стара вещице, защо затваряш – пари ли, мислиш, че ня-

мам? – креснало сърдито една младо хлапе и като бръкнало в джеба си, извадило няколко наполеона, които запопратило във вратата.

Който хвърля злато, може ли да му се сърдиш? Събрали се наоколо любопитни, не закъснели да дойдат и келнерите, които по онова време не се церемоняха твърде с пътниците, особено с нашите раи; но преди да си застъпят правата, преди да вземат настъпателно положение, съгледали б о к л у к а по земята и изведнаж станали мазни и гладки като мокро кадифе, изведнъж им преминало през ума, че тук може да има непредвидена икономия. Учтиво и меко се заловили да обясняват на хъшовчето, че часът е 10, тук има „регламент“, днес е „табл д'от“, да почака малко. Казали му даже и един път г о с п о д и н.

Друго едно отделение пак наши, утоморили се, та седнали тъкмо срещу вратата на първа камара и извадили ястийце да си хапнат по нашенски, по български. Най-съблазнителният артикул от гозбицата им бил такъв един лют и аздисал чесън, щото миризмата му влякла и се лепяла по стените като мъгла. Отдавна двама келнери стоели над главите на нашите и им четели всевъзможни лекции от благоприличие.

– Това е „шкандал“, това го правят само свините! – викал един от тях.

От нашите един му показал стиснат юмрук, други му казал нецензурна дума, а трети му рекъл, че му се виждал като муха.

По-нататък Димитър Дишлията, стар хайдутин, събрал около си десетина души млади момчета с няколко стъкла бира напреде си, пеел стара хайдушка песен и се провиквал до синьо небе.

Както се виражава един от съучастниците в похода, момчетата приличали тоя ден на някакви си гадове, насила затворени в парахода, и то при постоянно мъмрение.

Според разказа на Руска Роба, който бил един от непосветените на тайната, т.е. имал билет за Кладово, най-много

било мъчно на момчетата, че не знаели кой ще да им бъде войвода, кой ще да ги поведе и кому ще да се покоряват. Имало мнозина, които нито познавали Ботйова, нито пък били чули, че той е определен за войвода.

– А бе, ние приличаме на разбита гемия! Пази боже, ако останем без глава – ще да ни разпръснат и избият като кучета – говорели мнозина.

По-забележителни пътници тая заран в Р а д е ц к и били: в първа камара, гдето бил войводата, имало няколко свищовски търговци, които седели около една маса и уж за търговски работи говорели помежду си, но бъркали и политика, разисквали последните събития, станали в Тракия и Дряновския манастир. Други двама цинцари, житари, разглеждали на друга маса някакви си проби от кукуруз. Имало още други непознати румъни или немци, мъже и жени, които бог знае за какво са си говорили и кои са били. Във втора камара били няколко турски чиновници заедно със своя харем и един-двама още други турци, а останалите пътници – сбирщина от българи, румъни и турци. От тия последните имало някои агашетини, които на постлани килимчета надували своите наргилета с подгънати крака и се мусели, че пътниците, нашите, били дотолкова немирни, като че мухи и оси ги хапят. Капитанинът, който разчитал, че до Лом има цели четири часа, седнал на своя капитански стол и почнал да чете вестник.

Наближава вече решителната минута, ето че се виждат върбите от устието на р. Огоста, войводата, Войновски и другите по-приближени лица започнали живо да се движат и безпокоят. Не забравяли, че се трябва хладнокръвие, но то било избягнало вече. Едни казали: „Да почнем, време е“, други мислели да се почака още няколко минути, но врачаните Савов, Цветков и други, които относително местността имали решающи глас, казали, че е време. Войновски заобиколил втори път караулите, Ботйов разгледал за последен път от кувертата положението в парахода и бързо се върнал в камарата да се облича.

Най-напред Давид Теодоров със запалена цигара съвсем спокойно се доближил до капитанина, когото поздравил учтиво и го запитал за нещо. Трябвало да му се отговори и да се обърне внимание на въпроса му, защото, както казахме, Давид говореше като същ немец. Освен това неговата аристократическа физиономия, златният му ланц и хубавите му дрехи турили капитанина в известен респект. От дума на дума Давид се примъкнал в отделението на капитанина, застанал на крака, станал прав и самият капитан. После няколко минути ето че се изяснил при тях и поп Сава, облечен цивилно*, който така също знаел шат-пат някоя немска дума. Смесил се и той в разговора, попитал – на Лом ли се отива по-напред, или на Видин, питание, което било пуснато само за бошлафлък. И той се наместил полекичка около капитанина, така щото последният оставал между двамата си бъдещи заместници. И всичко това тихо, мирно и дипломатически станало, на което никой не обърнал внимание от страна на чуждите.

А момчетата, натоварени с другите поръчки, отдавна вече стоели като забити по своите определени места. Един от ония, които се готвели да арестуват дюменджиите, спял с отворени уста и хъркал като заклан, от дяволия, разбира се. Всички зяпали във вратата на първата камара, отгдето щял да се появи славният войвода.

---

* Поп Сава Катрафилов бил на младите си години свещеник, но за някои мирски грехове хвърлил расото, отишел в Русия, и оттам го изгонили, дошел в Браила и похлопал на печатницата на Ботйова. Последният, като се научил, че е разпопен, нямало где да го тури. А и за обичание човек е бил той от точка зрение на Ботйовите взглядове. Джумайци, разградчани, станимакалийци, чирпанци и други що анекдоти приказват за него, една от друга по-умни и гениални. В село Меричлери, мисля, Чирпанско, той подбудил българите православни да съборят протестантската черкова. От един манастир около Станимака навързал калугерите с въже и ги подбрал по пътя за Пловдив. В Цариград, в Екзархията, не знаем пак какво направил, с една реч, достойно носел расото.

Тоя последният и втори път излязъл нанавън, погледал, погледал и пак се върнал бързо, като видял, че Давид и попецът се разговарят сладко-сладко с капитанина.

Часът бил около 11 заранта. Досега нямало още никакво насилие над никого, но щом Ботйов се върнал, дал заповед на двама души от свитата си да затворят камарата, да застанат на пътните врата и да не пропущат вътре никого. Бързо той си отворил куфарчето, извадил премяна войводска, сабля и други принадлежности и почнал да се облича с разтреперани ръце, както свидетелствуват очевидците. Цивилните му дрехи – палто, панталони и обуща – хвърчели из камарата, кое на масата паднало, кое на стола и пр. В няколко минути той бил вече войвода, готов за поход, облечен по-следующия начин: облекло от сиво сукно, късо палто със зелени ширити наоколо и по ръкавите напъстрено; панталони със сърмени ширити и с ботуши; астраганен калпак, половината червен и със златен лев на челото; сабля, револвер, бинокъл, рог през рамото и разкошен трикольор най-отгоре, пак през рамото, с дълги краища на бедрото му. Хубавецът и представителният Ботйов, облечен в тая униформа, действително заприличал на такъв, за какъвто бил приготвен. Неговите огнени очи, запалени сега до апогея, сериозният му и решителен поглед вдъхнали кураж и респект.

Куфара си той оставил незатворен сред камарата, понеже не му бил вече нужен. Като го претърсял да не е останало нещо, намерил един вързоп прокламации, които подал на едного от свитата си да ги разпръсва вече из парахода, който по тоя или оня начин трябвало да стане вече тяхно притежание.*

---

* От тия прокламации ние не можахме да намерим нито един екземпляр. Печатани нарочно само за тоя поход и за българите в България, в Румъния не е останало нито един лист. В Р а д е ц к и те били пръснати в изобилие, после в Козлодуй, Милин камък и по другите села. В последните местности е немислимо да се намерят. Предполагахме, че у капитанина на Р а д е ц к и са останали комуто и писахме, но пак напусто.

Случайно може би, дордето трае обличането, никой чужд не влязъл и излязъл из камарата. А пътниците, които по-горе описахме, присъствували на тоя акт, на това коронясване на войводата. Кой знае, но те може да са се не усетили и не договедили даже каква е работата, или пък са се уплашили и са замръзнали на местата си, като видели сабли, револвери, обличане и пр. Факт е, че те не са се мръднали от местата си, нито пък отворили уста да запитат каква е тая работа. Униформата на Ботйова имаше голямо сходство с оная на румънските кавалеристи. Не е чудно да не са помислили, че той е някой румънски офицер, който досега бил цивилен, а оттук нататък пожелал да се облече.

– Готово? – попитал войводата.

– Готово! – отговорил Войновски.

– Да вървим! – повторил той.

– Да вървим! – отговорила свитата, която така също била облечена.

– Отваряйте вратите! – заповядал той войводски и стражата опънала двата каната до назад.

Най-напред войводата, а подире му свитата като вихрушка изскочила навън пред очите на своите другари. Свирнал Ботйов със своя рог, дръпнал си за пръв път саблята, дръпнала ги и свитата, наклонил си главата наназад и изревал колкото си може със своя гръмлив глас:

– На оръжие, момчета!...

Който е виждал... какво да кажем, който е виждал? Случаят е рядкост, няма подходящо сравнение. Да кажем, като кога коват и тракат 200–300 дюлгери, ще сбъркаме. Да речем: като кога се събаря здание, пак не прилича. То е било гръм, трясък и пукот, като че всяка дъска от парахода се е трошила, в същото време е веела буря и вятър фучал, който оглушил и зашеметил всички незнаещи. Вратата на хамбарите изскочили с резите заедно, на всеки сандък се налепили по 10–15 души и с ръце чупели, и с крака ритали, и със зъби скърцали. Не само дъски хвърчели по въздуха, но цели сан-

дъци се носели на ръце, ножове дрънчели, фишеци, паласки и чанти падали, пушки се хващали по няколко ръце от един път на една!... Обикновени пътници бягали с наведени глави без цел и без определение, нашите ги посрещали като вихрушка в своите движения, едни прескачали, други отблъсквали, трети стъпквали и пр.; жени пищели и подскачали от тръшканието и разбиването на всеки сандък, шум и тропот, глъчки, викове и крясъци!... Но кажете – кой накъде може да отиде, когато Дунавът е дълбок, мътен и разпенен?

А Ботйов?... Ботйов в апогея. Стои той горд и величествен пред камарата, подпира се със своята гола сабля, трепери му цялото същество, тържествува му душата, събаря се, троши се, разваля се напреде му, плющи и ехти! Онова, което той проповядвал цели години за целия свят – да се разруши и унищожи всичко, да се преобърне хорското злато на олово и на желязо, – сега в тая минута го гледал напреде си, балсам и нектар текли по неговите жили.

Когато се разнесъл из парахода първият трясък, капитанинът, който следвал да говори с двамата наши приятели, Давида и поп Сава, скокнал като попарен, надникнал нанадолу и като видял движението, ахнал и охнал и потърсил с крака си да натиска параходската пищялка.* Но късно, Давид и поп Сава го поели под мишниците и му казали:

– Роб си!

Той извил ръце и сварил да извика на командата си:

– Дръжте разбойниците!

– Роб сте – повторил Давид. – Обърнете се и погледнете, кой стои на дюмена?

Капитанинът погледнал задната страна на парахода и видял, че неговите хора стоят със скръстени ръце и с наведени глави. Но матросите с немска дисциплина успели и награбили своите дълги върлини, чукове и дървета, кой какво намерил, и се впуснали към средата на парахода, т.е. на хамба-

* Тоя капитанин, както ще се види по-нататък, не бил същият, но помощникът му или друго лице.

рите, гдето нашите чупели. Но чакай да видим какво ще да кажат П. Юрданов и Сава Пенев, които видяхме вече с по шест души преди един час как запазиха входовете. Дошли от едната страна, посрещнали ги шест револвера. Заобиколили от другата, и там същото, не се шегуват хората. Те сложили своите дървета и с поглед потърсили мястото му. Двамата дюменджии отдавна стоели по солдатски под устата на четири револвера. Един от тях на първо време се опрял нещо, но дордето направи какво-годе действие, Руско Робът се залепил в тънкия му кръст и му обърнал краката нанагоре, които приличали на буквата „л“.*

– Да нахраня ли жабите? А? Ще мърдаш ли? Куче! – викал Робът, като че с ферман имал право да му се покоряват хората.

Гръмливият глас: „На оръжие, момчета!“, като електричество прозвучал през ушите на последните и ги турил в движение. В 5–6 минути те стоели вече наредени с пушките в ръка и с четири очи гледали в очите на своя войвода, комуто не можели да се нагледат, комуто се чудели отгде излезе и где е бил досега.

– А бе, брате, той прилича на цар! Боже мой, такъв е бил и цар Асен? – питало едно младо карловче и плакало.

Димитър Тодоров разказва, че като видял за пръв път Ботйова, той се пленил дотолкова, щото сам на себе си говорил, че ей сега да му рече да се хвърли в Дунава, ще да се покори. Друго едно момче дошло да му целува ръка; трето – да му иска позволение да изколи турците и т.н., с една реч – всички били не само доволни, но и пленени от своя вожд.

Неговият гръмлив глас произвел двойно действие, едно на друго противоречащи. Отвътре парахода гръм и трясък,

---

* Руско Робът се потеше и по Коледа от здравина и кръвнина. В акийския затвор по-после в един ден той нарязал седем оки тютюн: от попотяване променил една памучна антерия и една котленска аба; изпил три стомни вода, преоблякъл си чисти дрешки вечерта, седнал да си почине и умрял сиромахът!

а самият параход, който досега се борел с дунавските води, заспал и станал играчка на течението. Като се чул гласът: „На оръжие!“, той успял само няколко пъти да си обърне колелата и престанал съвършено. Юрданов – Инджето, когото видяхме вече, че беше приготвен за машината, като доган се впуснал вътре със своите четирима другари, които опрели револверите си в гърдите на машинистите и спрели ходението. Бързината и редът, с които се извършило заробването и въоръжаването на дружината, били удивителни и непонятни за всекиго от пътниците, за командата на Радецки и за самия капитанин. Далеч бил още всеки да си състави приблизително поне понятие за работата и за хората, които така мигновено станаха господари на чуждото притежание, на живота и честта на всичките. Капитанинът Дагоберт Енглендер разказва, че той наздраво бил уверен, че е заробен от разбойници, които никакви закони и нравствени задължения няма да възпрат, за да не извършат онова, което им е било прямата цел. Той се помирил вече с участта си, помирили се всички, чакали само що има да последва после първите вече успехи на неприятеля. Две-три минути най-много, дордето се получи известие от всичките части в парахода, че на всеки предприятието е извършено благополучно, че победата е пълна, траяло недоумението между победители и роби. Когато поручик Войновски отрапортувал на своя войвода, че Радецки е под негова команда, тоя последният извикал:

– Нека заповяда г. капитан долу!

Разтреперан и цял развълнуван слязъл той по стълбите от своето капитанско място, воден от Давида и от поп Сава, и съзнателно или безсъзнателно поклонил се леко на войводата, който продължавал да стои гордо с голата си сабля в ръка. Срещата на двамата тия началници, бивши и настоящи, юридически и фактически, станала пред кабинета на капитанина, близо до комина. Нашият войвода бил заобиколен от своята свита, а капитанинът сам-самненичек помежду им, запъхтян и изпотен.

– Непознати господине! – казал той Ботйову. – Вие извършихте тежко престъпление, вие осквернихте австро-маджарското знаме, компанията ще да си отмъсти – прибавил той и горделиво посочил на това знаме, което се развявало на задния параходски дирек.

– Аз имам чест да бъда български войвода, господин капитане, на 200 души смели юнаци, които се намират тука в парахода! Разбираш ли ме? Аз отивам да се бия за свобода и за право на своя поробен народ!... Аз имам право да ти потопя парахода заедно с тебе и с твоето знаме, аз отивам да мра... Туряй парахода по-скоро в мое разпоряжение, аз съм тук капитан, моята воля ще да се слуша* – изревал Ботйов така огнено пред носа на капитанина и се ударил в гърдите, колкото му е сила, като връчил на последния и своето писмо.

Капитанинът затреперал, смутил се той от разпалените думи и огнения поглед и с разтреперана ръка поел писмото.

Ето това писмо до капитанина на Радецки:

Monsieur Capitaine!
Messieurs les Passagers!

J'ai l'honneur de Vous déclarer qu'il y a dans ce bord insurgés bulgares dont j'ai l'honneur d'etre le Woivoda.

C'est au prix de notre bataille et de nos instruments aratoires, c'est au prix de grands efforts et du sacrifice de nos biens, c'est en fin au prix de tout ce qu'il y a de plus cher dans ce monde que nous nous sommes procuré (à l'insu et malgré les poursuits des autorités de pays dont nous avons respecté la neutralité) ce que nous était nécessaire pour courir à l'aide de nos fréres insurgés qui combattent si bravement sous le lion Bulgarie pour la liberté et l'indépendance de notre chére Patrie – la Bulgarie.

Nous prions messieurs les passagers de ne s'inquiéter point et de rester tranquilles. Quant à Vous monsieur le Capitaine j'ai le

* Известната Вазова песен „Тих бял Дунав се вълнува“ е основана на чистата действителност и факти.

pénible dévoir de Vous inviter pour rendre le bateau à ma disposition jusqu'au débarquement, en Vous déclarant en meme temps que Votre moindre opposition me metrait dans la triste necessité d'employer la force, et malgré moi me venger du détéstable événement sur le bateau „Germania" à Roustchouk en 1867.

Dans tous les deux cas notre cri de guerre est celui-ci:

Vive la Bulgarie!
Vive Franz Joseff!
Vive le Comte Andrachy!
Vive l'Europe Chretienne!
Woivoda H. Botioff

1867 Mai 17, sur le bateau.

Подписаните потвърдяваме същността на настоящето:

(под.) I капитан Д. Englender
II капитан Дойни
I машинист Харзел
(печат на „Радецки")

(превод)

Господин капитан!
Господа пътници!

Имам честта да ви обявя, че в тоя параход се намират български бунтовници, на които аз съм щастлив да бъда войвода.

Това е приготвено с големи мъчнотии, с посредството на нашите най-последни сили и пожертвувания на нашите блага; това е свършено, най-после, с цената на всичко, което е най-скъпо на тоя свят, можахме да го приготвим (без знанието и при всичкото гонение на правителството*, към територията на което сме държали неутралитет), това, което

* Думата е за румънското правителство. Това е направено нарочно да не се компрометира то пред очите на Европа, а особено пред своята сюзеренка, като се е имало пред вид, че и втори път ще да потрябва.

ни беше потребно, за да се притечем на помощ на нашите въстанали братия, които се бият толкова юнашки под българския лев за свободата и независимостта на нашето скъпо отечество – България.

Ние молим господа пътниците да не се безпокоят никак и да останат спокойни. Колкото за вас, господине капитане, имам тежката длъжност да ви поканя да отстъпите парахода на мое разположение до точката на излизането ни, като ви явявам в същото време, че вашето най-малко противостоение ще да ме тури в жалната необходимост и против волята си да употребя силата и да си отмъстя заради гнусното приключение върху парахода „Германия“ в 1867 г.*

Във всеки случай нашият глас за бой е следующият:

Да живей България!
Да живей Франц Йосиф!
Да живей граф Андраши!
Да живей християнска Европа!

17 май 1876 г.
Из вапора Радецки

Войвода: Хр. Ботйов
Съветник: Давид Теодоров
Митю Цветков**

---

* Думата е за Цвятка и Никола, избити в „Германия“.

** Вижда се работата, че народно са избрани да подпишат това писмо такива хора, които малко-много имат тежест и значение. Четата отива за Враца, а Теодоров и Цветков са врачани и познати търговци; но чудно, че във френския текст техните имена ги няма. Колкото за самите писма и тяхната автентичност, дума не може да бъде. Френския текст ние си доставихме от дирекцията на Ав. пар. дружество във Виена, гдето се храни оригиналът. А българският превод се намира в г. Ванкова, в Свищов, който той е взел на 17 май 1876 г. от едного от Ботйовите другари. Българският превод е изменен в началото, а именно няма думите: „C’est au prix de notre bataille et de

– Това сме ние, гостите на тоя параход, господине капитане – добавил войводата. – Воля ваша, както желаете, така постъпете, но аз ви повтарям, че съм бунтовнически войвода... Задръжте писмото при себе си, то ще ви помогне пред вашето правителство и компанията ви.

– Имам честта да ви се препоръчам: капитан на Р а д е ц к и и кавалер на тия и тия ордени.

– И аз имам чест да ви се препоръчам: Христо Ботйов, бивши публицист, а сега български войвода.

И двамата к а п и т а н и, българският и австрийският, си подали ръка, разбрали се един други, че не е в техен интерес да си правят неприятности. И двамата почнали да функционират, всеки по своята част. Капитанинът-немец бързо завзел пак своето капитанско място, отгдето роб слезе преди малко време. Той си приготвил устата да надуе тръбата и заповяда на машиниста; а нашият капитанин се обърнал към своите подчинени и им заповядал да освободят чуждите части: дюмена, машината и матросите, с изключение на касата, която се пазела от наши чак до Козлодуй. Споразумение пълно било въдворено между двамата началници, склонил капитанинът на всичките искания от страна на Ботйова, дал честна дума, че всичко ще да изпълни.

---

nos instruments aratoires“. Разликата е твърде малка, почти незначителна, която ние и не поправихме, тъй като преводът не е наш, а той съставлява може би самият оригинал на писмото, писано с ръката на войводата.

Глава IV

КОЗЛОДУЙСКИЯТ БРЯГ

I

Действието, или по-добре участието на Радецки в похода на нашия войвода, се разделя на две части – на тайна или неволна и на явна и принудена. Границите на тия две половини са ей тука на това място, гдето сме сега. Копаница се казва малкото островче, което Дунавът мие от всяка страна и при което свирна за пръв път рогът на войводата и се развя българският байряк. Тук е средата на пътя между Ряхово и „новата българска станция“ Козлодуй; 10–12 километра е до Ряхово, толкова е и до Козлодуй. Тук спря Радецки, с което довърши първата своя деятелност, и пак тръгна изново под покровителството на зеления български байряк със страшната девиза: Свобода или смърт. Мястото, границата, искаме да кажем, не е току-така от простите и незабележените. Тъкмо там, ни долу, ни горе, са устиетата на двете планински реки Огоста и Скъта, които изтичат от две далечни разстояния, а тука се доближават със своето лъкатушение на съвършено близко разстояние и се давят в колосалния Дунав. Крепостите, лагерът, мостовете и пътищата на римските гарнизони се виждат обиколени от зелената растителност: върби, тополи и елха. Техните задръстени и запушени легла от напора на великата река чули и възприели по гладката си повърхнина звуковете от войводския рог, неговите думи: „На оръжие!“ – и трясъка от сандъците. Но немилостиви били тия две богини на природата, особено по-малката сестра, Скъта. Не обадила тя на дунавския юнак, че ако неговият байряк се развя там, гдето се тя дави и унищожава, ако той ѝ стане гостенин по всичкото ѝ легло, то за отмъщение той трябваше да умре и се съкруши там, гдето се

тя ражда в балканска люлка, гдето шумоли и клокочи, гдето е горда, гдето мирише на здравец и на аглика...

Повърнало се статуквото в нашия Р а д е ц к и, всеки от неговите хора, комуто се пукали преди малко устните, завзел своето място, като почнем от капитанина и свършим до кафеджията. Дала се команда „Vorwärts“ (напред), съживил се той, пак заплющели неговите хвърковати колелета с тая само разлика, че сега царувал и заповядал в неговите стени българският лев.

Преди да тръгне, капитанинът свикал своята команда и съобщил новината, че гостите са хора благородни, български войводи и юнаците му, на българския бряг искат да излязат, затова да им помогне всеки в приготовлението, което има да правят.

– Живейте, братия бугари, и ние сме славяни – извикали матросите.

Бирата, виното и закуските почнали да се леят като на сватба, даром от парахода. Готварническите стаи, които успели да се затворят, се отворили изново и дебелите немкини наизлезли със своите пандишпани и сладка, които наред поднасяли на нашите хъшовчета и им казвали б и т е. Кафеджията на парахода се случило българче от Панагюрище. То изнесло всичкия свой тютюн и го раздало на момчетата заедно с всичката си сермия кафе и захар. Започнали и представления да стават пред новия капитанин на парахода. Представил се един от машинистите, който преди минута бе натиснат в машината от Инджето, стар далматинец, с бяла брада до пояса.

– Господине капитане! Девет дребни дечица имам, не във Видин да ви закарам, но в Бечу даже, ако желайте – казал той.

– Господине войводо! Съжалете се за нашите дечица, ние сме хора търговци – се изпречили пред войводата находящите се в камарата български търговци, като имали слабостта да предполагат, че Ботйов ще да изведе и тях на козлодуйския бряг.

– Орли ви яли дечицата и вас самите заедно с парите ви! – отговорил войводата с презрение на малодушните поплювковци.

– Ефенди! Това имам, това ти давам – се провряло измежду навалицата едно разтреперано същество и се обадило с гласа на умиращи, като си подавало часовника и пръстена, като се навеждало да целува ръка.

Това същество било едно ефенди или каймакамин с харема, за когото споменахме по-горе. То било убедено 99 на стоте, че животът му е до днес, до тоя час, само не знаело дали в Дунава ще да бъде хвърлено, или просто разсечено. То било разбрало вече, че фантастическите комити, за които се говорело и над път, и на кръстопът, особено по това време, сега попаднал в тяхното царство, на техните ръце.

– Не сме ние като вашите бабаити и черкези да грабим и обираме часовници и пръстени – му отговорил войводата, а после и Войновски. – Ние сме тръгнали да се бием за правата и свободата на своя народ – да го отървем от вашите паши и черкези, а не да убиваме и грабим мирното население, било то българско, или турско. Скрий си ти, ефенди, часовника и бъди спокоен, разкажи на вашите, че комитите са бабаити на бойното поле, а не на кражбата и над беззащитните!

– Бог да ви дава живот и здраве, челеби! – казал той, но пак не му се вярвало.

– Байрякът! Скоро байрякът да се развие, време е вече да заявим своето съществувание още върху течението на великата славянска река – се обърнал и казал войводата на своите адютанти.

Никола Обретенов развързал бялата бохча, която стискал в ръцете си, и простря знамето върху една маса. Матросите бързо намерили една гладка върлина, върху която се приковало то. Това знаме бе от чист зелен копринен плат, с лев от сърца посред и със сърмени пискюли на двата краища. То беше осветявано през 1875 година в червеноводската черкова; с него Вървбан войвода потегли от последното това село

за към Търново*. Когато всичко било готово, Ботйов извикал Куруто, сухо-тънко момче, най-високото по ръст между всичките и известно по своята пъргавина и лекост**, комуто подал знамето.

– Куру, прекръсти се и го целуни! С него да паднеш; и умрял вече, душманинът да не може да го изтръгне из ръцете ти – казал Ботйов.

Тържествено Куруто развяло зеления байряк сред парахода. Войводата и свитата му си отложили шапките, а после и момчетата, па най-сетне и хората от парахода заедно с капитанина. „Да живей България!“ – извикала дружината и опряла просълзените си очи върху народния идеал. Димитър Дишлията, стар хайдутин, който по-добре научил своите чувства да се вълнуват от байряк, по-надалеч отишел. Старият хайдутин, най-опитен и най-стар по възраст между всичките, издигнал своята пушка на въздуха и оглушителен гръм се раздал по гладката река, който подплашил где каквато птица имало из балтите и немалко стреснал още пъстрата публика от Р а д е ц к и. Капитанинът разперил ръце и се обърнал към Ботйова с незадоволствие от тая непредпазлива постъпка. Ботйов от своя страна от само себе си разсърден и от капитанина предизвикан, изправил се над главата на Дишлията със стиснат юмрук.

---

* Гледай нашите З а п и с к и, т. I, стр. 236.

** Куруто Симолу е родом от Ески Джумая. С нищо особено се не отличава байрактарът на Ботйова освен с това, че като бил още рая в родния си град, по двадесет пъти в годината влизал в затвор все за едно и също: че пукал глави на турските чапкъни и немилостиво се биел с тях, без да прави разлика, че е позорен рая. Занаятът му бил да продава с кон по турските тузлушки села антерии, памук и пр. Тук той се настървил и увълчил. Бабаитлъкът му станал дотолкова известен, щото самите турци ходели да го търсят и искат помощта на ножа му. Например някоя кадъна взели я едни, а други подсмърчат отстрана, с нож трябва да се вземе. „Куру, хайде бе, направи ни туй добро“ – говорят страшливите. „Добре, 25 оки брашно и 2 оки маджун, давате ли?“ – пита Куруто. „Халал да ти са“ – отговарят турците и нашето Куру засуква ръкави.

– Нямаш право, войводо! Тук байряк се отваря, а не вестник. Не само аз, не само момчетата, но и ти трябваше с гръм да поздравите това свято нещо! Тъй правеха едно време всички вехти войводи – отговорил Дишлията с хайдушка гордост.

Ботйов се поколебал и оттеглил, а знамето се ветрее наравно с австрийското.

Капитанинът за още по-голяма сигурност измолил Ботйова да му даде и следующето писмо:

„Долуподписаните удостоверяваме с това, че ние, българските въстаници, със сила принудихме капитанина от Р а д е ц к и да спре на турския бряг, макар и да няма станция.

За българските въстаници.

Войвода Б о т й о в“*

На първото извикване „На оръжие!“ момчетата си взели само пушките, които по предварителна заповед били напълнени още от Румъния. Сега се дала втора заповед – да се облекат вече в хъшовските си дрехи, нещо, което така също се свършило твърде скоро. Поручик Войновски не можал да се стърпи да не похвали дружината, че тя изглежда като редовна войска. Той ги наредил в строй, преброил ги и ги прегледал и им назначил десетници на бърза ръка. Отчете десет души настрана и с поглед избере няколко измежду им, когото определя за десетник, като му записва името. Целият персонал от Р а д е ц к и се разпръснал да помага на момчетата да се обличат и стягат, особено жените келнерици, които с игла и с конци в ръка тичали да шият кому копчетата, кому дрехите, раниците и пр. Всичката дружина, като дома си, насядали по гладките и измити дъски, туряли в ред своята хъшовска униформа. Шапки се хвърляли и с калпаци се заместили, чепици се изували и цървули се предпочитали, палта и панта-

* Писмото е на немски, оригиналът му е в Дирекцията на пар. дружество.

лони се събличали и оставяли в небрежие, паласки и чанти се пълнели с фишеци, всеки бързал по-скоро да бъде готов и по-добро оръжие и припаси да вземе. За да остане скрита тая необикновена и нечута сцена било от неприятелския бряг, било от проходящите по Дунава параходи и кораби, капитанинът, който бил заинтересуван вече в делото, обтегнал бяло покривало (тента) отстрана на Р а д е ц к и, така щото нашите останали като в харемлик.

Мнозина от дружината не видели или пък забравили може би, но други, в това число и покойният Ю. Кършовски, дневника на когото имаме, казват, че войводата направил преглед на четата още вътре в парахода, щом се те наредили.

– Момчета! – казал той. – Аз съм Христо Ботйов, мен избра революционният комитет да ви бъда войвода, да ви водя в тоя славен поход, да помогнете на своите въстанали братия. Приемате ли ме за ваш войвода?

– Приемаме, приемаме! Да живей Христо Ботйов! – отговорила дружината.

– Вам бе казано, че отивате в Сърбия – продължил войводата. – Това не е истина; ние отиваме в милото си отечество България, ей сега ще да стъпим на окървавената земя, гдето всичко на огън гори, гдето нашите братия ни чакат с отворени ръце. За Сърбия казахме ние, че отиваме, само да си скрием дирите от неприятеля.

Но ония, които тръгнали да мрат, все едно им било в Сърбия ли ще да се извърши тоя акт, или в България, въпрос даже не го направили, всички се обърнали да погледнат брега, накъдето им посочил с пръст войводата.

Понеже момчетата не били още готови, а върховете на зелените брястове от селото Козлодуй се виждали вече, войводата казал на капитанина да върви полека и Р а д е ц к и се заклатил мързеливо с малък ход, а пасажерите му, нашите, напротив, бързали най-усилено. Откогато се завзел параходът, до брега Козлодуй, т.е. от острова К о п а н и ц а, всичко се минало най-много около един час.

Като се примъкнал вече нашият Радецки около голата местност на селото, войводата, капитанинът и други още момчета стоели заедно горе на парахода и разглеждали мястото, где ще да излязат. Капитанинът, който от всичките най-добре познавал леглото дунавско, имал решающи глас, защото важното бе да се намери такава вода, гдето параходът да може да се доближи до сушата, лесно и скоро да стовари своите неканени гости. Радецки оставил обикновения си път, средата и течението, и ударил на ребро към сушата, към българския бряг. Полека-лека и с немска предпазливост – да не се забие в пясъка, което щеше да бъде убийствено, най-много за нашите, защото цял ден не можеха се пренесе, рискуваха да бъдат изгорени с парахода заедно. Двама от матросите с дълги върлини в ръце стоели на преднината, измервали водата и викали нависоко: „Вода добра!“ Капитанинът държал устните си на тръбата, за да извика на машиниста „стоп“, тоя последният държал ръката си готова да спре хода, когато се каже „вода не добра“, всичките наши момчета надничали в Дунава и се интересували.

Капитанинът не се лъгал в своята специалност, той сполучил, намерил вода добра, докарал своя Радецки до самия бряг, на десетина крачки. Турили дъски и съединили сушата, параходът спрял, момчетата запели песен юнашка и патриотическа, всичките се трупат на входа – кой по-напред да излезе. Най-напред излязъл Ботйов, подире му последвал Куруто байрактаринът и четирима души с голи сабли, които вървели да пазят свещеното знаме. Куруто го побил на брега върху българска земя и момчетата от парахода, които стоели още запрени, извикали: „Да живей!“ – и някои потеглили да гърмят, за да поздравят тържествения акт. Войновски стои с гола сабля при входа и пази тишина, защото дружината се трупа един през други, кой по-напред да излезе и застане под знамето. Той вика десетка по десетка да излязват, всеки със своя десетник наред и полека, но едвам може да надвие. Първа и втора десетка били излезли вече и застанали под байряка,

когато се подала пограничната турска стража, заинтересувана от необикновеното спирание на парахода, и бързо тича право към байряка. Турци, първата жива душа, която дружината среща в България – кой би бил хладнокръвен! Всички посочили с пръст към тях и наместили своите пушки, без да гледат на дисциплина и команда. Забранило се, изгърмяла само първата десетка и един от турците се повалил на земята пред очите на пътниците и капитанина. Той последният, който учтиво разговарял с Давида, пребледнял и направил движение да се тегли вече в неприкосновения Р а д е ц к и.

Турчинът пада, другарите му бягат наназад към Лом, а дружината тържествува и вика: „Да живей!“ – хвърлят се един през други на сушата, така щото мнозина попадали във водата. Кой как стъпи на сушата, на святата народна земя, наведе се, та я целуне, и тогава вече минува под байряка. Един татарин, който косял сено там наблизо, бяга към селото и носи в прегръдките си едно малко дете. Някои от момчетата теглят да гърмят отгоре му, но войводата вика: „Стойте, дете носи човекът!“

В десетина-петнадесет минути Р а д е ц к и се освободил от нашите пътници, па и те от него. Той представлявал разбита гемия, нещо необикновено, нещо, което показвало, че той е много видял и патил. 195 чифта обуща, толкова шапки, панталони и палта, где кое било хвърлено, лежали небрежно по неговата повърхност, никой не смее още да тури отгоре им ръка, всеки вижда в тях някакво си престъпление, някаква си необикновеност, при всичко че мнозина казвали на хората от Р а д е ц к и: „Вземете ги и ги носете за наше здраве!“ Не говорим за счупените сандъци и други частни куфари, които зеели отворени, които веднъж завинаги били оставени от своите стопани. Ония от момчетата, които имали пари в себе си и които чувствували тежко впечатление, като се отделяли от парахода, последната легална почва, раздавали тия пари на матросите и на жените-служанки, прощавали се с тях не без някаква си вътрешна симпатия и трогателност.

– Приказвайте за нас, където ходите – говорели нашите момчета.

– Живейте, братия, да живей България! – отговаряли хората на Р а д е ц к и и стискали ръцете на нашите.

Който отива да мре за свобода и за право, той вдъхва почитание всекиму. Двамата капитани, нашият и австрийският, отдалеч си отложили шапките един към други и всеки побързал да си завземе мястото. Войводата се изправил при своята наредена на брега дружина под байряка, а капитанинът влязъл в парахода. Набързо дигнали моста, който съединяваше парахода със сушата, широкият комин захванал да бухти, котвите се подигнали на своите дебели синджири, колелетата се заклатили и наш Р а д е ц к и хвръкнал по течението с такава бързина, щото от комина огън изскачало. Дордето той тръгнал, дружината, с лице обърната към него, представила му почетно оръжие. Когато той тръгнал, тя извикала: „Да живей Франц Йосиф! Да живей капитанинът!“ От парахода им отговорили: „Да живей България и войводата!“

Часът бил един подир пладне, когато Р а д е ц к и се спрял на брега.

II

Нека на бърза ръка свършим с Р а д е ц к и, па тогава да проследим нашата дружина. С неговото пристигание в Лом прясната новина гръмнала из града и по другите четири страни на турската империя. Но Р а д е ц к и, който макар и неволно се чувствувал за съучастник, не се маял много-много, запушил към Видин.

В последния тоя град, гдето беше мютюсарифлик с гарнизон, пашата турил на скелята един табор войска и се опитал да върне парахода – или поне да му извади всичките пасажери в крепостта. Капитанинът, който преди няколко часа се

целуваше с Ботйова, знаел своите права, издигнал знамето и полетял към Радуевац.

В Оршова нямало вече що да се прави. Тук историческият параход бил задържан дълго време под строго изследване командата му от самото австрийско правителство и компанията, защото В. порта успяла вече да се оплаче, че австрийските параходи конспирират с българските бунтовници против империята.

Но нека оставим да говорят самите документи по тоя въпрос, които ние си доставихме от самата дирекция заедно с възпоминанията на достойния капитанин от Р а д е ц к и Д. Енглендер и които считаме за доста интересни. Понеже ние ги получихме късно, то между тях и нашето писано за Р а д е ц к и съществуват някои малки противоречия. И едните, и другите са на очевидци, нашите – на момчетата от четата, а немските – от хората на парахода. Ние ги печатим без изменения, както следва:

(превод от немски)

„Копие от протоколите, снети от офицерите и от служителите на парахода Р а д е ц к и, по извършения подвиг на 29 май 1876 г. н. ст. от българските въстаници, които със силата на оръжието са заставили да ги извадят при Козлодуй.

Изследването стана по разпореждането на главната дирекция на Дунавското параходно дружество чрез агенцията в Оршова, в присъствието на инспектора на параходите (началника на 5-то отделение на инспекторството в Турну Северин) и в присъствието на инспектора на агенцията в Оршова. Снетият оригинален протокол е написан на канцеларска книга и следва точно по изложения порядък и се намира в гореспоменатата агенция под № 8582 от 6 юни 1876 г. н. ст. и 808, който се съхранява с всичките оригинални прибавки и документи.

Протокол 10132/IV–876

Повикан беше за изпитание господин капитан Дагоберт Енглендер, командант на Р а д е ц к и.

Въпрос. Не забелязахте ли нещо извънредно при вашето тръгване от Гюргево от пасажерите, които се качиха, или пък от натоварените стоки?

Отговор. Аз нищо не забелязах при сегашното ми пътуване от Гюргево. Г-н агент Щайнер, гюргевският управител и австрийският вицеконсул също бяха на пристанището при моето тръгване. Пасажерите се качиха, както обикновено, а тъй също бяха натоварени багажите и стоките.

В. Не забелязахте ли нещо на другите румънски станции и не беше ли числото на пасажерите в сравнение с предишните ви пътувания по-голямо?

О. Също и на другите румънски станции не забелязах нищо подозрително. Умножението на пасажерите можах да забележа в Турну Мъгуреле, което обстоятелство единствено отдадох на това, че турският параход беше закъснял на 12 часа. В Корабия аз забелязах, че закъсняхме вследствие натоварването на 6 доста големи сандъци, които бяха адресирани до Турну Северин и които бяха турени на определеното за това място и покрити с мушами. В Бекет забелязах, че се качиха повече пасажери, отколкото друг път, и които по облеклото си в нищо не се различаваха от българските градинари, а особено тия, които бяха във II класа.

В. Каква форма имаха повечето от натоварените сандъци и не подозряхте ли нещо от тяхната голяма тежест?

О. Натоварените сандъци нямаха нищо подозрително на себе си; някои от тях имаха формата на парижки манифактурни, а другите на обикновени брашовски. В тежестта им също не можах да подозра нещо, понеже те не надминуваха повече от 1 1/2 – 2 центнера (150–200 фунти).

В. Какви мерки употребихте, като се научихте, че някои от пасажерите са били въоръжени?

О. Открито въоръжени пасажери се качиха на парахода

всичко на всичко двама в Гюргево и двама в Бекет, които без никакви съпротивления си предадоха оръжието на съхранение на ресторанта, за да ги охранява на определеното за тая цел място. Отгоре Бекет, около 12 1/2 часа вечер, съдържателят на ресторанта Алоиз Махт съгласно правилника им съобщи, че няколко от пасажерите на II класа били въоръжени с револвери, вследствие на което аз, на основание правилника, отидох веднага с контрольора Капора във II класа, за да принудя както пасажерите да си предадат оръжието, а тъй също и да направя една строга ревизия.

В. Какви насилствени мерки бяха употребени против вас, за да ви принудят да се подчините на тяхната воля?

О. Като влязохме с контрольора Капора във II класа, срещнахме на стълбата няколко пасажери, на които поискахме билетите, за да ги ревизираме, и те без всяко съпротивление си показаха билетите. Същото направихме и в коридора до вратата на II класа. При отварянието на вратата аз бях учуден, като видях, че по-голямото число пасажери се въоръжават с револвери и байонети, като събличаха набързо своите цивилни дрехи и се обличаха в униформи. Аз попитах уплашено: какво значи това? – Но наместо отговор бях уловен за рамото* и със запрегнат право в челото ми насочен револвер ми обясниха коративно, че тук събраните са въстаници и са твърдо решени даже със сила да вземат парахода, за което ми предложиха да отстъпя на силата и безусловно да се подчинявам на техните разпореждания, като същевременно ми предложиха да ги последвам, за да идем при техния войвода; но без да почакат да изпълня тяхното искание – със сила ме повлякоха до палубата, гдето видях и останах учуден, че палубата в едно късо време беше обърната на военен лагер, а пък тия невинни манифактурни сандъци и брашовански ку-

* Става ясно, че нашите въстаници най-напред са хванали не капитанина, но неговия помощник или друго някое лице и че той, капитанинът, е влязъл да прави ревизия във II класа, когато знакът е бил даден вече (р.).

фари бяха спочупени и вадеха от тях оръжие, униформи и ги раздаваха на мирните пасажери. По тоя начин ние дойдохме до свободното място между котела на машината и салона на I класа. Тук аз видях секонд капитан Дойми, обкръжен с въоръжени хора, на които щом каза, че аз съм капитан на парахода, тутакси изтръгнаха оригиналното писмо, което му бяха дали, и ми го предадоха, което аз с моите бележки изпратих на уважаемата централна дирекция. В същата минута дойде при мене един богато униформиран мъж и ми обясни по френски, че той е войводата на българските въстаници, като ми предложи, че аз трябва да изпълнявам неговите заповеди, а в противен случай ще бъда безпощадно застрелян. На въпроса ми какво той иска от мене – обясни ми, че изисква се от мене да спра парахода на това място, което той ще ми укаже. На това предложение аз енергически отказах, в замяна на което му предложих следующето: да ги извадя, без да установявам парахода на друга станция, на Радуевац или пък на румънския бряг, но тия ми предложения бяха отхвърлени и войводата на въстаниците остана непоколебим на волята си. Между тия дебати един от водителите, когото мислех за поп, взе командата на парахода и се разпореди машината да върви полека. Заплашването на моята личност, както и на персонала на парахода продължаваха да стават по-опасни, а въстаниците по-разярени. При такива обстоятелства и според казването на войводата, че той имал човек, който знаел да управлява машината, отстъпих на силата.

В. В този момент имаше ли някой при вас от другите пасажери, който да е бил свидетел на тая сцена?

О. Да, видинският каймакамин и ряховският капитан де порт.

В. Беше ли ви известен пунктът, където въстаниците искаха да слязат?

О. Аз отидох пак на капитанския мост (място, отгдето капитанинът управлява парахода – р.) и при мен с насочен револвер стоеше един от водителите, и ми каза, че трябва да

ги извадя на Козлодуй, същевременно като ми указа пункта, къде трябва да спра парахода, точно определено между едно черкезко село и едно турско беклеме. При това той ми напомни, че понеже тука Дунавът е плитък, то аз трябва с най-голяма осторожност да следя за хода на парахода, като ме заплашваше, че в случай да заседне параходът на пясък, то аз ще бъда веднага застрелян. Щом доближихме до тоя пункт, аз обърнах предната част на парахода към плитката вода, а въстаниците в туй време сами си туриха моста и веднага започнаха да излизат по чисто войнишки ред. Най-напред излезе един от водителите с развит байряк и с тръба.

В. От коя станция се качиха най-много пасажери, които впоследствие се оказаха въстаници, и от коя станция бяха натоварени най-много сандъци, от които са били отпосле извадени оръжието и униформата?

О. Повече от въстаниците се качиха от Гюргево, Турну Мъгуреле и Бекет, а повечето от сандъците бяха натоварени от Гюргево и Корабия.

В. Другите пасажери бяха ли заплашвани или ощетени от въстаниците и приблизително колко бяха тия на парахода?

О. След като се отказах от моята безполезна опозиция и се подчиних на техните требвания – престанаха да заплашват както мен, така и служащите и пасажерите. Повреди и щети на пасажерите нямаше.

В. Какво направихте после излизанието на въстаниците, като пристигнахте на първата станция?

О. Първата станция после излизанието на въстаниците беше Лом паланка. Оттам аз уведомих за станалата случка телеграфически уважаемата централна дирекция във Виена и уважаемото параходно инспекторство в Турну Северин, а гореспоменатият турски каймакамин се погрижи да уведоми своите власти.“

На първообразното подписан капитан Дагоберт Енглендер, командант на парахода Радецки.

II капитан Катерино Дойми казва:

„Около един час от Бекет слязох от командантския мост и отидох в кабинета си.

Като излязох от кабинета си, дойде насреща ми с бързи крачки един човек, облечен в една със златни ширити и златна яка украсена униформа, подаде ми едно писмо и тури револвера на гърдите ми, като каза: „Аз съм началник на около 200 души български въстаници, ние сме решени да вземем парахода и със сила, подчинете се сами на нашите разпореждания, иначе ние ще да бъдем принудени да употребим оръжията си.“

В това време аз се видях обиколен от въоръжени хора, които всички със заплашване отправяха оръжията си към мен.

Аз възразих на началника, че не мога нищо да направя без разпореждането на командантина си, като му и казах къде да се обърне към него.

Повлякоха ме веднага напред да търсим капитан Енглендера, но тъй като ние тук не го намерихме, върнахме се надире към неговата кабина, гдето те след няколко опитвания да отворят вратата счупиха ги, без да намерят вътре капитанина.

В тоя момент дойде капитан Енглендер, воден от 6–7 въоръжени въстаници, началникът на които ми грабна от ръцете писмото и го подаде на капитан Енглендер. Мен ме пратиха в салона, гдето ме вардиха 4–5 души въоръжени.

След няколко време ми се позволи да отида на кувертата. Видях дюменжиите, че се пазеха от няколко въстаници, видях също и капитана Енглендер да се пази на командантския мост от едного от водителите.“

Първият машинист Хасдас казва:

„Долу в камарата на машината чувах аз постоянно глъчка и ходене по покрива надолу-нагоре. За мое немалко учудване след малко време забелязах явяването на униформирани хора, които отправиха пушките си, готови за гърмене, към мене.

Вардеше се от въоръжени хора също и влизането в камарата на машината. Двама от въоръжените дойдоха при мене и на славянски език категорически ми заявиха точно да изпълнявам отгоре получената команда за машината, в противен случай те щели да бъдат принудени да ни убият.

Понеже не разбирам славянски език, то един от слугите при машината ми послужи за преводач. Чрез него аз им казах, че всяка команда, която аз получа от командантина си, ще я изпълня точно.

Те ми отговориха, че параходът се намирал в тяхната сила, че нямало вече капитан, че за неизпълнението на техните заповеди трябва аз да отговарям с живота си.

След малко време чух вече командуването на български език, което ми се преведе и което аз, в моето положение, точно изпълних.

Аз исках да пратя един от служителите на машината горе, за да може да склоня водителя на въстаниците да ми дава заповедите си на немски език. Неговото отдалечение беше категорически възпротивено. Последната команда беше: „Полека“ и „Съвсем полека“. Машината вървя около 1/2 час с половин отворени клапи. След това време чу се един друг чужд глас на немски език и заповяда да оставя машината да върви с пълна сила. Сега тръгна машината с редовен ход, около 1 час с отворени клапи. Един от водителите дойде в това време при мене и ми каза да произведа много пара. По командата след това време познах гласа на г-н капитан Енглендер и разбрах според командата „стой“ и „назад“, че се крои спирането на парахода.“

Възпоминания на капитанина

„Пратеният протокол ви дава най-главните моменти на случката, станала на парахода Радецки с българските въстаници според различните впечатления на отделните членове на екипажа. Но при своята суха официалност, която въобще става при подобни протоколи, той не представлява

толкова жива и богата с краски картина, както тя стои пред моите очи и никога няма да бъде изгладена през живота ми.

Аз описах ясно сцената, която се разигра във II класа. Смаян от 20 души, хора, които се обличаха във форма и се въоръжаваха, намислих да се опитам с едно енергическо действие дано възпра това, което се захващаше. Затова и за да кажа право, за да накуража и себе си, извиках с висок глас, като посочих с ръката си на въоръжените хора, която ръка неволно трепереше – аз заповядах: „Тука на парахода има правило всеки да си предава оръжието на съхранение! Вие трябва да се подчините на това общо правило!“

Както е казано в протокола, аз бях минутно заобиколен от въстаниците и един от тях, който беше облечен в униформа, каза ми: „Господин капитан, параходът е вече във власта на въстаниците и вие непременно трябва да се покорите на тая власт.“

В същата минута се подигна само гюрултия на кувертата, над главите ни, толкова силна, като че преминуваше през парахода един ескадрон конница.

Аз поканих ония, които ме бяха обиколили, да идем нагоре. Вероятно повече по причина на тая покана не се съгласиха, но с думите: „Да, добре, ще идем нагоре; но само ти заповядай с нас по-напред към нашия войвода!“

И тъй, излязохме всинца набързо, в безпорядък, а говорещият немски следва отзаде ми по петите. В тая част на парахода намерих сцена, дотолкова изменена и за толкова скоро време, нещо, което може да се извърши само в театър. Тая сцена е описана в протокола. Остава ми само да кажа, че забележих няколко души, които с такава бързина трошаха и отваряха сандъците, щото кръв течеше от ръцете им.

При това муницията, а особено патроните се бяха разпръснали по кувертата в толкова голямо количество, щото и след излизането на инсургентите останаха много неприбрани. Един от въстаническите водители, който бил наблизо до един от моите хора, извикал: „А бе, братя, пазете фишеците! За нас всеки куршум е по-скъп от една турска глава!“

Кой беше тоя водител, аз не можах да се науча точно. Когато аз се върнах назад с моя ескорт, сполучих набързо да извикам по английски на машиниста от парахода Хасдел: „Никаква команда да не се слуша освен от мой глас!“ – и чух отговор: „All right, sir!“

Един стар турчин, види се, доста влиятелен, който се беше скрил тъкмо в това време при машината в горния джамлък, чул тия бързо променени между нас думи и аз вярвам, че вероятно вследствие на неговото свидетелство турските пасажери на вапора и населението в Лом и Видин не ме считаха за съучастник на въстаниците и не ме разкъсаха на парчета, ако и да гледаха на мен всякога подозрително и мрачно, обаче стояха спокойни.

Но за това по-после. Сцената за предаването Ботйова манифест (писмото) на мене пак не е вярна.

Тоя манифест се даде най-напред на моя помощник, след като ме търсели мене навсякъде из парахода и не можали да ме намерят скоро. Когато ме доведоха при войводата, видях моя помощник капитан Дойми буквално като с гвоздеи закован към стената. Той стоеше с гърба си до затворената врата при салона на I класа, а към гърдите му бяха насочени няколко байонети; в същото време около 15–20 души го мереха с пушки, а войводата Ботйов с гола сабля в ръка говореше с него славянски, защото помощникът му беше далматинец. Той, като ме видя, съобщи това на Ботйова, като ме посочи само с крака си, защото ръката му, в която той държеше манифеста, висеше от страх като мъртва.

Когато въстаниците видяха мене, оставиха Дойми, дръпнаха манифеста из ръцете му, предадоха го на мен и ме заобиколиха близо при салона със същата бързина и натиск, както направиха по-напред и с Дойми. В такова положение преговаряхме ние няколко минути с Ботйова, който всичките мои предложения отхвърли и неуклонно стоеше на своята воля: „Немедленото ти съгласие да ни извадиш на това място, което ще ти покажем“. В тия няколко минути какво

премина през моята глава, едва ли можа и на 20 страници да го опиша.

На окончателно съгласие ме принуди най-после пак това лице, което говореше немски. С няколко души той бързо ме отнесе настрана, качи ме горе на стълбата, запрегна револвера, опря го в сляпото ми око и извика с разтреперан и раздразнителен глас и зачервено лице: „Скоро се решавайте! Ние пожертвувахме нашия живот за своето отечество; имаме много хора да убиваме; един повече, или по-малко – не ни е на сметката!“

Аз отговорих тогава: „Хайде, да бъде така! Аз ще ви извадя където и когато искате, но само за вашия собствен интерес искам да се подчинявате на моите приказания и аз самичък да водя команда, както я водих напред.“

Още на половината на моята фраза всичките насочени отгоре ми оръжия сложиха. Това стана по знака на Ботйова сабля, която той най-напред сне. Всичко това стана с една чрезвичайна сериозност и подир това освен попа, който не преставаше и после да ме гледа през всичкото време подозрително, всичките други, напротив, имаха към мен толкова доверчиво обръщение, щото по всяка вероятност ни една минута нямаха за мен съмнение за някакво лошо намерение.

Аз се приближих и обясних на Ботйова, че най-първо е необходимо да пуснем машината с една най-голяма бързина, защото има страх да не ни стигне един военен турски параход, който ние оставихме в Силистра, че отиваше нагоре с войската. В същото време при по-бързо въртене няма опасност да се не ударим някъде на пясъка. После го поканих да се спусне надолу зелено-копринения байряк с ушития от злато български лев, който беше дигнат високо в парахода, и да затулят оръжията си да не блестят на слънчевите зари, защото ако забележат всичко това турските брегови стражари, могат да направят големи препятствия за дебаркирането, ако и да не му побъркат даже съвършено.

Ботйов се съгласи с мене, на минутата още ми стисна ръ-

ката, даде своята заповед и неговите хора помогнаха даже на някои работи, на които аз бях накарал моите матроси; тъй например помогнаха да се обтегне тентата над парахода, за да се не вижда отвън блясъкът на пушките, защото, макар и да беше заповядано на момчетата да скрият своите пушки, то те пак тичаха с тях насам-нататък. Байрякът беше скрит на кувертата и даже самият поп се съгласи за това с мене, след като му и подарих една дълга и пъстра върлина (с която мерим дълбочината на водата) и няколко гвоздеи, за да може да ги употреби за знамето.

С една реч, ние работихме ръка подръка с въстаниците. Те виждаха, че аз върша и изпълнявам своите длъжности. По-преди аз правех съпротивление на техните предложения, доколкото ми позволяваше здравият разум; отпосле приех това предложение открито и честно и им се притекох на помощ, като се убедих, че по-нататъшното ми съпротивление ще бъде безполезно и ще има за следствие едно страшно кръвопролитие на парахода. Аз бях убеден, че тия „посветени на смърт“ хора инстинктивно усещаха, че ако и да имаха моментално власт в ръцете си, обаче една грешка, направена от моя страна (за злонамерение, разбира се, не можеше и дума да бъде), можеше да има такива последствия, че не само ще възпрепятствува на излизането на брега, но можеше даже да докараме работата до сражение борд към борд с някой турски военен кораб и т.н. и тяхното свято дело ще се свърши със загинване.

Във време на нашето пътуване до Козлодуй Ботйов показваше в своите действия твърда енергия и прозорливост. Той тичаше и бързаше насам-нататък из Р а д е ц к и, навсякъде насърчаваше и поддържаше някои съвършено млади момчета, които бяха дотолкова неопитни с пушките си, че вероятно не знаеха даже как да ги пълнят (няколко пъти се случи, че пушките стреляха и куршумите потъваха горе в тавана).

Той милваше едни като деца с двете си ръце по лицето,

други прегръщаше, после им говореше силни и високи думи, като посочваше често с ръката си на българската земя и на синьото слънчево небе. Ние, като военни хора, говорехме си на ухо между себе си, че тоя човек знае и разбира как да вдъхне сила и кураж на слабите и неопитните. На едни той поправляваше чантите и торбите с хляб и ги учеше на онова, което не знаеха, с една реч, той беше навсякъде.

Впрочем навсякъде се въдвори такава решителност и спокойствие, като че параходът да отиваше да прави едно „partie de plaisir“, а не замислен високополитически удар, резултатът на който бил, поне за мене, повече от съмнителен.

Ботйов често се съвещаваше с двама-трима души, на вид много интелигентни хора, които бяха в неговата чета вероятно като офицери. Едно от момчетата му, вижда се работата, бе предназначено за гарнист, та затуй често свиреше със своята тръба. Той му забрани. По едно време той се качи при мене да се научи колко минути остават още до пристанището и по какъв начин ще да излезе четата на брега, като няма понтон.

И всичко това той правеше много бързо, обаче не с тая бързина, която заморява командира и на други повече бъркa, отколкото да помага. Съвсем не. Неговата команда беше твърда и ясна и моята собствена команда на вапора не можеше да бъде по-спокойна. Между друго той ми казваше: „Знаете ли, г. капитан, защо ние избрахме вашия параход? Ние знаем и другите и изучихме техните капитани; предпочитахме вашия вапор, че носи името на един славянски генерал, Радецки, което е за нас добро предзнаменование.“ Много го радваше и това, че аз, австрийски моряк, говоря славянски и давам команда на матросите по славянски.

Най-после дойдохме до брега. Сега ми предстоеше един труден маньовър. Можахме да дойдем до брега само с носа на парахода, защото колелетата пречеха да се приближим по обикновения начин. Трябваше още когато се спрем, машината да продължава да работи, за да не може водата да повлече

вапора, а дъската, турена за слизание на хората, да падне. Много от момчетата, стегнати и с пушки в ръце, приготовляваха се да излизат.

Ботйов с пламнали очи стоеше при мене нависоко и чакаше с нетърпение важния момент. Виждаше се работата, че той беше благодарен от моята команда, защото в същия момент, щом параходът се опря на земята, матросите спуснаха дъската и момчетата минуваха вече на брега. С един благодарен поглед и със силно стисквание ръката, без да ми се обади обаче, той ме остави и бързо слезе из стълбите, а после разтревожено извика нещо на своите хора. Аз намерих това прощавание малко за неделикатно. Но разяснение на това негово поведение скоро ми се даде.

Тука се разигра една твърде безпокоителна сцена, за която аз малко остана да бъда застрелян от един от Ботйовите офицери – разбира се, без моя вина. Това стана така. Когато около 100 души с гарниста, знаменосеца и 2–3 офицери (вижда се работата, че капитанът счита офицери всички тия, които имаха каква-годе униформа, както ги ние описахме вече – р.) бяха вече на брега и се готвеха за рекогносцировка, изненадано се чу глас: „Турци гре, турци гре“ (това е б р е, както се вижда – р.). И наистина, показаха се няколко фесове помежду голите баири с пушки на рамо.

Беше ли това само авангардът за една по-силна войска, или само няколко стражари от турските брегови стражи (което после точно се констатира), в тази минута не беше възможно да се определи. По само себе си се разбира, че водителите трябваше да помислят първото предположение и естествено някак да ускорят дебаркирането на всичките свои хора.

Офицеринът, който командуваше излизанието, като видял, че турнахме само една дъска, не можал да разбере, че две не беше възможно да турим при това положение на парахода (дъските не бяха равни), и като приписал всичко това на мое нарочно нежелание, тичал по вапора, търсел ме и викал

с разтреперан глас: „Къде е капитанинът? Къде е? Искам да го убия!“ Това ми казаха после моите хора. В същото това време изгърмя една пушка от българския форпост. Аз погледнах и видях, че един турски солдатин падна мъртъв на земята. Другите 5–6 души спряха се на една минута уплашени и после избягаха.

Скоро след това дебаркирането на инсургентите беше свършено. Много от тях, като бързаха да преминат през другата дъска, която беше турната за удовлетворение на сърдития офицерин, паднаха във водата. Матросите им помагаха, додето можеха.

Аз заповядах да им хвърлят на земята останалите дрехи, обуща, муниция и торби, но същият офицерин се обърна и извика към вапора, но сега с много добродушен тон и благодарно движение: „Сега нямаме вече нужда от този хляб, оставихме го там нарочно. Нашите братия ни чакат вече и ни правят пресен хляб!“

Сега вече, като излязоха всички, последва една живописна и в същото време възвишена сцена. Цялата българска чета се разположи в живописни групи по хълместата почва и покри едно толкова голямо пространство, щото даже на мен се показваше много повече, отколкото тя беше в действителност. Тогава се раздаде един глас и всичките нападаха на колене и останаха в такова положение – вероятно правеха молебен. Много от тях целуваха земята, която беше тяхното свято отечество и която твърде скоро щеше да ги приеме в себе си... Тогава се издигна пак попът, хвана байряка и с друг един предмет, който държеше в дясната си ръка, благославяше, види се, поборниците за свободата.

Мисля, че това беше кръст: аз не можах да видя с просто око, а за да взема бинокъл, не намерих за уместно. Сцената беше тържествена и трогателна. После това всичките момчета станаха на крака и аз видях, че Ботйов застана на повисоко място и захвана да говори реч, която се продължава две-три минути. След това извика се едногласно: „Урра, да

живей България, урра, урра!“ – толкова силно и радостно, че ние, моряци и военни, които различаваме нациите, гдето знаят да викат урра и гдето не знаят, казахме помежду си: „Тия българи, ако и да са малко и още неизвестни, трябва да станат една силна нация.“

В продължение на това време нашата машина работеше с всичката си сила назад и Р а д е ц к и, който се беше заровил доста в пясъка, захвана да излиза.

Въстаниците тръгнаха вече в походен марш; но подир няколко разкрача пак се извика:

„Да живей Франц Йозеф!

Да живей Андраши!

Да живей капитанинът!“

Аз слушах тия урра с отложена шапка и като чух своето име, произнесено заедно с толкова други високи хора, нещо, което никогаж не е ставало през живота ми, извиках в отговор: „На добър час!“ – и направих няколко движения с шапката си.

В това време Р а д е ц к и се освободи съвсем и продължи своето пътуване към Лом. В скоро време не бе възможно вече да видим нашите гости и техния войвода, макар и с помощта на биноклите.

Като захванахме плуването отново и като пристигнахме във Видин, чухме, че инсургентите, всичките до един, били изклани от турците и техните глави донесени в Ряхово. Попосле в последния град видяхме един ред саръци близо до агенцията, на които бяха натикнати 17 глави! Сега последния път се видях с българските поборници, които излязоха в неравна борба за свободата на своето отечество – това наше виждание беше страшно! На някои на калпаците имаше турено по един параходен билет от Р а д е ц к и. Моите хора припомнили някои от тях. Аз не можах да позная никого с бинокъл, а на брега не излязох.

На всичките дрехите бяха хубави, както цивилните, така също и после, когато се облякоха в униформата. Последните

особено бяха бляскави. Сините ширити през гърдите им бяха вероятно правени от женска ръка. Тези ширити бяха нещо непрактично и аз се надявах, че Ботйов ще ги унищожи пред битката, защото те даваха добър прицел за неприятелските куршуми.

Ботйов хортуваше изключително български; французки говореше неохотно и недобре, както това се вижда от неговия манифест, който заключава много ортографически погрешки. Тоя манифест написа Ботйов скоро след тръгването ни от Ряхово, в салона на I класа, и в това време неговите другари, по показването на келнера, говорели помежду себе си български. Един от келнерите донесъл няколко стъкла бира и забележил, че всеки път, когато той дохожда при масата, Ботйов покривал писаното с попивателна книга. Книгата за манифеста се дала от ресторацията на Радецки с пари (може да е преписвал Ботйов манифеста, защото, както казахме вече, той е съставен в Гюргево – р.).

Ако би се поискал оригиналът на тоя манифест, писан от поета и войводата, за музей или друга някоя национална цел, аз вярвам, че дирекцията на Дунавското дружество би удовлетворила охотно подобно едно искание. Обаче това е мое лично мнение.

В 1876 год., когато Ботйов излезе войвода с 200 души, за да се бие за свободата на България, имаше около 32–34 години, около 1.75 метра ръст, сух, но с яко телосложение. Той беше брюнет като южанин, макар цветът на кожата му да не беше толкова тъмен, косите му бяха тъмнокестенови, малко завити, не бяха дълги, но добре култивирани. Отделните черти на лицето бяха тънки, особено устата и носът. Очите му много виразителни и понякога блестящи.

Неговите постъпки и разговорът му бяха самоуверени и често повелителни. Стискването на ръката му беше яко, нещо, което аз опитах самичък.

Търпение нямал много, защото във време на гореописаните преговори за предаването на парахода, преди още да

посочи върху ми с револвер говорещият немски въстаник, Ботйов искаше сам да ме убие. Показа ми се още той човек нервозен, защото при дълго хортувание крилата на носа му неволно трепереха.

Какво казваха турските власти на този бунт? За това имам много да ви съобщя, но нямам сега толкова свободно време.

Във Видин по просбата на австр. консул аз трябваше да се явя на пашата. Облякох се в пълна униформа и влязох в града. Многохилядната тълпа турци, която стоеше струпана и чакаше при скелята, върху ми имаше отправени своите враждебни погледи. Преди да напусна парахода, дадох заповед на секонд капитан Дойми, че ако да види някакво смущение в града, да тръгне немедлено за Оршова, без да ме чака, а само да пази парахода, знамето и пасажерите.

В конака ме чакаха гражданският паша и военният губернатор, впоследствие знаменитият Осман паша, между които ми показаха място да седна. В същото това време някои от моите турски пасажери в унизителна поза даваха сведения за случката на Радецки в съвещателната стая. Пашите ми предложиха да взема 1000 души турски солдати и час по-скоро да ги заведа в Козлодуй, когато същевременно малкият турски параход ще занесе моите пасажери и пощата в Оршова.

Аз не приех това. Нито молби, нито немилостиви погледи и мини, нито принудителното положение, в което се намираше австр. консул, не можаха да надвият на моето съпротивление и турците останаха с техния вапор, който подир 4–5 часа замина за Лом с 80 души солдати, които малко остана да удави.

Ако аз направих някаква малка заслуга за българското дело – беше тази. Разбира се, че само моето съгласие се трябваше тука. Никакъв страх за отговорност нямаше. Всичките работеха съгласно, за да обяснят на моето началство във Виена, че нямало никаква друга възможност, освен да транспортирам турския аскер в Лом.

Нарушенията на интернационалните договори, закъсняването на пощата и на пасажерите за трена на железницата, похарчването на кюмюр и пр. – всичко това беше празни работи. Стига само да имаше мое съгласие.

Малодушието на моя 60-годишен колега, капитанина Зизович, в 1867 год. в Русчук, на парахода „Германия“ не причини ли едно възмутително кръвопролитие и двама български поборници за свобода не бяха ли убити и накъсани на парчета от турските солдати?

На подобно нещо аз, благодаря богу, можах да побъркам и ако това се показва малко самохвалство и комично, обаче тогава цяло австрийско правителство и всичкото достойнство на страната се представляваше само от мене.

Подир това аз бях повикан във Виена да се представя във Вънкашното министерство, също и пред тогавашния австро-унгарски генерал-консул в Букурещ, барон Calice да давам обяснения.“

Иванчо хаджи Димитров, когото видяха читателите, че придружи Ботйова с парахода и замина за Видин, потвърдява думите на капитан Енглендера. На видинската скеля той се бил скрил в кюмюрлюка; но когато потеглил Р а д е ц к и, спасен вече, капитанинът му казал: „Излизай, свободни сме вече.“

Но на думата си. Един малък преглед станал още от войводата на козлодуйския бряг, гдето дружината била наредена и готова за поход. Тук войводата произнесъл няколко огнени думи и предложил на юнаците да се закълнят върху бащината си земя, че ще да бъдат верни на отечеството си. Клетвата се състояла в това, че всички ще да се покоряват на войводата, ще измрат под байряка, няма да нападат на мирното население и пр. После Ботйов препоръчал Н. Войновски за свой наместник и другите по-видни момчета и тръгнали към голата ртлина под открито знаме. Местността, гдето е излязла дружината, е гола-голеничка поляна, бълхи да гониш по нея, както се е казало. Половин километър е равна навътре

ливада, а после се издига голата рътлина, доволно висока, която служи на Дунава като втори бряг. Същата равнина е и към селото Козлодуй, което се пада на източната страна по течението на Дунава, на 5–6 километра разстояние от новата скела, както я нарича сам Ботйов.

Бързо дружината се покачила на високата рътлина, отгдето се вижда всичката местност. С песни и с ентусиазъм потеглила тя по своя път за България вече, сам войводата, който вървял напред, пеел:

Не щеме ний богатство,
не щеме ний пари...

Часът бил два и половина или три подир пладне, времето било пролетно, слънцето греело майско, птиците пеели разкошно.

– Момчета, Балканът е още далеч, да се отбием в Козлодуй, да вземем кола и коне, товарът ни е голям – казал Ботйов. – Освен това пътят ни върви през голо поле, колата ще ни служи още и за крепост.

Няма съмнение, че предложението му се приело, момчетата били в такова настроение, щото всяко море им се струвало още до коляно, и в Цариград би приели да влязат, а не само в Козлодуй. Нашият войвода, който възпявал толкова години войводи, хайдути, хъшове и Балкан, сега за пръв път ги виждал. Както ще да видят по-нататък читателите, той не можал тъй скоро да направи разликата между тая действителност и вестникарството. Той не застанал на войводска почва, не станал диктатор в най-силна смисъл на тая дума, водил се по вишегласие и свободно мнение, парламентарно, така да се каже. Всеки ще да разбере колко е била погрешна почвата. Вишегласие, свободна всекиму воля, филантропия и прочее още принципи можат да се съблюдават само тогава, когато се пише уводна статия за вестника.

Дружината се разделила на две отделения. Байрякът, вой-

водата и ония от дружината, които били с хубава униформа, ударили сред селото, а останалите го заобиколили отстрана по върха на рътлината като караул. Селото Козлодуй брои сега около 400 къщи, повече румъни, а по-малко българи и една част цигани. Тогава то било по-голямо, защото имало и 50–60 къщи татари. В бордеите на тия последните влязла най-напред четата. Те се разбягали, без да ги гони някой и без да знаят кой влязва в селото им. Времената да не забравят читателите, които обяснихме вече и които бяха такива, щото всеки мюсюлманин трябваше и насъне да вижда комити, а българинът напротив – клане и московски хора. Едно младо татарче се засрамило да последва примера на своите съотечественици, т.е. да избяга през бордеите. То заседнало там близо до пътя с един стар пищов и изгърмяло един път срещу нашите пътници, па тогава търтило. Излишно е да казваме, че то било съшарено на мястото си още.

Татари бягат, кучета лаят, прах и пепел се вдига из главния път, право в селото, на черковния мегдан, тегли четата със своя байряк. Само нейното извънредно бързание е спомогнало, щото селото да се не разбяга, преди тя да пристигне. Селяните действително чули гръм, шум и видели байряк, но отведнъж не можали да се сетят. Тях остави, но и крадливите черкези, хората, които бяха в Турско вън от всякакви закони, и те не можали да подушат работата. Десетина души от тия последните, от околните села, товарели кукуруз от черковните хамбари, които са сред селото, по пияцата, така да се каже. Дружината, която ги съгледала отдалеч, без да я видят тия, заградила ги и им отворила огън. Гръм на пропала, момчетата жадни и пресни още, отведнъж искат да унищожат своя заклети враг. Повечето избили от черкезите, други ранили, а твърде малко сполучили да избягат. И сам войводата гърмял тука. И сега още дирите на куршумите личат по вратите на тия хамбари.

После тоя гръм, вече в центъра на селото, селяните хукнали да бягат към южната страна, а не към север, гдето Ду-

навът е бездънен. Втората половина на нашата чета, която заобиколила селото, ги посрещнала и те били принудени да си се върнат пак в селото, но всички се изпокрили, никой се не доближава до хората, които с гръм влезли в селото, които хора убили. Следва още байрякът да върви посред селото с песни патриотически, но само кучетата се доближават да слушат и гледат на скъпите гости. По едно време гледа дружината, че насреща им изскочило едно хлапе, тича като пеперуда, снема си феса от главата и опъва да го къса на парчета, спира се пред войводата и вика, колкото си може:

– Да живейте, братия! Ох, братия, жив ли бях да ви видя и посрещна. Бог и света Богородица да ви поживи, добре, че дойдохте да ни избавите от мръсните кучета!... Моля ви се, запишете и мене, аз ще дойда с вас!

Селският учител Младен Павлов било това разпалено хлапе. Ботйов, душата комуто бе в състояние да оценява великото и благородното, силно бил развълнуван от тая първа среща, въобразил си е може би, че тоя случай няма да бъде първи. Той си подал ръката на Младена и го целунал, като заповядал да го въоръжат. Само той можел да разбере какви са и кои са гостите, само той и още един кръчмарин от България тръгнаха с байряка!

– Скоро чорбаджията, братия, той е изедник над изедниците, скоро да отървем селото от него – продължавал да вика Младенчо. – Аз ще ви заведа на къщата му.

Все по пътя, малко по-далеч от хамбарите, е къщата на селския чорбаджия. Отбил се при него войводата с няколко още момчета от дружината. Намерили го скрит в долапа, трепери и държи в ръцете си една торба бели меджидии, правителствени пари, която от него повече трепери. Ботйов дигнал ръка да го убие, но после махнал и казал:

– На дяволите! Не сме дошли да убиваме хора из долапите.

Като излязъл войводата, момчетата плеснали на чорбаджията една-две плесници и му взели торбата с парите, взе-

ли му и коня, който бил много добър червен ат. Взели още от селото около десетина коня, между които бил атът и на някого си Юно Приц, румънин и селски богаташ. Ботйов сам ходил на къщата му, сам се качил на ата му. Задигнали и 10–20 кола, на които натоварили своите припаси и дрехи, а конете навъзсядали ония, които не можели да вървят. С една реч, дружината свободна шетала из село, маяла се около половин до един час; даскалът Младенчо ѝ бил ръководител и квартирмайстор. Няколко селяни от по-решителните и по-разбраните се доближили до войводата да видят каква е тая работа, за добро ли, или за зло са дошли гостите.

– Защо са вие боите, братия? Ние сме ваши братия, български бунтовници, за вашата свобода и добрина сме дошли – казал войводата на селяните.

– Ние сме власи, не знаем български – отговорили последните.

На румънски език, който Ботйов знаеше като български, разправил на власите кой е и защо е дошел, държал им нещо като слово. Д. Теодоров, който стоял току до него, казва, че войводата рекъл най-после: „Ние сме хора на московеца."

На 3 1/2–4 часа вечерта четата излязла от селото и се събрала на края с другото отделение. Тук Ботйов съгледал и се научил, че момчетата взели торбата с парите от чорбаджията, която носел Н. Обретенов като касиер на четата.

– Е, защо ви са тия пари? На панаир отивате? Махвайте ги на дяволите! – казал той и Обретенов, като развръзва торбата и я хваща за едното кьоше, изтърсил на поляната съблазнителния материал.

Някои от момчетата се навели да вземат по няколко, които хвърляли и се замерали с тях: нали е пара пуста, жално им било да ги оставят така мъртвешки, да не ги побарат. Тъкмо що ги хвърлили и подминали, ето че един българин от селото тича гологлав подир четата и пита за големеца.

– Волът ми! С една ръка останах, съжалете се за децата ми! – викал той.

Излиза, че когато гърмели момчетата на татарчето, убили му вола и той дошел да иска да му го заплатят.

– Върни се по дирята ни, ще намериш на поляната повече от 1000 бели меджидии, набери си от тях, колкото желаеш – казали мнозина от момчетата.

Но за вярване нещо ли е, че бели меджидии се събират по поляната? Ето защо практическият българин не обръщал внимание и следвал да се превива около войводата и да вика: „Волът ми, децата ми!“ Повторили и потретили да го уверят сериозно в истинността на белите меджидии, но той и врат не пречупва даже да се обърне и погледне към поляната, накъдето му сочели. Най-после войводата се принудил и му заплатил 7–8 лири.

Потеглила четата по направлението към Стара планина, т.е. към юг от дунавския бряг. Не ударили през село Гложене, отгдето е по-право за шосето, но се възвили малко към селата Бутан и Букювци на запад. Местността е поле с ниви, почти без никаква гора. Пролетни птици пели и подскачали из зелената трева, сива чучулига се извивала нависоко, трептяла и пресипвала да пее, пеела и дружината. Войводата, възседнал на кон, вървял напред и с пръст сочел на сините старопланински върхове над Враца и над Берковица, които тук-там били напъстрени с бели ивици сняг. Десет години не бил виждал той гърдите на високия Балкан, отдалеч ги поздравлявал, поклон и привет им изпращал, цял-целеничък бил наелектризиран от хубостите на своето отечество, пял и се радвал като дете, ту дружината се обърне, та погледне дали и тя е упоена, ту Балкана. Като дошли в козлодуйските лозя, от могилата, която е край лозята, се надигнал пъдаринът, разбира се, арнаутин.

– Назад, че ви изгарям душата! – извикал той и насочил към четата, към 200-та души, своята тънка гега.

Руският княз дигнал и го свалил на мястото му. Като отишли да го видят що е за човек и да му вземат оръжието, намерили му пушката празна! Сиромахът, той паднал за

вярност и точност на своя занаят – пъдарлък, – понеже черешите тъкмо-що зрееха по онова време, а четата вървяла по направление да нагази в лозята. Бог знае дали той се е договедил поне, че комити идат насреща му. Ботйов казал, че ако да би останал жив нещастникът, щял да го награди само за тая му постъпка, че отбегнал празна пушка срещу 200 души бунтовници.

По икиндия стигнала четата с отворен байряк в с. Бутан, чисто българско. Мъжката страна, т.е. помощта, още с време отстъпила из селото, останали само жените, които от най-напред странели, но отпосле, като чули, че гостите говорят на техния език, доближили се, захванали да се кръстят и целуват байряка. Колко тоя последният притежава обаятелна сила; кланят му се безсъзнателно и ония, които хабер нямат от великото му значение! Уморени, момчетата спрели се да отпочинат и сръбнат по една вода. Две циганки, които са интернационалки във всяко отношение, носели вода с по два котла и поили гостите.

– Да ви е живо името, пашалар! Сега, като е българско, не можем ли да вземем тая воденица, която е на един изедник турчин? – изправили се пред четата двама цигани и попитали.

Ботйов и другите почнали да се смеят, от една страна, на циганската наивност, а от друга – на тяхната съобразителност. Завчас те разбрали кой вятър вее. Взели воденицата, която държали 2–3 дена, а после... после бой, щото и земята поревала отдолу им.

От това село се присъединил към четата Марко Печенешки, врачанец, кръчмарин, мисля, второто и последното лице, което последвало нашата чета.

Много е рано още, първият ден, три-четири часа, откак са влезли нашите юнаци в земята, в която са дошли да умрат, но принудени сме да обадим още отсега на своите читатели, че надеждата, святата надежда, се поколеба вече, почва да изчезва огънят, който гореше още тая заран във всичкото свое величие по Дунава, на Р а д е ц к и и на брега. Онова, което

се мислело и въобразявало отдалеч, грубата действителност го отрязала като със сърп. Онния, народът, за любовта и доброто на които дошли да си жертвуват младините нашите юнаци, за които поетът-войвода стоял по два деня гладен и спал по пустите воденици, нямало ги, малко искали да знаят кой е дошел. Вода искат – беззащитните циганки излязат на мегдан; за кола казали – няма кой да ги впрегне. Не говорим вече за онова, което са очаквали дружината и техният войвода; да нарамят пушките местните патриоти и да застанат под свещения байряк.

Тая студенина от страна на населението, тая подигравка, така да кажем, да дойдеш с живота си да се жертвуваш за някого си, а тоя някой си да не иска да те погледне, е обстоятелство повече от убийство. Впечатлителната и наблюдателната натура на войводата била най-много поразена и поколебана. Той се смеел, напрягал се да покаже, че е весел, че нищо не забележва, че нима той е от онния хора, които да можат да си скриват чувствата?

– Виждате ли, че народът не иска да ни знае, че той няма никакво известие, че спи мъртвешки! – казал той на Георгя Матева и на Прокопия Дянков. – Това кюлхане, Заимов, ни излъга да направим една непростителна от историята глупост! Но напред! България ще да живее и после нашето загинване.

После той повикал Апостолова, един от бившите врачански апостоли, и с жестока ирония му обърнал вниманието:

– Аз се чудя, бае Апостолов, как тоя народ се е стърпял досега да бъде рая, а не е въстанал да се хвърли като звяр върху шията на своите тирани? Пък трябваше ли и вие да го разпалвате дотолкова? Малко по-умерени не можахте ли да бъдете? – казал войводата и се усмихнал ядовито.

Апостолов дигал рамене. Той се извинявал, че никога тъдява не е стъпвал, че само Враца познава, че преди месец и половина е бил апостол. Но това не успокоило нашия войвода, временно, може да се каже, той добил разочарование.

Реката Огоста е на пътя на дружината близо до Бутан. По причина на големите дъждове през тоя месец тя била непроходима, доволно време се маяла четата на нейния ляв бряг – как да я прегази. Най-после вкарали вътре колата, които взели от селото, и по тях преминали като по мост.

Забравих да кажа, че на пътя им телеграфа между Ряхово и Лом те скъсали на няколко места, свалили и много диреци.

В селото Бутан едно момче от четата скритом се промъкнало в една къща и поискало вино, опънало няколко пъти и заспало. Събудило се чак тогава, когато четата била твърде надалеч. Бягало надолу-нагоре около селото, викало и най-после се е върнало в селото. Крило се три деня по плевниците и из хендеците, дордето най-сетне българите селяни го предали на турците, които го заклали с първо виждание, гробът му и до днес се познава до моста.

След минуването на Огоста четата се наклонила към коритото на р. Скъта, къде източна страна, гдето е шосето Ряхово – Враца. Без път, през нивята вървели. Мръкнало се вече, когато те се докопали до шосето, слезли тъкмо на моста на Бързинската река, 23 километра от Ряхово, а 50 до Враца. Местността е една от най-хубавите, каквото е въобще леглото на кривата Скъта: мекозелени ливади като кадифе, високи дървета тук-там нарядко и малки купчини от дребна горица, които опасва Скъта в своето лъкатушение. На десния бряг са селата Липница и Галичане. Тук за пръв път, в тъмно вече, се явили отстрана на шосето десетина души черкези с коне, които изгърмели по един път, без да повредят някого, и пак се загубили, но на време само. От гърмежа на пушките се подплашили воловете на една кола, натоварена с припаси, която хукнала от лява страна на пътя и отишла да се не види, или пък сам българинът-коларин е направил това нарочно – да се отърве от тежката кирия. Както и да е, но последният, като тичал подир, черкезите го съсекли и забрали между конете колата, като шибали отчаяно воловете със своите тънки камшици.

Дружината нямала време да се мае, тя предвиждала, че скоро ще да бъде нападната, затова решила да върви цяла нощ, да подмине околните черкезки села Суватите, Добролева (татарско) и Алтимир, мисля, и да доближи до Враца, гдето народът чака с децата си заедно. Има по-близо, отколкото Враца, село Борован, на 43 километра, в което според най-верни сведения 400 души се готвели да минават под байряка на Ботйова. По пътя до това село, или по-добре цяла нощ, десетте души черкези ревностно преследвали нашите юнаци ту от една, ту от друга страна на шосето, ту отпред и отзад, като изгърмявали по един път.

Сполучили да наранят К. Апостолова. Посред нощ стигнали в с. Борован с уморени надежди и любопитство да видят час по-скоро своите нови другари. Мнозина от нашите момчета си въобразявали, че ще да бъдат даже посрещнати. Напусто! Само будните кучета излезли да посрещат, само те натискали около пътя и тракали зъби на 195 души пътници. Шосето преминува посред селото. Дружината се спряла на мегдана пред ханищата, чакала, хлопала по ближните врата, но кучета и пак кучета лаят, няма ни юнаци, ни селяни, ни любопитни поне, дявол ги взел! Где Тракия, где средногорски българин? Сравнете тамошното население, как то посрещаше други подобни на Ботйова.* На всичкия тоя шум и вик отворила се една ближна врата, на която се показал със свещ в ръката един гърбат старец, нарочно може би оставен, защото борованчани са знаели вече много добре какви гости им идат тая нощ. Същия ден още е тръгнал от Ряхово особен куриер, Байчев, същият, когото в 1887 г. русите изнесоха със сандък от софийското консулато, който отивал за Враца, но и по селата съобщил новината.

– Само жени има в селото, мъжете са по работа – казал гърбатият и затръшнал вратата.

Избутали една жена из мрачината, която, като чула, че ѝ

---

* Гледай нашите З а п и с к и, т. II.

се говори български, склонила да донесе няколко пъти вода от ближната чешма и напои каталясалите за вода пътници. Инак те рискували да излязат от селото жадни, при всичко че дълго се скитали да търсят кладенци и чешми из тъмницата. И си заминали те преспокойно от Борован, без да нарушат съня на неговите жители и позициите на скритите по плевниците лъжливи съзаклятници!

Това милосърдие ние никога няма да простим на Ботйова в качеството му на революционер и въобще разрушител. Той не разбирал истинското значение на един практически революционер, той бил огнен и горещ теоретически, в колоните на вестниците. В това отношение той е генерал, неподражаем, а долу на земята, между хората, в действителност, в Борован, той е солдатин, трябвало би да вземе уроци от Бенковски, един от неговите букурещки хъшлаци. Какъвто го знаеме, с каквато цел и тържество мина, той трябваше да запали Борован от четирите кьошета и с нож като говеда да подбере ония лъжци, които били на брой 400 души, които се обещавали, а сега гледали през дупките на плетищата.

Разбира се, че това натяквание на нашия войвода ние го правим по принцип, като излизаме от тая точка на зрение, че критикуваме един бунтовнически главатар, като се туряме всецяло в тогавашната епоха и понятия. Няма съмнение, че практически да палиш села и оставяш на поляната невинни хора е голяма безсмислица, но нима да минеш с 200 души от кол и въже събрани неопитни хора, с по стотина фишеци калпав барут, с които да се противопоставиш на султана, не е сто пъти по-голяма измислица? Чудното е, че мнозина от дружината предложили на Ботйова да подпалят това село, а той се отказал буквално с тия думи:

– Зорлам гюзелик олмаз! Ние трябва да бързаме за Враца, към която твърде лесно можат да ни заградят пътя.

В това обстоятелство и с тия надежди, че във Враца ще да стават чудеса, че в Стара планина има 40 000 души братия, с които навярно е бързал да се съедини и види нашият

войвода, оправдан е до известна степен защо така хрисимо е минал Борован.

Между Борован и Баница има вече гора, която дружината нагазила с предпазване, като си наредила предварително стражите. Без да мигнат, момчетата вървели цяла нощ, десет часа път извървели от козлодуйския бряг, бързали да се докопат до врачанските гористи местности, до които от Борован остава най-много 15 километра. Пукнало се зора, повял планински ветрец, замирисало на букова шума, която подкрепила капналите момчета, заръмял и ситен-дребен дъждец. На разсъмване минутно почивали те, насядали покрай хендеците на шосето, когато излязъл помежду им един селянин, който си завръщал воловете из оходенската кория. Той разбрал с какви хора има среща и се обърнал, та попитал:

– Где ви е големецът? За бога, ако сте добри хора, елате да ни отървете от един изедник черкезин, който ни е опекъл тая нощ за едно, за друго, ограби ни от колата и катрана.

Действително там наблизо имало пуснат керван от няколко кола. Черкезинът се залостил вътре и няколко часа вече като дома си от кола в кола следвал да обира дрехи, черги, брадви, торби и пр., които вържал на денкове, отнасял ги там някъде из гората и пак се връщал тих и спокоен, а раята му се моли да бъде снизходителен, бои се лоша дума да му каже. Ботйов изпратил няколко души момчета, които скоро се завърнали и водели напреде си негова милост, стар белобрад влъхва, който треперел. Хванали го в една покрита кола на дъното, като развързвал торбите.

– Йок билмез! – отговорил той на войводата, като го запитал последният с какво право обира той сиромасите.

– Отсечете ми един прът да му дам едно „йок билмез“ – казал Ботйов и сам с ръката си стоварил 15–20 сурови дървета по голите плещи на грабителя, когото двама души държели за главата и ръцете. И само това. Представете си, че по заповед Ботйова черкезинът бил пуснат да си отиде по воля и по бога в тая местност, която била пълна с черкезки села, в

това положение, когато дружината била преследвана, когато си криела дирите!

– Господ го убил! Нима сме главорези да убиваме отделни хора по пътищата? Това е унижение за нашето знаме – казал той в същото това време, когато черкезинът като стрела хвърчал вече през шумата към своето село!

Човеколюбие и бунтовничество са идеални работи, но да ги четеш по бялата книга, а не и да ги практикуваш в боровanската кория.

Глава V

МИЛИН КАМЪК

I

Във вторник на 18 май, слънцето изгряло нашите юнаци в долината на оходенския мост, 50 километра от Дунава, 5–6 до Милин камък, а 25 до Враца.

Милин камък, като най-висока местност по тия страни, вижда се не само от оходенския мост, но и по-отдалеч, белей се каменният му връх, стърчи конусообразно над зелените габъри и осени.

Дъждът бил вече престанал, денят обещавал, че ще да бъде един от най-добрите, после дъжда никъде облаче се не мяркало, слънце ще да пече от заранта до вечерта, жега ще да владее, вятър не веело отникъде, утринната тишина спомогнала на дружината да чуе някакъв си глух шум, който постоянно се наближавал.

Подир няколко минути всяко съмнение изчезнало за причините на тоя шум: конница черкези от дясна и лява страна се появила, която след къси маневрирания открила огън от конете, захучели винчестерските куршуми! Изотзад по дирите на дружината се показали пак черкези пехота, които се примъквали пълзешката из хендеците. Неприятелите били около 200 души, сляпо и сакато събрано на бърза ръка от околните села. Момчетата видели, че в тяхното число е и оня разбойник старец, когото войводата преди малко отпусна на свобода. Под болестите на жилавото дърво той се втургал най-много.

Първа сериозна среща със заклетия враг. Ботйов изведнъж приел своето величие и настроение на войвода, изгледал решително своите другари и им казал:

– Момчета! Боят ще скоро да се захване... Да покажем, братия, че знаем да умираме за нашето мило отечество!

Това казал той и хукнал през гъстата трева с коня си право към неприятеля от дясна страна на пътя, като си въртял саблята около главата, която блещяла под утринните слънчеви зари. Град куршуми се посипали върху му, които удряли в земята и подхвърляли нависоко корените на тревата. По заповед на Н. Войновски, който е отбирал от военните работи, двама души конници се впуснали да върнат войводата, който на явна смърт отишел да се излага. Той се спрял, изгърмял няколко пъти в редовете неприятелски и се върнал.

Черкезите почнали да налитат, гърмът ставал по-начесто, дало се команда и на дружината да отвори огън, но по-нарядко. Пълзешком тръгнала тя из хендеците на шосето, сам войводата слязъл от коня си и почнал да гърми. От първите още гърмежи видели, че няколко черкези се катурнали от конете си, което въодушевило нашите. Черкезите отстъпят минутно пред гърмежите, а нашите се изправят и тръгват по пътя. А местността от оходенския мост до Баница и до подножието на Милин камък е голо поле.

Около един час и повече следвало така, дружината се уверила, че да продължава пътуването си по тоя начин, т.е. да гони Враца и нейните гористи околности, е нещо невъзможно, на всеки петдесет крачки ще да се спира и отблъсква нападателите.

Но ето и напреде им село Баница, населено с българи и татари, което отдавна било вече събудено от гърмежите. Може би дружината в пътя си за Враца щяла да премине през него, защото шосето го дели на две, но щом го наближили на 300–400 крачки, обадили се някои пушки отвътре, против тях, разбира се. Тия били татарите, които се наредили покрай плетищата. Тогава дружината си пречупва линията на дясна страна и подминува селото по две съображения: първо, че то било неприятелско, второ, че полите на Милин камък са от тая страна, 700–800 крачки далеч от селото. Момчетата

ускорили своя ход, трапища и долища настават вече, не било място за кола, па и не можели те да следват със своите волове вече подир дружината.

Думата ни е за военния „обоз“, който дотука следваше подир дружината. Освободили го, като си взели едно-друго, а уплашените нещастни селяни набързо изпрегнали своите кола и търтили към селото. Нямало нужда да ги освобождават, защото ги чакали други освободители, които коренно щели да им помогнат. Тия освободители били черкезите, които се впуснали подире им и ги съсекли на местата им.

Откъм западна страна на Баница стърчи връх, покрит с гора, висок над селото около 200 метра, а далеч един километър. Тоя връх е източният край на оня гръбнак, в средата на който се издига Милин камък. Западният му край се свършва над селото Чирен. Дължината на целия тоя гръбнак или било е около три километра само. Той образува нещо като полукръг, на който изпъкналостта е към Враца, т.е. към Стара планина, а вглъбнатостта – към Дунава. Почти е покрит с гора, към Дунава прав и стръмен, с по-една гора, а към Враца полегат. Той е като първото предградие на Балкана и на нацедената между канарите Враца. От Дунава до него е равна с убийствено еднообразие поляна. Цялата рътлина на общ изглед има форма на редут, откъм северната страна на която трябва да стои и пази притежателят ѝ, а откъм юг да се предполага, че настъпя неприятелят. Но разликата се състои само в това, че северната част е непроходима. Ние ще да се върнем пак към Милин камък, а сега да последваме неговите изненадейни гости.

Тия последните, както казахме, били заставени да шавнат от своя прав път, трябвало да се потърси убежище за тоя ден, дордето настане мракът. Щом се отбили от шосето и дошли под източния край на тоя естествен редут, Войновски изведнъж заповядал да се отделят 40 души момчета и тичешком да вървят и завземат височината. Вижда се работата, че неприятелят не е предвидял това съображение, предполагал е,

че нашите ще да изобиколят селото само и пак ще навлязат в шосето, та затуй пренебрегнал височината, която по-скоро можеше да завземе със своята конница. Като видял, че се отделили определените 40 души, тогава се впуснал и той, но късно било вече.

А боят се продължавал, нашите от земята по-добре мерели, отколкото неприятелите от конете. Жителите на Баница разказват, че когато видели да паднат от конете си двама души черкези убити и когато при байряка на дружината изсвирила тръба – кой знае защо, – то те разбрали в какво се състои работата и търтили да се изкрият.

Стражата от 40 души завзела вече височината, а останалите се приближавали към тях заднишком, като стреляли в същото време. Новите позиции изменили и плана на черкезите. Те се възпрели минутно, като видели направлението на нашите, не в тяхна сметка било да ги преследват из гората.

Преди да се влезе в гората, има полянка, заобиколена с високи дървета. Тук дружината залюляла хоро, селяните го гледали и разказват, че се чувало, когато играющите викали: „Иху!“ Няма съмнение, че това хоро е било само напук на врага.

Дотука от нашите паднало едно 17-годишно хлапе, и то по свои погрешки. Наоколо имало ягодки, подир които то се помамва и отчегарява настрана. Един черкезин се впуснал върху му като стрела и с едно замахване му снел главицата!

Като се качили вече на казаната височина всичките момчета, тогава съгледали средния връх, най-високия от билото. Тоя връх е Милин камък, с който е почетена настоящата глава. Главатарите на четата намерили за добро, че на Милин камък ще бъдат в по-голяма безопасност, и на минутата побързали да го завземат с време. Разстоянието от източния връх до него е около два километра най-много.

От Милин камък се вижда почти всичката околност, накъдето и да се обърнеш: на север се уморява окото от еднообразното поле, което се вижда почти до Дунава. На юг е из-

пречен В е с л е ц или върхът от врачанските лозя, за който ще да говорим по-нататък. Зад него като прилепен, макар и да е това измама за окото, се синей гордият челопешки връх в Стара планина или Волът, с една реч, вижда се цялата линия на нашия херой и на неговите другари от козлодуйския бряг до самия му гроб, и то по начин строго йерархически. Там, гдето е той издъхнал, върхът граничи с облаците, между които бял орел цепи междината. Там е високо 1800–2000 метра. В е с л е ц, гдето по-предния ден е почивал войводата под хучението на водопада – 800–1000 метра. Милин камък, гдето сега се намираме с читателите, който стои с поменатите две точки на права като свещ линия – 600 метра. Зад него извървяното и познатото вече пространство с точка Козлодуй – 300 метра. Каква последователност! Най-после на югозапад се вижда крайчецът само, една тясна тъсма от заклещената между хълмовете и камъни Враца, обетованата земя, центърът, седалището на главнокомандующия. Далеч е тя най-много 14–15 километра от Милин камък. Така близо се вижда свещеният Балкан, щото с тояга да посегнеш, гдето се е казало, краят ще да го достигне. Както виждате, хубава позиция, но като се разхождаш по нея с бастун, а конят ти или колата си чакат по-долце.

Доколкото ние отбираме от позиции, мнението ни е, че Милин камък не е бил в полза на нашите, защото са стоели на челото му, не са можали да се възползуват от северния му гръб, за който казахме, че е непроходим, права перпендикулярна стена е, така щото неприятелят, който се е чакал да дойде от три страни: центъра – юг и крилата – изток и запад, можел е да види всичките. От всяка страна той можел да ги наближи на стотина крачки благодарение на полегатостта на шумките. Нашите са имали само един път – стената на север, през която да отстъпят, трябва да се спущат един по един, а спуснати вече: мери ги колкото щеш, с камъни. Южната страна, т.е. неприятелските позиции, са равни поляни, с кола да ходиш по тях.

Слънцето бележело малки обяд, когато дружината станала стопанин на Милин камък. Неприятеля го нямало още. Щом стигнали момчетата, войводата и Войновски планирали местността и заповядали да се направят три реда шансове от камъци, толкова изобилни тука. Те били уверени, че боят е неминуем тоя ден. Не се излъгали. Черкезката потеря, която ги беше оставила на Баница, се появила откъм селото Мраморен. Гледала, обикаляла и като видяла на какво са място нашите, оставили си конете под баира вързани и налетели от три страни. В тридневното войводско съществувание на Ботйова тук стана най-отчаяната битка, на Милин камък се пада палмата на първенството. Лявото крило командувал Н. Войновски, а дясното сам войводата. Той бил дотолкова непредпазлив в своята ярост, щото няколко пъти го дърпали момчетата да не излиза толкова напред. От много хвърляние иглената му пушка, „Шаспо“, мисля, се сгорещила и дордето изстине, вземал назаем от другите.

– Блъскайте, момчета, Враца се вижда, нашите гърмежи се чуват там, помощта няма да се забави! – викал той.

И момчетата два пъти гръмнат, три пъти се дигнат да погледнат в дефилето врачанско.

– Ах, колко е близо Враца! Защо не побързахме още малко? – се чували гласове.

Между неприятелите освен винчестерски пушки имало и от така наречените черкези, които по своята лекота с една ръка можат да се хвърлят. Според разказите на момчетата черкезите хвърляли с тия пушки т е л л и и куршуми*, защото косели върховете на гората и защото, като ударили едно казанлъченче, отрязали му корема като с нож.

После два часа нападание и отблъсквание черкезите спре-

* Теллия куршуми се правят така: като се леят куршумите, краищата на усукан тел се турят вътре, гдето се заливат здраво. Разстоянието от една до другия е три-четири пръста. Непрактичността на тая система е очевидна, но предаването и между българи, и между турци говори, че на душманин се хвърля с „теллия куршум“.

ли малко, направили нещо като съвещание и пак настъпили. Това настъпване било решително. Гръмнали по един-два пъти и извадили саблите, готови да се втурнат. Войновски избрал една линия момчета, които имали револвери, и ги турил на първо място. Понеже разстоянието от едните до другите било твърде малко – около 80–100 крачки, – то нападателите били принудени да се върнат пред опустошителния огън. Тогава те употребили хитрост, свойствена на тях. Покачили си големите калпаци по шумките, а те самите се свили настрана. Мерят и гърмят момчетата върху тия калпаци, дупчат ги с куршуми, вълна и парчета отскачат нагоре, а калпакът все не пада.

– Измама, стойте, не хвърляйте на калпаците! – извикал Пера.

Извикал той и спасил много фишеци, от които немалко отишли напразно, но си изпатил: един от неприятелските куршуми пронизал дясното му коляно, от което надолу кракът се залюлял като отсечен. Подир него изпищял малко понастрана поп Сава Катрафилов, един от най-приближените до войводата, както видяха вече читателите. Куршумът го лизнал през двата крака, като им скъсал задните жили. Сам войводата оставил своята линия и се затекъл на помощ при светиня му, видял му страшните рани и ги превързал, с каквото намери, викал още едно момче и го преместили на сянка под едно малко осенче.

– Водица! За бог да прости, водица, че изгорях, жив ще да се запаля – викал свещеникът.

Но где водица на Милин камък, в припека между габъри, меше и дрян? Водица се намира в куза, усоето, там, гдето расте широколистна липа, гладка леска и крехък клен. А слънцето, на което утринната зора бе още благоприятна, както казахме, пече, та се пука дърво и камък. Отникъде ветрец се не обажда ако не за друго, то поне да разгони дима от пушките, който висял над главите на нашите юнаци като венец и лепнел чувствително по изпотените им лица.

– Цял ден синя мъгла се мъдреше на Милин камък, под която пукаха пушки – разказват жителите на най-ближното село Мраморен.

Много момчета по съветите на един стар хайдутин държели в устата си куршуми, които смучели и от студенината на които потуляли своята убийствена жажда. Те паднали, не можели да говорят вече, устните им се слепяли като медени пити.

Неприятелите, напротив, бяха в твърде завидно положение относително тая жизнена потребност. В техния лагер се намира студен извор, който тече между два камъка и който е покрит с високи дървета.

Едно козарче, малко момче, което пасяло своите кози в усоите току под Милин камък, подало си главата, полюбопитствувало е може би да погледне, що за гръм е тоя гръм на върха? Дружината го съзряла и Ботйов му се помолил с глас не на войвода, а на страждающи да им обади, има ли тука някъде наблизо вода и може ли им то донесе? Момчето като всяко глупаво момченце, което далеч било да разбере, че прави престъпление, затичало се със своята кратунка там долу между крушака (към северна страна) и донесло една кратуна вода. Ботйов се дотолкова зарадвал, щото му дал една лира бакшиш. А водата той занесъл на ранения свещеник и на други още, които не можели да дишат от жажда.

Боят все продължава, неприятелят прави понякога почивки и отстъпления, но това само с цел да нападне по-одързостено. Дошли му нови сили, положението ставало от минута на минута по-лошо, на 30–40 крачки се приближавали някои отчаяни черкези. Конете с припасите и със спицерията, като по-високи, били избити, убили най-после и коня на войводата, не останал ни един кон здрав, колкото имали в четата; а слънцето далеч още, икиндия няма.

В това време във Враца, към която били обърнато погледите, дигнал се някакъв си дим, а после из пътя към Баница, т.е. към Милин камък, подигнало се прах, като когато вървят

много хора. Видели това явление мнозина, видял го и сам войводата. Той погледнал през своя бинокъл и радостно извикал:

– Помощ, момчета! Напред, братия, Враца гори, много народ излезе из града и ни иде на помощ! Напред, ние не сме сами! Удряйте душманите!...

– Да живей България! Да живей войводата! Смърт на тираните! Напред! – се изтръгнали радостни възклицания из гърдите на всичките изгорели от жегата борци.

Досега отчаяни и уморени те рипнали като лъвове из своите позиции и налетели към неприятеля. Гръм, смесен с викове, се раздал по всичките линии на ртлината и черкезите обърнали на бяг пред ненадейната смелост, като са се чудели може би какво стана, защо тия викове, отгде-накъде тая смелост. Момчетата се върнали пак в позициите си и втрещили погледи към спасителната точка. Черкезите от своя страна така също се заоглеждали наоколо, разбрали, че комитите видяха нещо. А във Враца, както ще да видят читателите понататък, действително е имало пожар, както и хора, излезли от пътя. Боят пак се продължил, но не толкова отчаяно, не по всичките линии. Момчетата забравили и жажда, и всичко. Изведнъж станали те весели, святата надежда им възкресила убития кураж, почнали те да мечтаят нашироко и високо, както по-преди, когато излязваха из парахода, когато тръгваха. Сам войводата блестял от радост, следвал да се разхожда тържествено и да планира много работи.

– Дотука ние се намирахме собствено в Турция, като в чужда земя – говорел той. – Дотук беше мъчното. От Враца нататък, София, Панагюрище, Копривщица, Етрополе, Карлово, Сливен и в други още много градове, българските знамена се развяват, прогонен е проклетият турчин.

Някои от момчетата почнали и да пеят даже. Малко по малко излезли от Враца хора, т.е. помощта се приближавала към Милин камък, по праха, който се дигал по пътя, се познавал и определял ходът им, защото местността е гора.

Непознатите пътници, се виждало работата, че твърде много бързат, което още повече радвало нашите юнаци, че те изненадейно ще удрят неприятеля откъм гърба.

Най-после помощта се подала през позициите на Милин камък, дошла лице срещу лице с дружината.

– Това е турски аскер! – се чули много гласове измежду нашите, които преминали покрай ушите на всекиго като тръпки.

Да, турски аскер била помощта, която излезе от Враца, както видяхме, която се чакаше с такова нетърпение, която възкреси духовете на нашите борци.* Тя се построила в колони зад гърба на черкезите, изсвирила им тръбата, чули се някои команди от техните началници, а черкезите, ободрени и подкрепени от тая военна сила, спуснали се решително върху позициите на нашите сирачета, боят се захванал сериозно в истинска смисъл на тая дума. Червените войскарски фесове, тяхната тръба и командата им, позната на всичките почти момчета още от детинство, няма нужда да казваме какво тежко и отчаяно впечатление им са произвели. Да тържествуваш преди малко до апогея, че делото ти е блестящо, че Враца е в разположението ти, че тя ти изпраща помощ да си отвориш път, а изведнаж да ти се представят червените фесове, войска царска, за която ти си мислил, че е пропъдена, унищожена вече, такива две противоположни смени в късо време – това е безбожно отравяние на цялата душа, това е нож в сърцето на ония хора, които имат за господар не студения разум и разсъдък, но хвърковатите чувства и идеала. Мрак, униние и дълбоко отчаяние се возцарило в нашия лагер. Всички млъкнали, лицата им приняли гробен цвят, убити погледи се само срещали измежду зелените габърчини и осени, които били

* Войската била не повече от 100 души, пехота. Но за да достигне по-скоро и дойде на помощ на черкезите, навъзсядали на коне. Тя била изпратена от Враца. Нашите говорят, че тая войска била един табор, но това не е вярно. Цялото число на неприятеля на Милин камък не е било повече от 350 души.

неми, но имали прямо съобщение с отпадналата душа, които говорели едно и също: „Изгубени сме!“

Като китка над всичко това, като знак, че царска войска е дошла, като начало на поражение зеленият байряк с лева, който се развявал до това време над главите на борците, рухнал и се повалил на земята, което падение се придружило с грозни и тържествуващи викове от позициите на неприятеля. Байрактарят Куруто бил ударен с куршум в корема, паднал на мястото си и извикал. Тая загуба повлияла на Ботйовата поетическа душа твърде силно. Той дал заповед да отковат вече знамето, казал, че от него няма нужда. Едно сливенче го снело и запасало на кръста си. По позициите имало вече натъркаляно убити до десетина души момчета и толкова ранени, които викали и се молели кой за вода, кой за помощ, кой най-после да го добият. Картината е една от обикновените, но на Ботйовата душа се представила най за грозна.

– Няма войводата, какво стана с него? Где е той отишел? – се чули гласове измежду момчетата, при всичко че Ботйов липсвал едвам преди десетина минути.

Потърсили го тук-там, обадили някои, които го видели, че той слязъл в усоето, долу под върха. Под самия връх на Милин камък откъм северна страна виси голяма канара, през която може да се слезе долу почти пълзешком. В дъното на тая канара, 5–6 метра на ниско, има пещера, около която растат липови дървета. В тая пещера намерили Ботйова, М. Цветкова, Апостолов, Обретенов и други, които нарочно отишли да го търсят. И можете ли да си представите какво е търсил тук нашият херой? Облегнат на едната си ръка и замислен, очите му били пълни със сълзи, мрачен и отчаян гледал той в гъстата гора, която се захващала от краката му. Посетителите, които споменахме по-горе, предстъпили към него твърде смутено. Той нито помислил да си скрие от тях чувствата, да им не показва сълзите си. Напротив, като ги видял, още повече заплакал.

– А бе, господин Ботйов, какво е това? – запитали те, при

всичко, че добре знаели причините. – Момчетата се оглеждат и питат за вас, страшно е да не напуснат позициите!

Ботйов мълчи и не отговаря, криво и сърдито изглежда Апостолова и Обретенова, бивши апостоли в тая страна.

– И ние сме дошли народ да освобождаваме! – казал той. – Где е народът? Где са тия измъчени робове, които ни викаха? Где е Заимов, где е тоя лъжец със зъби да го разкъсам? Онова, което съм мислил и работил през целия си живот, два деня бяха доволно да го опровергаят, да покажат моето дълбоко заблуждение!... Всичко е вече напусто, изгоряха двеста души, историята никога няма да ни прости... По-добре да бях паднал да се удавя в Дунава, да не виждах тоя позор – как българският народ е стадо говеда!

Апостолов се опитал да възрази нещо и да даде надежда, но Ботйов го преварил:

– Махвайте се от очите ми и вие, идиоти с идиоти! Помните ли, като лъжехме във Влашко, че народът ще да ни посрещне на Дунава? Ние не сме друго нищо за тоя народ сега освен разбойници!...

Всички мълчели пред тия думи, защото нямало що да възразят. Ботйов си отрил очите и излязъл на позицията с гола сабля, да командува, преторил се на весел, но нима е било възможно да си скрие той истинските чувства? Всички, които го погледнали в лицето, познали го.

II

Мръкнало. Мръкнало за обикновените и лагерните хора, но за нашите борци се пукнало пролетна зора, наставал ден, въздъхнали те свободно. Настанало тиха майска нощ, повял дунавски вятър, който разпъдил барутния дим, повлякла по трева и по шумки прясна роса, станало м а й н а (почивка в двата лагера), чула се турската тръба, изгубили се непри-

ятелите, видели с очите си, когато отстъпила войската към подножията.

Видели се свободни момчетата, печелели те тоя ден само едно, че осъмнали и замръкнали господари на своите позиции. Събрали се, сприказвали се, казвали си един други дневните впечатления и мнения, почнали да рапортуват за загубите и победите, кой кого ударил и кого видял да падне, рекли: бог да прости А. Горова, десетника Никола сопотченчето, хаджи Георгя и много още други. Преброили се, липсуват около 25–30 души, които не можат да стоят на крака, убити и ранени, а може би и изгубени или избягали.*

Дордето ставали тия съвещания и разпореждания, ранените братия не били престанали още да заявяват своето съществуване. От четири страни по позициите, търколени до някоя шумка, едни от тях викали „вода“, втори апелирали към другари да ги не оставят, трети хъркали в агония, четвърти бълнували и пр. Войводата се страшно вълнувал, техните предсмъртни гласове така се отражавали върху му, щото той не можел да разсъждава и планира за бъдещето. Обръщал внимание на всеки едного от тях, искал да им дава церове, питал за раните им и имената им, тръгнал да отиде и се прощава с тях, целувал някои, които намерил, по челата, мъчно му било, махнал най-после с ръка и заповядал да вървят по-скоро. Тъй би трябвало и да бъде. Човек, който е казал над ранения Хаджи Димитра думите:

На една страна захвърлил пушка,
на друга сабля, надве строшена,
очи тъмнеят, глава се люшка,
уста проклинат цяла вселена! –

---

* Жителите на ближното село Мраморен разказват, че после два месеца, като се дало заповед да се погребат убитите на Милин камък, намерили 22 скелета из шумата и неизвестно още число изгорели в една колиба. Техните кости са закопани в мраморската черква „Св. Спас“, т.е. на убитите.

и то без да го е видял с очите си, без да присъствува на мястото, то сега, в качеството си на войвода, когато с ушите си слушал охканията, всеки може да си въобрази впечатлението му.

Естествено, че всичките ранени борци трябвало да останат всеки на мястото си, решително никаква възможност нямало да ги носят със себе си през гори и долини, без кон и кола, без неизвестно бъдеще, в пътуване, което било просто бягание, по-опасно и от онова на нощните обирачи, когато ги впогнат от селото с кучетата.

Между останалите, в това число и байрактарят Куруто, по всяка вероятност е бил и поп Сава Катрафилов. Дядо Димитър Мазната уверява, че той крил в Стара планина някого си поп, ударен в краката, който най-после и избягал есента във Влашко; но това обстоятелство се опровергава от мнозина.

Както споменахме вече, убитите са стоели тука цели два месеца, никой не смеел да пристъпи от околните жители около Милин камък, само орлите и кучетата имали това право. Подир два месеца дошел заптия по селата, който задигнал селяните от Мраморен и ги завел да събират труповете. То не било трупове, но скелети, сухи кости, на брой 22 купчинки.

Там наблизо има кошара на някого си Дилов, в която изгорели неизвестно число момчета, по всяка вероятност ранени повечето. Те били предадени от овчарите, а запалени, защото не се предали на турците, но изгърмели. Кои са били тия мъченици, ние не знаем.

Убитите от страна на черкезите са били най-малко два пъти повече от нашите. Те били дигнати и разнесени по селата си още на втория ден. Баничени разказват, че ги носели в кола, обвити в черги; черкезите им говорели, че това са комити. Само един българин, стар дядо, Йоца Коев, пъдарин на гората на Милин камък, е бил допуснат да присъствува както в битката, в събирането на падналите черкези, така и при изгарянието на момчетата в колибата и по-после, като не можал никой да се яви там. Но от него нищо не може да се добие. Осемдесетгодишната му възраст го е докарала в

детински период и той разказва не истина, но сънища. Като се ударил Ботйов с душманите, в редовете на тия последните имало уж и наши българи. Той видял това и дядото го чуло с ушите си, като викал:

– Нагоре пушките, деца! Нагоре дръжте, сакън да не сте хвърлили на месо, не виждате ли, че наши братия българи вървят напред, господ ще да ни гръмне от небето!

По тая причина Ботйов бил победен.

Подир няколко деня, когато дядото спало една нощ на Милин камък, явил му се насън Ботйов, побутнал го за рамото и му казал:

– Ти, старче, обади ли на народа? Допита ли се? Да събереш поповете на седем села, манастир да направиш тука, три деня и три нощи молба да се молите!...

И действително, най-напред дядо Йоцо взел инициативата да се постави кръст на върха на Милин камък, който днес е подновен и е направено нещо като параклисец, където всяка година на 18 май се служи литургия, прави се сбор, събират се околните села чак от Враца.

До два часа после вечера нашата дружина се съвещавала на Милин камък между своите позиции и убити другари: какво трябва да прави отсега нататък? Войводата, последовател на Херцена, на Хайне, Прудона и К. Маркса, решавал своите действия по парламентарен начин, подавал въпроса на гласуване. Решили да вървят напред по три съображения: първо, да дойдат по-близо до Враца, гдето Ботйов се ласкаел още, че ще да влезе с отворен байряк; второ, да наближат големия Балкан, царството на хъшовете и линията, която води към разбунтуваната Тракия; и, трето, че ако осъмнат по тия местности, то ще да бъдат нападнати на другия ден от тройно по-голямо число неприятели. Вярвали, че пътят им е заграден, но решили със сили да си пробият изход.

Извили се малко към изток, по дирите си, и се надвесили към долината, през която върви шосето Ряхово-Враца, което заранта бяха оставили по неволя при селото Баница. Пози-

циите при Милин камък се белеели от книжа, което било прокламациите, за които говорихме, че се пръснаха най-напред в Радецки. Ранения в крака Пера Македонеца, или Херцеговеца, носели го на ръце ред поред.

Нощта била безмесечна, път никакъв, гладна и жадна дружината, а сън, а почивка – от влашката земя още не били виждали. Щом се смъкнали в полите на Милин камък, близо вече до шосето, около хладното изворче, за което по-горе споменахме, че оставаше в лагера на неприятелите, чули глас от шумата: „Ким сънъз?“ – а после силен огън върху им, от който паднал убит Давид Теодоров*, съветникът на войводата! Тая чувствителна загуба дошла да увеличи оная, която причини Милин камък. Нашите си отмъстили, като гръмнали и убили на същото място един мюлезимин или чауш.

Черкезите шетали от шумка на шумка като невестулки. Един от тях, който не сварил да избяга при приближаването на четата, употребил хитрост. Изпуснал си пушката, прострял си ръцете и се вцепил като кютюк. Познали го и го съсекли.

По едно време момчетата започнали да падат твърде често, никой не обръщал внимание, всеки мислел, че това падание е нещо обикновено. Взрели се и намерили, че диви лозини и повой били обтегнати от една шумка до друга, което спъвало пътниците. И тая дяволщина била плод на черкезката хитрост.

Когато нападнали турците, Пера, както го носели на ръце, извикал:

– Блъскайте, момчета, блъскайте да се помни и знае кога е минувал оттука Ботйов войвода!

Десет-дванайсет километра е разстоянието от Милин камък до насрещния, южния баир, към който се стремели

---

* Давид Теодоров, както казахме, бил човек съвсем европейски, говорел езиците немски, френски и румънски. Вършел търговия с Виена и Букурещ, с една реч, не бил човек от гладните и скитниците.

нашите братя; но тъмнината, гъстата шума, долините, безсънищата, кривението наляво и надясно правели това късо разстояние двойно и тройно. Губили се, чакали се, падали, ставали, осъмнали най-после на върха, който е във врачанските лозя. На мястото В е с л е ц, или Р е ч к а т а, при един водопад, те се спрели, два часа най-много далеч от Враца, североизточна страна.

Като минали шосето и набили гъсталака, не видели вече неприятеля. Чудно, че ние не можахме да му хванем дирите не само през целия ден, 19 май. Дирите ли са били изгубили на дружината, или във Враца се върнали – не знаем. Най-вероятно е това, че те са се оттеглили към Враца, като са се бояли за нейната безопасност било отвътре, било отвън. Нея са пазели К. Ботйов и Ив. Данчев, които бяха изгубени тоя ден, видели черкезите в лозята.

Както и да е, но дружината тоя ден е стояла на едно място, при водопада, яла и почивала, водела споразумение с врачанския главнокомандующи Заимов, както ще да видим по-надолу. На Веслец като височина те били в добра позиция. Малко се видели на свобода и починали, нахранени и не жадни, хъшовският дух се воцарил. Войводата бил весел и бодър. Н. Войновски почнал да учи дружината на военно обучение, момчетата се съживили. Тоя ден, 19 май, е единственият, в който те усетили хъшовския живот. Околните притежатели на кошари и колиби, д ъ р ж а в и по врачански, донесли овни и ярета, клали, драли, пекли и яли под дебелите сенки. Ботйов с бинокъл в ръце се разхождал по рътлината и изглеждал ту Балкана със своите каменни стени, ту към Враца, ту към Милин камък, който се вижда оттука, както казахме, и който той не можел да забрави още с лежащите там жертви. Пак поет, а не войвода си останал той.

Около Милин камък се виели орли, събрани да късат бели меса, от старопланинските върхове се подавали други и над Веслец, бързо летели под облаците към плячката на Милин камък. Тук той следял, с тях се занимавал дълго време.

– Гледайте ги колко те величествено се въртят и извиват, но колко хищни и немилостиви ще да бъдат с нашите покойни другари! – говорел той.

И тихата нощ била жестока към нашите борци, и тя оставила горчиви следи в душата на техния чувствителен войвода. Като се събрали вече всичките на Веслец, били поразени от липсуването на няколко момчета, най-влиятелните, като че малка била загубата в лицето на Давид Теодорова. Нямало Георгя Матева, Митя Цветкова, Иваница Данчева, русина княз или барон, Димитра Дишлията, най-стария хайдутин, най-после брата на войводата Кирил* и много други още момчета. Войводата чупел ръце, пращал да ги търсят, свирил и пр., но всичко напусто.

Но да оставим дружината за минута да си почива на хубавия Веслец, при която пак ще се върнем. Хайдете да надникнем в ближната Враца, името на която споменахме толкова пъти, която ни е важна и в отношение към дружината и нейния войвода, виновница на тяхното дохождание на Веслец, па и за удовлетворение на читателите. Както е познато от нашите З а п и с к и още (т. I), Враца се считаше за III окръг от революционния в тая година район. Тук бяха апостоли С. Заимов, Г. Апостолов, Н. Обретенов, Ив. Данчев и С. Соколов, мисля, единствения окръг, гдето имаше най-много апостоли. Заимов като диарбекирски заточеник, старши от всички, почнал малко по малко да злоупотребява почестите, които му се отдавали от другите. Той не бил апостол, но станал нетърпим и дребнав бегликчия, груб и честолюбив. Другите апостоли бяха светци във всяко отношение, вино, ракия не туряха в устата си, а той се разположил в къщата на познатата патриотка баба Хаджийка и почнал моабети с мезета и манджи. По едно време достигнал до подобно съображение, щото почнал да прави заседания скритом от своите другари. Последните,

* Кирил Ботйов бил болен още в Румъния, тресяло го, та затуй го съветвали да остане. Той не послушал. Между 18-и и 19-и го втресло изново и той се изгубил в гората с Ив. Данчева.

оскърбени и докачени, теглили се настрана. Той се пуснал по-нататък и настроил врачанската революц. комисия да ги пропъди, което е станало. По тая причина Г. Апостолов и Н. Обретенов с голям риск се впуснали до шосето и минали в Румъния през Ряхово, като оставили и апостолство, и окръг. Това станало още в края на м. март.

Сега Заимов останал сам в цял окръг, разпасан, приготовлявал кърваво въстание, като писал писма по другите окръзи и в Румъния, както видяха вече читателите. Писал той онова, което му раждало въображението, а не действителността и положението. Панагюрище, Копривщица, Батак и цяла Тракия въстанаха преди месец, царуваха и угаснаха, вече трева израсна върху пепелищата, а Заимов се мъдри още в къщата на баба Хаджийка, пише кървави писма и само заблуждава другите, че „на 11 май и Александър да дойде, пак ще да има пукот на пушки“! А за станалото в Тракия той не можеше да не знае подробно. Не само К ъ р в а в о т о п и с м о* бил получил, но и двама панагюрци се изтърсили във Враца около 1 май с две турски глави, турени в конски торби.

Известието за преминуването на нашата чета в Козлодуй на 17 май, която чета врачаните щяха да срещнат с талиги, свари Заимова още разпасан. Новината била дотолкова гръмлива, щото наелектризирала сухо и сурово при първото ѝ получаване, в това число и Заимова. Направил се тертип за въстание, но както ще да видят читателите, тоя тертип бил така гевшек, като че длъжността на града е била само да посрещне Ботйова и му каже: „Хайде на добър час!“ Вторник вечер, когато нашите борци се сражаваха на Милин камък, врачанските съзаклятници стоели вече на военна нога, така да кажем. Най-напред те дали огън на няколко места в града, знак за революция, който огън бил угасен от самите българи; а после, при къщата на баба Хаджийка, изгърмели

* Гледай нашите З а п и с к и, т. 1.

няколко пъти. Турското население, което знаело вече за Копривщица и Панагюрище, което имало известие кой е минал на с. Козлодуй и към къде отива, като видяло огъня и чуло гърмежите във Враца, отчаяло се вече на своето съществуване. То избягало в ближните до града канари, управителният дом се затворил, а солдатите, половин рота, се затворили по ханищата, гдето били на квартира, с една реч, нашите останали господари на града. Момчетата, въоръжени от петите до зъбите, с калпаци и левове, с навуща и с чанти, пречели по улиците, влизали и излизали из къща в къща. Предводителите на въстаналите били сам апостолът Заимов, покойният поп Коста и Анков.

Часа по 8 през нощта те развили народния байряк „Свобода или смърт“, приготвен от Мица Кръсткева, и цялата чета, на брой около 200 души, с войводата и със свещеници влезли в черковата „Вознесение“, дуварите на която са същинска крепост. Те преминали тържествено през чаршията, запалили по пътя си една магазия и заедно с пламъците на пожара изгърмели още няколко пушки. Щом влезли в черкова, дали клетва пред кръст и пред евангелие, че ще да бъдат верни, ще да сложат кости за отечеството. И си представете, че цяла нощ те останали в черковата без всякакво действие! Нито на турците нападнали, нито към Ботйова се отправили. Според тях самите целта им била да почакат и другите, да се съберели поне 2000 души!

Като божи хорица, те осъмнали с живо и със здраво в черкова, следвали да се разстъпят из черковния двор с ятагани и с пушки, перели се един другиму и само една ги мисъл въодушевлявала, за едно се грижели: кога ще да се подаде Ботйов – да излязат и го посрещнат с тържество? Други план, доколкото изпитвахме, не са имали нашите врачански приятели от черковата „Вознесение“. Градът още следвал да бъде в тяхно разпореждание. Гачо Иванов, въстаник, ходел из улиците с десет души да пази караул. Излезли и други от черковата, помъчили се да дадат пак огън на някои къщи,

убили едно куче сред улицата, минали покрай аскера, но той избягал от тях.

И така, ние имаме тоя ден два въстанически лагери, на два часа далеч един от други, Ботйов на Веслец със 150 души, а Заимов в черковата „Вознесение“ във Враца. Последният писал кърваво писмо, че работата му е готова, който ден поиска, може да въстане, господар е на положението, играй си с турците. Другият, основан на тия известия, запътил се и дошел до гърба на Заимова. Тръгнал на помощ, а то излязло противното. Кому да помага? Помага се на човек, който е почнал вече да върши нещо, който е дал знак на съществувание поне. Единът си изпълнил длъжността повече от бляскаво, изскубнал се от чужда земя, заробил параход, минал река, дошел на една педя място. Другият – на сбъркан адрес попаднал. Както и да е, но преговорите почнали още предобед между двата лагера; куриерите влизали и излизали свободно било в града, било в черковата. Най-напред пристигнал пратеникът на нашите борци от Веслец с писмо до Заимова, подписано от войводата. В писмото се говорело, че четата минала с цел да спомогне на въстаналите врачани, които щели да я срещат на Дунава, а за голяма жалост никой се още не бил помръднал, при всичко че тя се била цял ден на Милин камък на живот и смърт. Апелирал към патриотизма на врачанци, а Заимова предавал на проклетия, ако той като апостол не си изпълни длъжността и обещанието, дадено в писмата му. „Ако вие не въстанете и превземете града – свършвал той, – то ще да нанесете неизгладимо петно върху челото на българския народ.“ Подир пладне достигнал отговор от Заимова, който донесъл Никола Стоянов. Той бил спиран на няколко места от караулите на четата, които пазели около Веслец. Най-после го завели при войводата, който стоял под едно дърво, и му подал писмото. Заимов, който бил господар на града, не му се щяло да напусне Враца и нейната черкова „Вознесение“, казвал, че му е невъзможно да излезе и че не той, но Ботйов трябвало да слезе от Веслец и дойде в града. След прочита-

нието на това писмо Ботйов излязъл отвън себе си и нарекъл Заимова предател. Написал му второ писмо по същия човек, а на тоя последния казал:

– Защо се маете вие още? Кого чакате, та не въставате? Где ви остана думата?

Подир заминуването на втория куриер Н. Войновски и Обретенов отишли и се надвесили над Враца, отгдето гледали с бинокли, и видели, че в града се не забележава никакво движение, улиците пусти, никой не влязва и не излязва. По едно време Ботйов се ядосал и предложил да се нападне Враца и се отмъсти на неверните съзаклятници, но три условия му пречели да изпълни това. Първо, че момчетата, както видяхме, тук трябвало да починат за пръв път чак от Влашко; второ, от Враца имал известие, че на костелевския мост го чакал друг войвода, Митю Спахийчето, с 300 души юнаци, събрани от околните села Долна и Горна Кремена и други; а костелевският мост се пада по пътя за Стара планина; третьо, че се боял от потерята и войската, които го бяха спрели на Милин камък, да го не чакат там наблизо и го заградят, щом слезе от гората и настане равното поле, което се простира между Веслец и града. Тая предпазливост е била на мястото си.

За да станат врачанските съзаклятници господари на града, да преминуват през улиците с отворен байряк и да бият кучета наместо хора, причината е била присъствието на Ботйова на Веслец. А за да оставят неприятелите от Милин камък четата да я не преследват през нощта и да я не нападнат през деня на 19-и причината е била Враца. За нея са се те бояли, ето защо оставили четата да си върви спокойно към Балкана, т.е. към Веслец, а те отишли, та ѝ запазили пътя към Враца, като били уверени, че тя непременно ще влезе в града. Така щото черкезите и войската, които видяхме на Милин камък, бездействували тоя ден, пазели само четата отдалеч – да не тръгне към Враца. Ако врачани бяха излезли за Веслец, то тая потеря щеше да остане между два огъня.

Нито едното, нито другото станало, Ботйов замръкнал на Веслец със своите надежди, отчаян много повече, отколкото на Милин камък. А що е останало със Заимова в черковата „Вознесение“? И за тях се намерило изходна точка, трябвало най-после от изток или от запад да им дойде онова, което заслужавали и очаквали.

– Аскер, аскер иде! – се чули гласове най-напред по улиците на Враца, а после и в самата черкова.

И наистина, по орханишкия път дошел един баталион войска, от тая войска, която беше си разчистила вече сметките в Панагюрище и в Копривщица. Бяг из черковата, ама какъв бяг? – През глава и през ръце! Калпаци и паласки се снемали, ножове и пушки се отпасвали и всичко това непотребно вещество се предавало на съхранение в черковните заходи. Тясна била черковната врата за съзаклятниците, когато те бягали по къщята си, когато забравили и клетва, и обещание.

Тоя бяг събудил уплашеното турско население, скоро се то възвърнало в своята първобитност. Сеч и обир се почнали по всичките линии на града, страх, трепет и второ пришествие настанало за българското население. Ни по-малко, ни по-много – двадесет български глави паднали в един час по улиците! Между убитите бил и свещеник Коста, честен и благороден пастир!

Заимов останал непокътнат. От най-напред, когато слушахме за неговото апостолство, когато четяхме зевзешките му писма, с кръв подписани, и отношението му към Ботйова, ние скърцахме зъби против него. В заключение обаче на комическото му въстание, каквито бяха повечето по други места, и сега вече, подир изтичането на цели дванадесет години, ние сме доволно снизходителни към личността му. В едно е само той виновен пред нас, че не бил човек за бунтовник, както казахме, а е станал такъв, а това не е престъпление, не е негова грешка. Ни енергия, ни решителност, ни искра от бунтовнически огън е притежавал той; но при липсуването

на тия качества едно е той притежавал; бил е патриот. Станал апостол и главнокомандующ по необходимост, против волята си може би. Мъчил се и той за добро, трудил се, но толкова можал. Ако ние от Ботйова не сме благодарни в село Борован, то какво може да искаме от Заимова, който пушка не е хващал в ръцете си? Писал кървави писма, че тъй му кефнало, помислил, че това е звучната метода!

Като се свършило клането във Враца, той бил вече артък човек в тоя град. Никой го не прибирал в къщата си, всеки си затварял портите от него, като холера останал, клетникът, сред улицата. Облечен с женски дрехи – кьосеобразната физиономия му спомагала на това, – с паничка ходел да проси оцет уж, а солдатите го побутват оттук-оттам. Един от съзаклятниците разказва, че майка му, без да знае, ненадейно го намерила в избата. Завикала и заплакала и той пак си взел паничката и излязъл по улиците. Добри врачански граждани, че никой не го предал, при всичко че под земята го дирели. Това им прави чест.

Най-после, като видял, че за него няма живот, че после изтъпанчването на байряка той мърцина живей, взел една мотика и се упътил по пътя към Ряхово, уж че отива да копае кукурузи. Това било след няколко деня вече. На един час разстояние вън от града има ханчета, които се казват Хаджи Манови. Отвън на пейката стои билюкбашия и разказва за победите било над врачанци, било над Ботйова. Ето че се подава и нашият апостол с мотика на рамо, бос и облечен с работнически дрехи. Билюкбашията го подозрял по бялата кожа на лицето му и краката му.

– Стой, жено! От кои си и къде отиваш? – попитал той.

Заимов се обяснил уж, но това обяснение било такова, щото допълняло и ония условия, които говорели още в негова полза. Няколко тояги по гърба, и той имал ръцете си вързани наназад! Така се свърши врачанското въстание, тъй помогна то на Ботйова, така свърши неговият апостол.

Ботйов се научил от околните селяни за идването на

войската и клането в града. Още вечерта оставил Веслец и потеглил за Балкана, който е на разстояние от последното това място около на 15 километра. Спрял се посред нощ на костелевския мост да чака четата на Митя Спахийчето, както му бе обещано. Два часа чакал, но нито чета, нито Спахийчето. Явил се един селянин, който казал, че по заповед от Враца четата не се събрала. И оттук, като си взема нашата дружина двете пари, слязла в полето и прекосила за Стара планина през орханийското поле.

Глава VI

СМЪРТТА НА БОТЙОВА

I

Спяла Стара планина, спели белите орли по нейните зъбести скали, спели гадовете горски, мирували горделивите зверове, почивали на разсъмване овчари и козари, прегризвали техните вакли овце и тънкороги кози, агнета не блеели, ярета не врещели, кучета не лаели, спяла цялата природа. Никой нищо не подозирал, никому на ума не идело, че необетованият по тая страна Балкан, който си останал девствен и при паданието на Римската империя, който не усетил кога са царували българските стари царьове Крум и Симеон; който не чул кога са дошли турците, ще да дойде един такъв ден, щото да му дойдат непознати гости. Пуканието на зората, утрешният майски ден, прецъфтялата вече аглика, вечнозеленият здравец, росенът и стотините още горски цветя, ранобудната хайдушка птица, черният кос, който поздравлявал деня и скачал от клонче на клонче, брилянтната роса, която тежала на всеки стрък тревица, тихото шумоление на гигантските букове, чудната миризма на толкова разнообразни цветя и билки – омайвали и приспивали даже и хищния вълк. Който не е осъмвал на Стара планина, който не е виждал как там изгрява слънцето, то той нищо не знае, не може да обича своето отечество, както би трябвало.

Тъкмо когато се съмвало, нашите борци възпъвали по стръмната като стена на това място Стара планина. Местността се казва Курдовица, между Враца и селото Челопек, над орханийското шосе. Само една тясна дърварска и козарска пътека има, стръмна и каменлива, която лъкатуши наля-

во и надясно и из която само един човек може да върви. Из нея са излезли момчетата един по един и спрели на върха, гдето има поляна и кошара, сред една полянка е държавата на Димитра Мазната. Тук е първият кат на Балкана. Още два, по-малки, разбира се, и тогава вече върховете на планината. Картината, която се представлява от тоя връх, е от ония вълшебни кьошета на земното кълбо, които би захласнали всяка жива душа. В самото подножие е тясната, но продълговата равнина от ниви и ливади, която на запад се губи към Берковица, на изток приема пенестите води на Искъра, на север я стеснява познатият вече Веслец, а на юг я загражда Стара планина, която е дотолкова скъпа на това място, щото от един път си прибира полите и хвърча към синьото небе. Ето защо Враца и нейното поле има растенията и климата ако не на Казанлък, то на Сливен и Карлово, нещо, което не съществува другаде от северна страна на Балкана. Там, гдето расте пшеница и вирее лозова пръчка, отведнъж захваща бук и папрат, които са като барута към огъня в побратимяването си с първите.

По-надалеч, насреща по яката, са нанизани селата Костелево, Върбешница, Крапец, Боденица, а на изток Паволче, Моравица, Руска Бяла и пр. Там долу зад последните тия села заявява своето съществувание и царят на балканските реки, Искърът, който пробожда горделивия Балкан в сърцето и отива, та се дави в Дунава, нему само прави поклон. Вижда се северната страна на Балкана, отгдето се той измъча като змия и бяга по равнината. Зарите на утринното слънце бележат леглото до известно място, а по-нататък се синее вече балканската верига, която отива и опасва Орханийско и Етрополско. Гледай, гледай, па да ти очите изтекат, фантазията ти да пламне, цялото ти същество да се омае!

На тая чудна поляна, гдето дружината приждала капнала и запъхтяна един по един, малко настрана, откъм източна страна, краищата ѝ допират до друго едно рядко творение на природата. То е широка яма по 500–600 крачки на четири

страни, краищата на която са окичени със зъбести непроходими скали, под които мътят орлите. По дъното ѝ шумолят бистри източници, някъде водопади, тук-там зелени шубраки, а повече камъци, които са крепост и за козите. Постоянно извътре съществува такова силно течение на ветровете, щото хвърлените отгоре куршуми кривят своето направление и не достигат своята цел, при всичко че разстоянието е късо, както казах. Орлите, които се вият спокойно над по-горните пластове, като че спят, щом задълбочеят към тая яма, свиват своите криле и си напрягат всичките сили – да не бъдат повлечени от течението.

Откъм западна страна се простират ред скали, а нанагоре захваща Балканът.

Едни от дружината, вървели цяла нощ и едвам изпълзели из стръмната стена, щом достигали до полянката, тръшкали се и заспивали върху нейната росясала трева. Други отивали на канарите и се чудели на картините. Между последните бил и войводата. Колкото той и да бил убит физически и нравствено, колкото и да бил мрачен и отчаян, неговата поетическа душа взела връх над всичко. Той се увлякъл за минута от прелестите, забравил горчивото минало, безвъзвратно изгубената надежда, хвърковатите идеали и трънливото бъдеще. После толкова години сега за пръв и за последни път виждал той от върховете планински как се подава слънцето. Това било един вид прошка... Той ходел от канара на канара, гледал и се ненаглеждал, пъшкал и възклицавал, а най-после избухнал, неволно може би, почнал да декламира:

Излязла е бяла Рада
на планина, на ройнина,
та побила три байряка:
първи зелен, втори червен,
а пък трети бяло сукно,
бяло сукно гълъбово.
Провикна се до три пъти,

събрала е триста души,
триста души отбор момци,
отбор момци, все юнаци.
Отговаря бяла Рада:
„Ой ви вази, триста мина,
триста мина отбор момци,
отбор момци, все юнаци!
Наберете сухи дърва,
накладете буен огън,
откраднете шаро агне:
не колете, не дерете;
отсечете глогов ръжен:
не кастрете, не острете,
живо агне натъкнете,
тъй го живо припечете.“
Огън тлее, агне блее,
*бяла Рада песен пее...**

– Момчета, отворете байряка! – извикал той после свършването на песента. – Отворете го; нека се той развее още един път от върховете на гордия Балкан; нека го видим да се ветрее измежду буковите дървета, па тогава да умрем. Очите ни няма да останат отворени! Побийте го сред поляната, накладете огньове, хванете агнета, донесете бистра вода – туй ще да ни остане!...

Всичко това се извършило на минутата. Там наблизо е кошарата на Димитра Мазната, както казахме, агнетата не били пуснати още от кошарата. Момчетата засукали скути, хванали не едно като бяла Рада, но 17, които заклали и приготвили да пекат. Ботйов, Войновски, раненият юнак Пера, когото носели още, и други по-първи момчета седнали настрана и разисквали какво ще да се прави, накъде ще да

* Тая песен е много обичал Ботйов. Ние я намерихме между ръкописите на Л. Каравелова, от първия записана.

вървят и каква ще да им бъде ролята по Балкана. Тракия, Панагюрище и Копривщица, прочутите тия огнища на българските бунтовници, били пак точката на нашите борци, за там те решили да вървят, а Враца, която ги блазнеше досега, не се споменавала вече.

– Защо ние не я изгорихме, защо не отмъстихме на нейните патриоти? – казал изведнаж Ботйов.

Имало и такива предложения, че по-добре ще да бъде, ако четата се върне на запад по планината и потърси сръбската граница, защото бог знае да не би панагюрци и копривщени да излязат като врачани. Това мнение не намерило много поддържатели, защото все съществувала още малко вяра в успеха на святото дело.

Всичко дотука добро, но да видим що ще да кажат турците, гласът на които е решающи в тия работи, где останаха те, та ги няма още от Милин камък, какво е тяхното мнение, забравиха ли те четата, или се уплашиха от нея? Малко търпение. Когато те свършили с Враца, когато заклали попървите хора, други затворили, трети наказали и т.н., като се осигурили вече от тая страна, то дошло време да се погрижат и за четата. Силна потеря от черкези, башибозуци и войска се образувала и през нощта още тръгнала да дири нашите борци, следите на които ѝ били известни. Войската ударила направо през планината, конницата заобиколила откъм полето и дошла до Челопек, а пехотата право в пътеката ударила към полянката, гдето дружината се готвеше да яде печените агнета. Караулите няколко пъти известявали вече, че по полето долу тича голяма конница, но не се обръщало още внимание, далеч били.

Агнетата не се били опекли още от едната страна, на ранения Пера вържели раните, Ботйова обували с цървули, защото ботушите му били убили вече краката, когато потерята се появила от две страни на близните върхове, едната по дирите на дружината, а другата отивала да завземе предния връх. В това време се появил овчарят, на когото били агнетата, с

тояга в ръцете, който застанал пред колибата, в която стоял войводата със своя щаб.

– Кой ви е големецът? Хайде, дайте ми парите за агнетата, че ще да си вървя – казал той.

Всички залисани, никой не обръщал още внимание на думите му, а той стои като чук пред Ботйова и повтаря:

– Хайде, ще ми дадете ли парите? Скоро, че черкезите идат!

– Ох, боже мой, боже мой, и аз съм дошел народ да освобождавам! По-добре да не съм се раждал! – казал Ботйов жално, жално и почти заплакал. – Дайте му, дайте му пусти пари, нека си вземе колкото иска – прибавил той, като си извадил кесията и я хвърлил на земята.*

Търтили момчетата едни през други да завземат по-големите височини, като задигнали от огъня суровите агнета. Ботйов се отчаял вече съвършено, казал на приближените си: „Днес ще да се мре, свършена е вече нашата роля...“ Потерята отворила огън, загърмели и нашите, нарушила се тишината, събудило се сухо и сурово в девствената планина. Орли зацепили под небесното пространство, овчарски кучета залали, овце и кози се подплашили, овчари избягали, гората екнала. Мазната разказва, че щом си взел парите и чул пушките, отворил стъргата на своите овце и търтил да бяга към града; избягали и другите овчари, който свари, към града, а стадата си напуснали.

Момчетата, гладни и жедни, спали няколко часа на Веслец, изново захванали бой или по-добре отбрана. Те отстъпвали към върха и гърмели заднишком на нападателите. Оставили поляната Таушаница, гдето печаха агнетата, и ударили нанагоре покрай водата на хубавото езеро Лясковец. Сторило им се, че отблъснали неприятелите, и пак се спрели и наклали огън да пекат агнетата. Тия последните не се били стопли-

* Овчарят Димитър Мазната казва, че му платили по 15 гроша за агне, но доброволно; крие, че насила искал пари.

ли още, когато нападателите се явили с по-голяма сила. Пак скочили и пак битка почнали, а агнетата съвършено оставили около огъня.

II

Волът се казва един от старопланинските върхове, в землището на черепишкия манастир „Света Богородица“, два или три километра от мястото Таушаница, към югозападна страна, това място, гдето се заклаха най-напред 17-те агнета в държавата на Димитра Мазната. Тук завзела последна позиция дружината, тук намерила селямет не по волята си и желанието си, но от немай-къде, от преследване, от нужда. Върхът е един от високите тъдява балкански точки. Той има формата на венец, откъм западна страна окичен с непристъпни камъци, а към изток полегат и горист. Камъците откъм запад са като плет, високи 5–6 метра, а после се захваща вече равнина, дълга около 800–900 метра. В тая равнина е селището Крушево, българско някогашно село, което преди стотина години избягало от суровия климат и се заселило в Ряховско поле около р. Скъта, като си запазило старото име Крушево. Зад него се издигат, т.е. срещу Вола, два остри върха, които природата така е накичила, щото приличат отдалеч, като да са стара римска крепост. Тоя изглед имат те, по причина че вънкашността им е ред камъци, ред здравец и типиц (една трева). От източна страна, т.е. откъм селото Челопек, е долина, там извира буйно езеро, което се казва Крушевското. Зад него захващат други върхове, горната част на които е покрита с бели камъци и гора. Равнината, която се захваща току под каменния плет на Вола, както казахме, е гръбнак с полегати поли – една към езерото Лясковец, а друга към езерото Крушевец, т.е. към Челопек. Последната е вдлъбната като корито, заключено между плета на Вола и още един малък

ръб от дребни камъци, до който се издигат високи няколко дървета, наречени Манастирското пладнище.

Дружината се покатерила по канарите и боят се захванал. Ботйов, който бил останал да наблюдава неприятелските сили, черкезите го заградили под една канара сам и налитали да го съсечат, а той се брани, като гърми с револвера си. Момчетата му викат да не мърда и му идат на помощ, дордето най-после отблъснали нападателите. Тия последните заобиколили канарата отвсякъде, т.е. от три места. Войската, пехота, се построила откъм западна страна на селището, а башибозуците и черкезите от юг и север. Войводата командувал центъра, а Войновски прибрал всичките момчета, които имали иглени пушки, и излязъл срещу войската, която не приближавала, а стояла на около 700–800 крачки. Като я наближили куршумите на нашите, тя се дръпнала малко.

Сражението траяло цял ден непрестанно. Па не е можало да бъде и другояче – неприятелите искали тука, на това място, тоя ден да довършат до крак опасните за своята държава и народност хора. Денят бил един от най-добрите, ден тъкмо за бой. И тука положението на нашите борци било такова, каквото и на Милин камък. По своята височина то не можело да има вода; а по своите колосални камъци, макар и балкански връх, жегата била нетърпима, напечените канари образували един вид пещ. Гладът и жаждата били немалки неприятели, когато турците в това отношение били твърде щастливи, три студени извори имало в техния лагер: езерата Крушевско, Лясковско и Чучурчето в селището. Тук турците били два пъти повече, отколкото на Милин камък. Те нападали с колони върху нашите, но напусто, защото пред всяко момче имало камък, пет пъти по-голям от него. Само дим се показвало, а човек никак.

Войводата бил тоя ден нещо необикновено. Той не приличал нито на Ботйова в парахода, нито на Милин камък, нито на Веслец. Нито весел, нито загрижен, а просто отчаян и пропаднал вече човекът, в агония. По тая причина той ви-

кал на момчетата да не жалят фишеци, да блъскат, колкото можат, да не мислят за сетнините.

Няма съмнение, че нападателите били изложени твърде много, местността им не спомогнала, а куршумите им се удряли в гранитните камъци и отскачали нагоре със силно пищене във въздуха.

Подир пладне едно отделение черкези избиколили и искали да се покачат и те на венеца. Войновски ги нападнал с 40 души момчета и излязъл на известно разстояние да ги преследва с тях. Войската го притиснала в ребро и той не можал да се върне вече, минал долината на Крушевското езеро и се спрял в насрещното усое, а Ботйов с останалите момчета останал на Вола.

Скоро наближило да се мръква. От нашите тоя ден по причина на каменната позиция нито едно момче паднало, нито се ранило. От турците се убили 5–6 души солдати и неизвестно число черкези и башибозуци. Слънцето затрептяло да се затули зад задните старопланински върхове, военната тръба изсвирила нещо и пушките от страна на неприятеля престанали, черкезите почнали да викат „лю-лю-лю“ и да се събират на купчинки. Престанал огънят и нашият каменен лагер, нямало такива любители, които без нужда да следват сражението. Войводата с дясното крило почнал да слязва нанадолу из познатото вече корито към Крушевското езеро, на югоизток.

– Хайде надолу, надолу! – викали момчетата и следвали подир войводата.

– Тук е мястото ниско, дали няма да намерим нейде вода? – говорел Ботйов и се оглеждал наоколо си.

Слязъл той към тая страна, първо, че пътят му за Тракия бил през тука; второ, че Войновски се намирал към тая посока, и третьо, че нямало никакъв интерес да държат каменната позиция, трябвало да се вземе път нанапред – да се търси хляб. Десетина-двайсет крачки под Манастирското пладнище, на зелената морава, близо до малкия ръб, който

описахме по-горе, седнал войводата да си почине от дневните трудове, насядали и момчетата по негов пример, кой където свари, всички били капнали и изгорели, 24 часа ставало вече, как все на крака стоели. Местността не е нито поляна, нито гора, тук-там малки дървенца, глогове, лески и шипки, а останалото поляна. Ботйов седнал до една къдрава шипка, накичена със стотина алени цветя и пъпки, седнали около му Г. Апостолов, Пера, Н. Обретенов, Сава Пенев, Янко Боянов, арнаутинът и две-три момчета още. Тук слязъл и зеленият байряк.

– Оковете го пак, няма нужда от него – казал Ботьов.

На колело налягали горепоменатите момчета около своя войвода, повечето мълчели, а по-малко говорели; но и да говорели, и да мълчели – мислите им били едни и същи: „Ще да се мре!“ Отчаянието било общо, заедно с вечерното слънце тоя ден – четвъртък, 20 май – засядали и последните надежди, бълнували още Тракия и нейните байряци, но това било за утешение само, то става завинаги така, че настоящето хармонира с бъдещето, последното е по-светло и по-обаятелно, защото е неизвестно.

– Аз почнах да се съмнявам за вътрешното въстание в България – казал Пера. – Ако да би била пълна планината с въстаници, ако би Тракия да гореше на огън, то тукашните турци трябваше да почувствуват това, а те ни преследват с кучетата си заедно.

Всички присъствующи подигнали рамене. Тук-там наоколо се обаждали още по десетина пушки между някои любители и от двете страни на воюващите. Знамето тъкмо-що било снето от пръта и знаменосецът се обръщал да пита Ботйова какво да го прави, когато неприятелската тръба свирнала втори път.

– На какво ли свирят пустите му душмани? – запитали някои от присъствующите момчета.

– На таин – отговорило друго едно момче, бивши солдатин от казашкия алай на Садък паша.

– Чакай да видя, като че правят някакво движение – казал Ботйов и се подигнал да стане на крака.

Не бил се изправил още, както трябва, когато откъм югозападна страна, т.е. откъм малкия ръб камъци, пукнала пушка и той рухнал по гърба си на земята до алената шипка!...

– Войводо! – извикали присъствующите и рипнали на крака, едни се заловили за пушките си, други попълзели към страната, откъдето гръмнала фаталната пушка, трети се впуснали да дигат своя войвода, шум и глъчка, ахане и охане.

Храбрият и умният юнак Пера със строшеното коляно от всички най-напред съобразил какво трябва да се прави в тая страшна минута. Той се навел, турил си пръста на устните и изсъскал, дал знак да не вика и говори никой за трескавото нещастие, да се не научи и така падналата дружина.

А нашият херой, поетът и войводата! Как така скоро млъкна тая уста, която никога не е преставала, как тъй се успокои широкото чело, което завинаги представляваше бури и гръмове? Спял той и вече тих и доволен, алена кръв вряла из смъртоносната рана и разделена надве, опасвала бялата шия, тая шия, която „никога не влизала в рабски хомот“! Ни дума, ни ума, ни поглед за последен сбогом към вярна дружина, към любима балканска природа, към рабска земя, към прелести отечествени, към жива раздяла! Ни прошка, ни завещание, ни пък някаква си тържественост и демонстрация към акта, че поет умира, че байряк пада, че драма се свършва, че епоха загинва, Ботйов се от душа разделя! Спи Ботйов, спи и природата, мирува Балканът, ни буря, ни ветрец гора да се разлюлее, поклон да се поклони пред покойника, с гръм и с трясък да поеме душата, тая душа, която е толкова много красила и възпявала своето вечно жилище, тоя същия Балкан. Непризнателност!

Светла бледнина покрила лицето на мъртвеца, което между алената шипка и зелените глогове, потънало във високата миризлива морава, после захождането на слънцето изглеж-

дало, че е по-хубаво, по-привлекателно и по-виразително станало. Останалата дружина почивала спокойно няколко крачки настрана, без да знае още нещо. А свидетелите на акта, подпрени на своите пушки, с благоговение заобиколили одъра на покойника, телата им треперели, а сълзите от загорелите им очи капали върху издихающия труп.

– Войводо! Погледни ни! Кажи ни нещо! – казал Апостолов и се навел, та хванал ръката на покойника.

Свили се жили, набърчило се чело, поотворило се око, но то показало само агония и нищо повече. Не било време за бавение, мръквало се вече, трябвало да се върви по-скоро, дордето момчетата не са усетили и разбягали, като чуят за смъртта на своя войвода. Пера се опрял на своето счупено коляно, надвесил се над смъртника, прекръстил се и го целунал по трепересщите още устни.

– Ох, войводо, прощавай, мил мой братко. Защо аз не умрях наместо тебе? – казал Пера и се залял със сълзи.

Неговият пример последвали всички. Поклонили се мълчешката и взели последна прошка. Отсекли няколко вейки от аленатa шипка и хвърлили върху трупа, което щяло да служи и за погребение, и опело, и за други обреди. Оттеглили се малко настрана, тръгнали вече, но дошло някому на ума, че в пазвата на войводата има писма, списъци и други работи. Върнали се пак и го разтърсили. Апостолов му откопчал връхната дреха и извадил картата „Европейска Турция“, потънала в кръв. Взели му часовника, писмата, револвера и други още неща. Арнаутинът, без да го видят, взел му саблята. До десетина крачки като се отделили от свещеното място, чували още като хъркал героят, не бил още умрял. Момчетата тръгнали и на минутата още се усетили, че няма войводата.

– Где е войводата? – питат те.

– Той е напред, скоро ще да го стигнем – отговорили знающите.

III

Да оставим дружината и да се върнем при героя на настоящата книга, да присъствуваме на погребението му, да допълним още някои работи от последните му минути. Той е бил мерен нарочно, дали от ближния ръб, или от насреща от усоето, неизвестно. Кой го е ударил – също. Предполагаме, че желающи някои по своя воля са се приближили до мястото, гдето е почивала четата, и щом Ботйов се е изправил, гръмнали са, а после избягали. Едни от другарите му, очевидци на смъртта му, казват, че бил ударен в гърдите, като показват и на окървавената карта. Други, напротив, свидетелствуват, че куршумът го ударил в самото чело. Янко Боянов видял даже кръв на челото му, над окото до косата. Покойният Йордан Кършовски, на когото имаме бележките, определено говори, че войводата е ударен в челото. Ние поддържаме последното мнение на това основание, че колкото и на лошаво място да бъде ударен в гърдите, все щеше да се помъчи малко, можеше да проговори поне няколко думи, преди да умре. А то, щом паднал, и си затворил очите, нито дума продумал, нито изохкал, нито погледнал, нито пък се помърдал. Колкото за кръвта в гърдите му, то тя може да е протекла от челото, като е лежал. Момчетата на мръкване и набързо не можали да го прегледат.

Тринадесет души овчари от околния балкан имало вързани горе, на селището, в турския лагер. Те чули, когато дотичали черкезите и казали на големеца на войската, че войводата е ударен вече:

– Главата му скоро! – извикал той.

Още вечерта главата била отсечена и занесена във Враца. С тържество я разнасяли из града, а после я побили при другите глави (от Милин камък) на мегдана при градския часовник. Живите момчета, хванати около Враца, от дружината обадили, че тя е главата на техния войвода; а и врачани разказват, че тя била твърде голяма, с широко чело, с наполео-

новска брада, с черни мустаци и вежди. Подир три деня заедно с другите глави хвърлили ги в барата под града. Свещеник Гено ги извадил и заровил в черковата „Св. Петър и Павел“, но умрял, умряла и бабичката от черковата баба Сава, така щото не се знае мястото, где почива буйната глава.

Тялото останало на мястото си, на орли и на други земни гадове станало то плячка. Подир два месеца, когато се дало заповед да се погребват падналите тук-там борци, и костите на нашия войвода се удостоили с погребение. В тая местност само него намерили и още двама души, но настрана вече към манастира „Св. Богородица“. Една намерили до едно изворче, навел се да пие вода и там си останал. Ранен, се вижда работата, да е бил. Другия после два месеца го намерили с една агнешка плешка в ръката. Сиромахът, се вижда работата, да е ял и бягал, та като го ударили, умрял си с плешката в ръка. И ръката, и плешката били сухи кокали, не се познавали даже, че са две различни части: човек и агне... где са заровени костите на нашия херой, и това не можахме да издирим.

Умрял Ботйов в такава вълшебна местност сред Стара планина, за която толкова много му ламтяла душата. Изпълнило се неговото поетическо завещание по всичките си пунктове. И тих прохладен ветрец имало, и балканска буря, и рев на високите букове, и миризлив здравец, и студена вода, и бели орли, и диви вълци, и росна трева!... Крушевското езеро е на 300–400 крачки там наблизо до неговата шипка, долу в долината.

От разхвърляните дотука факти и разкази за нашия херой, макар читателите и да са си съставили за него приблизително понятие, но ние пак намираме за нужно да посветим няколко общи бележки – длъжност на всеки биограф. Ботйов съставлява рядкост между всичките свои съвременници. Той бил човек необикновен, човек с високи чувства и идеи, ето защо олицетворил в себе си цялата тогавашна епоха с всичките нейни безобразия и идеали. За тая епоха живеел той, а не за себе си. Тя го издигнала и поставила изключително към

една крайност: да отрича, да съсипва и да срами. Той се чувствувал на своите позиции дотолкова на мястото си, с такава увереност в пътя си, щото по три деня стоял гладен, но пак не приемал да слезе при обикновените и потърси помощ. Надарен от природата с всичките си качества на човек велик, той притежавал и железен характер, и гранитна воля. И с живо слово, и с перо, и с вънкашни обръщения, и с поведение той бил достоен да запалва хората, да ги кара да мрат за идеята. Който го чувал един път да говори, който го виждал как живее и се води с хората, той не можел вече да го забрави през живота си. Никаква гордост, никаква надменност в отношение към ония смъртни братия, които продавали боза и били кръчмари. От техните мизерни вертепи излиза и се среща с някой учен или дипломат да разисква. Богатите и знатните, религия и черковата, работи, които служели за запазване и за пречка на събарянието, били за него язва. Религиите той наричал разврат на народите, а храмовете – язва. Три неща желаел на тоя свят: да имал сила, щото с едно движение да съсипвал корпуси войска, да можел да хвърчи и да правел да вали дъжд, гдето пожелае.

Неговата роля на революционер и на разрушител изпълнявал по-напред Л. Каравелов. Трябва ли да казваме, че това е било насилие с тоя последния, макар и да е държал той това червено знаме цели четири години? Той е хвърлил много стрели в тая област, оставил ни е цяла литература с отрицание, разрушение и омраза против угнетителите на България, възпроизвел е чудесно и талантливо мъките и жестокостите на турския ятаган и на фенерската патерица, убийствена е била тая негова последователност, страшно е постоянството. Още от 1860 г. на три езика – български, руски и сръбски – той е почнал с повести и разкази да копае темелите на турското царство. И енергия, и патриотизъм, и знание, и вяра, и талант не му липсували в благородното предприятие. Само едно той не притежавал в сравнение със своя ученик Ботйова: огъня, възвишените чувства, гения и поетическа-

та дарба на последния. Само едно стихотворение на нашия херой, само един негов куплет е в състояние да тури преграда между двамата списатели и съвременници, да докаже, че Любен е даровит списател, чуден стилист, основател на една школа, талантлив разказчик, сатирик и публицист, с по-широко знание от Ботйова, но не и поет по вдъхновение. Мисъл и форма превъзходни, лекост неподражаема, сатира и ирония, но навсякъде разумът, техниката и тенденцията вземат връх над поезията.

Прочетете Ботйовите стихотворения Жив е той, жив е, До моето първо либе, На прощаване и пр. Всеки куплет, всяка дума ви откриват разнообразни картини, във всяко слово виждате човек, който гори, кипи, протестира и поразява; който усвоил всичките страдания на своя народ, а после ги предава със страшен и отчаян гръм. Писал Ботйов това, не което му диктувал разумът, а което е изригвала неговата пламенна натура. Па и какво ли е писал? По няколко месеца и по години той декламирал много стихове, приятелите му ги научавали вече, а той не сяда да ги напише. Заимов разказва, че одата Хаджи Димитър той написал в Гюргево в дома на Д. Горова една вечер, за няколко минути. Повод и вдъхновение му дало разказът на баба Тонка за Хаджи Димитра. Никога той не пишел по принуждение, със сметка, но завинаги под впечатления и под тежки минути, когато фантазията му се пукала и го въвеждала в мрачната отчаяност. Яд, злоба и омраза гърми против всичкото общество. Напил се в механата и това казва той, че било напук на врага и на патриотите. Всичка тая омраза и отчаяние е заседнало в него от теглилата народни и от равнодушието на неговите сънародници. Той стои със сатър в ръката, иска да блъска и къса веригите, а малцина му подават ръка. Но неговата лира знае и друг глас, тя може и да плете небесни венци, тя е в състояние да облече героите в някакви си ангелски образи. Хаджи Димитър например, ранен на Балкана, със счупена сабля, със захвърлена пушка, душа ще да предаде

вече, дълг ще да плаща на свободата. Юнакът е облечен в такава божественост, картината със самодивите е нарисувана с такова благоговение към бъдещия покойник, щото просто на колене да паднеш. Само фантазията на поет може да ни показва подобни картини.

Чудно е, че Ботйов е написал най-хубавите свои стихотворения в младите си години (1870–1871), когато бил последен скиталец по улиците. По-после (1874–1875), когато той почва по-добър живот сравнително, когато захванал да живее в кръга на интелигентни приятели, съвсем престава. Сферата на деятелността му, се вижда, го е отметнала.

* * *

Нашата роля на биограф е вече свършена с паданието на героя ни, тук ние би трябвало да спреме вече. Но от уважение към байряка, който макар и да е сгънат вече, и към другарите на покойния ще да кажем още няколко думи, няма оставим сред планината ония, с които са запознати вече и читателите ни.

Както и трябваше да се очаква, щом дружината се научава още вечерта за убиването на войводата, изтръпнала и се самоубила още през нощта. Всеки въздишал за свой пай, всеки мълчал, дошло време всеки да се погрижи вече не за общо действие, но за спасение на собствената си душа. Широкият Балкан спомогнал да излезе тя от засада, но напусто. Поражението почнало още през нощта. Едни се изгубили, други се отделели, трети останали нарочно и така нататък. Всеки станал войвода, малцина зачитали по-старите и по-опитните, па и тия последните нямали никакво нравствено желание и воля да поддържат ред, участта била решена, па и дъжд завалял, който като със сол посолил раните. Още там, около Черепишкия манастир, се изгубили в тъмнината мнозина.

Едни от тях, четирима души, изпаднали на другия ден –

21 май – около селото Челопек. Двама селяни – Коцо и някой си Петър – предложили им да си дадат оръжието. Паднали от глад и от път, те се покорили, повярвали на обещанието, което им се дало от поменатите българи, с изключение на едного, който се противил дълго време, не искал да си даде пушката. Поканили ги в един зимник и начаса известили черкезите от ближното село Паволче, които ги заобиколили. Момчето, което не искало да се предаде, пак си оставило един револвер под дрехите, с който гръмнало и убило двама души от черкезите. Донесли сено и подпалили къщата, та така се предали четиримата борци. Двамата от тях заклали в Челопек, а другите двама отвели в Паволче и там ги пак заклали, като свикали и селото да гледа.

Други четирима души изпаднали пак пред челопешките овчари, с които се условили да ги водят за Сърбия. Поверили се един други и нашите си дали парите, колкото имали, и оръжията на челопешките българи. Тия пари били толкова, щото българите селяни, които били пак четирима души, разделили си по 300 гроша. Нощно време тръгнали по планината за Сърбия, през гори и планини, без път и пътека в убийствена мрачина. Стигнали в една пустиня, гдето небето се виждало като кога гледа човек из дъното на дълбок кладенец. Водачите българи поканили нашите борци да седнат и си починат. Насядали наред, както вървели, всеки от селяните седнал близо около момчетата. Помаяли се минути пет-десет и от един път наскачали водачите, кой сграбчил през кръста момчето, кой го ритнал с крак, кой го повлякъл за краката. Все към една ги посока дръпнали те, станало малко сборичкване, чуло се извикване, пъшкание, после хучение и глухо тътнение и най-сетне, за чудо, останали само четиримата селяни. А где отидоха нашите четирима борци за свободата! В Сърбия ли ги заведоха братята им българи? Имайте търпение. Близо до местността Вола в землището на Черепишкия манастир, позната вече на нашите читатели, има такава една яма, между канари, за която казват, че е бездънна. Па и без-

дънна трябва да бъде, защото камък като се хвърли, до едно място се чува, като се блъска от стените, а после отива, та се не види. До тая яма били водени нашите четирима мъченици, около нея близо били седнали те, без да я съгледат в тъмнината, тук ги бутнали техните свирепи водачи братия българи!... Вижда се работата, че те са се били наговорили отрано да извършат това злодейство над всички злодейства на вселената. Само един от четиримата борци можал да извика и се залепил в дългата аба на своя человекообразен звяр. Залепил се той на живот и на смърт и щял да го повлече със себе си, но абата била вехта и се откъснала през половината, така щото сатаната и мъченикът се разделили, разделили и дрехата помежду си! Главната цел на злодействието е било 300-та гроша пари...

Ние не знаем имената нито на закланите в селата Паволче и Челопек, нито на хвърлените в ямата мъченици.

В лозето на един врачански търговец Стоян Грамчев, находящо се във веслецките лозя, изпаднали други трима от четата, но изгубени по-късно. Те били руският княз, Георги Матев и Георги Апостолов още (Свищов), ако се не лъжа. Имало някой помежду им и ранен. Те приплакали на Стояна да им донесе малко хляб и да ги скрие за няколко деня, дорде им оздравят раните и дордето се поуталожи работата. Приел ги Стоян уж братски и отишел да им донесе хляб, а тях затворил в колибата си на лозето. Но не хляб им той донесъл, а десетина души черкези, които ги заградили. На въпроса да се предадат те загърмели из прозорците. Прибягнало се до коренни мерки: запалили колибата и трите мъченици изгорели като червеи! Когато те пищели, чувало се наоколо...

Други уверяват, че Стоян сам запалил колибата и скрит, отдалеч гледал на пламъците. Когато тя паднала и затрупала жертвите, тогава чак той отишел, та обадил на правителството. Наградили го. Живял Стоян до 1887 г. и щом се отваряло дума за отечество и за страдания, казвал и той, че една колиба му е изгоряла за тия работи!

В 1887 г. той отишел по търговия към Ловеч. На пътя го преварили няколко души с разбойническа цел, взели му парите, около 40 000 гроша, и му отрязали злодейската глава. Как във Враца не се намерил ни един човек, решително ни един, който да каже „бог да го прости“? Общественото мнение било удовлетворено. Луд един има във Враца, и той правел част от общото. Спрял се един ден пред затворения дюген на предателя, поклатил глава и казал:

– Хей, Стояне, Стояне! Добър търговец беше, но ония, които ти изгори в колибата си, ангели бяха... Бог да те съди!

Не без собствено самоунижение пишем ние тия черни страници от нашата книга и нам, и на читателите ще да тежат те. Ние ги бяхме оставили, намислили бяхме да ги скрием, но не си сдържахме думата, други чувства надвиха, сенките на мъчениците ни безпокояха... Турихме ние още тия грозни работи, за да покажем нравственото състояние на така наречените шопи, да ги сравним с другите българи, особено с тракийците. Както щете, но подобни гнусни сцени са положително невъзможни от страна на тракийския, търновския, шуменския и долнодунавския българин.

Войновски, който се отдели от позициите още на 20-и того, както видяхме, с 40 души момчета и останалите на мястото на сражението, между които падна Ботйов, не можали да се съединят, изгубили се едни от други още през нощта.

Последните си избрали за войвода ранения Пера. Цяла нощ се скитали по планината, осъмнали в челопешката кория на 21-и. Тук ги нападнали черкезите с изгряването на слънцето. Наближили ги дебнешком и първите изгърмявания ударили храбрия Пера. Както стоял до едно дърво да си върже раната, тъй се навел и заспал на мястото си от неприятелския куршум. Апостолов (Захаралията) гръмнал и свалил предводителя на черкезите, някого си Джембулез, прочут плячкаджия, убийството на когото зарадвало и турци, и българи. Тия две убийства на двамата предводители произвели двойни действия: и черкезите бягат, и нашите бягат

като стадо, лишени от двама войводи в два деня разстояние, като оставили сиромах Пера на мястото си.

Целия ден гладни и умрели за сън се скитали по планината. Надвечер Апостолов се отделил с 13 момчета да прегази Искъра и да влезе в село Лютиброд за хляб. Насреща през реката пазела скрита войска и заптии, които им отворили огън, а изотзад ги заобиколили черкези. Тая местност, която се казва Рашов дол, е дотолкова лоша за отбрана, щото всичките момчета трябвало да легнат на местата си под високите каменни стени. Сражението траяло около 5 часа.

В тоя отдел на дружината се намирало и знамето. „Като видяхме, че всинца ще да бъдем избити – говори Ю. Кършовски, – г. Д. Икономов ни каза да изкопаем трап и да заровим байряка." И наистина, свещеното знаме било заровено тука, на това място, в леглото на Искъра. Паднал убит Г. Апостолов, паднали и другите. Ю. Кършовски се скрил в една пещера, гдето стоял три деня; Д. Багрянов и П. Инджето се качили на една липа, гдето така също се запазили.

На 22 май се срещнали двете чети, т.е. разбитата при Люти брод и оная с Войновски. Последният тъкмо-що газел Искъра близо при селото Зверино. Като се преброили, излезли стотина души всичко, останалите пропаднали! Минали Искъра по среднощ над селото до черковата. Две момчета се изгубили, които заклал Стоян Моков от Зверино, да им вземе оръжието. Намерили се и добри хора, като Вацо Миков, кмета Иван Димитров, Никола Ценов, които ги нахранили и им показали пътя.

Дъждът, който беше тая година отвън мярката, окончателно разбивал нашите скитници. Минали край с. Игнатица и се отправили към Орханишко и Етрополско. На 26 май се скарали помежду си дали в Тракия да вървят, или в Сърбия и кого да изберат за войвода. Причината на това били няколко сливенски момчета, които имали болшинството. Офицеринът Войновски искал да вървят към Тракия и осъждал тия несъгласия. Войводство искали Д. Икономов и хаджи Дими-

тров. Тоя последният бил стар човек, с френска брада, родом от с. Аладаглии (Сливенско), мисля.

– Ние бягаме сега да се спасяваме, какво войводство ви е взело? Като стигнем в Тракия, тогава – говорел Войновски.

Не послушали, отделили се. С Войновски останали само 15 души, а с Икономова и хаджи Димитрова – около 50.

Подир няколко деня тия последните пак се скарали, отделели се, а турците и техните потери не спали. Нападнали ги, хаджи Димитрова заклали, пръснали се като пилци по планината убивали от тях, клали, в София закарали до 30 души живи, от които повечето освободиха. Други, пак от същите, яли сурови гъби, полудели по гората, после хванали едни, а други измрели. От по-първите докарани момчета в София бяха: П. Ванков, Д. Икономов, С. Соколов, С. Савов, П. Дянков и др.

А Войновски със своите 15 души другари скитал се по планината цели 40 деня, дордето най-после падна убит при с. Шипково, Троянско. Ударили го, когато спял с другарите си. Ние му видяхме в Ловеч шапката, в краищата на която бяха зашити двете му уши в знак, че е убит. Тая шапка и тия уши бяха донесени за бакшиш на ловчанския каймакамин.

От 15 души останали само 4 – Обретенов, Сава Пенев, Димитър Тодоров и Стоян Ловчанчето. Те издържели най-голямо пътешествие и най-късно се хванаха. Някой си Пенчо от Троян, българин с едно ухо, ги прибрал уж братски и ги настанил да п о ч а к а т малко в хана на хаджи Петра, вън от селото, на сопотския път. Предал ги, кучият син. Заградил хана сам троянският мюдюрин със стотина души потеря. Нашите не се предават, почнало се гръм, но хан с дебели мешови дъски мърда ли? Запалили го. Когато почнал да пада вече отгоре им огънят, предали се, решили, че ако изгорят, то няма да ги види никой на това място, по-добре между хората да ги обесят. Решили те това, но не взели мнението на Стояна Ловчалията.

Две думи за тогова Стояна, понеже ще да заинтересуваме

с него читателите. Той бил млекарин в Северин, момче на 22–25 години. Като стоели по Балкана гладни по три деня, Стоян все едно и също повтарял:

– Ах, ще ми помогне ли пак бог да се върна в Северин? Да си подквася млечицето, да му обера каймака, да си премета и подлея пред дюгенчето и да седна до вратата с кръстосани крака! Имаше насреща ми едно гърче, кафеджия, да му извикам „Един кафе бре, паликаре!“ Донесе ми кафето и аз му кажа. „Гъркът е роден да слугува на българина.“ Ах, че царски живот си живеех! – свършвал Стоян.

Войновски два пъти бил сиромах Стояна, защото си късал фишеците и правел от тях цигари.

И тъй, подпушените в хана момчета тръгнали да излязат из вратата и отиват да се предават.

– Стойте, имам нещо да ви питам! – извикал Стоян и си опрял гърба на вратата с револвера в ръка. – Какво стана с клетвата, която дадохме пред войводата, че живи няма да влизаме в душмански ръце? Туй искам да зная аз, преди да излезем!

Тримата другари на Стояна, от които двамата варени-калени бунтовници, не знаели що да отговорят на Стояна млекаря, комуто никога не зачитали за пара мнението.

– Питам аз туй, за да ми се каже – няма да ви пусна! – говорел той и натискал вратата, горната част на която горяла вече.

Впуснали се да го хванат, натиснали го да му вземат револвера, с който ги застрашавал. Стоян рита с крака и се бори, дига си ръката нагоре и нарича другарите си н е в е р н и ц и, дордето най-после ухапал устата на револвера, пламъкът на който се повърнал от гърлото му, но куршумът отишел в мозъка!... Тогава отпуснал Стоян вратата и другарите му преминали по трупа му... Един башибозук го дръпнал за краката и начаса отрязал продупчената му глава. Тая глава с тънки руси мустачки ние гледахме няколко часа. Всичките ѝ замръзнали черти показваха, че тя се е отделила спокойно и

доволно от душата на тялото. Очите стиснати тихо и спокойно, като че си отспива.

И тая смелост, и тая висока добродетел и нравствена чистота, ако можем да се виразим така, у един прост Стояна, у един млекарин!

Всичките момчета от Ботйовата чета, които не паднаха, влязоха в ръце. Двама-трима души само обесиха, като ги подведоха, че са извършили просто убийство. Останалите осъдиха до живот, по-главните, а повечето освободиха подир няколко месеца.

Братът на войводата Кирил и апостолът Иваница Данчев благополучно стигнали до Лом, М. Маринов[201] ги скрил. Отишел в турската чаршия да купува за Кирила калеври. Но крак ли е кракът на Кирила? Като стъпи на земята, сякаш ли лежи даначе, когато на Митка Маринов краченцето е като овчи език. Това дало съмнение. Целият папукчийски еснаф му направил думата тоя ден, че еди-кой си продал такива пантофи б а ш к а л ъ п, каквито не са запомняли цялата кааза да купи. Хванали Митка Маринов, няколко сопи и мъки, Кирил с новите калеври и Иваница подире му благословили да посетят конака и в един синджир с Митка – в Русе. Кирила осъдиха на смърт, както и другите по-първи момчета, но ги помилваха до живот в Акия. В техния синджир правеше чест и нещастният Заимов.

Имената на момчетата, които излязоха от парахода Радецки

1. Христо Ботйов	из Калофер
2. Давид Теодоров	„ Враца
3. Никола Куруто (байрактар)	„ Джумая
4. Георги Апостолов	„ Стара Загора
5. Никола Обретенов	„ Русе
6. Войновски (офицер)	„ Габрово
7. Иваница Данчев	„ Свищов
8. Перо	„ Македония
9. Петър Йорданов	„ Търново
10. Йордан П. Инджето	„ Търново
11. Сава Пенев	„ Търново
12. Кирил Ботйов	„ Калофер
13. Прокопий Дянков	„ Свищов
14. Йордан Кършовски	„ Елена
15. Поп Сава Катрафилов	„ Елена
16. Анастас Алексиев	„ Свищов
17. Димитър Иванов	„ Севлиево
18. Димитър Калев	„ Габрово
19. Христо Тодоров	„ Калофер
20. Петър Маринов	„ Ловеч
21. Димитър Дишлията	„ Сливен
22. Георги Матев	„ Свищов
23. Сава Савов	„ Враца
24. Митьо Ангелов	„ Враца
25. Сава Димитров	„ Враца
26. Йовчо х. Петров	„ Котел
27. Сава Димитров	„ Тетевен
28. Руско Робов	„ Котел
29. Иван Кожухаров	„ Ченге (Айтоско)
30. Иван Христов	„ с. Делиорман
31. Кольо Черкезът	„ с. Бяла черква
32. Кънчо Скорчев	„ Трявна

33. Христо Иванов	из Сопот
34. Петър Иванов	„ Ловеч
35. Сава Младенов	„ Тетевен
36. Христо Иванов	„ Габров. колиби
37. Ица Лазаров	„ Ловеч
38. Петър Левски	„ Карлово
39. Тонко Биволчето	„ с. Микра
40. Кольо Семов	„ с. Микра
41. Тодор Стойков	„ с. Микра
42. Един турски арнаутин	„ Албания
43. Петраки Жеорджеско	„ Македония
44. Едно 17-годишно момче	„ Лясковец
45. Христо Лазаров	„ ?
46. Неделчо Тончев	„ Търново
47. Димитър Кутев	„ Сливен
48. П. Боев	„ с. Микра
49. Димитър...	„ Чирпан
50. Димитър...	„ Берковица
51. Вълчо Македонецът	„ Македония
52. Никола Майнов (словослагател на Ботйов)	„ Ловеч
53. Пенчо Христов	„ с. Микра
54. Васил Петков	„ с. Микра
55. Дако Йонков	„ с. Гложене
56. Илия Милчев*	„ с. Гложене
57. Васил Ненчев	„ Тетевен
58. Атанас Горов	„ Пещера
59. Спас Соколов	„ Тулча
60. Н. Кючуков	„ Сливен
61. Стоян Ловчалията	„ Ловеч**

* Илия Милчев, който се нарича още Пандурски, бил заклан някъде из планината и главата му хвърлена в р. Вит. Ходила тя и се блъскала и най-после водата я изкарала в селото му Гложене! Тук била и погребана...

** От махалата Хармането.

62. Стефанаки Савов	из Враца
63. Марко Бошнаков	„ Враца
64. Митьо Цветков	„ Враца
65. Петър Ванков	„ Свищов
66. Братя Коста Апостолов	„ Свищов
67. Георги Апостолов	„ Свищов
68. Тинко Христов	„ Карлово
69. Никола Сопотлията*	„ Сопот
70. Пенчо Сопотянецът**	„ Сопот
71. Христо...	„ Севлиево
72. Върбан Господинов	„ Русе
73. Един руски княз	„ Русия
74. Един бошнак	„ Босна
75. Димитър Тодоров	„ Нова махала (Габ.)
76. Димитър Икономов	„ Троян
77. Курти Чобанинът	„ Кара Омур (Сил.)
78. Илия Чобанът	„ „ „
79. Димо...	„ с. Атмаджалии (Сил.)
80. Стефан Попов	„ с. Басарбово (Рус.)
81. Васил...	„ Троян
82. Тодор Илиев	„ Ловеч
83. Пенко Гачев	„ Ловеч
84. Иван Докторов	„ Ловеч
85. Никола Астарджиев	„ Ловеч
86. Марин Петков	„ Тетевен
87. Станчо Василев	„ „
88. Славко Иванов	„ „
89. Иван Тонев	„ „
90. Христо Дачев	„ „
91. Тончо Кунчев	„ „
92. Пенчо Минков	„ Калофер
93. Хаджи Бенчо	„ Плевен

* Той бил от турския казашки алай, а в четата десетник.

** Имал в себе си 30 лири. Толкова бой, теглене и търпение – не можали да ги намерят в него; чак в затвора му ги взел един черкезин.

94. Иван Стойков	из Сопот
95. Хаджи Георги Гръблата	„ Тулча
96. Стойко Фучеджи	„ Тулча
97. Христо Аврамов	„ Тетево
98. Тодор Стоянов	„ Неврокоп
99. Стоян Стайков	„ Якоруда
100. Антон Стоянов	„ Призрен
101. Янко Атанасов	„ Неврокоп
102. Димитър Ночов	„ Пирдоп
103. Нено Иванов	„ Смолско (Злат.)
104. Димитър Кючукът	„ Егри паланка
105. Григор Костов	„ Неврокоп
106. Кръстьо Андреев	„ Карлово
107. Георги Андреев	„ Карлово
108. Илия Видулов	„ Карлово
109. Ангел Тодоров	„ Разград
110. Димитър Казакът	„ Сливен
111. Хаджи Костадин	„ Сливен
112. Антон Македонеца	„ Охрида
113. Илия Лазаров	„ Локорско (?)
114. Владимир Тодоров	„ Мачин
115. Христо Клинков	„ Етрополе
116. Пенчо Атанасов	„ Ловеч
117. Атанас Димитров	„ Оряховица
118. Досе Дюлгеринът	„ Дряново
119. Никола Димитров	„ Г. Турчета
120. Михал Каназирски	„ Болград
121. Димо...	„ Калофер
122. Михаил...	„ Браила
123. Васил Стоянов	„ Троян
124. Ангел Стоянов	„ Панагюрище
125. Христо Гецов	„ Етрополе
126. Атанас...	„ с. Радино
127. Иван Попов	„ Калофер
128. Никола Попов	„ Калофер

129. Янко Боянов	из Оряховица
130. Христо...	„ Калкандере
131. Иванчо...	„ Сливен
132. Ганчо...	„ Дряново
133. Драган Иванов	„ с. Правец (Орх.)
134. Киро...	„ Търново
135. Марко Атанасов	„ Браила
136. Цанко...	„ Казанлък
137. Георги Христов	„ Карлово
138. Никола...	„ София
139. Атанас...	„ Самоков
140. Никола...	„ Търново
141. Н. Нанов	„ с. Руска бяла (Вр.)
142. А. Иван Чартазанов	„ Оряховица
143. Антон...	„ Габрово
144. Никола...	„ Габрово
145. Антон Черногорецът	„ Подгорица
146. Александър х. Димитров	„ с. Аладаглии (Слив.)
147. Петър Паскалов	„ с. Глушник (Слив.)
148. Стефан Газибаров	„ Сливен
149. Петър Дюкмеджиев	„ Карлово
150. Младен Павлов	„ Видин
151. И. Цанев	„ Тетевен
152. Захарий Петров	„ Трявна
153. Неделчо Цанев	„ Сухиндол (Сев.)
154. К. Хараламбов	„ Котел
155. Стоян войвода	„ Ст. Загора
156. Христо Стоянов	„ с. Божанци (Габр.)
157. Пенчо Мончев	„ с. Калугерово (Тър.)
158. Васил Троенчето	„ Троян
159. Пенчо...	„ Котел
160. Иван Кръстев	„ Русе
161. Анастас Джумалиев	„ Севлиево
162. Стефан П. Димитров	„ Габрово
163. Пенчо Стаменов	„ с. Мирково (Зл.)

164. Тодор Минков	из с. Сараня (Каз.)
165. Атанас П. Рахаилов	„ Шумен
166. Марично Ников	„ Шумен
167. Коджа Иван Моканецът	„ Добруджа
168. Малкият Иван	„ Силистренско
169. Сава Букурещлията	„ ?
170. Нено Иванов	„ Габровско
171. Пенчо...	„ Троян
172. Йовчо...	„ Силистренско*

* От тия 180 души днес живеят около 50–60 само.

ПОСЛЕСЛОВ

ЗА ДЯКОНА, ЧЕТИТЕ И БОТЕВ!

Когато Захарий Стоянов още натрупва факти и сказания за своите „Записки“, в „хаоса“ са събрани всички: като се почне от Левски, та до Бенковски и Ботев. Всички е трябвало да намерят мястото си в това огромно платно, наречено „Записки...“, „Бележки на един въстаник“, „История на въстанията...“

Захарий Стоянов не познава лично Левски, но с разрастването на събирателската работа мълчаливият Дякон се готви да разбърка плановете на Летописеца и да го накара да посвети перото си нему преди всички други.

Основното, разбира се, са „Записките“, но Левски е предшественик и без да се познава неговият живот, много неща ще останат неразбрани. Затова, да го пуснем да ходи из Българско, да видим как ще го посрещнат неговите съзаклятници и враговете му: „Ще видя *Левски* доколко ще се похарчи, той е вече на път“ – съобщава той на Никола Обретенов и... Топчето гръмва в снежната виелица на десети февруари 1884 година!

Читателите, лудите глави грабят книгата му, пишат му възторжени писма, в които добавят още и още за Дякона, безсмъртния, незабравимия! Няколко пера обаче скърцат и натворяват мерзости за Левски и неговия злополучен биограф. Най-острото перо е на С. С. Бобчев, редактор на вестник „Марица“, директор на правосъдието в Източна Румелия. Той отдавна има зъб на Захарий и сега препуска по черните полета на „Марица“ без гем:

„За голяма жалост г. Стоянов принесъл на своя герой много лоша услуга. Така, както го е описал той, с туй циническо осветление, което е дал на разните „чърти из живота му“, Васил Левски е излязъл не само безнравствен, но още и безха-

рактерен герой... Г. Стоянов е виновен пред многобройните спомоществователи, от които той е взел по един и половина франка (толкова струва трудът му), не за да им преподнася лъжи, не за да им възкачва Левски на кукили и да се мъчи да го тури по-високо от всичките революционерни деятели, не за да им проповядва, че кражбата била позволена, когато обраното лице е мерзавец...“

След като оприличава З. Стоянов на блудница и се опитва с празна риторика да му внуши, че истината за Дякона е съвсем друга, Бобчев завършва с нравоучителен съвет:

„Когато аз прочетох докрай тая книга, дойдох до такова заключение: да ида при автора ѝ и макар да не го познавам, да го помоля в името на великите герои, които се е наел да описва, да напусне тая си севда да ги маскари – едничкото добро нещо, което може да стори...“

Когато „кучетата“ се мятат подире му, Захарий не им обръща внимание или ги дразни с пръчка – да лаят по-високо и да беснеят. Но щом Бобчев посяга на една светиня, всяка хлапашка шега, търпение и снизходителност са пратени по дяволите. Един чорбаджийски угодник нарежда Левски при разбойниците и се опитва да мери ръста му с кокилите на своя светоглед, може ли комитата да премълчи?

„Аз мислех, че няма да имам вече злочестината да се срещна с тоя екземпляр публично, но кажете ми що да правя, драги читатели, когато ме предизвикват, когато си търсят белята и под земята. Да ми се критикува само книгата, да говорят що щат – нека им е простено. Но да ти каже в. „Марица“, т.е. г. Бобчев, че съм играел ролята на блудница, в такъв случай чак до седмото небе отивам да си търся правото... Господството му говори, че хероят Васил Левски бил излязъл из моите ръце безнравствен и безхарактерен. Пусти нравствен кодекс, колко е той гъвкав, колко лицемерни кепазета не са си затуляли лицето зад него, на колко той шарлатани не е послужил да си скрият зад него калната съвест... А защо Бобчев ратува против Левски, че не бил такъв, т.е. пръв...?“

И още, и още... реди Захарий аргументите си, без да трепне от това, че служи в съдебното ведомство и директорът му Бобчев ще даде доклад за уволнението му и ще протестира пред директора на вътрешните работи, че пипа с меки ръкавици и нито един от тия престъпници (като З. Стоянов) още не е арестуван и предаден на прокурора.

Този изблик на отмъстителност си е сякаш в „реда на нещата“. Поне за Захарий това е така. Изумлението идва от едно... приятелско писмо на С. С. Бобчев, изпратено след събарянето на Източна Румелия с решителното участие на председателя на БТЦРК Захарий Стоянов. На 11 калиграфно изписани страници Бобчев излага своето разбиране за новото политическо положение в страната и мълчаливо поднася извиненията си за нападките срещу „блудницата“ и „невежественото човече“, с което са се плюли по достойнство в южнобългарските вестници. Приветства думите на З. Стоянов: „Да забравим миналото, сега всички заедно!“ и с вяра в късата човешка памет или благородство на противника, протяга ръка за помирение:

„Вий, който нямате, мисля, против мене някои големи еснафски омрази, в честността на който никога не съм се съмнявал, ще признаете ли у мене една малка искрица от любов към отечеството?“

В искреността на Бобчев Захарий също не се съмнява и сигурно е отмерил цената на това писмо, щом като го е запазил в архива си.

* * *

Въпреки че „Левски“ жъне лаври в цялата страна, не е Захарий човек, който да не съзнава недостатъците на своята творба. Той вижда колко още не е казал за Апостола, колко още не му е дал и като изследовател, и като повествувател, затова в предисловието към книгата е откровен и ясен: „Дей-

ността на славния наш патриот е гигантска... сведенията, които имам на ръка са скудни... задачата е от най-трудните... Аз правя само начало...“

Затова така бърза да подготви едно ново, допълнено, поправено и преосмислено издание, което ще бъде величествен паметник на Апостола! За съжаление, този паметник така си и остава недовършен. Не като факти и коментар, а като замах на перото и живот, какъвто само Летописеца можеше да му вдъхне.!

* * *

След внушителното завладяване на читателите с „Искендер бей“, „Левски“, том първи от „Записките“, „Четите в България...“ идва ред на „Чърти от живота и списателската деятелност на Любен С. Каравелов“. Една скромна брошура, доклад пред пловдивското общество за първи учител на медвенското овчарче, абаджийски чирак и „пети син“ на Баба Тонка.

Ако погледнем без предубеждение, в „доклада“ е казано всичко най-важно за живота и творчеството на Любен Каравелов. Подробностите са в 8-томното издание на съчиненията на учителя, осъществено от З. Стоянов през 1886–1888 година и в една папка със „Сведения и книжа по биографията на Л. Каравелов от № 1 до 83 включително“, предадена от Анастасия Захарий Стоянова в Министерството на народното просвещение след смъртта на Летописеца.

Папката крие истинското богатство за по-късните изследователи на Каравелов, интересна е за нас с изводите и коментарите на Захарий, изпъстрили белите полета на ръкописи и документи, а и по съчиненията на Каравелов:

„Не е щадил и войводите, негови поклонници, които правят грешки.“

„В политиката той е бил независим.“

„Това показва, че той е нямал вяра на професорските лекции.“

„Тук той е цял изобразен!“

Да се продължи с цитатите е изкусително, защото те ни откриват не само какъв е бил Каравелов, но и черти от характера и мирогледа на Захарий, на желанието му да „открадне“ нещо от богатия, да огледа себе си в мислите и творенията на най-добрия български писател в предосвобожденската епоха.

* * *

Плодовитата пролет на 1885 година ражда много грижи и ядове за почитателите на Любен Каравелов. Появили са се в печата настървени негови противници още от букурещкото му време: Григор Начович, Пандели Кисимов, Константин Стоилов... Рупор им е господин Атанас Андреев – привърженик на „старите“, име сред българската емиграция в Румъния. В София излиза възобновеният вестник на „Добродетелната дружина“ – „Отечество“ и в него се печатат поредица от статии за „предателството на Каравелов“. Предал бил на турците приятеля си Левски, предал и българските интереси. Възмутени са стотици, отговарят им в печата двама: Стоян Заимов – с една-две реплики в „Търновска конституция“ и Захарий Стоянов – с порой от блестящи пледоарии. Разобличава скандалиозните им „разкрития“ и спекулирането с „доказателства“, които се пазели у известни лица и при нужда щели да се покажат на обществото. Това, което в действителност се показва, са дирижираните измислици на Андреев и Кисимов. От торбата с измислици и клевети изскача едно „ала Пишурката“ стихотворение на Стефан Стамболов, озаглавено „Знаете ли кой съм аз?“

Че стихотворението е бездарно и клеветническо, то е половин беда. Имал си Стамболов едно наум против Каравелов, изтърсил го в недомерена реч! Гаврата е другаде, че

„творбата“ се представя като „една от песните на героя Ботйова“ отпечатана в книжката „Песни и стихотворения“ на Ботев и Стамболов, издадена в Букурещ през 1875 година. Макар да е в раздела на Стамболовите стихотворения, вестник „Отечество“ кръщава стихотворението като Ботево и го препечатва с коментар от Панчо Бастуня.

Темпераментният Захарий този път не прилича на себе си. Следи спокойно действията на противника, трупа своите гюлета и чака часа за барабанен огън. Но той така и не настъпва. Разочарованието от „аргументите“ на противника е пълно. Има ли смисъл да стреля по врабци с картеч? Пише разсъдително и заключва: „Сега,... освен съществителното „клеветници“, което ще ви лепна, друго няма да кажа!... Вие можете да ми кажете, па и каза се вече в „Отечество“, че аз защитавам Любен Каравелов, защото имал брат премиер министър... ако на ваше място беше г. Петко Каравелов, т.е. ако той излезеше с такива клевети срещу покойний, то и нему щях да заплатя със същата монета, без да се стряскам, че той бил първи министър!“

Спорът на този етап е приключен. Ражда се брошурата „Любен Каравелов и неговите клеветници“.

* * *

Все по това време – краят на 1884 и началото на 1885 година Захарий събира материали и пише още една книга – „Четите на България...“ С подвизите на четниците заживява още от пукването на ръбестото шишане на Хвъркатий Тотя и героичната борба на Хаджи-Димитровата чета. Когато преживелият битките и заточението син на Баба Тонка Ангел се завръща у дома си в Русчук, той заварва там и Захарий Стоянов. С него дружат, с него ядат на една софра. Разговорите с Ангел за преживяното в Балкана и затвора остава дълбоко запечатано в паметта на Летописеца. И когато „Левски“

и първи том на „Записките“ са вече на бял свят, идва ред на Тотю, Караджата и Хаджията. Моли Ангел Обретенов да напише своите бележки, издирва, разпитва и записва спомените на още шестима негови другари и те залягат в основите на неговия труд. За четите на Панайот Хитов няма нито ред! Дали защото при няколкократното шетане на Войводата из Стара планина няма тежки битки и проливане на кръв, или защото двамата (Войводата и Летописеца) се карали в Русчук за някакви си записки и документи? Това дори и дъщерята на Панайот Хитов не може да ни каже. Сварвала ги, чувала ги да се карат, но защо? По-късно Захарий и Панайот Хитов работят заедно по Съединението, усмихват се приятелски, уважават се, но мястото на Дядо Панайот в книгата за „Четите в България...“ остава празно.

Този път Захарий пипа с меки ръкавици, по-малко живи хора засяга, затова и отзивите сред противниците му не са така остри. Критикарите пак се захващат с леснотията, с която е събрал сведенията си, с грубоватия му език и недостойните му нападки към почтени хора... но то, след „отзивите“ за „Левски“ и „Записките“ е като кротък дъжд след буря.

* * *

За да прескочи Бенковски и Волов, които лично познава и да реши да пише биографията на Ботев, Захарий трябва наистина да е изпълнен с респект към неговата личност и дело.

Следите отново водят към Пловдив. През 1882 и 1883 година, в рамките на своите всеобемни „Записки“ той събира сведения и за Ботев, а на 19 май, по случай 8 години от смъртта му, публикува първата си възхвала на „Хероят на „Радецки“, поетът, революционерният списател Христо Ботйов.“

На 20 май 1885 година, по негова инициатива, за 9-годишнината от смъртта на поета се организира „страшен праз-

ник“! Той съвпада с деня на Султана и може би организаторът Захарий се надява топовете от тепето да гръмнат в чест на Ботев! Двайсетина конакчии, воглаве с областния управител Гаврил Кръстевич паша да си пият шербета за здравето на своя господар, а хиляден народ да плъпне по улиците с песните на Ботева!

Разпитвал майката и жената на Ботев, отрупвал братята му с въпроси.

Отшумява и Съединението на България и Захарий се прибира в Русе с намерение най-сетне да пише, да пише... На пръв поглед вече всичко е събрал. Започва и се пита: това всичко ли е, стига ли?

Всичкото е невъзможно в ония изначални дни: вестници се губят, свидетелите са малко, враговете – много, а неразбиращите още Ботева – стотици – до министъра на просвещението Георги Живков, който не може да допусне даже за хайманата Ботев да се пише биография.

За добросъвестност в заглавието ще напише: (Опит за биография), но героя ще направи кумир на бъдещите поколения.

* * *

Биографията завършва вероятно в края на август 1888 година. По това време капитанът на „Радецки“ му изпраща исканите лични спомени и преписи от официалните протоколи за „инцидента“. На 2 септември Захарий сърдечно благодари на капитан Енглендер за получените материали, но чаканата пратка го заварила на легло. Болен и душевно смазан от смъртта на дъщеря си Аглика, не намира сили да се занимава с преработка на цялата четвърта глава на книгата („Козлодуйският бряг“). И понеже е нетърпелив да я види час по-скоро напечатана, намира оригинално разрешение. Прибавя една бележка към глава четвърта и пуска текста да се набира.

„Но нека оставим самите документи да говорят по тоя въпрос, които ние си доставихме от самата дирекция заедно с възпоминанията на достойния капитан на „Радецки“ Д. Енглендер и които считаме за доста интересни. Понеже ние ги получихме късно, то между тях и нашето писано за „Радецки“ съществуват някои малки противоречия. И едните, и другите са на очевидци, нашите – на момчетата от четата, немските – от хората на парахода. Ние ги печатим без изменения.“

Получил се е паралелен разказ за едно събитие, който не само не тежи, но интригува с различни нюанси, породени от очите на възторга и страха.

* * *

Първата рецензия излиза в „Свобода“ без подпис и прилича на подробна обява за съдържанието на книгата. Няколкото плахи оценки стават повод за нападки от страна на в. „Народни права“:

„Захарий Стоянов си написал рецензията в „Свобода“ по повод на излязлата му книга „Опит за биография на Христо Ботйов“ и се запретнал да я хвали и препоръча сам...“

След седмица нападките се израждат в обиди:

„З. Стоянов отново се хвалел с книгата си „Христо Ботйов“ в „Свобода“. За лудите това е простено и не им се вменява в грях, но за човек, който занимава видни места и има благоволение тук и там, това е признак на мозъчно разстройство“.

Въпреки мерзкия тон на „Народни права“ нападнатият отговаря сдържано и достойно:

„Не съм аз писал критиката в „Свобода“ за биографията на Христо Ботйов, а Д. Петков. До такова дередже, да си хваля сам книгата, не съм още достигнал. Книгата „Христо Ботйов“, да оставим настрана литературното достойнство, по

своята богата документалност, събирана пет-шест години, по своята техническа част и пр. е първи труд в българската литература по тоя предмет. Ще излезват даровити списатели, ще напишат същинска биография на поета и войводата, но без нашата книга те не можат се помръдна, две думи не можат каза. Ето защо ние считаме своя труд дотолкова висок, щото и най-заклетият ни враг ще похвали, а не само Д. Петков...“

Самооценката на Захарий е верен поглед в бъдещето. Всички, които подире му тръгнаха да изследват и пишат за Ботев, „стъпваха“ на неговата биография. Някои – с признателен поклон, други – с неприкрита завист, но всички безусловно остават негови длъжници за труда, опазил за историята Ботев.

* * *

Съвременниците на Захарий приеха неговия Ботйов с типичните за времето полярни оценки: от възторженото „да“, до категоричното „не“, съпроводено с претенциозни съвети към автора. Но нито един от тях (настрана обидните подмятания, които не заслужават внимание) не отрече огромната документална стойност на творбата.

Какво може да се каже за днешната оценка на „Опита за биография“?

Почти всички признават, че биографията е увлекателно написана и богато документирана. Най-запалените я окачествяват като „предтеча на биографичния исторически роман“ и ѝ отреждат място сред най-хубавото в нашата литература. Но има и гласове не само скептични, но и тревожно отрицателни, които свеждат биографията до труд, едва ли не... вреден!

„Лекомислено поглежда З. Стоянов на своята задача като биограф на Ботева. Той не проучва своя герой, а го рисува по предварително изготвена канава.“

„З. Стоянов става родоначалник на извращенията и фалшификациите около идеите и самата личност на поета."

Такова е схващането на уважавания наш историк Михаил Димитров, възприето в една или друга степен от неговите следовници.

Какво може да каже Захарий за свое „оправдание"?

Опознавал е Ботев чрез документите и спомените на съвременниците, моделирал е своите виждания за героя в продължение на повече от шест години. В светлината на постоянно обогатяващите се, а често пъти и противоречиви резултати от проучванията, останало е твърдо едва ли не само убеждението му, че Ботев е велик син на България, гениален поет и пламенен борец за свобода.

Ако тази позиция можем да приемем за „предварително изготвена канава", той я е имал.

Старал се е да събере колкото се може повече и повече факти за всяка стъпка и постъпка от живота на своя герой. И когато някои от новите по-достоверни данни са влизали в противоречие с предшествуващите, той не се е колебал да прекрои написаното, да промени и свойта „канава". Видяхме, че дори закъснелите сведения от Енглендер взема предвид и публикува, с риск да бъде уличен в небрежност и прибързаност. И макар че в Биографията „източниците" не са посочени под линия, всяка рожба, всяка страничка и жизнен факт си имат своите законни родители – един, двама или повече, в зависимост от тяхната достоверност. Най-често авторът ги споменава в текста, в предисловието, че дори и в обявите за предстоящото излизане на книгата. Остава да ги теглиш на кантара и да питаш: доколко братът е казал истината за своя брат, печатарят – за редактора, четникът – за Войводата. След век време се оказва, че Захарий е направил тази преценка по-добре от нас и е вложил в книгата си тъкмо онова, което историята потвърждава.

Най-тежкото обвинение кръжи около извращаване комунистическите идеи на Ботев.

А кой друг преди Захарий каза, че той е имал връзка с руски емигранти комунисти, с участници в Парижката комуна? И го казва, и го адмирира на не едно или две места в своята книга.

Не харесва някому Биографията още и затова, че е богата с много пряка реч, каквато няма записана в нито един от съхранените документи.

Пряка реч, на която авторът не е бил свидетел има обилно и в „Записките“, но ние там сме склонни по-малко да му забелязваме.

Опитваха се да го „засекат“ Г. Г. Димитров, Д. Т. Страшимиров и други още историци и критици, но „засекалото“ се счупи в ръцете им. Белетризираните документи не загубиха нищо от стойността си, „Записките“ се превърнаха в най-българската книга, а подире ѝ е неотстъпно „Христо Ботйов“ (Опит за биография).

ТОДОР ТАШЕВ

БЕЛЕЖКИ

Имената на българските въстаници, които са посягали сами на живота си

Първите публикации на Захарий Стоянов намираме във „Варненски вестник“ (брой 11/12 от 10 юли 1880 г.) и в „Независимост“ (от 16 ноември, 20 и 24 декември 1880 г.), но с русенския вестник „Работник“ той става име в нашата публицистика.

В мимолетния „Работник“, успял да излезе само в 32 броя (от 1 януари до 13 май 1881 г.) той има повече от 30 публикации, подписани с псевдоними, инициали, без подпис и със собственото му име. Вестникът е орган на Народната партия в Русе, редактиран от четирима съмишленици и приятели: братята Георги и Тома Кърджиеви, Димитър Маринов и... никому неизвестният до тогава Захарий Стоянов!

Влизайки в ролята на външно за редакцията лице, под формата на „Записки на един стар комита“, в брой 28 от 29 април 1881 г. на вестник „Работник“ той публикува „Имената на българските въстаници, които са посягали сами на живота си“.

Според признание на Иван Вазов тази публикация го подтикнала да напише своята „Епопея на забравените“. И нещо, което прави впечатление сега: някои от съобщенията на автора се оказват неточни, или поне спорни – Левски не се е самоубил в затвора, Бенковски е бил застрелян от турците на мостчето над реката в Тетевенския балкан, а Волов, Икономов и придружаващият ги учител от Т. Пазарджик се удавили при преминаването на река Янтра при Беленския мост.

Васил Левски (Дяконът)
Чърти из живота му

Решението на З. Стоянов да напише книга за Дякона, отделна от „Записки по българските въстания“, можем да отнесем към края на 1882 или началото на 1883 г. Той не познава лично Левски, но при събирането на спомени и документи за „Записките“ вижда истинското място на Апостола в освободителната борба и с една позакъсняла припряност търси да улови образа му. Въпреки оскъдния материал, с който разполага, написва най-хубавата, недостигната и до днес биография на Левски, изпъстрена с бели полета, недотъкмена, но първа и спонтанно въздействаща.

Книгата е завършена в края на 1883 г. Излиза от печат в Пловдив (Централна печатница на Ед. Дионне) около 10 февруари 1884 г. Отпечатана в огромния за времето си тираж от 2000, броя тя се разпродава за по-малко от две седмици. Авторът е затрупан с писма от цялата страна. Искане на книги, поздравления, критични бележки, нови сведения за Апостола... Нуждата от второ подобрено и допълнено издание е почувствана от всички. Авторът решава и отпечатва в пловдивски и излизащи в Княжеството вестници „Позив до сичките другари и познайници на покойния Васил Левский“ с молба „да запишат всичко подробно и да ми го изпратят направо в Пловдив“. „Между другото, най-нужно е да се знае...“ Следват осем конкретни въпроса и едно „търговско“ обещание: „За второто издание портретът на Левски ще бъде поръчан в Европа“.Така проектираното издание обаче остава в папките на Летописеца. Повличат го недовършените „Записки“, „Четите в България“, борбата за Съединението, политиката... и готвеният величествен словесен паметник на Апостола остава недовършен.

[1] *Бай Иван Атанасов Арабаджията* – роден през 1837 г. в село Каратопрак (Чернозем), живял, работил за освобождението на България и починал през 1901 г. в село Царацово, Пловдивско. Известен сподвижник и приятел на Левски, участник в Априлското въстание, депутат в Оборищенското народно събрание, представител на селищата Царацово, Радиново, Строево, Мързян и Черчелан.

Удивен от скромността, ума и деловитостта на бай Иван Арабаджията, З. Стоянов му посвещава няколко страници в своите

„Записки по българските въстания“: „... няма успех там, гдето има лъжа, употребена тя с каквато и да е цел; развращава се населението като слуша, че други ще да се грижи за неговата съдбина, малко надежда ще да захване да възлага той на собствените свои мишци“.

[2] Твърдо установено от историците е, че Васил Иванов Кунчев (Левски, Апостола, Дякона) е роден на 18 (6) юли 1837 г. в Карлово.

[3] Интересна е съдбата на двамата по-малки братя на Левски: Христо забягнал в Румъния, а оттам в Белград, при брат си Васил. Искал да участва във Втората българска легия, но не го приели поради лошото му здравословно състояние. Върнал се в Румъния, където живял в мизерия като революционен емигрант. Левски отбелязва смъртта му в джобното си тефтерче: „В Букурещ – 1870 (г.) почина брат ми Христо, на 9-ий април часа по 11 1/2 по европейски през денят.“

Петър има по-добра съдба: през Румъния заминава за Белград, където участва във Втората българска легия. След разтурянето ѝ се връща в Румъния. Бие се под Ботевото знаме през май 1876 г. И оцелява. Участва в българска доброволческа чета през Сръбско-турската война. През Освободителната руско-турска война е опълченец. Умира през 1881 г.

[4] *Мил, Джон Стюарт* (1806–1873). Английски философ и икономист. Главен икономически труд: „Принципи на политическата икономия“ (1848).

[5] *Даскал Ботьо Петков* (1815–1869). Роден в Калофер, учил в Русия, учителствал в Карлово (при него е учил Васил Иванов Кунчев) и Калофер. Ползвал се с изключителен авторитет. Учил и сина си Христо Ботйов, когото наказвал за лудориите му по-строго, отколкото другите размирници. Организирал класно училище в Калофер. Съставил методическо ръководство „Българска граматика“, превел от руски „Критически издиряния за историята българска от Ю. П. Венелина“ и др.

[6] *Георги Стойков Раковски*, наричан по времето на З. Стоянов и Г. Савва Раковски, е роден в Котел през май 1821 г. Идеолог,

организатор и ръководител на българското национално-освободително движение; дипломат, писател, публицист, историограф и етнограф; организатор на Браилските бунтове (1841–1843); ръководител на Първата българска легия в Белград (1862); автор на поемата „Горски пътник“, издател на вестниците „Дунавски лебед“, „Будущност“ и други. Живял като емигрант в Сърбия, Русия и Румъния. В края на 1866 г. създава сред българската емиграция нова революционна организация „Върховно народно българско тайно гражданско началство“, която да осъществи освобождението на България. Умира от туберкулоза на 9 октомври 1867 г. в лозята на братя Мустакови край Букурещ.

[7] *Вестник „Дунавски лебед“*, издаван от Раковски в Белград. Излезли 62 броя за времето от 1 септември 1860 г. до 24 декември 1861 г. Бори се за разрешаването на черковния въпрос и освобождаването на България от турско иго.

[8] *Касабов, Иван Христов*. Роден през 1837 г. в Лясковец. Български политически деец и журналист. Помагал на Раковски при издаването на вестник „Дунавски лебед“. Редактирал вестник „Народност“; орган на Тайния централен български комитет. Член на Българското книжовно дружество, основано в Браила през 1869 г. (от 1884 г. Академия на науките). Участвал в Първата българска легия (1862). Подпомогнал организирането на Хаджи-Димитровата чета. Приел румънско поданство и започнал да се именува Касабяну. След освобождението на България работи в съдебното ведомство. Умира през 1911 г.

[9] *Илю войвода* (*Илия Марков Попгеоргиев*). Известен още и като дядо Илю, капитан Илю. Роден през 1805 г. в село Берово, Македония. Водил хайдушки чети из Пирин, Рила, Родопите, Странджа... Бил един от близките помощници на Раковски по време на Първата българска легия в Белград (1862). Починал през 1898 г. в Кюстендил.

[10] *Цеко Петков* (*Цеко войвода*). Роден през 1807 г., хайдутин и четоводец. Доброволец в Кримската война (1853–1856). Участник в Първата и Втората българска легия в Белград.

[11] *Христо Иванов* (*Големият*), роден през 1838 г. в село Къкрина, Ловешко, сподвижник и приятел на Левски, по занятие книговезец и печатар. Участва в двете български легии в Белград и в Руско-турската освободителна война. Оставил интересни спомени. Починал през 1898 г.

[12] *Княз Николай – Конаки Богориди*, от прочутия Котленски род на Богоридиевците – княз Стефанаки Богориди, висш турски сановник и княз Александър Богориди (Алеко паша) – първият главен управител на Източна Румелия. Княз Конаки Богориди, роден в Котел през 1821 г., управител на Молдова, основател на българската гимназия в Болград. Имал желанието да стане български княз. Чрез Раковски изпратил няколко хиляди жълтици за въоръжаване на момчетата от Първата българска легия. Починал през следващата 1863 г.

[13] *Добродетелната дружина* е обществено-политическа организация на богатите българи в Букурещ – търговци, лихвари, чифликчии, известна още и като комитет на старите. Основана през 1854 г. като „Средоточно българско попечителство“ с цел събиране и въоръжаване на български доброволци за участие в Кримската война. Най-известни нейни деятели: братята Евлоги и Христо Георгиеви, доктор Георги Атанасович, Иван Бакалоглу, М. Колони и др. Не са привърженици на революционните действия, следват процарската руска политика, но същевременно помагат на много български революционери, емигранти в Румъния, инициират образуването на Втората българска легия в Белград, подпомагат въоръжаването на четите на Филип Тотю и Панайот Хитов (1867).

[14] *Иван* (*Иванчо*) *Грудов* е роден през 1827 г. в Габрово. Учи в родния си град. Емигрира в Букурещ, където се занимава с търговия. Привърженик на Раковски. Става член на основаното от него Привременно българско тайно гражданско началство. Името му намираме между учредителите на БРЦК. Редактор на в. „Народност“, по-късно член на БЦБО. Умира в Букурещ през 1895 г.

[15] *Христо Георгиев* – по-малкият от известните двама братя, крупни търговци, банкери и дарители Евлоги и Христо Георгиеви. Христо е роден през 1824 г., починал твърде млад – през 1872 г. Той е по-деловият, или по-точно неговото име по-често се препли-

та при проследяване дейността на нашите революционери и културни дейци, емигранти в Румъния през Възраждането. Сградата на най-стария и известен университет в София е построена със средства, дарени от Евлоги и Христо Георгиеви.

[16] *Панарет Рашев*, светско име Панайот Иванов, роден в Търново през 1808 г, учил в Букурещ, Атина и Париж. Митрополит със седалище в Букурещ, вуйчо на Венета – съпругата на Христо Ботев.

[17] *Хаджи Иванчо Хаджи Пенчович* (*Хаджи Иванчо Хадживе-личков*), роден в Русе между 1820–1830 г., починал в София около 1895 г. Учил в Русе и Париж, заемал високи служби в турската администрация. Сближил се с Русчукския валия Мидхат паша, който, след като станал Велик везир, повикал в Цариград своя български приятел Иванчо ефенди, назначен в Държавния съвет – висшия Законодателен орган на Османската империя. Способствал за укрепване на Българската екзархия. Включен в състава на тричленната Специална комисия, разследвала обира на турската поща при Арабаконак, която в разширен състав осъдила Димитър Общи и неговите съучастници. Подписал и смъртната присъда на заловения в Кькринското ханче Васил Левски. По-късно участвал в Привременния мирски съвет към Българската екзархия; застъпвал се за затворени и заточени по политически причини сънародници.

[18] *Григорий, митрополит Доростоло-червенски* (светско име Григорий Немцов), роден през 1828 г. в Сороки, Бесарабия – починал в Русе през 1898 г. Член на Българското книжовно дружество, митрополит на Доростоло-червенската епархия от 1872 г. до смъртта си. След Освобождението е депутат в Учредителното събрание, поддръжник на консерваторите. Автор на послание до миряните да се борят за победа на турското оръжие, публикувано при започване на Руско-турската война. Известен сластолюбец, записан в дневника на Константин Иречек като „езуита от Русчук“.

[19] *Илия хаджи Томакев Цанов*, обществен деец, адвокат и дипломат. Роден във Видин през 1835 г. Служил в турската администрация в родния си град, София и Варна. Пръв служебен защитник на подсъдими в България. Пледирал с успех за оправдание или намаляване на присъдите по два процеса в Русчук на зало-

вени Ботеви четници и други участници в Априлското въстание. След Освобождението е дипломатически агент на Княжеството в Цариград с изключителни заслуги за приемане благоприятни клаузи в турско-българските съглашения. Заема и поста министър на външните дела в правителството на Петко Каравелов. Починал през 1901 г.

[20] *Обретенов, Никола Тихов* (1849, Русе – 1939, Русе). Син на Баба Тонка, борец за българската свобода, сподвижник на Левски, Любен Каравелов. Основател на Русчукския таен революционен комитет (1871), четник и касиер на Ботевата чета, заловен от турците, осъден на заточение до живот. След Освобождението взема участие в Кресненско-Разложкото въстание. Гонен и оставян без работа при управлението на консерваторите, заемал високи административни постове при управлението на Стамболов. Заслугите му за доизграждането на личността, образованието и творчеството на Захарий Стоянов са изключителни. Той е не само приятел и шурей на Захарий, но и първоначинател на „Записки по българските въстания“, „Четите в България...“, „Христо Ботйов...“ и други Захариеви книги, които без личните спомени, връзките с борци за свобода, събирателската дейност, съветите и настойчивостта на Никола Обретенов едва ли биха видели бял свят.

[21] *Стоян Заимов* (1853–1932), български националреволюционер, обществен деец и книжовник. Участвал в подготовката на Старозагорското въстание (1875), член на Гюргевския централен революционен комитет, определен за главен апостол на Врачански революционен окръг по време на Априлското въстание. През май 1876 г. е заловен от турската власт, осъден на доживотен затвор и заточен в крепостта Сен Жан Д'Акр. След Освобождението е учител, окръжен управител и директор на Народната библиотека. Издал книги със спомени „Миналото“ (четири книги); „Етюди върху Записките на Захарий Стоянов“ и други. Интересни и многолики са отношенията между двамата апостоли: Заимов и Захарий. Свързва ги преди всичко общата борба за освобождението на Отечеството и едно приятелство, заченато в дома на баба Тонка, където през 1878 г. известно време са живели при общия си приятел Никола Обретенов. Смразява ги желанието и постъпките на Заимов да отнеме от Захарий малката дъщеря на Баба Тонка, Анастасия, ученичка по това време в Москва. Писал ѝ писма Стоян

Заимов, посещавал я в училището... Нищо! Сия останала вярна на своя „брат Парго“ (така е надписала една от своите снимки, които му е пратила от Москва). Но когато, вече съпруг на Анастасия, Захарий подразбрал нещо или прочел някои от писмата на Заимов, с приятелството е свършено. Люто и засегнат, прекоросва го „Мишината“ (в писма до Н. Обретенов), критикува му бездарните писания, нарича „Миналото“ му „Бошлаф“ и все в тоя дух. Това не му пречи обаче в писмо до Васил Берон да излезе публично в защита на Врачанския апостол: „Ако Заимов не е посрещнал Ботева, то това показва, че неговите мустакати другари във Враца са го изоставили. Не забравяйте, че той е единственото лице в България, който в разстояние на 3–4 години е ходил два пъти със синджири в Азия.“

[22] *Найден Геров.* Роден в Копривщица през 1823 г. Починал 1900 г. Писател, езиковед, фолклорист, руски възпитаник и поданик, дългогодишен руски вицеконсул в Пловдив (1857–1876). Автор на тълковен речник на българския език, не загубил значението си и до днес.

[23] *Хищните черкезки банди...* Корените на това зло намираме в договореното между Турция и Русия заселване на черкези и татари през втората половина на деветнайсти век. В България били настанени неканени гости от Кавказ, които, въпреки че получили от турската власт земя, инвентар и добитък, не се занимавали с мирно земеделие и скотовъдство, а се изхранвали чрез грабежи. Според Иван Хаджийски развилнялото се черкезко и татарско разбойничество през 60-те и 70-те години на деветнайсти век е една от естествените подбуди за Априлското въстание.

[24] *Панайот Хитов* (1830, Сливен – 1918, Русе), търговец, хайдутин, четнически войвода, автор на интересни спомени. През пролетта на 1867 г. прекосил половин България начело на чета от 30 души със знаменосец още непознатия тогава дякон Игнатий – Васил Левски. Участвал в подготовката на Априлското въстание, сражавал се в Сръбско-турската и Освободителната война. На 6 септември 1885 г. прогласил в Сливен Съединението на Княжеството с Източна Румелия.

[25] *Филип Тотю* (*Тодор Тодоров Станчев*) (1830–1907). Националреволюционер и четнически войвода. На 15 май 1867 г. преминава от Румъния в България с чета от около 35 души. В сражение при село Върбовка, Велико Търновско, четата е разбита. С няколко от останалите живи четници успява да стигне до Златишкия балкан, съединява се с четата на П. Хитов и заедно се оттеглят в Сърбия. През 1876 г. предвожда доброволческа чета в Сръбско-турската война.

[26] *Михаил Греков* (*Стоян Чакъров*). Роден в Бердянск, Таврическа губерния през 1847 г. Участник във Втората българска легия в Белград, учителствал в Сливен, където го арестуват за разпространение на революционна литература и по етапен ред го откарват в русенския затвор. След освобождаването му, по застъпничество на руското консулство, бил приет и живял в дома на Баба Тонка от лятото на 1873 до есента на 1874 г. Участвал в работата на Русенския частен революционен комитет и като един от неговите представители се подписва под протокола на общото събрание на революционните комитети в Букурещ през август 1874 г. Станал интимен приятел на голямата дъщеря на Баба Тонка Пенка, но я зарязал и избягал в Бесарабия. Станал голям скандал! Никола Обретенов си дал оставката от комитетските работи и хукнал да търси беглеца, за да го убие. Всичко това ни разказва Захарий Стоянов в един свой непубликуван ръкопис (институт за история при БАН, Арх. Сбирка инв. № 2424/1954 г.). По това време той също е живял в дома на Баба Тонка. Запазва неприязнено отношение към Греков, критикува го на няколко места в произведенията си и му залепя следната характеристика: „Познат шарлатанин в комитетските работи и руски шпионин“. Греков (Стоян Чакъров) е оставил спомени, озаглавени: „Как ние освобождавахме България“.

[27] Коремната операция, на която бил подложен Левски, спасила живота му, но една или повече години след това, раната му все още супорирала, той сам я промивал и превързвал, и освен двамата трима от най-близките му приятели никой не разбрал и не знаел с какъв стоицизъм продължавал обиколките си из България.

[28] *Иван Хаджидимитров*. Роден в Стара Загора около 1844–1845 г. Преселил се в Търново, където основал революционен комитет. Бил в близка връзка с революционерите от Русе (1871–1873) член

на Гюргевския революционен комитет, взел участие в подготовката на Ботевата чета.

[29] *Желю войвода* (*Желю Христов Чернев*). Роден в село Маломир (Карапча) Ямболско през 1828 г., сподвижник на прочутия войвода Димитър Калъчлията, четник в Панайот Хитовата чета (1867), където е заместник на Войводата. Участва в Сръбско-турската война (1876). Заедно с П. Хитов събират доброволци за участие в Освободителната война и в Сръбско-българската война след Съединението през 1885 г. Умира през 1893 г в родното си село.

[30] *Димитър Николов* (*баснословният Дишлия*). Роден в Сливен, участник в Ботевата чета, заловен жив при Оряхово, съден и заточен.

[31] *Кузата – княз Александър Йон Куза* (1820–1873) е обединител на румънските княжества Влашко и Молдова. На 5 януари 1859 г. е избран за княз на Молдова (в столицата Яш). Една седмица по-късно в Букурещ Куза е избран и за княз на Влашко. Около парламента в Букурещ тогава се събрали над 25 000 души, готови на всичко в случай, че не бъде избран „нашият княз“. Сред тях са били хиляди български преселници, настанили се в Букурещ и околните села. Едновременният избор на един и същ владетел в двете княжества слага началото на обединението им в единна румънска държава.

[32] *Любен Стойчев Каравелов*. Роден в Копривщица през 1834 г. Учил в родния си град и в Пловдив, чиракувал като абаджия в Одрин, работил по чорбаджийски кантори в Цариград, помагал на баща си в търговията с добитък. Заминал за Русия, където се записал слушател в Московския историко-филологически факултет. Пленен от „опасните“ идеи на Херцен и Чернишевски, той открива най-добрите си приятели в средите на революционните демократи. През десетгодишното си пребиваване в Русия сътрудничи на много прогресивни вестници и списания, написва повестите „Българи от старо време“, „Божко“, „На чужд гроб без сълзи плачат“, разказите „Турски паша“, „Войвода“, „Сирото семейство“ и други, подредени по-късно в „Страници из книги страдании болгарского племени“. През 1867 г. заминава за Сърбия като кореспондент на вестниците „Голос“ и „Московския ведомости“. Три години от

живота си прекарва в Белград и Нови сад, от тях седем месеца в Пещенския затвор, обвинен като съучастник в убийството на княз Михаило Обренович. В Сърбия намира радушен прием в средата на омладинците. Написва и отпечатва на сръбски език „Крива ли е съдбата?“, „Сока“, „Горчива съдба“ и „Наказал я бог“. През 1869 г. се преселва в Букурещ, където издава вестниците „Свобода“, а след него и „Независимост“. Оглавява БРЦК. Независимо от изключителната си заетост като публицист и организатор на движението за освобождението на България, написва повестите „Хаджи Ничо“ и „Маминото детенце“, много разкази, драми, фейлетони, стихотворения. Разочарован от дрязгите в емиграцията, спира вестник „Независимост“, слага началото на списание „Знание“ и до последния си дъх продължава да работи за свободата на България. Умира от туберкулоза в Русе на 29 януари 1879 г.

[33] *Стоил Попов* (1839–1890). Турски чиновник, редактор на българската част на вилаетския вестник „Дунав“, излизал в Русчук от 1866 до 1877 г. Пропагандирал турската политика сред българското население и бил против всяка революционна проява на българския народ.

По повод убийството на Цар Освободителя Александър II се разгоряла остра полемика между излизащият след Освобождението в Русчук вестник „Балгарин“ и органът на либералите в Русе вестник „Работник“.

Точка върху и-то в спора сложил неизвестният дотогава публицист Захарий Стоянов с писмото си в „Отговор г-ну Стоил Д. Попову“ отпечатано в брой 15 от 11 март 1881 г. на вестник „Работник“.

[34] *Тодораки Искров Кесяков*, роден в Копривщица, пловдивски търговец, член на Либералната (казионна) партия в Източна Румелия, за известно време директор на правосъдието. На 6-ти септември 1885 г. включен във Временното правителство на д-р Георги Странски, просъществувало до идването на княз Александър Батенберг в Пловдив (9 септември 1885 г.).

[35] *Козма Минин*. Организатор и ръководител на руското народно опълчение през 1611–1612 г., който заедно с княз Пожарски освободил Москва от полските завоеватели.

[36] *Христо Караминков – Бунито, Халачето, Малкия*. Роден през 1846 г. в Търново. Участвал в подготовката на Старозагорското въстание (1875), член на Гюргевския централен революционен комитет, определен за помощник апостол на Първи революционен окръг, участник с четата на Поп Харитон и Бачо Киро в отбраната на Дряновския манастир, доброволец през Руско-турската освободителна война. Починал през 1892 г.

[37] *Кольо Ганчев* (1843–1876). Председател на революционния комитет в Стара Загора, основан от Левски още през 1869 г., един от ръководителите на Старозагорското въстание (1875). Заловен и обесен през май 1876 г.

[38] *Ради Иванов* (1848, Русе – 1909, София). Един от основателите на Русенския таен революционен комитет (1871), чиновник по Хиршовата железница (1874–1876). Помогнал на Захарий Стоянов да бъде назначен за телеграфист на гара Търново-Сеймен (днес Симеоновград) в началото на 1875 г., а след Старозагорското въстание в продължение на пет месеца го укривал на гара Харманли. След Освобождението работи като съдебен и висш пощенски чиновник.

[39] *Тома Антонов Кърджиев* (1850, село Арбанаси – 1887, Русе). Съосновател на Русенския таен революционен комитет (1871). Учителства в с. Червена вода, където по време на Старозагорското въстание организира Червеноводската чета. Участва в Сръбско-турската и Освободителната война като разузнавач. След Освобождението работи като адвокат и помощник-прокурор в Русе. Той е един от четиримата съоснователи и редактори на русенския вестник „Работник“ (1881). Участва в Русенските бунтове против властта на регентството, осъден на смърт и разстрелян на 22 февруари 1887 г.

[40] *Матевски, Димитър Благоев*. Роден в Чирпан, учителствал в Пловдив, съратник на Левски, основател и организатор на комитетите „Единство“ в Източна Румелия.

[41] *Христо Василев Търнев* от Пловдив (1857–1910). Член на Пловдивския революционен комитет, делегат в Оборище. След Освобождението – народен представител и помощник-кмет на Пловдив.

[42] *Матей Преображенски* (*Отец Матей Миткалото*), (1825 или 1827–1875). Български националреволюционер и книжовник, колоритно описан от З. Стоянов в том I от Записките. Приема монашество в Преображенския манастир, участник в Първата българска легия в Белград (1862), сподвижник на Левски, член на Търновския революционен комитет. Основава революционни комитети, доставя оръжие за подготвяното въстание. Умира през 1875 г., без да го дочака. Оставил е свои съчинения с черковно съдържание.

[43] *Димитър Общи* (*Николов, Николич, Косовец*). Роден около 1835 г. в град Дяково, област Косово, обесен в София 1873 г. Участник в Първата българска легия (1862), доброволец в дружините на Джузепе Гарибалди и в Критското въстание (1867–1868). От 1871 г. по решение на БРЦК е изпратен за помощник на Левски. Изключително деен, своенравен и неподчинителен, привлича много нови сподвижници в Орханийско, Тетевенско и Софийско, но против волята на Левски, на своя глава обира при Арабаконак турската поща, пренасяща за София голяма сума пари, събрани от данъци в Орханийско. Заловен, издава „всичко щото знае“. Задържани са много комитетски дейци, заловен е и Левски в Къкринското ханче. Следва процес в София... и в резултат двама обесени – (Левски и Общи), и повече от 60 души изпратени на заточение в Мала Азия.

[44] *Ангел Кънчев* (*Ангелов*). Роден в Трявна през 1850 г. Учил във военно училище в Белград и в земеделско училище в Табор, Чехия. Обучавал легионерите във Втората българска легия в Белград (1868). По негово указание и под прякото му ръководство Никола Обретенов, Тома Кърджиев и Ради Иванов през втората половина на 1871 г. слагат началото на Русенския таен революционен комитет. Същата година по решение на БРЦК в Букурещ, Ангел Кънчев е определен за помощник на Левски във вътрешната революционна организация. На 5 март 1872 г. при опит да премине без паспорт в Гюргево бил предаден и за да не бъде заловен, се самоубил на русенското пристанище.

[45] *Ръжанков, Никола Димитров Сахатчията*. Роден около 1846 г. в село Калугерово. Близък съратник на Левски и негов придружител в някои от обиколките му в Пазарджишкия край. В

последния път на Левски от Пазарджик за Ловеч пътуват заедно с Ръжанков на коне. Запазена е една интересна и подробна сметка, с която Ръжанков се отчита на Левски за направени разноски по пътуването. Започва с „Байо дам ти сметка“, следват изхарчените грошове така, както Левски ги е правил и записвал. Сметката завършва с: „У мен остава един наполеон и за него ще държа точна сметка. Ваш Ръжанков“.

[46] Историята за убитото от Левски момче (разказана от З. Стоянов) се различава в някои подробности от действителния случай, но основните факти са верни. На Левски се наложило да убие човек, за да не го заловят, и това му е тежало до бесилката. В писмо до Любен Каравелов от 25 август 1872 година споделя: „...жално за невинното момче, но ако не беше така, инак беше уцапано на много стърни... Докато постигнем целта си, ще отидат и невинни хорица доста“.

[47] *Георги Данчов – Зографина* (1846–1908). Родом от Чирпан, обществен деец, художник, един от първите български професионални фотографи. Изографисал църкви и манастири, оставил майсторски портрети на известни свои съвременници. Сподвижник на Левски, нарисувал и неговия портрет. През 1873 г. бил осъден на вечно заточение в Диарбекир, откъдето през 1876 г. успял да избяга и да заживее в Русия. Помага за формиране на Българското опълчение и преминава Дунав с руските войски като военен кореспондент. Включва се в борбата за съединение на Източна Румелия с Княжеството, на 6-ти септември 1885 г. е избран за член на Временното правителство. По-късно на няколко пъти е избиран за народен представител.

[48] *Атанас Цвятков Узунов.* Роден в Одрин през 1851 г. Учи в Цариград (френско и гръцко училище) и Николаев (гимназия). Става учител в Сливен, член на революционния комитет и близък с Васил Левски. След смъртта на Апостола по решение на БРЦК става негов заместник. За участие в покушение срещу хасковския чорбаджия Хаджи Ставри (1873) е осъден и изпратен на заточение. Успява да избяга в Русия (1876). В Освободителната война участва като преводач. След русофилските бунтове, през 1887 г. емигрира в Русия (до 1904). Умира през 1907 г. в София.

[49] *Стамболов, Стефан Николов* (1854, В. Търново – 1895, София). Борец за българската свобода, ръководител на Старозагорското въстание (1875), член на Гюргевския революционен комитет, главен апостол на Първи революционен окръг – Търново. Избиран за народен представител от 1880 г. до смъртта си; бил подпредседател (1880–1884) и председател на Народното събрание (1884–1886). Оглавява контрапреврата на 9 август 1886 г. и връща сваления княз Александър на престола. След абдикирането му (26 август 1886) е пръв регент, а от 21 август 1887 г. министър-председател на България. Води самостоятелна национална политика, което довежда до скъсване на дипломатическите отношения с Русия (ноември 1886). Съсечен от политическите си противници на 6-ти юли 1895 г. в София. Идейните му и жизнени пътища със Захарий Стоянов се кръстосват още от времето на Русенския таен революционен комитет, Старозагорското въстание, Съединението и властването на либералите. По настояване на Стамболов З. Стоянов става редактор на правителствения орган вестник „Свобода“, избран е за подпредседател, а през 1888 г. и за председател на Народното събрание.

[50] *Панайот Вичев Волов.* Роден през 1849 г в Шумен. Учил три години във взаимното училище при Илия Блъсков и две години в класното училище при Добри Войников, след което заминава за шест години на училище в Русия – Одеса, Болград и Николаев. От 1873 г. е главен учител на Шуменското класно училище. Като представител на Шуменския таен революционен комитет участва в общото събрание на революционните комитети в Букурещ през август 1874 г., където е избран за член на БРЦК. Заради скандала, който шуменските младежи устроили по повод годежа на французина Симон Фери с българската девойка Василка Константинова, на 12 януари 1875 г. са арестувани скандалджиите воглаве с Волов и целия шуменски революционен комитет. В русенския затвор Волов заболява тежко от гърло, което дало добър повод на Баба Тонка да го измоли от турците и да го лекува вкъщи като свой роднина. След два месеца Волов оздравява и с „тайната поща“ преминава в Румъния. В навечерието на готвеното Старозагорско въстание отива в Троянско, за да възобнови дейността на съществуващите и да образува нови комитети. В края на същата година става един от съоснователите на Гюргевския революционен комитет, който го избира за главен апостол на IV революционен окръг. Развива

заедно с Бенковски голяма организационна дейност при подготовката и по време на Априлското въстание. След потушаването му при опит да се оттегли в Румъния се удавил в река Янтра близо до Беленския мост.

[51] *Георги Бенковски* (*Гаврил Груев Хлътев*). Роден в Копривщица около 1841–1844 г. Скитал и търгувал из пределите на Османската империя и арабските страни. В навечерието на Априлското въстание се установил в Румъния, бил избран от Гюргевския комитет за помощник-апостол на IV-ти революционен окръг. С поривистия си и властнически характер се наложил като фактически ръководител на подготовката и по време на самото въстание. Създал прочутата Хвърковата чета от конници, с която обикалял, насърчавал и ръководел въстаналите селища в Панагюрския край. След разгрома на въстанието с най-близките си сподвижници се опитал да се оттегли през Балкана към Румъния, но бил предаден от българин и убит в местността Костина, Тетевенско.

[52] *Тодор Лулчов Каблешков*. Роден в Копривщица през 1851 г., получил солидно образование в Копривщица, Пловдив и френския лицей в Цариград. Работил като телеграфист и началник ж.п. станция (Белово). От началото на 1876 г. е ръководител на Копривщенския революционен комитет, избран и за помощник-апостол на Четвърти революционен окръг. Обявил Априлското въстание в родния си град на 20 април 1876 г. и разпратил вестта с прочутото кърваво писмо. Заедно с Панайот Волов ръководил въстаническа чета в околните села. При опит да се спаси след разгрома, бил заловен в планината. На път за пловдивския затвор използвал невниманието на стражата и се самоубил в габровския конак.

[53] Търневия хан в пловдивския квартал Кършиака (на братята Христо и Георги Търневи) е гнездо на борци за българската свобода. Там, на 28 февруари 1876 г. З. Стоянов се среща с главния двигател на Тракия Панайот Волов, за да получи от него пълномощно и инструкции за работата си като помощник-апостол на IV революционен окръг.

[54] „*... на Общия се падна жребието да убие орханийския дякон Дионисия*.“ Тук З. Стоянов греши името на дякона. Става дума за дякон Паисий, архидякон при Ловчанската митрополия, който

комитетското ръководство решило да премахне, тъй като имало опасност дяконът да донесе на каймакамина в Орхание за бунтовните приготовления. След един несполучлив опит през юни, Димитър Общи в изпълнение на решението успява да убие дякон Паисий на 20 юли 1872 г.

[55] *Димитър Ценович*. Роден в Свищов през 1834 г., комисионер и банкер в Букурещ, един от основателите и касиер на БРЦК. Починал през 1915 г.

[56] Левски не е сътрудничил на вестник „Независимост“ (на Любен Каравелов), защото вестникът е започнал да излиза през 1873 г., след залавянето и обесването на Апостола.

[57] *Николчо Сирков* (*Халача*). Роден в село Къкрина през 1830 г., починал в Ловеч през ноември 1873 г. Държал кръчма в Ловешката махала Дръстене. Доверено лице на Левски; с жена си Мария превърнали дома си в убежище на Апостола. Придружил Левски в последния му път до Къкринското ханче. Арестуван заедно с Левски и изправен пред специалната комисия в София. Отричал, че познава Апостола. След кратък престой в затвора е освободен по недоказаност. От притеснение починал няколко месеца по-късно. В дома му бил запазен част от архива на Ловешкия революционен комитет.

[58] *Поп Кръстю* (*Тотев Никифоров*). Роден през 1838 г. във Враца, починал на 21 септември 1881 г. в Ловеч. Следвал духовна семинария в Белград, участвал в издаването на в. „Дунавски лебед“. Един от основателите на Ловешкия революционен комитет. Бил негов касиер, а за известно време през 1872 г. може би и негов председател. (Източниците са несигурни, по този въпрос Левскиведите все още спорят). След Освобождението върху него тежи обвинението, че е предал Апостола.

[59] *Величка Поплуканова* (*Хашнова*). Родена през 1831 г. в Ловеч, починала през 1906 г. Сестра на председателя на Ловешкия революционен комитет Марин Поплуканов. Домът ѝ в Ловеч става едно от основните скривалища на Левски.

[60] *Христо Цонев* (*Латинеца*). Роден през 1846 г. в село Кькрина, починал през 1888 г. Съдържател на Кькринското ханче, в което е заловен Апостола. Член на Ловешкия и на Кькринския революционен комитет. Арестуван заедно с Левски на 26 декември 1872 г. Отказва познанството си с Апостола. Освободен от следствената комисия по недоказаност на вината.

[61] *Николчо Бакърджията* (*Никола Цветков*) (10 януари 1849 г., Ловеч – 10 ноември 1904 г.). Майстор бакърджия, доведен брат на Христо Иванов (Големия). Подпомагал дейците на Ловчанския революционен комитет, придружавал Левски до Кькринското ханче, а оттам, вече като арестуван, до София. Отричал познанството помежду им. Освободен по недоказаност на вината. След смъртта на Николчо Сирков се оженва за съпругата му Мария. През Освободителната война участва в доброволческа чета в помощ на руските войски.

[62] *Поп Кирил*. Става въпрос за отец Кирил Иванов Слепов, български духовник и националреволюционер, игумен на Калугеровския манастир. Той е в Хвърковатата чета на Бенковски и го придружава до зловещото ново мостче над река Костина. При залпа на башибозушката чета на Хаджи Люзгар Бенковски пада убит, отец Кирил е тежко ранен, а З. Стоянов и далматинецът Стефо Радоевич се спасяват. Отец Кирил е осъден и изпратен на заточение заедно с Никола Обретенов. По пътя към Мала Азия в цариградския затвор Матерханата отец Кирил умира от раните си. Това Н. Обретенов съобщава в писмо до Н. Табаков (Глобаря) от 20 ян. 1877 г.

[63] *Бяла Бонината улица*. Става дума за улицата в Търново, на която българската патриотка Бона Станчева (по баща Ганева) е имала прочут на времето си хан. Ханът бил един от най-добре уредените. Преди Освобождението в него отсядали висши турски чиновници и офицери. От тях хаджийката научавала важни тайни, които предавала на Търновския революционен комитет. След освобождаването на Търново от руските войски ханът станал място за срещи на видни български революционери: преместилият се от Букурещ Любен Каравелов, кметът на Търново Георги Живков, Стефан Стамболов и десетина още техни приятели.

[64] *Мазхар Ахмед паша*. Софийски мютесариф от юни 1872 г. Ръководил издирванията, свързани с обира на турската поща при Арабаконак (22 септември 1872 г.) и разкритието на част от комитетската мрежа в Орханийско, Тетевенско, Ловешко, Софийско и другаде, довело и до залавянето на Левски. От юни 1876 г. е преназначен за валия на София и Ниш. Починал през 1893 г.

[65] Захарий Стоянов и неговите съвременници наистина не са знаели подробности по развитието и воденето на процеса в София. Едва в началото на XX век на някои изследователи стават известни оскъдни документи (предимно телеграми, свързани с разследването). Правят се и безрезултатни опити по официален път да се проникне до османските документи. През 1931 г. част от прочистените цариградски архиви са закупени за преработка от нашите книжни фабрики в Костенец и Княжево. Спасени са за поколенията копия от разпитните протоколи на процеса и други материали. През 1952 г. Народната библиотека в София издава ценен сборник: „Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд. Документи из турските архиви“. Сред многото други публикации в наши дни се откроява книгата „Левски пред съда на Портата. Процесът в София 1872–1873 г. в османотурски, дипломатически документи и домашни извори“, издание на Общобългарски комитет и фондация „Васил Левски“, София 2007 г.

[66] Твърдението на З. Стоянов, че Левски се е самоубил в затвора, се опровергава от по-късно събрани доказателства (изповедта му пред отец Тодор преди изпълнение на наказанието и др.).

Чърти от живота и списателската деятелност на Любен С. Каравелов

Ако Никола Обретенов е най-добрият приятел на Захарий Стоянов, то Любен Каравелов е безспорно неговият духовен баща. Първото революционно четиво Захарий намира в Каравеловите вестници „Свобода“ и „Независимост“, доставяни тайно в Русчук, където Летописеца е живял по това време. Чете и книгите му „Неда“, „Стоян войвода“, „Хаджи Ничо“ и други, разпространява ги между свои приятели и познати в столицата на Туна вилает. „От

тях аз започнах своята деятелност“ – отбелязва той с признателност за всичко хубаво, което учителят му е дал. В онези години най-добрият пътеводител в бунтовния път на З. Стоянов е писменото слово на Каравелов. Обаянието на учителя е толкова голямо, че когато през 1880–1881 г. ученикът прави първите си известни стъпки в публицистиката, той „открадва“ един от псевдонимите на Каравелов, „Барон Лулчо“, и под неговата рубрика „Знаеш ли ти кои сме?“ публикува поредица остри фейлетони срещу недъзите на следосвобожденската ни действителност. Събира документи и се готви да напише биографията на своя учител; прекомерно зает, не успява да изпълни намерението си. Затова пък с усърдието на истински приятел и вещ познавач издирва, редактира и издава в осем тома почти цялото литературно наследство на Каравелов.

„Чърти от живота и списателската деятелност на Любен С. Каравелов“ е първи опит на З. Стоянов да разкаже нещо повече за своя учител. Докладът (словото за Л. Каравелов) е бил прочетен от М.Лазаров на вечеринка в пловдивския хотел „Люксембург“, организирана от учениците в пловдивската гимназия на 3 март 1885 г. По-късно е обнародван като подлистник в „Южна България“ (бр. 173–177/1885 г.) и преиздаден в брошура от книжарница „Лъв“ – Пловдив.

[67] Любен Каравелов е роден в Копривщица през 1834 година. вж. бележка № 32.

[68] „Записки за България и българите“ е отпечатана в „Руский вестник“ (1867) със заглавие „Из записок болгара“. На български голяма част от творбата Каравелов успява да отпечата в издавания от него вестник „Независимост“ (1874), в Ботевия „Знаме“ (1874–1875) и своето списание „Знание“ (1876–1878).

[69] За своята събирателска, преводаческа и редакторска работа по отпечатаните в осем тома Каравелови съчинения Захарий е лаконичен:

„Сичките свои повести и разкази Л. Каравелов е писал найнапред на руски език още в 1861 г. И когато е бил в Москва. Тие са издадени в едно цяло – първо издание в 1864, а второ в 1868 в Москва под заглавие: „Страници из страдании болгарского племени“. После са вече превеждани тие на български в 1869–1874 г. И печатани във вестниците „Свобода“ и „Независимост“. Българското

издание е било безразборно, нехронологическо. Ето защо ние, при второто българско издание, се ръководехме от руския оригинал, като почнахме най-напред от ония, които по-рано са биле напечатани.“ Такава е уводната бележка на З. Стоянов към том втори от съчиненията на Л. Каравелов (1887).

В Том първи на изданието са отпечатани стихотворенията на Л. Каравелов. За тях З. Стоянов разказва на цяла Европа чрез Будапещенския вестник „Газет дьо Хонгри“ (бр. 22 от 17/29 май 1887 г.), където в подлистник на първа страница публикува разкошен анализ на Каравеловите стихотворения и времето, в което са написани.

[70] „*Быт болгар*“ – така З. Стоянов нарича първата книга на Каравелов „Памятники народного быта болгар“

[71] Тук З. Стоянов отново се опитва да обоснове разбирането, че от книжните учени не може да се очаква създаването на истински произведения на човешкия дух.

[72] *Тургенев, Иван Сергеевич* (1818–1883). Руски дворянин, бележит писател реалист, борец против крепостничеството. След 40-годишната си възраст живее във Франция. Автор на стихове, поеми,повести, романи: „Записки на ловеца“, „Дворянско гнездо“, „В навечерието“, „Бащи и деца“ и др.

[73] *Белински, Висарион Григориевич* (1811–1848). Един от най-известните руски литературни критици и историци, публицист, философ, революционен демократ. Редактира списание „Московски наблюдател“, „Отечествени записки“, идеен ръководител на списание „Съвременник“. Смята революционната борба за решаваща сила при изграждане на ново общество. „Изкуството е не само творческо възпроизвеждане на действителността, но и активен преобразовател на обществения живот.“

[74] *Полицейските списатели Булгарин...* В. Булгарин (1789–1867), писател и критик, редактор на „Северная пчела“; Н. И. Греч (1787–1867) журналист и белетрист, издавал „Сын отечество“ и „Северная пчела“.

[75] *... една статия под заглавие „Сърбский министър Цукич“* – отнася се вероятно за публикувана кореспонденция на Каравелов

от Белград в Петербургския вестник „Голос“ (6.10.1867). През 1867 г. Каравелов отива в Сърбия като кореспондент на „Голос“ и „Московския ведомости“. Три години той прекарва в Белград и Нови Сад; по-точно не три, а две и половина, защото седем месеца от тях пролежава в Пещенския затвор, докато съдът отсъди, че е невинен, че няма нищо общо с убийството на княз Михаил Обренович.

[76] В Букурещ Каравелов са преселва през 1869 г., където започва издаването на вестник „Свобода“ (първият брой излиза на 7 ноември 1869 г. с бележита уводна статия, апотеоз на свободата): „Както е потребен на земните животни въздух, а на рибите вода, така също за човека е потребна, най-напред от всичко, свобода... Секи народ трябва да има свое народно развитие своя книжовност, свой живот, с една дума, своя свобода... Свободата е българското желание, свободата е нашата българска надежда, свободата е българската девиза, затова и ние на българската свобода посвещаваме и настоящият вестник.“

В „Свобода“ пише и Христо Ботев. Спрян по натиск на турското над румънското правителство. От началото на 1873 г. Каравелов започва да издава вестник „Независимост“

[77] Преселването на Каравелов от Белград в Букурещ става и по покана на Старите („Добродетелната дружина“), които му предлагат да стане редактор на подготвяния от тях вестник „Отечество“. След колебания Каравелов отказва и започва издаването на вестник „Свобода“

[78] През 1874 г. и вестник „Независимост“ спира. Каравелов си дава оставката като председател на БРЦК и започва да издава списание „Знание“ (1875–1876,1878). Причините? Най-близките братя по перо Ботев и Каравелов са скарани. И Стамболов натворил глупости по адрес на Каравелов и го „респектирал“ с револвер в ръка. А и други млади им пригласяли. Достойни за съжаление случки, най-точно оценени от З. Стоянов: „Хора с чувства, хора с идеал и честна душа, хора в чужда земя, гладни и боси, бездушни истукани щяха да бъдат, ако не са дохождали някога и до скарване. Само тогава животът е обясним, само в такива случаи общото дело е искрено!“

Знаменателна за преходния характер на спречкванията е и Ботевата „Делба“, посветена на Каравелов.

„Напред сега, с чувства и мисли,
последна делба да делим!
Да изпълним дума заветна:
На смърт, братко, на смърт да вървим!“

Любен Каравелов и неговите клеветници

Една полемика с „Разбойници на мъртви кости“ изправя Захарий Стоянов на пръсти през пролетта на 1885 г.

Клеветниците на Любен Каравелов, обединени по интереси около многоликата личност на Григор Начович, си имат своя трибуна – органът на възстановената през 1884 г. Консервативна партия вестник „Отечество“. Стрелящият от упор и подписващ се вестникар е Атанас Андреев, а негови анонимни вдъхновители и подстрекатели освен Григор Начович са още и Константин Стоилов и не по-малко известният по това време Пандели Кисимов. Отговарят им в Петко-Каравеловият вестник „Търновска конституция“ Стоян Заимов и главно Захарий Стоянов. Отговорите на З. Стоянов, публикувани за времето от 20 март до 10 април 1885 г., по-късно са издадени в отделна брошура под същото заглавие „Любен Каравелов и неговите клеветници“, отпечатана в София от К. Т. Кушлев.

[79] Атанас Андреев. Виден член на Българския таен комитет, след Освобождението съмишленик на Консервативната партия. За неговата несамостоятелна роля в полемиката свидетелствува и едно гневно писмо на Григор Начович до редакторите на „Отечество“ (П. Кисимов и А. Андреев): „Защо не експлоатирате повече откритите до сега подлости на Любена!... Понеже ги е заболяло, трябва да се разчесва раната.“

[80] Става дума за Никола Христич, министър по време на управлението на княз Михаил Обренович в Сърбия (1866–1868).

[81] „*Ето ви образец от едно решение за убийство, станало в Русчук*:“ – тук З. Стоянов говори за решението на Русенския частен революционен комитет да бъде убит Стоян Пенев, словослагател в печатницата на Л. Каравелов в Букурещ, който се хвалел в

Русе, че знае кои пишат от България във вестник „Свобода“ и ако иска, може всичките да ги покачи на въжето.

[82] В наши дни учени каравелисти доказаха, че няколко от писмата на Левски са достигнали до софийския мютесариф Мазхар паша, заловени от него в Тетевенския край след злополучния обир на турската поща в Арабаконак, но те нямат нищо общо със залавянето и процеса на Апостола.

[83] Клеветата за предателството на Каравелов е жива още и до наши дни. И нищо чудно, че съблазнява някой пишещи братя да ни я поднасят в една или друга интерпретация.

Четите в България...

Тази своя книга З. Стоянов е писал в Пловдив през втората половина на 1884 г. Предава ръкописа в областната печатница през януари 1885 г., в края на март публикува съобщения за предстоящото ѝ излизане във вестниците „Южна България“ и „Напред“: „ще се разпространява в Пловдив от автора, а в Русе от Ангел Обретенов“. Излиза от печат на 4 април. Положителни рецензии поместват Д. Петков (в. „Т. Конституция“ от 20 април 1885 г.) и П. Пешев в Периодичното списание на Българското книжовно дружество (№ 14/1885). „Написана с познатото ни майсторско перо; откроени са силните характери на войводите и авторитетът им пред четниците. Авторът замества легендите с истината за войводите, предадени му от живите участници в сраженията“.

[84] *Ангел Тихов Обретенов*. Роден през 1837 г. в Русе, получил класно образование. Имал много красив почерк. Някои от ръкописите на З. Стоянов, като „Българският Кавур“ и други са преписвани от Ангел. Участник в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Ранен по време на похода, заловен с други 13 ранени четници, осъден и изпратен на доживотно заточение в крепостта Сен Жан д'Акр. Там престоял до Освобождението – цели десет години. Връща се у дома си в Русе побелял, същински старец. Въпреки високото за времето си образование новите български властници отказват да го приемат на служба. Годините след преврата на княз Батенберг (27 април 1881) са буквално дни на глад

за оцелялата част на семейство Обретенови. По този въпрос на 13 юли 1883 г. Н. Обретенов пише на З. Стоянов:

„От всяка страна отпаднахме и изнемощяхме с Ангела, особено откъм храната. Ако вярваш, почти един цял месец става, месце не сме виждали, освен рибица, която лови Ангел, краставици от градината, чесън и маслинки. Лошо нещо било човек да не се храни добре."

Ангел никому не пише и никому не се оплаква. Прощава се с живота все така незабелязано и тихо, ненавършил още пълни петдесет години (1894).

Както личи и от предисловието на З. Стоянов, главният източник на сведения за четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа е Ангел Обретенов.

[85] *Генерал Игнатиев, Николай Павлович, граф* (1832–1908). Генерал и дипломат, руски посланик в Турция (1864–1877). Като главен пълномощник на руското правителство води преговорите и подписва Санстефанския мирен договор (3 март 1878). През 1881–1882 г. е министър на вътрешните работи на Русия.

[86] *Садък паша – Михаил Чайковски* (1808–1876). Полски писател и бунтовник, емигрирал във Франция след Полското въстание през 1830 г., след 1840 г. генерал на турска служба, организирал специална войскова част, в която служели и християни. Прекръстеният Садък паша приел мохамеданството, запознал се с Христо Ботев, харесал го и го поканил да служи в неговата част като офицер.

[87] Черната джамия (Имарет джамия) е днешният храм „Свети седмочисленици" в София. Минарето ѝ до половината било изградено с черен камък, откъдето носи името си. След Освобождението е използвана за затвор, „прелестта" на който са опитвали много видни обществени и политици (Петко Каравелов и други).

[88] *Людовик XIV.* Френският крал–слънце, от династията на Бурбоните (1638–1715). Най-известната му фраза достигнала до нас, е: „Държавата – това съм аз!" Води непрекъснати и разорителни войни.

[89] *Славният Гарибалди – Джузепе Гарибалди* (1807–1882). Италиански национален герой, даровит пълководец, един от вождовете на Италианското националосвободително движение, застава начело на освободителното въстание в Сицилия и Неапол, организира и ръководи доброволческите отряди в Освободителните войни срещу Австрия (1848, 1859, 1866).

[90] „*Мътната Букурещка Дъмбавица*“ – река Дъмбовица, която минава през центъра на румънската столица. Водите ѝ служат и за водоснабдяването на града. Признателни за живота и прохладата, която носи, букурещяни я дарили с крилатата мисъл: „Дъмбовица апа дулче, чине бя ну се май дуче!“ – „който пие от сладката вода на Дъмбовица не си отива“.

[91] „*екзалтираваният Татя Савич*...“ – Савич, Ангелаки (Тата) (1817, Свищов – 1892, Румъния). Живял като емигрант в Румъния, публикувал брошура на румънски: „Маска жос!“ („Долу маската!“), в която защищавал политическите схващания на Раковски. Сътрудничил на Ботевия вестник „Дума на българските емигранти“. След Освобождението го назначили, а после и скоропостижно уволнили от длъжността преводач при Българското агентство в Букурещ. По доклад на тогавашния министър на финансите Григор Начевич Народното събрание в Княжество България отказало да му отпусне поборническа пенсия (1883). Разяреният Тата Савич зашлевил публично плесница на министъра на финансите.

[92] *Мидхат Ахмед Паша* (*Мехмед Шефкет*) (1822 – Цариград – 1884, Таиф) (Мала Азия). Голям турски реформатор, водач на младотурците, опитал се да защити на практика в Дунавския вилает асимилаторската политика на Османската империя. Съществува недоказана версия за българския му произход. От 1864 до 1868 г. е валия на новообразувания грамаден Дунавски вилает, включващ 48 околии – от Тулча, Варна и Видин до София и Ниш. С реформите си придава европейски вид на Русчук, но не успява да преклони българите и да ги превърне в отомани. На два пъти е велик везир (1873–1874, 1876–1877). Опитал се безуспешно да свали султан Абдул Азис от власт, заточен в Таиф и там по-късно бил удушен по заповед на султана.

[93] *Иванчо Христович* (*Иван Попов – Ванката*) (1844, Габрово – 1868 – Стара планина) завършил военното Александровско училище в Москва, служил като офицер в Кавказ. Минал Дунава като четник-писар в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Тежко ранен, опитал се да стигне до родното си Габрово, но смъртта го покосила в Балкана.

[94] *Димитър Горов* (1841 г., Пещера – 1881, Трявна). През 1866 г. емигрирал в Румъния, най-напред в Браила, а след това в Гюргево. Занимавал се с производство на сапун и свещи. Печелел добри пари, които харчел за революционни цели. Подпомогнал сформирането на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, изпратил четниците чак до българския бряг. Нает къща (наречена казармата) в Гюргево за гюргевските апостоли, подготвили Априлското въстание. Зимата на 1875–1876 г. те живели там почти изцяло на негови разноски. Взел дейно участие в организирането на Ботевата чета, в която участвал и брат му Атанас. Заедно с жена си Иванка (сестра на Ангел Кънчев) придружил четниците на кораба „Радецки“. На него Ботев предал последните си писма до Венета и неколцина приятели. Поръчал му да изпрати известната телеграма, с която се осведомявала световната общественост за целта на преминаването на четата на Ботев в България. По време на Освободителната война служил като преводач при руските войски. След Освобождението бил околийски управител в Дерманци и Плевен. Починал в мизерия на 7 декември 1881 г.

[95] „*Ех, Бузлуджа, Бузлуджа!*“ Този вик издън душата на Захарий Стоянов е най-искреното възхищение и преклонение пред подвига на Хаджи-Димитровските четници, положили костите си на Старопланинския връх. Там, на 21 юли 1885 г. той участва в тържество, подготвено от опълченските дружества и БТЦРК по случай 17 години от смъртта на героите:

„На разсъмване ние влязохме в оная свещена бузлуджанска долина, гдето бе сложил гидийска глава Хаджи Димитър, заедно със своята вярна дружина. Два-три кръста, тъмни и посърнали стърчаха измежду зелените шубраки скромно и безпретенциозно. От долу до горе те бяха окичени със запалени свещи... облак от тамян, запален върху камачки по обрасналите с бурен гробове се издигаше меланхолически нагоре и лепнеше по росните букови

листе... Неволно тук нашата дружина отложи шапки и застана почетно в свещената долина.“

[96] *Христо Македончето*, за което тук З. Стоянов пише, вероятно е останал жив. Издал през 1896 г. „Записки на Христо Н. Македонски, бивш войвода за освобождението на България“.

[97] „*Достатъчно е една избирателна борба да омаскари всякого.*“ „Техниката“ на омаскаряването за която подробно разказва З. Стоянов е „доволно усъвършенствувана“, както би прибавил той ако би могъл да ни погледне отнякъде.

[98] „*Мустаците на генерал Кишелски*“. Става дума за Кишелски, Иван Попкиров, роден в Котел около 1820 г., починал 1880 или 1881 г. Български обществен и политически деец, генерал от руската армия. Подпомага организирането и изпращането на чети за България, изпращан с поверителни мисии в Букурещ и Белград във връзка с Българския въпрос. След Освобождението – губернатор на Видин и Варна.

[99] „*За броениците на Богориди...*“ *Богориди, Александър* (*Алеко Паша*), роден през 1822 или 1823 г. в Цариград – починал в Париж на 6 юли 1910 г. Син на княз Стефан Богориди, внук на Софроний Врачански (поп Стойко Владиславов) от Котел. Учил в гръцката велика школа – Цариград, в Румъния, Франция и Германия. Заемал висши дипломатически и административни постове в Османската империя. С протекцията на руския император Александър II и Великите сили бил назначен за първи генерал-губернатор (главен управител) на Източна Румелия.

[100] „*Кръстевич бей*“ – *Кръстевич, Гаврил Баев* (истинско име Гандьо Кътьов Баев). Роден в Котел през 1817 или 1820 г. – починал в Цариград през 1898 г. Обществен и политически деец, писател, юрист. Учил в гръцкото училище в Куручешме, завършил право в Париж. Активно участвал в църковнонационалните борби за извоюване на самостоятелна българска църква. Заемал висши постове в турската съдебна йерархия. Станал пръв директор на вътрешните работи и главен секретар на Източна Румелия. След изтичане мандата на княз Богориди заел неговото място като главен управител. Свален от поста на 6 септември 1885 г.

[101] „*Беше после ужасната пролет 1876 година...*“ По времето, за което разказва Захарий Стоянов е в родното си село Медвен (на десетина километра път от Котел). След залавянето му от турците в Стара планина, прекарва няколко месеца в пловдивския затвор „Таш капия“. Освободен от затвора на първи август 1876 г. той е „въдворен“ на местожителство в Медвен.

[102] „*Фалагата, тая емблема, която се е ползвала дълго време между нас...*“ Става дума за едно типично за възрожденското ни училище наказание във „фаланга“ или „фалага“. То е описано така: затискали босите крака на съгрешилия ученик в разцепено еднометрово дърво, вдигали ги нагоре и „кръщавали“ ходилата им с дрянова пръчка – от десет до двадесет и пет удара според тежестта на неповиновението и волята на даскала.

[103] *Бланки, Жером Адолф* (1798–1854). Френски икономист и публицист. След потушаването на Нишкото въстание е изпратен от френското правителство в България като анкетьор. В книгата си „Пътуване в България през 1841 г.“ описва турските зверства и безправното положение на българския народ.

[104] *Сен Жан д'Акр.* Акийската крепост в Мала Азия, в която заточавали български борци за свобода.

[105] Вестник „*Дунав*“ – издаван в Русе на турски и български език за времето от 1866–1877 г. Орган на Дунавския (Туна) вилает за пропаганда сред българското население, против всяка революционна проява. По думите на Л. Каравелов вестникът е „с полицейско, полушпионско и полуидиотско направление“.

[106] *Чорапчиев, Иван Петров.* Роден в Копривщица, учил при Й. Груев в Пловдив, редактор във вестник „Дунав“, официален цензор на българските книги в Русе.

Този „Опит за биография“ е живял и носен близо дванадесет години в душата на Летописеца.

И безпримерният подвиг на войводата, и огнената му публицистика, и недостижимата му поезия: Всичко е у Ботев „най!“ „Нека веднъж завинаги престанем да мерим хората като Христо Ботйов с аршина на обикновените смъртни...“

През 1882 и 1883 година, макар и в рамките на своите всеобятни „Записки...“ той събира сведения и за Ботев, а на 19 май 1884 г., по случай 8 години от смъртта му, публикува във вестник „Южна България“ първата си възхвала за „Хероят на Радецки“, поетът, революционерният списател Христо Ботйов“.

Когато се оттегля за „спокойна“ литературна работа в Русчук, той носи в куфара си събраните дотогава спомени и документи с твърдото намерение да напише биографията на поета. Завършва я вероятно в края на август 1888 г. Книгата излиза от печат на 9 ноември 1888 г. в Русе, печатница на „Наталия Любен Каравелова и сие“, съдържа 30 печатни коли. Посрещната с възторг от приятели и познайници на Ботев и на нож от негови и на списателя Захарий Стоянов противници, книгата се разпродава за няколко месеца. До днес е преиздавана над 12 пъти.

[107] *Луи Наполеон* (*Наполеон III*) (1808–1873). Племенник на Наполеон Бонапарт (Наполеон I) – през декември 1848 г. е избран за президент на Втората френска република. Три години по-късно извършва държавен преврат и се обявява за император (1852–1870) под името Наполеон III. Води почти непрекъснато завоевателни войни. През френско-пруската война капитулира при Седан (2 септ. 1870) и се предава в плен на германците.

[108] *Тошкович* (*Николай Миронов Тошков*) роден през 1816 г в Калофер. Емигрирал в Одеса, където като търговец натрупал голямо състояние. Като член на българското настоятелство в Одеса помогнал на много българчета да получат образование в Русия.

[109] „*Генерал Буланже*“... Става дума за генерал *Жорж Буланже* (1837–1891), френски политически деец, създал антирепубликанското движение – буланжизъм, през 80-те години на XX век.

[110] *Данаил Христов Попов* (1840–1909). Роден в Плевен, емигрирал в Румъния, където работил като печатар, впоследствие станал търговец и се установил в Турну Магуреле. Един от най-близките и доверени сподвижници на Левски. Известен и с псевдонимите „Азис“, „Азис Рушидоолу“. Чрез него се поддържала кореспонденцията между Вътрешната революционна организация и БРЦК в Букурещ. През Освободителната война сътрудничил на руското военно разузнаване.

[111] *Драсов, Иван Тодоров* (*Ваньо Терзията*). Роден в Ловеч през 1848 г. Един от големите дейци на Българското възраждане, секретар на Ловешкия революционен комитет, близък и доверен сътрудник на Левски, другар и довереник на Ботев. През 1872 г. заминава на учение в Писек (Чехия), от 1874 г. участва активно в дейността на БРЦК в Букурещ, както и в подготовката на Старозагорското и Априлското въстание. Починал през 1901 г.

[112] „... *записката на г. К. Тулешкова*“. Става дума за неиздадените спомени на Киро (Кирил) Тулешков (1845–1904). Роден в Търново, учил в Одеса, (където се запознали с Ботев), работил в Браилската печатница на Димитър Паничков по времето, когато Ботев печатал там своята „Дума“, в Букурещ е управител на Каравеловата печатница. След Освобождението е директор на Държавната печатница в София.

[113] За да има лични впечатления от пътя на Ботевата чета, на 17 май 1888 г. З. Стоянов тръгва заедно със стотиците поклонници от Козлодуй за Врачанския балкан. Цяла седмица живее в атмосферата на похода, разпитва живи още четници, държи речи на тържествата в Козлодуй и Балкана, а до „кичестата шипка със стотина алени цветове“, където Димитър Мазната посочил, че паднал Войводата, наредил (като подпредседател тогава на Народното събрание) да сложат скромен каменен кръст с надпис: „Христо Ботйов, поет и войвода, паднал за свобода на 20 май 1876 г.)

[114] Липсват категорични данни, че на тази своя любов (учителката Парашкева Шушелова от Калофер) Ботев е посветил стихотворението „До моето първо либе“.

[115] *Чернишевски, Николай Гаврилович* (1828–1889). – Руски революционен демократ, социалист утопист, философ, писател и литературен критик, един от ръководителите на списание „Съвременник“ заради революционна дейност е арестуван (1862) и хвърлен в Петропавловската крепост. Осъден е на вечно заточение в Сибир, където престоява около 20 години (1864–1883). Под негово идейно влияние са Л. Каравелов, Хр. Ботев и други български революционни демократи. Романът му „Какво да се прави“ е широко известен у нас.

[116] *Добролюбов, Николай Александрович* (1836–1861). Литературен критик и публицист, революционен демократ, един от ръководителите на списание „Съвременник“, идеолог на селската революция. Идеите му оказват голямо влияние върху оформяне възгледите на Каравелов и Ботев.

[117] *Херцен, Александър Иванович* (1812–1870). Руски революционен демократ, философ материалист, писател. Многократно арестуван и два пъти заточван заради борбата му срещу крепостничеството и самодържавието в Русия. Емигрира в чужбина. В Лондон издава популярния си вестник „Колокол“ (1857–1867).

[118] *Писарев, Дмитрий Иванович* (1840–1868). Руски литературен критик и публицист, революционен демократ. Противник на крепостничеството, затварян в Петропавловската крепост. Бори се срещу идеализма и естетизма в изкуството.

[119] *Пушкин, Александър Сергеевич* (1799–1837). Гениален руски поет, родоначалник на новата руска литература. Заради „волни“ изказвания (политически епиграми и др.) е неколкократно заточаван по заповед на Император Александър I. Внушителното му и най-разнообразно творчество респектира дори само със заглавията си: поемите „Руслан и Людмила“, „Братя разбойници“, „Полтава“, „Медният конник“, „Капитанска дъщеря“, „Кавказки пленник“, „Бахчисарайски фонтан“, историческата трагедия „Борис Годунов“, романа в стихове „Евгений Онегин“... Умира прострелян на дуел в разцвета на творческата си младост.

[120] *Д-р Брадел, Йордан*. Роден, през 1847 г. в Елена, завършил Московския медицински факултет, участвал в Сръбско-турската

и Освободителната война. В свободна България работи като доцент по съдебна медицина, член на Върховния медицински съвет. Починал на 28 януари 1899 г.

[121] *Лермонтов, Михаил Юриевич* (1814–1841). Един от бележитите руски поети, съвременник и приятел на Пушкин. Учил в Московския университет, завършил военно училище в Петербург. Автор е на около 400 стихотворения, поемите „Черкези“, „Кавказки пленник“, „Корсар“, „Мцири“, „Демон“ и др.; написал няколко драми: „Испания“, „Хора и страсти“, „Маскарад“... Връх на реализма му е романът „Герой на нашето време“. Заради стихотворението му „Смъртта на поета“, насочено срещу виновниците за смъртта на Пушкин (1897), е преместен на военна служба в Кавказ. На свой ред и той е убит на дуел.

[122] Песента „*била много още дълга*“. Когато събирал материали по написване на Ботевата биография, и пръснатите му по вестници стихотворения, фейлетони и политически статии (голяма част от които издал в спретнато томче през 1888 година) Захарий Стоянов научил, че песента (поемата) „Хайдути“ е била много по-дълга, обемаща цяла една епоха. Ботев я декламирал пред приятели, а казват, че паметливият Стамболов я научил наизуст. Узнавайки тези факти, З. Стоянов молил Стамболов: „Напиши ми песента на Ботйова (края) „Хайдути“, както я декламираше в железницата. То е за една вечер работа“. (писмо на З. Стоянов, Русе, до Ст. Стамболов, София, от 1 юли 1888 г.)

Свободна вечер Стамболов за Ботев не намерил.

[123] „... *някой си Малорус Иванович*“ – Според Михаил Димитров под това име се крие руския революционер С. Г. Нечаев (1847–1882). В спомените си Димитър Паничков отбелязва: „... имаше един поляк хубавец, името му Грималди, на години като Ботева. В Измаил липованите му думаха Иванович... Иванович голяма роля играеше с Ботева“

[124] „... *а Раковски бил починал вече*.“ Спорило се е в литературата дали Ботев се е срещал с Раковски. Тук З. Стоянов е прав. При отиването си в Букурещ Ботев не е могъл да се срещне с Раковски, тъй като той е починал преди това – на 9 октомври 1867 г. Независимо, че не са се срещали (Ботев е по-млад от Раковски

с 26 години), влиянието на основоположника на българското организирано революционно освободително движение върху поета революционер е несъмнено. В редица свои статии той дава израз на голямата почит, която храни към делото и паметта на великия свой предшественик.

[125] Вестник „*Дунавска зора*“, излизал в Браила (1867–1870) под редакцията на Добри Войников. Печатал го е Димитър Паничков.

[126] Списание „*Зорница*“, редактирано от Христо Ваклидов, печатано в Браила през 1864 г. печатницата е на Димитър Паничков.

[127] „*прочутия дяда Паничка*“. *Димитър Н. Паничков*, роден в Калофер през 1810 година, учил в родния си град и Пловдив, станал шивач във военната шивалня в Цариград, ходил на хаджилък в Ерусалим, след което постъпил като работник в печатницата на Драган Цанков. Приел унията, след това се отказал от нея и почнал да печата брошури против католиците и турците, които ги поддържали. Заточили го в Мала Азия, откъдето успял да избяга и през Русия се установил в Румъния. В Браила открил печатница, в която печатал много от емигрантските български вестници, между които и „Дума на българските емигранти“ на Ботев.

[128] *Добри Попов Войников*, (1833–1878). Роден в Шумен, учител, публицист и писател, създал първата българската театрална трупа (1866–1871), която давала своите представления в Браила, Галац, Букурещ и др. Създал свои и адаптирал чужди театрални произведения: „Криворазбраната цивилизация“, „Райна Княгиня“, „Стоян Войвода“ и други.

[129] Първото представление на „Стоян войвода“ се състояло в края на януари 1866 г. в Браила. В него ролята на Войводата с изключителен успех изпълнявал Иван Тодоров (Иван Капитан) от Велико Търново, участник в Първата българска легия в Белград (1862). С четата на Панайот Хитов на 28 април 1867 г. прекосил Дунава при Тутракан, за да намери смъртта си два месеца по-късно в Тетевенския балкан.

[130] *„дядо Маринчо Бенли“* (1809–1875). Родом от Шумен, преселил се в Румъния, където се занимавал с търговия. Състоятелен

търговец и мушиер, подпомагал със средства развитието на българската култура в Румъния. Член на Добродетелната дружина.

[131] *Стефан Русков Берон* (1820–1899). Роден в Котел, търговец в Браила и Брашов. Подпомага материално българската емиграция и Опълчението. Член-основател на Българското книжовно дружество в Браила. След Освобождението е депутат в Учредителното събрание.

[132] *Читалище „Братска любов“*, основано през 1866 г. по инициатива главно на ученици българчета от Медицинското училище в Букурещ. В продължение на няколко години то се превърнало в средоточие на обществения и на културния живот на българите в румънската столица. В неговата дейност вземат участие бележити представители на нацията като Раковски, Каравелов, Ботев и други. Преустановило дейността си в началото на седемдесетте години на деветнадесети век.

[133] „*... за Флореска... Ботйов не е искал да говори по-подробно*.“ Името и дейността на Флореску не са точно установени. Ботевоведи смятат, че зад това име може да се крият различни лица: С. А. Нечаев, Н. Ф. Меледин и други.

[134] „*Дума на българските емигранти*“ – първият вестник на Ботев, излизал в Браила от 10 юни 1871 до 5 август 1871 г., излезли всичко 5 броя. Словослагател – Киро Тулешков; печатар – Димитър Паничков.

[135] *Вестник* „*Народност*“ – излизал в Букурещ от октомври 1867 до юли 1869 година с редактори: Иван Богоров, по-късно Иван Грудов, а след него Иван Касабов. Излезли всичко 75 броя, в страниците на които намираме многоцветно отражение на революционните прояви и културния живот на българските емигранти.

[136] *Вестник* „*Право*“ – излизал в Цариград от 1869 до 1873 г. под редакцията на Иван Найденов, имал просветителска насоченост, с отрицателно отношение към българското революционно движение.

[137] *Вестник* „*Турция*“ – излизал в Цариград от 1869 до 1873 г., редактиран от османския цензор на българските, руските и славянските издания, Никола Генович (1835–1912) отявлен туркофил. По негови обвинения вестник „Македония“ на П. Р. Славейков е няколкократно спиран.

[138] „*Хората от Версайл...*“ Става дума за разгромителите на Парижката комуна (18 март – 28 май 1871 г.): Жул Фавр (1809–1880), член на Версайлското правителство; Мак-Махон (1808–1893) – командвуващ 130,000-та правителствена версайлска армия; Адолф Тиер (1797–1872) – първи президент на Третата република, чието правителство избягва от Париж във Версайл и организира борбата срещу комуната.

[139] „*нашия герой е бил такъв лют комунист...*“ – Това разказал Вазов на Захарий Стоянов и Летописеца не се поколебал да го сподели с читателите на първата Ботева биография.

[140] „... ето и самата защита на комунарите, напечатана във 2-и брой на „Дума“, под заглавие „Смешен плач“. По-нататък следва и самата публикация. Половин век по-късно някои ботевоведи обвиняват З. Стоянов, че станал „родоначалник на извращенията“, фалшификациите около идеите и самата личност на поета.“ Такова е схващането на уважавания наш историк Михаил Димитров, възприето в една или друга степен от неговите следовници.

По този въпрос виж и послеслова към този том от Т. Ташев.

[141] *Александър Македонски (Велики)* (356–323 преди новата ера). Цар на древна Македония, велик пълководец, завладял цяла Мала Азия, Сирия, Египет, Месопотамия, Персия и обширни области от Средна Азия. Създава най-голямата държава на древността, която след смъртта му се разпада.

[142] *Йоан Златоуст* (347–407). Цариградски архиепископ, известен с красноречието си, защитник на християнството.

[143] *Игнатий Лойола* (1496–1556). Испанец, основател на езуитския орден, фанатичен защитник на католическата черква.

[144] *Фурие, Шарл* (1772–1837). Френски социалист утопист. Разработва план за изграждане на бъдещото общество – строй на хармонията.

[145] *Прудон, Пиер Жозеф* (1809–1865). Френски политически деец, икономист, философ и социолог, един от основоположниците на анархизма.

[146] *Кювие, Жорж* (1769–1839). Известен френски учен естественик.

[147] *Нютон, Исак* (1642–1727). Английски физик, математик и астроном. Формулира трите основни принципи на класическата механика, закона за гравитацията, теория за движение на телата от Слънчевата система, става основоположник на диференциалното и интегрално смятане и др.

[148] *Вестник* „*Знаме*“, излизал от 8 декември 1874 г. до 14 септември 1875 г. – най-дълговечният вестник на Ботев, печатан отначало в печатницата на Л. Каравелов, а от брой 19 – 22 юни 1875 г. в закупената от Ботев собствена печатница.

[149] „Пристанала“ (посветена на г-ца М. И. Г-ва) – неизвестната за З. Стоянов госпожица е Мария Иванова Горанова от Карлово, учила пеене в Прага. Запознали са се наверно през 1867 г., когато Ботев е в Калофер.

[150] *„Велико Попов“ (Величко Попов).* Роден в Стара Загора през 1848 г. Учителствувал в българското училище в Галац, приятел и съидейник на Ботев. Двамата живеели заедно в Галац през пролетта на 1871 г. Поздравили по Великден с телеграма комунарите в Париж. На 1 май 1875 г. Ботев му подарил портрета си с надпис: „В памет на комунистическите ни подвиги брату Вел. Попову“. В. Попов починал през 1927 г. в Стара Загора.

[151] „*Браилското книжовно дружество*“ (Българското книжовно дружество) е учредено в Браила на събрание на представителите на българските общини в чужбина (26–30 септ. 1869). Председател Марин Дринов, седалището се премества през 1878 в

София, от 1884 г. става Академия на науките, а през 1911 г. е преименувано на Българска академия на науките.

[152] „*Нико Георгеско*“ (*Нику Георгеску*) е с неустановена биография, приет от Ботев за „другар“ при отнемането на „излишни“ средства от богаташи в Галац, Браила и други селища край Дунава. Някои автори предполагат, че става дума за Нико Джоржеску, обществен деец със социалистически идеи, преминал с румънските войски в България. По време на Освободителната война, бил в Търново и Стара Загора.

[153] „*Ботев стоял във Фокшанския затвор цели три месеца*“. На 25 април 1872 г. в Галац е арестуван приятелят на Ботев, руският революционер Николай Ф. Меледин, който имал румънски паспорт на името на А. Флореску. В края на април е арестуван и Ботев, вероятно по настояване на руския вицеконсул в Галац, за връзките на Ботев с революционера – емигрант Меледин. В спомените си Киро Тулешков отбелязва този факт така: „В Галац полицията го хванала и оттам го пратила във Фокшан, окован в железа... като политически престъпник, като комунист, а не като разбойник.“

[154] По поръка на Любен Каравелов и по своя инициатива Ботев превел книгата на известния руски историк професор Д. Ив. Иловайски „За славянското произхождение на дунавските българи“. Отпечатана и продавана в редакцията на в. „Знаме“ за един франк и десет бана.

Превел и издал сам драмата в три действия на украинския историк и писател Н. Костомаров „Кремуций Корд“

Превел и книгата на руския генерал Ив. П. Липранди: „Восточният вопрос и Болгария“. За нея чрез обявления във в. „Независимост“ се търсят спомоществователи: публикува се и началото във вестник „Нова България“ (бр. 1 от 5 май 1876 г.), но данни за отпечатването ѝ като отделна книга няма.

За аритметиката на Михаилова вж. б-ка № 155.

[155] „*Х. Данов се моли да му преведем няколко учебници*“. *Данов, Христо Груев* (1828–1911). Книгоиздател, книжар и просветен деец. Поставя началото на организираното книгоиздаване у нас. В 1858 г. открива книжарница и издателство в Пловдив с клонове в Русе и Велес.

За Христо Данов Ботев превел от руски „Уроци за първите аритметически правила и за счетовете от Михайлова“. Данов я отпечатал (112 страници) и започнал разпространението ѝ, без да забележи „опасните“ примери и задачи, с които Ботев онагледил аритметиката. По-късно, за да спаси изданието, Данов изхвърлил най-опасните задачи и ги заменил с други.

[156] „*той започнал хумористически вестник под названието* „*Будилник*“. Първият брой на „*Будилник*“ – вестник сатирически и юмористически“, бил отпечатан на 1 май 1872 г. в Букурещ, редактор Христо Ботйов. В редакционна бележка се посочва, че ще излиза три пъти месечно – веднъж с карикатури и два пъти без карикатури. Пари и дописки за вестника да се изпращат до Х. Петков, улица „Вергулуй“ № 33.

Брой 2 излиза на 10 май, брой 3 – на 30 май и... следва обяснение в рубриката „Книжевни известия“ на в. „Независимост“ (брой 42):

„Мнозина ни питат защо е престанал „Будилникът“. Какво да им отговаря човек? „Будилникът“ е престанал затова, защото редакторът му не може да седи гладен и защото печатницата иска пари. Разбрахте ли сега?... Редакцията на тоя вестник не е получила ни пребиена пара. На нашата българска публика не трябват вестници. Дайте ни парички. Ние съветваме бъдещите български редактори да отварят ахчийници и да варят шкембе чорбасъ“. (Авторът очевидно е Ботев.)

[157] *Антим I (Атанас Михаилов Чалъков* (1816–1888). Български черковен и обществен деец, първи български екзарх (от 16. II. 1872 г.). Завършил Московската духовна академия. След Априлското въстание е заточен в Мала Азия. След Освобождението е председател на Учредителното събрание и на Първото велико народно събрание.

[158] „*носи на гърба си султан Азиса*.“ *Абдул Азиз* (1830–1876). Турски султан от 1861 до 1876 г. През негово време е разрешен българския черковен въпрос. Свален и убит с преврат на либералните кръгове.

[159] „*Музикословеснейшият господин Пишурка*“ става дума за Кръстю Стоянов Пишурка, роден във Враца през 1823 г. Учил в родния си град, в Пловдивското гръцко училище и в Цариградска-

та гръцка гимназия. Учителства в родния си град и в Лом. Там се проявил като обществен деец, основал читалище и театър. Като човек бил безукоризнено честен, но завистници – съграждани го клеветели с повод и без повод, поради което седем пъти бил затварян от турските власти. Любител и изразител на тъй наречената „даскалска поезия“ заслужено попаднал под мушката на Ботев:

„Защо не съм поет и аз,
поет като Пишурката...“

[160] *Пърличев, Григор* (1830–1893). Роден в Охрид, учителствал в родния си град, Битоля, Солун и Габрово. Води борба срещу асимилаторската политика на фанариотите. Автор на поемата „Скендербег“, на стихотворения и „Автобиография“. Превежда част от „Илиада“ на български език.

[161] Иронизираният в стихотворението на Ботев „Защо не съм“ като Сапунов трети е в действителност, интелигентен за времето си човек, издател и на вестник „Просвещение“ (излязъл вероятно само в един брой). *Константин Петров Сапунов* роден през 1841 г. в Габрово, починал през 1916 г. Стихотворенията му са сполучлива илюстрация на „даскалската поезия“.

[162] *Оджаков, Петър Василев* (1834, Лясковец – 1906, Русе). Юрист, член на Българското книжовно дружество. Завършил право в Одеса, учителствал в Бесарабия и България, съдийствал в Кишинев (1873–1874). След Освобождението е председател на Окръжния съд в Русе, по-късно адвокат и прокурор в различни населени места. Записва и обнародва български народни песни.

[163] „*сладкото перо Михайловски*“, отнася се навярно за *Никола Михайловски* (1818–1892). Роден в Елена, учил в родното си място и Атина, завършил историко-филологическия факултет на Московския университет, учителствал в Елена и Търново, участвал и в черковните борби. Редактирал вестник „Съветник“, член на съвета при турското министерство на просветата и цензор на български книги. В това си качество станал омразен на борещата се за политическа независимост българска младеж. Защитил проекта на Мидхат паша за сливане на българските и турските училища.

[164] *Груев, Йоаким* (*Йоаким Груев Пройчев*) (1828–1912). Български просветен деец. Роден и учил в Копривщица и Пловдив (гръцко училище), после учителствал там, станал един от инициаторите за първо честване празника на светите братя Кирил и Методий. След Освобождението е директор на просвещението в Източна Румелия (1879–1884). Редовен член на БАН. Занимавал се с преводи, съставяне на учебници.

Един интересен факт, свързан със Захарий Стоянов:

В подготовка за издаване на том I от Записките З. Стоянов подава молба и Постоянният комитет (правителството) на Източна Румелия му отпуска парична помощ от 60 лири турски. За да му изплати сумата, обаче, директорът на Просвещението Йоаким Груев му поискал ръкописите, за да ги прегледа една учена комисия. Сърдит, З. Стоянов на 24 декември 1883 г. пише на приятеля си Никола Обретенов: „Аз му не давам не ръкописи, но зехир (отрова, Т. Т.) даже“

[165] *Балабанов, Марко Димитров* (1837, Клисура – 1921, София). Книжовник, политик и държавен деец, елинист, завършил гръцко богословско училище и право в Атина, Париж и Хайделберг, привърженик на консерваторите, от 1882 г. – на умерените либерали. По време на Освободителната война става вицегубернатор на Свищов и Русе. Депутат е в Учредителното събрание, министър на външните дела в Първото правителство на Тодор Бурмов, български дипломатически агент в Цариград (1880–1881), Букурещ (1902–1905) и Атина (1905–1906). Автор на исторически и биографични книги, публикувал документи от Българското възраждане.

[166] „*сиамските близнаци Балабанов и Овчов...*“ – с подиграването Овчов З. Стоянов именува българският екзарх Йосиф първи (светско име Лазар Йовчев) (1840–1915), български екзарх в Цариград от 1877 г. Роден в Калофер, учил в Цариград и Париж, редактор на списание „Читалище“, Ловчански митрополит от 1876 г., привърженик на консерваторите.

На 30 май 1877 г. Екзарх Йосиф I разпратил свое послание до българските християни да се молят да съхрани Бог държавата на султана.“ Подобни писмени обръщения изпратили и филипополският Панарет, и самоковският Доситей и доростоло-червенският митрополит Григорий.

Побратимите Никола Обретенов и Захарий Стоянов ги „опари-

ли“ жестоко и потърсили отговорност за поведението им с брошурата „Архиерейски послания“ – първа от пловдивските книги на З. Стоянов, отпечатана в края на 1883 г.

[167] „*безбожен като покойния „Тъпан*“ – на 1 февруари 1869 г. в Букурещ излиза брой 2 на хумористично-сатиричния вестник „Тъпан“, издаван от кръга на младите български революционери-емигранти. В него сътрудничил и Христо Ботев, но и досега не е установено със сигурност кои от материалите, публикувани във вестника, принадлежат на неговото перо.

[168] „*българският зоолог и доктор Начо Планински*“ – става дума за *д-р Начо Планински* (1847–1895) от Стара Загора. Учил в родния си град, завършил медицина в Букурещ, практикувал като лекар в Стара Загора и Сливен. Член на Българското книжовно дружество. След Освобождението е избиран няколко пъти за народен представител.

[169] „*както казва г-н Великсин...*“ *Димитър Великсин* (1840–1895) – роден в Браила в семейство на българи, емигрирали там по време на Руско-турската война (1829–1830). Учил в Браила и Париж, служил като чиновник в статистиката (Букурещ) и секретар на кметството в Браила. През 1879 г. бил главен секретар в Министерството на вътрешните работи в София, а след това чиновник в българското агентство в Букурещ. Писал стихотворения на румънски, френски и български език.

[170] *Кирияк Цанков* (1847–1903). Родом от Свищов, учил във Виена, преподавал немски език в Болградската гимназия, деен участник в революционното движение, близък на Л. Каравелов.

[171] „*на мое място е брат ми Стефан*“. Когато започнал да издава вестник „Знаме“ (8 декември 1874 г.) Ботев напуснал учителстването в Българското училище в Букурещ. Заместил го помалкият му брат Стефан, който от няколко години е като сянка на непрактичния си и небрежен брат в Румъния.

[172] „*Мнението на Каравелов и на Адженова беше...*“ *Иван поп Алексов Адженов* (1835 или 1839–1895) е роден в Казанлък, учил в Букурещ, където се занимавал с търговия. Участвал дейно в обществения живот на българската емиграция на страната на „ста-

рите“, бил уредник на техния вестник „Отечество“, издател на в. „Секидневний новинар“. След Освобождението живял в Русе.

[173] „*един мой вехт съученик Судзиловски...*“. Това е известният руски революционер, доктор *Николай Константинович Судзиловски – Русел*. Като студент по право бил принуден да напусне Петербург и записал медицина в Киев, където ръководел революционен кръжок. След провал се озовал в Лондон при лавристите, а от есента на 1875 г. е студент пета година в Букурещ. Там става свой в средата на българските емигранти, дружи отблизо с Ботев. Изглежда сменя Букурещ с Лондон и Цюрих, понеже узнаваме за едно негово писмо от април 1875 г. до Ботев, с което той от името на руски социалисти в Лондон и Цюрих го кани да им стане комисионер, да си разменят пропагандисти, паспорти и други. През май 1876 г. е в Букурещ. Отказал на Ботев да тръгне с неговата чета, тъй като не вярвал на успеха на тяхната експедиция. По време на Освободителната война участвал като хирург, практикувал като лекар в Плоещ, Питещ и Яш, озовал се в Цариград, откъдето след арест го изгонили, поживял около година и половина във Франция и през лятото на 1882 г. го виждаме заседнал в Пловдив като „лекар по очни и главни болести“. Станал близък със Захарий Стоянов, на когото помогнал да се абонира и получава нелегални издания на руски емигранти в Женева и Лондон.

[174] *Георги Странски* (1848–1904). Роден в Калофер, съученик на Ботев при баща му даскал Ботю Петков. След завършване на местното училище заминал при братята си Видол и Димо в Цариград, където работил като абаджия и една година като учител в българското училище. През пролетта на 1867 г. пристигнал в Галац с намерение да премине с чета в България. Поканил го брат му Видол, който бил вече другар на Филип Тотю, П. Хитов и Караджата. Разочарован от многото празни приказки и приготовления, заминал за Букурещ, където получил стипендия от княз Куза, учил в Медицинското училище, завършил след това и медицина и станал лекар в прочутата букурещка болница „Колентина“. Тук се срещнали и продължили приятелството си с Ботев, на когото станал кум при сватбата му с Венета, а после и кръстник на дъщеря му Иванка. Взел участие като лекар в Сръбско-турската и Освободителната война. Избран за член на Учредителното събрание, където станал известен с формулировката в Първата българска конституция за свободата на печата. Заселил се в Пловдив, къде-

то практикувал като лекар, бил избран за депутат в Областното събрание, член на Постоянния комитет, директор на финансите. Член е на либералната „казионна“ партия, а в навечерието на Съединението и неин председател. Участвал активно в подготовката и свалянето на Гаврил Кръстевич от власт на 6 септември 1885 г. оглавил временното правителство, а на 9 септември станал княжески наместник за Източна Румелия. Става последователно наш дипломатически представител в Белград, министър на външните работи в правителството на Стамболов. Разочарован от политиката на Княз Фердинанд и Ст. Стамболов след четиригодишно министерстване си дава оставката от кабинета. Отново е лекар, този път в София. Умира през 1904 г. на поста си като председател на Сметната палата.

[175] „*Стоян Заимов... тръгна за Цариград да го пали*“. В навечерието на Старозагорското въстание на Стоян Заимов е поставена задача с няколко души помощници да запали на много места Цариград, за да се предизвика смут и улесни въстанието. Заимов заминал с определените му другари, но до запалване не се стигнало. С намесата на Христо Ботев подпалвачите се върнали обратно. Заслуга затова има и директорът на Южнославянския пансион в град Николаев Тодор Минков. По въпроса той пише на заместник-външния министър на Русия Н. К. Гирс:

„В месец август пристигна при мен членът на революционния комитет г-н Ботев и обяви, че въстанието е определено за 17 септември и искаше моя съвет. Той ми съобщи, че около 50 души българи са тръгнали за Цариград, за да го подпалят на няколко места и че това ще послужи като сигнал за въстанието в провинциите... Аз не одобрих това и доказах на г-н Ботев, че с подобна постъпка ние българите нравствено ще паднем в очите на Европа... Г-н Ботев одобри моето мнение, извика от Константинопол един българин и го убеди да се откаже от взетото намерение – да се подпали Константинопол.“

[176] „*Издал още малко книжле от свои и от Стамболови стихотворения*.“ През есента на 1875 г. е отпечатана книжката „Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова“, съдържа 16 Ботеви и 5 Стамболови стихотворения. Издава я редакцията на вестник „Знаме“, отпечатана в печатницата на вестник „Знаме“, 69 страници, цена 80 бана.

[177] В края на писмото до Димитър Горов е поставена дата: „Букур., 18 ноем. 887 г.“ Очевидно, това е грешка. Годината е 1875-та.

[178] *Ив. Андонов – Иван Андонов Савов* – (1857, с. Мурсалково, Чирпанско – 1937, Пловдив). Участник в националноосвободителното движение, обществен деец, учител. Взима участие в Старозагорското въстание и в подготовката на Априлското въстание в родния си край. След потушаване на въстанието е заточен в Мала Азия. След Освобождението е административен служител в Пловдив, активен участник в подготовката и осъществяването на Съединението, секретар на Българския таен централен революционен комитет, след 1885 г. работи като адвокат. В продължение на 30 години непрекъснато е избиран за народен представител.

[179] *Филипов, Стою, Коюмджията* (Пъдарина, Пощата) (неизв... 1889) – националреволюционер, член и куриер на Чирпанския революционен комитет от 1871 г., помощник на Левски и Стоян Заимов. Емигрирал в Румъния и по време на Освободителната война се включил в доброволческата чета на П. Хитов. Взема дейно участие в подготовката на Съединението в Чирпан и околните села.

[180] *Таню Сливнелията – Таньо Стоянов Куртев* (1846–1876). Роден в Сливен, член на Сливенския революционен комитет, заточен в Диарбекир през 1873 г. Избягва от заточение и емигрира в Румъния. Участва в Априлското въстание, като преминава с чета в България на 16 май 1876 г. Загива в сражение на 27 май при село Арайлар (дн. Априлово), Поповско.

[181] *Иваница Данчев (Панчев)* (1850–1912). Роден в Свищов, участвал в Априлското въстание като помощник-апостол във Врачанския революционен окръг и участник в Ботевата чета. Заловен и заточен в Сен Жан д’Акр.

[182] *Братияну, Йон, К.* (1822–1891). Румънски политик, председател на национално-либералната партия. Участва в Берлинския конгрес (юли 1878 г.), на който Румъния получава независимост.

Тодор Ташев

РЕЧНИК НА НЕПОЗНАТИ ДУМИ И ИЗРАЗИ

ААЗА, АЗА (тур.) – член на съвет или комисия; мн. ч. аази
ААЛАР, АЛАР – вж. агалар
АБДЕСТ (тур.) – измиване преди молитва
АГА (тур.) – господар, богаташ; мн. ч. агалар – господари, аги (обр.)
АГАШЕТИНИ (тур.) – от ага, господари, с оттенък на презрение
АДЕТ (тур.) – обичай, ред, нрав
АДЖЕБА (тур.) – чудно, дали, наистина
АДЖИП (тур.) – особен, чуден, чудно
АЗИЗИЕ (тур.) – вид фес, ален
АЙГЪР (тур.) – жребец
АЙЛЪК (тур.) – месечна заплата
АКАТИСТИ (гр.) – християнски хвалебствени песнопения, които богомолците слушат прави
АЛАДЖАК-ВЕРДЖЕЦИ (тур.) – вземания-давания
АЛАЙ БЕЙ (тур.) – командир на полк
АЛАТУРСКАТА СЕТИРЕТА (тур.) – с две значения: 1) от „сетир“, „седир“ – миндер, диван, по турски; 2) палто алатурка
АЛЛАХ ЬОМУРЛЕР ВЕРСИН (тур.) – Бог да ви дава здраве
АЛТЪЛЪК (тур.) – сребърна монета от 6 гроша, от алтъ – шест
АЛЪШ-ВЕРИШ (тур.) – вземане-даване, търговия
АМАН (тур.) – повик за помощ, за милост, вик на отчаяние; аман, аман, бадътлъ – аман, аман, багдадчанино
АМУДЖА (тур.) – чичо
АМУНИЦИЯ (лат.) – въоръжение, оръжие, снаряжение
АРГАТИН (гр.) – ратай, слуга в селското стопанство
АРЕТЛИК (тур.) – приятел, байно, побратим
АРЕЯ, вероятно АРИЯ (ит.) – песен на един глас с лирично съдържание
АРФЯНКА (ст. герм.; бълг.) – странствуваща свирачка на арфа
АСКЕР (тур.) – войска
АСЛИЯ (тур.) – истински
АТ (тур.) – кон
АХПАП, АПАП (тур.) – приятел, другар, връстник

АХТ („да си извади ахта“) (тур.) – уговорка, договор
АЧ КАТУП! (тур.) – отвори вратата!
АШАР (тур.) – вид данък, юшур, десятък
АЯЗМО (гр.) – свещен извор, светена вода
АЯНИН (тур.) – знатен, виден, първенец, сенатор

БАБА АЛИЕ [Бабъ-Али] – Високата порта
БАБАИТИН (тур.) – юнак, мъжага
БАДЖАЦИ (тур.) – бедра
БАЖДАРНИК (тур.) – който събира бач, такса за стока, внасяна в града за продан
БАЖДАРНИЦА (тур.) – място, постройка, дето се взема бач, мито
БАЗИРГЯНИН (тур.) – търговец, понякога презрително за търговец
БАЙРАМ (тур.) – празник
БАКТИСВА (тур.) – омръзва
БАСКЪН ВАР (тур.) – има нападение, нахлуване; обиск
БАСКЪН, ХЪРСЪЗ! (тур.) – Нападение, разбойници!
БАСТИСВАМ (тур.) – нападам, правя обиск
БАТАРДИСВАМ (тур.) – фалирам, разорявам се
БАХЧА (тур.) – градина
БАШ (тур.) – глава, главен
БАШИКА (тур.) – качулка, покривка за глава
БАШКЕТИП (тур.) – главен писар, секретар
БАШ ПЕРДЕ ЧАУШ (тур.) – главен глашатай, старшина
БЕГЛИК (тур.) – данък върху дребния добитък
БЕДЕЛ (тур.) – данък, такса
БЕКЕТ (рум.) – торба за куршуми
БЕКЛЕМЕ (тур.) – стражарница, място за чакане, караулно помещение
БЕЛ-ПАСТЪРМА (тур.) – пастърма от филе
БЕРАТ (тур.) – султанска грамота; свидетелство
БЕРАТЛИЯ (тур.) – снабден с берат, с грамота за определени права
БЕРЕКЕТ (тур.) – плодородие
БИНБАШИ (тур.) – майор
БИНИШ – пелерина, наметало; езда, кавалерийски полк
БИРИДЖИК (тур.) – единствен
БОАЗ (тур.) – пролом, проход, дефиле (богаз)
БОМБАШИР, от МУБАШИР (тур.) – пратеник, чиновник със специално предназначение

БОРЧ (тур.) – паричен дълг
БОШЛАФ (тур.) – празна приказка; празна работа
БРАНТИЯ (тур.) – изоставен, запуснат; стара изоставена жена
БУКАГИИ (букаи) (тур.) – окови за крака на човек или на животно, железни спъвалки
БУМБАРЕК, от МУБАРЕК (тур.) – благословен, щастлив
БУМБАШИР (тур.) – прислужник в съдилище; чиновник със специални поръчки
БУЮРУЛТИЯ (тур.) – постановление, заповед
БЫТ ПО СЕМУ (рус.) – тъй да бъде
БЮЛБЮЛ (тур.) – славей
БЮЛЮКБАШИ (тур.) – ротен командир
БЯЛА РАДА – ракия

ВАДЕ (тур.) – срок
ВАЛИЯ (тур.) – управител на вилает, областен управител
ВАЛЛАХА – БИЛЛЯХА (тур.) – кълна се в името на Аллаха
ВАРДЪ ВАРМАДЪ (тур.) – още непристигнал, без да пристигне
ВЕКИЛ, ВЕКИЛИН (тур.) – пълномощник, заместник
ВЕРЕСИЯ (тур.) – продажба на вяра, вземане
ВИГОВОР (рус.) – укор, мъмрене, бележка (от „выговор“)
ВОЛЕНТИРИН (рус., фр.) – доброволец
ВУРУН! (тур.) – Удряйте!
ВЪЗГЕЩИСВАМ, ВЪЗГЕЧТИСВАМ (тур.) – отказвам (се)

ГАВАЗИН (тур.) – телохранител, слуга
ГАВЖА (тур.) – вж. гъжва
ГАДЖАН (тур.) – хулна дума за турчин
ГЕВЕЗЕ (тур.) – глезан; дърдорко
ГЕВЕНДИЯ (тур.) – лека жена (от татарски)
ГЕВШЕК (тур.) – отпуснат
ГЕДЖЕЛИК (тур.) – облечен с геджелик – нощница
ГЕЛ-ГЕЛИМ (тур.) – що се отнася до, колкото до...
ГЕМ (тур.) – юзда
ГЕЧЕНМЕК, ГЕЧИНМЕК (тур.) – прехрана, поминуване
ГЪЖВА (тур.) – чалма
ГЬОЗБОЯДЖИЯ (тур.) – който замазва очи; фокусник, измамник
ГЮБРЕ (тур.) – тор, смет
ГЮЛЛЕ (тур.) – снаряд
ГЮНДЕЛЮК (тур.) – надница

ГЮНДЮС ХАРСЪЗЛАР (тур.) – пладнешки разбойници
ГЮРУЛТИЯ (тур.) – шум, врява
ГЯВУР (тур.) – неверник

ДАМАР (тур.) – вена, жила
ДАЯК (тур.) – бой, пердах
ДЕВИР, ще стане ДЕВИР (тур.) – период, обрат, обиколка, прехвърляне
ДЕВИТ (тур.) – прибор за писане, който се носи в пояса
ДЕВИЯ (тур.) – оплакване, съдебно дело, процес
ДЕВЛЕТ (тур.) – държава
ДЕКАР – 919,3 кв. м
ДЕМБЕЛХАНЕ (тур.) – дом, където се излежават ленивци
ДЕМИР ТЕПЕЛИЯ (тур.) – с железен връх
ДЕМИРБАШ (тур.) – чифлик, който се дава под аренда за пет години; наемно, заето нещо
ДЕРВИШ (тур.) – мохамедански калугер
ДЕРЕБЕЙ (тур.) – изедник, кулак
ДЕРЕДЖЕ (тур.) – градус, степен
ДЕСПОТ ЕФЕНДИ (гр., тур.) – гръцки владика
ДЕЯДЖЕМ ЙОК (тур.) – няма какво да кажа
ДЖАДЖИЯ (тур.) – от джаде – шосе – който ходи, работи по пътищата
ДЖАНЪМ (тур.) – душо моя, душице
ДЖЕВАП, ДЖУАП (джувап), джеваб (тур.) – отговор
ДЖЕДЕ (тур.) – шосе, път
ДЖЕЛАТ (тур.) – палач
ДЖЕЛЕП (тур.) – търговец на добитък
ДЖЕПАНЕ (тур.) – бойни припаси, муниции
ДЖИНС (тур.) – род, порода
ДЖЮМБЮШ (тур.) – веселие, смехория
ДИВАМСЪЗ (тур.) – непродължителен, непостоянен
ДИВАНЧАПРАЗ (тур.) – стоене прав, на крака
ДИКАТ (тур.) – внимание
ДИЛБЕР ЧОДЖУК (тур.) – красиво, очарователно момче; луда глава
ДИН (тур.) – религия
ДИНИМИЗ ИНАНМЪЗ ПАТЛАДИ (тур.) – пръсна се религията ни, вярата ни

ДИНИСИЗ ИМАНСЪЗ ГЯВУР (тур.) – без религия, без вяра, неверник
ДИНИСЛЯМ (тур.) – ислямска религия
ДОГАН (тур.) – сокол
ДОМУЗ (тур.) – свиня
ДОРОБАНЦОЛУЙ (рум.) правилно „доробанец“, от „доробанци“ – пехотинци, войници
ДОСТ (тур.) – приятел, другар
ДОХАК (тур.) – справя се с някого, с нещо
ДРАМ (гр.) – единица за тежест, 1/400 от оката
ДУШМАНИН (тур.) – враг
ДЮЛГЕРИН (тур.) – зидар
ДЮЛЮМ, правилно ДЬОНЮМ (тур.) – мярка за повърхнина, уврат, приблизително
ДЮМЕН (тур.) – кормило
ДЮНМЕ, ДЬОНМЕ (тур.) – изменник, ренегат

ЕВЕТ (тур.) – да, оттук еветчия, човек, който се съгласява, блюдолизник
ЕГЛЕНДИСВАМ (тур.) – забавлявам се
ЕКСИК (тур.) – с недостиг в теглото
ЕМЕНИИ (тур.) – плитки обувки, шити без токове, половинки
ЕРБАП (тур.) – способен, годен
ЕРГЕЛЕ, ХЕРГЕЛЕ (тур.) – стадо коне
ЕРУНДА (рус.) – празна работа, безсмислица
ЕСКИ ДОСТ ДУШМАН ОЛМАС (тур.) – старият приятел противник не бива
ЕТЕК (тур.) – поли
ЕФЕНДИ (тур.) – господин, почетна титла

ЗАИ (тур.) – загубен
ЗАМАН (тур.) – време
ЗАП (тур.) – обуздаване, овладяване
ЗАПТИЕ (тур.) – стражар, заптие юшюри – стражар по събирането на данъка юшур
ЗАФЕТ – вж. зияфет
ЗЕБЕК (тур.) – леко въоръжен турски войник, от племето зебеци около Смирна
ЗЕНГИ-ААСЪ (тур.) – който се грижи за амуницията на коня и държи стремето, когато господарят му се качва на коня

ЗЕХИР (тур.) – отрова, горчивина
ЗИЯФЕТ (тур.) – угощение, гуляй
ЗОРЛЕН ГЮЗЕЛИК ОЛМАС (тур.) – насила хубост не бива
ЗУЛУМЛУК (тур.) – насилие, обир, грабеж

ИДИРДИСВАМ (тур.) – предоставям да бъде изяден, оставям да бъде изяден
ИКИНДИЯ (тур.) – надвечер, между обяд и залез
ИКРАМ (тур.) – почит, чест, уважение
ИМАН (тур.) – вяра
ИМЕРЕК – църковен термин на църковнославянски език – им ѧ рекъ, – което ще рече „кажи му името“
ИМЗА (тур.) – подпис
ИНДЖИЛ (тур.) – евангелие
ИНСАН (тур.) – човек
ИНСАН КЕСИТЛАНДЪ (тур.) – човеците станаха рядкост
ИНСУРГЕНТИ (фр.-рум.) – въстаници
ИСТИНДАК (тур.) – разпит, следствие
ИХТИБАР (тур.) – почит

ЙОК (тур.) – не, няма
ЙОК БИЛМЕЗ (тур.) – не знае

КААЗА, от КАЗА (тур.) – околия
КАБАДАИ (тур.) – нахалник, смелчага
КАБАДАЙЛЪК (тур.) – смелост, юнащина, а и нахалство
КАБУЛ (тур.) – приемане, съгласяване
КАВАРДЖИК МУСТАКИ (тур.) – засукани, къдрави мустаци
КАЗЪЛБАШ (тур.) – принадлежащ към мохамеданска религиозна секта
КАИТЯ (тур.) – вписвам, регистрирам (тескере напр.)
КАЙДИСАН (тур.) – отречен, от когото са се отказали
КАЙМАКАМИН (тур.) – околийски началник
КАЛЕ (тур.) – крепост, твърдина
КАЛПАЗАНСТВО (тур.) – негодност, несръчност
КАЛЪЧ (тур.) – сабя
КАМАРАШИН (рум.) – търговец на сол
КАНТАР-ТОПУЗУ (тур.) – като тежест на кантар
КАПЗАМАЛИН (тур.) – бирник

КАПИЯ, КАПУ (тур.) – врата, учреждение, в преносен смисъл връзка с наш влиятелен човек
КАПСА (лат.) – възпалител
КАРАГЯВУР – черногорец
КАРАМАНЯСТ – едър, снажен
КАРАНДАШ (рус.) – молив
КАРАШМАЛЪК (тур.) – бъркотия, суматоха
КАРДАШ (тур.) – брат, приятел, другар
КАРДАШЛАР, АРКАДАШЛАР (тур.) – братя, другари
КАРМА-КАРАШИК (тур.) – съвсем разбъркано, смесено
КАРТУШИ (фр.) – патрони
КАСАТУРА (лат. и тур.) – двуостър нож; голям плосък щик, тесак
КАТАНА (унг.) – едър кон
КАТЕХИЗИС (гр.) – учебник по основните положения на християнството
КАУК (тур.) – шапка, ушита от плат
КАУШ (тур.) – килия
КАФИЛТИЯ от КАХВЕ-АЛТИ – закуска
КАХПЕ (тур.) – коварен, подъл, вероломен
КАЧАК (тур.) – беглец
КАЯФЕТ (тур.) – външен вид, униформа; КАЯФЕТЛИЯ – който има хубав външен вид
КЕБЕДЖИЯ (тур.) – занаятчия, производетел на кебета
КЕЗАП (тур.) – азотна киселина
КЕНДИ-БАШИНА, КЕНДИБАШ (тур.) – самостоятелен
КЕПАЗЕ (тур.) – нищожен, долен, никакъв, без чест
КЕПЕЗЕЛИК (тур.) – безчестие, позор
КЕРАТА (тур.) – хулна дума в смисъл – негодник, животно; мн. ч. кератлар
КЕСАТ (тур.) – недостатъчен, недостигащ, колкото е нужно
КЕСЕДЖИЯ (тур.) – разбойник, кръвник
КЕСКИН (тур.) – рязък, остър
КЕТИП (тур.) – писар
КЕФАЛИМЕ от КЕФЕНИЕ (тур.) – чесане на кон, излъскване на косъма му
КЕФИРОГЛУ (тур.) – неверников син
КЕХАЯ (тур.) – общински чиновник, селски наместник
КЕШИШ (тур.) – монах, духовник
КИМ ГЕЛИОР? (тур.) – Кой иде?

КИМ САНЪЗ? (тур.) – Кой сте?
КИР(А) (гр.) – господар, -ка, господин, госпожа
КИРАДЖИЯ (тур.) – преносвач на вещи с кон или с кола, наемател
КИРИЯ (тур.) – наем
КИФИЛ (тур.) – поръчител, гарант
КЛАПОДАН – сърма
КОЗЕ МЕСО (у З. Стоянов) – консерватор, богат човек
КОКОНА (гр.) – госпожа, гражданка
КОЛДЖИЯ (тур.) – пазач, стражар, граничен пазител
КОЛЧАКЛИЯ (тур.) – с наръкавници, „колчаклия потури“ – с гетри над ходилата
КОМКА (лат.) – причастие, приобщение
КОМШУ РАЯЛАР, АЛЛАХ ГЕМЮРЛЕР ВЕРСИН (тур.) – съседи от раята, Бог да ви даде живот
КОМШУЛУК (тур.) – малка вратичка между съседни дворове, съседство
КОНАК (тур.) – място за спиране, нощувка, отсядане; правителствена сграда, къща на големец. У З. Стоянов след Освобождението най-често дворецът на областния управител на Източна Румелия.
КОНДИСВАМ (тур.) – отсядам, кацвам
КОНТОХЧЕ (тур., перс.) – къса горна дреха, кожухче
КОРИЯ (тур.) – гора
КОСПАРТА – сабя
КОЮМДЖИЯ (тур.) – златар
КРИВОТО ХОРО, ЛЯВОТО ХОРО – да се ходи с хайдушка дружина в Балкана
КРЪКЛИГА – ножица за стригане на овце
КТИТОР (гр.) – основател, създател на храм
КУЙРУК (тур.) – опашка
КУЛТУК (тур.) – ръка, мишци
КУНДУРАДЖИЯ (тур.) – обущар
КУРБАН БАЙРАМ (тур.) – голям мохамедански празник, на който се прави жертвоприношение
КУРКОЙ (рум.) – фит, пуяк
КУЧЕР (нем.) – колар, кочияш
КЪРАГАСЪ (тур.) – началник на стражата за селата
КЪРДЖИЯ (тур.) – който нощува в полето
КЪРСЕРДАРИН (тур.) – началник на полска стража
КЮЛХАНЕ (тур.) – немирник, лудетина, хулиган

КЮТЮК (тур.) – пън
КЮЧЕК ХАВАСЪ (тур.) – мелодия, песен за кючек
КЮЧЮК (тур.) – малък
КЯР (тур.) – печалба
КЯФИРИН (тур.) – неверник, немохамеданин, гяур, оттук „кяфирлик“

ЛАГЪМ (тур.) – галерия, трап, подземен ход
ЛАЗ – турчин от малоазийското черноморско крайбрежие
ЛАНГЕР (станимаклийски, тур.) – крив грък, прозвище на грък от Асеновградско и Пловдивско, погърчен българин
ЛАФ (тур.) – дума, приказка
ЛЕШПЕР ХОРА, от РЕНЧПЕР (тур.) – хора селяни, селски работници

МААШОВИ (тур.) – заплати; „трепери за своите маашови“
МАЗГАЛ (тур.) – прорез, дупка в стена за стрелба през нея
МАЛАКОФ – рокля, фуста, долу широка, с обръч
МАРАЗ (тур.) – болест, слабо място
МАСТИКА КЕФИ (тур.) – удоволствие при пиене на мастика
МАХЗАР, МАХЗАХАР (тур.) – прошение, колективна молба
МЕДЖИЛИС, МЕЗЛИШ (тур.) – съвет, народно събрание, съвещание; по-правилно „меджилис“
МЕДЖИЯ (тур.) – тлака, общо работене; така се нарича стар български обичай, когато някой строи къща да му помогнат всички съграждани
МЕЗАТ (тур.) – наддаване, разпродажба, търг
МЕКЕРЕ (тур.) – товарно животно, мазник, долно оръдие
МЕМЛЕКЕТ (тур.) – страна, родина, край
МЕМЛЕКЕТ ЧОРБАДЖИЛАР (тур.) – първенци в дадена страна, район
МЕНДЕР АЛТЪ (тур.) – под миндера
МЕРКЕЗ (тур.) – средище, център
МЕХРАБА (тур.) – здравей
МЕШЕЛИК (тур.) – дъбова гора
МИЛИЯЗИМИН (тур.) – поручик
МИНЦ (нем.) – австрийска златна монета
МИРАЛАЙ (тур.) – полковник
МИТЕРИЗИН (тур.) – окопи
МОАВИНИН (тур.) – заместник, помощник

МОСКОВ ГЯУРУ (тур.) – руснак
МУНАСИП (тур.) – пристойно, прилично, благословено
МУХАРАБЕ (тур.) – война
МУШИЯ (рум.) – чифлик, крепостно владение
МЮДЮРИН (тур.) – управител на малък град, нахия, община
МЮДЮРЛЮК (тур.) – служба на мюдюрин
МЮЛЕЗИМИН – вж. милиязимин
МЮТЕВЕЛИЯ (тур.) – управител на вакъф (религиозна фондация)
МЮТЕСАРИФ, МЮТЮСАРИФ (тур.) – окръжен управител
МЮТЕСАРАФЛИК (тур.) – окръжно управление

НА ПЛЕЧОК! (рус.) – военната команда „Пушки на рамо!“
НАМЛИЯ (тур.) – известен, прочут
НАФУЗ, НОФУЗ (тур.) – влияние
НЕФЕР (тур.) – войник, редник
НИШАН (тур.) – знак, белег, орден, цел за стрелба
НОТАБИЛ (лат.) – благородник, достопочтен, виден гражданин
НУФУЗ (тур.) – население

ОДАЯ (тур.) – стая
ОКА (тур.) – мярка за тегло = 1282 г
ОКТОИХ (гр.) – църковна книга, осмогласник
ОЛАНИН (тур.) – момче за удоволствие на неестествени, перверзни плътски наклонности
ОМУЗА-А-АЛ! (тур.) – военна команда „На рамо!“
ОНБАШИ (тур.) – ефрейтор
ОРТАК (тур.) – съдружник
ОРТАЛЪКШ (тур.) – от „орта“, еничарска войскова част, в преносен смисъл множество
ОШУРДЖИЯ – вж. юшурджия

ПАДИШАХ (тур.) – император
ПАЙ (тур.) – част, дял
ПАЛДЪР-КЮЛДУР (тур.) – безцеремонно, невнимателно
ПАЛИКАРЕ (гр.) – гръцки войскар, юнак, хъш
ПАНДУРИН (ср., тур.) – въоръжен държавен или общински служител, в Сърбия и Унгария полицейски стражар, член на градска или селска стража в Турция
ПАНТА (тур.) – скитник

ПАНЧИ ОТ ПЕНЧЕ (тур.) – лапа; „стоим един срещу друг с котешки панчи, готови да си издерем очите“
ПАРАМЕН (гр.) – лице, което завежда домакинството на владика
ПАРАСТАС (гр.) – „полагане“ с молитва на умрелия
ПАТРИХИЛ (гр.) – възшийник, част от одеянието на свещеник
ПАЧАДЖИЯ (тур.) – продавач на пача (крака от заклан добитък)
ПЕЗЕВЕНК (тур.) – сводник, развратник
ПЕЙ (тур.) – капаро, задатък
ПЕРДЕ ЧАУШ (тур.) – чин във войската, нещо като старшина
ПЕХЛИВАН (тур.) – борец, як човек
ПИАЦА (ит.) – пазар, център на селище
ПИШМАН (тур.) – отказал се от нещо, кае се, че е направил нещо
ПОСАТИ (?) – оръжие
ПРИНС ХАЗЛИТЛЕРИ (тур.) – ваше височество принце, негово превъзходителство принцът
ПСАЛТИКИЯ (гр.) – псалтир – сборник от черковни псалми
ПУШКАРИЯ (рум.) – затвор

РАМАЗАН (тур.) – деветия месец от арабската лунна година, през който мохамеданите постят, не ядат през деня; в преносен смисъл – гладуване
РАХАТ (тур.) – спокоен, спокойствие, сгода, мир
РЕНКСИЗИН (тур.) – безцветен, човек без физиономия
РУДБЕ (тур.) – чин, степен
РУМЕЛИ ШАРКЪ (тур.) – румелийската област, Източна Румелия

САДРАЗАМИН (тур.) – великият везир
САЗЛЪК (тур.) – място, обрасло със саз, тръстика
САЙБИЯ (тур.) – собственик, господар
САКЪЗ (тур.) – смола, дъвка
САКЪН (тур.) – недей, само това да не става
САРАЙ (тур.) – дворец, палат
САРЪН, ТУРУН (тур.) – обградете го (ги), хванете го (ги)
САРЪТЕПЕЛИЯ (тур.) – с жълт връх
САЯ (тур.) – навес, подслон, кошара, дълга горна женска дреха
СЕБАБЧИЙКА (тур.) – която прави добро, дава милостиня
СЕИЗИН (тур.) – коняр, слуга
СЕЙМЕНИН (тур.) – стражар, въоръжен служител
СЕЛЕМЕТ (тур.) – благополучие, безопасност, спасение

СЕЛЯМЛЪК (тур.) – поздравление с почести; мъжкото отделение в къщата
СЕНЕТ (тур.) – удостоверение, разписка, запис, документ
СЕРБЕЗ (тур.) – смел, юначен, бикоглав
СЕРМИЯ (тур.) – главница, капитал
СЕРСЕМ (тур.) – глупак
СЕРТМЕ, СЕРКМЕ (тур.) – мрежа за риболов
СЕТИР от „СЕДИР“ (тур.) – диван, софа, миндер
СИДЖИМ (тур.) – канап
СИКТИР (тур.) – нецензурна дума, която се употребява и в смисъл – махай се
СОЙ (тур.) – порода, род, племе
СОЙТАРИЯ (тур.) – шут, смехотворец, хитрец
СОФТА (тур.) – проповедник, ученик в медресето, духовно училище
СПИЦЕРИН (лат.) – аптекар
СТАНОВОЙ ПРИСТАВ (рус.) – околийски, главен пристав
СТРАТЕГЕМА (гр.) – маневра, пълководска хитрост
СУБАШ (тур.) – представител на спахията във владението, лице, което разхвърля и прибира данъците
СУЙГОНДЖИЯ (тур.) – обирник, разбойник, грабител
СЪРПАЗАР (тур.) – пазар за едър добитък
СЮНГИЯ (тур.) – щит, нож на пушка
СЮНЕК (тур.) – стадо, група
СЮНЕТСКА СВАТБА (тур.) – церемонията, тържествата при обрязването
СЮРИЯ (тур.) – стадо, тълпа

ТААНЕ (тур.) – парче, бройка
ТАБАК (тур.) – занаятчия, кожар, щавач на кожи
ТАБАНСЪЗ (тур.) – без подметка, мекошав, боязлив, малодушен, нестабилен
ТАВАТУР (тур.) – 1) слух, мълва; 2) усилие, напрежение
ТАЙЧЕ – жребче, конче
ТАКСИРАТ (тур.) – недостатък, прегрешение
ТАНЗИМАТ (тур.) – реформи, наредби за преустройството на турската империя през XIX в.
ТАПИЯ (тур.) – документ за собственост
ТАРАФИ (тур.) – партии, групировки

ТЕДАРДИК (тур.) – подготовка, приготовление (набавяне за хапване напр.)
ТЕКЕРИЯ (тур.) – встрастен пияница или пушач
ТЕЛЛАЛИН, ТЕЛЛЯЛ (тур.) – глашатай, кликач
ТЕМАНЕ (тур.) – поклон
ТЕМАРХАНА (тур.) – затвор; „Генджаа е като вашата темархана“, лудница, луд
ТЕПЕЛИК (тур.) – шапчица, която се слага под забрадката
ТЕПТИЛ, ТЕБДИЛ (тур.) – променен, промяна, смяна
ТЕРЗИЯ (тур.) – шивач
ТЕРСЕНЕ (тур.) – опак, опак човек
ТЕРТИП (тур.) – ред, начин
ТЕСАК (тур.) – двуостър нож
ТЕСКЕРЕ (тур.) – открит пътен лист, паспорт
ТЕСЛИМ, ТЕСЛИМЯ (тур.) – предавам, поверявам
ТЕСТИР (тур.) – скриване, прикриване – „такъв тестир ми даваше“
ТЕТИК (тур.) – спусък; в преносен смисъл – ловък, нащрек
ТЕФЕРИЧ (тур.) – гощавка, веселба сред природата
ТЕФТИШ (тур.) – контрол
ТРАМПА (тур.) – размяна, покупко-продажба
ТРИСАИ (гр.) – от „трисагион“ – кратка молитва
ТУРАЛИЯ (тур.) – снабден с тура, със султански монограм, герб
ТУРБУЛУЗА (тур.) – шалвари, дреха
ТУТУН! (тур.) – Дръжте!
ТЪСМА (тур.) – ремък
ТЮЛЮМБЕК (тур.) – големи звънци, тъпан
ТЮРЛИЯ (тур.) – вид, род

УЛЕЧИН (тур.) – учен, мохамедански законоведец
УЛИМ, АЛИМ (тур.) – учен човек
УНДЖИЯ (тур.) – брашнар
УРЯДНИК (рус.) – низш полицейски служещ, подофицер в казашките войски
УСЛУ, УСЪЛ АКАЛЛИЯ (тур.) – умерен, разумен
УФАК-ТЕФЕК (тур.) – дребни неща, дреболия
УЧУРТМА (тур.) – хвърчило
УЮН (тур.) – игра

ФАИЗ (тур.) – лихва
ФАИЗЧИЯ, ФАИСЧИЯ (тур.) – лихвар

ФАЛАГА (ар., тур.) – дървен уред, в който се стягат краката, за да могат по-лесно да се нанасят удари с пръчки по краката, употребяван в училищата през време на Възраждането
ФИТНЕ (тур.) – раздор, интрига, интригант

ХАБЕР (тур.) – вест
ХАВАДИШ (тур.) – новини
ХАИР (тур.) – благополучие, доброчестина
ХАИРСЪЗ (тур.) – недобронамерен, злодей, разбойник
ХАЛАИЦИ (тур.) – слугини
ХАЛАЧИН (тур.) – дръндар
ХАНЗЪР (тур.) – свиня
ХАНЗЪР КЕФИЛ (тур.) – свиня-поръчител
ХАПУСХАНА (тур.) – затвор
ХАРАМ (тур.) – забранено от вярата; да ви е харам – да не може да го използувате
ХАРАМИЯ (тур.) – бунтовник, горско пиле
ХАРАМОЕД (тур.-бълг.) – който незаслужено яде хляба
ХАРАНИЯ (тур.) – голям котел
ХАРАЧ (тур.) – данък, плащан от поданиците, немюсюлмани
ХАРБИЯ (тур.) – шомпъл, желязна пръчка за пълнене или за чистете на дулото на пушка или пищов
ХАРЕМ-КЕХАЯ (тур.) – надзорник на харема
ХАРЕЧЕРИН (тур.) – събирач на данъка от немюсюлманското население
ХАРЧЛЪК (тур.) – разноски
ХЕКИМИН (тур.) – лекар
ХЕРГЕЛЕ – вж. ергеле
ХЕРУВИКО (гр.) – херувимска песен при „пренос“ на даровете в черква
ХИЗМИКЯР, ИЗМИКЯР (тур.) – слуга
ХИЧ ОЛМАСА (тур.) – никак не може; поне
ХЛЕБОСОЛИЕ, от руското „ХЛЕБОСОЛ“ – гостоприемане. У З. Стоянов за отношението към русите, посрещането им с хляб и сол.

ЦИЙТОРИ (рум.) – леки жени

ЧАИР (тур.) – ливада, лъка
ЧАКМАЦИ (тур.) – в преносен смисъл пушки, от „чакмак“ – огниво на кремъклия пушка или пищов
ЧАКЪР-КЕФЛИ (тур.) – пийнал си, във весело настроение
ЧАЛЪМ (тур.) – леснота, начин
ЧАМ (тур.) – бор, в случая малка гемия
ЧАУШ (тур.) – подофицер
ЧЕЙРЕЧЕ (тур.) – четвъртина, малко парче
ЧЕЛЕБИ (тур.) – почтено звание на господар, благороден, възпитан господин
ЧЕПКЕН (тур.) – елек, горна къса дреха без ръкави
ЧЕРВЕН ПЕТКО – вино
ЧЕРИБАШИЯ (тур.) – циганин главатар
ЧЕРНА ДУША (у З. Стоянов) – русофил, консерватор
ЧИБУКЧИЯ (тур.) – който пълни, пали и поднася чибуци; преносно в смисъл на мазник
ЧИКМА (тур.) – еркер, хавлия, поява
ЧИФЛИКСАЙБИЯ (тур.) – собственик на чифлик
ЧИФТЕ (тур.) – пушка с две цеви; конски ритник с двата задни крака
ЧОХЕН (тур.) – от лъскаво сукно, чоха
ЧЮРЮК, ЧУРУК (тур.) – изгнил, развален, с лошо здраве

ШАНС (нем.) от Schanze – окоп
ШАРКИЯ (тур.) – песен
ШАТ-ПАТ (тур.) – горе-долу
ШЕЙРЕТИН (тур.) – хитрец, измамник, дяволит човек
ШЕФКЕТЛИ (тур.) – величествен, величество
ШЕФКЕТЛЮ ПАДИШАХЪМ (тур.) – велики господарю, царю
ШИБУРА – кожена шапка
ШИШАНЕ (тур.) – къса пушка с широко устие на цевта
ШЮПЕЛИЯ (тур.) – гузен, съмнителен, подозрителен

ЮВА (тур.) – безстопанствен
ЮЗБАШИЯ (тур.) – капитан във войската
ЮЗЛУК (тур.) – стотак лири, грошове
ЮРУШ (тур.) – атака
ЮШУР (тур.) – десятък
ЮШУРДЖИИ (тур.) – които събират данъка юшюр, десятък

ЯБАНА (тур.) – чужбина
ЯМЗА, ЙЕМЗА (у З. Стоянов гемза) (тур.) – печат, подпис, пълномощие
ЯНГЛЪШ, ЯНЛЪШ (тур.) – грешка
ЯНКЕСЕДЖИЯ (тур.) – който отрязва кесии, крадец, джебчия
ЯНЛЪШЛЪК (тур.) – грешка
ЯСАКЧИЯ (тур.) – телохранител
ЯСТАКЛИ (тур.) – рунтав
ЯТАГАН (тур.) – крива сабя, по-широка от върха
ЯТАК (тур.) – укривател
ЯЦИР (тур.) – последната от петте молитви през деня, преди лягане за сън
ЯША! (тур.) – Да живее!

A PROPOS (фр.) – на сгоден случай, тъкмо сега
ANTRE NOUS (фр.) – между нас казано
D'OFFICE – подигнати служебно
LE ROI EST MORT, VIVE LE ROI! (фр.) – Кралят е мъртъв, да живее кралят!
MIT SOCIALDEMOKRATISCHEN GRUSS (нем.) – със социалдемократически поздрав
OUI, CERTAINEMENT! (фр.) – Да, разбира се, сигурно
OUI, OUI! (фр.) – Да, да!
PARTIE DE PLAISIR (фр.) – увеселение
PLUS ROYALIST, QUE LE ROI (фр.) – повече привърженик на краля от самия крал
SI JE LACHE LA BRIDE - LA PRESSE, JE NE RESTERAIRE PAS TROIS MOIS AU POUVOIR – „Ако поставя юзда на печата, не бих останал три месеца на власт."
STATUQUO ANTE (лат.) – положение, което е било по-рано, да се запази статуквото, предишното положение
TERRA INCOGNITA (лат.) – непозната земя, нещо неизвестно

ПРИЛОЖЕНИЯ

Захарий Стоянов – писател историк

З. Стоянов излиза за пръв път на публицистичното и писателско поле през 1880 г. В началото на следната 1881 г. той участва най-дейно в редактирането и списването на в. „Работник“, а след неговото спиране – на в. „Братство“ (1881–1882 г.). Нямащ системно образование, тук той придобива опит в писането, изработва си свой стил и утвърждава перото си, за да се отдаде след това на активна публицистична и писателска дейност, прекъсната от преждевременната му смърт през 1889 г.

Във в. „Работник“ покрай публицистичните материали, посветени на текущата политика, на която З. Стоянов отдава по това време много сили, той обнародва очерка си „Имената на българските въстаници, които са посягали сами на живота си“, подписан с псевдонима „Един стар комита“ (год. 1, бр. 28 от 29.IV.1881 г.). В очерка се разказва за смъртта на апостолите Ангел Кънчев и Васил Левски, на участниците в Старозагорското въстание през 1875 г. братя Михаил и Георги Жекови и Таньо Пеев, на участниците в Априлското въстание през 1876 г. Кочо Николов (Честименски) и апостолите Георги Т. Икономов, Панайот Волов и Георги Бенковски, както и на четниците от Ботевата чета Георги Матев и Стоян Ловчалията.

Този очерк слага началото на трайния интерес на З. Стоянов към историята на българските въстания против турското феодално и национално иго, в две от които сам той е участвал (Старозагорското и Априлското). За засилването на тоя интерес спомогнал и отзвукът, който очеркът предизвикал: достатъчно е да се каже само, че по повод на него Ив. Вазов написал своята „Епопея на забравените“.

Наскоро след това З. Стоянов замисля да напише своите спомени за Старозагорското и Априлското въстание. Първоначалното му намерение било да пише само за онези събития, в които сам е участвал, и за онези случки и лица, които

сам е видял. По-сетне, в края на 1882 г., той променя плана си и решава да пише „за всичко“, т. е. да опише цялостната история на българските въстания против турското иго през XIX в., като започне от Шопското въстание (т. е. селските въстания в Северозападна България през 40-те и 50-те години) и свърши с Априлската епопея през 1876 г. С оглед на това той започва да събира материали и за революционната дейност на Георги С. Раковски, и за въстанието на капитан дядо Никола през 1856 г., и за четите през 1867–1868 г., и за дейността на Българския революционен централен комитет през 1869–1876 г., и за биографиите на неговите ръководители, предимно на Л. Каравелов, В. Левски и Хр. Ботев.

По една или друга причина обаче З. Стоянов се отказва от тоя широк план и решава да включи в своите „Записки по българските въстания“ само кратката история на Българския революционен централен комитет, в резултат на чиято дейност избухват Старозагорското и Априлското въстание, които именно са обект на „Записките“.

Останалия събран материал З. Стоянов решава да използва за отделна и по-подробна разработка на историята на някои революционни акции, предшествували появата на Българския революционен централен комитет, както и за написване на биографиите на някои по-изтъкнати революционни дейци.

И З. Стоянов започва тази група свои трудове с биографията на В. Левски, основоположника и ръководителя в течение на три години на вътрешната революционна комитетска организация в България, най-видния деец на Българския революционен централен комитет.

Писана успоредно с първия том на „Записките“, биографията на Левски е вече готова през ноември 1883 г. Месец след това тя бива дадена за печат и излиза на бял свят в края на януари 1884 г. Изданието било изчерпано за няколко дни.

Втората по хронологичен ред книга на З. Стоянов, писана успоредно със „Записките“, е посветена на действията на четите през 1867–1868 г., и по-специално на четите на Филип

Тотю и на Хаджи Димитър и Стефан Караджата. З. Стоянов планира тази книга още в края на 1882 г., но работа над нея започва след няколко месеца, за да я завърши окончателно през есента на 1884 г. През януари следващата 1885 г. тя отива за печат.

Третата поред книга от тази група е една кратка биография на Л. Каравелов с очерк на политическото, журналистическото и писателското му дело. Това е всъщност доклад, прочетен на едно тържествено събрание в памет на Каравелов, устроено в Пловдив на 3 март 1885 г. З. Стоянов не е успял да изпълни намерението си за написване на една „добра биография“ на Каравелов, както сам той се изразява, за която бил събрал необходимите материали.

Следващата поред и последна от тази група книга е биографията на Христо Ботев. Тя се явява в резултат не само на намеренията на З. Стоянов да посвети отделни трудове на по-видните дейци на Българския революционен централен комитет, но и на настояванията и съдействието на Ботевия брат Стефан.

Написването на тази биография З. Стоянов протака дълго време. Материали за нея той събира още през 1882 г., нещо е написал през 1884 г., но към окончателното ѝ изготвяне пристъпва едва в началото на 1888 г. Същата година биографията е вече готова и излиза от печат.

Докато в „Записките по българските въстания“ З. Стоянов разказва предимно свои спомени, докато той е свидетел или участник в значителна част от случките и епизодите, описани там, в групата книги, посветени на събития и лица от българското националноревюционно движение, той се обляга изключително на чужди материали от различен вид, на спомени и документи, събрани от него в течение на няколко години.

Преди всичко З. Стоянов се стреми да събере колкото се може повече спомени на съвременници, и то главно на активни участници в българското националноревюционно движение, макар и малцина от тях да са останали живи. Така

например той не намерил жив участник в четата на Филип Тотю, когото да разпита, затова смята сведенията си за тази чета оскъдни. Спомени за действията на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа той събира от седем живи участници в нея и главно от Ангел Т. Обретенов, един от синовете на баба Тонка.

Наред със спомените З. Стоянов събира и всякакви документи – писма, протоколи, дневници, възвания и др. В това отношение той имал ценното съдействие на друг от синовете на баба Тонка – Никола Т. Обретенов, деен участник във вътрешната революционна комитетска организация, а по време на Априлското въстание – член на щаба на Ботевата чета. Обретенов пазел още от 1871 г. голям брой документи от Българския революционен централен комитет, а непосредствено след завръщането си от заточение през 1878 г. започнал да търси и да събира нови документи. Н. Обретенов и З. Стоянов подават през 1883 г. прошение до Министерския съвет на Княжество България за парична помощ по търсенето на документи за българското националноревюлюционно движение. Те имали намерение да обиколят редица градове и села в България и Румъния, гдето живеели бивши революционни дейци, у които се предполагало, че може да са запазени документи. Въпреки че тази помощ им била отказана, Н. Обретенов и З. Стоянов събрали значителен брой документи, които последният използувал в книгите си.

Най-сетне З. Стоянов търси материали и във вестниците, излизали преди Освобождението, главно във вестниците на Каравелов – „Свобода“ и „Независимост“, – на Хр. Ботев – „Будилник“ и „Знаме“ – и във в. „Дунав“, официален орган на турското правителство, издаван на български и турски език в Русе.

Разполагащ със значително количество материали, З. Стоянов ги анализира, съпоставя и се стреми по всякакъв начин да извлече от тях историческата истина. В предговорите на своите книги той на няколко пъти подчертава желанието си

да установява и излага само истината. Трябва да се признае, че този стремеж на З. Стоянов е искрен, че в това отношение той жъне значителни успехи.

Същевременно трябва да се изтъкне веднага, че З. Стоянов невинаги успява да установи историческата истина, че невинаги изводите му от анализа на конкретния исторически материал са верни. Това се дължи на няколко причини.

Преди всичко З. Стоянов не притежава висока, а – може да се каже – и никаква научна култура. Както е известно, той е самоук, не е получил никакво школско образование, не е получил и образование нито на литератор, нито на историк. Поради това той невинаги успява да пресее материалите си, за да използва от тях само онова, което ще му помогне да установи историческата истина. Тъй например той твърде много се доверява на данните на спомените особено когато тези спомени разказват за събития, за които няма никакви документи. Обикновено спомените са крайно субективни и твърде анекдотични. З. Стоянов не вижда това и се увлича и от субективността, и от анекдотичността на спомените особено в биографията на Ботев.

На второ място, З. Стоянов романизира всичките си работи по историята на българското националноосвободително движение. Писател художник с твърде развито творческо въображение, той много често прескача нормите на историческото изследване, за да премине към самоволни белетристични построения или към преувеличение на някои факти и събития. Така например, той твърде често си служи с пряка реч, когато предава разговорите на своите герои. Очевидно е, при липса на каквато и да е документация, че разговорите са съчинение на З.Стоянов.

На трето място, З. Стоянов подхожда към излагане на идеологията на българските революционери от свое гледище, от гледището, което той има при написването на съответната книга. Трябва веднага да се подчертае, че през осемдесетте години на миналия век идеологическите схващания на З. Сто-

янов се развиват бързо от ляво към дясно – от революционен демократ преди Освобождението и радикал-социалист, както го нарече Д. Благоев, в първите години на свободна България той постепенно се превръща във върл националист с реакционни в някои случаи схващания. Това идеологическо развитие на З. Стоянов е отразено и в отношенията му към факти, събития, лица и идеи, до които той се досяга в своите книги.

Наред с туй във връзка с външната политика на руския царизъм по онова време и отношението му към новоосвободена България, както и във връзка с особеностите на икономическото и политическото развитие у нас, З. Стоянов, както и по-голямата част от либералната партия, изпада на позиции, насочени срещу руското царско правителство, на русофобски позиции. И той не пропуща при ожесточената по онова време политическа борба да прояви своите русофобски тенденции в книгите си, и то всякога, когато за това ще му се удаде възможност.

С това се обяснява например и отношението на З. Стоянов към четата на П. Хитов, изпратена в България, както е известно, от организацията на българската едра емиграционна буржоазия, която провеждала русофилска политика. В книгата си за четите през 1867–1868 г. З. Стоянов не включва историята на П. Хитовата чета, а за войводата ѝ прави често недостойни, бих казал, подмятания. Последното се дължи на обстоятелството, че по онова време – първата половина на осемдесетте години на XIX в. – П. Хитов стои на русофилски позиции, за което по-късно, през Стамболовия режим, бил дори затварян.

Въпреки тези слабости на З. Стоянов като писател историк не може да се твърди сериозно, че в своите книги той е изопачил историческата действителност, както това се опитват да кажат някои автори. Може някои факти и събития да са предадени от него не съвсем точно, може някъде да не се е достигнало поради липса на достатъчно данни до абсолютна точност, може някъде да има преувеличения и белетристич-

ни измислици, може другаде да се е достигнало до подценяване на нечия дейност, идеи и заслуги, може и тези идеи да са предадени изопачено. Това във всички случаи са само отделни моменти. В цялост З. Стоянов предава историческата действителност през епохата на националноревюционните борби на българския народ против господството на турската феодално-бюрократична държава такава, каквато е, с нейния патос, с нейния героизъм, но и с нейните противоречия. И когато описва живота и делата на видните революционни дейци, и когато проследява героичния път на четите, З. Стоянов поставя винаги на преден план ролята на народните маси, силата на народа. Неговите симпатии са винаги на страната на народа, неговите антипатии са винаги насочени срещу народните врагове – били те турски султани, паши, бейове и аги, били те български чорбаджии или предатели от всякакъв род.

Реалистичната жилка у писателя З. Стоянов е надмогнала и слабостите му като историк изследовател, и идейните му лутания, и партизанските му пристрастия, и богатото му въображение. Тази жилка е превърнала неговите мемоарни и исторически произведения в автентичен документ за една от най-славните, най-драматичните и най-важните епохи в историческото развитие на българския народ – епохата на националноревюционните борби против турското феодално иго, за национална независимост, ново икономическо и политическо развитие, за демократични преобразования и културен напредък. И този автентичен за епохата документ не е сух, а наситен с дълбоки чувства на любов към народа, на вяра в неговите сили и възможности, в неговото светло бъдеще.

АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ

Текстът се печата по: *Стоянов, Захарий,* „Христо Ботйов, Опит за биография“, С. БЗНС.

Захарий Стоянов и Христо Ботйов

Последната книга на Захарий Стоянов

През идващата 1947 г. се навършват сто години от раждането на най-големия български поет и знамето на българските борби за свобода и политически правдини – Христо Ботйов. Върху безсмъртното поетическо творчество, революционно дело и политическа идеология на Ботйова ще се пише много и всяко поколение ще оставя своето отношение към великия Ботйов. Една книга обаче никога няма да бъде надмината – това е опитът на Захарий Стоянов да напише биографията на Ботйова. Въпреки всички недостатъци – тази книга все ще се чете, защото е написана от един талантлив съвременник, страстно влюбен във великия подвиг и творчество на героя от Околчица.

Опитът на Захарий Стоянов за биография на Ботйова е последната му книга, написана година преди загадъчната му смърт на 2 септември 1889 г. в Париж.

Захарий Стоянов не познаваше Христо Ботйова

Когато четем Ботйовата биография, написана от неповторимия Захарий Стоянов, струва ни се, че тя е написана от човек, който отлично познава Ботйова. А трябва да признаем, че малцина са онези, които знаят, че Захарий Стоянов никога не е виждал безсмъртния поет и революционер.

У нас обаче има автори, които твърдят, че Захарий Стоянов се познавал с Ботйова. Така например Боян Пенев твърди в своята „История на новата литература“ (т. IV, част II, с. 755), че З. Стоянов живял във Влашко и от там знаел Ботйова, когото считал за „отчаян авантюрист“. Б. Йоцов още по-безотговорно го причислява към Гюргевските апостоли на свободата. Изобщо някогашната официална наука се стреме-ше да свърже Захарий Стоянов с Ботйова в едно несъществу-

ващо познанство, когато историческата истина сочи, че медвенският овчар никога не е напущал пределите на България до освобождението ѝ. Това признава сам Захарий Стоянов, когато пише спомените си за 1875 г. – главно за Старозагорското въстание: „... не ми се искаше да отида в Румъния, за която бях си съставил понятие, че е кюп, в който лесно се претопяват народностите“.

За да оценим правилно неповторимата книга на Захарий Стоянов за Ботйова, винаги трябва да помним, че двамата никога не са се срещали и че всичко, което е написал З. Стоянов, е по събран материал от съвременници.

Как се роди идеята З. Стоянов да напише биография на Хр. Ботйов

Причините, които изложихме за написването на биографията на Левски (вж. Васил Левски, Черти из живота му, от Захарий Стоянов, критично издание под редакцията на Стефан Каракостов, София, 1946 г., изд. „Рила“), са същите за написването и на биографията на Ботйова. Както с подвига и делото на Левски, така и чрез творчеството, публицистиката и четата на Ботйова, Захарий Стоянов иска да даде пример на поколенията.

За Ботйова Захарий Стоянов говори често в писмата си, но започва да пише едвам след като написва биографията на Васил Левски. Първите бележки за Ботйова той написва през 1884 г. във вестниците „Славянин“, г. V (1884), бр. 132, стр. 525 и в „Южна България“, г. II (1884), бр. 90, стр. 1. Това са възпоминателни бележки по случай годишнината от героичната смърт на Ботйова. Така в „Южна България“, на 19 май 1884 г. в Пловдив той пише:

„На утрешния ден, 20 май, умря преди осем години херо-ят на „Радецки“, поетът, революционният списател Христо Ботйов, родом от Калофер.

Това се случи така:

Когато пропукаха черешовите топове около Панагюрище и Копривщица, на 20 април, едвам след 25 дена се получиха известия за това важно приключение в лагера на нашите емигранти в Румъния. В прочутия хотел „Трансилвания“, свърталището на хъшовете, в Букурещ, се четяха такива известия, че цяла България е възстанала, 50,000 души юнаци кръстосват по Стара планина. И трепнаха тогава всичките избягали в тая свободна земя наши младежи, поискаха те, ако е възможно, още същият ден, да прецапат мътний Дунав, да се притекат на помощ на своите възстанали братия. Разбира се, че разпалените глави протакаха най-напред вратата на старите войводи, на Панайота, на хвърковатий Тотю и други, които трябваше да ги поведат. Първият от тях поиска организирана войска, а вторият предложи да му се гарантира семейството с 1,000 наполеона, неща решително невъзможни. „Нови времена – нови хора“, каза редакторът на в. „Знаме“ Хр. Ботйов и захвърли настрана перото. – „Който желае да умре за свободата на своя народ, то нека върви подиря ми“, изговори той и обяви себе си за войвода.

Сутринта на 17 май австрийският параход „Радецки“ приемаше от Гюргевската скеля някакви си брашовски сандъци, уж със стока, а всъщност, пълни с белгийски шишенета. После няколко минути, редакторът на в. „Знаме“, крачеше към входа на същия параход, придружен от няколко хъша и от всичката влашка полиция, на която бе добре известен. – „Поскоро се прибирайте, Домно Ботйов, докато не се е вдигнала врявата“ – шепнеше на ухото му Гюргевският симпатичен полицмейстер Й о н е с к о. Параходът потегли нагоре по Дунава, като се спираше пред градовете: Русчук, Свищов, Никопол, Ряхово, Пикет и Зимнич. От последните два града също така влезе дружина, преоблечена в градинарски дрехи, така щото числото на четата възлизаше на 180 души. Същият ден, надвечер, Ботйов поздрави тия последните върху кувертата на парахода, със сабя в ръката и син-зелен шарф през рамо, – знакове, които го отличаваха за войвода. „Да живее

България! Да живее Ботйов войвода!“, извикаха 180 гърла и смъкнаха от гърба си скъсаните градинарски абички, под които блясна хъшовската форма и препасаните револвери...

И се повдигна тогава цяла революция в неприкосновената сграда на австро-маджарския параход. Смелата команда на войводата и неговото тържествено излизане при публиката, смути всичко малодушно и страхливо. Надутите турски бинбашии – пътници в парахода – коленичиха пред хероя и позорно ползваха своите златни часовници и брилянтени пръстени, като го молеха за пощада; техните белолики ханъмки се намериха под масите; няколкото български търговци малодушни базиргяни, хора от комерческия свят, стиснаха своите чанти, да не се досегне някой до златните им наполеони, а те същите изгубиха и ума и дума, като се бояха, че и тях ще вземат за ратници; най-после, гордият немски капитан, над главата на който се развяваше бяло-червената маджарска корона, не преклони глава от един път. Той поиска да се възпротиви, понеже не знаеше, какво нещо е хъш. – „Предай командата на парахода си на моя другар Катрафилова, ако искаш да не търсим сметка за вашата подлост на парахода „Германия“, в 1867 година“, каза Ботйов на капитана: – „Кажи на тяхна милост (турските офицери), да не си крият часовниците, защото ние не сме хайдути“, каза той на офицерина си Войновски, който разпореждаше с тишината в парахода.

После малко Ботйов беше господар на „Радецки“. Зеленото атлазено знаме, с българския лъв, се развяваше заедно с австрийското. Четата излезе на Козлодуй и се упъти към Балкана. Тоя ден имаше твърде малки сбивания с черкезите. На 18 май, вторник, стана голяма битка при Баниска, в която падна убит и байрактарът Куруто, родом от Ески Джумая. На 19-и четата застана във Врачанските лозя на мястото „Веслец“. Врачани, които бяха писали писмо до момчетата в Румъния, ако преминат Дунава, ще ги посрещнат с кола, ни един не се притече, да даде поне капка водица на изнурените момчета. На 20 май, цял ден битка, от сутринта до вечер-

та, не само с черкези и башибозуци, но и с редовна войска. Четата беше заградена от четирите страни, гладна и жадна. Поразително отчаяние владееше измежду всичките момчета, защото в разстояние на четири деня само двама души българи се присъединиха към ратниците. Войводата седеше в една овчарска колиба, умислен и обезкуражен, а няколко овчари надничаха из вратата и си искаха парите за закланите агнета, като наричаха дружината хайдушка. Късно вечерта, часа по 12, Ботйов се съветваше с няколко души от дружината при една скала какво трябва да се прави. В долината стана някакъв си шум и първий войвода се надигна да види що е. В това време пукна пушка от другата страна на усоето и той се улови с двете си ръце за гърдите, гдето го беше ударил куршумът. И рухна тогава на земята нашият войвода с очите нагоре. Той поиска да каже нещо, но езикът му не може да се преобърне, очите му се наляха със сълзи и така си останаха отворени, а кръвта бликна вече навън. Офицеринът Войновски и Георги Апостолов се приближиха до него да му вземат кореспонденцията, шарфа и оръжието. Никой други от дружината не можа да го види.

Така умря редакторът на в-к „Знаме“, хероят на „Радецки“. Гордото и непокорно онова чело, което беше в борба с тираните по всичкий свят, скоро се покри със студен пот и остави само тук-там няколко бръчки, които показаха, че борбата е още в началото...

Нека всеки българин, който прочете настоящите редове, каже „вечна му памят!“ В разстояние на осем години за нашия херой не са ставали ни панихиди, парастаси, ни пък какво годе друго възпоменание, като че народът, за който се е той борил, не съществуваше!...“

Така пише Захарий Стоянов осем години след смъртта на Ботйова. Едновременно с това Захарий Стоянов пише за Ботйов и в свойте безсмъртни „Записки по българските въстания“. Делото и подвига на Ботйова е най-хубавият пример на

З. Стоянов за младите поколения. На 18 май 1886 г. той произнася реч за Хр. Ботйова на вечеринката, дадена от учениците на пловдивската гимназия в чест на Ботйова, Каравелова и Левски (вж. в. „Независимост“, г. I (1886), бр. 20, с. 2–3, бр. 175 и бр. 177). През същата година той е написал и една статия за Хр. Ботйов също във в. „Независимост“, бр. 11.

Раждането на идеята у З. Стоянов да напише биографията на Ботйова, трябва да дирим към 1884 г. когато след издаването на биографията на Левски и първия том от „Записките по българските въстания“ започва да събира материали и за Ботйова. В това време той получава сведения за Ботйова от Никола Обретенов, който му пише на 3 септември 1884 г.: „Вчера беше тука Стефан Ботйов, той обеща да ти тегли пътните разноски от Пловдив до Олтеница и обратно, също и разноските за колкото време ще стоиш при него, само да напишеш биографията на Хр. Ботйова, за което той ще ти даде най-точните сведения, инак – за да ти напише – мързи го. Отговори ми каквото речеш.“

Срещна ли се Захарий Стоянов със Стефан Ботйов, брата на поета-революционер и получи ли от него сведения за биографията му? Тази среща вероятно не се е състояла. Стефан Ботйов не изпратил средства на Захарий Стоянов за пътуване, а такива му били отказани и от правителството. Затова той припомня в едно писмо: „Пиша на Ст. Ботйова, че той се беше обещал да ми плати разноските.“ Когато Захарий Стоянов посетил Олтеница (Румъния), за да събере сведения, Ст. Ботйов, пише Аспарух Емануилов, „заболял от туберкулоза и заминал на юг...“ Подтикнат обаче от Стефан Ботйов, той започва да събира материали за написването на биографията.

Как З. Стоянов събира материали за биографията на Ботйова

Събирането на материали за Ботйова З. Стоянов започва едновременно със събирането на материали за биография-

та на Левски и материали за „Записките...“ още през 1882 г., когато на 29 декември пише на Никола Обретенов: „Ще ми трябват сведения за Букурещ и Гюргево. Например: Л. Каравелов, Ботйов, Ценович и др. не съставляват ли тъй наречения комитет?“

Вниманието на З. Стоянов се спира определено върху Ботйова през 1887–1888 г., когато започва да пише биографията му. До тази година той събира материали от източници, за които пише: първо Ботйовите вестници, от многобройните му приятели, комитетската кореспонденция, бележките на К. Тулешков, а „за допълнение ни послужиха сведенията от родителите, братята, съпругата и роднините Ботйови“. Киро Тулешков, верният влашки приятел на Ботйова е дал основния материал. За това говорят не само З. Стояновите признания в книгата, но и кореспонденцията му до Тулешкова: „Бачо Киро, получих писмото. Започнах да пиша на Ботйова биографията. Но твойте ръкописи са ужасно разбъркани. Казваш, че в 1873 г. на 25 август Ботйов дошел от Фокшан в Букурещ, гдето го чакал Левски. А Левски е обесен на 26 февруари 1873 г.“ – Това писмо от 12 март 1888 година сочи, че З. Стоянов пише вече биографията на Ботйова. За това говорят и две статии за Ботйова, печатани от З. Стоянов във в. „Свобода“: „Козлодуйски бряг“, год. I (1887), бр. 1 и „Хр. Ботйов“, г. II (1888), бр. 159. Бележката за „Козлодуйския бряг“ сочи, че книгата е започната още през 1887 г., а довършена на 7 август 1888 г. в Русе.

Как работи Захарий Стоянов

Във всички свои работи З. Стоянов се ръководи от едно основно правило: „Святата истина ми бе знамето“. Това припомня той и в предговора на настоящата си работа: „Ще да се основем на фактите и делата само, които са най-верното и истинско огледало на душата и живота на всекиго“. Всички факти, които е събрал, той предава, както обещава, безпристрастно и добросъвестно. Колкото обаче да се стреми

да бъде безпристрастен, той така се пристрастява в образа на Ботйова, че без това той не би могъл да напише книгата. Тази пристрастеност, която е най-ценното качество в творчеството на Захарий Стоянов го прави не всякога способен да даде правилни изводи или отстрани ненужната епизодичност на фактите. Не бива да забравяме, че авторът е само един талантлив нешколуван писател, който разказва не за да прави литература, а се ръководи само от една цел: да каже на опиянената, забравила се от ламтеж към богатства буржоазия: „Вижте какво е Ботйов, за да разберете, че вие сте нищо."

Не всички факти в изложението могат да получат историческа подкрепа. Захарий Стоянов дири повече хъшовското у емигранта-несретник, а по-малко политическия образ на Ботйова. И въпреки това той е засегнал почти всички въпроси, които днес се поставят и натъкват от ботеведите. Достатъчно е само да спомена, че Захарий Стоянов пръв изтъкна влиянието на руските революционни демократи в живота и творчеството на Ботйова – един основен въпрос, който е любимата тема на всички изследвачи на поета.

Ако в изложението на биографията могат да се намерят неверни факти или неясноти, то за това не можем да виним автора. Заблужденията и противоречията идват от съвременниците, които дават сведенията и които различно схващат Ботйова и проявленията му. Онова, което като документация е събрано от ръката на Захарий Стоянов, никога няма да бъде опровергано и ние винаги ще бъдем благодарни, че той пръв е проявил грижата да събере най-съществено за безсмъртния поет, публицист и революционер. Достатъчно е да спомена, че Ботйовото писмо до капитана на „Радецки" Захарий Стоянов не го взема от в. „Славянин" г. V (1884), бр. 101, а си го доставя от Виена и го превежда (срв. в. Мир, г. 49-та (1943), бр. 12856).

Как съвременниците оценяват биографията на Ботйова

Първото издание на настоящата книга има почти същия успех, който има и биографията на Левски. Главен разпространител бил Захарий-Стояновият приятел и агент на в. „Свобода“ Димитър Златев-Черкиня от Русе. За това говори в едно писмо Захарий-Стояновата жена Анастасия до брата си Н. Т. Обретенов: „Ботйов ще излезе да го продава Черкиня“. Той продава и Ботйовите съчинения. Шест месеца след излизането на биографията на Ботйова, била вече изчерпана. „От биографията, пише Захарий Стоянов в началото на февруари, не остана май. Може да има до 200 екз., а Съчинения много... От Северна България много искат книги. Аз мълча.“ Дори Захарий Стоянов се страхува, че може да остане без екземпляри, затова напомня на Черкиня: „... най-малко от биографията ти трябва да оставиш 40 екз. или 30 да се намират“ (14 юни 1889). Месец по-късно той се съгласява вместо 30 да запазят 12.

Захарий-Стояновите съвременници достойно оцениха тази незабравима книга. Тя била разграбена само в шест-седем месеца. Как обаче критиката оцени Захарий Стояновия опит за биография на Хр. Ботйова?

Още с излизането от печат почти всички български списания и вестници посрещат Ботйовата биография с възторг. Нейното появяване е отбелязано и във в. „Свобода“ (г. III, 1888, бр. 226 и 293) и във в. „Напред“ (г. IV, 1889, бр. 1, 2, 8 и 270). „Периодическо списание“ отбелязва книгата от рода на тези... които не могат освен да възбудят още по-голям интерес“ (кн. XXVIII–XXX, с. 754–756), а П. Пешев в списание „Искра“ прави следното заключение в една обширна рецензия: „Захарий Стоянов с новата си книга „Христо Ботйов“ дава изобилен материал за изучаването личността и характера на Ботйова, както и неговия славен подвиг. Животът, характерът и политическата деятелност на Ботйова се разясняват от много биографични данни, които грижливо и с присърце

се е потрудил да събере авторът... Ний препоръчваме книгата на г. Зах. Стоянов като един сериозен и важен за българската книжнина труд. Христо Ботйов заслужава да бъде добре известен всекиму в България. Г. Зах. Стоянов дава възможност за подобно изучаване. Длъжни сме да признаем това и похвалим автора („Искра“, г. I, кн. 8, с. 375–381). Стоян Заимов смята, че тя не хвърля достатъчно историческа светлина, а фейлетонна (вж. Сб.НУМ., г. I, 1889, с. 193–256). Въпреки това, обаче, той завършва с една сърдечна благодарност: „Ний покорно поднасяме от името на всички бивши бунтовници, днес още живи, дълбоката си благодарност Зах. Стоянову, за неговите прекрасни трудове по българските въстанически движения“. Затова по-късно, когато се забравят някои лични интимни отношения, в своите „Етюди“ призна неоправданото си отрицание на Ботйовата биография и още веднъж подчерта достойнствата и дарованието на автора ѝ.

Докато една част от критиката приема възторжено книгата, другата част – на новоизлюпилата се буржоазия, заради комунарския образ на Ботйова се мъчи да я отрече. Тя, обаче, няма куража да излезе с името си и я отрече. Достатъчно е за пример да споменем отношението към Ботйова на тогавашния министър на Народното просвещение Георги Живков. Когато той видял Захарий Стоянов, в присъствието на проф. Шишманов му казал: „Каква книга си написал ти за Христо Ботйова? Нима ние не знаем какъв вагабонтин беше той в действителност.“ (Михаил Димитров, Биография на Христо Ботйов, София, 1924, вж. предговора).

Нашата съвременна критика направи опит да поотрече Ботйовата биография на Зах. Стоянова като обществено безидейна и дори стигна до предположението, че авторът е скрил или унищожил известни документи, даващи верен обществен образ на поета-революционер. Днес, когато поголямата част от архивата на Зах. Стоянова е достъпна чрез големия том „Неиздадени съчинения на Зах. Стоянов“ и е документално доказано, че онова, което е предадено от архи-

вата му по протокол на Министерството на просвещението е унищожено от един народняшки министър, нямаме основание да се съмняваме ни най-малко в честността на Зах. Стоянова. Той ни е дал образа на Ботйова по сведения, които е получил от съвременниците си и така, както го е почувствал със своя темперамент на журналист, публицист и необуздан партизанин в съвремието си.

Опитът на Захарий Стоянов за биография на Христо Ботйов неизбежно е пречупен през мирогледа на автора. Публицистичните отстъпления, които прави Захарий Стоянов в тази книга и които не могат да бъдат приети от един прогресивен учен и привърженик на историческия материализъм, са изворите, които дават право за критика над Захарий Стоянов. Това направи още Дим. Благоев, Георги Бакалов и Мих. Димитров.

Първи биографични романи в нашата литература

Когато обаче ще правим оценка на настоящата Захарий-Стоянова книга, ние не бива да пренасяме тежестта само върху историческия материал на книгата. Опитът за биография на Ботйова е преди всичко един биографичен роман. Така Зах. Стоянов е схващал задачата си: да разкаже за своя любим герой както по документи, така и чрез своето майсторство на разказвач-творец: „Най-после, пише той, ние сме прост повествувател“... Този обаче „прост повествувател“ днес вече се смята за първия автор на биографичен роман в световната литература. „Тази книга е значителна преди всичко по това, пише Д. Б. Митов, че е роман за живота на Ботйов, написан много преди да се появи в европейската литература оня нов литературен вид, който днес е толкова на мода и който е прието да се нарича романизувана биография. Много преди Литън Стречи, Стефан Цвайг и Андре Мороа, тук, в България, един голям писател написал една книга, в която необуздаността на фантазията и майсторското анализиране на героя носят всичките елементи на художественото произведение.“

Тази книга, след биографията на Левски, е втората книга биографичен роман в нашата литература и прототип на европейския биографичен роман.

Две думи за настоящото издание

Зах. Стояновата биография на Ботйова е претърпяла досега няколко издания. Второто е издадено след смъртта на автора – през 1891 г. в Русе. Това второ, както и първото – са издания, чийто текст се смята, че е автентичен. Всички останали издания са неточни и поправени. Дори в изданието от 1926 г. е казано на кориците „Ново поправено издание“. Издателството и редакцията си позволили да поправят книгата 37 години след смъртта на автора!

Настоящото издание излиза от печат като критично и точно. Запазен е езикът на автора, но предаден на съвременен правопис. Отпечатва се по случай предстоящата сто годишнина от героичната смърт на поета-революционер. Езикът и словоредът на автора е запазен, но предаден на съвременен правопис.

1 септември 1946 г. *СТЕФАН КАРАКОСТОВ*

Текстът се печата по: *Стоянов, Захарий,* „Христо Ботйов, Опит за биография“, София, Рила, 1946.

Захарий Стоянов за Христо Ботйов*

Първото изречение, с което Захарий Стоянов започва предисловието си към биографията на Христо Ботйов, гласи: „Нашият херой, с името на когото озаглавихме настоящата си книга... е бил човек роден и предназначен от необяснимите стихии да бъде голям човек, да води подиря си тълпите, да заповяда и да прави епохи...“**. Със същите мисли той завършва своя знаменит „Опит за биография“, където на стр. 456–457 четем: „Ботйов съставлява рядкост между сичките свои съвременници. Той бил човек необикновен, човек с високи чувства и идеи, ето защо олицетворил в себе си цялата тогавашна епоха със сичките нейни безобразия и идеали. За тая епоха живеел той, а не за себе си.“

Струва ми се, че квинтесенцията в тази характеристика на Ботйовата личност, ключовите думи в нея са „епоха“, „да прави епохи“. И тук, според мен, може би трябва да се търси обяснението за оня подчертан афинитет, за трайния интерес на Летописеца към Ботйов. Защото и личността на Захарий Стоянов бе замесена от същото тесто, защото и той в краткия си земен път бе не само свидетел на съдбовни събития в живота на нацията, но беше и сред техните най-активни подготвители и съзидатели, т.е. той също бе от хората – творци на епохата.

Тази обща закваска като че ли е оня невидим магнит, който привлича одареното перо на Летописеца към личността и делото на гениалния поет и публицист и тя му дава вдъхновение да опише с такава необикновена сила и неповторимост неговия жизнен път, с несгодите и трудностите, да покаже блестящата му публицистика и изключителния поетически талант,

---

* Текстът се печата по „Захарий Стоянов и нашето време“, С., 2000.

** З. Стоянов. Христо Ботйов (Опит за биография). Русе. 1888, стр. 5.

да проследи разностранната му обществена и революционна дейност, идеите, които са ръководили постъпките му, и накрай да възвеличи подвига му – саможертва за България.

Интересът на Захарий Стоянов към личността, делото и творчеството на Христо Ботйов датира още от ранните му занимания с възрожденската епоха и нейните дейци. Още оттогава той почва да събира конкретни сведения и факти за живота на Ботйов и четниците му от живите съратници и съвременници на поета. Заедно с това Захарий Стоянов участва или сам инициира честванията на Христо Ботйов, произнася слова и речи за неговото дело, пише статии за подвига му, брани неговото име и творчество от посегателства и поругания.

Ето само някои примери за илюстрация от казаното: още през 1881 г. във в. „Работник“* той помества статията си „Имената на българските въстаници, които са посегнали сами на живота си“, в която разказва и за Ботйовите четници Георги Матев и Стоян Ловчалийчето; а на 19 май 1884 г. З. Стоянов обнародва във в. „Южна България“ статията си „Христо Ботйов“, подписана (Из „Записките“ на З. Стоянов), която започва с думите: „На утрешния ден, 20 май, умря преди осем години хероят на Радецки, поетът, революционерний списател Христо Ботйов“. След като проследява завземането на „Радецки“ от четата и гибелта на войводата във Врачанския балкан, статията завършва така: „Нека всеки българин, който прочете настоящите редове, каже „вечна памят!“ В разстояние на осем години за наший народен херой не са ставали ни панахиди, ни парастаси, ни пък каквогоде друго някое възпоменание, като че народът, за който се е той борил не съществува вече.“**

---

* Вестник „Работник“, Русе, 11 №28, 29, април 1881 г.

** Вестник „Южна България“, Пловдив, 2, № 90, 19 май 1884 г. В следващия брой на същия вестник (№91 от 23 май 1884 г.), като се отбелязва честването на „такива възторжени ратници за народното дело като Ботйова и други“, което „трябва да ни служи за

В неподписана бележка, чийто автор по всяка вероятност е З. Стоянов, в която се съобщава за статия на П. П. Славейков за Хр. Ботйов, се изтъква, че „негова живот е толкова разнообразен, щото появлението на неговата биография в днешните времена може да създаде цяла епоха. Тя ще застави много несчастни язици да замлъкнат със своите клетви и хули. Ние похваляваме г. П. П. Славейков, че със своя благороден труд ще запознае поне накратко до известна степен читающата хърватска публика с един от най-гениалните и даровити наши поети и революционери.“*

Наред с това З. Стоянов си поставя за цел да събере и издаде цялото публицистично и литературно творчество на Хр. Ботйов: издирва броеве на неговите вестници, публикациите на стиховете му и пр. Така например през 1886 г. във в. „Независимост“ е отпечатано следното съобщение: „Дума на българските емигранти“ под редакцията на Христа Ботйова, който се е подписвал „Чавдар“. Който ми достави от поменатий вестник било цялото течение, било отделни броеве, ще да му се заплати за всеки номер по тридесет български левове. Адрес: Русчук, З. Стоянов. N. B. – Моля българските вестници да препечатат това обявление.“**

Отзукът от тази акция не закъснял. Месец по-късно пак в „Независимост“ З. Стоянов съобщава, че е получил брой 3 на в. „Дума на българските емигранти“ от свещ. П. Франгов от с. Бяла Черква. Като помества цялото стихотворение „Хайдути“, З. Стоянов добавя как Хр. Ботйов е декламирал

пример как да се слугува на народа“, се казва: „За жалост ний днес издребняхме! Няма у нас онзи полет към доброто, към възвишеното. Дребни страсти, низки стремления ни занимават – туряме ръка даже на великий ни идеал с цел да го оползотворим за лични цели... дано памятта на великите ни народни дейци като Ботйова ни свести, за да видим крайно незавидното си положение и да се заловим сериозно за приготовление към народното ни обединение.“

* Вестник „Независимост“, 1, № 18, 14 май 1886 г.

** Пак там, № 3, 12 март 1886 г.

това стихотворение „повече от час... Много негови песни, които чували от устата му ближните другари, не са видели бял ден, лишили са венеца на българската литература.“*[6]

На 18 май 1886 г. З. Стоянов произнася слово на вечеринката на учениците от пловдивската гимназия, устроена в чест на Ботйов, Каравелов и Левски. В него той посочил, че Ботйов не е бил само български патриот, а е „бил готов да се бори за правото на всичкото угнетено човечество“.**

Във връзка с някои неточности относно Ботйовата чета, които З. Стоянов допуснал в тази си реч в Пловдив, той получил критични бележки от някои участници в четата. По този повод З. Стоянов изразил във в. „Независимост“ благодарността си към тях за направените справки, като писал: „Аз ви благодаря от душа за бележките, които ми правите... аз съм готов с благодарение да чуя думата не само на вас, но на всички други Ботйови другари...“.***

Плод на усилията и издирваческата дейност на Захарий Стоянов се явява и първото цялостно издание на съчиненията на Хр. Ботйов, отпечатано през 1888 г. в София и съдържащо стихотворения, политически статии и фейлетони. Характеризирайки личността на Ботйов, З. Стоянов пише в предисловието си: „Авторът на тие съчинения е бил велик човек, първ досега български гражданин.“****

Но несъмнено най-значителният принос на З. Стоянов в областта на ботевознанието е написването и издаването през същата 1888 г. на подробната биография на Христо Ботйов, която той скромно озаглавява само като „опит за биография“.

Впрочем за написването на биография на поета-четоводец от З. Стоянов се заговорва още от 1884 г. В писмо на

---

* Пак там, № 11, 12 април 1886 г.

** Пак там, № 20 и 21, 21 и 24 май 1886 г.

*** Пак там, № 25, 11 юни 1886 г.

**** Съчинения на Христо Ботйов. Под ред. На З. Стоянов. С., 1888 г., стр. 5–6.

Н. Обретенов от 3 септември 1884 г. до З. Стоянов се казва: „Вчера беше тука Стефан Ботев. Той обеща да ти тегли пътните разноски от Пловдив до Олтеница и обратно, също и разноските за колкото време ще стоиш при него, само да напишеш биографията на Хр. Ботева, за което той ще ти даде най-точните сведения... Отговори ми каквото решиш.“*

За написването на този свой капитален труд З. Стоянов се подготвя дълго, извършва значителна и крайно необходима и полезна предварителна работа, издирва документи, среща се и кореспондира със съратници на поета, иска да създаде книгата си за него върху сериозно документално градиво. Прав е Т. Ташев, когато пише по повод заниманията на З. Стоянов с биографията на Хр. Ботйов, че той е опознавал своя герой чрез документите и спомените на съвременниците му, моделирал е своите виждания за него в продължение на 6 години, че се е старал да се добере до колкото се може повече и поточни факти за всяка стъпка и постъпка от живота на своя герой. И когато някои от новите по-достоверни данни са влизали в противоречие с предшестващите, той не се е колебал да се прекрои написаното, да промени и своята „канава“.**

Ярка илюстрация на този негов подход при написване на биографията, а и изобщо на книгите за епохата на Възраждането и нейните дейци е писмото на З. Стоянов до Кирил – брата на Хр. Ботйов, от 26 февруари 1888 г., в което той пита: „Кога се е родил брат ти Христо? В кое училище се е учил? Имал ли е буйно и непокорно поведение? Какви по-забележителни факти има от неговите млади години? Смял ли се е той на старите и почитани хора? Кога е оставил Калофер и защо? Накъде е отидел от Калофер? Защо се е компрометирал най-напред? Какво знаеш за живота му в Русия и Румъния? Издавал ли е той вестник МИНЦИТА да

---

* З. Стоянов. Неиздадени съчинения. Ред., увод и бележки от Аспарух Емануилов. С., 1943 г., стр. 445.

** Т. Ташев. Животът на Летописеца. Ч. III. Захарий, Пловдив, 1989 г., стр. 260–261.

защитава Фр(енската) комуна? Не знаеш ли кой може да знае най-много от неговия живот? В какви отношения са били тие с Евлогия?

Какво знаеш за браилското приключение с турците? Най-после напиши всичко, което знаеш за брата си. И най-малките подробности от неговия живот са важни... Братът ти трябва да държи първокласно място между нашите народни деятели. Чу ли? Твой Парго“.*

В предговора на биографичната книга за Хр. Ботйов Захарий Стоянов посочва основните източници, които са му послужили за написването на този труд: на първо място вестниците и творбите на поета-революционер. „Каквото и да е написал той – отбелязва Летописеца – както и да е казал, душата му всецяло е участвувала в думите му, в плача му, в смеха му.“**

По-нататък авторът на биографията посочва като свое важно градиво разказите, спомените на Ботйовите другари и съратници, както и комитетската кореспонденция от 1874–1876 г., която подчертава З. Стоянов, „притежаваме в оригинал“, защото, пише той, „както в своите стихотворения, така и в писмата си, Ботйов ни рисува себе си, епохата и стремленията. Не са тие писма обикновени, пусти и надути с дебели фрази. В тях говори сърце, душа и чувства се изливат“.***

Наред с това важен източник за биографията са били и записките на близкия Ботйов приятел и съратник Киро Тулешков. А за похода на четата сведения са събрани от „десетки и повече негови другари“ и най-после „сами ходехме да посетим местността, през която е минал и са е сражавал“.

---

* Пак там, стр. 327. Многократно през 1886 г. З. Стоянов изразява желание и успява да се срещне и разговаря и с майката на Хр. Ботйов – баба Иванка (Пак там, стр. 256; Р. Стоянова. Захари Стоянов като биограф на Христо Ботев. За смъртта на Христо Ботев. В: В памет на акад. Михаил Димитров. С., 1974 г., стр. 377).

** З. Стоянов. Христо Ботйов (Опит за биография)... стр. 19.

*** Пак там, стр. 20.

Пак в предговора З. Стоянов заявява и принципа на обективност, който се е стремял да спазва при животоописанието на поета-войвода. „В своята трудна задача – пише той – ако не на биограф, то поне на прост събирател на факти и документи, от страх, за да не ни осъдят в пристрастие, а може би в недобросъвестност, ние не премълчехме и някои дела на Ботйова, които моралистите и хрисимите търговци са в правото си да осъдят... Ние ги туряме със строго убеждение, че личността и делата на Ботйова притежават толкова светли и непостижими високи страници от истински добродетели, щото тие падат само по себе си и пред техния автор, и пред целта, и пред епохата. Ние ги туряме, защото махването им щеше да съставлява една празнота от неговия живот и стремленията му.“*

И по-нататък: „В пипанието на фактите, на събитията и на епохата, за която пишем, сме са старали да бъдем верни, безпристрастни и добросъвестни. По-нататък лозето е без пъдар... Ние може да грешим на много места под влиянието на различни минали и съвременни събития; но с това ни най-малко не предрешаваме всемогущият глас на историята...“.**

И наистина сега, след повече от едно столетие активно присъствие на тази биографична книга в духовния живот на българите, бихме могли да кажем, че историята потвърди своята положителна оценка, че тя даде вече своята обективна присъда както за Христо Ботйов, така и за биографията му, написана от Захарий Стоянов, която без съмнение си е извоювала място в златния фонд на българската книжнина.

Значението на този биографичен труд нараства и от обстоятелството, че само чрез него днес ние разполагаме с текста на голяма част от ценното епистоларно наследство на Хр. Ботйов (имам предвид преди всичко обнародваните от биографа писма до Ив. Драсов.)

---

* Пак там, стр. 21.

** Пак там, стр. 23.

Още с излизането си книгата на З. Стоянов привлича вниманието на българската общественост. Оценките за нея са различни. Така продължава и по-късно, когато мненията за нея варират, като се движат от възторжено положителни до негативни и отрицателни.

На най-обстойна критика трудът на З. Стоянов бе подложен преди половин столетие от заслужилия ботевед акад. Михаил Димитров. В голямата си статия „Захари Стоянов като биограф на Ботева“* той смята, че образа, който З. Стоянов е дал на своя герой, „стои далеч като небето от земята от образа на истинския Ботев“**, че той „прави неимоверни усилия да затъмни идейно-политическия образ на поета, да го постави в числото на либералствуващите службогонци у нас от 80-те години на миналото столетие“***; перото на биографа е „безотговорно“.****

В заключение авторът на статията пише, че З. Стоянов става „родоначалник на извращенията и фалшификацията около идеите и самата личност на поета“.*****

От дистанцията на изминалото време и вземайки предвид многото проучвания, направени върху творчеството на З. Стоянов изобщо, и в частност неговия принос в областта на ботевознанието, трябва да се каже, че критиката на акад. Михаил Димитров за биографията на Хр. Ботйов е до голяма степен пресилена и необоснована. Тя е в дисонанс с отношението и общата преценка на повечето изследователи на живота и делото на Христо Ботйов и това на Захарий Стоянов. За илюстрация ще отбележим накратко становищата на няколко от тези изследователи, обнародвани през втората половина на XX век, след отпечатване на критичната статия на акад. Михаил Димитров.

---

* Изв. на Научния инст. Христо Ботев. Кн. 1, С., 1954 г., стр. 1–23.

** Пак там, стр. 6.

*** Пак там, стр. 21.

**** Пак там, стр. 22.

***** Пак там, стр. 23.

Така преди четири десетилетия, разглеждайки З. Стоянов като писател историк, известният изследовател на възрожденската епоха проф. Александър Бурмов писа, че „не може да се твърди сериозно, че в своите книги той (З. Стоянов) е изопачил историческата действителност, както това се опитват да кажат някои автори. Може някои факти и събития да са предадени от него не съвсем точно... може някъде да има преувеличения и белетристични измислици, може другаде да се достигнало до подценяване на нечия дейност, идеи и заслуги... Това във всички случаи са само отделни моменти. В цялост З. Стоянов предава историческата действителност през епохата на националноревюлюционните борби... такава, каквато е, с нейния патос, с нейния героизъм, но и с нейните противоречия“.*

В заключение Ал. Бурмов смята, че мемоарните и исторически произведения на З. Стоянов са „автентичен документ за една от най-славните, най-драматичните и най-важните епохи в историческото развитие на българския народ“.**

През следващото десетилетие (70-те години) върху темата З. Стоянов като биограф на Хр. Ботйов и по-специално за становището му по въпроса за гибелта на войводата обнародва свое проучване и историчката Радка Стоянова. В резултат на проучванията си тя също подчертава, че за да обхване и разкрие сложния образ на Хр. Ботйов на З. Стоянов „са били необходими и време, и цялостно запознаване с неговата личност и творчество“, и по-нататък пише: „Докоснал се до първоизворите като сигурен източник, З. Стоянов черпи данни от участници и съвременници свидетели. Той се среща и разговаря или поддържа писмена връзка със съидейници на Ботев, с негови приятели, с най-близките му сродници. Неуморно се старае да издири и успява да се сдобие с много документални материали...“.***

---

* З. Стоянов. Съчинения. Т. 2, С., 1983 г., стр. 598.

** Пак там, стр. 599.

*** Р. Стоянова. Пос. съч., стр. 372–373.

Ако се прехвърли още едно десетилетие – през 80-те години, – ще се позовем на фундаменталното изследване за живота на Летописеца от Т. Ташев. По повод критиките на Димитров той изтъква, че „запазената кореспонденция, бележките и ръкописите на З. Стоянов потвърждават, че той не е измислил нито един епизод от живота на Ботев. Дори такава фантасмагория, каквато са“зоологическите“ занимания на младия даскал в Бесарабия, са били разказани на Захарий от подполковник Филов, „който го посещавал по онова време в Задунайка, защото и той бил учител наблизо, в село Кубей“...*Т. Ташев обосновано и подробно отхвърля и обвиненията против З. Стоянов за извращаване комунистическите идеи на Хр. Ботйов, позвовавайки се на публикуваното в това отношение в биографията, написана от З. Стоянов, и от отношението му към наличните документи, засягащи този въпрос.

Все през този период, като разглежда и оценява излязлата дотогава книжнина за Хр. Ботйов, изследователят Илия Тодоров пише: „През първото десетилетие след Освобождението славата на Ботев като поет и герой завладява българското обществено съзнание. Безспорна заслуга за това има З. Стоянов, авторът на първата и може да се каже най-популярната Ботева биография... Писано е много за тази книга, изтъквани са различни нейни недостатъци, но трябва да се подчертае, че покрай слабостите, тя има едно безспорно предимство – никой друг не е написал по-интересна, по-жива и по-четлива биография на Хр. Ботев“.**

За да приключим прегледа на авторите от втората половина на XX век, писали за З. Стоянов, ще се позовем и на една публикация от 1999 г. В нея авторът Панко Анчев отбелязва, че Захарий Стоянов „е писател документалист, т.е. писател,

---

* Т. Ташев. Пос. съч., стр. 261.

** Христо Ботев 1848–1876. Биобиблиографски указател и опис на архивни документи. Т. 2. Литература за Христо Ботев в България. С., 1994 г., стр. 10.

който не измисля, не съчинява сюжети. Той разказва онова, което е преживял, видял, прочел, проучил. Измислицата у него е в подробностите, в отделния щрих, който идва да засили впечатлението“.*

Приведените по-горе цитати показват, че изследователите от втората половина XX век, които се занимават със З. Стоянов и неговото творчество, посветено на Хр. Ботйов и други възрожденски дейци, не споделят категоричната отрицателна оценка на акад. Михаил Димитров. Напротив, те посочват огромната роля и заслуга на Захарий Стоянов за утвърждаване в националната памет на личността и делото на гениалния поет и революционер.

И приключвайки, ще ми се да кажа: не, че Захарий Стоянов не е допускал фактически и други грешки в съчиненията си, не, че книгата му за Хр. Ботйов не е лишена от някои недостатъци, като всяко човешко дело. Но що се отнася за тъй наречените „фантасмагории“ (измислици), трябва да се има предвид, че като изхожда от събраните от Ботйовите съвременници конкретни биографични факти, неговият стихиен разказвачески талант ги „допълва“, „разкрасява“ в някои отношения, колоритното му перо им придава необикновена атрактивност и с това като че ли им придава по-голямо значение от това, което са имали в действителност в живота на героя му. В тази недостатъчна критичност и нарушена мярка може би, при която писателят е вземал връх над изследователя, следва да търсим неговите слабости като биограф на Хр. Ботйов. Но едва ли – застанали пред колосалното му и непреходно творческо дело, имаме правото на съдници за подобни съществени пропуски.

Защото – и това трябва да се подчертае особено много днес – едва ли без книгата на З. Стоянов за Хр. Ботйов и без всичко, което той е направил за популяризирането му, биха

---

* П. Анчев. Захарий Стоянов. Разпадането на обществото и революцията. – Везни, № 5–6, 1999 г., стр. 8.

могли да бъдат така трайно и дълбоко утвърдени и въвлечени в съзнанието на всички български поколения неповторимата личност, великите освободителни и хуманистични идеи, ненадминатото художествено и публицистично творчество и безкористната саможертва на безсмъртния поет четоводец.

Именно Захарий Стоянов допринесе най-много от съвременниците си, за да разкрие и покаже историческото величие на своя герой и неговия исполински талант и заложби, да издигне на недосегаем духовен пиедестал в съзнанието на нацията нейния истински гений – Христо Ботйов.

Като че за тях двамата – за Христо Ботйов и неговия биограф Захарий Стоянов, са казани думите, произнесени при откриване паметника на френския деец Ледрю Ролен: „Такива люде са пътеводните огньове, които горят на тъмните кръстопътища на човечеството и озаряват неговия напредък. С тях се определя нациналното достойнство, степента на цивилизацията, умът и сърцето на народа, неговата слава и заслуги, които този народ е направил за човечеството.“*

Проф. д-р. *НИКОЛАЙ ЖЕЧЕВ*

Текстът се печата по: „Захарий Стоянов и нашето време“, Народно събрание на РБългария, 2000.

* Цит. По С. Бобчев. Л. Каравелов. Неговий живот и книжовна деятелност. – Наука, Пловдив, 1881 г., № 1, стр. 18

СЪДЪРЖАНИЕ

ИМЕНАТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЦИ,
КОИТО СА ПОСЯГАЛИ САМИ НА ЖИВОТА СИ 5

ВАСИЛ ЛЕВСКИ (ДЯКОНЪТ).
ЧЪРТИ ИЗ ЖИВОТА МУ 11

ЧЪРТИ ОТ ЖИВОТА И СПИСАТЕЛСКАТА
ДЕЯТЕЛНОСТ НА ЛЮБЕН С. КАРАВЕЛОВ.....121

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ И НЕГОВИТЕ
КЛЕВЕТНИЦИ.....145

ЧЕТИТЕ В БЪЛГАРИЯ НА ФИЛИП ТОТЯ,
ХАДЖИ ДИМИТРА И СТЕФАН КАРАДЖА
1867–1868.....179
Предисловие.....181
Филип Тотю и неговата чета 190
Четата на Хаджи Димитра 222
Приготовление 222
Глава I. Минуване Дунава.....230
Глава II. Първа битка 248
Глава III. Втора битка.....259
Глава IV. Трета битка.....273
Глава V. Четвърта битка.....280
Глава VI. Стара планина.....291
Глава VII. Бузлуджа.....307
Глава VIII. Приложение.....389

ХРИСТО БОТЙОВ (Опит за биография).....423
Вместо предисловие 425
Глава I. Рождение, детинство, ученически
и юношески години.....441
Глава II. Политическа и литературна деятелност 488
Глава III. Радецки.....679
Глава IV. Козлодуйският бряг 746
Глава V. Милин камък.....785
Глава VI. Смъртта на Ботйова 810

ПОСЛЕСЛОВ. ЗА ДЯКОНА, ЧЕТИТЕ И БОТЕВ! 841
Тодор Ташев

БЕЛЕЖКИ 853
Тодор Ташев

РЕЧНИК НА НЕПОЗНАТИ ДУМИ И ИЗРАЗИ 901

ПРИЛОЖЕНИЯ.....917
Захарий Стоянов – писател историк
Александър Бурмов.....919
Захарий Стоянов и Христо Ботйов
Стефан Каракостов.....926
Захарий Стоянов за Христо Ботйов
Николай Жечев 938

Захарий Стоянов
ИСТОРИЧЕСКИ ТРУДОВЕ
Том 3

Съставителство
Проф. ФИЛИП ПАНАЙОТОВ
Бележки и послеслов
ТОДОР ТАШЕВ
Редактор
ИВАН ГРАНИТСКИ

Графичен дизайн и корица
ПЕТЪР ДОБРЕВ

Коректор
ГИНКА ДЮЛГЕРОВА

Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
office@zstoyanov.com
www.zstoyanov.com

Формат 16/60/90
Печатни коли 59,5

Печат
ПК „ДИМИТЪР БЛАГОЕВ“ ООД